

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA
JOURNAL OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL
SOCIETY

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN
ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT
ČASOPIS MAĎARSKOG ETNOLOŠKOG DRUŠTVA

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI

ANDRÁSFALVY BERTALAN, K. CSILLÉRY KLÁRA,
HOFER TAMÁS, KÓSA LÁSZLÓ, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA,
SÁRKÁNY MIHÁLY, SZABÓ LÁSZLÓ, SZILÁGYI MIKLÓS,
VARGYAS LAJOS, VARRÓ ÁGNES (technikai szerkesztő),
VIGA GYULA, VOIGT VILMOS

FŐMUNKATÁRSÁK

GAZDA KLÁRA (Kolozsvár), †GUNDA BÉLA (Debrecen),
HÁLA JÓZSEF (Budapest), LISZKA JÓZSEF (Révkomárom)

SZERKESZTŐ / EDITOR

LUKÁCS LÁSZLÓ

CVII. ÉVFOLYAM / VOL. 107

1996

BUDAPEST

TARTALOM – TABLE OF CONTENTS

Tanulmányok – Articles

Magyarok, szomszédaik, rokonaik (896-1996) – Hungarians, their neighbours and relatives (896-1996)

<i>Lukács László</i> , Székesfehérvár: Magyarok, szomszédaik, rokonaik (896-1996) [Hungarians, their neighbours and relatives(896-1996)].....	1
<i>Almási István</i> , Kolozsvár: Egy erdélyi népdal a hagyományban és a folklorizmusban (A Transylvanian folk song in tradition and folklorism)	2-16
<i>Bakó Ferenc</i> , Eger: A bortermelés korai emlékei Eger völgyében (Early relics of wine-growing in the Eger valley)	17-40
<i>Balassa Iván</i> , Budapest: A fejbenézés (Playful hair scraping).....	41-51
<i>Balázs Lajos</i> , Csíkszereda: A lélekmentés pogány és keresztény rítusai Csíkszentdomokoson (Pagan and Christian rites of soul-saving in Csíkszentdomokos)	53-64
<i>Barna Gábor</i> , Szeged: Távolsági zarándoklatok és búcsújáró helyek az Árpád-kori Magyarországon (Long-distance pilgrimages and places of processions in Hungary during the Arpadian age).....	65-72
<i>Bárth János</i> , Kecskemét: "Urusos kút" és Szent László hagyomány Oroszhegyen ("Urusos kút" and the tradition of St. Ladisla in Oroszhegy).....	73-83
<i>Bellon Tibor</i> , Szeged: Az alföldi mezővárosok fejlődésének gazdasági háttere (Economic background of the development of market-towns in the Hungarian Lowlands).....	85-101
<i>Borsos Balázs</i> , Budapest: A területhasznosítás változása a Bodrogközben a folyószabályozási munkák hatására (Changing of field utilization under the influence of river control)	103-124
<i>Csilléry Klára</i> , Budapest: Meroving-kori ágylelet és az újkori magyar ácsolt ágyak (A bed-find of the Merovingian age and Hungarian carpented beds of modern times)	125-133
<i>Demeter Zsófia</i> , Székesfehérvár: Átmeneti munkaformák az enyingi uradalom munkaszervezetében (Labour organization in the Batthyány domain of Enying).....	135-157
<i>Demény István Pál</i> , Kolozsvár: A honfoglalás előtti szóbeli hősi epika (Verbal heroic epic before the Hungarian conquest)	159-166
<i>Erdész Sándor</i> , Nyíregyháza: A cigány népmesékről (About gipsy folk-tales)	167-174
<i>Fügedi Márta</i> , Miskolc: A matyó népművészet "felfedezése" ("Discovery" of matyó popular art)	175-188

<i>Gáborján Alice</i> , Budapest: Honfoglalás kori elemek a magyar ruházatban, különös tekintettel a magyar népviseletre (Elements of the time of the Hungarian conquest in Hungarian clothes, with special regard to Hungarian national costume)	189-206
<i>Gráfik Imre</i> , Budapest: Nyugat-Dunántúl (Vas megye) népművészeti öröksége [Folkloristic heritage of Western Transdanubia (County Vas)].....	207-252
† <i>Gunda Béla</i> , Debrecen: A tönköly etnobotanikai problémái (Etnobotanical problems of the spelt)	253-268
<i>Gyivicsán Anna</i> , Budapest: A szlovák és a magyar népi kultúra együttélésének értékrendje (Scale of values of the coexistence of Slovak and Hungarian popular art).....	269-275
<i>Halász Péter</i> , Budapest: Az emberi erővel végzett teherhordás a moldvai magyaroknál (Carrying loads by human force among the Moldavian Hungarians)	277-300
<i>Juhász Antal</i> , Szeged: Földbe mélyített házak a szegedi tájon (Houses dug into the ground in the Szeged region)	301-315
<i>Jung Károly</i> , Újvidék: "Emleekewzzeunk reegiekreul..." A Pannóniai Ének gombosi (?) változatainak (?) kérdéséhez (About the variants (?) of Gombos (?) of the Pannonian Song ("Emleekewzzeunk reegiekreul..."))	317-328
<i>Katona Imre</i> , Budapest: A magyar népi kultúra modellváltásai történelmi betagolódásainak során (Model changes of Hungarian popular culture in the course of its historic impaction)	329-334
<i>Keszeg Vilmos</i> , Kolozsvár: A román pap és hiedelemköre a mezőségi folklórban (The Roumanian clergyman and his sphere of beliefs)	335-369
<i>Knézy Judit</i> , Budapest: Paraszti viselet-, szemlélet- és ízlésváltozás Somogyban (Changes in rural costume, attitude and taste in County Somogy)	371-389
<i>iff. Kodolányi János</i> , Budapest: Finnugor népek a zsákmányoló kultúrától a földművelésig (Finno-Ugrian peoples from the capturing culture to agriculture)	391-404
<i>Kósa László</i> , Budapest: A kisenemesi kultúra és társadalmi magatartás meghatározó vonásai a XIX. században (Determining treats of gentry culture and social behaviour in the 19th century)	405-426
<i>Kríza Ildikó</i> , Budapest: Pannónia megvétele (The acquisition of Pannonia).....	427-460
<i>Krupa András</i> , Békéscsaba: A halál, a tél feketevasárnapi kivitele a magyarországi szlovákoknál (Execution of death and winter on the 5th Sunday of Lent among the Slovaks in Hungary).....	461-479

Néprajzi információk – Ethnographical particulars

A Magyar Néprajzi Társaság tisztikara és választmánya 1997-2000.....	157-158
A Szent István Király Múzeum újabb néprajzi kiadványai	276
Az Ethnographia munkatársaihoz.....	316
Beérkezett könyvek	52, 83-84, 101-102
CD 1848-49-ről.....	390
Jelenlévő múlt.....	370
Lapzárta kor jelent meg	134

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

107. évfolyam

1-2. szám

1996

MAGYAROK, SZOMSZÉDAIK, ROKONAIK
(896-1996)

I.

A szerkesztőbizottság tagjai:

ANDRÁSFALVY BERTALAN, K. CSILLÉRY KLÁRA, HOFER TAMÁS,
KÓSA LÁSZLÓ, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, SÁRKÁNY MIHÁLY,
SZABÓ LÁSZLÓ, SZILÁGYI MIKLÓS, VARGYAS LAJOS,
VARRÓ ÁGNES (technikai szerkesztő), VIGA GYULA, VOIGT VILMOS

Főmunkatársak:

GAZDA KLÁRA, †GUNDA BÉLA, HÁLA JÓZSEF, LISZKA JÓZSEF

Szerkesztő/Editor
LUKÁCS LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, H-1055 Budapest V.
Kossuth Lajos tér 12. Telefon: (1) 332-6340/36 mellék
Telefon/Telefax: (1) 269-1272, E-mail: mnt@post.hem.hu

A szerkesztő címe: Szent István Király Múzeum, H-8000 Székesfehérvár,
Fő u. 6. Telefon: (22) 315-583, (22) 300-621, Telefax: (22) 311-734

Tartalom

Magyarok, szomszédaik, rokonaik (896-1996)

<i>Almási István</i> , Kolozsvár: Egy erdélyi népdal a hagyományban és a folklorizmusban	2
<i>Bakó Ferenc</i> , Eger: A bortermelés korai emlékei Eger völgyében	17
<i>Balassa Iván</i> , Budapest: A fejbenezés	41
<i>Balázs Lajos</i> , Csíkszereda: A lélekmentés pogány és keresztény rítusai Csíkszentdomokoson	53
<i>Barna Gábor</i> , Szeged: Távolsági zarándoklatok és búcsújáró helyek az Árpád-kori Magyarországon	65
<i>Bárth János</i> , Kecskemét: "Urusos kút" és Szent László hagyomány Oroszhegyen	73
<i>Bellon Tibor</i> , Szeged: Az alföldi mezővárosok fejlődésének gazdasági háttere	85
<i>Borsos Balázs</i> , Budapest: A területhasznosítás változása a Bodrogközben a folyószabályozási munkák hatására	103
<i>Csilléry Klára</i> , Budapest: Meroving-kori ágyelet és az újkori magyar ácsolt ágyak	125
<i>Demeter Zsófia</i> , Székesfehérvár: Átmeneti munkaformák az enyingi uradalom munkaszervezetében	135
<i>Demény István Pál</i> , Kolozsvár: A honfoglalás előtti szóbeli hősi epika	159
<i>Erdész Sándor</i> , Nyíregyháza: A cigány népmesékről	167

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

107. évfolyam

1-2. szám

1996

MAGYAROK, SZOMSZÉDAIK, ROKONAIK (896-1996)

A Magyar Néprajzi Társaság az Ethnographia ünnepi számainak ötvenegy tanulmányával emlékezik történelmünk 1100 évvel ezelőtt lezajlott döntő eseményére: Kárpát-medencei honfoglalásunkra.

A millicentenáriumi készülődés jegyében 1994-95-ben körlevéllel fordultam a magyar néprajzkutatókhoz, néprajzi műhelyekhez, amelyben folyóiratunk ünnepi számához a magyarok, szomszédai, rokonai (896-1996) témában kértem tanulmányokat. Körlevelemre több mint félszáz kézirat érkezett, mintegy 80 ív terjedelemben, amely folyóiratunk két évfolyamában (CVII. 1996, CVIII. 1997) jelenik meg. Technikai okokból a két kötet tanulmányait a szerzők nevének alfabetikus rendjében közöljük. Az 51 tanulmányból 14 tárgyalja honfoglalás- és Árpád-kori népi kultúránk valamely kérdését, 37 a későbbi korszakokat öleli fel. A három fő témát tekintve 37 tanulmány a magyarokkal, 10 szomszédainkkal és 4 rokonainkkal foglalkozik. Ez a tematikai megoszlás a magyar néprajzi kutatások irányultságát is megfelelően tükrözi. A magyar néprajztudomány fő feladata a magyar nemzeti kulturális örökség feltárása, dokumentálása és bemutatása. Ugyanakkor ünnepi számunk tanulmányai is azt bizonyítják, hogy a magyar néprajzkutatók nem veszítették el szakmai identitástudatukat, kutatómunkájuk során az egész magyar nyelvterület népi műveltségében, a szomszédos európai, valamint a velünk rokon törökségi és finnugor népekkel való sok évszázados kulturális kapcsolatokban, kölcsönhatásokban gondolkodnak. Meggyőződésem, hogy minket magyarokat ez a szemlélet a harmadik évezredben is megtart, megerősít szomszédaink és rokonaink közösségében, 1100 esztendővel ezelőtti honfoglalásunk színhelyén, a Kárpát-medencében.

Székesfehérvár, 1996. augusztus 20-án

LUKÁCS LÁSZLÓ

EGY ERDÉLYI NÉPDAL A HAGYOMÁNYBAN ÉS A FOLKLORIZMUSBAN

Az a népdal, amelyhez észrevételeket fogok fűzni, negyven éve tűnt fel a szakirodalomban, és mintegy két évtizede vált ismertté a népzene iránt érdeklődő közönség szélesebb körében. Persze létezése a néphagyományban kétségkívül régebbi korokba nyúlik vissza.

Jagamas János *Adatok a romániai magyar népzenei dialektusok kérdéséhez* című, először 1956-ban német nyelven közreadott tanulmányának a „csak egy vidéken előforduló törzsdallamok” mennyiségével és jellegzetességeivel foglalkozó fejezetében az egyelőre kizárólag a Maros–Kis-Küküllő közén előkerült zenei anyag szemléltetéséül egy Magyarózdon két évvel azelőtt gyűjtött népdalra utalt, melyet írásának példatárába illesztett be.¹

G iusto ♩=176

Hej, az óz- di ol- tár e- lőtt Há- rom- á- gú di- ó- fa nőtt,

♩=184

Há- rom- á- gú, hat- le- ve- lű, s Az én ba- bám Fe- ri ne- vű.

Az ereszkedő vonalú, lá-pentaton hangsorú, 5/8-os lüktetésű, kötött ritmusú, izometrikus nyolcszótagú sorokból álló dallam felépítése: ABCC_v. Rajza a kis kvintváltó dallamok járására emlékeztet. Van is benne részleges kvintváltás: a 2. sor 2. ütemében öt hanggal mélyebben megismétlődik a sor első fele, s e motívum a 3. sor 2. ütemében is jelen van.²

Ezt a népdalt – teljes szövegével és gyűjtési adataival – Jagamas 1974-ben újraközölte a *Romániai magyar népdalok* című gyűjteményben.³

¹ Jagamas János 1956. 473., ill. 498. A népdal leltári száma a Kolozsvári Folklór Intézet archívumában: Mg 40 s. Az énekes a 30 éves Kóródi Ferencné Ballai Erzsi volt.

² A 4. és 8. ütem nem tekinthető valódi 6/8-osnak. Ezek is inkább 5/8-osak. A többletet adó nyolcad értékű szünetjelnek mindkét esetben az ütemvonal fölött volna a helye, hisz csak az esetlegesen nagyobb lélegzetvétel miatt van rá szükség. Ha mégis ütemváltozást tételezünk föl, talán helyesebb lenne 3/4-et írni 6/8 helyett, ugyanis a lüktetés állandóan szótagpáronként érzékelhető mindamellet, hogy minden negyedik szótag meghosszabbodik.

³ Jagamas János–Farágó József 1974. 32–33. (14. sz.)

Tempo giusto ♩=176

1. Hej, az óz-di ol-tár e-lőtt Há-rom-á-gú di-ó-fa nőtt,

Há-rom-á-gú, hat-lé-vé-lű, S az én ba-bám Fe-ri-ne-vű.

1) A 3-4. vsz-ban: 2) Az 5. vsz. 5-6. sorában:

Rá-ná-ná-rá-rá, rá-rá-rá-rá-rám, Tá-rá-rá-rá, ráj-rá.

3) A 3. vsz-ban: 4) A 3. vsz-ban:

rá-rá-rá-rá-rá, rá-rá-rá.

2. Magyarózdai torony alja
Körös-körül bazsarózsa.
Gyere, babám, szakíts rolla.
S nem szakisztok, nem kell rózsá.
3. Nem szakisztok, nem kell rózsá,
Tiéd nem leszek én soha.
Trá-lá-rá-rá, rá-rá-rá-rá-rá,
Tá-rá-rá-rá, rá-rá.
4. S ver' meg, istén, azt a vermét,
Mejikbenn a rózsám termétt,
S me' nem termétt egyéb jóra,
Csak a búra s a bánatra.
5. Egyet bának, amíg élek,
Hogy mér szerettelek téged?
Ha nem szerettelek volna,
Most a szívem nem gyászolna.
Rá-ná-ná-rá-rá, rá-rá-rá-rá-rám,
Tá-rá-rá-rá, ráj-rá.
6. Szeress, rózsám, csak nézd meg, kit,
Mer a szerelém mégvakít.
Engémét is mégvakított,
S örökre mégyszomorított.

Jagamas ezúttal a dalhoz írt jegyzetben már föltételezte, hogy van egy rokona a moldvai csángó dallamok között, és két kalotaszegi adattal is összevetette.⁴ Ugyanabban a gyűjteményben közzétette a dallamnak egy szintén 1954-ben magnetofonszalagra fölvett istvánházi változatát is.⁵

⁴ Jagamas János–Faragó József 1974. 366.

⁵ Jagamas János–Faragó József 1974. 227–228. (224. sz.) Ezt a 16 éves Domokos Erzsébet énekelte. Leltári száma a kolozsvári népzenei gyűjteményben: Mg 58 e.

Tempo giusto $\text{♩} = 92$

1. Ist-ván-há-zi nagy híd a-latt, Ist-ván-há-zi nagy híd a-latt

$\text{♩} = 100$

Fo-jik a sze-re-lem-pa-tak, Fo-jik a sze-re-lem-pa-tak, csi-haj.

1) A 4. vsz-ban: 2) A 4. vsz-ban: 3) A 2-4. vsz-ban:

2. Aki abból vizet iszik,
Aki abból vizet iszik,
Babájától elbúcsúzik,
Babájától elbúcsúzik, csihaj.
3. Én is abból vizet ittam,
Én is abból vizet ittam,
S a babámtól elbúcsúztam,
A babámtól elbúcsúztam, csihaj.
- *
4. Édesanyám rózsafája,
Édesanyám rózsafája,
S én voltam a legszebb ága,
Én voltam a legszebb ága, csihaj.
5. Barna legény leszakisztott,
Barna legény leszakisztott,
Kalapjába elhervasztott,
Kalapjába elhervasztott, csihaj.
- *
6. Én is leánykhoz jártam,
Én is leánykhoz jártam,
Szemetes ládába háltam,
Szemetes ládába háltam, csihaj.
7. Lám én menyecskékhez járok,
Lám én menyecskékhez járok,
Sejempaplan alatt hálók,
Sejempaplan alatt hálók, csihaj.

Az istvánházi variáns több tekintetben különbözik az ózditól. Azonkívül, hogy más szerelmi dalszöveghez kapcsolódott, középkadenciája d^2 , dallamszerkezete AABB_k, ütembeosztása 3/4-es, a versszak végén két szótagnyi toldalék van, hangkészlete kibővült az a^1 hanggal, mely a záradékban félhanggal mélyülve fríges színeződést okozott, de anélkül, hogy az ötfokú jelleget alapvetően megváltoztatta volna. A toldalékütem, mely nélkül a dallam f^1 -en végződne, azt a benyomást kelti, mintha az adatközlő nem érezte volna befejezettnek a dallamot, s a *csihaj* szóval vissza kívánt volna térni a g^1 -záróhangra.

Sem az ózdi, sem az istvánházi változathoz tartozó jegyzetben nincs említés arról, hogy a szerelmi dalok műfaji csoportján kívül más rendeltetési terük is lett volna. Ma már nyilvánvaló, hogy a sorismétlő dallamszerkezet és a versszakzáró réja megjelenése annak a körülménynek a következménye, hogy ez a dallam tánc-kísérő hangszeres előadásban is szerepet kapott. Azonban az ötvenes években Magyarózdton, Magyarlapádon és Magyarbecében készített hangszeres felvételek között nem akadt zenekar vagy akár szólista által játszott változata. Egyébként a

tájegység falvaiban folytatott népzene gyűjtés kezdeti szakaszában, vagyis 1954 és 1957 között, Istvánházán és Ózdon kívül, másutt vokális formában sem került elő a dallam, pedig akkortájt a Kolozsvári Folklór Intézet munkatársai és a George Dima Zeneművészeti Főiskola folklórkörének tagjai jártak Magyarlapádon, Magyarbecében, Lőrincrévén, Buzásbocsárdon, Türben és Magyarpéterfalván is. De nem található meg a – főleg Karsai Zsigmond daltudását összefoglaló – *Lőrincréve népzeneje* című, Kiss Lajos szerkesztette kötetben sem.⁶

Ez a hiány bizonyára azzal a ténnyel volt összefüggésben, hogy, amint a későbbi vizsgálódások fényt derítettek rá, Nagyenyed környékén (melyet Martin György Nyugati Maros-völgy néven különített el a Maros–Küküllő vidék két másik kistájától, a Hegyemegettől vagy Északi Maros-völgytől és a Vízmelléktől) tulajdonképpen ismeretlen volt a Marosszékről származó, *féloláhosnak* illetve *korcsonak* nevezett forgató tánc.⁷ Tudniillik a dallam elsősorban ehhez a tánchoz kapcsolódott, mégpedig leginkább a Kis-Küküllő mentén fekvő falvakban, meg kisebb mértékben a hegyemegettiekben is.

Ugyanez az összefüggés a magyarázata annak, hogy amikor a vízmelléki helységekben is alaposabb kutatás indult meg, hamarosan jelentékeny számban jutottak felszínre a szóban forgó népdal változatai. Így például 1971-ben Magyar királyfalván Sárosi Bálint cigányzenészek előadásában – egyebek mellett – a következő adalékot gyűjtötte.⁸

♩ = 76-80

⁶ Kiss Lajos 1982.

⁷ Martin György 1982. 188., 191.

⁸ Vargyas Lajos 1981. 530–531. (0225.sz.) Jelzete az MTA Zenetudományi Intézetének népzenei archívumában: AP 7500/ij.

Ének (2 férfi)

Ki-rály-fal-vi

Hegedű

Brácsa

Bógó

nagy hegy a-latt

Ki-rály-fal-vi nagy hegy a-latt

Fo-lyik a sze-re-lem-pa-tak

Fo-lyik a sze-re-lem pa-tak

2. Aki abból vizet iszik, *ism.*
Babájától elbúcsúzik. *ism.*

3. Úgy elbúcsúztam szegénytől, *ism.*
Mint egy szálfá levelétől. *ism.*

Sárosi felvételén a darab egyenletes, páros ütemekben szólt, szemben a magyarózdi és az istvánházi énekestől egyénileg előadott változatok páratlan ütemeivel.⁹ Az 1. és a 2. énekelt sor után játszott zenekari közjáték dallama nem más, mint Jagamas ózdi változata 2. sorának hangszeres variációja. Az egy versszaknyi dallam felépítése: AABB. Ám itt az A sor az ózdi adat teljes előtagját jelenti. A muzsikusok tehát voltaképpen két nyolcszótagú sort foglaltak egy sorba, ezt megismételték, majd a következő két sorban a vokális dallam C sorához egy teljesen új tartalmú sort csatoltak, mely egy fölfelé tartó skálamenetből és egy ellenkező irányú oktávugrásból állt. Az előtag eredeti nagy ívét csak a hegedűszólam őrizte meg. Az énekszóban a megismételt A sor ambitusa mindössze négy egymás melletti hangra korlátozódott. A királyfalvi dallamvariáns eltávolodott az ötfokúságtól. Ezért juthatott kiemelt szerephez az A sor énekelt felében a 6. fok (itt, az *a'*-záróhanghoz igazodó lejegyzésben: *f'*, illetőleg a férfihangok magasságában: *f'*). Nyolc szótag közül három ezen hangzik, mégpedig fő- és mellékhangsúlyos ütemrészekben.

Paksa Katalin *A népzene kutatás legújabb eredményei* címmel 1976-ban Kecskeméten tartott előadásában ismertette ezt a hangszerkísérettel énekelt dalla-

⁹ Fölvethető azonban a kérdés: ha annak idején a magnetofonos rögzítés valamilyen mulatság alkalmával, a *féloláhos* táncot kísérő tényleges funkció érvényesülése közben történik, vajon a muzsikusok akkor is ilyen egyenletes páros ütemekben játszották volna a dallamot, vagy inkább aszimmetrikus ritmusban? Másfelől viszont nem hagyható figyelmen kívül, hogy egyik-másik faluban némelyik énekes állítása szerint erre a dallamra *csárdást* vagy *lassút* táncoltak. Itt említem meg azt is, hogy a bukaresti Electrecord hanglemezzgyártó cég *Muzică populară maghiară din valea Tîrnaveilor* (Küküllő menti magyar népzene) című, EPE-03468 jelzetű, a kiadási év föltüntetése nélkül megjelent lemezén is hallható dallamunknak egy hegedű-brácsa-bögő összeállítású együttestől, énekszó nélkül előadott, a Sárosi gyűjtötte darabhoz közel álló változata. (A lemezborítón Ștefan Cărpănceanu neve szerepel zenei szerkesztőként. Pávai István *Az erdélyi és a moldvai magyarság népi tánczenéje* című, Budapest 1993-ban kiadott könyvének irodalomjegyzéke szerint viszont Pávai volt a szerkesztő. Ugyanott szögletes zárójelbe foglalt pontosabb meghatározás tudatja, hogy a lemez voltaképpen szászcsávási magyar népzene tartalmaz.)

mot, párhuzamba állítva két, kizárólag énekhangon megszólaltatott változattal.¹⁰ Az utóbbiakat nem Jagamas gyűjtéséből választotta, hanem Horváth István, a néhai költő 1968-ban Magyarórdon magnetofonszalagra fölvett anyagából.¹¹

Magyarórd

a) S a ma-gyar-óz-di to-rony al-ja, S a ma-gyar-óz-di to-rony al-ja

Magyarórd

b) Hej az óz-di nagy híd a-latt, Hej az óz-di nagy híd a-latt

Magyarkirályfalva

c) Ki-rály-fal-vi nagy hegy a-latt,

a) Kö-rös-kö-riül ba-zsa ró-zsa, Kö-rös-kö-riül ba-zsa ró-zsa.

b) Fo-lyik a sze-re-lem-pa-tak, Fo-lyik a sze-re-lem-pa-tak.

c) Fo-lyik a sze-re-lem-pa-tak.

A szerző két ok miatt látta fontosnak ezt az összevetést. Egyrészt ismét példázni akarta, hogy ugyanazon dallamnak lehet *lá-* és *szó-végű* variánsa is, hiszen megítélése szerint: „A népi hallás számára [...] mindkét megoldás kielégítő, megfelelő.”¹² Másrészt úgy vélte, hogy a királyfalvi adat rávilágít a jaj-nóták kialakulásának folyamatára.¹³

Vargyas Lajos *A magyarság népzeneje* című könyvében Paksa Katalinnal egybehangzóan a *lá-* és *szó-végződés* egyenrangúságának bizonyítása során hivatkozott ugyanezekre az adalékokra.¹⁴ Antológiájában a szöveges változatokat az

¹⁰ Paksa Katalin 1982. 173.

¹¹ Jelzetük az MTA Zenetudományi Intézetének népzenei archívumában: AP 8144/r, ill. AP 8143/o.

¹² Paksa Katalin 1982. 172. Erre a kérdésre Dobszay László is kitért: „A *lá-* és *szó-* befejezés a pentaton (vagy pentatonra visszavezethető) dalokban valaha elég szabadon váltakozhatott, mint ezt Kodály rokonnépi példákkal igazolta. A magyar népzeneben a *lá-vég* szinte egyeduralomra jutott, s csak néhány dalunk emlékeztet e hajdani lehetőségre.” Dobszay László 1984. 349.

¹³ Paksa Katalin 1982. 173.

¹⁴ Vargyas Lajos 1981. 54.

„ötfofokú régi stílus” egyik alosztályába, a hangszerkíséretes változatot pedig az „egyéb” feliratú csoport „moll ereszkedő” dallamai közé sorolta.¹⁵

A magyar népdaltípusok katalógusa, Dobszay László és Szendrei Janka műve szerint ennek a dallamnak a pszalmódizáló stílus keretében az ereszkedő recitatív dallamcsaládban van a rendszertani helye.¹⁶ Utólag azonban tisztázódott, hogy igazában inkább az ötfofokú, ereszkedő kvintváltó dallamok közé tartozik.¹⁷

A 70-es és a 80-as években végzett gyűjtések eredményeképpen a Kolozsvári Folklór Intézet archívumában található változatok száma 31-re emelkedett. Ezek közül néhányat alább bemutatok, mert tanulságos megfigyelésekre nyújtanak lehetőséget mindenekelőtt arról a hatásról, amelyet a táncélethez kapcsolódó, hangszerrel kísért előadásmód a dallam formálódására gyakorolt.

A legfeltűnőbb módosulások, bővülések a dallam végén észlelhetők.

Lényegében a hangszeres köz-, illetőleg utójáték mintáját követve, egy kétütemes, *trálálá...* szövegű kódával fejeződik be az a változat, amelyet 1973 márciusában Magyarsároson gyűjtöttem.¹⁸

Tempo giusto ♩=192

1. A sá-ro-si nagy híd a-latt, A sá-ro-si nagy híd a-latt

Fo-lyik a sze-re-lem-pa-tak, Fo-lyik a sze-re-lem-pa-tak.

Trá-lá-lá-lá-lá.

1) 2. vsz. 1) 3-5. vsz. 2) 2-5. vsz. 3) 3-5. vsz.

2. Én is abból vizet ittam,
Én is abból vizet ittam,
A babámtól elbúcsúztam,
A babámtól elbúcsúztam.
Trálálálálá.

3. Úgy elbúcsúztam szegintől,
Úgy elbúcsúztam szegintől,
Mint a nyárfa levelétől,
Mint a nyárfa levelétől.
Trálálálálá.

¹⁵ Vargyas Lajos 1981. 451–452. (0107. és 0108. sz.), ill. 530–531. (0225. sz.) és 623.

¹⁶ Dobszay László–Szendrei Janka 1988. 221–222.

¹⁷ Jelenlegi sorszáma az MTA Zenetudományi Intézetének Népzenei Típusrendjében: 18.042.0/0.

¹⁸ Leltári száma: Mg 2139 I r. Énekelté a 40 éves Szentgyörgyi Jánosné Balog Emma.

4. Kútágasra szállatt a sas,
Kútágasra szállatt a sas,
Engem, babám, ne csalogass,
Engem, babám, ne csalogass.
Trálálálálá.

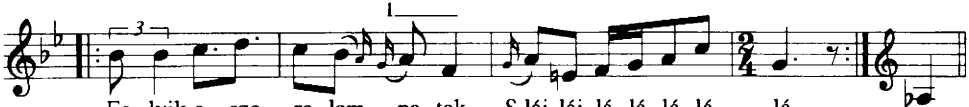
5. Csalogatott engem más is,
Csalogatott engem más is,
Náladnál szebb virágszál is,
Náladnál szebb virágszál is.
Trálálálálá.

Egy 1984 januárjában Magyarpéterfalván talált dallamváltozat énekeسه nem ismételte meg a 3. sort, hanem – ehelyett – 4. sorként *lálálá...* szótagokon megszólaltatott dallamfordulattal ABCD szerkezetűvé alakította a darabot.¹⁹

Tempo giusto ♩ = 200

1. (s) Pé- ter- fal- vi fa- híd a- latt, Pé- ter- fal- vi fa- híd a- latt

Fo- lyik a sze- re- lem- pa- tak. S láj láj lá- lá- lá- lá- lá.

1) 4. vsz.

2. Aki abból vizet iszik,
Aki abból vizet iszik,
Babájától elbúcsúzik.
Láj láj lálálálálá.
3. Én is abból vizet ittam,
Én is abból vizet ittam,
A babámtól elbúcsúztam.
Láj láj lálálálálá.

4. Úgy elbúcsúztam szegénytől,
Úgy elbúcsúztam szegénytől,
Mint összel fa levelétől.
Láj láj lálálálálá.

¹⁹ A 45 éves Orbán Györgyné Gáspár Vilmától gyűjtöttem. Leltári száma: Mg 2419 II gg.

Az is megtörténik, hogy a 4. sor refrénné minősül át, miként a következő variáns esetében, melyet 1973 decemberében Haranglábban vettem föl magnetofon-szalagra.²⁰

Tempo giusto ♩ = 208

1. Sep-rik az er- de- i u- tat, Sep-rik az er- de- i u- tat,
Vi- szik a ma- gyar fi- ú- kat. Ked- ves ga- lam- bom.

1) 4. vsz. 2) 3-4. vsz.

2. Viszik, viszik szegényeket,
Viszik, viszik szegényeket,
Mind az ügyes legényeket.
Kedves galambom.

3. Úgy elviszik arr' a helyre,
Úgy elviszik arr' a helyre,
Honnán madár sem jár erre.
Kedves galambom.

4. Megfordítsák napnyugatra,
Megfordítsák napnyugatra,
De nem a nyugadalomra.
Kedves galambom.

Ez egyébként abból a szempontból is kivétel, hogy szövege katonadal. Ugyanezekkel a versszakokkal egy bonyhai énekes előadása szerint is lejegyeztem a dallamot. Még egy keserves szövegű adaton kívül a többi dallamváltozathoz mind szerelmi dalszövegek járultak.

²⁰ Énekelte a 43 éves Szilágyi Ferenc. Leltári száma: Mg 2232 I u.

Egy vámosgálfalvi adatközlő 1973 szeptemberében a hangszerkíséretes változathoz megismert kétszeres hosszúságú formában énekelte a dalt.²¹

Tempo giusto ♩ = 184

1. Ma-ros te-rén dö-rög az ég, s tá-rá-rá ráj-rá-rá tá-ri-rá-rá-rá-rá-é, tá-ri-rá-rá-rá-rá-rá-é,

Ma-ros te-rén dö-rög az ég, s tá-rá-rá ráj-rá-rá tá-ri-rá-rá-rá-rá-rá, tá-ri-rá-rá-rá-rá-rá-rá-é,

Mondd meg, ba-bám, sze-retsze-még, s tá-rá-rá rá-rá-rá-rá-rá-rám, s tá-rá-rá rá-rá-rá-rá-rá-rám,

Mondd meg, ba-bám, sze-retsze-még, s tá-rá-rá rá-rá-rá-rá-rá-rám, s tá-rá-rá rá-rá-rá-rá-rá-rám

1) 2. vsz. 2) 3. vsz.

2. Szerettelek, babám, nagyon, tárará rájrará tárirárárárá,
 - Szerettelek, babám, nagyon, tárará rájrará tárirárárárá,
 - De már annak vége vagyok, tárará rárárárá ráram,
 - De már annak vége vagyok, tárará rárárárá ráram.
3. Vége vagyok már mindennek, s tárará rájrará tárirárárárá,
 - Vége vagyok már mindennek, s tárará rájrará tárirárárárá,
 - Babám, a mi szerelmünknek, tárará rárárárá ráram,
 - Babám, a mi szerelmünknek, tárará rárárárá ráram.

E legutóbbi variáns már teljes terjedelmű jaj-nóta. A hegedűn játszott változathoz képest abban mutatkozott fontosabb különbség, hogy az énekes mellőzte a fölfelé haladó skálát a B sorok végén, s helyette a záróhangot körüljáró formulához folyamodott.

A fenti adalékok egyfelől érzékeltették a jaj-nótává alakulás mikéntjét, másfelől, gondolom, meggyőzően szemléltették azt is, hogy a többségükben hivatásos cigánymuzsikusok ízlésének hatása alatt milyen mértékben jutott uralomra a hétfokúság az eredetileg ötfokú dallam változataiban, olykor frígbe hajló zárattal, valamint a 2. és a 3. fok közötti bővített másodlépéssel színezeve.

²¹ Adatközlőm a 46 éves Varga Ferenc volt. A felvétel leltári száma: Mg 2231 II gg.

A dallamnak csupán két olyan pontja van, amelyik mindegyik változatban – ötfokúakban és hétfokúakban egyaránt – állandó: a bővítetlen 1. sor záróhangja mindig d^2 (5), a 3. soré pedig mindig f^1 (VII).

A kolozsvári archívumban tárolt adatok birtokában megállapítható, hogy a félhang nélküli, tiszta ötfokú dallamváltozatok egytől egyig *lá*-végűek. Íme egy szőkefalvi példa.²²

Tempo giusto ♩ = 200

1. Jaj de szé- pen ha- ran- goz- nak, Ta- lán az én ga- lam- bom- nak.
Bár- csak ad- dig ki ne vin- nék, Míg én o- dá- ig nem ér- nék.

<p>2. Koporsóra ráborulnék,
Jaj de keservesen sírnék.
Kísérj ki, babám, síromig,
Az örök nyugalomig.</p>	<p>4. Hogy tudja meg, ki arra jár,
Hogy nem voltam én csapodár.
Tarts meg, babám, mást ne szeress,
Több szeretőt el ne temess!</p>
<p>3. Ha kijössz a temetőbe,
Hozz egy fácskát a kezédbe.
Ültess síromra egy fácskát,
Vagy pedig egy bokor rózsát.</p>	

Ezzel szemben a *szó*-végződésűek mindegyikében szerepel pentatóniától idegen hang, illetőleg közülük több is határozottan hétfokú. Különben a *szó*-végű változatok hihetőleg a hangszerkíséretes előadásmód nyomán jöttek létre, és kapcsolatban állnak a sorisméltő dallamszerkezettel. Ugyanis mivel a 3. sor záróhangja, mint láttuk, minden esetben *szó* (VII), az ismétlés folytán a 4. sor is ezen a hangon fejeződik be. A zenekar azonban mindig visszatér a *lá*-záróhangra! Meggondolandó továbbá az a körülmény, hogy az énekesek emlékezetében is többnyire jelen van a zenekari *lá*-végződés mint voltaképpeni befejező mozzanat. Éppen ezért alighanem kérdéses, hogy mennyire tekinthető valódinak a *szó*-záróhang, még akkor is, amikor gyakorlatilag ezen hallgat el az éneklés.

²² 1972 májusában a 42 éves Orosz Jánosné Mátyás Etelka éneklése szerint vettem föl magnetofonszalagra. Leltári száma: Mg 2098 I e.

A néptánc dallamalakító szerepéről írt tanulmányában Paksa Katalin rámutatott: „Amikor a zenét tánc kíséretnek használják, akkor ritmikai oldala kerül előtérbe. A táncfunkció ezért nemcsak a dallami gazdagodást, hanem ellenkezőleg, a melodikus vonások háttérbe szorítását is maga után vonhatja.”²³ Vizsgált népdalunk A sorának a hangszeres kíséret befolyása következtében történt összezsugorodása ehhez a megállapításhoz szolgált bizonyító érvel. Lássunk egy idevágó, jellemző küküllődombói esetet.²⁴

Tempo giusto ♩=98

1. A dom- bó- i nagy híd a- latt, A dom- bó- i nagy híd a- latt

Fo- lyik a sze- re- lem- pa- tak, Fo- lyik a sze- re- lem- pa- tak.

<p>2. Aki abból vizet iszik,
Aki abból vizet iszik,
Babájától elbúcsúzik,
Babájától elbúcsúzik.</p>	<p>4. Úgy elbúcsúztam szegénytől,
Úgy elbúcsúztam szegénytől,
Mint ősszel fa levelétől.
Mint ősszel fa levelétől.</p>
<p>3. Én is abból vizet ittam,
Én is abból vizet ittam,
A babámtól elbúcsúztam,
A babámtól elbúcsúztam.</p>	

Igaz, hogy amikor a zenekari közjátékok is elhangzanak, kevésbé vehető észre az énekelt előtag dallamvonalának lapossága. Ezt úgyszólván elrejtí a hegedős cifrázatokkal teli játéka. De kíséret nélküli előadásban a hallgató számára azonnal feltűnik a dallamformálás igénytelensége. A művészi érték tekintetében megnyilvánuló különbség még határozottabban kidomborodik, ha összehasonlítjuk az 1954-ben felbukkant magyarórdi dallam első két sorát (a) a harminc évvel később gyűjtött küküllődombói változat előtagjával (b).

²³ Paksa Katalin 1992. 265.

²⁴ Ezt a variánst 1984 februárjában a 72 éves Miklós Samutól gyűjtöttem. Leltári száma: Mg 2421 I t.

Körülbelül húsz éve annak, hogy ez a népdal részint a bukaresti Román Televízió magyar nyelvű adásának *Kaláka* című műsora, részint pedig a táncházmozgalom révén sokfelé elterjedt, városi fiatalok előtt is eléggé ismertté vált, azaz megkezdte ún. másodlagos életét. A zenekarral kísért, közjátékokkal bővített, de az előtagjában összeszűkülött dallamívű forma volt a sokoldalú néprajzi ismereteket nyújtó *Kaláka*-rendezvény nyitó és záró száma. Ugyanezt a hangszerkíséretes változatot játszották a táncházak zenészei is.

E folkloralkotásnak tehát azóta párhuzamosan kétféle életmódja van. Ugyanis a 70-es évekbeli szerepváltással nem járt együtt az elsődleges szerepkör megszűnése. Hagyományos környezetben manapság is variánsok tömege keletkezik a szóbeli terjedés sajátos szabályai szerint. Ezzel ellentétben a folklorizmus feltételei között, nem működve már az az ösztönös átalakító hajlam, amely a népköltészeti alkotások létét meghatározza, a tudatos népdalápolás-terjesztés során, a forráshűségre való törekvés jegyében, egyetlen hitelesnek tekintett, ekként úgyszólván szentesített, ám művészi szempontból korántsem hibátlanul megformált és ilyenképpen megmerevedett alakú variáns vált általánosan elfogadottá.

Kolozsvár

ALMÁSI ISTVÁN

IRODALOM

- DOBSZAY László
1984 *A magyar dal könyve*. Budapest
- BOBSZAY László–SZENDREI Janka
1988 *A magyar népdaltípusok katalógusa – stílusok szerint rendezve – I.* Budapest
- JAGAMAS János
1956 *Beiträge zur Dialektfrage der ungarischen Volksmusik in Rumänien*. Studia memoriae Bélae Bartók sacra. 469–501. Budapest
- JAGAMAS János–FARAGÓ József
1974 *Romániai magyar népdalok*. Bukarest
- KISS Lajos
1982 *Lőrincréve népzeneje. Karsai Zsigmond dalai*. Budapest
- MARTIN György
1982 *A Maros–Küküllő vidéki magyar táncdialektus*. Zenetudományi dolgozatok. 183–204. Budapest

PAKSA Katalin

1982 *A népzene kutatás legújabb eredményei*. Kodály szemináriumok. Válogatás a nyári tanfolyamokon elhangzott előadásokból. Kecskemét 1970–1980. Szerk. ERDEINÉ SZELES Ida. 164–179. Budapest

1992 *A néptánc dallamalakító szerepéről*. Ethn. CIII. 262–280.

VARGYAS Lajos

1981 *A magyarság népzeneje*. Budapest

EIN SIEBENBÜRGISCHES VOLKSLIED IN DER TRADITION UND IM FOLKLORISMUS

Das in dieser Studie analysierte Volkslied erschien das erste Mal vor vierzig Jahren in der Fachliteratur und ist seit ungefähr zwei Jahrzehnten weiteren Kreisen des Publikums bekannt geworden. Es war aber in der mündlichen Überlieferung zweifelsohne seit viel früheren Zeiten vorhanden. Das erste Exemplar des Liedes veröffentlichte 1956 János Jagamas in seiner Abhandlung *Beiträge zur Dialektfrage der ungarischen Volksmusik in Rumänien* als Beispiel jener Volksmelodien, die ausschließlich in der Gegend zwischen dem Mieresch und der Kleinen Kokel vorkommen. Später gab er zu, daß einige Varianten auch in anderen Regionen existieren. Die Melodie des Liedes diente, besonders in den entlang des Tales der Kleinen Kokel liegenden Ortschaften als Begleitung eines spezifischen Tanzes, des sogenannten „féloláhos“ („Halbrumänisch“).

In den siebziger und achtziger Jahren sammelte ich eine große Anzahl Varianten dieser Melodie. Anhand dieses Materials konnten die Veränderungen beobachtet werden, die unter dem Einfluß des Spiels der Musikanten entstanden. Infolge der Wirkung der Instrumentalmusik sind mehrere Varianten der ursprünglich pentatonischen Melodie diatonisch geworden. In einigen Fällen veränderte sich der Aufbau der Melodie. Die erste Hälfte der Melodielinie ist nicht selten eingeschrumpft worden. Durch Fernsehprogramme und durch die Tätigkeit der Musikanten, die in den städtischen Tanzhäusern spielen, verbreitete sich diese schlichtere Form der Melodie und sie wurde meistens als die einzige authentische Gestalt angenommen.

ISTVÁN ALMÁSI

A BORTERMELÉS KORAI EMLÉKEI EGER VÖLGYÉBEN

Bevezetés

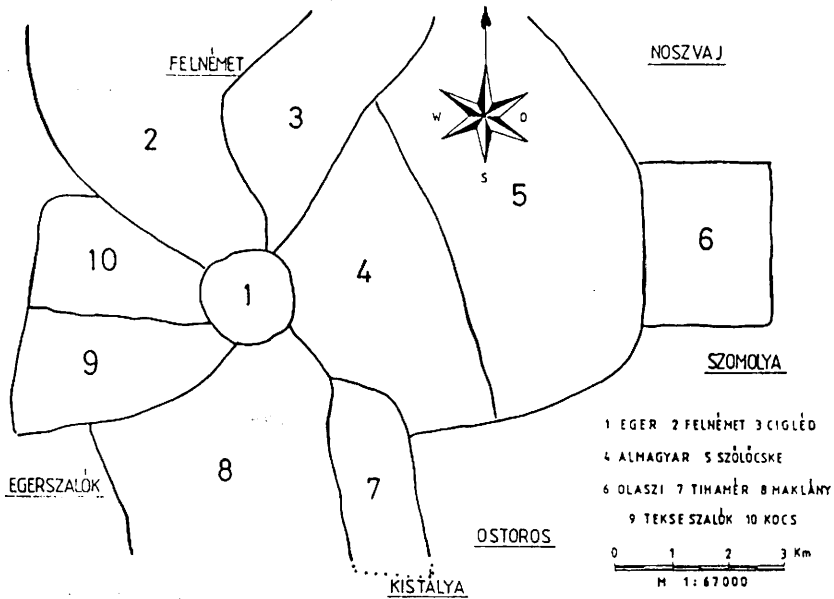
A bortermelés történeti-néprajzi kutatása a Felföldön ez ideig nem volt eléggé eredményes, és főként vonatkozik ez a tárgyi emlékekre, közöttük a bortároló helyiségekre. A téma a történelem és segédtudományai érdeklődési körén kívül esett, a néprajz pedig a népi építményekre korlátozta figyelmét. Így maradtak ki a kutatásból a nagyobb méretű, ún. uradalmi pincék, s ennek oka elsősorban az illetékességben található meg: a történelem, vagy a gazdaságtörténet mellékesnek, lényegtelennek, a néprajz pedig a népi kultúrától idegennek, társadalmilag máshová tartozónak tartotta őket.

A pincék vagy történetük kutatása – illetve nem kutatása – tipikus példája azon feladatoknak, amelyek elsikkadnak a különböző szaktudományok között. Vitázni lehet arról, hogy a téma hová tartozik a tudományok bonyolult szervezetében, elriasztja azonban a kutatók egy részét annak felismerése, hogy a feladat nem csupán könyvtárak, levéltárak íróasztala mellett végezhető filosz munka, hanem fáradságos, időrabló és költséges helyszíni bejárásokat is igénylő erőfeszítések sorozata. Ezt kell vállalnia annak, aki a történeti-néprajz módszereivel akarja megismerni a valóságot. Ám a közvetve vagy közvetlenül megtapasztalható tényeket, jelenségeket csak akkor fogadja el, ha feltárta azok történeti hátterét, horizontális kapcsolatait.

Az elvi, módszertani szempontok mellett még más tényezők is akadályozták a téma kutatását. A pincék nem voltak adókötelesek, legfeljebb készítésükhöz kellett egyes helyeken engedélyt kérni a földesúrtól, ezért ritkán szerepeltek az ingatlanok nyilvántartásában. Kevés tehát róluk az írott emlék, annak ellenére, hogy a magyar Felföldön pl. sok ezerre tehető a kisebb-nagyobb pincék száma, melyek korát, készítésének időpontját csak az utóbbi 2–3 évszázadból és a legújabbak esetében ismerjük.

Mindezeket a jelen dolgozatra vonatkoztatva elmondhatom, hogy a felföldi pincék történeti-néprajzi kutatását mintegy nyolc éve kezdtem el, de most, vizsgálataim végéhez közeledve, indokoltnak érzem az eredményeket röviden összefoglalni akkor is, ha a végső következtetésekre csak később kerülhet sor.¹

¹ Kutatásomat anyagilag a Művelődésügyi Minisztérium, a Magyar Tudományos Akadémia, az Országos Műemléki Felügyelőség, Eger és Miskolc városok múzeumai, önkormányzatai támogatták. Földrajzi területe a Felföldnek az a része volt, amely a Zagyva völgy – Sátoraljaújhely, Vizsoly – Ethnographia CVII. (1996) 1-2.

1. ábra: Eger városa és egykori szomszédos települései, pusztái

A borospincéknek, mint építményeknek rendszerezése, különböző tulajdonságaiknak, jellemzőiknek elemzése hiányzik még a művelődéstörténeti, építéstörténeti vagy éppen mezőgazdasági irodalomból, elsősorban azért, mert kevés az egyedi leírás, ismeretlenek a történeti előzmények és a regionális változatok. Leginkább a néprajz ért el eredményeket ezen a téren, de az etnográfusok a pincéknek csak egy gazdasági-társadalmi csoportját, a paraszti pincéket vizsgálták. Az építéstörténeti vagy régészeti kutatásokhoz kapcsolódva egyesek bemutatták ugyan a pincét is, de csak másodlagos céllal. Az ismert típusokat rendszerező vagy újabbakat feltáró munkák között meg kell említeni a Felföldön a mezővárosi, komplex anyagot összefogó műveket,² és a népi használatú pincék dunántúli, valamint országos érvényű rendszerezését.³ Végül, az utóbbi évtizedben indult meg egy jelenleg is folyó pincetörténeti vizsgálat, amelynek kezdeti eredményeit, programját egy előadáson már korábban ismertettem, s ennek szövege meg is jelent.⁴

A számtalan felföldi borospince között fel kellett kutatni és ki kellett válogatni azokat, amelyek a legrégebbieknek tekinthetők és tőlük elindulva kísérletet

Tokaj között terül el. Bejártam és megfigyeltem mintegy 200 nagyobb pincét, melynek során számtalan műszaki rajz és fényképfelvétel készült, s mindezt filológiai munka készítette elő. Terveimről, eredményeimről több gépiratos jelentés, valamint néhány nyomtatásban is megjelent tanulmány számolt be, melyeket az irodalomjegyzékben sorolok fel.

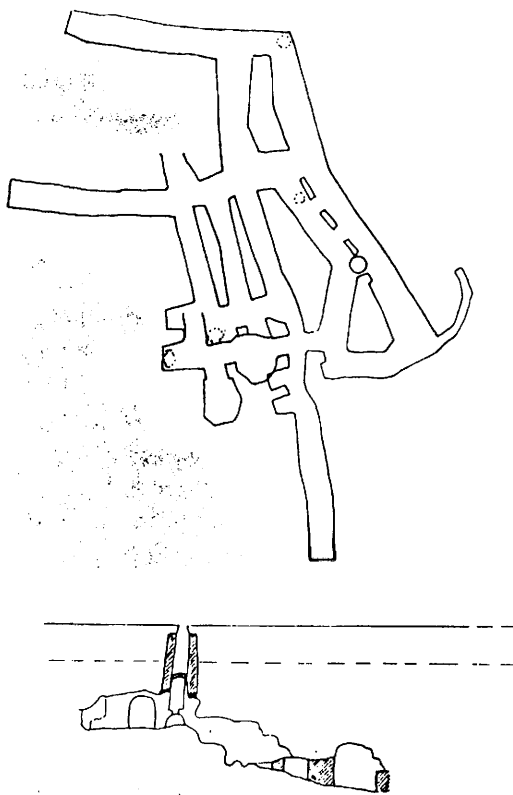
² Sugár István 1973–1974., Kleb Béla 1978., Bakó Ferenc 1961.

³ Vincze István 1958., Vajkai Aurél 1956.

⁴ Bakó Ferenc 1989.

tenni a pincék, pincecsoportok kronológiájának megszerkesztésére. A Felföld tekintélyes részén a kőbe vájt, ún. *lyukpincék* használatosak, amelyek elkészítése, kivágása kistermelők számára egyszerű munka, amit maga a gazda is el tud végezni, de a nagyobb, uradalmi pincék elkészítése már szakértelmet kíván. A pince használatának és történetének alapja a bor, aminek tárolását, őrzését kell szolgálnia. Az első pincék kialakítása összefüggött a keresztény egyházzal, amelynek egyes rítusaihoz, így a miseáldozathoz borra volt szükség. A misebor átváltozása előtt jelképe, utána pedig állaga Krisztus vérenek. Az öblítő bor tisztítja, az eukarisztikus bor pedig szent tartalommal tölti meg a kelyhet, írja az egyháztörténész.⁵ Amikor Szent István 1001-ben, a pannonhalmi apátság alapítólevelében elrendelte az egyházi tized kötelezettségét⁶ – amiben a bortized is benne foglaltatott –, bizonyára gondolt a templomok borral való ellátására is. Az udvartartás és a káptalan papjainak megélhetését biztosító dézsmát az egeri püspök is szedhette már a XI. századtól, 1216-tól kezdve ennek már írásos emléke is van.⁷

A nevezett oklevél szerint a tizedet a Szerencsi kerület az egeri püspöknek volt köteles beszolgáltatni, ami arra utal, hogy ezzel a kötelezettséggel az egész Északkelet-Magyarországot felölelő egyházmegye minden települése Egernek tartozott. Az egyházszerkezeti kapcsolat valószínűvé teszi, hogy a szőlőművelés és bortermelés irányításában, gyakorlatában az egeri egyháznak a régióban valamiféle szerepe volt. A X–XI. században a Felföld jórészt megszálló magyarok, valószínűleg a kabarok érthettek a szőlőműveléshez, bortermeléshez, de lehettek ilyen ismereteik az itt talált egyes kisebb csoportoknak is. A dézsmakötelezettség bevezetésével és a bortermelés megnövekedett szerepével együtt járhatott a termelés, tárolás korszerűsítése, ami indokolhatja az egeri püspököknek a XI–XIII. században

2. ábra: Az egeri vár központi, még feltáratlan pincéje (Kárpáti János rajza)

⁵ Ambrózy Ágoston 1933. 9., 19., Komoróczy György 1944. 14-17.

⁶ Györfly György 1977. 270.

⁷ Dongó GY. Géza 1912. 11., bár Ő az itt említett Tállya falut zempléninek tartja, ez inkább a Heves megyei Nagytállya lehetett; Kovács Béla 1987. 31.

lezajlott telepítő tevékenységét. Mint a táj legnagyobb birtokosa, a püspök nyugat-európai telepeseket hívott be a magyarok mellé, akik – bár erre írott bizonyíték nincs – fellendíthették a bortermelést is. A francia-vallonok, olaszok, németek Árpád-kori megjelenése a Felföld néhány kisebb táján ismert: az Egri-völgyben (*Vallis Agriensis*) és a Hernád völgyében, ill. a Tokaj-hegylán. Emléküket ma már csak helynevek őrzik, mint Tály, Olaszi, Németi.⁸

A Felföld keleti felének egyházszervezeti összetartozása mellett még világi kapcsolatokról is kell szólni. A táj legnagyobb világi birtokosa az Aba nemzetség volt, amely Hevesben és attól keletre több megyében nagy területeket uralt. Karácsonyi János szerint a XIV. század elején ezen a tájon 17 ága volt jelen.⁹ A szőlőművelésre, bortermelésre gyakorolt egyházi befolyás mellett tekintetbe kell venni ezt a világi földesúri, nemesi szervezetet is, valamint a központi hatalom, a királyi és királynéi birtoklás tényét, lehetőségeit. A nyugati telepesek behívását nemcsak egyházi, hanem állami, világi hatalmak, vezető személyiségek is kezdeményezhették.¹⁰

A szőlőművelés, a bortermelés és a bortárolás kezdetei ilyen távoli időkben keresendők, de megbízható források, adatok erre nézve nincsenek. Feltételezhető azonban, hogy a bor tárolására már igen korán gondoltak, különösen a dézsmaszedő egyházi, világi birtokosok, és ahol a földtani körülmények lehetővé tették, a könnyen kezelhető tufaköbe igényeiknek megfelelő pincéket vagy más helyiségeket vágtak.

A Felföld borospincéinek első, kezdeti típusait a vulkáni tufába vájt, úgynevezett lyukpincében véltem megtalálni, s közöttük a legrégebbi formákat a beszolgáltatott tizedet tároló *dézsmapincékben*, tehát a nagybirtokosok bortároló helyiségeiben.

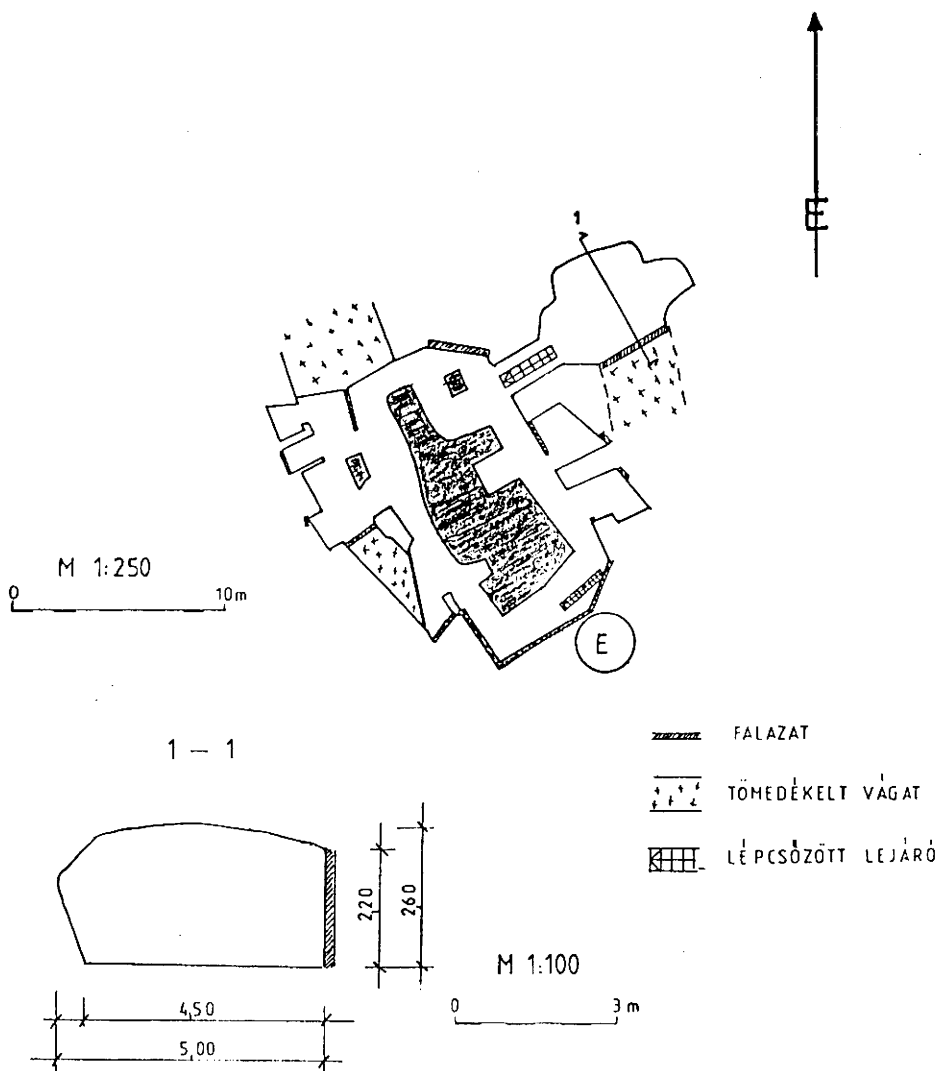
Az írott források hosszú időn át inkább csak utalásokat jelentenek, minthogy a pince építésének vagy használatának nem volt értéke, gazdasági jelentősége. Még a XVI–XVII. században is ritkán került szóba, bár például a keleti tartomány úgynevezett *Rákóczi-pincéi* bizonyára ebben a korszakban épültek, és az uradalmak terjedelmes irattára sok részletkérdésre is kiterjedt. A vizsgálat más útja, módszere volt a mi korunkban még meglévő, az elődöktől ránk maradt építmények felkutatása és vizsgálata. Ismereteink legjelentősebb bázisa tehát a tapasztalati úton való megismerés, amit a helytörténeti irodalom, kéziratanyag információi egészítettek ki. Igen nehéz azonban annak megállapítása, hogy ki volt a pince egykori tulajdonosa. A személyek vagy családok neve többnyire feledésbe ment azért is, mert a pincéket sok esetben összekapcsolták, majd az így keletkezett óriás pincének új nevet adtak.¹¹

⁸ Magyarország története 1-2. 1092-1099., Székely György 1972. 48-49., 52.

⁹ Karácsonyi János 1900. I. 3-8

¹⁰ A telepítések rokon vonásai megmutatkoznak a hasonló, vagy azonos helynevekben: az Egri-völgyben, a Hernád völgyében a Nagytály, Kistály, Tály. (Az utóbbi név ó-francia-vallon, az Olaszi itáliai, esetleg ugyancsak francia, a Német, Németi nevek pedig germán eredetű telepesek emlékét őrzik.) Györffy György 1987. 118-199., Soós Imre 1975. 202.

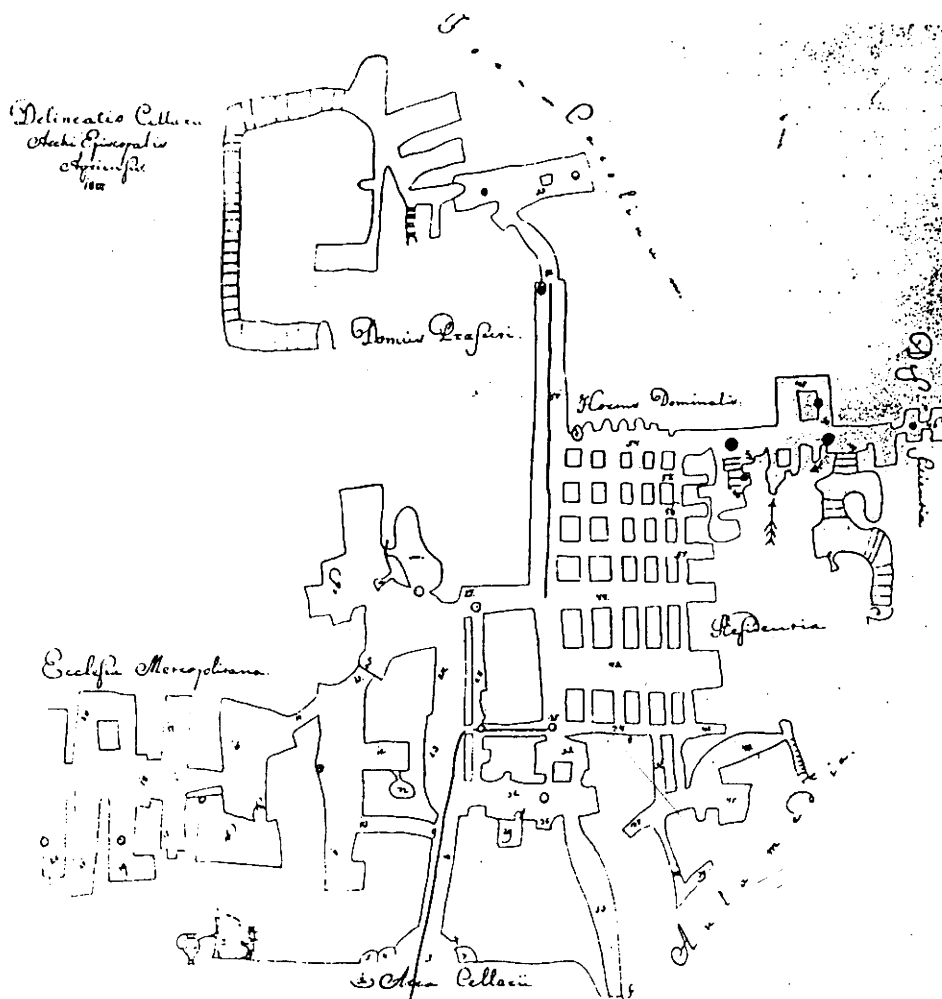
¹¹ Erre számos példát ismerünk, így a tállyai Rákóczi-, a sátoraljaújhelyi Ungvári-, vagy az egri Borgazdasági pincét. Az ilyen módon összekötött, több egymás mellett húzódó uradalmi pince kapta idegenek részéről a „labirintus” nevet, mintha ez egy eleve így készített, szerkezetileg összetartozó építmény lenne.

EGER, FELNÉMET TEMPLOM-DOMB PINCEI, POSTAKÖZ „E” JELŰ

PINCE ALAPRAJZA

3. ábra: A felnémeti templomdomb alatt a XVII. században betemetett, és nemrég részben kibontott, valószínűleg dézsmapince.

4. ábra: Az egri püspöki Főpince 1807-ben készült térképe

Eger vára

A felföldi régió terjedelmét és változatosságát alapul véve olyan báziskörzetet kellett kiválasztani, ahol a kutatás feltételei történelmi, földrajzi szempontból megfelelőek legyenek. Nézetem szerint Eger és Heves megye alkalmas lehet erre, amint ez a kutatás folyamán be is bizonyosodott. A tájon napjainkban is olyan borospincéket találhat a kutató, amelyek anyagukban homogének, formájukban, méreteikben pedig több változatot jelenítenek meg, több évszázad történelmi eseményeit tükrözve. A pincék egy része a várban és a városban, a középkori városfalon belül, más része azon kívül helyezkedik el. Ennek a megoszlásnak történelmi előzményei vannak.

A XVI. században és azt megelőzően a várat és a város belterületét kisebb települések vették körül, amelyek nagyobb része a török időkben elpusztult, majd határukat Eger városa kebelezte be. A környező települések mind szőlőtermelők voltak, és pincéik nagyrészt megmaradtak. Határuk egészen a város faláig ért, s ezért írta a XVIII. század elején Bél Mátyás, hogy „... a város határa alig terjed túl a városfalakon. Alig lépünk ki a városból, kísérlünk máris figyelmeztet, hogy idegen határ-

ban járunk. Egernek ezek szerint csak pusztái vannak, de saját határa nincsen.” Később ezeket a *pusztákat* fel is sorolja: Almagyart, Tihamért, Szalókot, Felnemetet és Ciglédet. A beépített belterület is két részből áll, a falakkal, bástyákkal körülvett várból és az ugyancsak fallal védett városból.¹² (1. ábra)

Borospincék minden lakott területen és minden pusztá vagy település határában voltak és vannak. A pincék nemcsak topográfiai helyzetük, hanem formájuk és koruk tekintetében egyaránt különböznek egymástól, de ezek a tényezők többé-kevésbé mégiscsak összefüggnek.

Eger település szerkezetének legrégebbi összetevője a vár, mint az egyházmegye székhelye, a püspök és a káptalan állandó lakóhelye. Később, a politikai viszonyok változásával a vár lett az állami-katonai vezetőség – megyei ispánság, főparancsnokság – központja. Történetének legismertebb színhelyei a bástyák, falak, kapuk és lakóépületek mellett a várnak pincéje is volt, ahol elsősorban a mindenkori dézsmabort tárolták. Feltételezhető, hogy ez a ma is meglévő pince Eger történetileg első ilyen jellegű építménye, amely esetleg formát, előképet adhatott az Egerhez bármiféle módon kapcsolódó intézmények, települések számára. Ezért látszott fontosnak az egri várpince megismerése, amire a közelmúlt régészeti feltárásai lehetőséget is adtak.

A vár egyik fontos jövedelmi forrása volt a bor, ami többféleképpen kerülhetett be a pincébe: úgy mint földesúri magánbirtok, allódium termése, esetleg dézsma, vásárlás, csere útján. Legjelentősebb volt a dézsmabor, amit az egész egyházmegyéből szállítottak be a jobbágyok, sőt esetleg a nemesek is. Az egyházmegye bortizedét azonban nem egy helyen, nemcsak Egerben tárolták, hanem másutt is. 1594–95-ben például a keleti területek bordézsmáját (Borsod megyétől keletre) Hejccén, s ami a számokat, a mennyiségeket illeti, Egerben a várpincében csak 449, a hejcei püspöki pincében pedig 540 hordónyi bort őriztek.¹³ A várpince borait ebben az időben az erődítmény fenntartására, karbantartására értékcsökkenték. Egyes számítások szerint a mindenkori bormennyiség 40 százalékát kereskedőknek adták el, egyötödét pedig kocsmáltatásra, egyes helységek bírának adták ki.¹⁴

A vár területén több pincéről is tudunk, de bor tárolására csak egy szolgált, a legnagyobb, amit *Várpincének* nevezünk. Az utóbbi évtizedek ásatásai csak részben tudták a várpincét feltárni. A vár központi területén, a provizori palota alatt húzódó építmény formáját, méreteit Kozák Károly rövid leírásából és a feltárással kapcsolatosan készített alaprajzból ismerjük.¹⁵ (A pince jelenleg nehezen járható be, ami a rajz pontosságát befolyásolja.) Valószínű, hogy az alaprajz és az 1562-ben készült váreltár egykorúak, s így megkísérélhető az ábrázolás és a leltárban megnevezett pincerészek összehasonlítása.¹⁶ Ez azonban a kevés, hitelesnek tekinthető adat hiányában csak feltételes lehet. (2. ábra)

A Várpince eléggé kuszált, szövevényes alaprajzából világosan látszik három szélesebb és egy keskenyebb (talán gyalogos) kijárat, valamint két főtengely, amire a rövidebb hosszanti és keresztágak csatlakoznak. A két fő ágot a leltárbeli *Hosszú-* és *Egyenes-ággal* lehet azonosítani, melyeket a *Gomba-* és a *Kereszt-ág* köt össze. Hasonló szerepe lehetett még az *Olasz-ágnak* is. Valószínű, hogy a Várpince hosszú idő során alakult ki úgy, amint azt a püspökség és a káptalan, tehát a használók igénye megkívánta. Építésének időpontjára nincs adat, de az kétségtelen, hogy a XVI. században már készen volt, sőt az 1562-ben megemlített *Új-ág* név arra utalhat, hogy a kész pincét akkor bővíthették.¹⁷ Megépítése minden valószínűség szerint *Bekensloer János* püspök (1468–1474) nevéhez fűződik, aki

¹² Bél Mátyás 1968. 47., 51.

¹³ Sugár István 1979. 31-32.

¹⁴ Balogh János 1881. 64., Sugár István 1977. 27: Ő hét kereskedőről tud, akik Kassáról, Késmárkról, Tállyáról és máshonnan jöttek.

¹⁵ Kozák Károly 1989–1990. 368-373. A felmérést a MÉLYÉPTERV munkájaként Fodor László, a hosszmeteszeteket pedig Kárpáti János rajzolta.

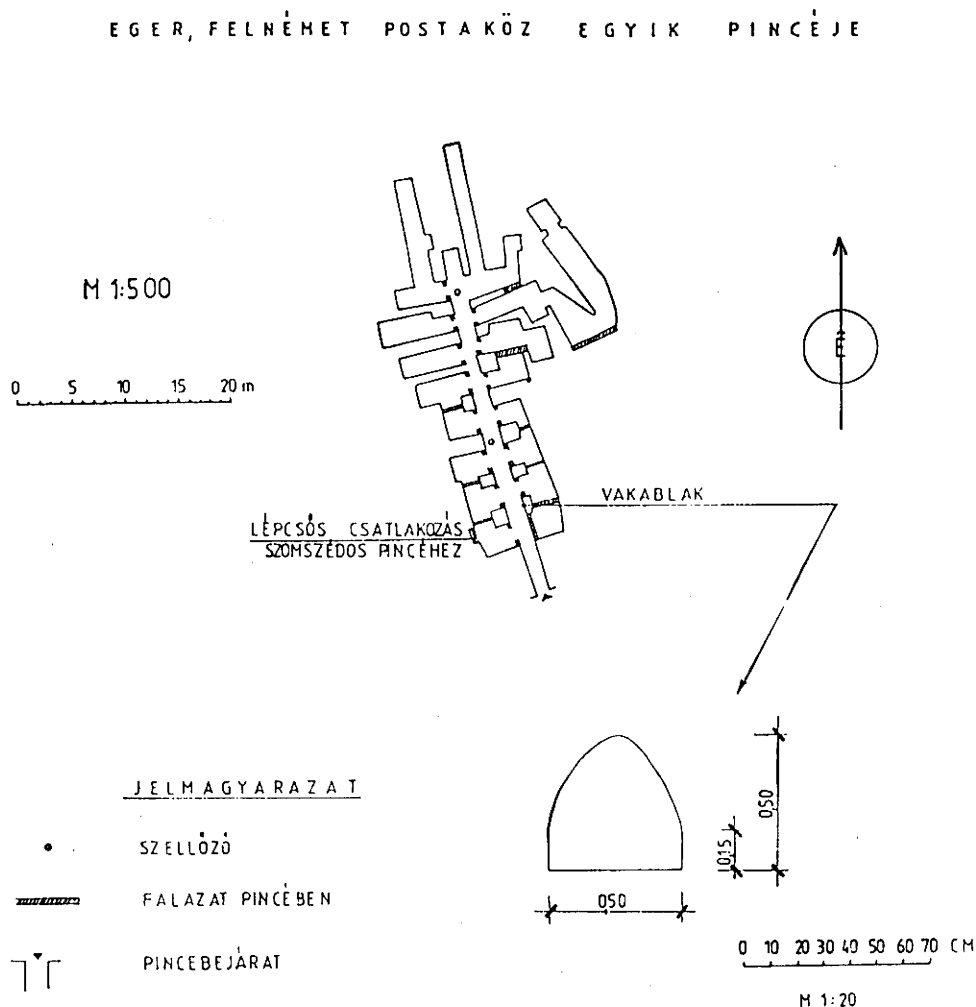
¹⁶ Szabó Károly 1881. 762-763.: a váreltár szövege.

¹⁷ Szabó Károly 1881. 762-763.

elkezdte a palota építését.¹⁸ Az akkor kialakult Várpincének egy része, talán csak a főágak már korábban is megvoltak, mert a káptalan dézsmaborát valahol a várban tárolni kellett.

A Várpince ugyanis az egri egyház gazdaságtörténetének kezdeti szakaszában nemcsak a püspök, hanem a káptalan dézsmaborát is befogadhatta, minthogy a két szervezet egy ideig gazdaságilag nem volt teljesen különálló. Valószínűleg a XIV. vagy a XV. században, gazdasági megerősödésével, a káptalan helyileg is különvált a püspökségtől és megkezdte önállóságát. A folyamat a Királysék alatti borospincék kialakításával (birtokbavételével) vehette kezdetét, amiről még részletesebben kell szólnunk.

EGER, FELNÉMET POSTAKÖZ EGYIK PINCÉJE

5. ábra: Középkori eredetű, egykor uradalmi pince. Felnémet, templomdomb

¹⁸ Bár ezt még senki sem emelte ki, de a XV. sz. egri püspökei között nem található olyan építőkodvú főpap, mint Bekensloer, akinek emellett még kiténő várnagya is volt Scop Henrik személyében. L.: Sugár István 1984. 172-173.

Királyszék

Az egri egyházmegye kialakulásának első szakaszában a káptalannak nincs a püspökségtől elkülönülő vagyona, kialakulásáról csak 1261-ből ismeretes egy oklevél. Birtokszervezete csak a XIV–XV. században fejlődik ki, amikor 85 települést foglal magába, és közöttük számos szőlőművelő-bortermelő települést ismerhetünk fel.¹⁹ Ezek bordézsmaja tekintélyes mennyiségű volt, aminek tárolásáról megfelelő pincékkel kellett gondoskodni.

A káptalani borok elhelyezésére bizonyára több lehetőség is kínálkozott, de ezekből csupán egyet ismerünk, aminek írott emléke is maradt. Az egri püspökség és káptalan birtokviszonyait rögzítő, a XVI. és a XVII. századra keltezett okmánygyűjtemény, a *Liber Sancti Johannis* végén egy felsorolás olvasható, amely a káptalan tulajdonát képező, a *Királyszék* alatt húzódó pincéket sorolja fel 1588-ban. A jegyzék 22 azonosítható nevet tüntet fel rövid megjegyzésekkel, amelyekből az egyes pincék használatának társadalmi helyzete is megismerhető, ám csak feltételezéssel, mert a meghatározások többször nem egyértelműek.²⁰ A nevek felsorolása nem teljes, mert a vége hiányzik, ezért valószínű, hogy a pincék száma öttenél több lehetett. Bár az egész sor a káptalan tulajdonában volt, csak három mellett áll olyan megjegyzés, amiből arra lehet következtetni, hogy ezeket maga a káptalan használja. Valószínűleg dézsmabort tartottak bennük. A többi főpapok, káptalani alkalmazottak és iparosok, magánemberek használták. Minthogy a pataktól keletre eső terület a káptalan tulajdona volt, a pincéktől keletre fekvő terület is, ahol a *Tetemvár* területén számos kis pince ismeretes, amelyek a szőlőkben dolgozó kapások igényeinek felelhetnek meg. Néhol ezek közvetlenül barlanglakáshoz is kapcsolódnak. A kis pincék lényegesen különböznek a Királyszék pincéitől, nemcsak méreteikben, hanem formájukban is.

A Királyszék pincéi egy nyugati fekvésű, magas szikla aljában sorakoznak, ahol „a forrásvízi mészkő, népnyelven darázkő alatt 1–3 méter vastagságban az Eger patak jégkorszaki agyagos kavicshordaléka települ. Ezt a laza anyagot a legegyszerűbb eszközökkel könnyen ki lehetett termelni, így szabálytalan, teremszerű üregeket alakítottak ki itt-ott falakkal lezárva.”²¹ Az egyes pincék leírása ma már nehézségekbe ütközik, mert az utóbbi évtizedekben városfejlesztési-statikai megfontolással csaknem valamennyit betörték. Egy korábbi felmérés felhasználásával azonban én csaknem az egész sort be tudtam mutatni²² és ennek alapján írhatom a következőket.

Az a megállapítás, hogy a kavicshordalékban szabálytalan, teremszerű üregeket alakítottak ki – amit egyébként a szerző tőlem vett át –, korrigálásra szorul. Közöttük igen kevés a teremszerű forma, általános az elnyújtott, keskeny ág, amiből néha elágazások is indulnak. Feltételezem, hogy egyesek valaha káptalani dézmapincék voltak, bár méreteik nem erre utalnak.²³ (Talán csak azokban az időkben, amikor a bordézsma mennyisége kisebb volt.)

Követve az egri püspökség dézmapincéinek történetét, megállapítható az, hogy legkésőbb a XVI. században kivonultak a Várpincéből, amit a mindenkori várkapitány vett használatba. A dézsmabort ezután a városban, illetve a város környékén az Egert körülvevő kisebb településeken, a „puszták” pincéiben tárolhatták. Ebben a tekintetben az egész XVII. század viszonyai ismeretlenek, újabb adataink csak a XVIII. század elejéről vannak. (3. ábra)

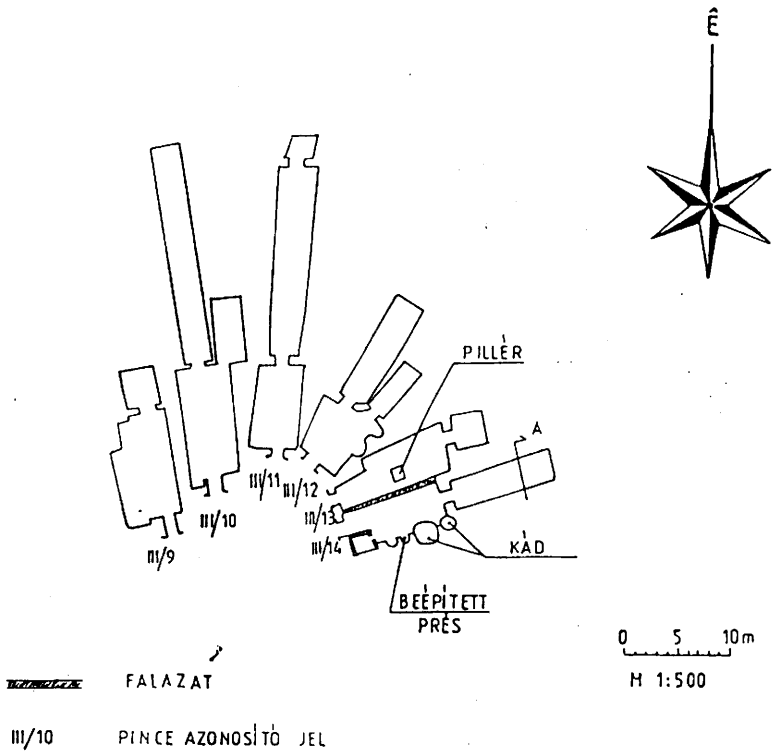
¹⁹ Kovács Béla 1987. 133–135. A legfontosabb szőlőtermő helyek a XIII. és a XVI. század között Eger-Harangozó, Egerszalók, Felnémet, Felsőtárkány, Kocs, (Magyar)Tálya, Maklár, Olaszi, Püspöki, Pazsg, Sajóvárkony, Szomolya, Tekseszalók.

²⁰ A szöveget latinul Kandra Kabos közölte „Cellariorum in Királyszék Numerus et Ordo ad Capitulum Agriense pertinentium, et primo a septemtrione incipientium in anno 1588.” Kandra Kabos 1886. 391–575. Ez okmánygyűjtemény keletkezését, időmeghatározását Kovács Béla igyekezett korrigálni. 1974. 5–27.

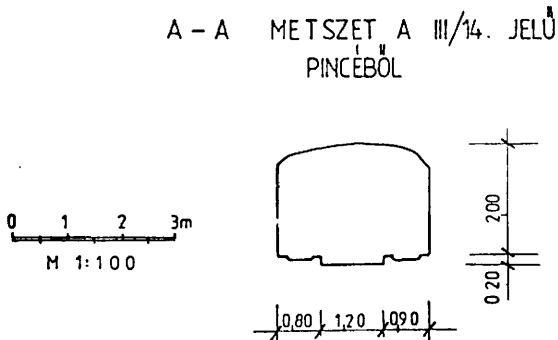
²¹ Az idézet Kleb Bélától való (1978. 114.). A nevezett pincék néprajzi leírását ld. Bakó Ferenc 1961. Keletkezésüket én a XV. századra teszem azzal a megfontolással, hogy nem akkor keletkeztek, amikor a felsorolás készült, hanem jóval azelőtt, feltehetően egy évszázaddal korábban, vagy még hamarabb. A Tetemvár pincéiről ld. Bakó Ferenc 1970–1971. 358–359.

²² Dobó István Vármúzeum Adattára. 3204–94. sz.

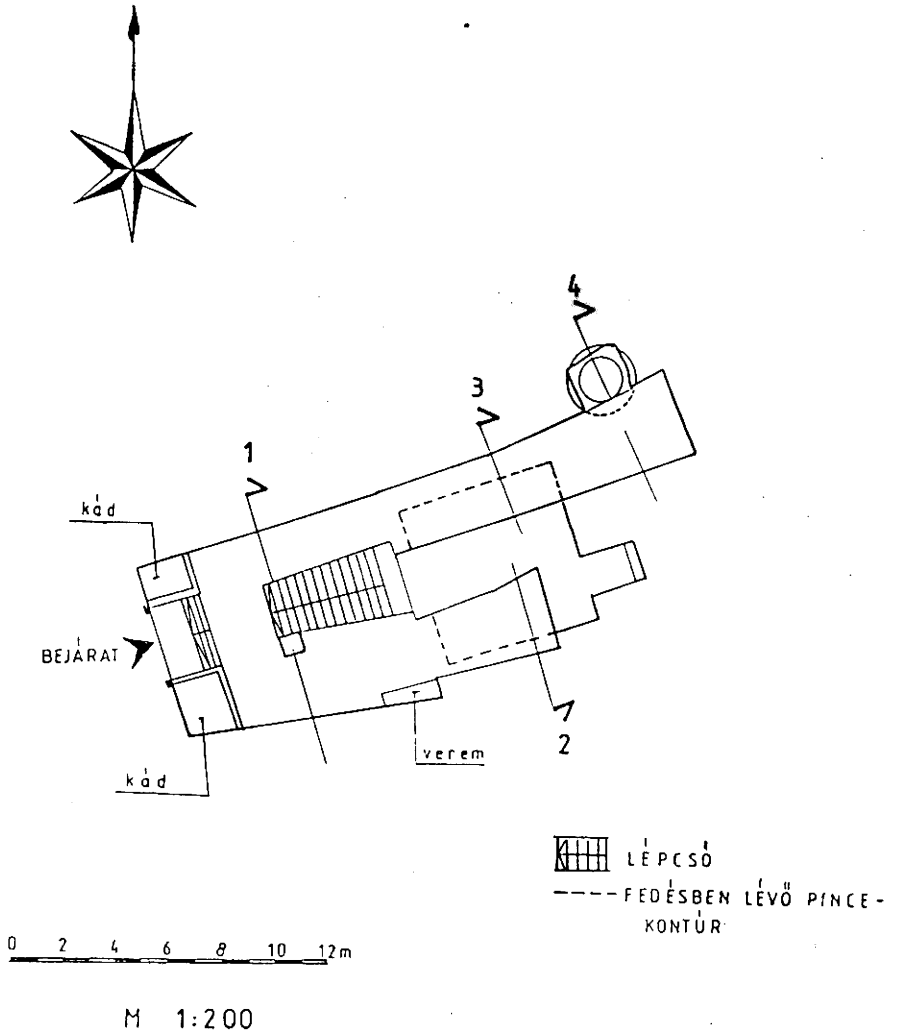
²³ Dercsényi Dezső–Voit Pál 1972. II. 407.

EGER, KISTÁLYAI ÚTTÓL K-re FEKVŐ III/9.-III/14. JELŰ PINCEK ALAPRAJZA

6. ábra: Egy térségre nyíló hat tagú pincecsoport. Eger-Tihámér III-9 – III-14.

EGER, KISTÁLYAI ÚT MENTÉN LÉVŐ I/15.sz. PINCE ALAPRAJZA

7. ábra: Borházas, kétszintes, háromágú, oszloppal megtámasztott pince alaprajza. Tihamér I-15.

Püspöki és káptalani dézsmapincék

A töröktől való visszafoglalás után a püspöki rezidencia a városban álló Szent Mihály plébániatemplomhoz költözött, és itt kezdődött meg az újabb dézsmapince kialakítása. A püspöki lakhely a közelben álló plébániaház és két másik épület felhasználásával készült el, és a parochiához valószínűleg tartozó pince magja lehetett a későbbi dézsmapincének.²⁴ Ennek a püspöki, később érseki *Főpincének* építéstörténetét, sőt részletes leírását sem ismerjük az irodalomból, ezért éppúgy mint a többi, ezt a pincét is helyi szemlével, terepbejárással és levéltári kutatással tudtam csak leírni.²⁵

A pince építéstörténetére két térkép-vázlat jelenti a fő forrásokat: első a kezdeteket, második a másfél évszázadon át érvényes állapotot rögzíti. Ezekből az építkezés három szakaszára lehet következtetni, s akkor állt elő az 1807-es kép, amit csak századunkban változtattak meg, „modernizáltak”. Az építés alkalmával felhasználták a régi plébánia és egyéb, főpapok birtokolta kisebb pincéket is, de az egész alkotmány *Barkóczy Ferenc* püspök korát és elképzeléseit idézi. Vonatkozik ez főként a *Nagypincére*, amely magja az egész komplexumnak, ahol 30 kőből kihagyott, félkörívvel áthidalt pillér áll, és ez nézetem szerint a Felföld legimpozánsabb ilyen jellegű barokk pince építménye. A *Nagypincéhez* több ág, fülke csatlakozik, így a korai *Konyhapince*, *Vöröspince* vagy *Tokaji-pince*. Az egyes részek neveket kaptak arról, hogy ott milyen (dezma)bort tároltak: gyöngyösi, hejcei, neszmélyi, kerecsendi ág vagy fülke.²⁶ (4. ábra)

A püspöki *Főpince* tehát déli és keleti részein magába foglalja a XVIII. század előtti, kisebb méretű pincemaradványokat is, bár ezeket századunk korszerűsítésre törekvő munkálatai jelentősen átalakították. Figyelemre méltó, hogy az elvizesedés, a vízelvezetés gondjait itt már igen korán igyekeztek megoldani, hasonló módszerekkel, mint amilyeneket a középparaszti, polgári tulajdonú pincékben a város más területein észlelhettünk.

A püspökség mellett a másik nagyobb birtokos, a *káptalan* a XVIII. század elején ugyancsak a városban rendezkedett be, itt tárolta nagy kiterjedésű magánszőlőbirtokának és dézsmájának borait. Egy 1804-ben készült alaprajz részletesen ábrázolja a káptalan „nagyobbik” pincéjét a város északnyugati részén. Két bejárata van, és szerkezetét két főág alkotja, amelyek egymással összekötöttségben vannak, de ebből a keresztágból mindkét irányba még újabbak nyílnak. Sajátos, hogy a kettő között külön bejárattal egy rövidebb „ser pintze” is fekszik.²⁷

Eger város területén, a fallal övezett részen tehát ezek a dézsmapincék ismeretesek, bár a káptalannak pl. voltak még kisebb pincéi is, de ezek helyéről nincsenek információink. Lehetek azonban káptalani pincék a városfalon kívül is, a közeli élő, esetleg elpusztult települések belterületén vagy határában.

Felnémet és Cigléd

Az Egert körülvevő középkori települések közül csak egy vészelte át a török hódoltság másfél évszázadát, *Felnémet*. A XIII. század óta az egri püspök faluja és mint ilyen, a *Vallis Agriensis* része. Alapításának időpontját nem ismerjük, csak annyit, hogy a hagyomány szerint a „Szent királyok”, vagyis István és László adománya. Ebből és az országos összehasonlító anyagból következik, hogy névadói a XI. században érkezhettek az Egri-völgybe. Feltételezhető, hogy a Liège környékéről vallokkal együtt érkező németek szállták meg, akik rövidesen elmagyarosodtak.²⁸ Felnémet Eger szomszédságában lévén, története szorosan összefügg a városéval, lakói minden bizonnyal már akkor is

²⁴ Dercsényi Dezső–Voit Pál 1972. II. 407.

²⁵ Kleb Béla idézett művében többször is utal rá, de nem helyi ismeretek, hanem csupán a levéltárban fellelhető dokumentumok alapján. Az én 1994-ben végzett vizsgálatomban Kárpáti János és Tóth István érseki gondnok volt segítségemre.

²⁶ A püspöki Főpince részletes leírását, a helyszíni szemle eredményeként leírtam a Dobó István Vármúzeum Történeti Adattárában (3204-94. sz. alatt).

²⁷ A nagyobbik káptalani pince és a sörpince alaprajzát ld. HML. XII-6. Tervrajzok 82. sz.

²⁸ Soós Imre 1975. 202., passim. A német betelepítésekről: Györffy György 1987. 118-199.

szőlőművelők voltak. Joggal feltételezhető, hogy borospincéket letelepedésük után építettek és használtak. A ma is meglévő és használatos pincék keletkezésének időpontja írott források révén nem, csak közvetett módon határozható meg.²⁹

A legtöbb pince a templomdomb alatt húzódik, riolittuffába vágva. Ezek nagyrészt a török kor előtt, esetleg még a falu kialakulása idején készültek, mert egy irat szerint a XVII. században a törökök betömték, hogy a hajdúk ne használhassák őket. Elvonulásuk után a helyi lakosság kibontotta, és ma is használja. 1770-ben 44 felnémeti lakosnak volt itt pincéje, de ezek mellett még dézsmapincével is számolni kell.

A pincéket 1960 óta több ízben bejártam, és írtam is róluk.³⁰ Újabbban a pincék egy részét biztonsági okokból betömték, úgyhogy ezeket már alig lehet megvizsgálni. Közéjük tartoznak a domb déli oldalának egyes építményei, éppen azok, amelyek a hagyomány szerint uradalmi használatban voltak. Figyelmet érdemel itt egy üreg, amely a legújabb időkig földdel volt betömve, és egy részét a közelmúltban tisztították ki. Az üreg egy szabálytalan körfolyosó, amit két oszlop támaszt meg, és egy nagyobb, teremszerű helyiségbe vezet. Lehetséges, hogy ezek a maradványok a középkori püspöki dézsmapincének részeit képezték.

A pincék előtt nincs borház, s így keskeny ajtónyíláson jutunk be egy hosszú ágba, ahonnan két oldalra fülkék, kisebb-nagyobb ágak nyílnak. Az Egerben ismert hosszú, egyetlen ágból álló pince itt igen ritka, és inkább csak az említett szerkezeti formához csatlakozik. Sajátosságnak nevezhető az a szokás, hogy két pince (-ág, -fülke) között átjárót nyitottak, veszélyhelyzetben menekülés számára. Hasonló céllal találhatók az ágak végén kis kamrák, amiket kőből faragott koronggal lehetett bezárni. A szerkezeti sajátosságok közé tartozik még a helyiségek mennyezetét tartó, természetes kőből megmaradt oszlop.

Az egeri püspökség és káptalan egyházi, gazdasági szervezetében Egernek és környékének a középkorban sajátos körzete volt, amit *Vallis Agriensis*nek, magyarul *Eger-völgy*nek neveztek. A táj Felnémettől délre Maklárig terjedt, de tekintetbe vette a települések megyei illetőségét is. Felnémet és a vele délkeletről szomszédos *Cigléd*, valamint Eger városa, továbbá Nagytálya, Maklár Heves megyéhez tartozott, de az Eger patak bal partjának helységei (Tárkány, Almagyar, Tihamér, Kistálya, Szomolya, Bogács, Noszvaj, Ostoros) Borsod megyei falvak voltak.³¹ A várostól nyugatra eső terület pusztái, mint Kocs, Tekse-Szalók és Maklány már nem tartoztak a *Vallis Agriensis*hez.

A borospincék történeti kutatása tekintetében elsősorban az elsőnek említett, keleti csoport a jelentős, aminek magyarázatát nem tudom adni. Geológiai okokkal ez alig indokolható, mert Eger városában, a patak nyugati terasza jó minőségű tufa, amiben ma is nagyméretű pincék találhatók. A jó bortermő területek viszont a keleti csoportban vannak.

Cigléd napjainkban ugyan Egerhez, illetve Felnémethez tartozik, de korábban önálló település volt. Neve szerepel IV. Béla oklevelében, mint az egeri püspök birtoka. Maga a település ismeretlen időben elpusztult és azóta csupán praedium, azaz pusztá néven szerepelt.³² Kisebb település volt, de 1577-ben itt is 70 bortermelőt írtak össze (Felnémeten 370-et). Ebből következően *Cigléd*nek is voltak borospincéi, de Felnémet belterületéhez fekhettek közel, mert ott egy dombot *Ciglédi pincék*nek neveznek. Közeliükben nem ismerünk olyan helyet, ahol a hagyomány vagy a földrajzi nevek alapján település, ez esetben *Cigléd* falu lehetett volna. Ezt inkább innen déli irányban, pár kilométerre lehet feltételezni.

A pincék történetének egyetlen forrása az emlékezet, mely szerint a domb lábánál kanyargó patakot 1930 körül szabályozták, és eközben olyan pincék kerültek felszínre, amikről a helybeliek nem tudtak. Egyesek használhatóak voltak, másokat betömték, és környékükre újakat telepítettek, tehát keveredtek egymással az új és a régi pincék. A régiiket valószínűleg a törökök tömték be, a templom alatti pincékkel egy időben.³³

²⁹ Bakó Ferenc (kézirat) Dobó István Vármúzeum Adattára 1994.

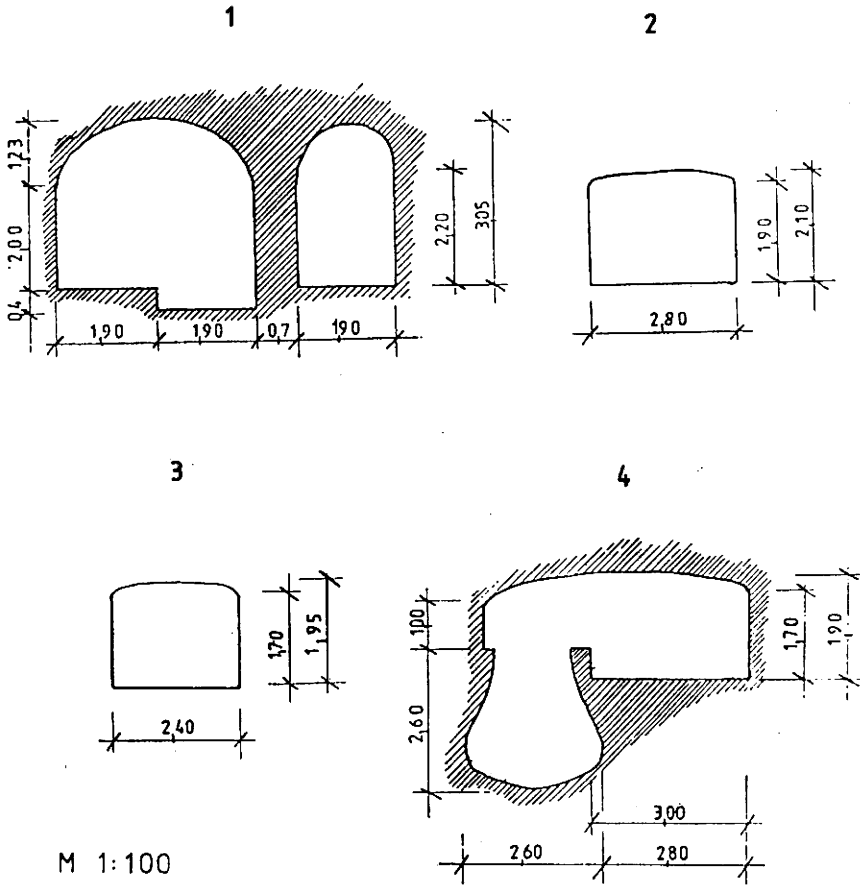
³⁰ Bakó Ferenc 1961. 32. – Bakó Ferenc (kézirat) 1994.

³¹ Szederkényi Nándor II. 1890. 75., Györfly György 1987. III. 49.

³² Soós Imre 1975. 203.

³³ *Cigléd* rövid történetét, borospincéinek részletesebb ismertetését ld. Bakó Ferenc (kézirat)

METSZETEK

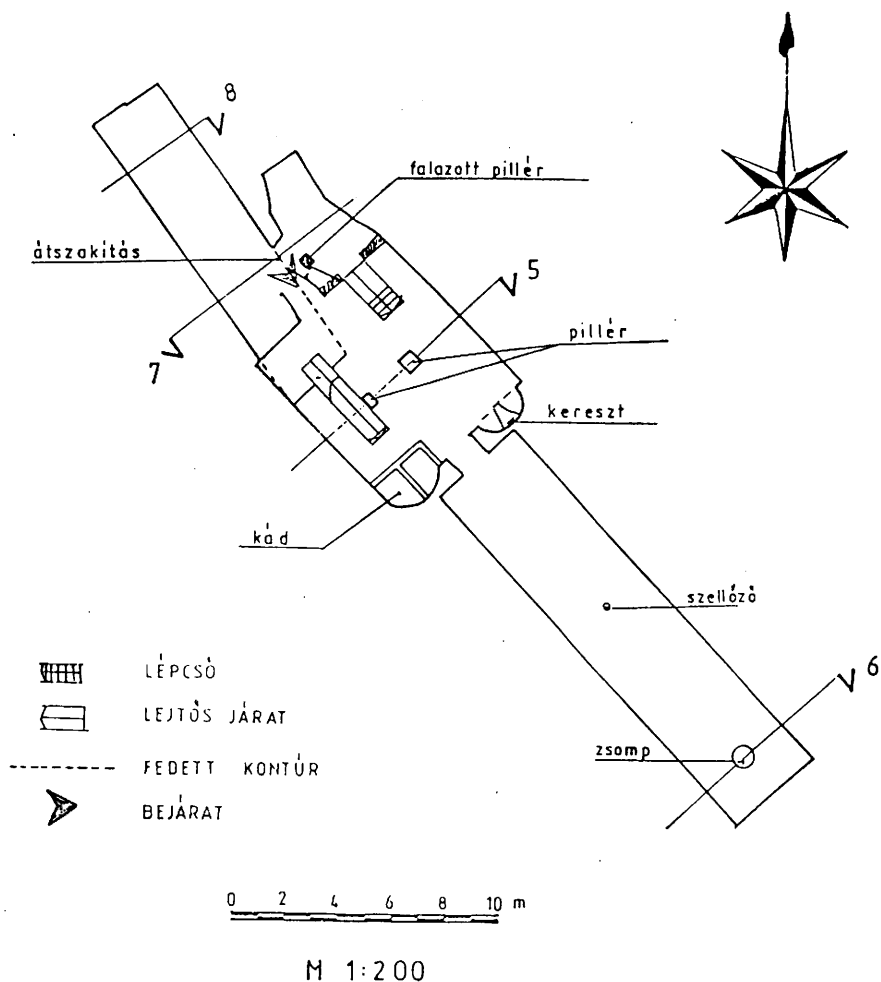

8. ábra: A Tihamér I-15. sz. pince metszetei, az egyik ág végén veremmel

A pincék között két alaptípus ismerhető fel. Az egyik a középfolyosós, két oldalt kisebb fülkét hordozó forma, amelynek több példáját a Felnémet-templomdomb alatt találtuk meg. A másik az egy tengelyre felfűzött 2–3 kamrás forma, aminek megfelelőit Egertől délre, Andornak határában írtuk le.³⁴ Távolabbi múltra utalhat az a hasonlat, amit az első típus és a Tokaj-Hegyalján kimutatott „főtengelyre fűzött cellás pince” között fedezhetünk fel.³⁵ (5. ábra)

³⁴ Bakó Ferenc 1991.

³⁵ Frisnyák Sándor 1989. 59.

EGER, TIHAMÉR 10.sz. PINCE ALAPRAJZA

9. ábra: Háromágú pince két középoszloppal, visszaforduló két kisebb ággal, kereszt alakú domborművel. Eger, Tihamér u. 10. sz.

Almagyar

Ciglédttől délre és délkeletre egy igen jelentős puszta, *Almagyar* terület el. Ma a belváros délkeleti, szélső utcája, melynek végén hajdan a Maklári kapu állt, az oda vezető útról elnevezve. Mint a káptalan birtoka, vásártartási joggal bíró település volt, de a XVI. századra önállóságát már elvesztette – Eger városába olvadt be –, mert az 1549. évi bordézsmajegyzékben már így szerepel.³⁶ A település határát körülírja 1695-ben egy oklevél viszonylag kevés helynévvel, de közöttük van a

³⁶ Szederkényi Nándor szerint (II. 372) valószínűleg azért, mert „határa az egri és a tihaméri határba olvadt.”

Kőporos út, amely azonos a ma is így hívott, Ostorosra vezető országúttal. Almagyart Cigléd, Noszvaj, Ostoros és Tihamér határolja, ill. nyugatról az Eger vize és városa.³⁷ Területéről történetileg olyan neveket ismerünk, mint a *Nagy-* és *Kis-Pajdos* (1781), a *Török temető*, vagy a *Kalaposkút* (1760).³⁸

A jelenkorban még álló, többnyire használható régi pincéket több csoportban lehet megtalálni. Az Almagyar utca keleti házsorának pincéi a középkori település területére esnek. Valamennyit gyenge minőségű tufába vájták, ezért többségük beomlott, használhatatlan. Általában egyágúak, néhol kisebb előtérrel, borházzal, de közöttük két pince figyelmet érdemel: a 3-4. és a 9. számú. Előbbi az eklektikusnak leírt Altorjay-kúriához tartozott, a másik pedig a sor leghosszabb építménye. Az 1802. évi összeírás itt egy *Hosszú-pincét* említ, előtte kocsmával, ami valószínűleg az utóbbival lehet azonos.³⁹

Az egykori Almagyar pusztá területén azonban még máshol is lehetnek pincék, amelyek talán még ma is megvannak. Vizsgálatunk főleg az Eger patak keleti teraszára irányult, ami egyes helyeken jó megtartású riolittufa és kőzúttal is megközelíthető. Sok pincére azonban nem lehet számítani, mert 1549-ben mindössze 3 személyt tüntetnek fel, akik Almagyarról bordézsmát adtak.⁴⁰

A Maklári kaputól délre csak a *Merengő* hegytől vannak pincecsoportok: *Kiskőporos*, *Nagyecsér* és *Kisecsér* néven.⁴¹ Építésük idejéről feljegyzések nincsenek, de legrégebbi lehet a Kisecsér 14 pincéje. Közöttük egy állítólagos káptalani pince is van, a három felmért építményből pedig a jómódú városi polgárság, főpapok bortermelő kultúrájára lehet következtetni, valószínűleg a XVIII. századból. Az egyik (II-2.) tágas borházat díszes fejezetű középszlop tartja, s a bejárat mindkét oldalán kisebb kamrák húzódnak meg. Szomszédságukban két pince torkából kisebb lakóhelyiség nyílik.

A *Nagyecsér* pincéi között egy központi fekvésűnek beosztása arra vall, hogy nagyobb gazdaságé lehetett. Bejárata akkora, hogy kocsival is bele lehetett hajtani. Borházának mennyezetét természetes oszlop tartja, a hosszú ág végén vízgyűjtő gödör (zsomp), amiből keskeny csatorna vezet el előre a vizet az alatta fekvő régi, használaton kívüli pincébe. A *Kiskőporoson* lévő, általában egy ágú pincék a múlt században épülhettek, összefüggésben a közeli kőbánya művelésével.

Az Almagyar további két pincecsoportja az Ostorosra vezető út mellett fekszik. A felsőben *Nagykőporoson* van néhány említésre érdemes pince⁴², úgy látszik, ezek az Almagyar legrégebbi pincéi, de inkább csak az északi oldalon, mert a déli sor XX. századi. A *Nagykőporos* pincéinek korára utal egy levéltári térkép, amely 1809-ben már ezek bővítése miatt készült.⁴³

Tihamér

A város egykori pusztái között a legjelentősebb *Tihamér*, ahol századunk derekán 254 pincét tartottak számon: a hegyközség pincepásztorai ennyit voltak kötelesek éjszakánként őrizni, bejárni. Tihamér határa északon az ostorosi úttal kezdődött, délen Kistályáig tartott, nyugaton átnyúlt a patakon Maklány pusztáig.⁴⁴ Tihamér szőlőhegyei az Eger patak keleti partján terülnek el. Pincés területei hasonlóképpen fekszenek, északon az Almagyarral érintkező Tihamér utca és innen délre a pataka

³⁷ Reambulatio Limitum Possessionis Almagyar in stationes 8 divisa. Anno 1695. Kandra Kabos 1886. 571-572. Almagyar település történetére Ld. Kovács Béla 1965., Dercsényi Dezső-Voit Pál II. 191.

³⁸ Bakos József-Fekete Péter 1973. I-II.

³⁹ Dercsényi Dezső-Voit Pál II. 191.

⁴⁰ Bán Péter 1988. A tizedjegyzékekből Almagyar, mint település kimarad, itt is csak úgy szerepel, mint Eger egyik utcája, része. Ld. Szederkényi Nándor II. 372.

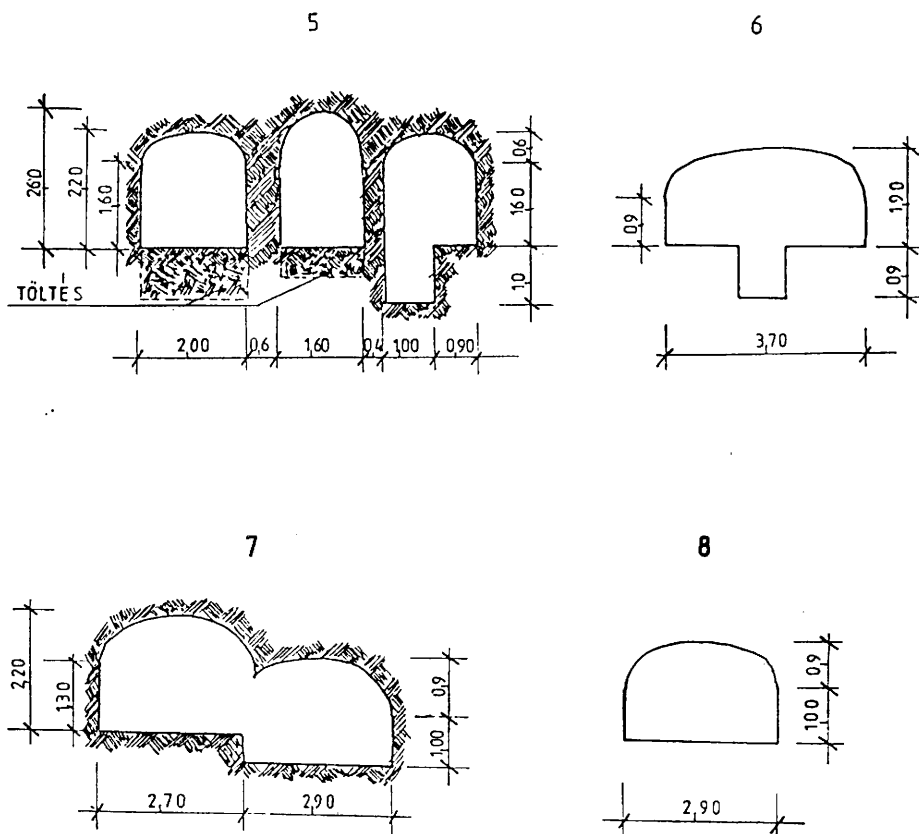
⁴¹ Az Ecsér helynév a helytörténeti irodalomban ismeretlen, egyedül Pelle Béláné említi meg ugyanezen a helyen: „Kis-Ecsér” szőlőföld. 1988. 305.

⁴² Az alaprajzokat ld. Bakó Ferenc 1970-1971. 417.

⁴³ HML. XII. Kápt. térképtár 12. sz.

⁴⁴ Térkép a Dobó István Vármúzeum Történeti Adattárában 54-82. sz. Röviden ismerteti Sugár István 1976. 32-33.

SZELVÉNYEK M 1:100

10. ábra: Tihaméri u. 10. sz. pince metszetei

merőleges három völgy: az Erzsébet-, a Kállai- és a Liptai-völgy.⁴⁵ Közöttük, az ott futó országút mentén ugyancsak találunk pincéket. Tihamér jelentőségét az emeli ki, hogy pincéi nemcsak nagy számúak, hanem formában változatosak. Anyaguk, a vulkáni tufa jó megtartása feljogosít bennünket arra, hogy keletkezésüket az igen régi múltban keressük.

Tihamér az Árpád-korban jelentős, önálló és privilegizált hely, 1573-ban oppidum is volt. Kezdtől fogva (1261) az egeri püspök, ill. a káptalan birtoka. Minthogy nyugaton határos volt a szalóki nemességekkel, határvillongásaiknak több emléke maradt fenn. A pápai tizedjegyzékben 14 garassal szerepel.⁴⁶ Minden bizonyosan szőlőművelők voltak, mert 1446-ban egy oklevél azt erősíti meg, hogy a falu jobbágysai a szomszédos Ostoros határában új szőlőket telepítettek.⁴⁷

A XVI. századból, a dézsmálással kapcsolatosan már több adat szemlélteti a tihamériek bortermelését, annak intenzitását. 1549-ben a tihaméri határban 196 szőlőtermelő adózott, ebből helybeli

⁴⁵ A völgyek neve nem, vagy nem eléggé ismert. Egyesek másképpen tudják: a másodikat Kocsis-, a harmadikat Mikó-völgynek. A Tihamér helynév egyébként hazánkban máshol ismeretlen (Kálmán Béla 1967. 120.)

⁴⁶ Kandra Kabos 1886. 423., Györffy György 1987. 812.

⁴⁷ Soós Imre 1975. 395.

133 volt, a többi extraneus. 15 lakosnak 200 és 800 budai icce között készült bora, s ezeknek bizonyára pincére volt szükségük.⁴⁸ Tihamér belterülete is városias a XVI. század végén. Temploma, plébániája mellett még egy kápolna és az egri vártemplom négy oltárának házai állnak itt, valamennyi köből építve.⁴⁹ 1581-től a török összeírás már kiterjed a falura, tehát ettől kezdve nemcsak az egri egyháznak, hanem a török földesúrnak is fizet adót.⁵⁰ Minthogy Tihamér falu tudomásunk szerint a XVI. században elpusztult – nyilvántartásokban később már nem szerepel –, nem lehet tudni, hogy a szőlőskerteket ki művelte meg. Talán a környékbeli falvak lakói. A pincék mindenesetre megmaradtak, legalábbis azt tartja a hagyomány, hogy az egyik valaha török templom volt.⁵¹

A Tihamér területén található, ma is használatban lévő nagyszámú pincéből tizenötöt volt alkalmam megvizsgálni, s ezeket topográfiai helyzetük, alaprajzi formájuk és rendeltetésük szerint több csoportba soroltam.

Elhelyezésük alapján vannak pincék a közutak mellett, völgyekben, azok vonalát követve, innen elágazó mellékvölgyekben, hegytetőn. Közút mellett kísérhetik az út vonalát, attól 5–10 méterre, s feletük különböző szinteken is. Többségük egy-egy tufapart aljában önálló bejárattal sorakozik, de néhány esetben kisebb, 2–6 pincéből képzett, közös előtérből legezedszerűen szétágazó formációkat alkot.

Alaprajzi elrendezésük tekintetében általános a kisebb borházzal ellátott, egyágú forma, kevesebb a nagyméretű borházból nyíló kettős, vagy egyetlen ág. Több esetben a bejárat egyik vagy mindkét oldaláról visszakanyarodik egy vagy két mellékág, ami mélyebb szintre vezet. Nem ritka a borház közepén álló egyetlen vagy páros terméskő oszlop, díszesen kifaragott fejezettel. A nagyobb pincékben gabonásverem, vagy törkölyös verem található, de kisebbekben is gyakori a vízgyűjtő gödör, amit kútnak is neveznek, mert a benne összegyűlt víz tiszta, iható, edények mosására alkalmas. Borházban gyakori a vízmelegítésre szolgáló, falba mélyített tűzhely.

A pincék túlnyomó része bortárolásra készült, de akadunk zöldséges pincére is, a *Zellervár*-nak nevezett városrész kertészeinek használatában. Sűrűn előfordult, hogy a pincében lakás nyomát is felfedezhettük – nemcsak korommal, hanem kémény- és kürtölyukakkal is.

A nyugati puszták

Tihamértól nyugatra, az Eger patakon átnyúló határ történetileg *Maklány* területével érintkezik. Nevét a közepe táján fekvő domb miatt várnak ejtik, és más formákban is (*Makján*, *Makjánvár*, *Makjány*). Ez eredetileg már nem egyházi birtok, hanem az Aba nemzetségé, amelynek egyik Makján nevű tagja épített itt várat az Árpád-korban. 1337-ben a vár már nem áll, csak „Makján hegyé”-t említi egy oklevél.⁵² Ma részben Eger, részben Szalók határához tartozik, az 1350-ben említett *Mokyanváralya* nevű település eltűnt, csak az ugyanakkor említett *Nagyré*t neve maradt meg az egri határban. Maklány a XVIII. század közepén és bizonyára előtte is szőlőtermő vidék volt, bár hovatarozásának változásai miatt ezt kimutatni nem tudjuk.⁵³ Az utóbbi évtizedekben végzett adatgyűjtéseim, szemléim idején Maklányban az őskori várhely környékén egy uradalmi hodályt és több kőbe vájt szőlőkunyhót még megfigyelhettem. Hagyomány szerint a közelben nagyméretű borospincének is lennie kellett, de mindeddig nem sikerült nyomára bukkanni. Maklánytól északra még két praedium, puszta terült el. Az első volt *Tekse-szalók*, ahol nem valószínű, hogy település lett volna. Egerszalók része volt, s keleti fele a XVII. század végétől *Szalóki-hegy* néven, mint egri szőlőhegy szerepel.⁵⁴ A másik puszta, *Kocs* 1248-ban falu lehetett, s a Szalóki nemzetség birtoka, de később megosztott

⁴⁸ Bán Péter 1988. 189., 196.

⁴⁹ Kandra Kabos 1886. 512.

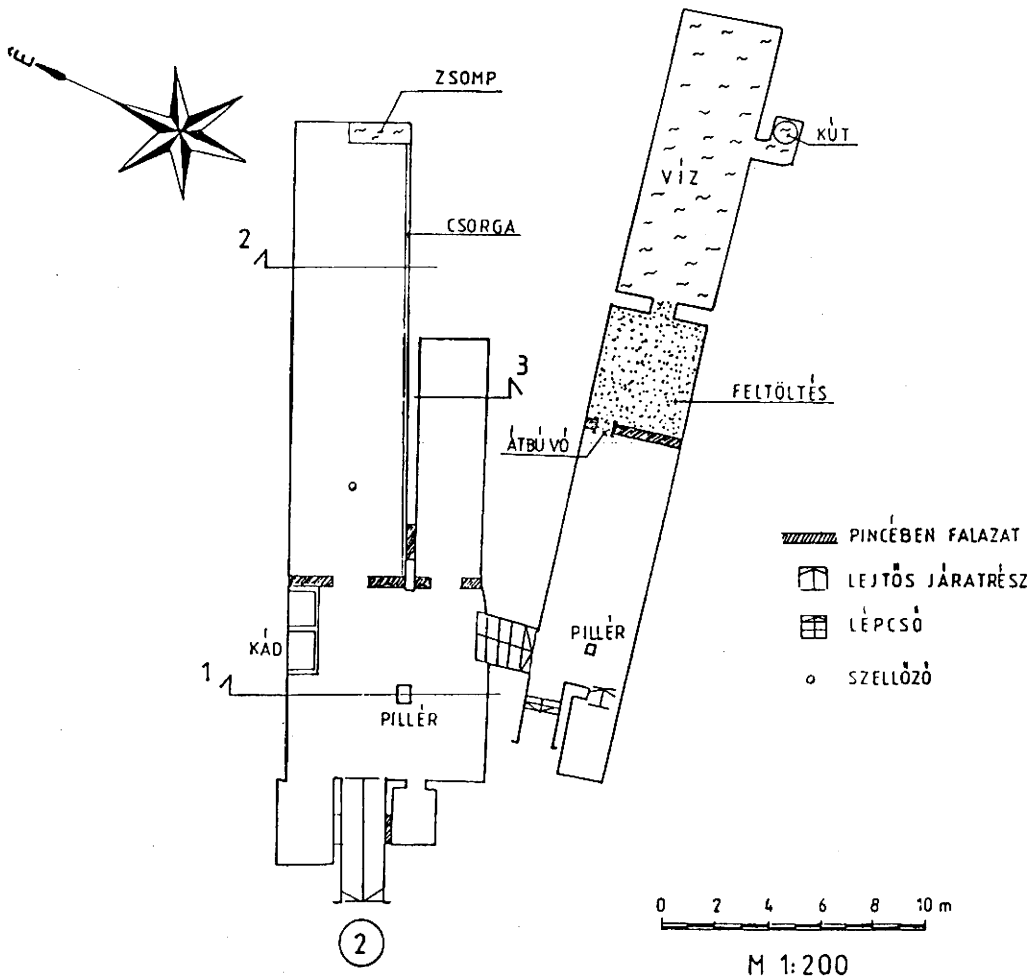
⁵⁰ Szederkényi Nándor II. 359.

⁵¹ Bakó Ferenc 1961. 86-87.

⁵² Györffy György III. 1987. 114.

⁵³ Bakos József–Fekete Péter I. 78-79. Az egri levéltár 1740-ben említi szőlősgazdát Maklányban és akkor Menyecske-dombot és Rózsást is (87).

⁵⁴ Györffy György III. 132., Bakos József–Fekete Péter I. 106., 115.

EGER, 'KISECSÉR' KISKÖPOROS 2.sz. ALATTI PINCE
ALAPRAJZA

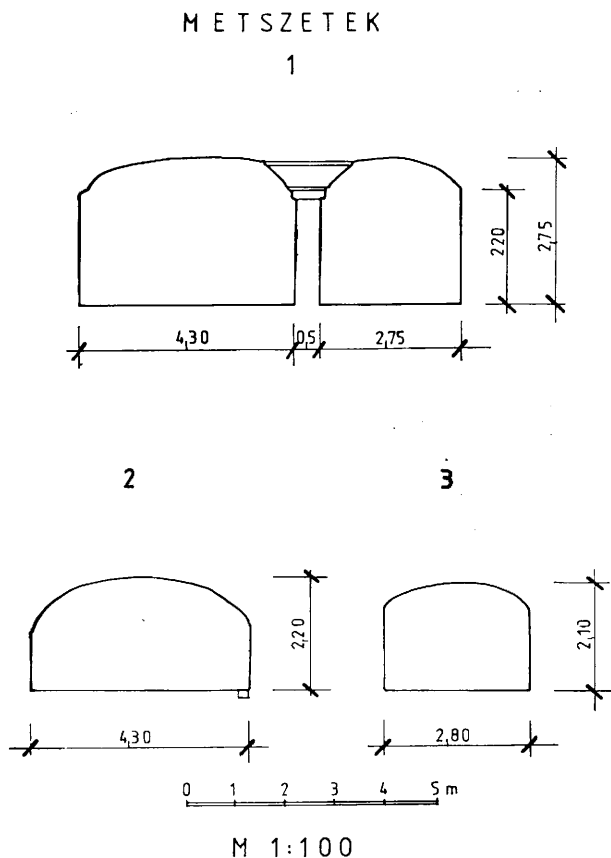
11. ábra: Almagyar, Kisecsér 2. sz. kettős pince alaprajza, a borházakban 1-1 pillérrel, vízgyűjtővel, illetve kúttal

rajta az egri egyházzal. A népnyelv *Kis-* és *Nagykocs* néven kettéválasztja a leginkább szőlővel beültetett területet. Egy részét *Agárdinak* nevezik, ahol egyesek szerint kőbe vájtt építmények is vannak.⁵⁵

Szőlőske, Olaszi, Andornak

A történeti fogalomként használt *Eger-völgytől* kelet felé kissé távolabb esik két település, Szőlőske és Olaszi, amelyek a középkorban részei voltak az egri szőlőkultúrának, de korunkban már kevésbé jelentősek.

⁵⁵ Györffy György III. 108-109., Bakos József-Fekete Péter I. 70-71., 67.

12. ábra: Kisecsér 2. sz. pincék metszetei

Pajodos, Szadur, Tolvajos, Somos, Tóthey (vagy *Vidra*, vagy *Csuka lápa*).⁵⁷ A borospincéket az Áfrikában, vagy a Mészhegyen gyaníthatjuk. Tufába vájt, Szőlőskén fellelhető építményekről a legtöbbet Mihály Péter kéziratából tudhatunk meg, aki 25 éve a kaptárköveket, fülkéket kutatta és írta le.⁵⁸

Olaszi Noszvaj határában, a belterülettől délre fekszik, de hagyományos *Olaszi* neve mellett mintegy 100 éven át a *Berta-major* nevet viselte. *Olaszit* egy oklevél 1275-ben annak kapcsán említi, hogy dézsmáját az egri püspök visszaadja a káptalannak. A névről az a feltevés merült fel, hogy a XIII. században vallott, franciát is jelentett, aminek, mint a neolatin nyelveknek, *latinus* volt a gyűjtőneve.⁵⁹ Eger egyik részét a XVI. században *Olasz utcának* nevezték, bár olasz megtelepülésről – a noszvajin kívül – e tájon nem tudunk. Lehetséges, hogy a noszvaji *Olaszi*, aminek középkori neve *Olaszi campestris*, azaz *Mezőolaszi*, kapcsolatban állt az egri *Olasz* utca lakóival: az ő birtokuk lehe-

Szőlőske Ostorostól északra, Almagyartól keletre terül el, és már neve is tanúsítja, hogy jelentős a szerepe tájunk szőlészeti kultúrájának kialakításában. (Nevét többféleképpen írják és ejtik: *Szőlőcske*, *Szöllőske* stb.) Első időktől kezdve az egri püspök faluja, a középkorban Borsod megyéhez tartozik. *Szőlőske* kisebb település, de ahhoz képest nagy határral, amely főként szőlőt termett. 1549-ben 157 jobbágy tartozott innen bortizeddel, de ebből csak 20 a helybeli, 97 felnemeti, 33 ciglédi és 7 az egri. 1577-ben is csak 22 lakosa van, akik már nemcsak az egri várnak, hanem a hatvani töröknek is adóznak.⁵⁶ A mintegy 20 helybeli bortermelőnek nem volt szüksége sok pincére, a szomszédos helységek lakói bizonyára hazavitték boraikat. A település a török idők alatt elpusztult, ma már nyomát sem ismerjük. A határt nagyrészt Eger kebelezte be, egriek művelték kb. 1960-ig. Azóta nagy területeket visszahódított itt az erdő, a szőlők parlagon hevernek. Szőlőskei határ volt a jelenlegi *Sík hegy*, *Áfrika*, *Mész hegy*, *Borbolya puszta*, *Nyerges*, *Nagyaszó*,

⁵⁶ Györffy György 1987. III. 809., Bán Péter 1988. 183., Szederkényi Nándor II. 1890. 355.

⁵⁷ Bakos József–Fekete Péter I. 17., passim.

⁵⁸ Tufába vájt építményekről (Szőlőskén) Dobó István Vármúzcum Adattára 656-80., MI-HÁLY Péter 1976.

⁵⁹ Györffy György 1987. I. 796., U.ő. III. 85., 119. A III. 85. lapon így utal erre: „I. Endre idejére tehető az első vallon beköltözés (...) Eger is akkor kapott vallon püspököt (...) Leodvint, a korábbi bihari püspököt, az első vallon (Gallicus, Latinus, magyarul „olasz”) telepeseket is Ő hozatta.

tett, s ők művelték. Olaszi a XVII. századig egyházi birtok volt, azután pedig különböző nemesi familiáké.⁶⁰

Napjainkban Olaszi területén egy kastély áll, és vele szemben egy magas riolittufa fal húzódik, amelybe 15 különböző rendeltetésű barlangépítményt vájtak. A neve ennek az építménycsoportnak jelenleg *Berta major*. A borospincékből, istállóból, cselédlakásokból álló két gazdasági udvarhoz kissé távolabb egy kriptaszerű családi sírkápolna csatlakozik. Bezárja a sort egy, a messzi erdőben meghúzódó, szintén tufába vájt állattartó szállás. A középkori Olaszi nevű település és a jelenkori Berta major között összefüggés, folytonosság nem mutatható ki. Nem ismeretes, hogy a századunk első évtizedében elkezdett munka – tufaüregek kialakítása – előtt volt-e egyáltalán itt valami, ami elindíthatta volna a különleges, a maga nemében egyedülálló barlangrendszer kiépítését.⁶¹ Mindenesetre a hely és az építőanyag azonossága elgondolkoztató.

A Vallis Agriensis déli felén fekvő *Andornakot* Kistálya választja el az eddig tárgyalt tájtól. Andornak történetileg és társadalmilag különbözik az eddigi településektől: nem egyházi, hanem nemesi birtok volt, lakossága református, s így beékelődik a tőle északra és délre fekvő egyházi tulajdonú falvak közé. Andornak mindemellett azért is jelentős, mert határában elhagyott pincék között egy nagyobb méretű is található, amit történeti és néprajzi, műszaki tekintetben megvizsgáltunk, és eredményeinket közöltük. A középkorra datálható építmény hosszanti tengelyre fűzött, szegletes kamrákból tevődik össze, s így sajátos alaprajzi formációt képez. Ez a néprajzban *Százrejteknének* nevezett pince nézetem szerint a beszolgáltatott bortized tárolására szolgált és feltételezem, hogy olyan mintát jelentett, amit a környéken több helyen is követtek.⁶²

Az andornaki tanulmány eredményei arra ösztönöztek, hogy a pincetörténeti kutatást kiterjesszem egy nagyobb tájra, a Felföldre is. Tárgya ennek a vizsgálatnak a legrégebbinek vélt dézsmapince, tehát az uradalmi birtoklású tufába vájt lyukpince volt, távolabb a településtől, a határban és az Andornakon megismert formái, alaprajzi jellemzőkkel. Társadalmi tekintetben nagyobb figyelmet fordítottam az egyházi, a főúri tulajdonok felé, és az Egri-völgy sajátos etnikai viszonyaira való tekintettel kerestem a neolatin és német bevándorlók települési területeit. A Felföldön végzett kutatás egyes fejezeteit feldolgoztam és közöltem: egyet az egri püspöki pincék közül, egyet a francia-vallon telepítésű helyekből és egyet a középkori *Aba* nemzetség birtokainak pincéiből.⁶³

Minthogy vizsgálataimat még nem fejeztem be, összefoglalás helyett csak néhány eredményt említek meg. A kronológiához vezető módszer, a dézsmapincék felkutatása hozott némi eredményt. Közöttük kellett volna megtalálni a legrégebb típusokat, ám ez kisebb eredménnyel járt. Az ősinek nevezhető pincéket többször is átépítették, az első, eredeti forma alig ismerhető fel.

A hitelesnek tekinthető, legrégebbi pince, a Várpince nem lehet Árpád-kori, az alaprajznak legfeljebb egy-egy részlete épülhetett előbb mint a XV. század. Kétségtelen, hogy a Káptalan Bárány utcai pincésora archaikus ugyan, de a jelenlegi körülmények között alaposabban nem vizsgálható. A Káptalan XVI. századi és korábbi dézsmapincéi a váron kívül, a városban voltak – részint bérletben –, de közelebbről meg nem határozható helyeken. Lehetséges, hogy igénybe vették a

⁶⁰ Soós Imre 1975. 390.

⁶¹ Az Olaszin lévő barlangépítményeket, környezetüket és történeti vonatkozásait leírtam 1994-ben.

⁶² Bakó Ferenc 1991.

⁶³ Bakó Ferenc 1993., 1992., 1994b.

birtokukhoz tartozó „puszták” megfelelő pincéit is, elsősorban Tihamér és Felnémet területén.

További kutatás feladata lehet a kronológiával összefüggő eredetkérdés változatainak összeállítására. A regionális magyar – esetleg kárpáti – alaprégű kultúra és a „vendégek”, a latinus, germán hospes csoportok magukkal hozott szakismeretei talán elválaszthatók egymástól. A pinceformák máris felismerhető lokális típusokat alkotnak, és ezek tüzetes vizsgálata még eredménnyel járhat.

A XVIII. században a bortermelés fokozódásával kialakulnak a püspökség és a káptalan nagyméretű városi pincéi, amelyek a legújabb korig használatban is voltak. Ezek tehát az újkor szülöttei (éppúgy, mint a harsányi dézsmapince), amelyek képesek voltak kielégíteni koruk piacgazdaságának igényeit.

Eger

BAKÓ FERENC

IRODALOM

AMBRÓZY Ágoston

1933 *Szőlőhegyek védőszentjei*. Budapest.

BAKÓ Ferenc

1961 *Egri borospincék*. Eger.

1970–1971 *Kőházak és barlanglakások Észak-Hevesben*. EMÉ XVIII–IX. 325–431.

1977 *Bükki barlanglakások*. Borsodi Kismonográfiák 3. Miskolc.

1989 *Újabb eredmények és kérdések a pincekutatásban*. Klny. Miskolc-Szentendre. 337–345.

1991 *Andornak. Adatok az Egri-völgy betelepülésének történetéhez*. EMÉ AGRIA XXV–XXVI. 459–498.

1992 *Tállya mezőváros uradalmi pincéi*. Ház és Ember 8. 205–224.

1993 *A harsányi dézsmapince*. Klny. Archivum, Eger. 9–28.

1994a *A Százrejteki. Élet és Tudomány* 21. 651–652.

1994b *Kompolt község településnéprajzának vázlata*. Studia Comitatus 23. Szentendre 173–185.

BAKOS József–FEKETE Péter

1972 *Eger és Felnémet földrajzi nevei I–II*. Eger.

BALOGH János

1881 *Egervár története*. Eger.

BÉL Mátyás

1968 *Heves megye ismertetése 1730–1735*. Fordította és magyarázatokkal ellátta SOÓS Imre. Eger.

DERCSÉNYI Dezső–VOIT Pál

1969–1978 *Heves megye műemlékei I–III*. Budapest.

DONGÓ GY. Géza

1912 *II. András egri püspök levele Zemplénről 1275-ből*. Adatok Zemplén vármegye Történelméhez. 13–15.

FRISNYÁK Sándor

1989 *A tokaj-hegyaljai borpincék földrajzi vázlata*. Miskolc. Tokaj és Hegyalja I. 45–65.

GYÖRFFY György

1963, 1987 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I*. Budapest.

1977 *István király és műve*. Budapest.

- KÁLMÁN Béla
1967 *A nevek világa*. Budapest.
- KANDRA Kabos
1886 *Az egri főegyház Szent János könyve*. Liber. S. Joannis. Adatok az Egri Egyházmegye Történetéhez III. füzet. 395-575.
- KARÁCSONYI János
1900 *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Budapest.
- KLEB Béla
1978 *Eger múltja a jelenben*. Budapest.
- KOMORÓCZY György
1944 *Borkivitelünk észak felé*. Kassa.
- KOVÁCS Béla
1965 *Eger középkori utcái*. EMÉ III. 73-93.
1970 *Adatok az Egri-völgy középkori településtörténetéhez*. Dolg. Heves megye múltjából. Szerk.: Szabó János Győző. 39-43.
1974 *A Liber Sancti Joannis keletkezése és kora*. Archivum 3. 5-27.
1987 *Az egri egyházmegye története 1596-ig*. Eger.
- KOZÁK Károly
1989–1990 *Az egri vár feltárása VII*. Agria XXV-XXVI. 317-375.
- MIHÁLY Péter
1976 *A Heves megyei kaptárkövek topográfiája*. EMÉ XIV. 245-292.
1979 *A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kaptárkövek topográfiája*. HOM Évk. 33-86.
- SOÓS Imre
1975 *Heves megye községei 1867-ig*. Eger.
- SUGÁR István
1973–1974 *Adatok Eger város múltjából. A szépasszonyvölgyi borospincék kialakulása*. EMÉ XI-XII. 203-208.
1976 *Eger térképei 1491–1950*. Eger.
1984 *Az egri püspökök története*. Eger.
- SZÉKELY György–BARTHA Antal (szerk.)
1984 *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. 1-2. Budapest.
- VAJKAI Aurél
1956 *Présházak és pincék a XVIII. századból a Balaton északi partján*. Ethn. LXVII. 57-90.
- VINCZE István
1958 *Magyar borpincék*. Klny. NÉ. XL. 83-104.
1984 *A bortárolók történeti formái: verem-dolium*. Ethn. XCV. 1-9.

DENKMÄLER DES WEINBAUES IM ERLAUER TAL

Die Bauten zur Weinspeicherung waren bisher von der Weinforschung kaum beachtet, obwohl es sich im Norden Ungarns um ein besonders wichtiges Thema handelt, wo in einer sehr langen vulkanischen Tuffzone solche Speicher oder Keller ausgeschnitten werden konnten. In dieser Region werden Tausende solcher unterirdischer Bauten benützt, doch ist ihr Alter – d.h. der Zeitpunkt ihrer Herstellung – der Wissenschaft unbekannt. Zweifelsohne gibt es darunter auch sehr alte, denn die Invasionen (Mongolen, Türken usw.), die das Karpatenbecken von Zeit zu Zeit heimsuchten, zerstörten zwar die Siedlungen, nicht aber die im Gestein ausgehöhlten Keller. Laut Ansicht des Verfassers befinden sich unter der Erde noch große bauliche und kulturgeschichtliche Werte, die der Wissenschaft noch unzureichend bekannt sind, weshalb ihre Erforschung und Bekanntmachung und, nach Möglichkeiten, die Zusammenstellung ihrer Chronologie erforderlich sind.

Es ist anzunehmen, daß die im 11.-13. Jh. bestehende kirchliche und teils weltliche Zusammengehörigkeit des sog. Oberlandes (Nördliches Ungarisches Mittelgebirge) auch den Weinbau beeinflußte, die Ausgestaltung der ersten Keller dürfte also mit der Speicherung des

Zehntweines zusammenhängen. Die ältesten der auch heute bestehenden Keller sind also in den Kellereien des Bistums, des Domkapitels, der Mönchsorden, des Hoch- und Mitteladels sowie des Weinhandels zu finden. Die seit acht Jahren geführten Untersuchungen erstrecken sich auf ca. 30 Siedlungen und 200 Keller. Die an Ort und Stelle bei Besichtigungen zusammengestellten Zeichen- und Photodokumentationen gingen mit der Erforschung schriftlicher Quellen (Archivalien) einher. Die Ergebnisse sind einerseits in Druck erschienen und andererseits noch in Manuskriptform.

Im vorliegenden Aufsatz werden all diese Ergebnisse zusammengefaßt; betont wird hierbei die Rolle des katholischen Bistums von Erlau (Eger) als Fronherrn, indem die ehemaligen Zehntkeller sowie derartige Baudenkmäler der Umgegend von Erlau erforscht werden. Als ältester ist der sog. "Große Keller" der Erlauer Burg unter dem mittleren Ruinenfeld zu betrachten, doch ist dessen Erschließung noch nicht beendet und der aufgezeichnete Grundriß noch nicht als authentisch anzusehen. Der Keller wurde vermutlich im 15. Jh. gebaut.

Der Burgkeller wurde anfangs nicht nur vom Bistum, sondern auch vom Domkapitel benützt, doch haben beide die Burg spätestens im 16. Jh. verlassen. Laut einer Beschreibung aus dem Jahre 1588 waren die Zehntkeller des Kapitels unweit der Burg am Hang des Hügels namens "Királyszék" eingehöhlt, doch wurden zur Speicherung der Zehntweine vermutlich auch die Keller der benachbarten Siedlungen (Felnémet, Tihamér) benützt.

In der westlichen Hälfte der mit Mauern umringten Stadt wurden die Zehntkeller der Barockzeit nach der Türkenzeit im angehenden 18. Jh. gebaut. Neben und unter der bischöflichen Aula wurde um 1750 ein umfangreicher Weinspeicher errichtet, dessen Zentrum ein monumentaler Saal mit 30 natürlichen Steinfeilern ist. Diesem schließen sich teils mittelalterliche Relikte – Nischen, Abzweige – an. Die neuzeitlichen Keller des Domkapitels wurden nördlich von dieser Stelle gebaut; hier wurden die Zehntweine aufbewahrt.

Während der türkischen Besatzung wurden die zu Erlau gehörenden Siedlungen größtenteils zerstört. Allein Felnémet blieb erhalten; die unter der Kirche ausgehöhlten Keller sind auch heute intakt, wie auch die Keller des zerstörten Nachbardorfes Cigléd. Hier sind eigenartige Formen des Grundrisses zu beobachten, deren Analogien in der Tokajer Weingegend bekannt sind. Das Städtchen Almagyar verschmolz sich in Erlau; die mittelalterlichen Keller befinden sich in einem schlechten Zustand, doch die im Stadtgebiet befindlichen Bauten scheinen neueren Datums zu sein (18.-19. Jh.). Eine ähnliche Lage fand die Forschung auch in den verödeten Siedlungen der Gegend (Szölsöske, Maklány usw.), wo schon nicht eine Spur von Kellern entdeckt werden konnten.

Das wichtigste Forschungsgebiet ist das heute zum Erlauer Stadtgebiet gehörende ehemalige Dorf Tihamér. Wie die gesamte Gemarkung von Erlau war in der Arpadenzeit auch dies ein kirchliches Gut, mit einer ausgedehnten Weinbaugegend. Die Siedlung selbst wurde Ende des 16. Jh. zerstört, doch werden in der Dorfflur zahlreiche Keller auch heute benützt - davon gewiß auch einige aus dem Mittelalter. Auch aus den eigenartigen Grundrißformen ist darauf zu schließen.

Von der mittelalterlichen Erlauer Weingegend etwas weiter entfernt befinden sich die Ortschaften Olaszi und Andornak, wo ebenfalls geforscht wurde. Der Name Olaszi erscheint im 13. Jh. und deutet auf die ehemalige Anwesenheit der in Erlau registrierten lateinischen (italienisch-wallonisch) Siedler hin. Eigentlich begann die ganze Forschung in Andornak, als hier das Gebäude namens "Százrejtekkü" (etwa: Hundert Verstecke) beschrieben wurde, ein herrschaftlicher Keller, der seit dem 18. Jh. unbenützt, aber intakt war. Dessen Analogie suchte die Forschung in Erlau und Umgebung sowie im 100 km. entfernten Dorf Tállya (Kom. Zemplén) und in Kompolt (Kom. Heves).

Die Untersuchung ist noch nicht abgeschlossen; von der Fortsetzung und Zusammenfassung erwarten wir die Distinktion der Grundsicht der regionalen ungarischen Kultur und der mitgebrachten Fachkenntnisse der lateinisch-germanischen Siedler (hospes), vor allem in den Varianten der Kellerformen. Das zusammengetragene Material wird sich auch zur Aufstellung einer beiläufigen Chronologie der nordungarischen Keller eignen, möchte aber auch die Weiterführung der Arbeit anregen.

A FEJBENÉZÉS

Viski Károly gyűjtötte össze először a fejbenezésre vonatkozó elsősorban néprajzi adatokat, utalt a szokás elterjedtségére és nagy régiségére (Viski 1934, 174-176). Rövid tanulmánya 1934-ben, nehezen hozzáférhető helyen jelent meg, ezért a későbbi feldolgozások nem mindig vettek róla tudomást. Az utóbbi fél évszázadban László Gyula, Vargyas Lajos, Demény István Pál, Korompay Bertalan és még mások foglalkoztak a kérdéssel, feltárva Szent László legendájával és Molnár Anna balladájával való kapcsolatát. Mivel e szokással kapcsolatban néhány szórvány adatot sikerült felfedeznem, melyre a kutatás nem, vagy csak ritkán figyelt fel, ezért ezeket kívánom szerbe-számba szedni, olyan módszerrel, melyet Viski Károly használt, és másoknak is ajánlott.

Tudományszakunkat *A magyarság néprajzában* (2. kiadás, 1:10-11) így határozta körül: „Az egyetemes néprajz a művelődés minden népi, tárgyi hagyatékát és szellemi hagyományát, főleg kezdetlegességét felöleli, kutatja, vizsgálja és magyarázza részben azzal a végső céllal, hogy az egész emberiség birtokában lévő szellemi és tárgyi műveltségvagyron keletkezésére, eredetére, terjedelmére, egymással való rokonságára rávilágítson. A néprajz eszerint részben történeti módszerű tudomány s célját tekintve legközelebb áll a művelődéstörténethez... A művelődéstörténet az idő fonalán alulról fölfele halad, az észrevehető kezdettől a legújabb időkig. Az egyetemes néprajz történeti nyomulásának időbeli iránya végső célját tartva szem előtt ellenkezőnek mondható”. A néprajz egy-egy tárgy, jelenség vagy hagyomány vizsgálata során a jelenből indul ki, és halad visszafelé, az egyre gyűrűlő történeti forrásokat felhasználva, a múlt irányába. Bár az egyes elemek a nagyobb egységek részét alkotják, mégis ez a módszer számottevő eredményeket hozott, melyekre a mai feldolgozás is építhet.

Nézzük meg a Viski által ajánlott módszerrel azt a szokást, melyet a néprajz *fejbenezés* elnevezéssel szokott illetni, hiszen a források többsége is így nevezi. Előljáróban megjegyzem, hogy a műveletre nyelvünk a következő igéket használja: *babrál, babirkál, bibirkál, birizgál, keres, matat, matít, motoz, néz* stb. Ezek a magyar nyelvterület különböző részein úgy fordulnak elő, hogy az adatok csekélyége miatt nem tudom azokat egyik vagy másik tájhoz jellemzőként kötni.

1. Viski Károly írja (1934, 175): „Tapasztalatom szerint még műveltebb családokban sem példátlan, hogy a gyermeket úgy altatják el, hogy négy ujjal a haja közt birizgálnak...” Ehhez mindjárt két példát fűzök saját családomból. Az 1920-as évek második feléből emlékként őrzöm, hogy a Szabolcs megyei Kéken született nagyapám (Szabó József 1856-1937), aki a Bihar megyei Bárádon 52 évig református papként szolgált, esténként így szólt hozzám: *Babrálj egy kicsit a fejemben!* Ez mindig az én feladatomnak számított. Nagyapám el-elszundított, de ha abbahagytam azonnal felébre-

dett és a művelet folytatására buzdított. A másik példa. Kislány unokám (Tamási Dóra sz. 1983) arra ösztönözte esténként édesanyját, hogy a könnyebb elalvás elősegítésére vakargassa a fejét, a haja tövét.

E szokást a magyar nyelvterület különböző részeiről feljegyezték. A Székelyföldön így szólt az ember a feleségéhez: *Nézz a fejembe!* (Kilyén Háromszék m., Konsza-Faragó 1957, 80). Székelyföldről más adatokat is feljegyeztek. Volt, amikor a leány kérte az anyját: *anyám, nezzen a fejembe!* Máskor a férj kérte a feleségét: *nezz a fejembe* (Viski 1934, 174). Ez a szokás az erdélyi románok körében is megvolt századunk elején, amint azt Viski leírja: „Az erdélyi nagyrészt román lakosságú Mezőségen tett sokszori utazásom alatt nem egyszer láttam különösen vasárnap délutánoként hogy az udvar gyepén ül az asszony, mellette heverő férjének fejét az ölében tartja ‘keres benne’. Történik ez az országút mellett, a teljes nyilvánosság előtt.” Szamosháton (Szatmár m.) jegyezte fel Csúry Bálint: *Bab'rikáld még ety kicsit a feje:met* (SzamSz. 1:56), ugyaninnen egy másik helyen ezt olvashatjuk: *Had' nézzek a fejed:be* (hadd keresek tetűt. Uo. 2:159). A Bereg megyei Hetéről örököltette meg Luby Margit: „...volt ott egy asszony, annak a lánya meg akarta tanulni a boszorkánymesterséget. Azt mondja az anyja, gyere velem, hozzáll magaddal egy tányéron vajat. Keresztúton leültek, letették maguk mellé a vajat. *Nézz egy kicsit a fejembe*, mondta az asszony. Mire egy kicsit *fejébe nézett* a lány, mán nem volt az anyja tányérján a vaj” (Luby 1928, 51; kiemelés BI).

Magáról a műveletről ábrázolással is rendelkezünk. Hesdátról (Szolnok-Doboka m.) a múlt század első feléből származik az a román szentkép, melyet Pop Onaszie festett, aki ilyen képekkel az egész környéket ellátta. Ennek egy példánya a budapesti Néprajzi Múzeumban található (lelt. sz.: 38282) és rajta többek között egy paradicsomi jelenetet láthatunk. Ádám Éva ölébe hajítja a fejét, aki abban keresgél. Felettük a nap, a hold és a csillagok között az Atya. A földet és az eget keret választja el, míg a tengert két nagy hal jelképezi. Kétségtelenül a Világ teremtését ábrázoló kép alkotója a fejbenézéssel azt a nyugalmat akarta kifejezni, mely a nagy mű, a Világ megteremtése után az embernek is kijárt (Viski 1934, 175-176).

A fejbenezés nyomát a XIX-XX. században Dunántúlon is megtaláljuk. *Bibirkáld* ‘vakargat, keres a fejben’ (Kisdörgicse, Veszprém m. ÚMTSz); *babirkált a fejemben* (Göcsej, Tsz., Mtsz); *biberkél* ‘a fejben keresgél’ (Mtsz).

Ez a néhány adat arról tanúskodik, hogy a fejbenézést az utóbbi két évszázadban Erdélyben, a Partiumban, az északkeleti területeken, illetve Dunántúl nyugati felében jegyezték fel, de minden valószínűség szerint még a városi lakosság is ismeri.

2. A fejbenezés műveletét a XVI-XVIII. században néhány feljegyzés, szörványos adat segítségével nyomon tudjuk kísérni. Haladjunk ez alkalommal is időben visszafelé.

1772: *Bibirkél*, ujjával motoz (NySz. 1:228.) A forrás Vajda Sámuel (1718-1795) munkája, aki Zalában született, Pannonhalmán, Tihanyban, Szombathelyen élt; 1759:... maga beszélt nekem Albertné, hogy b. Apor László Ur mikor mostani feleségivel Mátkás lett volna ő velle a *fejibe nézetett* (Háromszék m. SzT. III, 778); 1759: Benkő Anna asszony párnát vitt ki, melyre valami fa alá leültek és fejit br. Apor József úr a Benkő Anna asszony ölében hajtván... Benkő Anna asszony e szerint br. Apor József úr *fejében nézett* (Demény 1993:147);

1758: Semmi Paráználkodást nem latom, meg tsak igyekezetet is hanem azt Lattam Sok versen hogy *Fejébe nézetet* hol edgyik hol másik Lienkal (!) a tóbi közöt Kirilla szomalgojaval is láttam hogy *nézetet az fejében* (Cintos, Alsó-Fehér m. SzT. III, 777); 1724:...Pekri a Kamaráb(a) Pokróczot vitt, h(ogy) ott *nézessen a fejében véle*, a Leány így mondta, vette eszé(b)en a dolgot, h(ogy) mit akar Pekri el Szalatt onan (Magyar királyfalva, Kis-Küküllő m. SzT. III, 777); 1750: a Menyetske a *fejibe nézett Daninak* mintha az Ura lett volna (Kál, Maros-Torda m. SzT. III, 777); 1716: sokszor halottam az szajabol (földesuráról vall Elisabeth a Hajnal) *mikor fejében néztem*, már megházasulása után (Nagyida, Kolozs m. SzT. III, 777); 1718:...vasárnap és egyes ünnep napokon a fejét a legény mindgyárt hajtotta az öliben a leánynak és *ügy nézett a fejiben és többet nézetett* a leánnyal a fejiben mint a felesivel (Békés m. Mny. 57: 489).

1659: *Babirkálj már a fejedben* (NySz. 1:952. A forrás Czeglédi István munkája (1620-1671). Perényben (Abaúj m.) született, Sátoraljaújhelyben, Beregszászon, Kassán élt, könyve Sárospatakon jelent meg); 1615: Az megholt oroszliánnak szakállában az félénken nyulak is *babirkálhatnak* (NySz. 1:153); 1614: Láttam azt hogy az megh holt fejedelem Bathori Gábor fekwit Imrephine is ott wlt abban az Agyban, eöclgette Bathori Gábort es *fejében nézett* (Medgyes, Nagy-Küküllő m. SzT. III, 777).

1. ábra: Fejbenzés a XIX. század első felében. Pop Onaszie román festő műve. Hesdát, Szolnok-Doboka m. Viski 1934. nyomán.

1592: Anna Sos Mihalne vallia: lattam hogi Meggiesine a legint chokolta, es az *feibe nezet* (Kolozsvár, SzT. III, 777); 1587: Janchinak az *feibe kezde babirkalny* mintha tetöt nézne (MNy. 55:423, TESz); 1582: En pedig Zabo Ferenczne kerem Luczat hogy *Az femben Nezzem*, mikoron *feyembe Nezne* enys az Lucza eoleben haytam az femet (Kolozsvár SzT. III, 777).

A szórványos XVI-XVIII. századi adatokból kitetszik, hogy Erdélyből a Partiumból és az ahhoz közel eső területekről viszonylag több adattal rendelkezünk, de egy-két, többnyire közvetett utalást nyugatról is ki lehet mutatni.

3. A magyar középkorból két forráscsoportot említek meg. Az egyik a magyar balladák és történeti énekek egy bizonyos rétege, melyek egészen a XV. századig nyúlnak vissza. A másik a Szent László-legenda templomi freskó ábrázolása, melynek a lehető teljességre törekvő feltárását László Gyula (1993) nemrégiben adta közre.

3/a: Az 'elcsalt menyecske (Molnár Anna)' típusú balladákat Vargyas Lajos azok közé sorolja, melyek a honfoglalásig, sőt azelőtti hősénekmotívumot tartalmaznak. E balladának, azon belül a fejbenzés motívumának jelentős irodalma van. Ebből csak néhányat említek meg (Vikár 1910, László 1944, Korompay 1972, Vargyas 1960, Vargyas 1988, Demény 1992, László 1993), mert a motívumot és beilleszkedését a balladába nagyon részletesen és meggyőzően kidolgozták. Ezért elegendőnek látszik néhány olyan adat felsorolása, mely arról tanúskodik, hogy a fejbenzés motívuma a magyar nyelvterület más-más részén is felbukkan, ha nem is olyan sűrűn, mint Erdélyben.

Az *elcsalt menyecske (Molnár Anna)* legtöbb változatát Erdélyben, elsősorban a Székelyföldön jegyezték le a múlt század első felétől kezdve. Vargyas Lajos (1960, 479-503; legutóbb 1988, 312) valamennyi változatát felkutatta és elemezte. Ez felment attól, hogy a kérdéssel részletesebben foglalkozzam. Elegendőnek tartom, hogy néhány példát megemlítek.

2. ábra: Fejbenezés, XIX. század. Erdőfüle, Udvarhely m. László 1993. nyomán (elpusztult)

A Székelyföldön Kibédén (Maros-Torda m.) 1908-ban Seprődi János jegyezte fel egy változatát:

Molnár Anna, édes kincsem
Nézz egy kicsit a fejembe,
Nézz egy kicsit a fejembe!

Addig nézett a fejébe,
Míg elaludt az ölébe,
Míg elaludt az ölébe. (Seprődi 1913, 38)

Háromszéken az utóbbi évtizedekben is megtalálták egy-egy változatát:

Ülj le ide MolnárAnna,
Nézz egy kicsit a fejembe!
Ahogy nézte nézdegélte,
Hullani kezdett a könnye. (Albert-Faragó 1973, 70-71. Kézdivővár, korábban
Peselnek)

A kötetben közölt hét változat közül a fejbenezés négy esetben fordul elő (Sepsiszentgyörgy, Árkos, Kálnok, Kézdivővár). Ezek közül egy alkalommal eltérő igével:

Keress Anna a fejemben
mert álom jött a szemembe (Árkos)

A Pozsony Ferenc (1984) által közölt négy változat közül háromban megtaláljuk a fejbenezés motívumát (Ikafalva, Ozsdola, Dálnok, Háromszék m.) Ozsdolán egy másik ige jelentkezik:

Üljünk le mű nagy fa alá,
Matass egyet a fejembe...

Gelencén (Háromszék m.) 1978-ban Pozsony Ferenc prózai mesei motívumokkal keveredett változatát is megtalálta: – Gyere, Mónár Anna, ülj le ide a fa alá, s *matits egy kicsit a fejembe* (39-41).

Molnár Anna ballada olyan változatait, melyekben a fejbenezés is megtalálható többen lejegyezték a moldvai csángóknál. Így Veress Sándor (Moldva) 1930-ban találta a következőt:

Odaérnek burkosfához
Leülnek az árnyékjába

„Nézz egy kicsit a fejembe,
Szenderedjem az öledbe...” (Veres 1989, 118)

1970-ben Kallós Zoltán Klézsén (Bákó m.) ugyancsak lejegyezte egy változatát:

Hallod-e te Molnár Anna,
nézz egy kicsit a fejembe.
Nézz egy kicsit a fejembe,
hogy alugyam az öledbe (Szabó 1982, 27).

Az megállapítható, hogy mindkét esetben az elalvás elősegítése a cél. Azt azonban nem tudtam megállapítani, hogy ez a szokás él-e még ma is a moldvai csángók között.

A bukovinai székelyeknél 1914-ben Kodály Zoltán Fogadjistenen ugyancsak feljegyzett egy olyan változatot, melyben megtalálható a fenti motívum:

4. Elindula Mónár Anna
Ménnek ők a császáru-ton
S mētalálnak egy magos fāt,
Leútek az árnyékába

5. Így szólott a jó katona:
„Nézz *fejembe, Mónár Anna...*” (Bartók–Kodály 1921, 122-123).

Ez a három példa elegendő annak bizonyítására, hogy Moldvában és egykor Bukovinában ismerték ezt a balladát, mégpedig a fejbenezés elemével együtt.

De nemcsak Erdélyből ismerjük a Molnár Anna ballada olyan változatát, melyben a fejbenezés is előfordul. Ung megyéből „Dalajcsik tanító úr feljegyzése nyomán” Király Pál is közöl ilyet (Ethn. 2:79) 1891-ben:

„Gyere velem erre helre,
Keress egyet a fejembe!”
Talált egyet a fejjibe,
Elszunnyadott az ölibe.

Ezzel csaknem teljes mértékben megegyezik az a forma, amit a századforduló táján Hont megyéből közöltek (Borovszky 1906, 135):

Barnapiros kis menyecske
Elbujdosott az erdőbe,
Annak is a sűrűjébe.
Arra megy egy jó katona:
Gyere velem erre helyre,
Keress egyet a fejembe...

Gyönyörű Bán Kata témáját tekintve Molnár Anna balladájához kapcsolódik. Kálmány Lajos még a múlt század utolsó negyedében gyűjtötte Apátfalván (Csanád m.):

Möntek, möndögéltek,
Azután leültek,
Fejibe keresött
Kata a töröknek.

A verses részeket prózai, mese-áthidalások fogják össze (Ortutay–Krizsa 1976, 43).

Nyugat-Dunántúlról csak néhány töredéket ismerünk. Egyet Somló környékén (Veszprém m.) rögzített Relković Davorka (1928, 180).

Erre, erre kis menyecske erre van
Az erdőnek közepében erre van
Ülj le ide erre helyre
keress egyet a fejembe, erre ha!
Addig keres a fejébe, erre ha,
Míg elaludt az ölébe erre ha.

Kodály Zoltán (1905, 305) Béden (Nyitra m.) egy változatot talált meg:

„Gyere haza, Szip Ilona,
Mer nem azért vettelek el.
Hanem azért vettelek el,
Koszos fejem keresgetni...”

Mint ahogy a régi típusú balladák legtöbbször Erdélyből, Székelyföldről, Moldvából és az egykori bukovinai székely telepekről került elő, úgy a fejbenézést is ezen a tájon lehet a leggyakrabban megtalálni történeti forrásokban, és sokszor máig terjedő gyakorlatban. Az ungi, honti, csanádi, veszprémi és nyitrai példák mégis felvetik annak a gyanúját, hogy ez a szokás, illetve ballada-motívum a magyar nyelvterület többi részén is előfordulhatott. Ezt támasztja alá a Szent László-legenda freskón, templomokban történt ábrázolása is.

3/b. Ezek döntő többsége a XIV. századból származik, amikor még a Szent Lászlóhoz kapcsolódó legendák elevenen éltek. László Gyula (1993) e kérdésről szóló kiváló könyve nemrégiben jelent meg, ezért a részletekkel kapcsolatban ehhez irányítom az olvasót. Itt csak összefoglalom azokat az eredményeket, melyeket a fejbenézéssel kapcsolatban tőle tudhatunk meg.

László Gyula könyvében 26 ma is meglévő, 3 elpusztult, de lemásolt, 8 megsemmisült, továbbá 11 feltételezett, a Szent László-legenda egészét vagy valamelyik részletét bemutató freskót ismerhetünk meg. Ezek többsége a Székelyföldön, elsősorban Udvarhelyszéken és Háromszéken,

3. ábra: Fejbenezés XIV. század közepe. Karaszko, Gömör m. László 1993. nyomán

4. ábra: Fejbenezés 1383. Aquila János munkája. Bátoranya, Zala m.
László 1993. nyomán

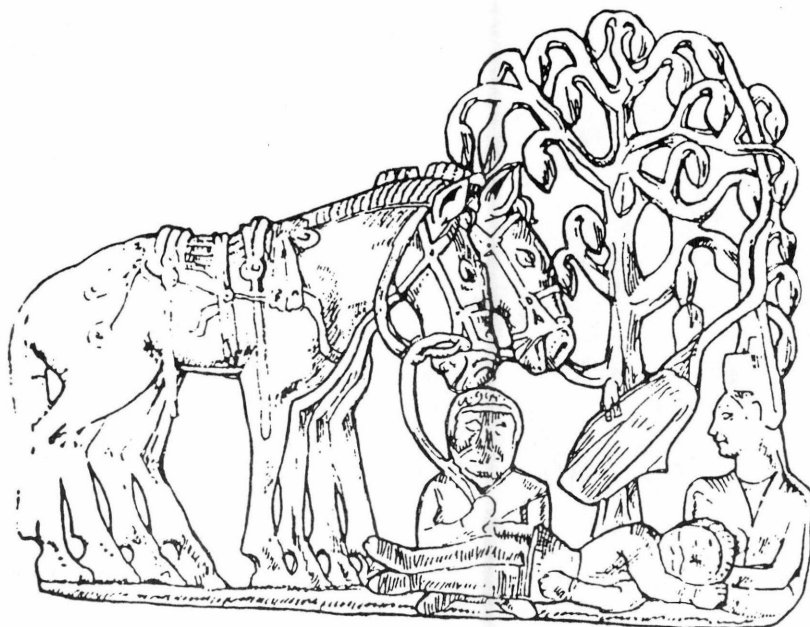
továbbá északon a szepesi lándzsások földjén készült. A nyugati és középső magyar nyelvterületen csak szóróványosan fordulnak elő ilyen ábrázolások, de nem tudjuk, hogy mi lehetett a helyzet a török uralom másfél évszázada előtt.

Mivel a fejbenezés motívuma a legenda végső jelenete, ezért feltételezhető, hogy a templomok különböző átalakításai során leghamarabb sérülhettek meg, illetve könnyen el is tűnhettek, de még így is kb. felük-nél megtalálhatók. A kunnal folytatott győzelmes harc után Szent László megpihen, és a megmentett leány ölébe hajtja a fejét, aki hajában motoz (néz). A képek többségén megállapítható, hogy alszik vagy legalábbis szundikál. Mindez arról tanúsodik, hogy a harc, a munka befejezése után az ilyen pihenés általánosan elterjedt lehetett ebben a korban, a fejbenezést is mindenki ismerhette, azon a hívek nem botránkoztak meg. Olyan kedveskedés, melynek ábrá-

zolása a templomban is helyet kaphatott, mert az egy élő legenda részeként nem ritt ki onnan.

Az ábrázolásokon a fejbenezés jelenete, az esetek döntő többségében ugyanannak a helynek közelében történik, ahol a párharcban legyőzött 'kun' vitézt lefejezték. A változás legfeljebb annyi, hogy a fekvőhely lejtős, mert így a leány a győztes vitéz (Szent László) fejét jobban az ölébe tudja fogni. Minden alkalommal fa (fák) található a közelben, melyre a megpihenő vitéz fegyverzetének azt a részét akasztja, mely az alvásban akadályozná, de mégis szükség esetére a közelben található. Különleges ábrázolást találunk Vitfalván (Szepes m. Szlovákia), ahol a király kereveten fekszik, és a befejeződött harcra annak végébe leszúrt karón a levágott fej emlékeztet. Bántornyan (Zala m. Szlovénia) a festőt (Aquila János) és a készítés évét (1383) egyaránt ismerjük (László 1993, 175), aki aligha láthatott több ilyen témájú freskót, illetve a legendát: „...olyan 'képzavar' keletkezett a pihenés jelenet előrehozásával, ami lehet, hogy a festő hibája, ám az is elképzelhető, hogy a legenda egyes változataiban valóban szó volt a leány kunnal való pihenéséről...” A freskók egy részén kimutatható, hogy a készítőik nem vagy csak kevésbé mozogtak otthonosan a magyar hagyományokban, a többség benne élt a magyar világban, ez meglátszik munkájukon.

A freskók a hős királyt, a hazáját megvédő katonát ábrázolták a magyar templomokban, olyan formában, hogy azt a nép megértse és magáénak is érezze. Minden bizonnyal erre szolgált az olyan jelenet is, mint a fejbenezés, melyet a különböző társadalmi rétegek nemcsak ismertek, hanem gyakoroltak is. Ez jól megfért a többi legendaelemmel, melyek a hős, a szent emlékéhez évszázadokon keresztül tapadtak.

5. ábra: Késő szkíta aranylemez az Ermitázsból (Szentpétervár). László 1993. nyomán

4. Ezek után a kapcsolatokat, illetve a párhuzamokat különböző úton lehet a magyar nyelvterületen túlrá is követni.

A keletre vezető történeti úton az egyik legismertebb bizonyíték az a késő szkíta aranylemez, melyet Szentpéterváron az Ermitázsban őriznek. Ezen a megpihenő hős egy leány ölébe hajtja a fejét, aki a hajában babrál. Ezt Nagy Géza kiváló régészünk fedezte fel és Munkácsi Bernáttal közösen írt könyvismertetésében megállapította: „A Szent László-legenda végső jelenetét ábrázolja, amelyről hallgatnak az írott emlékek, de megvan a falfestményeken az ország egyik határszélétől a másikig, midőn t.i. Szent László a kunnal való viaskodás után lovát fához kötve, fejét a megmentett leány ölébe hajtva, megpihen...Ebből aztán egy másik dolog is következik, az t.i., hogy a Szent László-legendában pogány korból eredő mondai elemek is keveredtek” (Munkácsi–Nagy 1913, 260-261).

A viszonylag közelmúltbeli adatok is bizonyos fogódzót szolgáltatnak, ha azok régiségét lehet valószínűsíteni. Demény István Pál végzett ilyen irányú széles körű kutatásokat, amelyeknek eredményeként megállapítja: „Maga a fejbenezés elég elterjedt motívum, ismerjük szibériai török, vogul, osztják, román előfordulásait, sőt még a Grimm-mesékben is megvan. De ilyen specifikus helyzetben, mint a Szent László-legenda zárójelenete, másutt nem talákoztam vele” (1992, 18). Az általa és mások által felsorolt számos adat arról tanúskodik, hogy a világ legkülönbözőbb részein találkozunk a fejbenezés szokásával, de jelentősége és célja a körülményeknek megfelelően más és más lehet.

5. A fentebb felsorolt és a magyar nyelvterületről származó adatok azt mutatják, hogy egykor a fejbenezés széles körben elterjedt lehetett, melynek egy-egy töredéke napjainkig megmaradt. Célját, illetve belső tartalmát tekintve a következőket lehet megállapítani.

a. Igen kevés adattal rendelkezünk arra nézve, hogy elsősorban a tetvézés lett volna a fő feladata.

b. A szerelmi játéknak egy formája, ahol a nő néz a férfi fejébe. Ez esetleg lehet a közösülés előkészítése.

c. A megnyugtatásnak, az elaltatásnak egy módja, melyet a feleség a férjének, az anya a gyermekének végez.

d. Természetfeletti képességekkel rendelkezők cselekedete, erre utalhat a (fejbe) nézés szakszó is (Pais 1975, 250-252).

e. A fegyveres harc után hősi álmom következik, melynek előkészítése a fejbenezés, mely akkor is folytatódik, ha már elaludt.

A napjainkig kimutatható szokásról Vargyas Lajos megállapítja: "... a 14-15. századi templomi és királyi udvarbeli ábrázolások és a ballada együtt elárulja, hogy azokban a századokban még élénk emlékezetben lehetett egy, Lászlóra is alkalmazott keleti hősenektípus." (1988, 312.) Ennek volt egy fontos eleme a fejbenezés, mely ezt lezárhatta, befejezhette.

Viski Károly módszerét követve az általa és mások kutatási eredményeként közreadott adatokat felhasználva azt tudom megállapítani, amit Pop Onaszie képének elemzése során ő is megállapított: "... a fejbenezés, a népköltés e nevezetes indítéka: a teremtéssel egyidős." (1934, 176.)

Budapest

BALASSA IVÁN

RÖVIDÍTÉSEK

AE: Archaeológiai Értesítő

EM: Erdélyi Múzeum

Ethn.: Ethnographia

MNGy: Magyar Népköltési Gyűjtemény

MNy: Magyar Nyelv

MTsz: Magyar Tájszótár I-II. Szerk.: SZINNYEI József

NySz: SZARVAS Gábor-SIMONYI Zsigmond: Magyar nyelvtörténeti szótár I-III.

SzamSz: CSÚRY Bálint: Szamosháti szótár I-II.

TESz: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-III. Főszerk.: BENKŐ Loránd

SzT: SZABÓ T. Attila: Erdélyi magyar szótörténeti tár. I-VII. Bukarest-Budapest.

Tsz: Magyar tájszótár

ÚMTsz: Új Magyar tájszótár I-III. Főszerk.: LŐRINCZY Éva

IRODALOM

BARTÓK Béla – KODÁLY Zoltán

1921 *Népdalok*. Budapest

BOROVSKY Samu

1906 *Hont vm. és Selmecebánya szk. város*. Budapest

DEMÉNY ISTVÁN Pál

A Szent László-legenda és Molnár Anna balladája. Erdélyi Tudományos Füzetek 212.

Szerk.: DÁVID Gyula. Kolozsvár (itt további irodalom)

DEMÉNY ISTVÁN Pál

Megjegyzések László Gyula Szent László-könyve kapcsán. EM. LV (1993), 145-148.

FARAGÓ József I. KONSZA Samu

KODÁLY Zoltán I. BARTÓK Béla

KONSZA Samu – FARAGÓ József

1957 *Háromszéki magyar népköltészet*. Marosvásárhely

KOROMPAY Bertalan

Die ungarische Ballade vom Mädchenmörder in ihren europäischen Bezügen. Ural-Altäische Jahrbücher. 44 (1972), 1-63.

KRÍZA Ildikó I. ORTUTAY Gyula

LÁSZLÓ Gyula

1944 *A honfoglaló magyar nép élete.* Budapest

LÁSZLÓ Gyula

1993 *A Szent László-legenda középkori falképei.* Budapest (itt további irodalom)

LUBY Margit

Babonás történetek. Ethn. XXXIX. (1928), 48-52.

MUNKÁCSY Bernát – NAGY Géza

Orosz műemlékek és régiségek. AE. XXXIII. (1913), 260-261.

ORTUTAY Gyula – KRÍZA Ildikó

1976 *Magyar népballadák.* Budapest

PAIS Dezső

1975 *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből.* Budapest

POZSONY Ferenc

1984 *Álomvíz martján.* Bukarest

RELKOVIĆ DAVORKA

Adalékok a Somlóvidék folklorejához. Ethn. XXXIX. (1928), 94-107.

SEPRŐDI János

Marosszéki dalgyűjtemény. Ethn. XXIV. (1913), 28.

SZABÓ T. Ádám (szerk)

1982 *Volksballaden – Népballadák.* Budapest

VARGYAS Lajos

Kutatások a népballada középkori történetében. I-II. Ethn. LXXI. (1960), 165-276, 479-523; LXXII (1961), 206-259.

VARGYAS Lajos

1984 *Keleti hagyomány – nyugati kultúra.* Budapest

VARGYAS Lajos

1988 *A hősnének maradványai népköltészetünkben.* Magyar népköltészet. Főszerk.: VARGYAS Lajos. Magyar néprajz V. Folklor 1. 398-413. Budapest (itt további irodalom)

VERESS Sándor

1989 *Moldvai gyűjtés.* MNGY. XVI. Budapest

VIKÁR Béla

Ősköltészetünk élő emlékei. Ethn. XXI. (1910), 129-135.

VISKI Károly

1934 *Két régi hagyományábrázolás. (A magzatelcsináló büntetése – Fejbenzés).* Emlékkönyv Balassa Józsefnek... Szerk.: BEKE Ödön, BENEDEK Marcell, TURÓCZI-TROSTLER József. Budapest

VOIGT Vilmos

1975 *A magyar hősepika összehasonlító kutatási problémái.* Népi kultúra – Népi társadalom VIII. 237-260. Budapest

„FEJBENÉZÉS”, „BLICK IN DEN KOPF”

„Fejbenezés”, wörtlich: „Blick in den Kopf”, ist ein mythisches Verfahren und besteht im Kratzen des Haarwuchses zu verschiedenen Zwecken.

Károly Viski (1882-1945), eine überragende Persönlichkeit der ungarischen Ethnologie, betrachtete unsere Disziplin als eine Geschichtswissenschaft, die zeitlich rückwärts schreitet und ein immer größeres Gebiet zu erfassen versucht, um Analogien und Verbindungen zu finden. Mit dieser Methode stellte ich diesen Aufsatz über den obangeführten Brauch zusammen, mit dem sich Viski im Jahre 1934 als einer der Ersten befaßt hatte.

Mit dem verfahren sind mehrere Ziele angepeilt. In gewissen Fällen sollen damit die im Haar befindlichen Parasiten entfernt werden; ein andermal fördert es durch Beruhigung das Einschlafen, dient aber vielfach auch als Liebesvorspiel. Auch gibt es Angaben dafür, daß die Hexen übernatürliche Handlungen damit vorbereiten.

Im 19-20. Jh. wird der Brauch in mehreren Aufzeichnungen erwähnt, wie auch manche diesbezügliche Angaben aus früheren Jahrhunderten durch sorgfältige Forschungen bewahrt wurden. Im ungarischen Mittelalter erscheint er in zwei Beziehungen. In einer Ballade vom Typ „Die fortgelockte Frau” kommt er häufig vor, vor allem in der östlichen Hälfte der ungarischen Sprachgebietes (Siebenbürgen, Rumänien), ist aber vereinzelt auch anderswo zu finden. Der Brauch bildet einen Bestandteil der „St. Ladislaus-Legende”, die in zahlreichen Kirchenfresken verewigt wurde. Die überwiegende Mehrheit derselben stammt aus dem 14. Jh., das eine Zentrum ist das Szeklerland (Siebenbürgen, Rumänien), das andere das sog. „Land der Lanzner” im mittleren Teil der heutigen Slowakei. Einige Darstellungen finden sich auch in westungarischen Kirchen. König St. Ladislaus will ein Mädchen befreien, das von einem Heiden entführt wurde. Nach der Jagd und dem siegreich bestandenen zweikampf nimmt das Mädchen seinen Kopf in ihren Schoß und kratzt seine Haare. Wie bei den orientalischen Heldenliedern, ist dies stets die letzte Szene.

Die verbindungen sind ostwärts zu finden, u.a. auf einem spät-szythischem Goldblech, gehütet in der Ermitage zu St. Petersburg. Der Brauch kommt auch unter den finnougriischen und türkischen Völkern vor. Laut einigen Hypothesen gelangte dieses Element der Ballade in den fernen Westen und ist z. B. uch in den Grimm-Märchen oder dänischen Balladen zu finden.

Die von Károly Viski empfohlene geschichtliche Methode wurde zwar von der Zeit bereits überholt, doch sind mit ihrer Hilfe in gewissen Fällen auch heute noch solide Ergebnisse zu erzielen.

IVÁN BALASSA

Beérkezett könyvek

A finnugorok világa. Szerk.: Nanovfszky György. A Magyarságkutatás könyvtára XIX. Sorozatszerk.: Diószegi László, Fejős Zoltán. Budapest-Moszkva, 1996. 188 p. Teleki László Alapítvány

A Kárpát-medence történeti földrajza. Szerk.: Frisnyák Sándor. Nyíregyháza, 1996. 388 p.

Alsóórs története. Szerk.: Lichtneckert András. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 11. Veszprém, 1996. 750 p.

A magyarok bejövetele. Szerk.: Esztergályos Jenő. Celldömölk, 1996. 47 p. Apáczai Kiadó

A társadalom néprajzi vizsgálatának eredményei és lehetőségei az Alföldön. Szerk.: Szilágyi Miklós, Szűcs Judit. Csongrád, 1996. 164 p. Csongrád Város Önkormányzata

Atlas l'udovej kultury slovákov v Mad'arsku. A magyarországi szlovákok népi kultúrájának atlasza. Főszerk.: Gyivicsán Anna. Szerk.: Mojmir Benža, Krupa András. Békéscsaba, 1996. 125 p., 430 térképlap. Szlovák Kutatóintézet

A Vértes-hegység és környéke. Egy cseppnyi Magyarország. Szerk.: Béni Kornél, Viszló Levente. Csákvár, 1996. 409 p. Pro Vértes Természetvédelmi Közalapítvány

Ács Anna: Jókai és Balatonfüred. Veszprém, 1996. 19 p. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság

Ág Tibor: Ki népei, vári vagytok? Válogatás a szlovákiai magyar tájak népzenei hagyományairól. Népmiszereti Könyvtár 6. Komárom - Dunaszerdahely, 1996. 228 p. Liliom Aurum; Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság

Ág Tibor: Bíborpiros szép rózsza. Népzenei gyűjtés Peredről. Gyurcsó István Alapítvány Füzetek 4. Dunaszerdahely, 1996. 88 p.

Baráthosi Balogh Benedek: Távoli utakon. Vál. és a bev. írta: Hoppál Mihály. Series Historica Ethnographiae 9. Budapest, 1996. 126 p. Néprajzi Múzeum

Barsi Ernő: Tanácsok népdalcsokrok összeállításához. Gyurcsó István Alapítvány Füzetek 8. Dunaszerdahely, 1997. 36 p.

Bartha Júlia, Ö.: Az anatóliai törökök temetkezési szokásai. Studia Folkloristica et Ethnographica 37. Debrecen, 1996. 163 p. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke

Bányai Irén, Sz.: A gázgyári kolónia. Az Óbudai Gázgyár munkás- és tisztviselő telepének történeti és néprajzi elemzése. Folklor és Etnográfia 93. Debrecen, 1996. 163 p. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke

Bárth János: Szállások, falvak, városok. A magyarság települési hagyományja. Kalocsa, 1996. 302 p. Kalocsai Múzeumbarátok Köre

Bellon Tibor: Beklen. A nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII-XIX. században. Karcag, 1996. 415 p. Karcag Város Önkormányzata

Boros László: A Bodrog és környéke. Tokaj-Nyíregyháza, 1996. 127 p. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke

Botíková, Marta - Švecová, Soňa - Jakubíková, Kornélia: Tradície slovenskej rodiny. Barislava, 1997. 242 p. VEDA vydateľ'stvo Slovenskej akademie vied

Braila Mária - Frigyk Katalin - Tavaszi Ágnes: Régi könyvek a Szent István Király Múzeum könyvtárából. A Szent István Király Múzeum Közleményei, D sorozat, 253. sz. Székesfehérvár, 1997. 24 p.

Chorváti na Slovensku. Dejiny, jazyk, kultúra, súvislosti. Összeáll.: Ján Botík. Bratislava, 1996. 240 p. Slovenské národné múzeum

Csikai Miklós, M.: A népi írók vonzásában. Egy parasztember vallomásai. Összeáll., sajtó alá rendezte: Béneyi Miklós. Folklor és Etnográfia 92. Debrecen, 1996. 96 p. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke

A LÉLEKMENTÉS POGÁNY ÉS KERESZTÉNY RÍTUSAI CSÍK-SZENTDOMOKOSON

Az elmúlás és temetkezés erdélyi kutatásáról

Az elmúlás és temetkezés néprajzi, társadalom- és vallásos néprajzi, néplélektani kutatására tett próbálkozásom előmunkálatai során kiderült, hogy az erdélyi magyar kutatás a fenti témakörben, az elmúlt 50 esztendő terméséből kilenc szerző tíz szaktanulmányát, cikkét tudja, összesen 125 oldalnyi terjedelemben, az egyetemes magyar néprajztudomány asztalára tenni. Az erdélyi tudományos kutatás képét ugyan teljesebbé teszi, de nem megnyugtatóvá a több mint fél évszázaddal korábban megjelent K. Kovács László *A kolozsvári hóstátiak temetkezése* című, mindmáig egyedi monográfiája.

Feltételezhető, hogy kisebb közlések, ismertetések megjelenhettek az 1989 után feltűnő, majd eltűnő egyházi, vidéki, egyesületi lapokban. Ha így volna is, a romániai magyar szokásfolklór, társadalomnéprajzi kutatás népi temetkezésre vonatkozó helyzetképén nem változtat: alig van művelője, irodalma elenyésző, horizontálisan és vertikálisan is átfogó, a mélyrétegeket is feltárni próbálkozó szokásmonográfia nem jelent meg.

Ez a helyzetkép készítetett arra, hogy a párválasztás és házasságkötés csíkszentdomokosi szokásvilágának feltárása után figyelmem és érdeklődésem az átmeneti szokások másik nagy területe, a halál felé forduljon. Rendre-rendre keresem a válaszokat az olyan kérdésekre mint: Hogyan hal meg a székelymagyar Csíkszentdomokoson, hogyan készül halálára, milyen természetű esemény a falu életében a halál? Kinek esemény, és milyen fokozatai vannak; milyen a közösség és haldokló, közösség és halott, az elhunyt családjának és a közösségnek viszonya? Van-e szocializáló ereje a halálnak mint eseménynek? Van-e a halálnak és temetésnek népi vallásos vonatkozása, milyen az elmúlás hiedelemvilága? Az ember és halál viszonyának folklorisztikai vizsgálata hozzásegít-e önismeretünk, kultúrképünk, világszemléletünk, egyáltalán a magyar lélek megértéséhez?

Mindebből a hatalmas kérdéskörből a továbbiakban csupán a haldokló és haldoklás helyzetének vizsgálatára szorítkozom, és ebből is különösképpen a lélekmentés Csíkszentdomokoson megismert pogány és keresztény rítusait emelem ki.

A kutatók többsége vagy az egyik, vagy a másik jelenségre helyezi a hangsúlyt, holott az elválasztás időszakában egymásnak függvényei. A közösség, egyelőre a szűkebb közösség, és ez egyben az elválasztó rítusok egyik sajátossága is,

egyformán figyeli mind a haldoklót, mind a haldoklást, illetve annak minőségi lefolyását. A cselekvéseket, a rítusokat e két jelenség szinkronja, összehangolódása szerint kezdeményezik, végzik; az elmúlás kultúrképének összetevői a haldokló egyénisége, személyisége, valamint a haldoklás milyensége szerint aktivizálódnak. Ezt a jelenségegyüttest figyelmen kívül hagyni kultúraszegényítést jelent.

A. van Gennep átmeneti rítusok modellje¹ szerint vizsgálódva úgy tapasztalom, hogy a haldoklás kibontakozása visszahat az egyénre, a haldoklóra. Az egyén a haldoklás minősége szerint kerül a közösségi érdeklődés valamelyik terébe: kinematográfiai szakszóval fogalmazva: távoli, közeli vagy előtérbe. E térsávokban való mozgás nem egyirányú, nem egysíkú. A válságos pillanatok által előtérbe hozott haldokló – egyén – visszakerül a közép vagy távolabbi térbe, ha állapota jobbra vagy jóra fordul. A közösség viszont már ezt is számon tartja, és egy újabb válságos hullám a közösséget még gyorsabban aktivizálja.

Úgy vélem, hogy az egyén ebben az átmenetben is ugyanazt az átmeneti státuszt éli meg és éli át, mint a lakodalom folyamán a menyasszony és a vőlegény: megkülönböztetett személyé válik, és az marad a beépítő rítusok teljes kimerítéséig.

A haldokló megkülönböztetett személyi státusza a csíkszentdomokosi szokáshagyomány szerint különös megvilágításba helyezi az egyént, de még inkább a halálról alkotott, elfogadott és vallott kultúrképet, egyáltalán a világszemléletet.

A haldoklás, ami „az ember utolsó órája”, „szenvető órája”, amikor „vonaglik”, „má ott áll, hogy meg kell haljon...”, csak még a szív mozog, dolgozik”, amikor a „haldokló utójára kötözködik: mind kéri, hogy idevigyék, odavigyék, ehhez a gyermekéhez, ahhoz a gyermekéhez”, hányakolódik..., nem a hozzátartozókhoz beszél, hanem azokhoz a rokon halottakhoz, akiket ő már lát, s nevikén szólítsa” –, szóval az emberi elmúlás utolsó szakaszában a haldokló és környezet viszonyában, csíkszentdomokosi hagyomány szerint a hangsúly a lelki gondozásra helyeződik át. A haldokló melletti rítusok már nem a test, hanem a lélek állapotát célozzák meg. Ezáltal, az adatközlők egyöntetű vallomása szerint „az ottani elmúlás emberséges halál”, míg a kórházban „szeretet nélkül hal meg az ember.” Ez az óra hagyományosan a bocsánatkérés, a megbékélés, a még egyszer utoljára látás, az utolsó hagyakozás, a simogatás és búcsú órája.

A gyónás, kétségtelen, az elhalálozás hangulatának lelki-szellemi-hitéleti szempontjából egyaránt kiemelkedő mozzanata, viszont nem mindig a „végórában” kerül sor rá. A család rendszerint már korábban gondoskodik, hogy „az elmúlni készülő a pap segítségével kibéküljön az Istennel.” A gyónás pszichikai előkészítésével, a haldokló lelki állapotával, amit átél és megél elvégzése előtt és után, terjedelmi okokból itt nem foglalkozhatok, csupán jelzem bonyolult hangulati telítettségét, valamint közösségi (társadalmi) következményeit annak függvényében, hogy sor kerül-e rá, vagy valamilyen objektív, netán szubjektív (!) okból elmarad.

A haldoklás óráit azonban a nem papi segédlettel történő imádságos gyakorlat tölti ki. Ilyenkor gyűlnek össze a rózsafüzér társulati tagok, a szomszédasszonyok és végzik a lelki gondozás igen fontos feladatait: a haldoklóért imádkozni, lelki tusáján enyhíteni, „a boldog halál” lehetőségét „kiesdekelni”, és ami mindennél fontosabb: a lelket menteni, védelmezni. „Imádkozni kell, met a Sátán a legjobban akkor dolgozik. Alig várja, hogy a lelket elkapja. Met ő avval gazdagabb, ha egy lelket elragad. Ő azt viszi, s örvend neki. Ezért örül az öngyilkosoknak, met egy lelket elfoghat, s mi az imával s megkerítéssel azt csináljuk, hogy ennek a haldoklónak az Úrjézus jójjon elejébe, s Ő vigye, s Ő segítse, s a Szűzanya. Met ezét imádkozunk örökké a Szűzanyához es, hogy jójjon a segítségünkre halálunk óráján. És legyen nekünk a támaszunk, és kérje az Úrjézust, hogy vegye lelkünköt az Ő kezibe. Az ő kezibe ajánljuk a lelkünket.

¹ Gennep van Arnold 1909

1. ábra: Megkerítés. Gaál András rajzai.

2. ábra: Megkerítés 1. (mímelve)
Kalamár Alajosné Bács Otília

lasztó rítusok legdrámaibb, az elmúlás spirituális telítettségének mozzanatához, amikor a haldokló melletti rítusok nem mindennapi, az általam elért irodalomban alig jelzett, a szakmabeliek által is tanácstalanul fogadott cselekvéssora következik. A magyar folklorisztika szóhasználata szerinti *be-kerítés*, *körüljárás*² különös, talán formájában is, de céljában, kibontakozásában méginkább egyedi változatával találkoztam Csíkszentdomokoson. Megnevezése ugyan a fentiek szinonimája, mely a közös kultúrkörhöz való tartozást, az abból való sarjadást, de egyben másságát, sajátosságát is sejteti: a megkerítésről van szó, mely szertartásosan lezárja az elvlasztó rítusokat, és magában hordozza az eltávolítás kezdetét.

Az adatközlőket idézem: „Ezért mondjuk a hozzátartozónak, mikor lássuk, hogy halálra változik a beteg, hogy te most men ki egy kicsit, s aztán mikor hívunk, béjősz. Mikor kimúlik, akkor béengedjük. Mikor elindult a lélek, akkor kell hagyni, hogy menjen a Jóisten kezibe. Akkor megkerítsük.

Mikor lássuk, hogy erősen haldoklik, gyújtott gyertyát veszünk a kezünkbe, a fejnél megkezdjük a kerítést, s a Miatyánkot mondjuk, mikor a lábához érünk, akkor az Üdvözlégy Máriát, újra vissza a fejhez, akkor a Hiszekegyet, s akkor mondjuk, hogy »Menj ki én lelkem a testből, vezessenek a szent angyalok a menyországba, a Jóisten kezibe.« S így háromszor végigmenyünk a haldoklón. A halott nevére mondjuk, mintha ő kérné. Az alatt ki is múlik. Az imádság alatt megállnak a gyertyával egy-egy pillanatra: egyszer a fejnél, a Miatyánkra, másodszer a lábánál, az Üdvözlégyre, harmadszor a fejnél, a Hiszekegyre. Lassan megyünk, hogy az alatt mondódjék az imádság. Csak úgy eppen, hogy mozgunk, ahogy fordul az óra” (NLFR).

Azét es imádkozunk, hogy könnyebbüljön a szenvedése. Elvégezzük a Fájdalmas olvasót s a Keresztútját, s van az Örökimadásban egy óra, amelyik direkt a szenvedő lelkekért van. Az imádságokba belétoldjuk, hogy »Aki könnyörüljön az ő lelkín; Bocsássa meg az ő bűneit; Aki vigye lelkít a magas Menyországba; Aki legyen irgalmas neki.« Ezeket toldjuk belé a Miatyánkba s Üdvözlégybe. Az imádsággal könnyül a haldokló szenvedése. Ezt tapasztaltam” (KMBT).

„Az imádsággal, hogy ugye mellette imádkoznak, hogy ott mellette összegyűlnek az asszonyok s ott vannak, attól annyira megkönnyül, hogy kimúlik. Szépen” (TAKT).

Nem orvosként, hanem a halál megélése kultúrképének, a szokáshagyományok gyakorlásának vizsgálójaként követtem végig többször is az elmúlás csendes vagy vívódó lefolyását, számba vettem a haldokló lelki és fizikai megnyilvánulásait, a család és mellette levők – többnyire szomszédok – viselkedésének a hagyomány által megengedett és tiltott határait. Megközelítettem a végső percek hangulatát, a válságos időt, a már nem élő, még nem halott állapotot, fordulatot, amikor a „hangos sírástól is óvják a lelket.” Így jutottam el az elvá-

² Ld. a Magyar Néprajzi Lexikonban (a továbbiakban MNL).

Kedves Áronné Kovács Zsuzsanna

Márton Félixné Péter Anna
3. ábra: Megkerítés 2. (mímelve)

Timár Ignácné a lábnál áll meg, „ott csinálja a keresztet, s szembefújja a füstöt s a tüzet a haldoklóva.” Karda Mihályné pedig így magyarázza a cselekvéssort: „Amikor ő má úgy elveszítette az eszméletit, hogy má nem tud magáról, s má a szeme le van húnyva, akkor az égő gyertyával szépen megkerítik. Mondják a Miatyánkot, Üdvözlégyet, s kéri, hogy távozzon a Sátán ettől a lélektől: »Ó, jőjj el édes Jézus, vedd magadhoz ennek a haldoklónak a lelkét, vidd az örök dicsőségbe, öröjzd meg a Sátántól, minden gonosztól, hogy ne hághassa meg.« Ezt a bétoldást a Miatyánk után mondják. Ezeket háromszor elmondják, s háromszor szépen megkerítik.”

„Amikor az emberem halálán volt, ezt a Tera nénit a szomszédból béhívtam, met meg szoktuk keríteni a haldoklót, szentelt gyertyával. Szóval, amikor má nem tud magáról, a gyertyát így körbe hordozzuk a haldokló mellett, s imádkozunk... Aki keríti az mondja az imát, s ha még vannak ott, azok es.

A jobb kézbe fogják a gyertyát, a fejtől indulnak. S úgy, ahogy menyen a másus, nem gyorsan, csak úgy lassan viszik. Háromszor a haldokló körül, úgy, amilyen magas, aki viszi. Utána kifújják a gyertyát. Jelezem, szentelt gyertyával csinálják” (TÁKT).

„Éppen disznóvágás volt, s há anyósom meg akar halni. Ő beteg vót az ágyba, s mintha az Isten mondta vóna, menyek oda, hogyhá anyámasszony, valamit nem-e ennék? S látom, hogy halálra van válva. Szent Isten! – há szólitom, s nem szólott, s mondom, Jaj Istenem!... le kéne vegyük, anyámasszony, hogy az ágyát rendezem meg, há kell híni a papot!

Levettük a földre, s küldtem egy gyermeket, hogy Márton Jánosné keresztanyámat híjják elé, met tud keríteni. S ő elé es jött, megkerítette, s azalatt ott a földön má ki es múlt” (NLFR).

„Aki észnél van, nem veszi jó néven, hogy megkerítik. Amikor a gyertyát meglássa, úgy veszi, hogy azért csinálják, hogy haljék meg hamarébb... Amelyik haldoklik, de tökéletesen lát, amellet nem jó csinálni. Csak az olyannál, amelyik nincs észnél: se nem lát, se nem hall. Annak megcsinálják” (ADBJ).

„Én amikor megkerítem a haldoklót, a gyertyát feléje fújom el, de előtte elejibe viszem, hogy ő tudja. Me hall, csak nem beszél... Háromszor könyörgök, háromszor gyújtom meg a gyertyát, háromszor fújom el, háromszor térdelek le es mellette...” (KABO).

A rítus más-más variánsát nem idézhetem. A továbbiakban inkább szólok megítéléséről, értelmezéséről, előbb ismét az adatközlőkkel:

„De tudja-e, tanár úr? ezt az egyház nem ismeri el! Ősi szokás, valami” – Mondja Albert Dávidné. „Ezt szokták csinálni a szomszédasszonyomé is. Ezt így mondjuk, útravaló” (KÁKZS). „A szentelt gyertyát, amivel megkerítették, a koporsóba belé tették. Mégpedig odaragasztották. Ez az útravaló: a gyertyavilág, hogy menjen vele. A gyertyavilág az Úrjézust jelzi. Az vezeteti, az a lélek. A lelkünk nem hál meg, csak a testünk” (NLFR).

„Mikor a haldoklónak má öntudata nincsen, a szeme elhomályosul – értelmezi a szertartás szükségességét Kalamár Alajosné –, akkor nagy szüksége van az imádságra. Na, akkor szoktunk mellette imádkozni: A Tizenkilencedik órát elvégezni, s akkor megkerítsük. Ennek eljő a pillanata, ezt figyeljük s lássuk. Meg kell keríteni, hogy az Úrjézus vegye őt a szent kegyelmébe, és kísérje el ez a gyertyaláng a mennyek országába, hogy Szent Mihály arkangyal védelmezze a lelket a nagy harcba, a kísértés ellen.”

– Ki kísérti a lelket? – kérdezem.

– „Hát a Gonosz. A lelket ketten várják: várja az Úrjézus s várja a Gonosz” – hangzik a gondolkodás nélküli válasz. „A halál pillanatában ő, a lélek, amelyen lelkülettel van, azok úgy várják, s az egyik elkapja. Ha ő teljesen az Úrjézushoz ragaszkodva készül, akkor avval van, hogy Uram, találkozzom veled! Segíts meg, met menyek hezzád! Aki ilyen szándékkal távozik, a Jóisten kedvesen fogadja őt. De a lelket, ugye, kell segíteni.” (KABO).

A megkerítést a rózsafüzér társulatok aktív, szellemi képességgel, empátia készséggel megáldott és bíró, gyakorlatias és e rítusban „szakosodott” asszonyok végzik. „Minden tízesben van valaki, aki elvégzi.” Hogy ne, haldoklik, s jöjjön, s kerítse meg. De mindenik másképpen. Nem egyformán kerítnek” (KABO).

– Mikor hívták utoljára keríteni, kérdeztem Kalamár Alajosnét.

„– Ferencz Amáli néninek, itt a szomszédba. Most négy hónapja (1994 márciusában); jaj, de azután vótam egy másíknak es. Épp adtam enni a disznóknak, s futnak, hogy menjek hamar, me hal meg az öreg, s kerítsem meg. Úgyhogy, ahogy vótam, úgy kellett menjek.”

4. ábra: Megkerítés 3. Szabó Árpádné Albert Rozália

A haldokló csendes kimúlásáért, földi szenvedéseinek enyhítéséért, a lélek üdvözüléséért végzett hagyományos, nem az egyház szabályozta más imaszokásokról részletesen nem szólhattam. Csúpn következtetésként említem, hogy mindazt, ami az elmúlás utolsó óráiban történik a haldokló körül, kétféle cél indokolja: egyrészt az egyén társadalmi megítélésének pozitív irányú befolyásolása, másrészt a lélek túlvilági útjának, létének előrendezése, előkészítése, egyengetése. A szentdomokosi számára mind a kettő teherként és kötelesség, melyeket, ha nem törleszt időben, akkor a haldokló agonizálásának meghosszabbítását, túlvilági létének reménytelenségét idéznél elő. Viszont alig akad olyan, aki a halottkultusz hatalmas szorításában mindezek ódiúmat magára vállalná.

Úgy gondolom, hogy a lélekmentés és lélekvédelem eme különleges szertartása, a ma gyakorolt változataiban is egy archaikus, meghatóan mély kultúra és világkép lényegét képes sejtetni: a lélektiszteletet.

Elvem, hogy a kicsiben is fel lehet és fel kell fedezni a nagyot.

A megkerítés szokása és rítusa, úgy vélem, pogány kori és keresztény kultúránk sűrítménye, és mindez olyanképpen, hogy benne fellelni az egyetemes emberi gondolkodás és érzésvilág alapvető princípiumait is. Egyszerű szinkretizmusa (mozgás, gesztikuláció, szövegmondás, testtartás, mimika), drámai időzítetttsége által hatása a magas művészeti teljesítmények katartikus hatásához mérhető. A lélekmentés pogány és keresztény hitének, igényének, gyakorlatának megrázó szimbiózisa.

Mi lehet a megkerítés rítusának hiedelem alapja?

A haldokló válságos pillanataiban, szentdomokosi szemlélet szerint, a lélek felfokozott vezélyeztetettségi állapotba kerül: „A Sátán a legjobban akkor dolgozik. Alig várja, hogy a lelket elkapja.” – vallja sok adatközlő.

A haldokló lelkéért tulajdonképpen – és a hiedelemszövegekből ez egyértelműen ki is derül – két ellentétes erő küzd: Sátán és Krisztus.

A Sátán (Ördög) nemcsak a magyar, hanem az európai hitvilágban a rontás képességével felruházott lény, akinek megjelenése, cselekvése mindig ártó célzatú.³ Szentdomokoson a Sátánnak az

³ MNL 4. rontás

emberek tudatában való erős létének egy különleges táptalaját fedeztem fel az öngyilkosság hiedelmében, amiről szintén nem szólhatok részletesen.

A léleknek a túlvilágba való lépése, ahogyan Szentdomokoson elképzelik, az én szememben valahogy a népmesei hős helyzetét idézi fel. A Sátán, (hétfejű sárkány, ördög stb.) önmagában is képes küzdeni. Így a lélekért folytatott küzdelmében tehát egyedül is boldogul. Ő az erősebb. Krisztust viszont, a jó pricipiumát, hordozóját, a lélekért folytatott küzdelmében segíteni, támogatni kell gyónással, imával, *megkerítéssel*, vagyis keresztény és pogány rítussal, mágiával, mint ahogy segítik a mesehőst varázsigékkel, jó cselekedetekkel, varázslatokkal. „Távozzon a Sátán ettől a lélektől! Ó, jőjj el édes Jézus, vedd magadhoz ennek a haldoklóknak a lelkét, vidd az örök dicsőségbe, s öröjzd meg a Sától, hogy ne hághassa meg” (ti. hogy ne uralkodhasson fölötte) hangzik Karda Mihályné imaformulája, mely stílusánál fogva a betegséget elűző ráolvasó szöveghez is közelíthető.

A szómágia, a szó erejébe vetett hit megnyilvánulása társul itt a már ismert mágikus gesztusokkal. Olyan szómágia, mely álpárbeszédes formában valósul meg, és éppen innen adódik stilisztikai érdekessége is. Bizonyos szövegrészeket a haldokló nevében mondanak, a haldokló pedig – innen az álpárbeszéd – saját lelkét szólítja távozásra: „Menj ki én lelkem a testből, vezessenek a szent angyalok a Mennybe, a Jóisten kezibe...”

A szómágiát gesztikulációban kifejeződő analógiás mágia kíséri. A háromszori megkerítés után, a lelket indulásra szólító formulával egy időben, a megkerítő, „egy keresztet csinál avval a gyertyával rea, s szembe fújja a füstöt s a tüzet a haldoklóval.”

A védő hatást mintegy fokozandó, a kerítőgyertyát később a koporsóba teszik, hogy „vigyájon a testre (?!), hogy az ördög ne uralkodjék rajta” – mondja Sándor Árpádné. Nagy Lajosné szerint pedig a megkerítő gyertyát a koporsóba beleragasztják, „mer az a lélek.”

Úgy lobbanjon ki és szálljon le a lélek, mint a gyertya lángja és füstje – foglalható össze a mágikus gesztus lényege, dramaturgiája.

Célját és eszközeit tekintve a megkerítés egyszerre lehet rontáselhárító, gonoszűző, katartikus rítus.

A rontáselhárító mágikus eljárásról a Magyar Néprajzi Lexikon (a továbbiakban MNL) azt írja, hogy lehet a rontás megelőzése, a megjelenő rontó elküldése.⁴ A gonoszűzésről mint a népszokások rítuseleméről pedig az olvasható, hogy „célja valamilyen ártó lény vagy általában valamilyen baj, rontás távoltartása.”⁵ A domokosi szöveg mindezeket így illusztrálja: „...öröjzd meg a Sától, hogy ne hághassa meg.”

Katartikus rítussal⁶ a szöveg és a rituális eszközök által válik, bár ugyanezek a rontás elhárításában és a gonoszűzésben is szerepet játszanak. Tisztító rítus is, egyben, a tűz által, mely „gonoszűző céllal szerepel a népszokásokban”, továbbá a füst (gyertyafüst), szenteltvíz, pimpó (barka) által.

A tűz tisztító, gonoszűző, rontáselhárító ereje csak fokozódik azáltal, hogy a keresztény egyház szentelt kellékével, a gyertyával keltik, valamint az említett szentelmények igénybevételével.

A tűzgyújtásról a MNL azt írja, hogy „egyik legősibb rontáselhárító, tisztító eljárás, katartikus rítus.”⁷

„A rontáselhárítás hite és gyakorlata – olvasható a MNL-ban – Európa-szerte a népi hitvilág egyik alappillére képezte”, mind az eljárások, mind az eszközök „nagy része tekintélyes múltú és általánosan elterjedt.”⁸

Külön figyelmet érdemel a bekerítés, a körüljárás mint a rítus dramaturgiájának egyik eleme, magának a rítusnak proxemikai jelentése.

A *körüljárás* „előírt formák szerint történő rituális mozgás, mely egy központ körül kört ír le... Célja, funkciója... valamely hely, személy, tárgy mágikus védelme, a gonosztól való elzárása.”^{9, 10}

⁴ MNL 4. rontás elhárítása

⁵ MNL 2. gonoszűzés

⁶ MNL 3. katartikus rítusok

⁷ MNL 2. tűzgyújtás

⁸ MNL 4. rontás elhárítása

⁹ MNL 3. körüljárás

¹⁰ E védelmi kör funkciójáról ír Ujváry Zoltán is: 1980. 21-22.

Vizsgáljuk meg a szentdomokosi ritust a *bekerítés* szemszögéből is, melyről a MNL azt írja, hogy a magyar népi hitvilág egyik alapvető mágius eljárása, de ritkán fordul elő önállóan, inkább más eljárásokkal összefonódva jelentkezett. Az eredeti elgondolás feltehetően az, hogy valamit el kell zárni a rontás veszélye elől.¹¹

Ezzel szemben a szentdomokosi *megkerítés* a lexikon szóhasználatára szerinti *bekerítés*nek teljesen autonóm változata. Nem kísérője, nem része más rítusoknak, hanem ellenkezőleg: minden más ennek van alárendelve.

A *bekerítés* címszóról még az is olvasható, hogy fő alkalmazási területei a népi hitvilágban a ház, állatok, vetés védelme, vész hártása, gyógyítás. Más szóval: a földi lét, az egzisztencia védelme.

A domokosi *megkerítés* a lélek túlvilági létét védi(!), de mivel a túlvilág küszöbe előtt végzik, preventív rítusnak is nevezhetjük.

A MNL idézett címszavai egyértelművé teszik, hogy ezek az eljárások ismertek mind a magyarság, mind az európai népek hit- és hiedelemvilágában. A szentdomokosi *megkerítés* nagy erényét abban látom, hogy az említett rítusok összegezését nyújtja. Az itteni szokás mind megnevezésében – *megkerítés* – mind pedig lefolyásában iskolapélda lehet a MNL meghatározásaira, de a formai, tartalmi többletet is jelzi.

Úgy vélem, hogy a *megkerítés* állapotjelző rítus is. Ezt a jelentését (a megnevezést is innen kölcsönöztem) a szóbeli kommunikációban véltem felfedezni. Az érdeklődő kérdésére: »Hogy van a beteg?«, a helyzete, illetve állapota függvényében így is válaszolnak: »Már megkerítették!« A falu belső kommunikációs rendszerében, „kódrendszerében” élő számára ez félreérthetetlen állapotközlés, további értelmezést, magyarázatot nem igényel. Csupán a rendszeresn kívülállónak kell megmondani, hogy immár a biztos vég következik.

A valami körül – ház, vetés, falu, legelő stb. – vont, ásott, ekével szántott, épített, járással képzett kör és hiedelmekre számtalan példát találni az egész magyar szokásvilágban. Pócs Éva írja, hogy „az archaikus világszemléletnek a maradványait őrzik azok a hiedelmek, amelyek szerint a saját, ismert világot, a mikrokozmoszt – a falut és határát, az idegen, a természetfölötti »periféria«, mintegy a túlvilági, a természetfölötti lények, halottak, kísértetek helye veszi körül.” Ez az archaikus univerzum az „evilág-túlvilág”, „élők-holtak”, „bent-kint” oppozíciókkal írhatók le.¹²

Az „archaikus univerzum”-ot, az „ismert világ”-ot mindig védték az ismeretlentől. A határkerülések, az egyházi körmenetek, kikerülések – virágvasárnapon, nagyszombaton, húsvétkor, úrnapiján stb.–, Csíkszentdomokoson az oltár megkerülése a menyasszony által, az újszülöttnel, a gyermekágyból felkelő és „tisztulni menő asszony” oltárkerülése, vagy az útszéli kereszt háromszori megkerülése szintén általa stb. mind mind ugyanabból a szellemi forrásból ered, ami nem más, mint a megkerülés által a védettség biztosításának hite.

Nyilvánvaló, hogy ez a hiedelem érvényesül a haldokló megkerülésekor is: a lángkörön nem tud behatolni a gonosz, a Sátán, így nem lehet hatalma a lélek fölött: a „periféria” tartományában marad.

A zürichi Aniela Jaffé *A kör szimbolikája* című résztanulmányában írja: „A körszimbólum, akárhány változatban jelenik meg, mindannyiszor az élet egyetlen, legalapvetőbb vonatkozására, annak végső teljességére utal. A pszichológiai szimbolika nyelvén szólva az ellentétek egyesítését fejezi ki: az ego személyes, időhöz kötött világnak, a nem ego személytelen és időtlen világával való egyesülését.”¹³

Aniela Jaffé körelméletében felfedezhető-e a szentdomokosi megkerítésnek valami mélyebb, talán filozófikus lényege? Üzenete túlmutat-e egy falu népének szemléletén, világlátásán?

Ha úgy fogom fel a megkerítést mint olyan szándék (is) – és ezt a domokosi hit- és hiedelemvilág ismeretében, úgy gondolom, megtehetem –, mely egyesíteni akarja az életet a halállal, az élők világát a holtakéval, a véges földi életet a lélek időtlen, végtelen életével („...időhöz kötött világ, ...időtlen világ”), akkor a válaszom csak igen lehet. Úgy vélem, nem túlzok, amikor azt mondom,

¹¹ MNL 1. *bekerítés*

¹² Pócs É. 1990, 619.

¹³ Jaffé A. 1993, 241.

hogy a szentdomokosi megkerítés szokása, mind szertartásosságában, mind szellemiségében az emberiség egyetemes világszemléletének, túlvilágfilozófiájának egyféle rezonanciája.

A bevezetőben a szokás nem mindennapiságáról is szóltam. Akkori állításmat az idevonatkozó szakirodalom rövid összehasonlító áttekintésével is óhajtom megerősíteni. A domokosi megkerítés szokásához hasonló a magyar nyelvterületen négy helyről jelez az általam ismert szakirodalom; a MNL és a *Magyar Néprajz* viszont nem említi.

A szentdomokosi rítushoz formájában és tartalmában legközelebbi változatot Virt István zoboralji gyűjtésében találtam: „Amikor már nincs magafelől, imádkoznak ottan a lelke üdvíér, hív-nak oda egy idősebb asszonyt, és az is ott imádkozik. Akkor azzal a szentelt gertyával megkerítik környös körül az ágyát. Így ahogy fekszik, fölötte a gyertyával megkerítik. Közbe mondanak egy rövid imáccságot. Aztán szentelt vizet vesznek és azzal megszentelik.”¹⁴

Kunt Ernő Dombrádon azt jegyzi fel, hogy „hét-kilenc szentelt gyertyát tesznek a halott köré..., szentelt gyertyával többször körül is járnak a ravatalt a gonosz ellen...”¹⁵

Ez a változat térben és időben elcsúszást jelent, mivel a megkerítés nem a haldokló, hanem a ravatal körül történik. Ennek ellenére még mindig fellelni benne a lélekvédelem szándékát, ha figyelembe vesszük azt az eléggé elterjedt hiedelmet, hogy a halál beállta után a lélek még ott tartózkodik egy bizonyos ideig.

Bosnyák Sándor klézsei gyűjtése a lélek távozásának bizonyosságát fejezi ki, a hangsúly inkább a ház védelmére helyeződik, arra, hogy a lélek ne térjen vissza, ne zavarja az élőket. A csíkszentdomokoson lélekvédő mágia Klézsen lélektávolító mágiaként jelentkezik: „Amikor valaki beteg, hogy hal meg, akkor avval a gyertyával, ahányan vannak ott bent, kikísérik a lelket, még meg is kerülnek a házat, hogy elmenjen a lelke.”¹⁶ Keszeg Vilmos egyik előadásában a megkerítés rítusának egy érdekes detrehemtelepi változatát említette. Gyűjtésében a gonosszá, zsarnokká, bosszúállóvá vált lélek elleni védekezés szándéka tükröződik: „Meghalt egy fiú, s aztán beteg lett a leánytestvére. Halálán volt. Azt mondták az apjának; hogy vegye a korbácsot, a kapu sarkától verje kereken az udvart. – Menj, ha már elmenté, menj e, s hagyj béké a leánkának. Jobban lett a leánka.”¹⁷

A gertyaláng korbácsra váltását az üzés, az elkergetés indulata motiválhatja.

Úgy vélem, a megkerítés rítusának, mind formai, mind tartalmi vonatkozásában, igen szép változatára találtam Csíkszentdomokoson. Eme rítus szépségét, de egyben értékét is abban látom, hogy, miként egy éjszakai nyomjelző, az Európában 1100 éve államiságban élő magyar népünk egy időben pogány és keresztény, ázsiai és európai szellemi kultúrájának, világméretű mélységeire, dimezióira egy újabb és árnyaltabb rálátás lehetőségét világította meg, nem vakító fénycsóvával ugyan, hanem a létünket is ügylve-féltő gyertyácska lángjával.

Csíkszereda

BALÁZS LAJOS

IRODALOM

BOSNYÁK Sándor

1980 *A halál*. Folklor archívum 12. 218-229. Budapest

GENNEP, van Arnold

1909 *Les Rites de passage. Etude systematique de rites*. Paris.

¹⁴ Virt I. 1987, 39.

¹⁵ Kunt E. 1987, 126-127.

¹⁶ Bosnyák S. 1980, 222.

¹⁷ Keszeg V. 1993

JAFFÉ Aniela

1993 *A vizuális művészetek szimbolizmusa*. In: JUNG, Carl Gustav: Az ember és szimbólumai. 231-278. H.n.

KESZEG Vilmos

1993 *A kör szemantikája és szerkezete*. Elhangzott a KJNT árkosai vándorgyűlésén.

K. KOVÁCS László

1944 *A kolozsvári hóstátiak temetkezése*. Kolozsvár

KUNT Ernő

1987 *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*. Budapest

PÓCS Éva

1990 *Néphit*. Magyar Néprajz VII. 527-693. Budapest

UJVÁRY Zoltán

1980 *A népszokáskutatás néhány kérdése*. Népszokás és népköltészet. 11-32. Debrecen

VIRT István

1987 *Halállal kapcsolatos szokások és hiedelmek Zoboralján*. Folklor archívum 17.

ADATKÖZLŐK

ADBJ= Albert Dávidné Blága Juliánna, 66 éves (1992)

KABO=Kalamár Alajosné Bács Otília, 53 (1994)

KMBE=Karda Mihályné Barabás Erzsébet, 72 (1990)

KÁKZS=Kedves Áronné Kovács Zsuzsanna, 67 (1991)

MFPA=Márton Félixné Péter Anna, 75 (1994)

NLFR=Nagy Lajosné Ferenc Rozália, 81 (1991)

SAKE=Sándor Árpádné Kristály Erzsébet, 65 (1992)

TIBE=Timár Ignácné Bara Erzsébet, 66(1989)

TÁKT=Török Áronné KalamárTeréz, 73 (1992)

THE PAGAN AND CHRISTIAN RITES OF SOUL-SAVING IN CSÍKSZENTDOMOKOS

Examining the culture complex of experiencing death and delivering of the funeral, the author was looking for an answer to such questions like: how does the Sekler-Hungarian die in Csíkszentdomokos (Transylvania, Rumania), where does his/her soul start for, where does it get? What kind of event is death in the life of the village? For whom is it an event and which are its stages; what is the relationship between the community and the dying person, the community and the dead man? If there are any folkloric-religious references of death and the funeral, what is the universe of beliefs of dying like? etc.

Out of these series of problems the essay shows a rite done around dying and the dying man which is hardly ever mentioned in the bibliography. According to the local terminology it is called „megkerítés” which is a synonym for names of rites such as „bekerítés” and „körüljárás” (both meaning: „enclosing”, „walking around”).

The name of the rite is derived from the act of walking round the dying person for three times, which is done by the „roundwalking woman” with a lit up candle in her hands, together with other sacraments, gestures, magic movements and prayer. The roundwalking woman, in the name of the dying person, invites the soul for its final leaving: „My soul, leave my body!”

The author throws light upon the rite first with the help of the informators' answers, then with the analogic enclosing customs known on the Hungarian-speaking area, then, finally, with the interpretations of the universal circle-motives.

The motivation of the rite is unambiguous: the moment of dying, according the local people's belief, the soul of the dying person gets into an increasingly threatened state, „the Satan is watching

for him/her"; this is why it needs and increased defence. In the study we can encounter a very interesting example of the dualistic concept of the Satanic and Christian struggle for the soul. According to the traditional custom in Csíkszentdomokos, the rite is by all means the most dramatic moment of dying. It is the symbiosis and the reflection of the Pagan and Christian body of beliefs of soul saving.

The version found in Csíkszentdomokos of the enclosing of the dying person is a rite with a cathartic effect of the deep rustic belief which shows not only in its gestures but also on the level of linguistic communication the approaching of the decisive moment of the passage and above all, showing death experienced not as a biological but as a cultural event.

LAJOS BALÁZS

TÁVOLSÁGI ZARÁNDOKLATOK ÉS BÚCSÚJÁRÓ HELYEK AZ ÁRPÁD-KORI MAGYARORSZÁGON

A honfoglaló magyarság abban az időben érkezett a Kárpát-medencébe, a IX. század végén, amikor a tőlünk nyugatra és délnyugatra élő népek között a kereszténység már évszázados múltra tekinthetett vissza. A honfoglalást követő fél évszázad ún. kalandozó akciói mind olyan területekre irányultak, ahol a kereszténység már rég gyökeret vert. E zsákmányszerző hadjáratok a francia, német, itáliai és bizánci részekre akaratlanul is tapasztalatszerző utak is voltak, bizonyos ismereteket szolgáltathattak a keresztény kultúrformákra, közöttük a zarándoklatokra, a búcsújárásra vonatkozóan is.

Ebben az időben ui. már létezett az európai búcsújáró helyek legrégebbi rétege (Róma, Compostela, Aachen), amelyekre egy-két évszázad múlva a keresztény hitre tért magyarság is elzarándokolt. A Szentföldre vezető zarándokút egy szakasza Pannónián vezetett keresztül, s ez csak a népvándorlás viharos évszázadaiban maradt néptelen. A honfoglalás idején tehát a magyarság egy már kialakult búcsújáró gyakorlattal találkozott, amelynek – különösen Róma és a Szentföld vonatkozásában – már félévezredes múltja volt, míg a többi említett kegyhely a honfoglalás körüli időkben jött létre.

Először ezekről a kegyhelyekről szeretnék röviden szólni, hiszen a Szent István király alatt a kereszténységet felvett magyar nép nem a hazai kegyhelyeket alakította ki, hanem bekapcsolódott a már élő európai búcsújáró gyakorlatba. Az első ezredfordulónak ez a gyakorlata, eredetét és összetevőit tekintve, többrétegű volt: 1. a Szentföldre és Rómába, Jézus és az apostolfejedelmek életének színterére vezettek a nagyobb zarándoklatok, a *peregrinationes maiores*, 2. a szentek, vértanúk sírjaihoz, ereklyéinek őrzőhelyeihez a *peregrinationes minores*. Azaz a kisebb zarándoklatok, s a X-XI. századra már kibontakozóban volt a virágkorát később élő Mária-kultusz, amelynél a tisztelet tárgya legtöbbször valamilyen kép vagy szobor volt.

Távolsági zarándoklatok

Szent István uralkodásával, a keresztény magyar királyság megszilárdulásával ismét megnyílt a lehetőség arra, hogy az amúgy sem veszélytelen tengeri út mellett a Szentföldre vezetett szárazföldi zarándokutak az egykori Pannónia, a magyar királyság területén keresztül vezessenek. Első ismert adatunk erre vonatkozóan Szent István uralkodásának utolsó éveiből (1031-1043 között) való, egy *itinerarium*, útikönyv, amely leírja a szentföldi zarándokutat, s annak magyarországi állomásait. Ezek

az akkori Magyarország területén: Hainburg (a Fischa volt akkor a két ország határa), Győr, Székesfehérvár, Tolna, Baranyavár, Valkóvár és Belgrád volt. Az útikönyv szerint a magyarországi útszakasz tizenkilenc napig tartott, míg az ország déli határától Jeruzsálem még három hónap járásnyira volt. Bár ez a forrás nem szól róla, valószínű, hogy a magyarországi zarándokok is valamelyik említett településen léphettek rá a szentföldi zarándokútra.

A hosszú ideig tartó, költséges és veszélyes utat kívánta megkönnyíteni Szent István király azáltal, hogy a zarándokok számára Konstantinápolyban és Jeruzsálemben *zarándokházat* alapított. Minderről a szentté avatásához készített (1083) nagyobbik legendája, s erre alapozva a későbbi kisebb legenda és más források tudósítanak. E forrásokat Szent István jeles monográfusa, Györffy György elemezte. Kutatásai szerint a konstantinápolyi zarándokház nagy valószínűséggel a Szent Julian monostor lehetett, amelynek helyét sajnos pontosan nem ismerjük. Egy XIII. századi oklevél szerint ehhez szállóház és raktárak is tartoztak. A jeruzsálemi alapításról a nagyobbik legenda ezt írja: „A szent király szerzeteskolostort alapított... Jeruzsálemben, abban a városban, ahol Krisztus emberi természete szerint tartózkodott, bőséges mindennapi eleséget szolgáló majorságokkal és szőlőkkel gazdagította”. A szentistváni alapítást későbbi korok újabb adományokkal bővítették. 1135-ben például egy Petronilla nevű magyar zarándokasszony házat vásárolt hozzá Jeruzsálemben. Adománylevélét Kozma és Bonifác nevű, Jeruzsálemben élő magyar papok is aláírták, jelezvén azt, hogy a magyarországi zarándokok miatt magyar papok állandó jelenlétére volt szükség. A keresztes hadjáratok során felszabadult Szentföldön – kortársi példákat követve – 1160 körül II. Géza magyar király a templom mellé megalapította a Szent István király ispotályos kanonokrendet (a stefanita ispotályos kanonokrendet), amelynek anyaháza a jeruzsálemi magyar ispotály lett a hozzá épített Boldogasszony- és Szent István király templommal, hazai központjai pedig az Esztergomhoz közeli Abony, amelyet a rendről Szenkirálynak neveztek el. A Szentföld ismételt mohamedán elfoglalása után az a magyar alapítású rend ott elenyészett, míg idehaza a török hódoltságig fennállt. Jelentősége azonban mindvégig elmaradt a másik magyar alapítású rend, a pálosoké mögött.

A XV. századi jeles ferencrendi szerzetes, Temesvári Pelbárt egyik prédikációjára vezethető vissza az a téves adat, amely szerint Szent István király fogadalmat tett szentföldi zarándoklatra, de szándékát nem valószínűsíthetjük meg, fogadalma fejében Nagyvárad mellett építtetett egy monostort. Később mégis útrakelt apósával, Henrikkel Jeruzsálembé, legyőzte a szaracénokat, ott rendházat építtetett, Konstantinápolyban templomot, majd innen Rómába menvén zarándokházat alapított, s ezután tért dicsőségesen vissza hazájába. Ez a téves hagyomány is azt jelzi azonban, hogy századokkal később is milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a szent király alapításainak, amelyekkel a zarándoklatokat előmozdította. A XII. századtól kezdve egészen a török XVI. századi magyarországi hódításáig nagyon sok magyar megfordult a Szentföldön. Legtöbben szerzetesek, papok. E zarándoklatok révén nagyon sok ereklye került Magyarországra. Az ötödik keresztes hadjáratban részt vevő II. András király által megszerzett ereklyéket hosszasan sorolja a történetíró, Thúróczi János. A kor felfokozott ereklye-tisztelete miatt ennek nagy jelentősége volt.

A török hódoltság és a reformáció hazai térhódítása miatt a szentföldi zarándoklatok csaknem teljesen megszűntek, – csupán a jeruzsálemi szent helyek gondozását ellátó ferencesek között taláunk magyarokat –, s csak később, a XVIII. századtól újultak fel.

A nagy zarándoklatok másik célja az apostolfejedelmek sírjai, a pápai székhely, Róma volt. A XIII. századi hagyomány szerint maga Szent István király is járt Rómában. Erről azonban sem legendái, sem más korabeli források nem szólnak. Györffy György kutatása szerint nem lehet kétséget kizáróan igazolni azt sem, hogy Szent István Ravennában zarándokházat építtetett volna. A történeti adatok elemzéséből inkább az derül ki, hogy Szent István anyagi támogatásban részesítette a Ravenna közeli Szent Péter apátságot, amelynek fejében a magyarországi zarándokok ott megszállhattak. A római zarándokház alapítása azonban tény. A nagyobbik legenda erről azt mondja: „A világ fejében, Rómában is István első vértanú nevére tizenkét kanonkból álló, minden tartozékokkal bővelkedő gyülekezetet állított, és egy kőfallal körülkerítet telket házakkal és vendégfogadókkal azon magyaroknak, akik imádkozás végett felkeresik az apostolok fejedelmének, boldog Péternek küszöbét.” Ezt a Szent István első mártírról elnevezett templomot Szent István király II. Szilveszter pápától, vagy valamelyik utódjától kaphatta. A sok viszontagságot látott templomot 1776-ban a Szent Péter bazilika

sekrestyéjének építése miatt bontották le. Ennek szellemi örökebe lépett a mai, Magyarok Nagyszombatjáról elnevezett kápolna a bazilika altéplomában.

A római zarándoklatok a szentistváni alapítástól kezdve napjainkig szerves összetevői a magyar katolikus egyház életének. A jeles zarándokok között megemlíthetjük Nagy Lajos király anyját, Erzsébet királyasszonyt, magát a királyt, később Zsigmond magyar királyt és német-római császárt. A római zarándoklatok 1300-tól kezdődően különösen az ún. jubileumi szentélyekben vonzóttak nagy tömegeket. De a középkor századaiban a bíróságok – Magyarországon is – gyakran ítélték embereket súlyos bűnökért Rómába vagy más jeles kegyhelyre vezetett zarándoklatra. Ezek között fontos helyet foglal el a XIII. század végétől kezdve a magyarok életében is Loreto.

Összeurópai jelentősége és magyar vonatkozásai miatt meg kell említeni a hispániai, a mai spanyolországi Santiago de Compostelát, az idősebb Szent Jakab apostol ereklyéinek, sírjának legendás helyét. Középkori híre és jelentősége olyan nagy, hogy Dante szerint csak az az igazi zarándok, aki megjárta Compostelát.

Európa minden részéből vezettek ide zarándoklatokat a középkorban. Így érthető, hogy Szent Jakab a zarándokok védőszentje lett. Jellegzetes zarándoköltözékben: köpenyben, kagylóval díszített széles karimájú kalapban, tarisznyával, kulaccsal és zarándokbottal ábrázolják oltárok képein, szobronkon. Visszatérésük után a zarándokok felajánlhatták jelvényeiket templomuknak. Csillagokkal díszített zarándokbotokat (Compostela = campus stellae = csillag mezeje) Lók (Sopron m.) XVII. századi templomából ismerünk.

A compostelai búcsújárás fénykora a XII-XIV. században volt. Az első magyarországi vonatkozású adat 1140-ből való, amely szerint egy magyarországi származású püspököt itt temettek el. A XIV. században járt itt Krizsáfánfy György, Nagy Lajos király, a XV. század elején pedig Pokoljáró Tar Lőrinc is, Zsigmond király vitéze, s több soproni polgár, köztük egy Pulyai Kristóf nevű pap, aki talán pulyai származású volt. Régi magyarországi Jakab-patrocíniumok azt jelezhetik (pl. Zseliz – 1065, Lébény – 1199, Sümeg – 1237, Nagyszombat – 1363, Kőszeg – XV. század eleje, Lőcse – XV. század eleje), hogy ezek a templomok a Compostelába igyekvő búcsúsok gyülekező helyei voltak. E zarándoklatok a reformáció korában, a török hódoltság terhes éveiben szüntek meg.

A középkori magyarság életében az egyik legnagyobb szerepet játszó kegyhely a németországi Aachen volt. Jelentősége olykor még Rómáét is fölülmúlta. Aachen kedvelt tartózkodási helye volt Nagy Károly császárnak is, aki 798-805 között itt építtette meg a Szűz Máriaról elnevezett palotakápolnát, a Császárkápolnát, ahová halála után temették. Itt koronázták 813 és 1531 között a legtöbb német királyt. Már a kora középkorban nagy tömegek zarándokoltak el évenként a Szűz Mária kápolnában őrzött ereklyékhez. E zarándoklatok neve *Aachenfahrt*, *Achfahrt* volt. A főbúcsú ideje július 17., a székesegyházzá bővített templom fölszentelésének ünnepe volt. A XIII. században alakult ki az a szokás, hogy nagy zarándoklatokat csak hétévenként tartottak, amelyeken az ún. *nagy ereklyét* (Szűz Mária ruháját, Szent József harisnyáit, azt a kendőt, amelyen Keresztelő Szent János feje nyugodott, s azt a ruhát, amely a kereszten függő Jézust fedte), a búcsú alkalmával nyilvánosan bemutatják.

Bár a magyarországi aacheni kapcsolatairól csak jóval későbbi adatok szólnak, Aachen magyar kapcsolatai bizonyíthatóan Szent István király idejére nyúlnak vissza. E kapcsolatok a magyar feudális állam- és egyházszervezet kiépítésével függtek össze. Tudjuk, hogy Szent István a székesfehérvári bazilikát Szűz Mária tiszteletére emelte, s hogy a székesfehérvári királyi kápolna előképe a német uralkodók királyi kápolnája, a már említett Szűz Máriaról elnevezett Császárkápolna volt. A Rajna vidékére nyúlnak vissza a középkori magyar liturgia szálai is.

Az aacheni zarándoklatok közvetlen elindítói hazánkból a német-vallon eredetű telepések voltak, akik a középkor századaiban a magyar városokban letelepedtek (Pozsony, Sopron, Selmecbánya, Besztercebánya, Kolozsvár, Segesvár, Nagyszében, Brassó stb.). XIII. század eleji bizonytalan adat után egy évszázaddal később írnak magyarországi zarándokokról. 1357-ben Nagy Lajos király anyja, Erzsébet királyné járt népes kísérettel itt, hogy az ereklyék előtt ájtatoskodjék. Ettől kezdve a külföldi források szinte magyar nemzeti zarándoklatként említik az aacheni búcsújárásokat.

1358-1366 között IV. Károly császár építtette a magyar kápolnát az aacheni székesegyházban, amelyet 1367-ben Nagy Lajos király értékes adományokkal látott el: oltárt emeltetett Szent István,

Szent László és Szent Imre ereklyéivel. A király gazdag adományaiból máig több tárgy, magyar ötvösremek (ezüst gyertyatartók, ereklyetartók, három Mária-kép) megmaradt. A templomnak a magyar zarándokok miatt állandóan volt magyar papja. A magyarok számát különösen 1489-ben, 1510-ben, 1517-ben és 1524-ben emelték ki. A külföldi zarándokok között legtöbben mindig magyarok voltak, megelőzve számban az osztrákokat, a horvátokat és a cseheket. A Bécs – Regensburg – Nürnberg – Frankfurt – Mainz – Andernach – Düren – Aachen útvonalon a zarándokok szállást és ellátást a zarándokházakban kaptak. Koblenzben, Mainzban és Aachenben külön alapítványi helyek voltak a magyarok számára. Magyarországi zarándokok nyomát örzi Andernach plébániatemplomában a XIV. századból származó gótikus kereszt, amelyet *Ungarkreuz*-nak hívnak. Az aacheni források részletesen leírják a magyar zarándokcsoportok látványos bevonulását, gazdag ajándékait és ájtatosságait. Bár az aachenfahrtok a török hódoltság századaiban számban lecsökkentek, végleg csak II. József korlátozó intézkedéseinek hatására szűntek meg.

Az aacheni búcsújárás során a magyarok többsége felkereste Köln városát is, ahol a bibliai Három Királyok ereklyéi mellett a Makkabeus-templomban őrizték a három szent magyar király: István, László és Imre ereklyéit is. Magyarországról származott a hagyomány szerint a fehér apácák kölni Mária Magdolna-templomába a gyermek Jézus köntöskéje. Magyar vonatkozásokat érezhettek zarándokaink Szent Orsolya kölni templomában is, hiszen a hagyomány szerint Orsolyát és tizenegyezer szűz társát Attila hunjai nyilazták le. Ereklyéik őrzőhelye a középkor egyik legnépszerűbb búcsújáró helye volt.

A hetekig tartó hosszú zarándokút során a magyar zarándokok felkeresték Walldürn városát, a Szent Vér csodáról híres badeni városkát, gyakran elzarándokoltak Árpád-házi Szent Erzsébet más néven Thüringiai Szent Erzsébet marburgi sírjához, Trierbe Mátyás apostol ereklyéihez, vagy Aachenből továbbmenve Liège (Szent Lambert), Bottalaer (Szent Anna), Maastricht (Szent Szervác és a Fekete Krisztus) ereklyéihez. Gyakorta innen vándoroltak tovább Santiago de Compostela felé, útba ejtve Szent Mihály-hegyét és Szent Márton toursi sírját is, s más útba eső kegyhelyeket is.

Tudatosan nem részletezzük Máriacell jelentőségét és szerepét a magyarországi búcsújárásokban, hiszen ez köztudott, s jelentősége mindmáig olyan nagy, hogy méltán nevezhetjük Cellt az egyik magyar nemzeti kegyhelynek is – stájer földön. Fordítsuk figyelmünket inkább az Árpád-kor magyarországi búcsújáróhelyeire!

Árpád-házi királyaink uralkodása idején Európa-szerte nagyon erős volt az ereklyék kultusza. A nemzeti dinasztikus és ideológiai vonatkozásokon túl ez is közrejátszott abban, hogy szentté avatott királyaink sírjai, ereklyéinek őrzőhelyei gyorsan zarándokhelyé, búcsújáró helyé váltak. István, Imre, Gellért, majd László tisztelete már a kezdetekben is túlment a csupán vallási megemlékezésen.

Szent István székesfehérvári sírja Magyarország szakrális központjának számított. Királyaink egész sora temetkezett a szent előd mellé. Már legendái megemlékeznek a sírjánál történt ill. közbenjárásának tulajdonított csodákról. Ezek híre tömegeket vonzott Székesfehérvárra. A Magyarországon másutt őrzött testereklyéi közül búcsújáró tisztelet alakult ki Bozókön, Zalaváron, Csatáron, Pécsen, Zágárbremetén, Szent Márton-hegyén (a mai Pannónhalmán), s mindenekelőtt mumifikálódott Szent Jobbjának őrzőhelyén, a Bihar megyei Szent Jobb monostorában. Szent István ereklyéiből számos külföldi templom is őriz, pl. Aachen, Köln, Bécs, Ragusa, Lemberg templomai. Ismert a Szent Jobb 1541-es eltűnésének, lappangásának és 1771-es hazakerülésének története. Szent István és vele együtt fia, Szent Imre búcsújáró tiszteletét nagymértékben elősegítette, hogy Székesfehérváron vezetett keresztül az a zarándokút, amelyen a keresztes hadak is átvonultak. István, Imre, a Zobor-hegyi András-Zoerard és Benedek után – a későbbi szent – László király avatta szentté Gellért csanádi püspököt is. A mártírhálált halt püspök holtteste már a budai felhévizi templomban is búcsús tiszteletnek örvendett. Csanádra szállítása közben – a legenda szerint – számos csoda történt. A szent püspök sírja a török hódoltság alatt semmisült meg. Ereklyéinek egy része szülővárosába, Velencébe került. Hosszan tartó középkori kultuszára világít rá Gumpfenberg *Atlas Marianusa*, amely Magyarország nagy búcsújáró helyei között emlegeti az akkor már száz éve elpusztult kegyhelyet.

Árpád-házi szentjeink közül legnagyobb kultusz azonban a nagy lovagkirály, Szent László alakja, ereklyéi körül bontakozott ki. Ő az egyedüli, akinek tiszteletében a hivatalos egyházi szentkultusz összefonódott a néphagyományok, a hiedelmek világával. Megkoronázásuk után több királyunk elzarándokolt nagyváradi sírjához, s sokan mellé is temetkeztek. A nagyváradi székesegyház – Szé-

kesfehérvár mellett – a középkori Magyarország másik fontos szakrális központjává vált. Fénykora a XV. század volt. Nemzetközi jelentőségét is mutatja, hogy a XV. századi belga bíróságok a kényszerzarándoklatok kiszabásánál számításba vehető kegyhelyek között a nagyváradi Szent Péter templomot is kijelölték, amely nyilvánvalóan nem független Szent László ottani tiszteletétől. Ereklýéiből a bolognai dóm mellett van a bécsi Szent István dóm Valentin kápolnájában, a raguzai székesegyházban, Aachenben és Kölnben, valamint az általa alapított zágrábi székesegyházban.

Szent László alakját a legendaképződés is hamar szárnyra kapta. Országszerte történeteket beszéltek és beszélnek kunokkal vívott csatáiról – ilyen vonatkozásban szoros rokonságot figyelhetünk meg a mórok ellen a spanyolokat segítő Szent Jakab legendáival –, csodálatos vízfakasztásairól, melyek közül néhány: pl. Mátraverebély-Szentkút vagy a Jászó mellett Debrőd Szent László-forrása híres búcsújáró helyé vált.

A XIV. századtól kezdve fontos kegyhelyei voltak a Magyar Királyságnak *Szent Margit* sírja a később róla elnevezett Margit-szigeten, a magyar alapítású pálos rend névadó szentjének *Remete Szent Pálnak* a budaszentlőrinci kolostorban őrzött ereklýéje, majd a XV. század közepétől a nándorfehérvári diadal egyik részesének, az osztrák ferences rendtartomány megalapítójának, Kapisztrán Szent Jánosnak újlaki sírja. Ám ez a két évszázad, a XV-XVI. a magyarországi Szentvér ereklýék búcsús tiszteletének is az időszaka.

Erre a korra már kialakult a magyarországi máriás kegyhelyek legősibb rétege is. A XI-XVI. században a Mária-tisztelet megerősödését tapasztalhatjuk Európában, így Magyarországon is. A hazai Mária-tisztelet fokozott erősségét joggal vezethetjük vissza a Szent István korabeli tiszteletre, s az ország Máriának történt felajánlására. Már az első templomépítkezések között szerepelnek Mária tiszteletére emelt templomok, búcsújáró helyé alig vált közülük egy-kettő. A Mária-kultusz nagy búcsújáró centrumai ebben a korszakban még határainkon kívül vannak (Aachen, Einsiedeln, Loreto, Máriacell stb.). Sajnos, a XI-XIII. század Máriás templomai közül csupán kevésről állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy búcsújáró hely lett volna. Szívósan tartja magát azonban az a hagyomány, hogy az óbudai Fehéregyház, az Árpád fejedelem nyughelye fölé a kereszténység felvétele után Szűz Mária tiszteletére épített templom a legrégebb magyarországi Máriás búcsújáró hely volna. A XV-XVI. században a kegyhely hanyatlásáról írnak forrásaink. A hasonlóan bizonytalan, ősinek tartott helyek között említhetjük Kolozsmonostort, Visegrádot, a Borsod megyei Kácsot, vagy a hozzá hasonlóan nemzeti központot, Belpátfalvát és Márgyűdöt. A XIII. századra datálja a szívósan élő legendás hagyomány a Sopron megyei Kisboldogasszony (Kleinfräuleinheid), a löcsei Mária-hegy, a Túróc megyei Znióvárjalja, az Egerhez közeli Bélháromkút (Belpátfalva), valamint a horvátországi Tersatto (Trsat) és más települések máriás búcsújárásának kezdetét.

A XIII. század az, amikor számos Szűz Mária tiszteletére emelt templomunk kisebb nagyobb búcsúkíváltságot nyer, s ez már önmagában hordja a búcsújárás kialakulásának lehetőségét.

Az Árpád-kor, a XI-XIV. század számunkra, magyarok számára elsősorban a külszörökbe vezetett zarándoklatok időszaka volt tehát. A Szentföld, Róma, Santiago de Compostela, Aachen, Köln, Máriacell és mások mellett Magyarországon nem alakult ki hasonlóan jelentős kegyhely. Szent királyaink sírjai csupán időszakonként váltak határainkon is túlmutató jelentőségű szent helyekké. Szent István, Szent Imre, Szent László, majd Remete Szent Pál sírja azonban országos jelentőségű volt. Mellettük egy-egy nagytájnak is megvolt a maga búcsújáró helye. A búcsújárás egyik fő mozgatója ebben az időszakban a vértanúk és szentek tisztelete, s az ebből kisarjadó ereklýetisztelet volt. E mellé társult egyre fokozódó mértékben Szűz Mária kultusza, amely szent királyaink Mária-tiszteletén alapulva, a reformáció ellenhatásaként felerősödve a barokk századaiban létrehozta a máriás búcsújáróhelyek máig élő, virágzó sorát. A magyar nép erős Mária-tiszteletében alapnak mindmáig a szentistváni felajánlást érzi, s tudja, vállalja ebben a folytonosságot is, amely Szent István korát napjainkkal összeköti.

A külföldi országokba vezetett zarándoklatok, s hazánkba igyekvő búcsújárók azokat a szálakat jelzik – nagyon sokszor gazdasági, diplomáciai és politikai érdekektől is vezérelve –, amelyeken keresztül Magyarország Európa szellemiségébe bekapcsolódott, s amelyeken keresztül a mi szellemi ráhatásunk is megnyilvánulhatott, amelynek legszemléletesebb mutatója a magyar szentek külföldi kultusza. Szentistváni örökségünknek ezek is fontos részei.

Szeged

BARNA GÁBOR

IRODALOM

- ADRIÁNYI Gábor
1975 *Az egyháztörténet kézikönyve*. München
- ADRIÁNYI, Gabriel
1986 *Das Wallfahrtswesen in Ungarn*. Beiträge zu Kirchengeschichte Ungarns. 61-71. München
- AJTAI-ACKERMANN Kálmán
1931 *A Szentföld története*. ZADRAVECZ István (szerk.) Szentföld I. 81-176. Budapest
- BALANYI György
1952 *A szentvér tiszteltének nyomai a magyar középkorban*. Vigília XVIII. 573-581.
- BÁLINT Sándor
1975 *Compostela és hazánk. Jakab apostol tisztelete a régi Magyarországon*. SZENNAY András (szerk.) Régi és új liturgia világából. 200-212. Budapest
- BALOGH Augustinus Florianus
1872 *Beatissima Virgo Maria Mater Dei, qua Regina et Patrona Hungariorum... Agriae*
- BALOGH Jolán
1982 *Varadinum. Várad vára*. I-II. Budapest
- BANGÓ F. Jenő
1978 *Die Wallfahrt in Ungarn*. UKI-Berichte aus Ungarn. Wien
- ÉRSZEGI Géza (vál.)
1983 *Árpád-kori legendák és intelmek*. Budapest
- ESTERHÁZY Pál
1696 *Mennyei Korona az az egész Világon lévő Csudálatos Boldogságos Szűz Kepeinek rövideden föl tett Eredeti... h.n.*
- FÉLEGYHÁZY József
1939 *A középkor egyháza*. BANGHA Béla – IJJAS Antal (szerk.). A keresztény egyház története IV. Budapest
- FÜGEDI Erik
1977 *Kapistranói János csodái*. Századok XI. 847-887.
- GERICS József
1980 *Judicium Dei. A magyar állam XI. századi külkapcsolatai*. MEZEY László (szerk.) Athleta Patriae. 111-134. Budapest
- GUMPPENBERG, Guiliemus
1673 *Marianischer Atlas. Zwölfhundert wunderthätige Maria-Bilder*. Aus dem Latein durch Max. Wartenberg. I-II. München
- GYÖRFFY György
1977 *István király és műve*. Budapest
- HERMAN Egyed
1973 *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München

- HOLL Béla
1983 *Pécsvárad Gábor és műve. Pécsvárad Gábor Jeruzsálemi utazása. 7-47.* Budapest
- IPOLYI Arnold
1863 *Magyar ereklyék.* Archaeológiai Közlemények III. 65-125.
- JUHÁSZ Kálmán
1950 *Magyar zarándokok a középkori Rómában.* Vigília XV. 253-255.
- KLANICZAY Gábor
1986 *Az 1083. évi magyarországi szentté avatások.* FÜGEDI Erik (szerk.) Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. 15-32, 297-303. Budapest
- KNAPP Éva
1983 *Remete Szent Páld csodái. A budaszentlőrinci ereklyékhez kapcsolódó mirákulumfeljegyzések elemzése.* Századok, CXVII. 512-553.
- KÓNYI Mária
1940 *A bátai apátság és csudálatos szent cár ereklyéje.* HOLUB József (szerk.) Tolna vármegye múltjából. 5. h.n. 7-37.
- V. KOVÁCS Sándor
1985 *Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók.* Budapest
- MAJSAI Mór
é.n. *Szűz Mária tisztelete Magyarországon Szent István királytól napjainkig.* Majsai Mór – Székely László: Boldogasszony anyánk. 7-200. Budapest
- MÁRKI Sándor
1881 *Magyarok a Szentföldön.* Földrajzi Közlemények. IX. 149-152.
- PÁSZTOR Lajos
1940 *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában.* Budapest
- SCHRAM Ferenc
1968 *Búcsújárás Magyarországon.* Teológia II. 94-100.
- SZAMOSI József
1987 *Magyar zarándoklatok Máriacellbe.* Katolikus Szemle 1987/4. 318-338.
- SZÁNTÓ Konrád
1983-1987 *A katolikus egyház története.* I-III. Budapest.
- P.TAKÁCS Ince
1931 *Néhány jeles magyar ferences a Szentföldön.* ZADRAVECZ István (szerk.) Szentföld I. 293-301. Budapest
- TARCZAI György
1930 *Árpád-ház szentjei.* Budapest
- THOEMMES, Elisabeth
1937 *Die Wallfahrten der Ungarn an den Rhein.* Aachen

FERNWALLFAHRTEN UND WALLFAHRTSORTE IN UNGARN IN DER ARPADEN-ZEIT

Die Anfänge der ungarischen Wallfahrten wurzeln in der Zeit des ersten ungarischen Königs, Stephan des Heiligen. Nach der Aufnahme des christlichen Glaubens begannen die Pilgerzüge in das Heilige Land, nach Rom, nach Compostela in Spanien, und nach viele anderen – darunter auch nach deutschen – Wallfahrtsorten. Stephan der Heilige stiftete Hospizien für ungarische Pilger in Konstantinopel, in Jerusalem, und in Italien in Ravenna und in Rom. Seit dem XIV. Jahrhundert besonders berühmt war Aachen, als Wallfahrtsort, wohin die ungarische Pilger in jedem 7. Jahr pilgerten. Diese Beziehungen zwischen Ungarn und die Rhein-Gegend gehen aber viel weiter zurück, in die Zeit des heiligen Stephans. In dem Aachener Münster befindet sich eine Ungarn-Kapelle, wo die Reliquien der ungarischen Nationalheiligen zu sehen sind.

Die ersten ungarischen Wallfahrtsorte wurzeln auch in der Zeit des heiligen Stephans, aber das einheimische Wallfahrtswesen entwickelte sich erst später. Die Blütezeit des Wallfahrtswesens sind die 14-15. Jh. In der Reihe der ersten ungarischen Wallfahrtsorte findet man die Gräber und Reliquien der ungarischen Nationalheiligen und anderen Heiligen, dann die Reliquien des hl. Blutes, und – aber schon seit dem 12. Jh. die marianische Wallfahrtsorte. Die große und tiefe Kult der Jungfrau Maria unter den Ungarn – neben anderen Umständen – hängt sehr eng mit der Verehrung des H. Stephans an die Jungfrau zusammen. So interpretiert darf die Wallfahrt in Ungarn als Erbe des Hl. Stephans genannt werden.

GÁBOR BARNÁ

„URUSOS KÚT” ÉS SZENT LÁSZLÓ HAGYOMÁNY OROSZHEGYEN

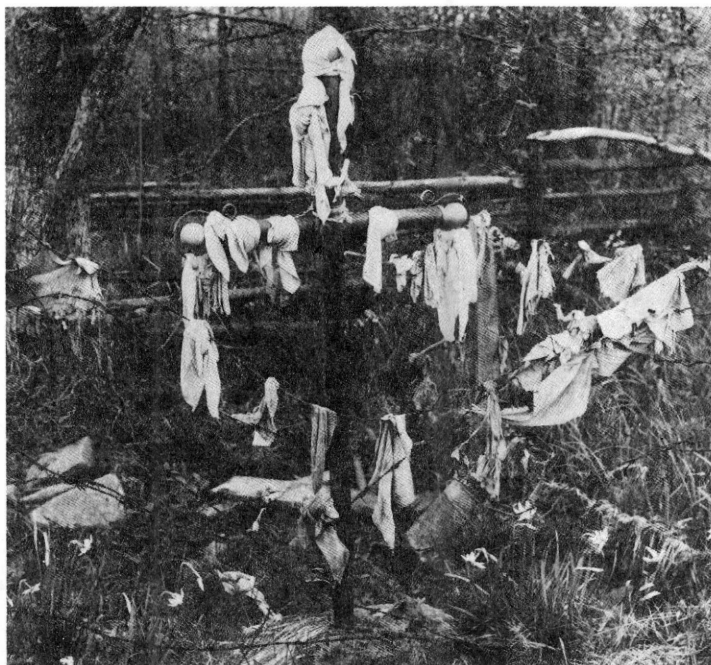
1868-ban Orbán Balázs az udvarhelyszéki Oroszhegy falu és Tartód vára között elterülő „oroszhegyi fennsík” hatalmas erdőségeinek néhány helynevét bemutatva és az ún. „ördögútját” nyomozva megemlékezett a Kápolna mező nevű területről és az ott csordogáló gyógyító erejű vízről: „Tovább *Kápolna-mező* nevű helyen egy kápolna rommaradványai látszanak, a kápolna mellett egy gyógyforrás fakad fel, melyhez most is Úr szeredáján feljár a nép s felviszi beteg gyermekeit fürösztetni, mert e forrásnak nagy gyógyhatást tulajdonítanak, mely a hagyomány szerint onnan ered, mivel Szent László király itt szokott volt fürdeni. A forrás közelében egy bemélyülést *Sátorhelynek* neveznek; itt állott volna a szent király sátra.

Itt áldozó csütörtökön a Karry Miklós által 1723-ban épített kápolnában nagy búcsuk tartattak: E búcsuk oly népesek és látogatottak voltak, mint a szentanna tói búcsuk; az egész szék katolikus népsége felsereglett oda, de mivel sok verekedés és botrányos dolgok történtek, Battyáni püspök betiltotta, s a kápolnát lerontatta.”¹

Orbán Balázs szép tudósításával majdnem egyidőben, 1865-ben keletkezett az oroszhegyi jegyző Pesty Frigyes helynévgyűjteménye számára készített leírása a hajdani kápolna helyéről és a közelében lévő „urusos”, azaz gyógyító kútról.

„Magyaróköze mely nagy kiterjedésű gyér Magyaros, Személyes birtok, melybe foglaltatik Kápolna nevezetű hely a hol hajdan számos bucsujárok jelentek meg, az építtetése a kápolna romjainak nem tudatik, hanem azt tudjuk még most élő szavainkkal bizonyítani, hogy csak is 60 éve hogy a födele fönn állott; s a bucsu Áldozó Csütörtökön tartatott, s a mint még máig is ünnepelve feljár egy fennálló kereszt mellé a nép, a falvától egy 5 fertály óráig van távol. Ugyan e kápolna romjaitól észak felé mint egy 20 □-ölnyileg van egy Szent László Sátora Kosara nevezetű várhely és ebben a várhelyben a nép Legendája szerint Kőpénz, állítólag a Tatár járáskor Szent Lászlót megvesztegetni akaró Tatár vezér a magyar tábor közé pénzt hintet hogy azon a magyar hedsereg késsék – s azon pénz a Szent László imádságára s a Mindenható ereje által kővé változott – Itt vagyon még e kápolna romjaitól a Déli részre s mint egy 16 □-ölnyileg az úgynevezett Urusoskút a melybe régente sok helyekről össze gyűlő köszvényes, ótvaros és más egyéb nyavalyás emberek gyógyulásokat érzették, de még máig is lehet ottan sok rongyot látni a melyeket most is ott hagyogatnak sok sebesült emberek, mint hogy

¹ Orbán Balázs 1865-1873. I. 104.

1. ábra: Keresztre és kerítésre kötözött rongyok az oroszhegyi „urusos kútnál”.
Fotó: Bárth János, 1992. május 20.

2. ábra: Keresztre és kerítésre kötözött rongyok az oroszhegyi „urusos kútnál”.
Fotó: Bárth János, 1992. május 20.

gyógyulásokat érzették a rongyot könnyen ott hagyhatják, ezen kútnak a vize kék színű mindég és nem fagy bé a legerősebb télen is. – Továbbá van e kápolna romjaitól Keletre Középrezteje s ez alatt egy oly tiszta vizű kút, hogy Erdélyben ennél jobb vizet nem lehet találni, a vize a busnyákot növeli.”²

Orbán Balázs ismeretlen forrás alapján úgy tudta, hogy a nevezetes búcsújáró kápolna 1723-ban épült. Bizonyára igaza volt az 1783-ban szétveretett kápolnát illetően. Kétségtelen azonban, hogy a csodás hírű „urusos kút” környékén korábban, a középkorban is állt kápolnának nevezett kultikus épület. Erre utal a *Kápolna mező* helynév, amely jóval régebbi a XVIII. századi kápolnánál.

1592-ben, amikor 167 tanút felvonultató nagy per zajlott Oroszhegy és Fancsal helységek között az „urusos kút” közelében kezdődő és az Ország Havasáig, vagyis a XX. századi Székelyvarság nyugati széléig terjedő Nyulád nevű erdős terület birtoklásáért, sok tanú emlegette a *Kápolna mezeje* helynevet, sőt szóba került a *Kápolna ösvénye* és önmagában a *Kápolna* helynév is.³ 1612-ben egy oroszhegyi verekedési perben Albertus Benedek oroszhegyi tanú a gyógyító kút környékén fekvő területről szólva használta a „Kápolna mezeiben járok vala” megfogalmazást.⁴

A Jézus Krisztus mennybemenetelének tiszteletére szentelt XVIII. századi kápolna és vele együtt a hivatalos egyház által is elfogadott oroszhegyi búcsújárások sorsa 1783-ban, a felvilágosodás szellemében tevékenykedő Batthyány Ignác erdélyi püspök szigorú intézkedéseivel pecsételődött meg. A püspöki látogatás és a főpásztori tiltó rendelkezés történetét az oroszhegyi rk. egyház számadáskönyvéből idézem:

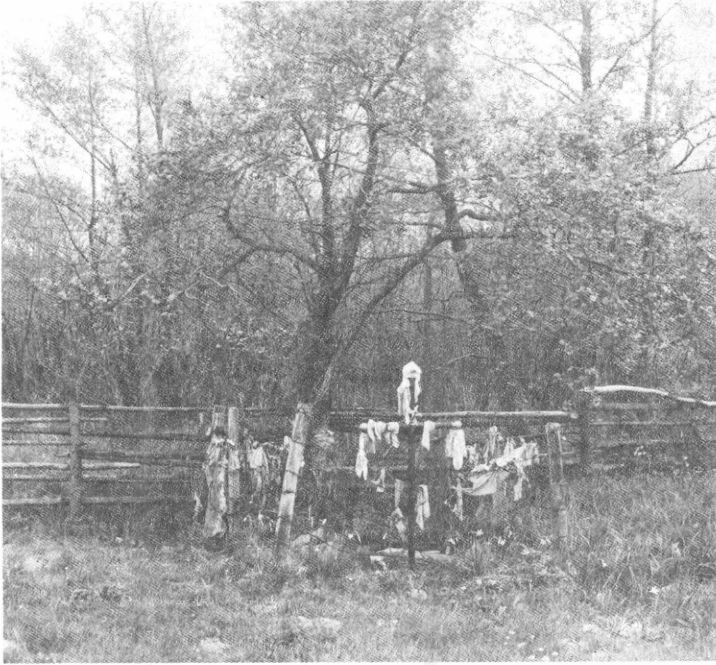
„Notandum: Annor. 1783. Erdélyi Püspök Méltóságos Gróf Batthyani Ignácz úr ő Excellentiája által a kápolna bé tiltatván és fel hagyattatván, azért, hogy maga ő Excellentiája ló háton ahoz föl menván és személyesen meg vizsgálván, alkalmatlannak és szükségtelennek találván, azis tudtára esvén, hogy az oda gyülekezni szokott rossz keresztények által az ájtatosságnak végződése után sokszor botránkoztató dolgok, részegségek, veszekedések, vérontások mentek végbe, nem lelki haszonra, hanem inkább lelki kárra adva alkalmatosságot. Ugyan Ő Excellentiája által a... Capitalisok a faluban benn lévő mater Ecclesianak hagyaltattak”.⁵

² OSZK. Kézirattára. Pesty Frigyes helynévgyűjteménye. Udvarhelyszék. Oroszhegy – A farcádi járás és benne Oroszhegy névanyagát közölte: Kőhegyi Mihály – Merk Zsuzsa 1994. 81

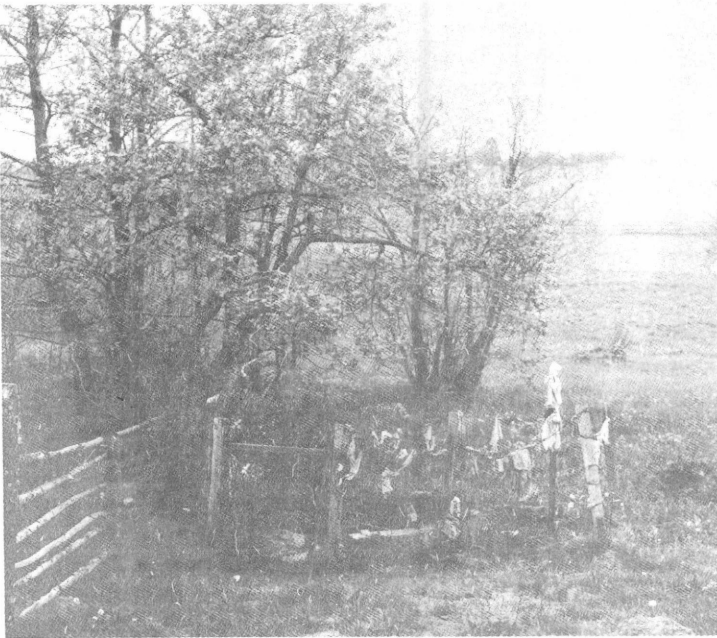
³ Demény Lajos – Pataki József – Tüdős S. Kinga 1983-1994. II. 83., 86., 90., 91., 92., 93., 94. – Sajnálatos, hogy a jeles forráskiadvány helynévmutatójának készítője a Kápolna mezeje helynevet pontos terepismeret híján az Oroszhegyvel szomszédos Szentkirály helység határában lévőnek jelezte. (381., 405.) A vallomásszövegekből, illetve a bennük emlegetett helynevekből nyilvánvaló, hogy az 1592. évi perben szereplő *Kápolna*, *Kápolna mezeje*, *Kápolna ösvénye* helynevek olyan területekre vonatkoztak, amelyek Oroszhegy helység határához tartoztak. A megnevezett helynevek az oroszhegyi „urusos kút” környékének egy-egy szakaszát jelölték.

⁴ Kolozsvári Állami Levéltár. Scaunul Odorhei. Prot. Jud. II. 5. 46.

⁵ Oroszhegyi Rk. Plébánia irattára. Számadáskönyv. 1783-1863. 56. p. – A „Capitalis” 50 forintot tett ki, amely az oroszhegyi templom „Capitalisat” növelte.

3. ábra: Az oroszhegyi „urusos kút”. Fotó: Bárth János, 1992. május 20.

4. ábra: Az oroszhegyi „urusos kút”. Fotó: Bárth János, 1992. május 20.

Így ért véget az oroszhegyi búcsújáró hely sorsának fölfelé ívelő szakasza! Így nem lett Oroszhegyből országra szólóan híres zarándokhely! A példa azért is tanulságos, mert valószínűleg efféle esetek járultak hozzá a csíksomlyói kegyhely hallatlan szerepnövekedéséhez, erdélyi kizárólagosságának és egyedülállóságának kialakulásához.

Természetesen más betiltott búcsújáró helyek példáihoz hasonlóan Oroszhegy szentkútja és nyúládi kápolnája sem merült teljesen a feledés homályába, legalábbis a közvetlen környéken. A legjámorabb, legbuzgóbb oroszhegyiek a XX. században is körösztel, lobogóval vonultak ki áldozócsütörtök kora reggelén a gyógyító kúthoz, illetve a kápolna romjaihoz. Úgy igyekeztek, hogy a nagymisére, 11 órára visszaérjenek a faluba. Pap általában nem ment velük.⁶ A körösztalja népet a kántor vezette. Az áldozócsütörtöki kivonulás tehát népi ájtatosságnak tekinthető. A menet résztvevői a kápolna romjai tájékán töltött idő alatt üldögéltek a fűvön. Imádkoztak, énekeltek, reggeliztek. Legtöbben a gyógyító kutat is fölkeresték. A faluban maradók úgy fogadták őket, mint a Somlyóról érkezőket. A templomból körösztel, lobogóval elébük mentek. Az érkezők és a fogadók együtt vonultak be az oroszhegyi templomba, hogy meghallgassák a nagymisé.

A kápolna romjai tájékán valószínűleg mindig állt fakereszt. A legutolsó és feltehetőleg ma is álló keresztet 1986-ban állították jobbára Vass családnevű oroszhegyi lakosok. Cserefából faragták. Vésett felirata: „Dicsértessék a Jézus Krisztus. Krisztus él. Krisztus uralkodik. Krisztus győz. Krisztus mennybe menetele emlékére 1986.” Ha figyelembe vesszük, hogy a XVIII. századi kápolna Krisztus mennybemenetelének emlékére volt szentelve, a hajdani búcsúkat és betiltásuk óta az oroszhegyiek csendes körösztös-lobogós kivonulásait áldozócsütörtökön, vagyis Krisztus mennybemenetelének ünnepén tartották, az új kereszt vésett felirata a Krisztus-menybemenetele-kultusz szívós továbbéléséről tanúskodik.

A hajdani kápolna romjait és a közelében lévő gyógyító vizű forrást a XX. századi oroszhegyiek és varságiak a XVI. század végén már emlegetett nagy múltú Nyúlád helynévvel határozzák meg. A megnevezésben Szent Lászlónak is juttatnak szerepet. Ilyen megfogalmazásokat lehet hallani: „Szent László kápolnája Nyúlád dombján”, „Szent László kútja Nyuládban”, „nyuládi urusos kút” stb. Előfordul a „Mária kút” elnevezés is. A „Kápolna kút” kifejezés nem a gyógyerejű urusos kútra vonatkozik, hanem arra a Középrez felé eső forrásra, amelyről a fentebb idézett szöveg tanúsága szerint az oroszhegyi jegyző 1865-ben azt tartotta, hogy vizénél jobbat nem lehet találni Erdélyben.

Az „urusos kút” kifejezésben a kút szó a kápolnarom melletti völgy forrására, az erdélyies és egyben régies urusos szó pedig az orvosló, gyógyító tulajdonságra

⁶ Az 1990-es évek elején az akkori oroszhegyi plébánost, Barabási Gegelyt foglalkoztatta az áldozócsütörtöki kivonulások felelevenítésének gondolata. A megvalósított processiók alkalmával maga vezette híveit. Ez a magatartás valószínűleg összefüggött „búcsújárásra fogékony” ferences lelkiségével. – Ezúton köszönöm a kápolnarom és az „urusos kút” felkeresésének megszervezésében nyújtott segítségét. – Ugyancsak köszönöm Vass Lajos oroszhegyi kántornak, hogy 1992. május 20-án az „urusos kútnál” tett látogatásomat kalauzollással és terepjáró autó biztosításával elősegítette.

5. ábra: Kerítésre kötözött rongyok az oroszhegyi „urusos kútnál”.
Fotó: Bárth János, 1992. május 20.

6. ábra: Kerítésre kötözött rongyok az oroszhegyi „urusos kútnál”.
Fotó: Bárth János, 1992. május 20.

vonatkozik. A forrás vizének gyógyító erejébe vetett hit a XX. század végén is elevenen él. Erre utalnak a Varságon lépten nyomon hallható történetek a nyuládi csodás forrás vizének használatáról, a középnemzedék személyes vallomásai a kút körülményes fölkereséséről. Erről tanúskodnak továbbá azok a megszürcült rongydarabok, amelyeket gyógyulni vágyók akasztanak a forrás köré húzott drótkerítésre. Parádéjukat kiválóan megfigyelhettem és lefényképezhettem 1992. május 20-án. Korábban a ruhadarabokat a kút körüli fák ágaira akasztották. A gyógyulni vágyók rendszerint fémpénzt is dobnak a forrás vizébe.

A nyuládi gyógyító víz a merítéskor zavaros, piszkos, de otthon tartva csodásan letisztul. Állítólag évekig nem romlik meg. Különféle sebek, ótvar, orbánc, szemem nőtt árpa stb. gyógyítására alkalmas.

Oroszhegyi hagyomány szerint a forrás vize különösen *úrszeredáján* és áldozócsütörtök reggelén gyógyít hatásosan. Ezért a búcsú 1783. évi betiltása előtt a táj falvaiból összesereglett zarándokok bizonyára igyekeztek megmosni beteg testrészüket a csodás hatású vízben. Azok az oroszhegyiek, akik a püspöki tiltás után kétszáz esztendővel is szorgalmasan felkeresik áldozócsütörtök reggelén a kápolnárom és az „urusos kút” tájkáját, általában visznek haza a vízből, hogy kéznél legyen, ha gyógyító erejére szükség lesz. A XX. század első felében *úrszeredája* és áldozócsütörtök reggelén a betegeket, különösen a gyerekeket a helyszínen, jobbra a kút környékén fűrésztették meg a gyógyító vízben. Hajdan a kápolnától nem messze állt egy eszténa. Sokan ennek faépületében melegítették a forrásvizet, és ott végezték a gyerekek fűrésztését is. A gyógyulni vágyók, illetve azok hozzátartozói fűrésztő edényt és vízforraló edényt is vittek magukkal. Akiknek nem jutott hely az esztenában, kövekből rakott alkalmi katlanon, vagy fára akasztott üstben melegítették a vizet, és a szabadban mosakodtak, fürödtek.

A varsági hegyi tanyák népe leginkább úgy vette hasznát a nyuládi „urusos kút” vizének, hogy üvegben, kannában hozott belőle, és otthon fürdette meg benne a beteg gyermeket. Előfordult, hogy a vízért menő személy, általában a beteg gyermek anyja vagy apja, magával vitte a gyógyítandó gyermek egyik ruhadarabját. Megmártotta a forrás vizében. Vizesen hazavitte. Otthon megszáritotta és ráadta a gyerekre, így remélve a gyors gyógyulást. Természetesen ilyenkor egy másik, rosszabb darabot, pl. réklit, féketőt is vitt magával a beteg gyerek ruháiból, amit a kútnál hagyott, ágra, drótra akasztva. A forrásnál töltött rövid idő alatt csendesen imádkozott. Nem mulasztotta el, hogy aprópénzt dobjon a vízbe.

A varságiak egybehangzó véleménye szerint az oroszhegyi urusos kútnak az a vize hatásos igazán, amit *úrszeredáján* napfölkelte előtt merítenek. Ezért, akinek szüksége volt a gyógyító vízre, *úrszeredáján* kora hajnalban indult el Varságról, hogy 2-3 órás kitartó gyalogolás után az erdei ösvényeken elérje a híres nyuládi forrást és napfölkelte előtt merítsen annak vizéből.

Bármilyen különös, a táj népe körében megoszlanak a vélemények arról, hogy tulajdonképpen mikor is van a sokszor emlegetett *úrszeredája*. Olyanok is különböző időpontot jelölnek meg, akik állítják, hogy már hoztak gyógyító vizet a kútról. A zavart valószínűleg az okozza, hogy egyesek a két jeles nyári ünnepet,

7. ábra: Az oroszhegyi „urusos kút” nyílása. Fotó: Bárth János, 1992

8. ábra: 1986-ban faragott cserefa kereszt az oroszhegyi „urusos kút” környékén, az 1783-ban szétveretett búcsújáró kápolna alapfalai mellett. Fotó: Bárth János, 1992

áldozócsütörtököt és úrnapiját, mivel mindkettő csütörtökre esik, összekeverik. Sokan úgy gondolják, hogy *úrszeredája* az úrnapija előtti szerdával azonos. Mások tudni vélik, hogy az áldozócsütörtök előtti szerdának jár ki az *úrszeredája* elnevezés. Az előbbieket az áldozócsütörtök előtti szerdát „*áldozószereda*” néven emlegetik.

Sajnos, a magyar néprajzi, egyháztörténeti és nyelvészeti irodalomban ezidáig nem találtam nyomát az *úrszeredája* kifejezés elemzésének, értelmezésének. Nem tűnt elém a szó a gazdag magyar szótárirodalomból sem.⁷ Ez annál meglepőbb, mivel az *úrszeredája* kifejezést Orbán Balázs, a fentebb idézett szöveg tanúsága szerint már 1868-ban leírta. Számára természetes volt az efféle időpontmegjelölés, mivel az Oroszhegygel csaknem határos Lengyelfalván született. Gyermekkorából ismerhette a régies hangzású ünnepnevet, ezért nem bocsátkozott magyarázatába. Irodalmi fogódzók híján nehéz az állásfoglalás. A név hangzásából, szóalakjából ítélve úgy vélem, hogy az *úrszeredája* kifejezés az erdélyi katolikusok szóhasználatában az úrnapija előtti szerdára vonatkozik.

Oroszhegyi hagyomány szerint az „urusus kút” vize sokakat meggyógyított. Többek között a XX. század második felében egy Oroszhegyre beköltözött református embert, Panna Gyulát, aki ezért hálából vaskeresztet készíttetett a csodás erejű forrás mellé.

Oroszhegyen és Varságon egyaránt Szent László királlyal hozzák kapcsolatba az „urusus kút” keletkezését. Úgy tartják: Szent László király valaha ezen a tájon vonult a csapatával. Katonái hirtelen megbetegedtek, fekélyek lepték el őket. A nagy király imádkozott Istenhez, majd beleszúrta kardját a földbe. Csoda történt. A kardszúrás nyomán „vízforrás fakadt föl”. A beteg katonák megmosakodtak az új forrás vizében, és azonnal meggyógyultak.

Ez a történet beleilleszkedik a vitéz magyar király csodás vízfakasztásait elbeszélő mondák sorába.⁸ Erdély patrónusáról, a csodás tettekre képes Szent László királyról a fentebb idézett XIX. századi szövegek a vízfakasztó histórián kívül más oroszhelyi történeteket is megőriztek. Az oroszhelyi jegyző a kövé változtatott tatár pénz mondáját vetette papírra, amelynek több párhuzama ismert a Kárpát-medencéből.⁹ Orbán Balázs pedig úgy hallotta, hogy a szent király az oroszhelyi „urusus kút” vizében fürdött, amikor sátra a kút közelében állt. Az ún. Királyforrás, mint mondatmotívum nem társtalan, miként a hajdani királyi sátor helyének számontartása, emlegetése sem.¹⁰ Mivel Szent László király korából írott források nem állnak rendelkezésünkre az udvarhelyszéki táj históriájából, Szent László oroszhelyi szereplésének történeteit a kiterjedt Szent László mondanokör világába sorolhatjuk. Érdemes azonban emlékeztetnünk arra, hogy a közeli Tartód vára valószínűleg Szent László király uralkodása alatt épült. Másrészt két nem minden-

⁷ Megállapításom az 1990-es évek közepéig megjelent szótárakra vonatkozik. Sajnos, az Új Magyar Tájszótár és az Erdélyi Szótörténeti Tár u betűs kötete még nem jelent meg. – Nem találtam az *úrszeredája* kifejezést az átnézett erdélyi kalendáriumokban sem.

⁸ Szendrey Zsigmond 1922. 58.; Bálint Sándor 1977. i. 503.

⁹ Vö.: Szendrey Zsigmond 1922. 57.; Berze Nagy János 1925.

¹⁰ Vö.: Szendrey Zsigmond 1922. 58.; Bálint Sándor 1977. i. 503.

napi oroszhegyi helynév megemlítése is idekíváncozik. Egyik a *Tatárút*, valahol a Tartód váráig elterülő erdőben,¹¹ másik az 1592-ben már többször emlegetett, a Nyuláddal, a Középrezzel és mindenekelőtt a „Kápolnával” szomszédos, *Kis-kunmező*.¹² Figyelemre méltó, hogy a magyar Szent László mondakör legjellemzőbb motívumai: gyógyító forrás vizének fakasztása, pénz kövé változtatása, forrás gyógyerejűvé tétele királyi fürdéssel, valamely hely nevezetességének megteremtése királyi sátorozással stb. együtt, mondhatjuk: koncentráltan fordulnak elő az oroszhegyi „urusos kút” hagyományvilágában. Feltételezhető, hogy az 1783-ban betiltott, valószínűleg középkori előzményekkel rendelkező oroszhegyi búcsújárást az „urusos kút” vizének gyógyító erején kívül a Szent László nyomdokain járás élménye, a Szent László emlékhelyek zarándokokat vonzó középkorias ereje, általában egy erős Szent László hagyomány és Szent László kultusz is serkentette.¹³

Kecskemét

BÁRTH JÁNOS

IRODALOM

BÁLINT Sándor

1977 *Ünnepi kalendárium I-II.* Budapest

BÁLINT Sándor – BARNA Gábor

1994 *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza.* Budapest

BERZE NAGY János

1925 *A Szent László pénzéről szóló monda népmesei kapcsolatai.* Ethn. XXXVI: 97-105.

DEMÉNY Lajos – PATAKI József – TÜDŐS S. Kinga

1983-1994 *Székely oklevéltár.* (Új sorozat) I-III. Bukarest–Budapest

FERENCZI István

1994 *Sóvidéki várainkról.* (Hazanézó könyvek). Korond

KŐHEGYI Mihály – MERK Zsuzsa

1994 *A farcádi járás (Udvarhely vm.) községei Pesty Frigyes kéziratos Helynévtárában.* UJVÁRY Zoltán (szerk.); In memoriam Sztrinkó István (Folklór és Etnográfia 85.) 59-102. Debrecen

LÁSZLÓ Gyula

1993 *A Szent László-legenda középkori falképei.* Budapest

ORBÁN Balázs

1865-1873 *A Székelyföld leírása.* I-VI. Pest

PÁSZTOR Lajos

1940 *A magyarság vallási élete a Jagellók korában.* Budapest

SZENDREY Zsigmond

1922 *Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok.* Ethn. XXXVIII. 45-64.

ZADRAVECZ István

1934 *Mátraverebély-Szentkút.* Szentkút

¹¹ Ferenczi István 1994. 71.

¹² Demény Lajos – Pataki József – Tüdős S. Kinga 1983-1994. II. 74., 84., 85., 90., 92., 93.

¹³ Vö.: Zadraveczi István 1934. 42. – Az Árpád-házi magyar szent királyok sírját, emlékhelyeit, ereklyéit felkereső középkori zarándoklatokról: Pásztor Lajos 1940. 134-135. – A Szent László kultusszal összefüggő, középkori gyökerű búcsújárásokról és a Szent László emlékhelyekről: Bálint Sándor – Barna Gábor 1994. 56-62. – A Szent László legenda középkori falképeiről, különös tekintettel az erdélyi freskókra: László Gyula 1993.

HEILQUELLE UND ST. LADISLAUS-TRADITION IN OROSZHEGY

Oroszhegy (Dealu) ist ein römisch-katholisches ungarisches Dorf unweit von Székelyudvarhely (Oderheiu Secuiesc), gehört seit 1920 zu Rumänien. Es liegt am Rand des Görgényer Gebirges, die Dorfflur reicht weit in die Schneeberge hinein.

In der Flur von Oroszhegy, inmitten von Bergen und Wäldern, gibt es eine Quelle, der das Volk der Umgegend eine wundersame Heilkraft zuschreibt. Vor langer Zeit stand hier eine Kapelle, geweiht zu Ehren von Christi Himmelfahrt, die am Himmelfahrtstag von zahlreichen Leuten aufgesucht wurde. Die Kranken badeten im Quellenwasser und erhofften ihre wundersame Heilung. Im Jahre 1783 ließ der im Geiste der Aufklärung aktive Bischof von Siebenbürgen, Ignác Batthiány, die Kapelle abreißen und untersagte die zur Heilquelle geführten Wallfahrten.

Natürlich glaubte das römisch-katholische Volk der Gegend auch weiterhin an der Heilkraft der Quelle von Oroszhegy. Noch im 20. Jh. pilgerten Menschen aus der Ferne hierher. Sie trugen das Quellwasser in Töpfen nach Hause und benützten es zur Heilung verschiedener Krankheiten. Am Zaun um die Quelle herum konnte man noch im Mai 1992 viele dortgelassene, ergraute Kleidungsstücke sehen.

Das hiesige Volk brachte die Existenz und die Heilkraft der Quelle von Oroszhegy mit der Tätigkeit des Ungarkönigs St. Ladislaus (1077-1095) in Verbindung. Über die Handlungen und Wundertaten von König St. Ladislaus leben zahllose Sagen in der ungarischen Volksüberlieferung. Die typischsten Motive des Sagenkreises um St. Ladislaus: das Wasser einer Heilquelle aus den Felsen schlagen, Verwandlung von Geld in Stein, mit königlichem Baden der Quelle Heilkraft verleihen, mit dem königlichen Zelt die Berühmtheit eines Ortes schaffen usw. kommen in konzentrierter Form in der reichhaltigen Traditionswelt der Heilquelle von Oroszhegy vor.

JÁNOS BÁRTH

Beérkezett könyvek

Deáky Zita: A bába a magyarországi népi társadalomban (18. század vége - 20. század közepe). Centrál-Európa Alapítványi Könyvek 4. Budapest, 1996. 204 p.

Deutscher Kalender 1997. Jahrbuch der Ungarndeutschen. Szerk.: Johann Schuth. Budapest, 1996. 320 p. Landesselbstverwaltung der Ungarndeutschen

Donauschwäbische Forschungs- und Lehrerblätter. Zeitschrift der Arbeitsgemeinschaft Donauschwäbischer Lehrer e.V. Szerk.: Taffener Antal. XLII. München, 1996

Etnografija Hrvata u Madarskoj. A magyarországi horvátok néprajza III. Szerk.: Đuro Franković. Budapest, 1996. 142 p. Magyar Néprajzi Társaság

Fazekas Mihály: A Karcagi Református Egyház története. Karcag, 1991. 44 p.

Fehér rózsza Mária. Apokrif imák. Makoldi Sándorné bevezetőjével, Makoldi Sándor

rajzaival. Debrecen, 1996. 31 p. Debreceni Bibliofil Könyvműhely, Dr. Varga Gábor magánkiadásában

Hatházi Gábor – Kovács Gyöngyi: A váli gótikus templomtorony. Adatok Vál 14-17. századi történetéhez. A Szent István Király Múzeum Közleményei, B sorozat, 45. szám. Székesfehérvár, 1996. 71 p. + képmelléklet

Holló László a művész és az ember. Szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen – Kiskunfélegyháza, 1997. 190 p. Ethnica Alapítvány

Höck, Alfred: Hessen – Land und Leute. Ausgewählte Beiträge zur Landes- und Volkskunde. Szerk.: Siegfried Becker, Hans-Peter Lachmann. Marburg, 1996. 110 p. Jonas Verlag

Information. Ethnology at the University of Turku. Főszerk.: Teppo Korhonen. Vol. 26. 2/1996 (82). Turku, 1996. 35 p. University of Turku

Írások Péter László 70. születésnapjára. A Somogyi-könyvtár kiadványai 36. Szerk.: Apró Ferenc, Gyuris György. Szeged, 1996. 394 p.

Jákli István: Szent István az ember. Sopron, 1996. 232 p. Bethlen Gábor Könyvkiadó

Jákli István: A honfoglalók és a honfoglalás. A Bécsi Napló különnyomata. Bécs–Pozsony, 1997. 31 p.

Kallós Zoltán: Ez az utazólevelem. Balladák új könyve. Budapest, 1996. 394 p. Akadémiai Kiadó

Kozár Mária: A magyarországi szlovének néprajzi szótára. Etnološki slovar slovencev na Madžarskem. Monošter - Szombathely, 1996. 224 p. Zveza Slovencev na Madžarskem; Savaria Múzeum

Kerezi Ágnes: Hideg ország varázslói. Magyar nők a szibériai sámánok között. A Néprajzi Múzeum Kiskönyvtára 1. Budapest, 1996. 120 p.

Keszeg Vilmos: Kelt levelem... Egy mezőségi parasztasszony levelezése. A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 6. Debrecen, 1996. 147 p. Györfly István Néprajzi Egyesület

Krupa, Ondrej: Kalendárne obyčaje. I. Jesen, predvianočné obdobie. Békéška Čaba, 1996. 332 p. Szlovák Kutatóintézet

Limes. Komárom-Esztergom megyei tudományos szemle. Főszerk.: Virág Jenő. X. 1997. Tatabánya. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat

Lukcsics Pál: A vásárhelyi apácák története. Közlemények Veszprémvármegye múltjából 1. Veszprém, 1923. 111 p. A devecseri Kastély Könyvtár reprint kiadása, 1996.

Magyar Humboldt-Almanach. Ungarischer Humboldt-Almanach. Szerk.: Fischer János. Budapest, 1996. 100 p. Akadémiai Kiadó

Magyar néprajzi bibliográfia. Bibliography of Hungarian Ethnography 1993-1994. Szerk.: Piróth István. Budapest, 1996. 168 p. Néprajzi Múzeum

Magyar Nyelvőr. A Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottságának folyóirata. Szerk.: Keszler Borbála, CXX. 1996.

Magyarország múzeumai. Múzeumlátogatók kézikönyve. Összeáll.: Balassa M. Iván, Zentai Tünde. Főszerk.: Balassa M. Iván. Budapest, 1996. 282 p. Kulturtrade Kiadó Kft.

Magyarság, fehérvári polgárság. Szerk.: Szalai Károly. Székesfehérvár, 1996. 158 p. Tóparti Gimnázium és Művészeti Szakközépiskola

Matyikó Sebestyén József: Nadasok zsoltára. Versek. Varga Imre rajzaival. Debrecen, 1995. 86 p. Ethnica

Matyikó Sebestyén József: Együd Árpád élete és munkássága. Folklor és Etnográfia 96. Debrecen, 1997. 85 p. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke

Móser Zoltán: Babilonban ez nem így van. Versekről, népdalokról és népballadákról. Csíkszereda, 1996. 254 p. Pro-Print Könyvkiadó

Néprajzi Látóhatár. A Györfly István Néprajzi Egyesület folyóirata. Szerk.: Viga Gyula. V. 1996. 1-2. 264 p.

500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549-1562. I-II. Kiadja: Öze Sándor. Budapest, 1996. 356 p., 464 p. Magyar Nemzeti Múzeum

Ötvös László: Károli Gáspár bibliafordítása a négyszázéves népkönyv. Jászkunság füzetek 3. Szolnok, 1990. 70 p. Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár

Paládi-Kovács Attila: Ethnic Traditions, Classes and Communities. Budapest, 1996. 217 p. Institute of Ethnology Hungarian Academy of Sciences

AZ ALFÖLDI MEZŐVÁROSOK FEJLŐDÉSÉNEK GAZDASÁGI HÁTTERE

A néprajztudományban napjainkban természetes dolog, hogy a kultúra megnyilvánulási formáit nemcsak falusi közösségekben vizsgálja, hanem a figyelem kiterjed a mezővárosokra is, mivel ezek történeti fejlődése, gazdálkodási rendje, parasztpolgári szellemisége ugyanúgy kiválóan alkalmas a hagyományos kultúra értékeinek a feltárására. A mezőváros kutatásnak van egy behozhatatlan előnye: több száz éves önállósága során a közösségi ügyek intézése révén hatalmas, néprajzilag is értékelhető iratanyag keletkezett. Erre a történeti forrásra is támaszkodhat a kutatás a recens anyag mellett. Az alföldi paraszti kultúra tanulmányozásánál pedig elengedhetetlen a levéltári források használata. Ez a felismerés vezette már Györffy Istvánt is kutatásaiban, és az őt követő néprajzos nemzedékek is nagy szerepet szántak ennek a forrástípusnak.

A nagykunsági mezővárosok gazdálkodását kutatva magunk is éltünk ennek a forrásnak a lehetőségével. Mind a földművelő gazdálkodásnak mind a síkvidéki állattartásnak a jelenségeit csak ezeknek a forrásoknak a segítségével lehetett a maguk történeti alakulásában követni, sajátosságait meghatározni. Ennek eredményeként ma már nyilvánvaló számunkra, hogy a Nagykunság gazdasági életében századokon keresztül meghatározó volt az állattartás, sőt ennek jelentős részét kifejezetten az árutermelés érdekei motiválták. A jövedelmező söre- és juhtartás a mezővárosok gazdasági felemelkedését segítette. Az általunk vizsgált XVIII-XIX. századi források egyértelműen igazolják, hogy a nagykunsági mezővárosok alapvetően az árutermelő állattartásra rendezkedtek be. Mondhatnánk így is: az árutermelő állattartás teremtette meg a mezővárosi fejlődés gazdasági alapját. Ez a sajátosság azonban nemcsak a Nagykunságra volt jellemző, hanem más síkvidéki, alföldi területekre is. A történeti, gazdaságtörténeti és néprajzi párhuzamok önként kínálják ennek a tanulságnak a levonását. Nem járunk messze az igazságtól, ha megfogalmazzuk azt a gondolatunkat, hogy a vizsgált időszakban az alföldi mezővárosok egyik típusa a legeltetésre, a külföldi piacokat ellátó árutermelő állattartásra alapozódott, ez teremtette meg létezésének, virágzásának a gazdasági alapját.

Ennek a folyamatnak azonban volt előzménye, amelyet a történeti, gazdaságtörténeti kutatás már rég kimutatott. Az alföldi mezővárosok kialakulását és virágzását összefüggésbe hozta az árutermelő állattartással. A XIV. századtól a XIX. század közepéig szinte megszakítatlan szarvasmarha exportról szólnak a források. Ezek a kereskedelmi kapcsolatok még a török hódoltság ideje alatt is éltek, virágoztak. A söremarhák az alföldi mezővárosok pusztáin híztak meg, váltak piacké-

ressé. A tízezer számra értékesített szarvasmarha jelentős bevételi forrása volt a mezővárosoknak. Ez az anyagi háttér biztosította, teremtette meg a paraszti polgárosodást, a mezővárosi fejlődést. A dolgozatban azt kíséreljük meg, hogy ennek a folyamatnak a fejlődésrajzát megrajzoljuk.

A magyar paraszti gazdálkodás, ezen belül az alföldi mezővárosok történeti fejlődésének a megértéséhez feltétlenül a feudális kor termelési, üzemszervezeti elemzése adja kezünkbe a kulcsot. Az európai feudalizmus szerkezeti és formai sajátosságainak az átvétele révén hazánk betagozódott ebbe a nyugati modellbe. Ennek a törvénye alakította és formálta századokon keresztül, ugyanakkor az eltérő gazdasági fejlődés következtében sok egyéni vonást kölcsönzött neki. A néprajzkutatás számára – különösen az agrárnéprajzi vizsgálatok számára – nagyon fontos információkat szerezhetünk, hiszen azokat a mozgatórugókat ismerhetjük meg amelyek ezt a rendszert működésben tartották, rátalálhatunk arra a szilárd vázra amelyikre ráépíthetjük a családi üzemszervezeti és közösségi formákat, a falusi és mezővárosi gazdálkodás egész rendszerét. Mind a feudális hatalom jogrendje, mind a földesúr által befolyásolt történeti alakulat keretében teljesezhető ki a paraszti életforma a maga társadalmi- és szokásrendjével, gazdálkodásával és intézményrendszereivel, kultúrájával. Tehát amikor a mezővárosi gazdálkodásnak a középkorig visszanyúló vázlatát rajzoljuk meg ezt abban a hitben tesszük, hogy egy folyamatosan fejlődő, változó, élő modell mozgását kísérhetjük figyelemmel. Ez olyan néprajzi jelenségek értelmezésére ad lehetőséget amellyel szinte napjainkig találkozhat a történeti forrásokban vagy a terepen kutató etnográfus.

A történeti irodalomból jól ismert a hazai rendi társadalom kialakulásának a folyamata – gondoljunk csak a fejedelmi (királyi) szolgálónépek szerepére,¹ a kézműipar e korai megjelenési formájára, a királyi udvar körül szolgálatot teljesítő sokféle rendű, rangú nép hatására. Szempontunkból a társadalmi alávettségbe került, hatalmas tömeget adó jobbágytság története a meghatározó. Az ő életformájuknak, gazdálkodásuknak alakulása is alakította a rendi társadalom fejlődését, az ő törekvéseiknek az eredője formálta a következő évszázadok arculatát.

A feudális kor gazdálkodásának legkisebb működő egysége a jobbágytelek volt, amelyik faluközösségekbe szerveződve vált a termelés alapjává. Majláth Jolán a történeti irodalom ismeretében fogalmazta meg Nagykőrös XVII. századi gazdálkodása kapcsán ennek a telkes rendszerű termelési formának a mibenlétét. Eszerint „egy-egy jobbágyfalu gazdálkodásának nemcsak birtokjogi egysége a jobbágytelek, hanem a határhasználatnak az üzemi egységei is a telkek. Sőt a jobbágytelek jogi egysége nem is határozható meg egy bizonyos földterülettel, sokkal inkább jelenti a határ használatában egy-egy telkes jobbágy üzeméhez hozzátartozó területrészeket és határhasználati jogokat.”²

Szabó István kutatásai révén pontos képünk van a középkori magyar faluról, annak gazdasági rendjéről. Hatalmas forrásanyagot feltáró munkájának tanulságaként fogalmazta meg a lényegét, amikor azt írta, hogy „A jobbágy üzemének és egész gazdálkodásának alapkerete a telek (sessio) volt. A jobbágytelek a feudalizmus gazdasági szerkezetének Európa-szerte egyik legfontosabb intézménye lett, mely a feudális rendszerrel és a faluszervezettel együtt járó korlátok között a jobbágy gazdaságvitelének önállóságot biztosított.”³ A jobbágytelek kialakításában meghatározó volt, hogy elegendő legyen mind a földesúr mind a jobbágy családjának az eltartására. Ebben a rendszerben szinte nincs felhalmozás, nincs vagyonosodás, csupán az adott keretek közötti létfenntartás. Jól tudjuk, hogy ez így tisztán sohasem valósult, valósulhatott meg, hiszen táji sajátosságok számtalan változatával találkozhatunk már a kezdetektől fogva. Számunkra ez a megállapítás csupán az alapkérdésnek, a hipotézisnek a megfogalmazásához szükséges ennyire sarkítottan.

A kérdésünk így fogalmazható meg: Milyen tényezők azok amelyek segítik a jobbágybirtokot, hogy az adott kereteket, köttöttségeket áthágha kitörhessen, magasabb szintet teremtsen működéséhez? – A választ a birtoklás kérdése adhatja meg, hiszen mindig a tulajdonhoz való viszony határozta meg egy-egy társadalmi csoportnak, rétegnek vagy osztálynak a helyzetét, fejlődésének vagy visszaesésének az irányát. Tehát ha a sessiót, a jobbágybirtokot vesszük egységnyinek, a társadalom alapsejtjé-

¹ Heckenast Gusztáv 1970; Györffy György 1977.

² Majlát Jolán 1943, 51.

³ Szabó István 1975, 39.

nek, akkor azt a többletet, azt a pluszt kell megkeresnünk, amelyik a gazdaság előrejuttatásában meghatározó volt. Természetesen ennek a jogi és társadalmi vonatkozásával is számolnunk kell.

Gondolatmenetünk továbbviteléhez újra Szabó István megállapítását hívjuk segítségül: „Az ország mezőgazdasági termelésének döntően nagy részét a XIV-XV. században paraszti-jobbági kisüzemek végezték. Lényegében paraszti-jobbági üzem volt a korszakunkban kialakuló mezővárosi lakosoknak – végeredményben szintén jobbagyoknak – mezőgazdasági üzeme is.”⁴ A korszakkal foglalkozó gazdaságtörténeti irodalom egyöntetű véleménye az, hogy ezeknek a jobbági kisüzemeknek a gazdálkodása rendkívül kötött volt. A falu határát a kor szokásjogán alapuló, az egész faluközösség által elfogadott és szentesített mód szerint lehetett élni. A kötöttséget a gazdasági célszerűséget feltételező nyomásrendszer jelentette. A szabad gazdálkodás általánossá válásáig, a kapitalista termelés kibontakozásáig ez a rendszer változatos formában élt. Ebben a rendszerben a közös földek (kaszálók, legelők, erdők) nem különültek el, hanem szervesen beletartoztak a telkiállományba, csupán a használatuk módja különbözött a fordulóba osztott szántóktól. A feudalizmus évszázadai alatt ennek a kötött gazdálkodásnak az elve végig fennmaradt. Meg kell keresnünk tehát azt a pontot, amelyikből kiindulva ezt az elvet átlépve a fejlődés spirálját indíthatjuk.

Újabb kiindulópontunk – a fentebb mondottakból következően –, hogy a mezővárosi kibontakozás csiráját a jobbágyközösségek falvaiban kell keresnünk. Ha viszont feltesszük a kérdést, hogy mi volt az alapja ennek a változásnak, mi volt, mi lehetett az a plusz amitől egy-egy település kivált sok száz társa közül, és sajátos fejlődést, a mezővárosi utat járta be – azt kell válaszolnunk, hogy ez a korabeli pusztásodással összefüggésben kialakult földszerzéssel magyarázható. A XIII. században a tatárjárás és más folyamatok következtében – ahogyan ezt Szabó István meggyőző tanulmánya bizonyítja⁵ az életképtelen apró falvak egész sora szűnt meg, határukat az életképesebbnek bizonyuló falvak vették birtokba. Ezeket a területeket igyekeztek kívül tartani a telkiállományon, és ha sikerült a földesúrral elfogadtatni, ezekből nem szerveztek jobbágytelkeket, hanem a telkiállományon kívül a közösség szabad rendelkezésű területeként kezelték. Így ezek a jobbágyfalvak olyan többlet területre tehettek-tettek szert amelyik kívül esett a kötött használatú telkiállományon. Ezekben a pusztákban a földesúr beleegyezésével és részesedésével kismértékben földművelő gazdálkodást, nagyobb részben legeltető állattartást szerveztek.

A szakirodalom – bár erősen vitatja a szám pontosságát – körülbelül 800-1000 települést tekint mezővárosnak a XIV-XV. században. Azt a tanulságot vonhatjuk le ebből a számból, hogy körülbelül ennyi településnek volt meg a potenciális lehetősége, hogy kiemelkedjen a falvak sorából, és mezővárosi szintre vergődjön. A pusztákkal bővülő faluhatárokon szerveződő szabadabb gazdálkodás teremtette meg a mezővárosi fejlődés alapját az alföldi települések számára. A pusztásodás és mezővárosi fejlődés tehát összefüggő, egymást feltételező folyamat volt.

⁴ Szabó István 1975, 54.

⁵ Szabó István 1963. A szerző a Prédiumról szóló alapvető tanulmányában mutatja be, hogy az európai mintát követő magyar mezőgazdaság a vizsgált időben milyen változáson ment keresztül. Kialakult a kor színvonalának megfelelő, piacra is termelő majorsági gazdálkodás, létrejöttek a falusi jobbágyüzemek, és a fennmaradó puszták, a prédiumok a kialakuló árutermelő állattartás céljainak a szolgálatába állottak. Ezek a puszták tehát döntő szerepet játszottak a mezővárosok kialakulásában és virágzásában. Ugyanebben az időben erre az eredményre jutott Pach Zsigmond Pál is, midőn megfogalmazta, hogy az alföldi mezővárosok piaci célú állattenyésztése a terjedelmes pusztai legelőkön folyt. (Pach Zsigmond P. 1963, 70.) Másik helyen még plasztikusabban fogalmaz: "A növekvő marhaexport már ekkor is jelentős részben a Duna-Tisza közének, általában a Nagy-Alföldnek az állattenyésztéséhez kapcsolódott, főként azokhoz a nagy alföldi mezővárosokhoz (Szeged, Kecskemét, Debrecen, Nagykőrös, Hódmezővásárhely stb.) melyek már a XV. század derekán kiterjedt pusztai legelőket vontak használatukba, bérletükbe ... A marhakereskedelemre, marhakivitelre vonatkozó adatok feljogosítanak arra, hogy a piaci célú állattenyésztésben döntően megint a paraszti árutermelés fejlődésének fontos mozzanatát lássuk."(69.) A legújabb összefoglaló munka is a fent mondottakat erősíti meg: "Nem nomadizmus volt az, ami a pusztásodással és a mezővárosi fejlődéssel egyidejűleg kialakult az Alföldön, hanem egy minőségileg új termelési forma, a piacra orientált pusztai marhatartás." (Paládi-Kovács Attila 1993, 75.)

A hazai változással egyidőben Nyugat-Európában is jelentős változás következett be: a céhes ipar kibontakozásával megnőtt a városok szerepe, a jobbágyok tömegei váltak városlakóvá. Az ellátásuk új feladatot teremtett. Európa keleti térségeiben nem következett be ilyen típusú változás. Ennek eredményeként sajátos munkamegosztás következett be a kontinens két területe között. A gyorsabban fejlődő nyugati városok hússzükségletét a keleti térség mezővárosi pusztáin nevelkedett söremarhával, tehát élő húsexporttal elégítették ki. Gyimesi Sándor összekapcsolja a régiókban lejátszódó folyamatokat, amikor úgy fogalmaz, hogy „... az ún. civis városok kifejlődésének kérdését ... bennük a regionális munkamegosztás folytán kialakuló agrárexport (esetünkben marhakivitel) termelő- és gyűjtőhelyeinek városképző hatására létrejött centrumokat lássuk ... Ebből a szempontból az óriás határok kialakulása, a „pusztulásból táplálkozó fejlődés” is más megvilágítást nyer: az agrárexport városképző hatása korlátozott maradt, korlátozottabb, mint nagyságrendje lehetővé tette volna.”⁶ Szabó István is azt emeli ki, hogy „Az Alföld fűvén meghízalt magyar fajta marhának húsa iránt a XV. század második felében nagy kereslet jelentkezett a gyorsan fejlődő délnémet és észak-itáliai városok piacain. Megnövekedett a magyar marhakivitel.”⁷ Más alkalommal ezt a gondolatsort azzal fejezi be, hogy „a gazdasági erőktől hajtott magyarországi oppidumképződés a XIV-XV. századokban nagyjában le is játszódott ... E fejlődéssel a magyarországi jobbágyág kebelében a feudális kötelék ellenére is egyfajta „parasztpolgár” réteg jelent meg, s ezt a réteget maga a jobbágytömeg alkotta.”⁸

Összefoglalva tehát a mezővárosi fejlődés gazdasági alapját elsősorban a földesúri befolyástól részben vagy egészben mentes, és a kötött használatú telkiállományon kívül levő puszták megszerzésében és az ezeken folytatott árutermelő állattartásban látjuk. Ennek a mezővárosi gazdálkodásnak a működését olyan kiváltságok biztosították, mint az önkormányzati jog megszerzése és a bíraskodási jog gyakorlása. A mezővárosi polgárság öntudatának a megerősödésében nagy szerepe volt annak is, hogy a földesúrral nem egyénileg állott kapcsolatban, hanem a közösség érdekeit képviselő tanácson keresztül, és a földesúri terheket is pénzen váltotta meg.⁹ Ehhez járult a vásártartási és a királyi regáléként számon tartott vámszedési jog megszerzése.¹⁰

A mezővárosi fejlődés történeti alakulását többen kutatták. A vizsgálatok sokrétű gazdasági, társadalmi és kulturális kérdéskört tártak fel. Mi elsősorban azt a vonulatot kísérjük figyelemmel, amelyik a mezőgazdasági árutermeléssel és ennek európai összefüggéseivel hozhatók kapcsolatba. Több szerző is hangot adott azon véleményének, hogy a magyar városfejlődésre – annak emelkedésére vagy süllyedésére – mindig az adott kor gazdasági viszonyait elemezve kell feleletet keresnünk. Több kutató hangsúlyozza a városképző elemek sorában a kedvező földrajzi fekvést a kereskedelmi, vásártartási jogot, vagy a speciális termelő tevékenységet, amelyik egy-egy településcsoportot fel-emelt. Ilyen volt pl. a török hódítás nyomán elveszett szerémségi borvidék helyébe lépő hegyaljai mezővárosok bortermelő és borkereskedelmi tevékenysége.¹¹ Az alföldi mezővárosok árutermelő állattartását is többen említették, elsősorban az elmúlt évtizedek agrártörténeti és monografikus munkáiban lelünk bőséges anyagot. Jellemző azonban, hogy e munkák jó része is nagyon súlyt fektetett a mezővárosok földművelésének bemutatására, a szántóföldi kultúrák térhódítására. Az állattartást, pásztorkodást elsősorban mint néprajzilag is tanulságos archaikus örökséget hordozó tevékenységet vették számba.

Századunk elején a kutatók helyesen ismerték fel az alföldi mezővárosok gazdálkodásának az alapvető meghatározottságát. Ebben nagy szerepe volt Tagányi Károlynak, aki elsőként vizsgálta a

⁶ Gyimesi Sándor 1975, 141. + a 28. jegyzet

⁷ Szabó István 1975, 35. Pach Zsigmond Pál írja, hogy "a magyarországi marhakivitel ez idő tájt már megtalálta az utat Nyugatra Bécs és azon túl a fejlődő német birodalmi városok (Nürnberg, Augsburg, Regensburg), északnyugati irányban Auspitzon át a cseh-morva városok, délnyugati irányban pedig Velence, illetve a városokban bővelkedő Észak-Itália felé." (Pach Zsigmond P. 1963, 64.)

⁸ Szabó István 1969, 238.

⁹ Szabó István 1948, 53.

¹⁰ Szabó István 1969, 238.

¹¹ Orosz István 1963, 157-172. Újabban Balassa Iván könyve foglalkozott a Tokaj-Hegyalja szőlő- és borkultúrájával, valamint ennek a gazdasági szerepével. (Balassa I. 1991.)

földközösség történetét és annak gazdasági jelentőségét.¹² Majd Györffy István munkássága érdemel figyelmet. Györffy – karcagi születésű lévén – jól ismerte az alföldi mezővárosok világát. Az egyik legnagyobb hatású tudományos felfedezése a kébteltekesség, az alföldi kertésvárosok vizsgálata révén vált ismertté. 1926-ban Hajdúszoboszló kertességét elemezve a figyelmé még csak a belsőszégre terjedt ki, az ólaskert szerepére éppen csak utalt, amelyeket később a tanya vett át. Hajdúböszörmény településének a vizsgálatánál már nagyobb kitekintést találunk a határhasználatra is. Számba vette az elpusztult középkori falvakat amelyeket a város bekebelezett, és ezeken szántóföldi gazdálkodást és legeltető állattartást üzött. Más helyen pedig mintha csak Tagányi Károly gondolatait fogalmazná újra a gazdagabb ismeretek fényében: „Ahhoz hogy egy magyar falu településformáját megértsük, a birtoklástörténetnek, a gazdaságtörténetnek és az ősfoglalkozásoknak ismerete is szükséges” – vallja Györffy.¹³

Szabó Istvánra hivatkozva Györffy Debrecen tanyarendszerét újabb fejlődésének tartja: „A nagyszabású legelőgazdálkodás is csak a XVI. század óta folyik Debrecenben – írja – amikor a török pusztítás a Debrecenből nyugatra eső falvakat elnéptelentette, azok határát Debrecen is Kecskemét módjára magához kapcsolta, már előzőleg magába fogadván az onnan elmenekülő népet. A nagymérvű legelőgazdaság nyomában járt a virágzó állatkereskedelem.”¹⁴ Mint látjuk, Györffy a mezővárosi gazdálkodás minden lényeges elemét ismerte, számba vette és azt történetiségében látta és látatta.

Az ő szellemiségét vállalva indult Erdei Ferenc, az a harmincas években a magyar társadalom és gazdaság vidéki tablóját megfesse. Ő „nagy vidékű és nagy népességű mezőgazdasági város”-ként jellemzi a mezővárost. Györffyvel szemben azt hangsúlyozza, hogy ez a mezőváros valójában tanyásváros, amelyet nem az állattartó tanya, hanem a szántóföldi tanya teremtett meg, és egységes mezővárosi szervezetet hozott létre.¹⁵ Azóta a kutatás a véleményeket árnyaltan elemzte. Erdei elmé-nye elsősorban a legelők rovására terjeszkedő szántóföld és e szántóföldeken kinövő tanya volt. Könyvében plasztikusan írja le, hogy a tanyák hogyan terjedtek a külső legelők övére, hogyan foglalták el annak a helyét. A folyamat mögött az önmagát megvalósító mezővárost látja amelyik – megállapítása szerint – ekkor érte el fejlődésének a csúcspontját: „Ezzel a terjeszkedéssel tökéletesen eltűnt a pusztá, és egyben teljesen kiépültek a mezőváros szervezeti formái.”¹⁶

Az 1950-es 60-as években a mezőváros kutatásban ismét erőteljesebb vonulatot képezett a történeti, gazdaságtörténeti megközelítés. Szabó István munkásságára már többször hivatkoztunk. Makkai László a földhasználat oldaláról közelítette meg a tárgyat. Megállapításait a későbbi kutatások visszaigazolták. Azt fogalmazta meg, hogy „Középkori mezővárosaink fő jellegzetessége, hogy a mezőgazdasági áruterelés gócpontjai voltak. Mezőgazdasági áruterelés legkorábban a marhaterenyésztésben és a szőlőművelésben bontakozott ki, s ennek megfelelően a mezőváros két típusa jött létre.”¹⁷ A mi szempontunkból a második típus vizsgálata a fontosabb, ezért ezt a vonulatot kívánjuk követni. A szerző megállapította, hogy „A marhaterenyésztő mezővárosok földhasználatát lényegileg ugyanazokat az alapvonásokat mutatja (ti. szabad ingatlanforgalom, személyi- és földesúri függéstől mentes – polgári földbérlet csírája) ... a lakosság a szabadfoglalás jogán olyan komplex gazdasági telephelyeket alakított ki magának, melyek állattenyésztésre s egyúttal kaszálásra és gabonatermelésre szolgáltak, s amelyek magánföldeknek, azaz semmiféle földesúri vagy közösségi művelési kényszernek alá nem vetett magánbirtoknak számítottak.”¹⁸ Majd lejjebb ezt olvashatjuk: „A marhaterenyésztő mezővárosokban is ugyanazok a földhasználati sajátosságok érvényesültek tehát ...: a határ egy részének, mégpedig a termelés szempontjából legfontosabb részének a jobbágytelki rendszertől független, művelési kényszerrel mentes, szabad használata és magánbirtoklásba vétele, ezzel párhuzamosan és ezt biztosítva pedig a szabad használatú határrész jogi viszonyainak az illető közösség önkormányzati

¹² Tagányi Károly é.n.

¹³ Györffy István 1926, 153-186., 1927. 187, 215., 1943. 21-25.

¹⁴ Györffy István 1943, 72.

¹⁵ Erdei Ferenc 1974, 63.

¹⁶ Erdei Ferenc 1974, 91.

¹⁷ Makkai László 1957, 463.

¹⁸ Makkai László 1957, 464.

szervei által, közvetlen földesúri beleszólás nélkül történő rendezése.¹⁹ Számunkra a szerzőnek ezek a gondolatai sarkalatosak, hiszen bennük az alföldi mezővárosok gazdálkodásának a lényegét fogalmazza meg. Tehát árutertermelő állattartásra alapozott mezővárosi fejlődés csak azokon a területeken teremthető meg, ahol megvolt a jobbágytelki rendszertől független földterület – esetünkben a legelő és a kaszáló – és ez nem volt része a telkiállománynak, ezért nem vonták be a művelési kényszer alá, használatát a közösség belső rendje szabályozta, felette nem a feudális hatalom hanem a mezővárosi paraszti közösség rendelkezett. Tehát közös használatú, de parasztpolgári rendelkezésű terület volt.

Makkai László ezt az állapotot nagyon szemléletesen a kettős használat terminussal illeti. Ennek az a lényege, „hogy a kötött földesúri határon kívül a közösség külső elnéptelenedett pusztákat is megszerzett, s ezeket úgy fordítja a maga céljára, hogy kivessi a földesúri fennhatóság alól.”²⁰ Ezt a gondolatot erősítette meg Székely György is, aki a XV-XVI. század termelését és kereskedelmét vette vizsgálat alá. Megállapításait így summázza: „A nagyméretű állattenyésztés és export a magyarországi árutertermelésnek a szőlőtermelés és borkivitel mellett eléggé speciális jellemvonása, időben is megelőzte a nagyarányú gabonatermelést. A magyarországi állattenyésztés nemcsak a belső szükségletet elégítette ki, nemcsak a városok növekvő élelmiszerpiacát látta el, hanem nagyméretű exportot is lehetővé tett.”²¹ Ez a szarvasmarha export a XIV. századtól adatható. 1327-ben a borszlói (Wrocław) vámtarifa említi magyar ökröket, de a magyar állatexport elsősorban nyugat (Ausztria, Németország) és délnyugat felé (Itália) irányult.

Székely György figyelmét nem kerüli el a korabeli irodalom. Bőségesen idéz Cuspinianustól Oláh Miklóson keresztül Nagyszombati Mártonig, akik kortársként szólottak erről a bőségesen jövedelmező exporttevékenységről. Ugyancsak felhívja a figyelmet, hogy Mátyás király korában milyen küzdelem folyt a legelőnek való puszták megszerzéséért. Elsősorban Szeged és Debrecen példáit idézi. Azt írja, hogy „Szeged állattenyésztése a XV. század második felében a kunok rovására kiterjesztett hatalmas legelőkön gyarapodott ... Szeged „várossát” (civitas) a kunokkal való összetűzéseiben Hunyadi Mátyás is támogatta ... a király a kunokkal egyenlő használati jogot biztosított a Duna és a Tisza közti legelőkre, kun szállások tartozékaira, a homokos vidékeken (in terris arenosis, vulgo Homok) és a fekete földeken a szegedieknek és a nemes meg nem nemes kunoknak.”²² A szerző azt is megállapítja, hogy Szeged volt az Itáliába irányuló állatkivitel kiindulópontja. Debrecen is arra törekedett, hogy határait, ezen belül a legelőterületeit minél jobban kiterjessze. Ez utóbbi város középkor végi gazdálkodásának jellemzésére legyen szabad Bárony Istvánt idéznünk: „... a jórészt állattenyésztésre berendezkedett Alföld legnagyobb marhavásárainak egyikét Debrecenben tartották. A nagyarányú marhakereskedelem kibontakozásának igen lényeges feltételét biztosította az is, hogy az idők folyamán Debrecen igen nagy határra tett szert, amelyen biztosítva voltak a nagyarányú szarvasmarhatenyésztés feltételei.”²³ Debrecen jelentős állattartásának a kialakulását már a XIV. századra teszi. A puszták tervszerű megszerzése mögött az izmosodó állattartás kiteljesedését tételezi fel.²⁴

Bácskai Vera Szabó István kutatásaira támaszkodva vizsgálta a középkor végi mezővárosokat. Megállapítása szerint Magyarországon a felemelkedésnek az útja elsősorban a mezővárosi polgárság számára vált nyitottá, mely mögött a mezővárosi kiváltságok, az egy összegben fizetett adó és az önkormányzati jog megszerzése teremtett biztos alapot, amelyik „a nyugati parasztbérlőkéhez hasonló

¹⁹ Makkai László 1957, 464.

²⁰ Makkai László 1957, 467.

²¹ Székely György 1961, 318.

²² Székely György 1961, 320. Oláh Miklós feljegyzését a debreceni civis társadalomról szóló könyvében Balogh István is idézi, mint jellemző XVI. századi adatot: "Váradtól nyugatra óriási rónaság terül el, itt találjuk a gazdag Debrecent, melynek hat országos vására és kiterjedt marhakereskedése van. Ismertem egy Bíró Gáspár nevű gazdag polgárt, kinek 10 000 eladó ökre volt." Balogh I. 1946, 18.

²³ Bárony István 1984, 362.

²⁴ Balogh János 1984, 476.

szabadságot és termelői függetlenséget biztosított” a mezővárosi parasztság számára.²⁵ Molnár Erikre hivatkozva azt is leszögezte, hogy „a mezővárosok nemcsak és nem elsősorban a kézműipar fejlődésében játszottak szerepet, hanem a mezőgazdasági árutertermelés fellendülésében is.”²⁶ Bácskai Vera hangsúlyozta, hogy a mezővárosok mezőgazdasági árutertermelő jellege az ami megkülönbözteti „a korabeli falvak jobbágynak elsősorban önálló östermelésétől”, a mezővárosok a piac, a kereskedelem számára termelnek.” S minthogy a külső és belső piacon a bor és állat iránt mutatkozott a legnagyobb kereslet, a szőlőművelés és állattenyésztés virágzik az oppidumokban, s ennek megfelelően a mezővárosnak két alapvető típusa alakult ki: a bortermelő mezővárosok és az állattenyésztő oppidumok, főleg a legeltetésre alkalmas alföldi területeken.”²⁷ Az a megállapítása is egybecseng más kutatók véleményével, hogy a földművelés alárendelt szerepet játszott a mezővárosok felemelkedésében.

Miután bőséges források alapján bemutatja, hogy milyen hatással volt a dunántúli városokra a bortermelés és értékesítés, sajnálattal állapítja meg, hogy az alföldi mezővárosok állattenyésztésére csak gyér adatok vannak, nem ismerjük ennek az állattenyésztésnek a méreteit és a marhaexport arányait. „Csupán annak a közismert és általánosan elfogadott feltevésnek ismétlésére szorítkozhatunk – írja – hogy a külkereskedelmünknek mintegy 60 %-át (a XVI. század elejétől több mint 91 %-át) kitevő állat- kivitel jórészt az alföldi mezővárosok nyájaiból került ki.”²⁸

A török hódoltság másfél száz éve alatt ez a gazdasági tevékenység tartotta fenn a hódoltság területén lévő mezővárosokat. Az utóbbi évek történeti kutatásai segítenek bepillantani ennek az időszaknak a sajátos gazdálkodásába, de sok még az elvégzendő feladat.

Az Alföldre nehezedező török uralom a kialakult gazdasági rendet abban az irányban módosította, hogy ennek az árutertermelő állattartásnak kedvezett. A felégetett falvak népe a hadjárások után többnyire a nagyobb védettséget adó mezővárosokban keresett menedéket, határukat is „vitték magukkal”, az betagozódott a mezőváros határába. Ezeket az új „pusztákat” többnyire legeltették, csak kevés helyen háborgatta az eke. A török adminisztráció nem akadályozta, sőt ösztönözte a marhakereskedelmet, mert abban a saját anyagi hasznát is látta. A súlyos adóterhek, a földesúri és a török zaklatások, a végváriak gyakori sarcolásai a mezővárosok fejlődésének a gátjaivá váltak. Hiába volt a nagy anyagi felhalmozás a marhakereskedelem révén, ez mégsem vezetett, nem vezethetett „nyugateurópai méretű tökefelhalmozáshoz, még kevésbé fejlődő tőkés gazdálkodás kialakulásához.”²⁹ A megszerzett pénz csak arra volt elegendő, hogy több-kevesebb siker reményében a mezővárosok a fennmaradásukat biztosíthassák. A szomszédos kis települések határával és népességével gyarapodó mezővárosok potenciális súlya majd a török idők elmúltával vált jelentős tényezővé.

Egy-két adattal legyen szabad megvilágítani ennek a korszaknak az árutertermelő állattartását. Káldy-Nagy Gyula vizsgálta meg az 1560-1564 közötti időszakból fennmaradt váci vámnaplót. Az adatokból egyértelműen kitűnik, hogy az itt áthajtott szarvasmarhák után fizettek a legtöbbet. Az 1563. július 22. és 1564. március 9-e közötti nem egészen nyolc hónap alatt – és itt a téli hónapokat le kell számolnunk – Bécs irányába 30428 szarvasmarhát hajtottak át a váci réven. A napló tartalmazza az állatok származási helyét is. Ebből megállapítható, hogy szinte csak az Alföldről került ki ez a nagy mennyiségű jószág.³⁰ Szakály Ferenc, sokoldalúan elemezte a hódoltság életét, gazdálkodását. Szege dről azt állapította meg, hogy a város agrárgazdaságán belül a rideg marhatenyésztés adta a kiemelkedően magas értékhányadot. Számításai szerint az 1570-es években a város szarvasmarhaállománya ötvezer lehetett.³¹ Tanulságos a szerzőnek az a megállapítása is, hogy a várost körülölelő hatalmas

²⁵ Bácskai Vera 1965, 10-11.

²⁶ u.o.

²⁷ Bácskai Vera 1965, 63.

²⁸ A szerző (i.m. 68-69.) Molnár Erikre hivatkozik.

²⁹ Gyimesi Sándor 1975, 140-141.

³⁰ Káldy-Nagy Gyula 1968, 32. Hasonló eredményre jutott a Szolnok megyei kutatásaiban Kocsis Gyula is (1986, 25-52.).

³¹ Szakály Ferenc 1983, 600.

„puszta-birodalomban” már „a XVI. század közepére teljesen kifejlődött a pusztahasznosításnak az a rendszere, amelyet a szakirodalom általában „mezei kertés” rendszernek ismer.”³²

Szakály Ferenc egy másik tanulmányában a törökkori mezőváros és a földesúri hatalom érvényesülésének a kérdését boncolja. Elveti azt a köztudatban élő sztereotípiát, hogy a hódoltság következtében a mezővárosi fejlődésnek tágabb tere volt mint a feudális keretek között lett volna. Fejtegetésének a kiindulópontja, hogy nem szabad légüres térben vizsgálni a kérdést, azt kiszakítani a kelet-európai társadalom- és gazdaságfejlődés összefüggéseiből. A mezővárosok kialakulása és felvirágzása a magyar feudalizmus beavatkozásának az eredménye. Ha a hódoltsági mezővárosok a török uralom alatt maradnak, törvénszerűen a török feudalizmus útjára kerültek volna mint pl. a balkáni városok példája mutatja.³³ Hogy nem ez történt a másfél évszázad alatt az abból következik, hogy a feudális érdekelttség és joghatóság tovább is működött.

Hogy mit is jelentett ez a gyakorlatban azt a szerzőnek egy másik munkájából ismerhetjük meg. A gazdasági érdeküket és a tulajdonosi jogfolytonosságot egyaránt szem előtt tartva az elmenekült földesurak igyekeztek érvényesíteni a hódoltság területén maradt jobbágyaik felett. Ennek számos megnyilvánulása volt. Minket ebből a sokrétű kapcsolatból elsősorban a pusztahasználat adóztatási összefüggései érdekelnek. Vizsgálatából egyértelműen kitűnik, hogy a terjeszkedő mezővárosok elsősorban arra törekedtek, hogy bérlet vagy örökös megszerzés útján bővíthessék határait. Ezt követelte az „extenzív szarvasmarha-tenyésztés kielégíthetetlen területi igénye” és a szántóföldi művelés egyaránt. Ez a törekvés helyenként oda vezetett, hogy visszaállíthatatlanul szétzúzta „a telekrendszer fajtogatóan szűk, fejlődésgátló kereteit.”³⁴

A XVI. században a hódoltság területéről elmenekülő, máshol letelepedő földesurak az új helyzetben nehezen tudtak tájékozódni, nem ismerték a berendezkedő török hatalom sajátosságait. De a következő, a XVII. században, különösen a 15 éves háború után igyekeztek kiterjeszteni a hatalmukat az egykori birtokaikra. Sokszor csak jelképes szolgáltatások vagy adók követelésével igyekeztek megteremteni a jogfolytonosságot. Szakály Ferenc ennek az újrarendeződő kapcsolatnak sokféle formáját, megnyilvánulását tárta fel. Az volt a kialakult gyakorlat, hogy a „marha járásért” pénzt, a pusztai szántók használatáért terményadót követeltek a földesurak.³⁵ Ahol a befolyásukat növelni tudták, ott jelentős bevételekre tehettek szert a puszták bérbeadásával az erősödő konkurencia árfelhajtó szerepe következtében. A növekvő szarvasmarhatartás több-több legelőt követelt, ezért a mezővárosok egymás elől igyekeztek árendába megszerezni egy-egy pusztát. Ez a versengés a földesúr számára kedvező volt, egymás ellen játszhatta ki az érdeklődőket egyre feljebb srófolva az árat.³⁶ Gyakran felsőbb hatóság beavatkozását kellett kérni egy-egy vitás kérdés eldöntésére. Ilyen volt a már korábban is hivatkozott kiskun puszták ügye. Szeged arra törekedett, hogy adományként tüntesse fel a használatában levő pusztákat, míg a kiskunoknak éppen az ellenkező: az, hogy ősi jogon a magukénak tudják. Végülis a nádor, a kunok főbírája döntötte el a vitát azzal, hogy „a várost csak legeltetési s nem földesúri jog illeti.”³⁷ A pusztákért folyó versengés a következő másfél évszázadban éri el a csúcspontját.

A mezővárosi társadalom- és gazdaságszervezet a kettős szorítás – a török adminisztráció és a magyar földesúri hatalom – alatt olyan szilárd, belső – önvédelmi szerepet is felvállaló – rendszert alakított ki, amely sikerrel vette fel a küzdelmet mindkét irányban. Minden bizonnyal ennek a tradíciónak nagy szerepe volt abban, hogy a XVIII. században sikerrel védték meg önállóságukat a visszatérő földesúri hatalommal szemben. Erről állapította meg Szakály Ferenc, hogy a „fölső rendi struktúra” „érintetlenül hagyta a mezővárosok történetileg kialakult, sajátos termelési szerkezetét, azt a gazdasági állapot, amelyre a mezővárosi autonómia egyéb elemei a XVII. századi hatalmi úrban ráépülhettek.”³⁸

³² u.o.

³³ Szakály Ferenc 1986, 330.

³⁴ Szakály Ferenc 1981, 407.

³⁵ u.o. 419.

³⁶ u.o. 439.

³⁷ u.o. 442.

³⁸ Szakály Ferenc 1986, 338.

Ebből a folyamatból érthető meg a következő évszázad egész mezővárosi gazdálkodása. A felszabadító háborúk pusztításai után a békés építőmunka évszázadként tarthatjuk nyilván ezt az évszázadot. Ebben a században teljesítik ki a falvak, mezővárosok a maguk gazdálkodását, ekkor szerveződik újjá, vesz új lendületet a legeltető pusztai állattartás. A visszatérő földesurak birtokba veszik az egykori terénüket, vagy éppen a Kamara által kijelölt új tulajdonosok jelennek meg, és rendezkednek be. Kiepitik saját majorsági gazdálkodásukat, vagy a régi hagyományokat követve tovább is a legeltető állattartás számára fordítják pusztáikat.

A karlócai békével lezáró török alóli felszabadító háborúk eredményeként visszaállott az egységes magyar rendi társadalom. A Habsburg dinasztikus törekvések olyan restaurációs folyamatot indítottak el, amelyek a magyar önállósági törekvéseket gátolták. Elsősorban a nemesi ellenállás megtörése volt a cél. Rákóczi Ferenc zászlóbontásának oka e gyarmatosító és németesítő törekvések ellenszegülésében fogalmazható meg. A szatmári békével közel másfél évszázados nyugalmas, építő időszak következett, amelyik a magyar társadalomnak és a gazdaságnak a megszilárdulását eredményezte. Ebben az építésben az egész társadalom részt vett. Elsősorban arra irányultak a törekvések, hogy újra megszervezzék és beindítsák a termelést a töröktől visszahódított területeken. Ez a korabeli termelési technikával csak úgy volt lehetséges, hogy a népesség lélekszámát jelentősen növelik. Az udvari politika céljának legjobban az felelt meg, ha ezekre a gyéren lakott területekre idegen ajkú, elsősorban német telepeket hoznak. Ennek következményeként alakult ki az a sokszínű etnikai kép az Alföldön, amelyik napjainkig alig változott.

A töröktől visszafoglalt területek hasznosítása sokfajta érdek ütközőpontjában állott. A tulajdon kérdése volt a döntő. Az Újszerzeményi Bizottmány a Habsburg érdekeket képviselte, a visszatérő földesurak a maguk jogait igyekeztek elismertetni, a mezővárosok, falvak lakosai a török idők alatt kialakult rend továbbéltetésében voltak érdekelték. Ezek összeütközéséből alakult ki az az állapot, amelyik meghatározta a mezővárosi és a falusi státust. Különös helyzeténél fogva számíthat figyelmünkre a Kis- és Nagykunság, a Jászság és a Hajdúság. Fejlődésük sok hasonlóságot mutat gazdálkodásukban alapvető egybeeséseket tudunk kimutatni.

Számunkra elsősorban a visszatérő, vagy új földesúr és a közösség, a mezővárosi közösség küzdelmének van jelentősége, hiszen ennek az eredménye nagymértékben alakította a mezőváros további sorsát. Az autonómiát szerzett mezővárosok minden erejükkel azon voltak, hogy jogaikat a visszatérő földesúrral is elismertessék, de legalábbis a maguk számára kedvező együttműködési feltételeket teremtsenek. Ebben a küzdelemben a mezővárosi státus erősödésének vagy gyengülésének az útját is végigkísérhetjük. Ahol a közösség sikeresen védte az érdekeit, a szabadmenetelű mezővárosi státust, ott fejlettebb, gazdaságilag erősebb, megalapozottabb lett ez az intézmény, ahol alulmaradtak a földesúri törekvésekkel szemben, ott alacsonyabb szintű mezővárosi intézmény- és gazdaság-szervezettel találkozunk. Valójában a mezőváros stabilitása függött attól, hogy a közösség miképpen vívja a harcát, hogyan öröködi a gazdaság rendje felett. Mivel ezt a gazdaságot a legeltető állattartás érdekei határozták meg, elsősorban a külső puszták léte vagy hiánya a motiváló tényező. A XVIII. században bőségesen találunk erre példát.

Az árendás és bérelt puszták jelentőségét egy 1819-ben kelt ceglédi panasszal szeretnénk felidézni. A török idők alatt a három város, Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd hasonló jogállapotú település volt. A XVIII. század elejétől azonban eltérő fejlődési utat jártak be. Míg Kecskemét szabad királyi városi rangot szerezve hatalmas pusztabérletekkel gazdagodott, Nagykőrös is eredményesen vívta meg a harcát a visszatérő földesurakkal, addig Cegléd visszasüllyedt a jobbágyi állapotba. A lakosok azon keseregnek, hogy a földesuruk, a Clarissa apáca rend akadályozza a korábbi gazdálkodásuk folytatását, ezért a két testvérvárostól messze lemaradnak: „kiváltképpen Nagykőrös és Kecskemét szomszéd városok virágzó állapotjok és lakosaiknak boldogsága forogván ezen városi Tanács előtt kik magokat eleitől fogva árendában tartván napról napra virágzóbbak lesznek és fellejebb emelkednek, a midőn a mi lakossaink napról napra szemlátomást lejjebb szállnak.”³⁹ A ceglédi, jobbágy-sorba stüllyesztett lakosok világosan látják és fogalmazzák meg a viruló mezőváros kritériumát, a pusztabérletet és az ezen folytatott árutermelő állattartást. A földesuruk ettől zárta el őket.

³⁹ Novák László 1982, 156.

Wellmann Imre a korszak egyik legkitűnőbb gazdaságtörténésze a XVIII. századi mezővárosokról megállapítja, hogy mind maguk mind a polgáraik viszonylagosan nagy önállósággal rendelkeztek, ezzel összefüggésben nagy volt a gazdasági szabadságuk is. Emögött kifejezetten az állattartás súlyát emeli ki amelyik részben a külső pusztákon folyik, részben az aklokban és olaskertekben – ez a kezestartás formája. A harmadik tényezőnek a mezei kertet tekinti, amelyik mind a gazdálkodásnak mind a határhasználatnak sajátos megnyilvánulása.⁴⁰ A mezei kertek történetével, gazdasági szerepével több kitűnő tanulmány is foglalkozott, jóllehet a kérdés még koránt sincs kellően feltárva.⁴¹

A határokon tehát elsősorban legeltető állattartás folyt. A művelési ágak aránya is ezt bizonyítja. Hajdúböszörmény határának pl. 1783-ban 69 %-a volt legelő és kaszáló.⁴² De ez sem volt elegendő. A közösségnek olyan gazdasági ereje volt, hogy a nagyszámú jószágállományának külső pusztákat is bérelt, ezek egy részét tovább is adta subarendába.⁴³ A kiskunsági mezővárosoknak is kiterjedt pusztáik voltak a Duna-Tisza közén, mégis Bereg, Ung, Szabolcs és Szatmár vármegyében is béreltek pusztákat.⁴⁴ Kiskunhalas határának háromnegyed része volt legelő, de ezen kívül is több bérelt pusztán nevelték a gulyáikat.⁴⁵ Hajdúnánás közössége az örökös hajdúföld mellett még három pusztát, Tedejt, Videt és Varjast bérelte.⁴⁶ Hajdúszoboszló Angyalháza pusztát Debrecenből szerezte meg zálogos legelőnek 1700-ban, de emellett még több zálogbirtoka is volt a Hortobágyon.⁴⁷ A város határa már a XVII. század végére kialakult. Ez harmincezer hold volt. Később, a XVIII-XIX. század folyamán az ekkor zálogban használt pusztákat megvásárolták.⁴⁸ Berettyóújfalu magisztrátusa is bérelt legelőkkel tágította szűkös határát, hogy a nagyszámú állatállományát elhelyezhesse.⁴⁹ Kismarja mezővárosi jellegének és öntudatának alakulásában nagy szerepe volt az először zálogba vett, majd megvásárolt pusztáknak. Az itt nevelt szarvasmarha messze földön híressé tette a falu nevét. Kismarján a földszerzés a XIX. század közepére érte el a csúcspontját.⁵⁰

Voltak olyan települések is, amelyek a földesúri beavatkozás következtében a saját határukon alig tudtak heverő állatot tartani. Cegléd mellett ilyen volt Vésztő és Szeghalom is.⁵¹ Gyoma a földesúrával szemben a legelőelkülönülés során nagy hátrányba került. Elvesztette a korábban használt pusztáit, ezért a szomszédos határokon volt kénytelen a tanács a lakosok jószágai számára drága pénzen legelőt bérelni. A nagy távolság és a súlyos bérleti díj előteremtése nagymértékben rontotta az állattartás jövedelmezőségét. Gyakori volt emiatt a tanács panasza.⁵²

Oroszára földesura, Harruckern György az újratelepülő lakosságnak azzal is kedvezni kívánt, hogy a határukhoz kiterjedt nagy pusztákat csatolt. De a gyorsan népesedő településnek így is hamarosan kevés lett a legelője a saját határában. Azonban a települést „áthatolhatatlan falként vette körül az erős kezekben lévő bérletek sora”, így nehéz volt kitörni, pusztát szerezni.⁵³ Bérletek, albérletek szerzésével jutottak legelőhöz, később a Vásárhelyi pusztát meg is vásárolták.

A délvidéki telepítések következtében átrendeződött a településhálózatunk. Erről Gyimesi Sándor azt állapította meg, hogy „a magyar városálózat keretei nagy vonásokban már a XVIII. század elején adottak voltak, de a városodás súlya fokozatosan az Alföld illetve a Délvidék irányába

⁴⁰ Wellmann Imre 1979, 40.

⁴¹ Majlát Jolán 1943; Márkus István 1943; Tudjuk, hogy Szegeden már korábban, a XVI. század közepén kifejlődött a mezeikertes gazdálkodási forma. Szakály Ferenc 1983, I. 600-601.

⁴² Bencsik János 1971, 12.

⁴³ Bencsik János 1971, 37. 24. jegyzet

⁴⁴ Rúzsás Lajos 1980, 35.

⁴⁵ Janó Ákos 1965, 79. A forrásokból kitűnik, hogy Kiskunhalas határának mindössze egynegyede volt szántónak kiosztva, a többi baromjárás maradt.

⁴⁶ Orosz István 1973, 90.

⁴⁷ Komoróczy György 1975, 263.

⁴⁸ Varga Gyula 1975, 402.

⁴⁹ Orosz István 1981, 235.

⁵⁰ Varga Gyula 1978, 79.

⁵¹ Rákos István 1973, 125., Bellon Tibor 1979, 509.

⁵² Daka István 1977, 70-71. A kérdéssel még alaposan tájékoztat Szilágyi Miklós 1977, 575-652.

⁵³ Mádý Zoltán 1965, II. 8.

tolódott el. A városodás folyamatát a mezőgazdasági áruterelés táplálta. Ez azonban csak ott hozott létre jelentősebb települést, ahol találkozott a kereskedelemmel. Az ipar nálunk a XIX. század derekáig még nem volt jelentős városképző erő.⁵⁴ Ezek a délvidéki városok más utat jártak be. Míg tőlük északabbra a földesúri és jobbágyi küzdelem, vagy a kiváltságos állapot teremtette meg a mezővárosi állapotot, addig itt a felsőbbség, a királyi kamara szóltott bele a jogállás alakulásába. Pl. Szabadka a Szegeddel vetekedő nagy határát (170 000 hold) kamarai utasításra nyerte el úgy, hogy hozzácsatoltak 17 pusztát. „A széles határ, különösen a roppant területű közlegelő volt a lakosság „kincsesbányája”, amelyen a XIX. század első felében marha-, juh- és lótarítás folyt ... a XVIII. század végén a szabadkaiak legfőbb áruja nem a gabona, hanem a marha, a ló és a gypajú volt” – írja Rúzsás Lajos.⁵⁵

A mezővárosi fejlődést több helyen akadályozta a visszatérő földesúr, aki a puszták használatában korlátozta a lakosokat. Cegléd példája mellett idézhetjük Tiszapolgárt, a hajdú kiváltságát vesztett települést, amely földesurával, az egri káptalannal vívott kíméletlen küzdelmet a pusztákért. A káptalan lassan, fokozatosan terjeszkedett, egyre inkább érvényesítette földesúri jogait, a polgáriakat kiszorította a korábban használt területekről. Ezeken majorsági gazdálkodást alakított ki. Ez a földesúri érdekvérvényesítés „súlyosan csorbitotta a jobbágyközösség határhasználatát és önkormányzati életét.”⁵⁶ A XVIII. század közepén a tiszapolgáriak a földesúri törekvések következtében két pusztájukat vesztették el: Titkost és Borockást. Ezeken a pusztákon a káptalan előbb saját nyájait legeltette, majd a múlt században részben gazdag tőzséreknek, részben faluközösségeknek adta bérbé.⁵⁷ Ez a földesúri beavatkozás az egykori hajdúközösséget gazdaságilag és társadalmilag is visszavetette, mezővárosi rangjának nagymértékű csökkenését eredményezte. A dél-borsodi síkon Mezőkövesd határa is a földesúri majorság kiépítésének esett áldozatul. A lakosokat kiszorították saját határukból, csupán a jobbágytelki állományt mérték ki nekik. Az állataikkal külső, bérelt pusztákra kényszerültek a Tisza menti legelőkre.⁵⁸

Mindenhol, ahol a földesúr érvényesíteni tudta az akaratát, a mezővárosi közösség kárára tette. A majorsági gazdálkodás kiszélesítésével arányosan fogyott a közösség ereje. Gyomán a legelőelkülönítéssel a jobbágyok gazdasági helyzete rendkívül nehézé vált. 1822-1832 között hajtották végre a paraszti és az urasági legelők szétválasztását. A földesúr a 22510 holdból mindössze 7282 holdat hagyott a jobbágyainak. Ez is a Körösök mellett terült el, melyet gyakran megfutott az árvíz.⁵⁹ Így a gyomaiai állattartása válságba került. Arra kényszerültek, hogy a korábbi szintű gazdálkodásukat feladják. Radikálisan csökkentették az állatállományukat. Ezzel egyidejűleg a közösség gazdasági ereje is csökkent. Egy megyei küldöttség vizsgálata során azt állapította meg, hogy „a rossz minőségű legelőn a gyomai csorda a dögvészhez hasonló élete nem élet, hanem kínos tengődés.”⁶⁰

Mezőberényi kommunisták földesurával a megtelepedéstől kezdve elkezdett küzdelmet vívott a kaszálók és a legelők használati jogáért. A megyei adminisztráció segítségével a XIX. század elejére már 1692 kh kaszálót és legelőt sajátított ki a földesúr a közös használatú területből. A lakosoknak a silány minőségű, gyenge hozamú rész maradt, amelyet ráadásul rendszeresen elöntött a Körös is. A földesúri terjeszkedés meggátolására kérik a lakosok a legelőelkülönítési pert, hogy gát vessenek a földesúri földszerzés mohóságának. 1846-ban született meg a falu számára nagyon kedvezőtlen döntés: „amennyi az úrbéri földek műveléséhez szükséges marhák legeltetésére elegendő”, annyit legelőt hagynak csak meg. Győzött a földesúri akarat, kiszorult a falu határából a kommunitás. Ezután kénytelenek voltak más határokon pusztát bérelni, hogy a korábbi mezővárosi szintű gazdálkodásukat valamennyire fenn tudják tartani.⁶¹ Vésztlő szerencsésebbnek mondható annyiból, hogy bár

⁵⁴ Gyimesi Sándor 1975, 192.

⁵⁵ Rúzsás Lajos 1966, 306.

⁵⁶ Nyakas Miklós 1974, 30.

⁵⁷ Bencsik János 1974, 32-33.

⁵⁸ Sárközi Zoltán 1973, 78.

⁵⁹ Jároli József 1977, 91.

⁶⁰ Daka István 1977, 70-71.

⁶¹ Implom József 1973, 146-147. és 153.

az úrbéri per során kisémmizte földesura, de ugyanazt a legelőt – ha bérlet formájában is – tovább élhette.⁶²

A fenti példák tanulságaként megállapíthatjuk, hogy a mezővárosok minden erejükkel azon voltak, hogy jogaiknak a visszatérő földesúrral szemben is érvényt szerezzenek, de legalábbis a maguk számára kedvező együttműködési feltételeket teremtsenek. Ebben a küzdelemben a mezővárosi státus erősödésének vagy gyengülésének az útját kísérhették végig. Ahol sikeresen vívták meg a harcukat a mezővárosi státusért, illetve a pusztákért ott fejlettebb, gazdaságilag is megalapozottabb lett a mezőváros, ahol alulmaradtak a földesúri törekvésekkel szemben, ott alacsonyabb szintű mezővárosi intézmény- és gazdaságszerkezettel találkoztunk.

A XVIII. században mint láthattuk, a paraszti gazdálkodás meghatározója az árutermelő állattartás. A szántóföldi termelés jórészt alá volt vetve ennek az érdekeknek. Orosz István megfogalmazásában a két ágazat egymást egészíti ki és feltételezi is egymást, „s a tágas legelőket járó állatok is egy földművelő parasztüzem keretei közé illeszkednek be.”⁶³ Wellmann Imre ennek a szerkezetnek a fennmaradását elsősorban a piaci viszonyokkal magyarázza. Vizsgálataiból kitűnik, hogy az ország kivételében a hízott ökör messze megelőzött minden mást. 1733 és 1752 között – megállapítása szerint – éves átlagban kb. ötvenötezer szarvasmarhát hajtottak ki az országból különböző piacokra. Ennek a mennyiségnek „java része az alföldi pusztai legelőkön hízott kövérré, melyeket jobbra parasztközösségek béreltek” – állapítja meg a szerző.⁶⁴

A század végén a napóleoni háborúk hoztak némi változást, a gabonatermelés jelentősége megnő, majd a következő évszázadban a gazdálkodás szerkezete is átalakul. Az állattenyésztés súlya áttevődik a földművelésre, egyúttal a belterjesség irányába mozdul el a tartásmód. Az állattartásban az intenzívebb fajták tenyésztése, a földművelésben a nagyobb hozamú fajták és az új növénykultúrák bevezetése jelzi a változást. Ebben a folyamatban meghatározó szerepe volt a múlt század közepén elkezdett folyószabályozási és ármentesítő munkáknak. A vizek alól felszabadult hatalmas területeken többnyire az eke hasított barázdát. Szinte nincs olyan alföldi falu vagy mezőváros amelyiket ne érintett volna kisebb-nagyobb mértékben ez a tájálalakító munka.

A polgári földtulajdon eszméjének az erősödése mellett minden bizonnyal az ármentesítésnek is nagy szerepe volt abban, hogy megérlelődött a közösen használt földek felosztásának a gondolata, azok egyéni tulajdonba vétele. A század második felében mindenütt végbe is vitték ezt a munkát. A vizektől megszabadult rétek, kaszálók, legelők felosztásával a mezővárosok polgárai jelentős művelhető földhöz jutottak. A viszonylagos földbőség egy időre ezekben a mezővárosokban elodázta a birtokaprózódást, amelyik a kishatárú falvakban már ekkorra súlyos gondok forrásává vált. A kiosztott földeken megindult gabonatermelés és belterjes állattenyésztés nagy lendületet adott a gazdálkodásnak, ugyanakkor a településeken belül nagyon éles társadalmi konfliktusok forrásává vált. A vagyonos réteg tovább növelte a gazdasági súlyát, míg a nincstelének többnyire kívül maradtak a birtokon, sem módjuk, sem anyagi lehetőségük nem volt, hogy földet szerezzenek. A múlt század végi agrármozgalmak egyik indítórugóját ebben a folyamatban látja a szakirodalom.

A termelés szerkezetének az átalakulása mindenütt végbement, de tájanként eltérő formákat öltött. Mind társadalmilag mind gazdaságilag más eredményeket hozott a Jászságban, Kis- és Nagykunságban, a Hajdúságban vagy a jobbágyi függéstől megszabadult területeken. Hajdúböszörményben pl. a XIX. század második felében főként a szénatermő rétek rovására kiterjeszkedtek a szántók. Ebben az időszakban mintegy hétezer hold szántóval bővült a böszörményi határ, ennek közel 70 %-a a rétek feltöltéséből származott.⁶⁵ Nagykőrösön az 1870-es évekig a legelők a határ egyharmadára zsugorodtak, ezt a területet is kiosztották a lakosok között.⁶⁶ Orosháza határát a lakosok a szomszédos településektől vásárolt területekkel gyarapították. Így vették meg a Vásárhelyi pusztát, amely Hódmezővásárhely közlegelője volt. A felosztás után a vásárhelyiek a nagy távolság miatt nem tartották gazdasá-

⁶² Szabó Ferenc 1973, 153-154.

⁶³ Orosz István 1974, 36.

⁶⁴ Wellmann Imre 1979, 84.

⁶⁵ Orosz István 1973, 345.

⁶⁶ Márkus István 1943, 3., és Novák László 1978. 76. passim.

gosnak a művelését, ezért adták el szívesen az orosháziaknak, akik jutányos áron vásárolták meg.⁶⁷ Tanyákat építettek rá, szántóföldi műveléssel éltek.

A kiskunsági mezővárosok felosztott pusztáinak a benépesülése ismét más úton történt. Kiskunhalas homoki legelőit 1863-ban osztották ki a lakosok között. A tagosítás után a törpebirtokosok nem voltak képesek megművelni, termővé változtatni. Ezért mint hasznavehetetlen, értéktelen földeket elköttyavetyélték. Tőlük a tehetősebb gazdák vásárolták össze, hogy az eredeti rendeltetésüknek megfelelően nagyarányú jószágartással hasznosítsák.⁶⁸ Szabadszállás homoki legelője Aranyegyháza volt, melyet a múlt század végén osztottak ki a birtokos lakosok között. A fekete földhöz szokott gazdák ezekkel a sívó homokbuckákkal nem tudtak mit kezdeni, ezért olcsó áron eladogatták a koronauradalomból, az Adacsok felől érkező pásztoroknak. Az új telepések emberfeletti munkával tették termővé a homokot. Tanyát építettek földjükön, fákkal kötötték meg a szálló homokot. Ma ezeken a területeken virágzó szőlő- és gyümölcsstáblákat találunk.⁶⁹ Kiskunmajsa határának a délkeleti területein voltak a homokpuszták, a külső legelők. Ezeket is a múlt század végén osztották ki. A majsai gazdák a redempciós jogaik alapján jutottak kisebb-nagyobb területekhez, de meg sem kezdték rajtuk a gazdálkodást, hanem a Szeged vidékéről érkezőknek olcsó pénzen eladták. Így népesült be Kígyós, Csólyos, Pálos, Kömpöc, Üllés és még néhány pusztá a Kiskunság déli részén.⁷⁰

Ez a folyamat azért is tanulságos, mert rávilágít arra, hogy a megváltozott termelési feltételek következtében a határok átrendeződtek. Rajtuk tanyák, új falvak jöttek létre. Ahogyan a XIII-XIV. században a pusztásodás teremtett új feltételeket a kialakuló legeltető állattartás számára, most a belterjes gazdálkodás útjára lépő mezőgazdaság alakította át a határok képét. Mindkét esetben a kor gazdasági szükségletei határozták meg a folyamat irányát. A recens néprajzi vizsgálatok már ennek a megváltozott paraszti életformának a jelenlétével találkoztak, a múlt pásztorokultúrája csak reliktumokban maradt meg itt-ott, hogy ennek a gazdálkodásnak a híre ne múljon el nyomtalanul, és a levéltári források mellett hiteles képet rajzolhasson róla a szaktudomány.

Szeged

BELLON TIBOR

IRODALOM

BÁCSKAI Vera

1965 *Magyar mezővárosok a XV. században*. Budapest

BALASSA Iván

1991 *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Történeti-néprajzi tanulmány*. Tokaj

BALOGH István

1946 *Civisek társadalma*. Debrecen

BALOGH János

1984 *A mezőgazdálkodás*. Debrecen története 1693-ig I. 471-492. Debrecen

BÁRSONY István

1984 *A város kereskedelme 1693-ig*. Debrecen története 1693-ig. I. 347-409. Debrecen

⁶⁷ Mády Zoltán 1965, 15.

⁶⁸ Janó Ákos 1965, 83.

⁶⁹ Bellon Tibor 1994, 150.

⁷⁰ Saját gyűjtés. Ld. még a Csólyospálos c. tanulmánykötetet. *Tanulmányok Csólyospálos történetéről és népéletéről*. (szerk. Fodor Ferenc) Csólyospálos, 1995. (Bellon Tibor 1995, 309-330. és Szücs Judit 1995, 299-308.)

BELLON Tibor

- 1979 *Szeghalom paraszti gazdálkodása*. Szeghalom (történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok). 493-560.
 1993-1994 *Adatok Szabadszállás gazdálkodásához*. Néprajz és Nyelvtudomány XXXV. 145-181.
 1995 *Homokba fült tanyák?* Csólyospálos. Tanulmányok Csólyospálos történetéről és népéletéről. (szerk. FODOR Ferenc). 309-330. Csólyospálos

BENCSEK János

- 1971 *Paraszti állattartás Hajdúböszörményben*. Debrecen
 1974 *A paraszti közösség gazdasági tevékenysége*. (Fejezet Polgár történetéből) Hajdúsági Közlemények 3.

DAKA István

- 1977 *Gyoma története az újratelepüléstől az 1848. évi polgári demokratikus forradalomig*. Gyomai tanulmányok (szerk. Szabó Ferenc) 37-86. Gyoma

ERDEI Ferenc

- 1974 *Magyar város*. Budapest

GYIMESI Sándor

- 1975 *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest

GYÖRFFY György

- 1977 *István király és műve*. Budapest

GYÖRFFY István

- 1942 (1926) *Az alföldi kertés városok. Hajdúszoboszló települése*. Magyar nép – magyar föld. 153-186. Budapest
 1927 *Hajdúböszörmény települése*. Szeged.
 1943 *Pásztorépítkezés a Magyar Alföldön*. Magyar falu – magyar ház. 161-224. Budapest

HECKENAST Gusztáv

- 1970 *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*. Budapest

IMPLÓM József

- 1973 *Mezőberény újratelepítése és története a kései feudalizmus időszakában (1723-1848)*. Mezőberény története I. 93-183. Mezőberény

JANÓ Ákos

- 1965 *Gazdasági élet*. Kiskunhalas (Helytörténeti monográfia I.) 72-108. Kiskunhalas

JÁROLI József

- 1977 *A polgári forradalom és a szabadságharc időszaka*. Gyomai tanulmányok. 87-124. Gyoma

KÁLDY-NAGY Gyula

- 1968 *Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560-1564-ben*. Történeti Statisztikai Évkönyv 1965-1966. Budapest

KOMORÓCZY György

- 1975 *Hajdúszoboszló városigazgatása 1720-1848 között*. Hajdúszoboszló monográfiája. 255-296. Hajdúszoboszló

MÁDY Zoltán

- 1965 *Orosháza határának története*. Orosháza története és néprajza II. 7-24. Orosháza

MAJLÁTH Jolán

- 1943 *Egy alföldi civis-város kialakulása. (Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megletelepedéstől a XVIII. század elejéig)*. Budapest

MAKKAI László

- 1957 *A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései*. Kelemen Lajos Emlékkönyv 463-478. Kolozsvár

MÁRKUS István

- 1943 *Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII-XVIII. században*. Adalék a kertsváros és a tanya kérdéséhez. Történeti néprajzi tanulmány. Kecskemét

NOVÁK László

1978 *Nagykőrös mezővárosi fejlődése és településrendszere a XVII-XIX. században.* Nagykőrös, 9-168.

1982 *Cegléd mezőváros a XVIII. században és a XIX. század első felében.* Cegléd története. (Studia Comitatus 11.) 121-188. Szentendre

NYAKAS Miklós

1974 *A hajdúváros pusztulásától a jobbágyfelszabadításig.* 1717-1848. Polgár története. 134-226. Polgár

OROSZ István

1963 *Mándok birtokviszonyainak változásai 1870-1989.* A KLTE Történeti Intézetének Évkönyve II. 157-172. Debrecen

1973 *Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom.* Hajdúnánás története. 89-208. Hajdúnánás

1973 *A hajdúböszörményi mezőgazdasági termelés és agrártársadalom fejlődése 1784-1889.* Hajdúböszörmény története. 343-390. Debrecen

1974 *Hajdú városok gazdálkodásának és társadalmi szerkezetének 18-19. századi történetéhez.* Paraszti társadalom és műveltség a 18-20. században. II. 25-44. Szolnok

1981 *Berettyóújfalui agrárviszonyai a XVII-XIX. században.* Berettyóújfalui története. 229-297.

PACH Zsigmond Pál

1963 *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV-XVII. században.* Budapest

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1993 *A magyar állattartó kultúra korszakai.* Kapcsolatok, változások és történeti rétegek a 19. század elejéig. Budapest

RÁKOS István

1973 *Vésztő története az újratelepüléstől 1848-ig.* Vésztő története. 119-140. Vésztő

RÚZSÁS Lajos

1966 *A városi fejlődés a XVIII-XIX. századi Dél-Magyarországon. (A városi fejlődés gazdasági alapjai).* Értekezések 1964-65 (MTA Dunántúli Tudományos Intézet évkönyve). 287-321. Budapest

1980 *A mezőgazdaság.* Magyarország története 1790-1848. I-II. 324-372. Budapest

SÁRKÖZI Zoltán

1973 *A földközösség felbomlása Mezőkövesden.* Borsodi Történeti Évkönyv IV. 75-90. Miskolc

SZABÓ Ferenc

1973 *Vésztő az önkényuralom korában.* Vésztő története. 145-160. Vésztő

SZABÓ István

1948 *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből.* Budapest

1963 *A prédiium.* Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. Agrártörténeti Szemle V. 1-49, 301-337.

1969 *A középkori magyar falu.* Budapest

1975 *A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig.* Budapest

SZAKÁLY Ferenc

1981 *Magyar adóztatás a török hódoltságban.* Budapest

1983 *Török megszállás alatt (1543-1686).* Szeged története I. 535-738. Szeged

1986 *Az alföldi mezővárosok és a magyar feudális hatalom.* Falvak, mezővárosok az Alföldön. 325-342. Nagykőrös

SZÉKELY György

1961 *Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV-XVI. században.* Agrártörténeti Szemle III. 309-343.

SZILÁGYI Miklós

1977 *Mezővárosi társadalom és műveltség.* 575-652. Gyoma

SZÜCS Judit

1995 *„Sérthetetlen volt a mezsgye, Szent volt a föld.” Csólyospálos. Tanulmányok Csólyospálos történetéről és népéletéről.* 299-308. Csólyospálos

TAGÁNYI Károly

é.n. *A földközösség története Magyarországon.* Budapest

VARGA Gyula

1975 *Hajdúszoboszló agrártörténete.* Hajdúszoboszló monográfiája. 399-446. Hajdúszoboszló

1978 *Egy falu az országban. (Kismarja életrajza a felszabadulásig).* Debrecen

WELLMANN Imre

1979 *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században.* Budapest

WIRTSCHAFTLICHER HINTERGRUND DER ENTWICKLUNG DER MARKTFLECKEN AUF DER GROSSEN UNGARISCHEN TIEFEBENE

Die ungarische Stadtentwicklung vom Mittelalter bis zum heutigen Tage hatte einen spezifischen Weg. Das betrifft vor allem die Besiedlungen in der Mitte des Karpatenbeckens, also auf der Grossen Ungarischen Tiefebene, weil sonst der Charakter und das Tempo der Entwicklung der von Europa ähnlich war. Unsere Region geriet für anderthalb Jahrhunderte vom Anfang des 16ten Jahrhunderts ab unter türkische Besetzung. Infolge derer begannen die blühenden Dörfer zugrunde zu gehen. Auf der Grossen Ungarischen Tiefebene entstanden Siedlungen im weitmaschigen Netz mit weiter Gemarkung. Für ein solches Siedlungssystem ist kein anderes Beispiel in Europa zu finden. Zu gleicher Zeit vom 14ten und 15ten Jahrhunderten ab sind wir Zeugen bedeutender Veränderungen in Europa's westlichen Regionen. Die Verpflegung der Bevölkerung in den in eine neue Stufe der städtischen Entwicklung tretenden Regionen forderte Einführung von Fleisch. Dieser Bedarf wurde mit den auf den weiten Weiden der Siedlungen der Grossen Ungarischen Tiefebene fettgemästeten Rindern befriedigt. Eine bedeutende Leistung der mittelalterlichen ungarischen Landwirtschaft war die Herauszüchtung des ungarischen grauen Rindviehes, welches mit extensiver Zuchtmethod auf den Weiden in der Umgebung der Marktflecken fettgemästet war, und welches auch das Treiben auf die Märkte ohne Gewichtsverlust ertrug. Von Jahr zu Jahr wurden Hunderttausende von ihnen auf norditalianische, süddeutsche und böhmisch-mährische Gebiete getrieben.

Diese wirtschaftliche Verbindung funktionierte mit mehrem oder minderem Erfolg bis Mitte des 19ten Jahrhundert. Die jahrhundertelange, gut organisierte Praxis des Viehzuchtes und Viehhandlung erschuf das auf Warenproduktion beruhende System der Marktflecken, wessen ideologischen Hintergrund der Protestantismus und die bäuerlich-bürgerliche Lebensweise bildete.

Die kleinste funktionierende Wirtschaftseinheit im feudalen Alter war der Leibeigenenbetrieb, welcher in die Dorfgemeinschaft integriert eine Base der Produktion bildet. Deshalb charakterisieren die Forscher diese Periode als die Zeit des dörflchen Europas. Aus diesem Dorfsystem hoben sich die Städte aus, – unter ihnen auch die Marktflecken auf der Grossen Ungarischen Tiefebene. Die Tierzucht auf den Pusztas gab den Bauern eine solche Einnahme, welche ihre Entwicklung, ihre Verbürgerlichung ermöglichte. Auf dieser materiellen Base organisierten sie Schule, vergrösserten sie ihre Bildung. Ihre feudalen Pflichten gegenüber den Gutsbesitzern glichen sie nicht mit Arbeit, sondern mit Geld aus. Also die Geldwirtschaft und der Handel gewann an Bedeutung. Die Marktflecken spielten in diesem Prozess eine bedeutende Rolle. Der Verfasser stellt aufgrund seiner jahrzehntelangen Forschung das Funktionieren dieses Marktfleckenssystems auf der Grossen Ungarischen Tiefebene vor. Die Abhandlung legt einen besonderen Akzent auf den Umstand, dass die auf der Warenproduktion beruhende Viehzucht der Marktflecken nur auf solchen Gebieten möglich war, wo die Voraussetzungen für die Benützung von freien, von den Grundstücken der Leibeigenen unabhängigen Feldern vorhanden waren. Diese Pusztas entweder gehörten zu den sie bearbeitenden

Personen oder wurden gemietet. Diser letzter Umstand brachte ihren kommerziellen Wert zum Vorschein.

Der Handel mit Mastvieh war sogar während der türkischen Besetzung ungestört, denn die Macht war im grösseren Einkommen, im Profit interessiert. Das ganze Wirtschaftssystem, – darin auch die auf der Warenproduktion beruhende Tierzucht, – wurde von den für das ganze Leben der Marktflecken verantwortlichen Räten gesteuert, in Hand gehalten. Infolge ihrer erfolgreichen Tätigkeit konnten sie auch mit den feudalen Grundbesitzern kämpfen, sie konnten die Interesse der Wirtschaft treibenden Bürger der Marktflecken vertreten. Im feudalen System hing die Entwicklung der Marktflecken davon ab, wieweit sie Unabhängigkeit von der Macht der Grundstückbesitzer erreichen konnten. Das hatte besonders im Kampf gegen die sich zurückkehrenden Grundstückbesitzer im von dem türkischen Joch sich befreiten Land eine entscheidende Rolle. Die Abhandlung lenkt die Aufmerksamkeit mit der Hilfe der zutreffenden wirtschaftsgeschichtlichen und ethnographischen Literatur auf das Anwesen, Funktionieren und Blüte dieser Siedlungsform.

Die Entwicklung der Marktflecken im Kapitalismus hatte verschiedene Wege. Wo sich die Marktflecken den neuen Anforderungen anpassen konnten, konnten sie sich mit den neuen Produktionsmethoden integrieren, aber wo sie keinen Ausweg finden konnten, fristete die Wirtschaft ihr Dasein im traditionellen System weiter.

TIBOR BELLON

Beérkezett könyvek

Párniczky József: Jelképtár. A magyar hímes-tójas jelképei. Székesfehérvár, 1996. 24 p. Öreghegyi Községi Ház

Redemptio. A jász és kun települések honismereti lapja. Szerk.: Muhoray György. III. 2. 1996. április. A Jász Múzeumért Alapítvány, Jászberény

Rivista di Studi Ungheresi. Al Millecentenario dell'insediamento del popolo ungherese nell'Europa centrale (896-1996). Az olaszországi Hungarológia Központ folyóirata. Szerk.: Sárközy Péter. 1995. 10. sz. 191 p. Università di Roma, La Sapienza, Cattedra di Lingua e Letteratura Ungherese

Rokonnépek és őshazák. A finnugor népek hagyományos kultúrája. Összeáll.: Kerezi Ágnes. Szerk.: Selmeczi Kovács Attila. Budapest, 1996. 52 p. Néprajzi Múzeum

Rónay Jácint: Napló. Sajtó alá rendezte és az utószót írta Hölvényi György. METEM-könyvek 13. Budapest–Pannonhalma, 1996. 400 p. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség

Röske földje és népe. Szerk.: Péter László. Szeged, 1996. 504 p. Röske község Önkormányzata

Sándor János: Kolon. Egy falu a Zoboralján. Népmiszereti Könyvtár 9. Komárom–Dunaszerdahely, 1996. 92 p. Lilium Aurum; Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság

Sill Ferenc: Csütörtök mezőváros története. Csallóközi Kiskönyvtár. Pozsony, 1996. 320 p. Kalligram Könyvkiadó

Soós Sándor: Csíksomlyó. Szentendre, 1996. 192 p. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága

Studia Nova. Új Tanulmányok. A Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karának tudományos közleményei 1995/4. Szerk.: Beke Albert, Szilágyi Ferenc. Budapest, 1996. 314 p. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó

Somorja. Történelmi olvasókönyv. Összeáll. és szerk.: Bárdos Gábor, Presinszky Lajos, Végh László. Somorja, 1996. 184 p. Gyüreső István Alapítvány

So sangen in den dreissiger Jahren. Lieder und Sprüche, vorgetragen von Frauen aus Császártöltés und Katymár. Wien, 1993. 172 p. Niederösterreichisches Bildungs- und Heimatwerk (Wien), Hazánk Könyvkiadó (Győr)

Sudár Balázs – Csörsz Rumen István: "Trombita, rézdob, tárogató..." A török hadizene és Magyarország. Enying, 1996. 167 p. Tinódi Lantos Sebestyén Református Zeneiskola

Südost-Forschungen. Internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas. Szerk.: Edgar Hösch, Karl Nehring. LV. München, 1996. 618 p. R. Oldenbourg Verlag

Szabadsfalvi József: Herman Ottó a parlamenti képviselő 1879-1897. Officina Musei 5. Miskolc, 1996. 437 p. Herman Ottó Múzeum

Szapu Magda: Gyermekjátékok. Énekes-táncos, szöveges, mozgásos és sportszerű népi játékok Somogyban. Válogatás Együd Árpád néprajzi gyűjtéséből 3. Kaposvár, 1996. 289 p. Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága

Szent forrás. Műfordítások a türk népek irodalmából. Szerk.: Szalainé Kegyes Margit. Karcag, 1988. 124 p. Déryné Művelődési Központ, Gábor Áron Gimnázium

Szent István király és Székesfehérvár. A Szent István Király Múzeum Közleményei B sorozat 42. szám. Székesfehérvár, 1996. 67 p. Szent István Király Múzeum

Takács Péter – Udvari István: Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából. II. Periférián Könyvek 2. Nyíregyháza, 1996. 353 p. Periférián Alapítvány

Tanulmányok Pápa város történetéből 2. Szerk.: Hermann István. Pápa, 1996. 214 p. Pápa Város Önkormányzata

Téka. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum tájékoztatója - Szentendre. 1996/1-2. Mutató 1979-1995. Összeáll.: Ládi László. 210 p.

Udvari István: A Mária Terézia korabeli úrbérrendezés szlovák nyelvű kéziratos forrásai. Szepes és Zemplén vármegyék. Vasvári Pál Társaság Füzetei 15. Nyíregyháza, 1996. 223 p.

Udvari István: Ruszinok. A magyarországi ruszinokról és ukránokról. Szombathely, 1996. 12 p.

Ujváry Zoltán: Szülőföldön hontalanul. Az elhurcolt felvidéki magyarok kálváriája. Debrecen, 1996. 142 p. Fábíán Bt. Mester Kiadója

Ungarn im Spiegel der deutschsprachigen Literatur der Jahre 1945-1996. I-III. München, 1997. Kubon & Sagner Buchexport-Import GmbH

Vas megye népművészete. Szerk.: Gráfik Imre. Szombathely, 1996. 400 p. Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága

Veres Péter: The Ethnogenesis of the Hungarian People. Problems of Ecologic Adaptation and Cultural Change. Papers of Anthropology 5. Budapest, 1996. 50 p. Ethnographical Institute of the Hungarian Academy of Sciences

Veszprém Megyei Honismereti Tanulmányok XV. Szerk.: Hadnagy László. Veszprém, 1993. 172 p. Veszprém Megyei Honismereti Egyesület

Veszprém Megyei Honismereti Tanulmányok XVI. A honfoglalás 1100. évfordulójának tiszteletére. Szerk.: Hudi József, Tóth Dezső. Veszprém, 1996. 200 p. Veszprém Megyei Honismereti Egyesület

Viga Gyula: Hármás határon. Tanulmányok a Bodroghöz változó népi kultúrájáról. Officina musei 4. Miskolc, 1996. 335 p. Herman Ottó Múzeum

A TERÜLETHASZNOSÍTÁS VÁLTOZÁSA A BODROGKÖZBEN A FOLYÓSZABÁLYOZÁSI MUNKÁK HATÁSÁRA

A Kárpát-medence természeti környezete történetét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a honfoglalás óta eltelt ezeregyszáz esztendőben a természeti környezet leginkább és leggyorsabban a vízrendezések hatására alakult át. A szabályozás előtt a Kárpát-medence alföldi (200 m-nél mélyebben fekvő) részének 24 %-a volt az év nagyobb felében vagy időnként vízzel borított terület. Ez az arány a legfontosabb vízrendezési munkák befejezése után 3 %-ra csökkent (Fodor 1957, 5, Botár-Károlyi 1971, 47). Az ártéri környezet átalakulása leghatározottabban a gazdálkodás, főként a területhasznosítás esetében okozott változást. E tanulmány egy olyan nagyobb lélegzetű dolgozat része, amely a Bodrog, a Latorca és a Tisza által közrefogott ártéri terület, a Bodrogeköz területhasznosításának változását vizsgálja az 1830-as évek és 1910, vagyis a lényeges folyószabályozási munkák kezdete előtti évtized és a legfontosabb belvízrendezési tevékenység befejezése utáni évtized közötti időtartamban.

A dolgozatban a legfontosabb forrást a természeti környezetet bemutató térképek, a rendelkezésre álló korabeli úrbéri és kataszteri térképanyag, valamint az 53 bodrogeközi és további 13, Bodrogeközbe átnyúló határu település területhasznosítását jellemző statisztikai adatsorok jelentették. Ezeket az adatokat kartográfiai és számítógépes vizsgálat segítségével elemeztem. Ennek módszertani és tudományelméleti hátterét, valamint a források kritikáját már máshol kifejtettem (Borsos 1994a, 1995b), ugyancsak összegeztem már a szabályozás előtti állapotot (Borsos 1994a), a szabályozás történetét és a szabályozásnak a természeti környezetre gyakorolt hatását (Borsos 1994b), valamint a területhasznosítás változása számítógépes elemzését (Borsos 1995a). E tanulmányban elsősorban a kartográfiai elemzés és az adatok számítógépes rendezése segítségével a területhasznosítás változása folyamatát szeretném bemutatni. Az 1883-ból származó adatsorok a szabályozás utáni, az 1910-es adatok pedig a lecsapolás utáni helyzetet jellemzik. Az 1855-ös adatsorra, amely a szabályozás előtti helyzetre vonatkozik, csak szükség esetén utalok, ezek az adatok az *1. táblázatból* kiolvashatók.

A szabályozási és lecsapolási munkák alatt és után nemcsak a természeti viszonyok változtak meg, hanem a gazdasági és társadalmi környezet is átalakult.

A jobbágyfelszabadítás nyomán a nagybirtok elvesztette a robotmunkaerőt, de a hitel- és pénzügyviszonyok fejletlensége miatt ennek maradványai (pl. földbérletért, hitelkamatként készpénz helyett élmunkával fizettek) tovább éltek (Balassa 1956, 6-7). A Bodrogeközben a vízrendezési munkákkal párhuzamosan végezték a birtokrendezést is. A mocsár még az itteni lakosok gazdasági tevékenységének színtere volt, az újonnan művelésbe fogható területek már nem. A nagybirtokosok előre-

látása és a helyi lakosságnak a vízrendezés iránt táplált bizalmatlansága miatt a lecsapolt területek túlnyomórészt a nagybirtokokhoz kerültek. E földeket nem a helyi lakosok jobbágyi szolgálataival, hanem – a részben betelepülő – gazdasági cselédek munkájával műveltették meg. A bodrogi szabályozás után alig birtokoltak több földet mint előtte (Balassa 1975, 225), s a nagybirtokokkal tőkeerősségben sem állták a versenyt. 1895-ben a Bodrogköz területének 43%-át a nagybirtokosok tartották kezükben, s a többi 57%-on osztoztak a kisebb nemesi birtokosok, a polgári "elemek" és a volt úrbéresek (Kiss 1896, 48). Egész Zemplén megyében 1904-ben a nagybirtokok aránya 50,4, a kisbirtokoké 29,2% volt, amit a korabeli szakírók is igen kedvezőtlennek tartottak az országos 32,3 és 46,5%-hoz képest (Borovszky é.n. (1904), 173). A XIX. század végén országosan jellemző volt a gazdaságok aprózódása és tönkremenetele, ami elősorban a kis- és törpebirtokokat érintette, és a nagy- és középbirtokok arányát növelte. Ez a folyamat Zemplén megyében különösen erőteljes volt (Sándor 1958, 98-99).

A gazdálkodásra ható külső tényezők közül fontos figyelembe venni, hogy a század közepén még gyors gazdasági sikerrel kecsegtető gabonakonjunktúra kifulladás, és helyette az 1880-as évektől kezdődően gabonaválság köszöntött be. Az amerikai gabonatermelés felfutása egész Európában letörtte az árakat. Az ellene való védekezésésként történt "védővamos fordulat" hatására ugyan a Monarchián belül a magyar gabona biztos vevőre lett, de kiszorult az országon kívüli piacokról, ugyanakkor a gabonadömping árcsökkenő hatása alól sem vonhatta ki magát (Sándor 1958, 79-80, Orosz 1979, 1054-1055). A szántóföldi növénytermesztés kiterjesztése tehát a Bodrogközben mindenképpen elkésett.

A mezőgazdaság rendszere is változott. Az elvégzett tagosítás, az új szántóföldi növények (kukorica, burgonya), és főképpen a közigazgatási hatóságok utasítása hatására a parasztgazdaságokban is kezdett fölbomlani a hagyományos háromnyomásos gazdálkodási rend, de csak heves viták után és felemás módon, a kívánt "szabad gazdálkodás" bevezetésére nemigen került sor (Orosz 1979, 1068-1070). A Bodrogközben a gazdák főképp a jó minőségű rétek és legelők hiánya, valamint ezek csökkenő aránya miatt ragaszkodtak a korábbi rendszerhez: az ugaron szabadon legeltethettek.

Látható, hogy a környezet- és az ezzel járó életformaváltás, gazdasági átalakulás következtében a parasztság helyzete romlott. Ilyen körülmények között az átalakult környezetre adott kulturális válaszok között meg kell említenünk a bodrogi agrárszocialista mozgalmakat. Ezek egyrészt a régi, számukra kedvezőbb rendszerhez próbáltak ragaszkodni, másrészt az új helyzethez alkalmazkodva, a megnövekedett nagybirtokok földjét akarták kiosztatni (Balassa 1956, 18). Az agrármozgalmak országosan különösen a szabályozás befejezése után, az 1890-es évek végén váltak jelentőssé, amikor a kubikusként dolgozó nincstelenek is elvesztették munkájukat. A Bodrogközben a földosztó mozgalom csúcspontja 1897-98-ban volt. A nagybirtokok egy részének felosztásán kívül a cselédek helyzetének javítása, a különzolgálatok eltörlése, adócsökkentés és politikai jogok is a célok között szerepeltek (Balassa 1956, 21-22).

Kartográfiai elemzés¹

A Bodrogköz természeti környezetét elsősorban a határoló három folyó, északon a Latorca, északnyugaton, nyugaton a Bodrog és délkeleten a Tisza határozta meg. E folyók töltötték fel a síkságot, melynek közepén a Tisza két egykori fattyúága kanyargott, a mai országhatár mentén a Karcsa, s tőle északra a Tice. A folyók közén mélyebben fekvő, nedves területek és kiemelkedések váltakoztak. A Bodrogköz déli részén a Hosszúrét süllyedéke volt a meghatározó, amelyet kelet felé a Rozványi-dombság számos homokbuckája, nyugat felé a Bodrog, illetve a Bodrogzugban a Szigetköz löszplatója határolt. A Karcsa és a Tice között terült el a Keresztúrpusztai- és a Gerepsepusztai-süllyedék, tőlük keletre a Helmecei-dombság, nyugatra a Tarbucka vulkanikus tömbje emelkedett.

¹ Az idézett irodalom utáni térképjegyzék csak a jelen esetben használt legfontosabb és áttekintő térképeket tartalmazza. A mellékelt térkép elsősorban ezek alapján készült. A korabeli, az egyes falvak határát ábrázoló úrbéri és kataszteri térképek, valamint 1. táblázatban felhasznált földkönyvek jegyzéke Borsos 1994a:340-343. oldalán található.

A mentesítés és a gabonakonjunktúra kettős nyomására a Bodrogtőzben a területhasznosítás átalakulására legjellemzőbb a földművelés kiterjesztése, a szántóterületek nagyságának növekedése volt. Ez főleg a rétek, legelők és erdők rovására történt, míg a korábban terméketlennek bejegyzett, bár a lakosság által használt területek helyét rétek és legelők foglalták el. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a szántók a magasabb partrészek, hegylábak, homokdombok tetejéről kezdtek kiterjedni a süllyedékek felé, a süllyedékek nagyobb mocsarait (Hosszúrét, Ludasrét) már lehetett vizes legelőként hasznosítani, majd a belvízrendezés után e területeket is feltörték.

A földrajzilag a Bodrogtőzhez, de közigazgatásilag nem Zemplén, hanem Szabolcs megyéhez tartozó Szigetköz falvaiban (Kenézlő, Viss, Zalkod) a szabályozás előtti helyzethez hasonlóan továbbra is a központi magasabb területet használták szántónak, míg a peremi részek, már kisebb mértékben, de megmaradtak rétek, legelőknek.

A Tisza menti falvak esetében a magasabb partrészekon korábban is jellegzetes szántósáv egyre jobban terjeszkedett a Hosszúrét felé, jórészt elfoglalva a korábbi rét és legelőövet, amely áttolódott a Hosszúrét itt már keskenyedő süllyedékébe. A változás főleg a két Cigánd határában volt jelentős, Karádon a szántóöv szélessége alig változott, de a településszerkezet igen. Cigánd felé félúton a betelepült gazdasági cselédek lakhelyeként kialakult egy új község csírája, Szt. Mária major, amelyből később Tiszacsermely lett.

A rozvágyi dombok közül eltűnt a mocsár nagyobb része, és a helyét elfoglaló lentesebb rétből és legelőből egyre több helyen az alacsonyabb hátakon is szántófoltok emelkednek ki. Agárd és a két Tárkány határában a szántók nemcsak a korábbi vizenyős területek és rétek, de a Tisza parti erdők rovására is kiterjedtek, így a Tisza mellett csak Ricse és Leányvár határában maradt nagyobb erdőterület.

A Karcsa felső folyásánál sokkal kevésbé változott a művelés. Itt a szántók korábban is jelentősebb területet foglaltak el, bár most a Perbenyik környéki nagyobb rétvidéket is elérte a szántó térhódítása. A rétek errefelé ugyanolyan aprózttnak tűnnek, mint Rozvágy környékén a szántók, de míg ott ez a dombokat, itt a legalacsonyabban fekvő részeket, a régi tavak medrét jelentette.

Kisgérestől Örosig a Karcsa mente továbbra is egységes szántó maradt, de a Keresztúr- és Gerepsepusztai-süllyedék réjtjében a magasabb részekon itt is megjelentek a szántók.

A Karcsa alsó folyása településein a folyómenti szántóöv már az egész parton végighúzódott, csak néhány erdő- és rétfolt tarkította. A Hosszúrét felé eső határrész (s ide tartozik Luka is) számtalan apró szántófoltot hordozott, jelezve, hogy a hamarabb kiszáradó, a környéknél kicsit is magasabb részeket azonnal művelés alá vették.

A Tarbucka környéki falvaknál is megjelentek a szántók a mélyebb részekon is, míg a hegy tetejét továbbra is szőlőként és legelőként hasznosították. A Helmecci-dombság művelési állapota hasonló, azzal a különbséggel, hogy onnan a korábban még létezett erdőt is kivágták. A két dombvidéken egyre kevésbé érvényesült a hegylábi települések határának megszokott övezetessége (Borsos 1994a, 324-325, 327).

A Tice menti falvak határa alakult át a legkevésbé, bár a rétek, legelők rovására a szántóöv itt is terjeszkedett, de a Latorca felé tartó övek rendszere (szántó-rét-erdő) megmaradt. A Tice déli parti falvaiban a rétek, legelők már csak elszórt foltok voltak a szántók között.

Ugyancsak kevésbé változott a Bodrog mente művelési képe, bár a parti szántóöv kiterjedése a folyótól távolabbi, mélyebb részek rétjeinek rovására itt is megfigyelhető, különösen Alsóberecki és Szomotor esetében.

A Bodrog jobb parti települések bodrogtőzi határa alakult át a legkevésbé. Kivételesen Sárospatak nagy kiterjedésű határa, ahol a mocsár és a vizenyős rétek nagy kiterjedésű rétekké és legelőkké, a vizes legelők pedig szántókká lettek. A Bodrog bal part a Tiszáig továbbra is megmaradt erdőnek és réteknek, mint ahogy a Tisza bal parti falvak Bodrogtőzbe eső határrésze is legelőnek.

Statisztikai elemzés (1. táblázat)²

A gazdálkodás jellemzésére felhasználható mezőgazdasági összeírások közül az 1883-as a teljes határ nem, csak a termőterületet ismerteti. Az 1897-es és 1913-as adatokkal való összevetés segítségével ennek ellenére megállapítható, hogy a bodrogi helységek közül a legnagyobb határúak a hosszúréti falvak, tehát előttük állt a legjobb lehetőség az új helyzet kihasználására.

A korábban terméketlennek bejegyzett területek 1883-ban már a termők között szerepelnek, a termőterület nagysága 1883 és 1913 között lényegesen nem változott. A terméketlennek minősített terület a teljes területhez viszonyítva is ritkán több mint 10%. 14 ilyen falu van a Bodrogi közben, amelyek közül kiugrik Szerdahely (a filoxéra által kipusztított szőlők miatt) és a két Rozvány (a még meglevő kisebb mocsarak, tavak miatt). 1913-ban is még 13 falu határában haladja meg a 10%-ot a terméketlen terület, de kiugró (20 fölötti) értékek már nem szerepelnek. Ekkor már a belvizeket is elvezették, így a két Rozvány határában a terméketlen terület 5% alá csökkent.

A lecsapolás után a hirtelen megnövekedett terméseredményeken felbuzdulva minden számba jöhető földet valamilyen módon megműveltek. Ezt jól mutatja, hogy a vármegyei és országos átlagnál (5% körül) kisebb arányokat a mindig is jó határú falvak mellett (pl. a két Kövesd, Nagygyéres, Battyán) a lecsapolt határuknál találunk (Agárd, Vajdácska, Karos), különösen 1913-ban, a belvízrendezés után (Karos, Cseke, Pácin, Dámóc, Semjén, Vajdácska, Kis- és Nagyrozvány, Luka).

A legnagyobb szántókat már az 1883-as felmérésben is a nagy határú hosszúréti falvakban találjuk, és ez a sorrend a következő évtizedekben csak kismértékben módosul. A szántó aránya azonban e falvaknál még nem éri el azt az arányt, amely a vízrendezés előtt is főleg szántókkal rendelkező falvak esetében jellemző. Az egész Bodrogi közben azonban ez a művelési ág egyre jobban elterjed. 1883-ban a Bodrogi köznek megfelelő Királyhelmeci becslőjárásban a szántók aránya (51,9%) meghaladja az országos átlagot (42%), még ha azt Erdély és Horvátország nélkül számítjuk is (47,6%). Az átlag mögött azonban még nagy eltérések húzódnak meg. Néhány Hosszúréti környéki falu (Ricsé, Karád, Leányvár, Karcsa), a hegyes, erdős Zemplén megye átlagát sem éri el, míg a jóval több szántóval rendelkező alföldi Szabolcs megye átlagát főleg a Bodrog és Tice menti falvak haladják meg, de köztük van a Hosszúréti-be csak aránylag keskeny sávon benyúló Karos is.

1897-ben a szántóterület megyei átlagát (41%) már csak azon falvak értékei nem haladták meg, ahol nagyobb erdőterületek maradtak (Szentmária, Ricsé, Zétény, Lelesz-Polyán, Leányvár), valamint Karcsáé. A bodrogi járás (53,8%) egyre jobban megelőzi az országos átlagot (44,9%) és a hosszúréti falvak is egyre nagyobb szántóterülettel rendelkeznek, bár ezek aránya még mindig a korábban is több szántót művelő falvak esetében a legnagyobb.

1913-ban az általános sorrend lényegében hasonló maradt, a hosszúréti falvak nem kerültek jelentősen előbbre, bár e művelési ág aránya általában nőtt. A Szabolcs megyei átlagot Nagycigánd, Viss és Karos is meghaladja. A szántó általános növekedését jelzi, hogy a bodrogi járásban aránya (64,7%) az országos átlagot (46,8%) már jelentősen túlszárnyalja.

Mindebből levonható az a következtetés, hogy a környezet átalakítása ugyan lehetővé tette a bodrogi gazdálkodás jelentős átállását is a szántóföldi művelésre, de csak olyan későn, hogy a gabonakonjunktúrából már nem tudott részesedni.

A szabályozás után nagyobb rétterületek csak a Bodrog és Tisza menti részekben, a Hosszúréti szélén (Nagyrozvány, Sárospatak) és a Gerepsepusztai-süllyedékben maradtak, sőt voltak olyan falvak is (Újlak, Pálfölde, Szög), amelyeknek alig vagy egyáltalán nem volt réjtük. E művelési ág aránya a

² Helytakarékossági okokból csak a százalékos adatokat tartalmazó táblázatok szerepelnek a tanulmány mellékleteként, a számszerű adatokat tartalmazók nem. Hasonló okokból csupán a bodrogi helységek adatait közlöm, az átnyúló határú településeket nem. Ugyancsak helyszűke miatt maradtak ki az adatbázist más szempontból (idő, művelési ágak osztályai) rendező és az adatokat nagyság szerint csoportosító táblázatok. E – községek szerint összeállított – táblázatból azonban valamennyi említett százalékos adat kiolvasható. Az egyes művelési ágak esetében a termőterület a 100%, míg a termőterületet a teljes területhez viszonyítottam (ahol ezt az adatot a forrás közli). Az 1830-as évek adatait tartalmazó helyek azért maradtak gyakran üresen, mert a forrás (Fényes 1837, Fényes 1851) a termőterületet és a teljes területet nem közli.

20%-ot csak 15 bodroghözi falu esetében haladta meg, a 30-at pedig csupán háromnál. Ezek (Kaponya, Szolnocska, Örös) egyike sem hosszúréti, mert ekkor a frissen lecsapolt területek még csak legelőként voltak hasznosíthatók. A bodroghözi átlag (15,6%) azonban még így is nagyobb volt az országosnál (11,3%).

1897-re a rétek összterjedése és a termőterületen belüli aránya is csökkent. 20% fölötti arányt 12 bodroghözi falu, 30 % fölöttit csak Dámóc, Kaponya és Kisgéres határában találunk. A járásban a csökkenés csak kicsit volt gyorsabb az országos átlagnál (15,6-ről 14,5-re illetve 11,3-ról 10,7-re). A legnagyobb rétek a Bodrog partján találhatók, az arányokban viszont nincs helyhez köthető jellegzetesség.

1913-ra tovább csökkent a rétek területe, 800 hold körülieket már csak Nagyzóvágy, Lelesz és Kisgéres határában találunk és 7-ről 10-re nőtt a 100 hold alatti réttel rendelkező falvak száma, Újlaknak pedig egyáltalán nem is volt rétje. A belvízrendezés fölgyorsította fogyását, a királyhalmeci becslójárában arányuk alig haladja már meg az országosat (10,3% ill. 9,8%).

A legnagyobb legelők 1883-ban a hosszúréti falvak határában kerültek el. 800 holdnál nagyobb legelőt (ennél az értékénél ugyanis jelentős méretbeli ugrást láthatunk, ami azt jelzi, hogy ezek a nagyobb legelők frissen mentesített és más művelésbe be nem fogható területek) csak hosszúréti falvak határában találunk. A lecsapolások befejezése után 1897-ben a legelőterület még nem változott észrevehetően, sőt 800 hold fölé emelkedett (a terméketlen csökkenése által) Nagyzóvágy és Agárd esetében is. Jelentősebb csökkenés csak 1913-ra mutatható ki: csak 6 bodroghözi falu legelője nagyobb, mint 800 hold, s közülük is Zétény és Lelesz Tice menti település. A legelők falvankénti eloszlása kiegyenlítettette lett; míg 1883-ban 20, 1897-ben már csak 15, 1913-ban pedig csupán 11 falu határában volt a legelő 100 holdnál kevesebb. Ekkor már minden falu rendelkezett legelővel, míg 1897-ben Dobra, Lelesz-Polyán és Szinyér egyáltalán nem. Mindez a hirtelen változások által megzavart művelési egyensúly helyreállása irányába mutató folyamatot jelzi.

A fentiekből egyenesen következik, hogy 1883-ban a legelők aránya a Hosszúréti falvaiban messze meghaladta az országos átlagot (14,1%) (Karcán a határnak majdnem 50, Karádon csaknem 60%-a víz alól kikerült legelő), az országos átlagot azonban Zemplén megye (17%) és a királyhalmeci becslójárá (19,7%) is túlszárnyalja.

A legelők aránya 1897-ben a bodroghözi járásban (20,1%) meghaladta a megyei (16,9%) és az országos átlagot (13,8%), a falvak felében azonban ez a szám az országos átlag alatt maradt. A Hosszúréten még találunk 40% fölötti értékeket is (Karád:44,4%, Karcsa:48,9%).

1913-ra aránya a helmeci becslójárában erősen lecsökkent (15,4%), kevesebb lett, mint a megyei átlag (15,9%), s közelít a kisebb ütemben fogyó országos átlaghoz (12,5%).

A rétek és legelők vizsgálatából megállapítható, hogy a szántók arányának növekedését inkább a rétek sínylették meg, mert a jobb földekből szántók lettek, s a szántónak kevésbé alkalmas rosszabbak maradtak rétek, bár ennek sem igen voltak megfelelőek. Hiába volt tehát a belvízlevezetés előtt az országos átlagnál jóval több ré, rossz minőségük miatt ezek szénakivitellel kevésbé adhattak lehetőséget. A legelők méreteiknél fogva ugyan alkalmasak voltak más vidékekről jövő állatok fogadására, ezt azonban a belvízrendezés előtt rosszabb minőségük, utána csökkenő arányuk korlátozhatta. A híres bodroghözi állatállományt a rétek helyett inkább a kissé jobb minőségű legelők tarthatták el, nem véletlen, hogy a lakosság olyan erősen ragaszkodott az ugarlegeltetéshez.

A kertetek csak egyes úrbéri térdépek, az 1883-as kataszter és az utána következő felmérések különítették el a rétektől. A bodroghözi falvakra ez a művelési ág kevésbé volt jellemző, mint a Bodrog jobb partján. 100 hold felett csak 1858-ban Karádon, 1854-ben Battyánban és az 1883-as kataszterben Kistárkányban mutattak ki kerteteket. 1897-ben már a Tisza menti Agárdon, 1913-ban pedig a fentiekén kívül Nagytárkányban (vagyis a Tisza (itteni) felső részénél, a szabolcsi almásker-tekkel szemben) is 100 holdnál nagyobb kertet találunk.

Arányaiban természetesen ez a művelési ág az előző háromhoz nem mérhető, bár valamekkora kert minden falu határában volt, és a falvak nagyobb részében arányuk 1883-ban meghaladta az országosat (1,3%). Legnagyobb arányban Pálfölde (7,4%) és Kistárkány (7,1%) határában fordultak elő.

1897-ben a bodroghözi járásban a kert aránya 0,1%-kal csökkent (1,6%-ra), de így is meghaladta a kissé növekvő országos átlagot (1,4%). Ekkor Pálfölde, Ágcsernyő és Kistárkány határa az, ahol nagyobb arányban találunk kerteteket.

1913-ban a bodroγκközi kertek aránya kissé újra emelkedett (1,8%). A határ nagyobb részét továbbra is a két Tárkányban és Pálföldén, valamint Agárdon és Kisújlakon foglalták el.

A szőlőtermesztés a megfelelő domboldalak ritkasága miatt a Bodroγκközben sohasem volt számottevő, csak a Tarbucka (Szerdahely, Nagykövesd) és a Helmecci-dombság (Szentés, Királyhelmecc) körüli települések határában. Egyedül Tokajban majdnem kétszer akkora szőlőt műveltek 1855-ben, mint a Bodroγκköz egészén, és 1883-ban is többet, mint a teljes helmecci becslőjárásban. Ez azt jelenti, hogy az országos és megyei átlagot (a termőterület 1,6%-a) csak a fenti négy falu haladta meg, azok viszont többszörösen: Kövesden pl. nagyobb arányban (9%) volt szőlő, mint a Hegyalja északi felén (7,9%), vagyis a természet adta ritka lehetőséget alaposan kihasználta.

A filoxéra azonban ezt a területet sem kímélte, s noha a járásban csaknem annyi szőlőterületet mutattak ki 1897-ben, mint 1883-ban, annak 32%-a (például Szentésen azonban csaknem a teljes terület) a "kiirtott" rubrika alatt szerepelt és a szőlő aránya a termőterület egészéhez képest is kissé csökkent (pl. Királyhelmeccen 8,9-ről 8,7-re, Nagykövesden 9-ről 6,7-re).

Megjelent viszont a homoki szőlő. 1913-ban, noha a járásban a szőlőterület aránya alig nőtt (0,6-ről 0,7-re), a falvak többségének volt valamennyi kis szőlője. Az országos arányt (1,2%) a hagyományosan szőlőtermesztő hegylábi települések (Szentés kivételével) mellett csak Véke, Cséke, Semjén és Vécs haladta meg – néhány tized százalékkal.

1883-ra nagyobb erdőterületek csak a Latorca mentén, valamint Ricse és Leányvár határában maradtak. sőt a falvak felének (23) egyáltalán nem volt erdeje. 1913-ra az erdőterület tovább csökkent (csaknem harmadával), de az erdő nélküli falvak száma is kevesebb lett (16).

1883-ban az országos és a megyei átlagot (28,9 és 29,7%) is csak néhány Latorca és Tisza menti falu haladta meg. A legnagyobb (és jó minőségű) erdőt a Latorca–Tice zugban levő Szentmária mondhatta magáénak (61,3%), de a nagyobb erdők általában legalább közepesek vagy annál jobbabbak voltak.

1897-ben az arányok igen hasonlóak, bár a járásban az erdőterületek lassú csökkenése figyelhető meg (10,1-ről 9,1%-ra). Az országos (29,2%) és megyei átlag (29,3%) fölött a korábbi 7-hez képest csak 6 falu van; Ricse erdei erősebben csökkentek.

Az erdőcsökkenés jóval radikálisabb volt a következő 15 évben: 1913-ra az országos átlag csak 1%-kal, a vármegyei 1,2%-kal csökkent, a becslőjárás falvaiban azonban 2,3%-kal lett kisebb az erdőterületek aránya, az országos átlagnál már csak 4 faluban volt több erdő. A legnagyobb arányban a fő gazdasági erektől eléggé messze fekvő Szentmária és Leányvár határában részesedett. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a belvízrendezés után nemcsak a rétek, hanem az erdők rovására is növelték a szántóterületet, ez azonban már késői alkalmazkodás volt, nemcsak a gabonakonjunktúra múlt el, hanem a gabonaválságból sem lábalt ki még az ország (Dóka 1987, 235).

A rengeteg vízenyős terület ellenére a Bodroγκközben 1855-ben is a termőterület mindössze 3,2%-át vették nádasnak, ezért nem meglepő, hogy 1883-ban is csak 11 helység határában szerepel ez a művelési ág. Ezek rendszeresen arathatók, az állandó tavak partján levő nádasok lehettek, mert a hosszúrétí falvak közül csak Kiscigánd és Karád szerepel köztük.

1897-re a bodroγκközi járásban a nádas harmadára csökkent, de ezen már 14 falu osztozott. 1913-ra a nádas terület csaknem kétszeresére nőtt. Ekkor már 17 bodroγκközi falu határában mutattak ki nádas, a legnagyobbat Karádon és Nagyrozványon.

A "vízes múlt" ellenére a bodroγκközi nádasok aránya 1883-ban (0,3%) a Horvátország nélküli országos (0,4%) és a Szabolcs megyei (1,4%) átlag alatt maradt, csak a Zemplén megyeiek (0,1%) haladja túl. A szabolcsi arálynál csak Nagygyéres, Nagyrozvány, Bély és Agárd határában volt több, 1897-ben pedig csak Nagyrozvány határában. Míg országos átlagban a nádasok aránya csökkent, a Bodroγκközben ez a folyamat fordított, egyre több falu haladta meg az országos és a szabolcsi átlagot. Ezek azonban tized százalékok, a gazdálkodás egészét érdemben aligha befolyásolták, legfeljebb jelzik, hogy a természeti környezet elősegíti a nádasok fennmaradását.

A szabályozás és a belvízelvezetés tehát a gazdálkodás átalakulásában kettős, egyrészt egyszerre, másrészt egymás után is ható folyamatot indított el: gyakorlatilag megszüntette a termékletlennek bejegyzett területeket és a kisebb értékű, de az időszakos vízelöntést jobban elviselő művelési ágak rovására a nagyobb értékű, a terület intenzívebb kihasználását jelentő szántóművelést terjesztette el.

Ezt a változást érdemes tájanként is nyomon követni. Magyarországon és a vizsgált Zemplén és Szabolcs megyében a tárgyalt időszakban a termőterület növekedése jellemző, ami országosan 2-3%, a szabályozás által érintett megyékben 8-9%-os volt (1. táblázat 10. o.). A termőterületet érintő arányokon belül országosan a szántóterület 1855 és 1883 között gyorsabb, majd 1913-ig lassuló növekedése jellemző. Ez a hirtelen növekedés főleg a rétek és kisebb mértékben a legelő- és az erdőterületek rovására történt. A század végén a szántónövekedést már nem elsősorban a rétek fedezte (annak csökkenése egy átmeneti növekedés után lassabb), hanem főleg a legelő és legkisebb mértékben az erdő. Mindez együtt járt az intenzívebb állattenyésztésre való áttéréssel.

A bodroghözi változás a Szabolcs és Zemplén megyeire egyaránt hasonlít, illetve sajátos vonásokat is hordoz. Szabolcsot a szabályozás jobban érintette, mint a sok magas régióval rendelkező Zemplént, ahol emiatt kevesebb volt a szántó és a változás is kiegyensúlyozottabban ütemben zajlott le. Szabolcsban – erdő híján – a szántónövekedés főleg a legelő és kisebb mértékben a rétek, Zemplénten ellentétben az erdő és kisebb mértékben a legelő rovására történt. Csak a belvízrendezések után, 1897 és 1913 között csökkent jobban itt a rétek és a legelő területe.

A Bodroghözben 1855 és 1883 között a terméketlennek bejegyzett területek negyedükre csökkentek. A lezajló szántónövekedés elsősorban nem a terméketlen, hanem az erdő- és rétterület rovására történt, mindkettő aránya több mint harmadával csökkent, a nádas pedig jószerivel eltűnt. A korábban terméketlen területből általában legelő lett, mert ez ekkor jelentékeny arányban nőtt is. A következő évtizedben változás alig történt, a rétek és az erdő kissé megfogyatkozott, a szántó, sőt kisebb mértékben még a legelő aránya is emelkedett. A belvízlevezetés után azonban újra erőteljesen nőtt a szántó aránya, miközben csaknem azonos arányban csökkent a rétek (29%), az egyre kevesebb erdő (25%) és a legelő (23%) kiterjedése (1. táblázat 10. o.). Megállapítható, hogy a Bodroghöz gazdálkodásváltozását inkább a terméketlennek minősített területek, az ártéri erdők és a rétek fogyatkozása jellemzi, a legelők csökkenése kevésbé, ami egyértelműen a hagyományos állattartás továbbélésére, sőt a szerkezet romlására utal, hisz a szabályozás előtt a rétek és legelők aránya kiegyensúlyozottabban volt.

Az egyes településeken belül a művelési ágak változását az 1. táblázatból könnyen kiolvashatjuk. A szigettelepülések közül a szigetek közötti három falu szabolcsi hasonlóságaihoz illő képet mutat: a szántó nagy vagy közepes mértékű növekedését a rétek és legelő rohamos csökkenése ellensúlyozza, ami azonban – főleg Zalkod esetében – a szabályozás utáni időszakos növekedésével is együtt járt.

A rozvágyi dombokon levő falvakra általában jellemző, hogy a szántók a szabályozás után hirtelen kiterjeszkedtek. 1883 és 1897 között azonban – mivel a belvízlevezetés nélküli területeken feltört rétekből nem lettek jó szántók – az arány egészségesebbé vált, a szántók mindenütt kisebbek lettek és megnőtt a rétek, legelők aránya. Az egyetlen kivétel Cséke, ahol 1897-re nőtt meg nagyon a szántó, úgy, hogy a rétek szinte teljesen eltűntek. 1913-ban mindenütt kialakult egy 60-70 % körüli szántóarány, s a maradékon főleg a rétek és legelő osztozott, mert erdejük e településeknek Laca kivételével szinte nem volt.

A Tisza melletti szigettelepülések sorsa kissé másképp alakult. Itt a szántó aránya egyenletesebben emelkedett, attól függően, mikor vonták a korábbi Tisza menti erdőket is művelés alá. Ez Agárdban 1883 előtt megtörtént, ezért itt az általános folyamathoz hasonlóan az erdők és rétek megfogyatkoztak, a legelő egy ideig nőtt, majd az is csökkent. Ricsé erdőterülete egyenletesen, de erőteljesen megfogyatkozott, a rétek és legelő kezdetben növekedett, majd a századforduló után hirtelen csökkent. Emiatt ekkor megugrott a szántók aránya. Leányváron ellenben az erdőterület a századfordulón a rétek és legelő rovására újra nőni kezdett, míg a szántó aránya az 1897-es szinten maradt.

A Karcsa alsó folyása menti szigettelepülésekre jellemző, hogy a szabályozás után ugrásszerűen, 2-3-szorosára nőtt a szántók aránya (Karason pl. 19,1-ről 75,1 %-ra, Lukán 16,6-ről 69,7 %-ra), majd a 80-90-es évek stagnálása után a század elején újra nőtt. A két növekedés egyértelműen a szabályozáshoz, illetve a belvízlevezetéshez köthető és így a hol terméketlennek, hol nádasnak minősített területek eltűnéséhez illetve a legelők, rétek feltöréséhez rendelhető.

A Tisza menti települések határa az előzőektől kissé eltérő módon alakult át, sőt, a két jobb adottságokkal rendelkező (mert szélesebb partra települt) Cigánd esetében a határ értéke is erősen javult, s megközelítette a hegylábi és a Tice-parti településeket. A szántónövekedés Karád esetében a századfordulón történt csak meg, 1883-ban a határ csaknem 60 %-a még legelő volt. A két Cigándon (ezek határából kisebb rész nyúlt csak a Hosszúrétbe) a szántók inkább csak a szabályozás után ter-

jesztek, később kevésbé, s ugyanezen okok miatt a legelők és rétek egyaránt csökkentek, de a legelő az egész vizsgált időszakban nagyobb területet foglalt el.

A Tice kiágazása környéki falvak közül Nagytárkányban inkább a századfordulón, Kistárkányban a szabályozás után nőtt meg a szántóterület, az első esetben a rét és az erdő, a másodikban a legelő és az erdő rovására. Ágcsernyő szabályozás utáni szántónövekedését az erdők és legelők radikális csökkenése kísérte, az 1897 utáni növekedés pedig a rétek és a maradék erdő rovására történt.

A Karcsa felső folyása menti településeken a szabályozás és a lecsapolás sokkal kisebb változásokat okozott. Legjobban a Gerepsepusztai-süllyedék melletti Örös területhasznosítása alakult át. E 6 faluban a terméketlen terület a 30%-ot 1855-ben sem haladta meg, sőt Dobrán 10, Perbenyiken és Bélyen 20% alatt maradt. A szántó a határhasznosításban mindig is jelentős volt, és aránya a szabályozás után sem változott radikálisan. Bélyen 1897-ig még nagyobbodtak is a rétek, s a legelőkkel együtt csak a századforduló után csökkentek, ugyanakkor az erdő folyamatosan terjeszkedett. Kisgéresen 1883-ig a szántó és rét kismértékű, a legelő nagyobb növekedését a helmeci dombok erdejének kiirtása és a terméketlen területek művelésbe vonása fedezte. A szántó aránya a századforduló után sem emelkedett jelentősen, a rét és a legelő is alig lett kevesebb. Dobrán ellenben a rét és legelő rovására folyamatosan terjeszkedett a szántóterület; a korábbi terméketlen területek föltöréséből származó növekedés elhanyagolható. Örösön a művelési ágak változása igen szabálytalanul alakult: a szántó kezdetben erősen kiterjedt, de a századfordulót követően visszahúzódott; a legelőterület nagysága ezzel pontosan ellenkező utat járt be; míg a rét aránya egyfolytában csökkent. Perbenyiken a szántó kezdetben a legelő, majd a rét rovására folyamatosan nőtt.

A Tice felső folyása menti települések területhasznosítása szintén alig alakult át, illetve a változások nem mutattak egy irányba. A terméketlen aránya sehol sem volt számottevő. A szántó csak az Ágcsernyőhöz legközelebbi Battyánban terjeszkedett egyenletesen, Bacskán, Kaponyán és Leleszen a szabályozás után nőtt, majd visszaesett, Lelesz-Polyánban pedig állandóan 40% körül maradt. A Latorca menti erdőkből általában legelő lett (Kaponya, Lelesz), de Battyán és Lelesz-Polyán nagy erdeinek jó része 1913-ra is megmaradt. Bacskán a szántó aránya 1913-ban megegyezett a szabályozás előtti helyzettel. A rétek aránya általában csökkent (Bacska, Battyán) vagy ingadozott, a legelőké szintén ingadozott.

A Tice alsó folyása menti községek területhasznosításának változása hasonló volt. A szántó aránya általában alacsony volt, ami a vizsgált időben vagy kisebb növekedést mutatott (Szentmária, Zétény) vagy a szabályozás utáni kisebb növekedés után visszaszállt a korábbi (Szolnocska) vagy annál kissé magasabb szintre (Boly). Az erdőterület Szentmárián kissé fogyott, Bolyban terjeszkedett, majd hirtelen csökkent, Szolnocskán aránya a szabályozás után hirtelen lezuhant, Zétényben pedig ingadozott. A legelő és rét arányának változása szintén csapongó volt.

A Tice déli partjának települései ettől kissé eltérő képet mutatnak. Pálföldén a szántónövekedés jellemző a bodrogközi átlagáival megegyeznek: a szabályozás után kiterjedt, miközben a rét erősen csökkent. A századfordulón az erdő kiirtása miatt a szántó újra hirtelen nagyobb lett, s vele együtt a legelő is. Radon a szántó a vizsgált időszakban egyenletesen nőtt, míg a rét egyenletesen fogyatkozott, s e két művelési ág adta a határ 90%-át. Szinyéren a szántó szintén egyenletesen, de jóval kisebb ütemben nőtt, a nagyobb kiterjedésű rét és a kevésbé jelentős legelő aránya ingadozott. Vékén a szabályozás után a szántó hirtelen kiterjedt, a rét ezzel párhuzamosan csökkent, aztán az arányok – akárcsak a legelőé mindvégig – állandósulnak.

A Bodrog felső folyása menti falvak határát sem alakította át a szabályozás olyan jelentős mértékben. Újlakon a szántó aránya végig 78-79 % körül mozgott, a rétek teljes hiányát kertekkel és nagyobb legelővel ellensúlyozták. Vécén a szabályozás után kismértékben megnőtt szántó a századfordulóra fogyatkozni kezdett, míg a rét egyenletes csökkenése mellett a legelőterület kezdetben kisebb lett, majd újra nőtt. Szomotorban a szántók a szabályozás után gyorsabb, majd aránylag egyenletes térnyerése a legelők állandó aránya mellett a rét rovására történt. Szögön a szántónövekedés tendenciája hasonló, de ezt a századfordulóig a rét és legelő, utána az erdő csökkenése fedezte. Felsőberekkin a szántók a szabályozás után, majd újra a századfordulón terjeszkedtek, de nem jelentős mértékben. Ezt és az ezzel kezdetben együtt járó legelőnövekedést az erdők kiirtása és a rétek csökkenése kísérte, ám a századforduló után a legelő is megfogyatkozott. Alsóberekkin a helyzet

hasonló volt, de itt a szántók sokkal gyorsabban terjeszkedtek, mert 1883-ra az erdők eltűntek és a rétek és legelők is összezsugorodtak.

A hegylábi települések közül Szerdahelyen és Kiskövesden a szántó aránya jelentősebben megnőtt részben a legelő, és főleg a rét rovására, de a szabályozás befejezése után aránya már csak kissé változott, ekkor viszont a legelő csökkenése kísérte. Nagykövesd határának átalakulása az általános bodroghözbeni folyamatnak megfelelően zajlott: a szántó nagyobb mérvű terjeszkedése a szabályozáshoz, illetve a századfordulóhoz köthető, melyet kezdetben a rét fogyatkozása és a legelő növekedése, majd mindkettő csökkenése kísérte. A szőlőterületek mindvégig jelentősek voltak.

A helmeci dombok nyugati hegylábán ülő Szentés területhasznosításának változása más jellegű volt. A terméketlen terület kis aránya folytán a szabályozás utáni szántónövekedést a rét csökkenése ellensúlyozta, de a szántók aránya 1913-ra újra visszaesett. Ekkorra a szőlők csaknem teljesen eltűntek, és kevesebb lett a rét is. Ezzel párhuzamosan kiterjeszkedtek a legelők. Királyhelmec határának átalakulása jobban hasonlít az általános folyamathoz, bár a szántók aránya nem nőtt nagyon, de nagyobbak lettek a legelők is, s mindez a rétek radikális csökkenését eredményezte.

A fentieket a következőképpen foglalhatjuk össze. A folyószabályozás és az azt követő belvízrendezés és lecsapolás a Bodroghöz falvainak határát és a határhasznosítási módját általában erőteljesen, de nem egyforma mértékben és módon alakította át. A Bodroghöz nem szabad egységes egészként kezelni, mert a természeti környezet és a területhasznosítás átalakulásában az egyes falvak közt igen jelentős különbségek vannak. Ennek összefoglalása a 2. táblázat, amely a két fő folyamat, a terméketlen területek eltűnése és a szántó arányának növekedése alapján osztályozza a bodroghözbeni községeket.

Legjobban a rozvágyi dombok szigettelepüléseinek, a Karcsa alsó folyása menti falvaknak és a Tisza menti községeknek határát alakította át, vagyis a Hosszúrét környéki falvakét. Kevésbé hatott a Tisza "felső folyása" menti és a Tice kiágazás környéki települések, a Tice déli partján levő és a szigetekközi települések területhasznosítására. Hatása még kisebb a Karcsa felső és a Bodrog "felső-középső" folyása menti, valamint a hegylábi településekre és szinte egyáltalán nem mutatható ki hatása a Latorca és Tice közti, illetve a Tice torkolat alatti Bodrogszakasz községeire.

Természetföldrajzi értelemben ez azt jelenti, hogy azoknak a falvaknak a határa alakult át leginkább, amelyek a legnagyobb süllyedékterületen (Hosszúrét-Ludasrét); s azoknak kevésbé, amelyek a kisebb süllyedékeken (Gerepsepusztai-, Perbenyik környéki, Helmeci-) osztoznak. Azon falvak esetében, ahol a határ mélyebb részei nem egy süllyedésben, hanem egy folyó mentén vannak (Latorca, Bodrog alsó folyása bal part) átalakulás egyáltalán nem vagy csak alig mutatható ki. Általában megállapítható (ami nagyon logikus is), hogy azoknak a falvaknak határára hatott legkevésbé a szabályozás, amelyek körzetében szabályozás nem történt (Latorca mente), a nagyobb munkálatoktól, a Bodrog és a Tisza vonalától a legtávolabb voltak (Bodroghöz középső és északi fele), természeti környezetük legkevésbé változott, s ezért általában területhasznosítási rendszerük is változatlan maradt, illetve amelyek a legkisebb korábban terméketlennek bejegyzett résszel, s a legnagyobb szántóval rendelkeztek.

IRODALOM

BALASSA Iván

1956 *Földosztó mozgalom a Bodroglóközben 1898-ban.* A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 2.

1975 *Lápok, falvak, emberek.* Bodroglóköz. Budapest

BOROVSKY Samu szerk.

é.n.(1904) *Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely R.T. város.* Magyarország vármegyéi és városai, Magyarország monographiája. Budapest

BORSOS Balázs

1994a *A bodroglóközi települések földrajzi és területhasznosítási típusai a XIX. század közepén.* Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII. 307-344.

1994b *A modernizáció hátulütői. A folyószabályozás, mint modernizáció és hatása a mezőgazdaság színteréül szolgáló természeti környezetre.* Fialat Néprajzosok Országos Konferenciája (kézirat, elfogadva)

1995a *Ecosystem – Geographic Area – Economic Region. A Computer Analysis of the Environmental and Economic Changes in the Bodroglóköz, NE Hungary in the Second Part of the 19th Century.* Acta Ethnographica XL.

1995b *A kérdőívtől a clusteranalízisig. Természettudományos módszerek alkalmazása a néprajzban.* Ethnographia CVI. 16-25.

BOTÁR Imre – KÁROLYI Zsigmond

1971 *A Tisza szabályozása I-II. (1846-1979) és (1879-1944).* Vízügyi Történeti Füzetek III-IV.

A debreceni kataszteri kerület összes becseljárásainak osztályozási vidékenkénti előleges tisztajövedelem fokozatai és sommás osztálykivonatainak összeállítása az összes művelési ágakat illetőleg. Budapest, 1883

DÓKA Klára

1987 *A vízumunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772-1918).* Budapest

FÉNYES Elek

1836-40 *Magyarországnak és a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben.* I-VI. Pest

1851 *Magyarország geographiai szótára.* I-IV. Pest

FODOR Ferenc

1957 *Magyar vízmérnököknek a Tisza völgyben a kiegyezés koráig végzett felmérései, vízi munkálatai és azok eredményei.* Műszaki Tudománytörténeti Kiadványok 8. Budapest

A kassai kataszteri kerület összes becseljárásainak osztályozási vidékenkénti előleges tisztajövedelem fokozatai és sommás osztálykivonatainak összeállítása; az összes művelési ágakat illetőleg. Budapest, 1883

KISS Károly

1896 *A Bodroglóköz köz- és mezőgazdasági szempontból.* A Bodroglóközi Tiszaszabályozó Társulat Monographiája 1846-1896 (szerk. gr. MAILÁTH József). Budapest

A magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája (1895), I. Főbb eredmények községenként. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Folyam XV. 1897

A magyar Korona országai 1901. évi mezőgazdasági termelése. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat 4. Budapest, 1902

Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjөvedelme (a Helytartótanács rendeletéből kiadva). Buda, 1865

OROSZ István

1979 *Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben.* Magyarország története 1848-1890. (főszerk. KOVÁCS Endre), Budapest

SÁNDOR Pál

1958 *A XIX. század végi agrárválság Magyarországon.* Budapest

Szabolcsvármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedeleme művelési áganként és osztályonként. Budapest, 1913

Zemplén vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként. Budapest, 1913

A FELHASZNÁLT ÁTNÉZETI TÉRKÉPEK JEGYZÉKE ÉS LELŐHELYE

A DEBRECENI

kb.1880 kataszteri kerület átnézet térképe 1:144000. OSZK TM 1880.

III. KATONAI

1884 felmérés térképe. 1:25000. Hadtörténeti Múzeum, B.IX.a.397.

A HELYTARTÓTANÁCS térképei OL S12.

A KASSAI

kb.1880 kataszteri kerület átnézet térképe 1:144000. OSZK TK 1896.

SZABOLCS

1871 vármegye és a hajdúvárosok átnézet térképe 1:144000. OSZK TM 3119.

1911 vármegye földadókataszterének átnézet vázlata. 1:144000. OSZK TM 18007.

ÜBERSICHTS-KARTE

1856 des Kaschauer Districtes 1:144000. (Lokarner, Josef). OSZK TK 2079.

ZEMPLÉN

1871 vármegye átnézet térképe 1:144000. OSZK TM 3135.

1912 vármegye átnézet vázlata 1:144000. OSZK TM 18061.

1. táblázat. A MŰVELÉSI ÁGAK ARÁNYA KÖZSÉGENKÉNT (1840-1913)

Név	Év	Szán- tó %	Rét %	Legel- ő %	Kert %	Szőlő %	Erdő %	Nádas %	Termő- terü- let %	Bel- telek %	Tó- ér- folyó %	Termé- ketlen terület %
Agárd	1855	34.8	18.6	9.2		0.0	33.5	4.0	86.9	0.0	0.0	13.1
Agárd	1868	35.9	13.9			0.0	50.2		87.7	3.5	8.8	0.0
Agárd	1871	65.9	34.1			0.0			68.6	0.0	12.6	18.8
Agárd	1883	47.0	21.5	13.2	1.7	0.0	14.6	2.0				
Agárd	1897	58.1	12.0	20.5	3.0	0.0	5.5	0.8	94.9	0.0	0.0	5.1
Agárd	1913	61.5	7.2	17.6	5.0	0.1	8.5	0.0	91.1	0.0	0.0	8.9
Ágcsernyő	1855	37.4	17.7	24.0		0.0	20.9	0.0	89.4	0.0	0.0	10.6
Ágcsernyő	1859	38.9	32.0			0.0	29.1		88.2	7.2	3.2	1.4
Ágcsernyő	1865	38.7	32.3			0.0	29.0		88.1	7.2	2.8	2.0
Ágcsernyő	1883	68.6	21.2	3.5	3.6	0.0	3.0	0.0				
Ágcsernyő	1897	66.7	17.1	7.2	6.2	0.0	2.7	0.1	96.6	0.0	0.0	3.4
Ágcsernyő	1913	79.8	7.9	8.8	3.4	0.3	0.0	0.0	95.3	0.0	0.0	4.7
Bacska	1841	83.4	16.3	0.2		0.0			85.9	6.3	6.3	1.6
Bacska	1855	73.1	13.2	7.5		0.0	5.7	0.4	85.5	0.0	0.0	14.5
Bacska	1860	78.4	21.1	0.4		0.0			85.1	6.5	6.1	2.2
Bacska	1883	79.9	13.6	2.5	4.0	0.0	0.0	0.0				
Bacska	1897	84.1	9.5	2.0	4.4	0.0	0.0	0.0	94.6	0.0	0.0	5.4
Bacska	1913	74.9	9.3	12.8	3.0	0.0	0.0	0.0	94.7	0.0	0.0	5.3
Battyán	1854	32.7	19.8	4.7	3.3	0.0	39.5		92.4	1.3	4.3	1.9
Battyán	1855	30.9	19.6	9.9		0.0	39.7	0.0	89.0	0.0	0.0	11.0
Battyán	1883	48.5	9.8	1.9	1.1	0.0	38.7	0.0				
Battyán	1897	44.8	8.7	7.5	0.8	0.0	38.2	0.0	96.6	0.0	0.0	3.4
Battyán	1913	52.5	4.6	10.6	1.7	0.0	30.6	0.0	94.6	0.0	0.0	5.4
Bély	1838	61.4	31.2	7.4		0.0			85.3	7.6	5.6	1.5
Bély	1855	57.3	12.7	29.2		0.0	0.0	0.8	86.6	0.0	0.0	13.4
Bély	1856	61.4	31.3	7.4		0.0			85.5	7.5	5.6	1.4
Bély	1883	64.1	12.9	13.8	4.6	0.0	2.6	1.9				
Bély	1897	63.3	14.7	13.9	4.6	0.0	3.4	0.1	95.2	0.0	0.0	4.8
Bély	1913	74.8	6.9	10.4	3.4	0.3	4.1	0.0	94.3	0.0	0.0	5.7
Berecki (Alsó)	1841	50.3	20.3	0.6		0.0	28.9		86.0	2.8	10.0	1.2
Berecki (Alsó)	1855	44.9	23.5	15.6		0.0	16.0	0.0	75.2	0.0	0.0	24.8
Berecki (Alsó)	1883	81.2	10.1	3.5	2.6	0.0	2.6	0.0				
Berecki (Alsó)	1897	80.7	10.7	3.6	2.5	0.0	2.5	0.0	87.6	0.0	0.0	12.4
Berecki (Alsó)	1913	84.1	7.5	5.6	1.0	0.0	1.8	0.0	88.0	0.0	0.0	12.0
Berecki (Felső)	1855	47.9	26.1	15.9		0.0	10.2	0.0	84.1	0.0	0.0	15.9
Berecki (Felső)	1883	52.3	14.0	31.0	2.6	0.0	0.0	0.0				
Berecki (Felső)	1897	53.0	13.2	31.2	2.6	0.0	0.0	0.0	90.8	0.0	0.0	9.2
Berecki (Felső)	1913	59.8	7.3	28.0	3.1	0.0	1.7	0.0	86.8	0.0	0.0	13.2
Boly	1844	49.8	18.3	18.8		0.0	13.0		79.8	2.7	15.9	1.6
Boly	1855	50.6	23.1	3.9		0.0	21.7	0.7	76.0	0.0	0.0	24.0
Boly	1883	54.3	11.5	1.0	2.5	0.0	30.2	0.5				
Boly	1897	54.0	12.2	0.8	2.5	0.0	30.0	0.4	87.6	0.0	0.0	12.4
Boly	1913	53.5	16.2	18.7	2.1	0.2	7.4	1.9	89.2	0.0	0.0	10.8
Cigánd (Kis)	1855	51.7	32.6	6.8		0.0	0.9	7.9	70.9	0.0	0.0	29.1
Cigánd (Kis)	1864	42.0	30.5		1.0	0.0	5.0	21.4	88.8	1.2	6.7	3.3
Cigánd (Kis)	1883	62.4	13.9	21.0	1.6	0.0	0.5	0.7				
Cigánd (Kis)	1897	64.1	12.0	21.7	1.3	0.0	0.4	0.5	94.6	0.0	0.0	5.4
Cigánd (Kis)	1913	74.9	8.7	11.6	1.9	0.3	1.7	1.0	91.6	0.0	0.0	8.4
Cigánd (Nagy)	1855	35.8	23.3	32.0		0.0	0.8	8.1	58.2	0.0	0.0	41.8
Cigánd (Nagy)	1864	29.3	24.2	8.8	0.0	0.0	3.4	34.2	90.8	0.9	6.0	2.3
Cigánd (Nagy)	1864	28.8	25.0	8.7	0.5	0.0	3.3	33.8	90.9	0.9	5.9	2.2
Cigánd (Nagy)	1883	50.2	15.3	33.4	1.0	0.0	0.2	0.0				
Cigánd (Nagy)	1897	53.1	13.2	32.2	1.2	0.0	0.2	0.0	94.1	0.0	0.0	5.9
Cigánd (Nagy)	1913	80.7	4.8	10.4	1.8	0.0	2.3	0.0	91.7	0.0	0.0	8.3
Cséke	1855	63.4	15.4	10.9		0.0	0.0	10.3	76.9	0.0	0.0	23.1
Cséke	1883	57.8	28.2	9.6	4.5	0.0	0.0	0.0				
Cséke	1897	84.7	1.9	10.1	3.3	0.0	0.0	0.0	99.3	0.0	0.0	0.7

1. táblázat folytatása 2.

Név	Év	Szántó %	Rét %	Legelő %	Kert %	Szőlő %	Erdő %	Nádas %	Termőterület %	Beltelek %	Tó-ér-folyó %	Termékletlen terület %
Cséke	1913	73.2	17.4	7.7	0.2	1.5	0.0	0.0	95.4	0.0	0.0	4.6
Dámóc	1855	41.0	31.7	19.8		0.0	0.0	7.5	81.7	0.0	0.0	18.3
Dámóc	1883	72.5	24.7	0.7	2.1	0.0	0.0	0.0				
Dámóc	1897	61.4	31.5	5.6	1.5	0.0	0.0	0.0	93.8	0.0	0.0	6.2
Dámóc	1913	77.7	19.3	0.4	1.0	0.0	1.5	0.0	95.6	0.0	0.0	4.4
Dobra	1855	54.4	33.5	12.1		0.0	0.0	0.0	90.4	0.0	0.0	9.6
Dobra	1858	61.3	30.4	3.6		0.0	4.6		85.4	3.2	10.0	1.3
Dobra	1861	64.0	30.1	1.0		0.0	4.8		85.5	3.2	10.0	1.2
Dobra	1883	75.4	13.4	8.3	2.9	0.0	0.0	0.0				
Dobra	1897	84.1	11.8	0.0	4.2	0.0	0.0	0.0	98.1	0.0	0.0	1.9
Dobra	1913	83.4	6.5	7.4	2.7	0.0	0.0	0.0	96.3	0.0	0.0	3.7
Géres (Kis)	1855	40.6	25.7	7.8		0.0	22.9	3.0	78.0	0.0	0.0	22.0
Géres (Kis)	1883	44.6	28.2	18.5	0.5	0.0	8.2	0.0				
Géres (Kis)	1897	50.1	32.0	10.6	0.9	0.0	6.3	0.0	91.1	0.0	0.0	8.9
Géres (Kis)	1913	55.2	27.9	12.2	0.6	0.1	3.9	0.2	96.4	0.0	0.0	3.6
Géres (Nagy)	1855	64.8	30.4	2.1		0.0	0.0	2.7	69.2	0.0	0.0	30.8
Géres (Nagy)	1883	67.0	27.8	2.5	1.1	0.0	0.0	1.6				
Géres (Nagy)	1897	66.1	28.3	4.2	0.7	0.0	0.0	0.7	96.5	0.0	0.0	3.5
Géres (Nagy)	1913	76.3	16.5	6.1	0.3	0.1	0.1	0.7	95.3	0.0	0.0	4.7
Kaponya	1848	54.1	40.5	4.7	0.7	0.0			93.8	3.3	2.3	0.7
Kaponya	1855	36.0	25.6	16.5		0.0	21.9	0.0	89.5	0.0	0.0	10.5
Kaponya	1883	57.9	33.5	5.4	1.6	0.0	1.7	0.0				
Kaponya	1897	60.9	31.5	4.6	1.2	0.0	1.8	0.0	93.2	0.0	0.0	6.8
Kaponya	1913	36.6	11.1	51.0	1.2	0.0	0.0	0.0	94.5	0.0	0.0	5.5
Karád	1855	24.9	18.5	33.5		0.0	6.4	16.7	23.9	0.0	0.0	76.1
Karád	1858	6.3	8.0	8.7	1.1	0.0	3.8	72.1	91.2	0.3	7.3	1.2
Karád	1863	7.0	11.8	8.4		0.0	4.2	68.6	90.7	0.7	7.6	1.0
Karád	1883	26.5	7.3	59.3	0.5	0.0	5.9	0.5				
Karád	1897	43.3	8.1	44.4	0.3	0.0	3.5	0.4	93.9	0.0	0.0	6.1
Karád	1913	66.5	5.2	20.9	0.5	0.0	6.0	1.0	90.9	0.0	0.0	9.1
Karcsa	1839	10.7	23.3	0.1		0.0	3.4	62.6	94.9	0.5	4.5	0.1
Karcsa	1855	33.5	38.5	12.9		0.0	7.3	7.9	36.1	0.0	0.0	63.9
Karcsa	1863	13.0	18.5			0.0	2.6	65.9	93.8	0.4	4.7	1.1
Karcsa	1883	36.4	11.6	48.5	0.3	0.0	3.1	0.0				
Karcsa	1897	36.3	11.6	48.9	0.3	0.0	2.9	0.0	91.9	0.0	0.0	8.1
Karcsa	1913	69.4	5.9	19.3	0.4	0.1	4.6	0.2	94.7	0.0	0.0	5.3
Karos	1855	19.1	19.3	44.5		0.0	4.5	12.6	44.3	0.0	0.0	55.7
Karos	1859	14.8	15.4	0.6		0.0	10.9	58.3	91.9	1.0	6.8	0.3
Karos	1862	16.3	19.5	45.7		0.0		18.6	91.7	0.8	6.8	0.7
Karos	1883	75.1	1.2	23.3	0.5	0.0	0.0	0.0				
Karos	1897	73.9	3.2	22.7	0.2	0.0	0.0	0.0	97.5	0.0	0.0	2.5
Karos	1913	83.2	7.3	8.0	0.7	0.8	0.0	0.0	95.0	0.0	0.0	5.0
Kenézlő	1839	72.8	22.1			0.0	5.1					
Kenézlő	1855	38.6	24.9	36.5		0.0	0.0	0.0	83.4	0.0	0.0	16.6
Kenézlő	1883	62.5	18.7	18.6	0.2	0.0	0.0	0.0				
Kenézlő	1897	64.5	12.9	18.7	0.9	0.3	-2.6	0.2	84.0	0.0	0.0	16.0
Kenézlő	1913	77.4	6.1	14.2	0.4	0.2	1.7	0.0	91.1	0.0	0.0	8.9
Királyhelme	1855	46.2	21.6	11.1		8.5	12.5	0.0	86.7	0.0	0.0	13.3
Királyhelme	1869	52.5	25.4	6.4		12.6	3.1		87.0	3.9	5.2	3.9
Királyhelme	1883	57.4	8.3	15.5	1.9	8.9	8.1	0.0				
Királyhelme	1897	57.9	7.8	15.6	2.0	8.7	8.1	0.0	90.4	0.0	0.0	9.6
Királyhelme	1913	62.2	8.4	9.8	2.6	6.6	10.4	0.0	90.5	0.0	0.0	9.5
Kövesd (Kis)	1855	47.5	29.5	22.5		0.0	0.0	0.5	82.6	0.0	0.0	17.4
Kövesd (Kis)	1883	76.9	5.4	15.8	2.0	0.0	0.0	0.0				
Kövesd (Kis)	1897	76.8	6.0	15.4	1.8	0.0	0.0	0.0	97.1	0.0	0.0	2.9

1. táblázat folytatása 3.

Név	Év	Szántó %	Rét %	Legelő %	Kert %	Szőlő %	Erdő %	Nádas %	Termő- terület %	Bel- telek %	Tó- ár- folyó %	Termé- ketlen terület %
Kövesd (Kis)	1913	80.1	5.9	12.1	2.0	0.0	0.0	0.0	94.8	0.0	0.0	5.2
Kövesd (Nagy)	1855	45.4	33.4	10.0		7.3	3.9	0.0	86.6	0.0	0.0	13.4
Kövesd (Nagy)	1883	65.1	12.9	11.5	1.5	9.0	0.0	0.0				
Kövesd (Nagy)	1897	63.4	13.0	16.2	0.8	6.7	0.0	0.0	95.6	0.0	0.0	4.4
Kövesd (Nagy)	1913	74.2	5.6	11.2	1.0	7.9	0.1	0.0	91.6	0.0	0.0	8.4
Láca	1855	37.8	30.9	16.1		0.0	12.0	3.1	64.1	0.0	0.0	35.9
Láca	1883	45.8	30.0	10.3	1.5	0.0	12.3	0.0				
Láca	1897	44.3	26.1	17.9	1.0	0.0	10.7	0.0	94.5	0.0	0.0	5.5
Láca	1913	63.1	14.8	13.0	1.6	0.7	6.8	0.0	94.3	0.0	0.0	5.7
Leányvár	1855	12.2	8.7	0.0		0.0	77.8	1.4	76.1	0.0	0.0	23.9
Leányvár	1883	29.2	9.4	8.3	1.6	0.0	50.5	0.9				
Leányvár	1897	38.5	6.7	16.2	0.5	0.0	37.2	0.8	92.6	0.0	0.0	7.4
Leányvár	1913	38.8	1.5	12.8	1.4	0.2	45.3	0.1	87.6	0.0	0.0	12.4
Lelesz	1855	34.4	20.3	5.0		0.0	40.1	0.2	90.7	0.0	0.0	9.3
Lelesz	1856	34.7	18.7	3.7		0.0	42.8		90.6	2.0	6.7	0.8
Lelesz	1865	37.2	19.2	3.6		0.0	40.0		87.2	2.1	9.1	1.6
Lelesz	1883	42.3	15.3	4.3	1.8	0.0	36.3	0.0				
Lelesz	1897	42.4	15.3	4.3	1.8	0.0	36.3	0.0	89.6	0.0	0.0	10.4
Lelesz	1913	39.6	18.0	27.6	1.6	0.0	12.7	0.5	92.9	0.0	0.0	7.1
Lelesz-Polyán	1855	41.3	13.8	4.6		0.0	40.2	0.0	85.5	0.0	0.0	14.5
Lelesz-Polyán	1858	37.5	13.9	2.8		0.0	45.9		86.1	1.6	11.6	0.7
Lelesz-Polyán	1864	39.2	14.1	1.2		0.0	45.4		87.2	1.6	9.8	1.4
Lelesz-Polyán	1883	40.7	12.7	0.0	1.5	0.0	45.1	0.0				
Lelesz-Polyán	1897	36.0	14.5	0.0	1.2	0.0	48.4	0.0	92.5	0.0	0.0	7.5
Lelesz-Polyán	1913	40.1	12.1	17.7	1.4	0.0	28.3	0.4	91.3	0.0	0.0	8.7
Luka	1855	16.6	35.2	43.6		0.0	0.0	4.6	49.7	0.0	0.0	50.3
Luka	1883	69.7	8.4	21.2	0.7	0.0	0.0	0.0				
Luka	1897	69.9	10.2	19.2	0.7	0.0	0.0	0.0	91.7	0.0	0.0	8.3
Luka	1913	78.4	7.2	13.0	0.8	0.3	0.0	0.3	97.5	0.0	0.0	2.5
Órös	1855	31.5	51.1	17.0		0.0	0.0	0.3	78.4	0.0	0.0	21.6
Órös	1883	54.4	38.9	5.2	1.3	0.0	0.0	0.2				
Órös	1897	65.9	28.8	4.2	0.9	0.0	0.0	0.1	91.4	0.0	0.0	8.6
Órös	1913	58.5	23.1	14.8	1.3	0.6	0.6	1.3	95.2	0.0	0.0	4.8
Pácín	1855	26.2	30.0	28.7		0.0	7.9	7.1	54.5	0.0	0.0	45.5
Pácín	1860	21.6	25.2			0.0	4.1	49.2	90.1	1.6	7.8	0.5
Pácín	1863	22.8	19.8	0.8		0.0	4.0	52.6	89.6	1.6	8.0	0.8
Pácín	1883	43.4	16.2	35.8	0.8	0.0	3.9	0.0				
Pácín	1897	44.8	15.6	35.3	0.5	0.0	3.8	0.0	92.1	0.0	0.0	7.9
Pácín	1913	67.1	10.3	17.6	1.4	0.0	3.6	0.1	95.4	0.0	0.0	4.6
Pálfölde	1844	51.0	12.5	5.4		0.0	31.0		79.4	8.5	7.8	4.3
Pálfölde	1855	46.0	19.4	7.8		0.0	26.9	0.0	88.5	0.0	0.0	11.5
Pálfölde	1883	60.4	1.6	3.0	7.4	0.0	27.5	0.0				
Pálfölde	1897	60.6	1.9	2.8	7.2	0.0	27.5	0.0	92.4	0.0	0.0	7.6
Pálfölde	1913	78.2	1.4	13.7	6.7	0.0	0.0	0.0	89.7	0.0	0.0	10.3
Perbenyik	1855	56.8	18.5	20.1		0.0	4.6	0.0	87.3	0.0	0.0	12.7
Perbenyik	1883	65.0	17.3	9.1	4.1	0.0	4.5	0.0				
Perbenyik	1897	63.0	16.9	12.2	3.1	0.3	4.4	0.1	94.1	0.0	0.0	5.9
Perbenyik	1913	67.8	10.4	12.0	3.5	0.3	6.0	0.0	94.8	0.0	0.0	5.2
Rad	é.n.	76.9	13.8	5.3		0.0	4.0		83.2	8.6	6.7	1.4
Rad	1848	71.0	25.3	3.7		0.0			81.7	7.4	7.8	3.1
Rad	1855	55.2	40.2	4.5		0.0	0.0	0.0	88.8	0.0	0.0	11.2
Rad	1883	73.3	12.4	9.4	4.9	0.0	0.0	0.0				
Rad	1897	72.7	12.7	9.7	5.0	0.0	0.0	0.0	91.1	0.0	0.0	8.9
Rad	1913	87.4	2.8	5.5	4.3	0.0	0.0	0.0	88.4	0.0	0.0	11.6
Ricse	1855	13.3	14.7	12.2		0.0	53.7	6.1	67.0	0.0	0.0	33.0

1. táblázat folytatása 4.

Név	Év	Szán- tó %	Rét %	Leg- elő %	Kert %	Szőlő %	Erdő %	Nádas %	Termő- terü- let %	Bel- telek %	Tó- ér- folyó %	Termé- ketlen terület %
Ricse	1865	10.6	19.3	21.7		0.0	33.6	14.8	92.1	1.2	3.7	2.9
Ricse	1867	31.5	13.4	8.9		0.0	31.3	14.9	92.4	1.3	3.8	2.5
Ricse	1883	18.1	19.6	31.5	0.4	0.0	29.8	0.5				
Ricse	1897	27.6	18.7	28.4	0.5	0.0	24.3	0.5	92.5	0.0	0.0	7.5
Ricse	1913	58.7	7.9	15.8	1.8	0.2	15.5	0.0	91.7	0.0	0.0	8.3
Rozvány (Kis)	1855	66.6	19.0	6.2		0.0	0.0	8.2	56.8	0.0	0.0	43.2
Rozvány (Kis)	1883	67.0	26.7	3.3	3.1	0.0	0.0	0.0				
Rozvány (Kis)	1897	49.0	29.4	19.4	2.1	0.0	0.1	0.0	77.5	0.0	0.0	22.5
Rozvány (Kis)	1913	71.7	18.0	7.5	2.3	0.5	0.0	0.0	96.2	0.0	0.0	3.8
Rozvány (Nagy)	1855	48.6	31.4	11.4		0.0	1.9	6.6	50.1	0.0	0.0	49.9
Rozvány (Nagy)	1883	53.2	29.4	14.4	1.2	0.0	0.0	1.8				
Rozvány (Nagy)	1897	47.5	22.4	27.3	1.1	0.0	0.0	1.8	81.1	0.0	0.0	18.9
Rozvány (Nagy)	1913	58.6	16.4	21.8	1.3	0.0	0.0	1.8	96.4	0.0	0.0	3.6
Semjén	1855	59.0	32.8	0.6		0.0	0.0	7.6	51.6	0.0	0.0	48.4
Semjén	1859	30.2	22.3	0.2		0.0		47.3	96.2	2.8	0.2	0.8
Semjén	1864	32.3	24.8	0.2		0.0		42.7	94.6	3.0	0.2	2.2
Semjén	1883	59.2	7.4	30.4	3.0	0.0	0.0	0.0				
Semjén	1897	51.3	10.2	29.9	2.1	6.5	0.0	0.0	87.2	0.0	0.0	12.8
Semjén	1913	56.4	17.3	24.5	0.3	1.5	0.0	0.0	95.8	0.0	0.0	4.2
Szentes	1855	58.4	37.3	2.8		1.5	0.0	0.0	82.6	0.0	0.0	17.4
Szentes	1863	57.6	38.3	0.4		3.7			85.2	3.1	0.0	11.6
Szentes	1883	75.7	14.6	2.4	3.2	4.1	0.0	0.0				
Szentes	1897	75.8	15.7	1.9	2.9	3.7	0.0	0.0	94.6	0.0	0.0	5.4
Szentes	1913	73.8	12.5	10.8	2.7	0.3	0.0	0.0	95.2	0.0	0.0	4.8
Szentmária	1855	12.9	11.9	1.2		0.0	74.1	0.0	88.0	0.0	0.0	12.0
Szentmária	1883	17.1	9.6	8.0	4.0	0.0	61.3	0.0				
Szentmária	1897	16.7	9.0	8.1	4.3	0.0	61.9	0.0	89.3	0.0	0.0	10.7
Szentmária	1913	20.3	12.2	10.7	3.6	0.5	52.7	0.0	87.5	0.0	0.0	12.5
Szerdahely	1853	45.4	41.2	13.5		0.0			91.6	3.5	0.7	4.2
Szerdahely	1855	40.3	21.8	28.5		4.8	4.5	0.1	75.0	0.0	0.0	25.0
Szerdahely	1883	60.6	7.1	20.8	2.5	4.7	3.4	0.9				
Szerdahely	1897	61.0	6.8	20.6	2.3	5.2	3.2	0.9	76.0	0.0	0.0	24.0
Szerdahely	1913	65.9	8.5	15.6	0.7	6.1	3.1	0.1	91.1	0.0	0.0	8.9
Szinyér	1855	62.1	25.9	8.9		0.0	3.1	0.0	89.0	0.0	0.0	11.0
Szinyér	1883	69.8	18.5	8.2	3.5	0.0	0.0	0.0				
Szinyér	1897	71.4	24.7	0.0	3.9	0.0	0.0	0.0	93.9	0.0	0.0	6.1
Szinyér	1913	74.3	16.4	5.6	3.6	0.1	0.0	0.0	92.1	0.0	0.0	7.9
Szolnocska	1855	26.8	30.7	15.7		0.0	26.7	0.0	86.9	0.0	0.0	13.1
Szolnocska	1863	42.7	28.3	26.7		0.0	2.2		84.6	3.9	9.1	2.4
Szolnocska	1883	37.4	36.8	15.0	1.6	0.0	9.2	0.0				
Szolnocska	1897	41.5	29.9	18.6	1.5	0.0	8.4	0.0	91.3	0.0	0.0	8.7
Szolnocska	1913	27.7	49.8	16.9	1.6	0.1	3.9	0.0	88.4	0.0	0.0	11.6
Szomotor	1855	59.3	30.4	10.2		0.1	0.0	0.0	84.3	0.0	0.0	15.7
Szomotor	1866	56.6	32.8	8.8		0.3	1.5		78.1	1.8	18.6	1.5
Szomotor	1869	57.8	32.2	8.2		0.3	1.4		85.8	2.0	10.5	1.6
Szomotor	1883	70.7	18.5	9.3	1.3	0.3	0.0	0.0				
Szomotor	1897	70.6	18.4	9.4	1.3	0.3	0.0	0.0	91.6	0.0	0.0	8.4
Szomotor	1913	75.2	12.5	8.3	1.8	0.5	1.7	0.0	94.8	0.0	0.0	5.2
Szög	1855	58.2	14.8	15.0		0.0	12.0	0.0	74.6	0.0	0.0	25.4
Szög	1883	71.1	1.4	6.2	4.5	0.0	16.8	0.0				
Szög	1897	71.4	1.4	6.2	4.6	0.0	16.4	0.0	84.1	0.0	0.0	15.9
Szög	1913	78.3	2.1	7.2	3.4	0.0	9.1	0.0	83.3	0.0	0.0	16.7
Tárkány (Kis)	1845	43.8	16.3	1.7	5.5	0.0	32.7		89.6	1.9	4.8	3.7
Tárkány (Kis)	1855	44.2	13.1	31.4		0.0	11.2	0.2	83.7	0.0	0.0	16.3
Tárkány (Kis)	1883	74.7	6.1	9.6	7.1	0.0	2.6	0.0				
Tárkány (Kis)	1897	78.4	6.0	7.0	6.0	0.0	2.5	0.0	92.3	0.0	0.0	7.7

1. táblázat folytatása 5.

Név	Év	Szántó %	Rét %	Legelő %	Kert %	Szőlő %	Erdő %	Nádas %	Termő- terület %	Bel- telek %	Tó- ér- folyó %	Termé- ketlen terület %
Tárkány (Kis)	1913	81.2	1.8	6.0	7.8	0.0	3.2	0.0	90.7	0.0	0.0	9.3
Tárkány (Nagy)	1855	47.1	20.3	15.6		0.0	17.0	0.0	79.7	0.0	0.0	20.3
Tárkány (Nagy)	1883	62.3	22.8	8.9	2.1	0.0	4.0	0.0				
Tárkány (Nagy)	1897	64.3	22.4	7.5	1.8	0.0	4.0	0.0	88.3	0.0	0.0	11.7
Tárkány (Nagy)	1913	84.5	1.7	6.2	6.9	0.1	0.6	0.0	91.3	0.0	0.0	8.7
Újlak	1855	77.7	8.0	14.3		0.0	0.0	0.0	75.2	0.0	0.0	24.8
Újlak	1883	79.5	0.0	16.4	4.1	0.0	0.0	0.0				
Újlak	1897	79.5	0.0	16.4	4.1	0.0	0.0	0.0	89.8	0.0	0.0	10.2
Újlak	1913	78.7	0.0	15.4	5.7	0.2	0.0	0.0	89.7	0.0	0.0	10.3
Vajdácaska	1855	37.2	27.7	22.1		0.0	2.4	10.6	52.8	0.0	0.0	47.2
Vajdácaska	1859	22.6	28.6	0.3		0.0	1.1	47.4	93.4	1.4	4.3	0.9
Vajdácaska	1866	24.1	29.9	0.6		0.0		45.3	94.6	1.4	2.2	1.8
Vajdácaska	1883	59.4	9.3	30.5	0.8	0.0	0.0	0.0				
Vajdácaska	1897	56.0	9.6	33.4	1.0	0.0	0.0	0.0	96.5	0.0	0.0	3.5
Vajdácaska	1913	62.8	6.9	28.1	1.0	0.6	0.6	0.0	95.8	0.0	0.0	4.2
Vécs	1855	55.1	20.6	15.8		0.0	8.5	0.0	78.9	0.0	0.0	21.1
Vécs	1883	66.9	16.5	10.7	1.8	0.0	4.2	0.0				
Vécs	1897	66.0	17.2	12.0	1.9	0.0	3.0	0.0	90.4	0.0	0.0	9.6
Vécs	1913	63.8	13.8	16.0	1.8	1.6	2.0	1.0	93.5	0.0	0.0	6.5
Véke	1855	67.5	24.7	3.3		0.1	0.0	4.3	85.3	0.0	0.0	14.7
Véke	1883	83.6	10.5	3.9	2.0	0.0	0.0	0.0				
Véke	1897	82.9	10.6	4.6	1.9	0.0	0.0	0.0	87.6	0.0	0.0	12.4
Véke	1913	83.2	8.3	4.3	2.2	1.3	0.7	0.0	89.6	0.0	0.0	10.4
Viss	1839	62.9	37.1			0.0						
Viss	1855	47.5	38.0	14.4		0.0	0.0	0.0	89.5	0.0	0.0	10.5
Viss	1867	46.0	45.0	7.0	2.0				84.6	1.6	0.0	13.8
Viss	1883	69.7	25.7	4.6	0.1	0.0	0.0	0.0				
Viss	1897	70.2	21.2	7.4	0.7	0.6	0.0	0.0	91.2	0.0	0.0	8.8
Viss	1913	81.4	9.6	6.7	0.7	1.2	0.5	0.0	90.1	0.0	0.0	9.9
Zalkod	1839	40.0	36.0	24.0		0.0						
Zalkod	1855	43.2	27.3	28.0		0.0	1.5	0.0	90.5	0.0	0.0	9.5
Zalkod	1883	51.1	14.5	30.6	0.3	0.0	3.5	0.0				
Zalkod	1897	48.3	15.8	31.2	0.8	0.6	3.4	0.0	91.7	0.0	0.0	8.3
Zalkod	1913	60.3	18.1	11.0	0.6	0.9	8.9	0.1	87.9	0.0	0.0	12.1
Zétény	1847	29.5	22.0	3.8		0.0	44.8		84.6	3.0	10.8	1.7
Zétény	1855	25.9	17.1	37.2		0.0	19.8	0.0	76.4	0.0	0.0	23.6
Zétény	1883	31.1	20.1	19.7	1.3	0.0	27.8	0.0				
Zétény	1897	31.2	19.5	19.8	1.5	0.0	28.0	0.0	88.3	0.0	0.0	11.7
Zétény	1913	33.7	16.5	34.9	1.3	0.0	13.0	0.5	89.2	0.0	0.0	10.8

1. táblázat folytatása 6.

Bodroghözön kívüli települések - Zemplén megye

Név	Év	Szántó %	Rét %	Legelő %	Kert %	Szőlő %	Erdő %	Nádas %	Termő- terület %	Bel- telek %	Tó- ér- folyó %	Termé- ketlen terület
Ardó	1837	60.4	5.7	20.3		7.5	6.1					
Ardó (Bodroghöz)	1851	6.8	92.5	0.0		0.0	0.7	0.0	95.9	0.0	0.0	4.1
Ardó	1897	41.9	25.1	29.7	0.8	0.9	1.6	0.0	91.0	0.0	0.0	9.0
Ardó	1913	55.1	20.6	22.3	0.6	0.0	1.4	0.0	88.4	0.0	0.0	11.6
Keresztúr	1837	17.4	32.9	4.3		26.0	19.4					
Keresztúr (Bodroghöz)	1854	0.0	55.2	0.0		0.0	44.8	0.0	88.7	0.0	11.3	0.0
Keresztúr	1855	23.8	23.4	26.4		8.8	17.2	0.4	79.1	0.0	0.0	20.9
Keresztúr	1883	24.7	31.2	24.7	2.2	8.7	8.5	0.0				
Keresztúr	1897	27.5	32.8	26.7	2.5	2.6	8.0	0.0	88.4	0.0	0.0	11.6
Keresztúr	1913	28.2	29.6	24.8	2.1	3.2	12.1	0.0	86.8	0.0	0.0	13.2
Kisfalud	1837	14.1	14.1	10.7	0.4	16.2	44.5					
Kisfalud-Szegil (Bköz)	1852	0.0	60.5	33.7		0.0	5.8	0.0	84.3	0.0	15.7	0.0
Kisfalud-Szegilong	1855	76.5	3.1	20.4		0.0	0.0	0.0	91.6	0.0	0.0	8.4
Kisfalud	1883	19.6	26.2	25.5	2.6	7.0	19.0	0.1				
Kisfalud	1897	20.1	27.0	30.2	2.3	0.8	19.5	0.1	92.0	0.0	0.0	8.0
Kisfalud	1913	19.8	30.6	20.9	2.4	5.3	21.0	0.0	86.8	0.0	0.0	13.2
Liszka (Bodroghöz)	1851	0.5	53.6	4.4		0.0	41.6	0.0	84.3	0.0	15.7	0.0
Liszka	1855	72.6	9.8	14.3		0.0	2.6	0.7	68.0	0.0	0.0	32.0
Liszka	1883	31.2	19.8	18.0	1.8	10.9	18.2	0.1				
Liszka	1897	36.4	18.5	15.6	2.9	8.6	17.8	0.1	90.2	0.0	0.0	9.8
Liszka	1913	37.9	22.4	23.9	2.4	6.7	6.7	0.0	86.1	0.0	0.0	13.9
Olaszi	1837	21.6	26.8	14.0	0.6	6.0	23.6	7.3				
Olaszi-Zsadány (Bköz)	1854	1.3	51.2	6.5		0.0	41.0	0.0	96.0	0.0	4.0	0.0
Olaszi-Zsadány	1855	24.3	20.5	23.5		7.7	24.0	0.0	84.9	0.0	0.0	15.1
Olaszi	1883	25.9	18.2	16.0	1.7	7.5	30.8	0.0				
Olaszi	1897	30.7	21.3	17.2	1.1	0.0	27.7	2.0	92.0	0.0	0.0	8.0
Olaszi	1913	71.4	3.7	12.0	1.7	3.1	8.2	0.0	89.4	0.0	0.0	10.6
Józseffalva	1837	52.9	46.1	0.0	1.2	0.0	0.0					
Petrahó	1837	36.7	25.9	12.4		0.0	25.0					
Petr-Józseff (Bköz)	1854	0.0	59.7	23.2		0.0	17.2	0.0	93.0	0.0	7.0	0.0
Petrahó-Józseffalva	1855	42.6	16.4	18.2		17.3	5.6	0.0	93.6	0.0	0.0	6.4
Petrahó	1883	44.4	25.4	8.9	1.4	1.6	18.3	0.0				
Petrahó	1897	45.0	14.2	5.0	1.1	13.9	18.8	2.0	83.7	0.0	0.0	16.3
Józseffalva	1897	54.1	43.2	0.6	2.1	0.0	0.0	0.0	93.9	0.0	0.0	6.1
Petr-Józseff (Bhalász)	1913	58.6	17.8	18.8	1.3	0.1	3.4	0.0	85.0	0.0	0.0	15.0
Sára	1837	24.9	35.2	10.7	1.6	3.0	24.6					
Sára	1897	24.5	15.3	36.2	7.1	0.0	16.8	0.0	98.0	0.0	0.0	2.0
Sára	1913	21.0	32.5	17.7	2.8	1.4	24.6	0.0	91.6	0.0	0.0	8.4
Sárospatak	1837	5.7	26.5	23.6		14.7	29.5		69.9	1.3	0.0	28.8
Sárospatak (Bköz)	1854	7.5	50.9	32.4		0.0	9.2	0.0	62.8	0.0	1.0	36.2
Sárospatak (Berki)	1854	0.0	30.1	69.9		0.0	0.0	0.0	89.9	0.0	10.1	0.0
Sárospatak	1855	12.2	22.8	32.9		6.2	25.0	0.8	55.0	0.0	0.0	45.0
Sárospatak	1883	36.7	12.2	29.6	0.9	4.1	16.3	0.1				
Sárospatak	1897	43.1	11.8	26.6	0.8	0.4	17.3	0.1	93.1	0.0	0.0	6.9
Sárospatak	1913	61.5	7.8	13.1	1.1	1.1	15.3	0.1	91.2	0.0	0.0	8.8
Szegilong	1837											
Szegilong	1897	68.9	4.8	17.1	8.8	0.4	0.0	0.0	97.4	0.0	0.0	2.6
Szegilong	1913	24.2	33.3	16.4	2.6	7.8	15.7	0.0	89.9	0.0	0.0	10.1
Tokaj	1837											
Tokaj	1855	1.3	40.1	32.6		25.3	0.0	0.7	80.0	0.0	0.0	20.0
Tokaj	1883	22.8	16.8	33.3	3.4	22.5	0.9	0.3				
Tokaj	1897	26.0	15.9	34.0	3.3	19.5	1.0	0.3	86.4	0.0	0.0	13.6
Tokaj	1913	25.6	18.9	29.7	3.1	20.3	1.7	0.7	84.2	0.0	0.0	15.8
Zsadány	1837	15.1	28.4	16.2	0.7	16.9	22.7					
Zsadány	1897	51.7	8.7	23.2	5.6	1.6	9.1	0.0	91.6	0.0	0.0	8.4
Zsadány	1913	67.7	1.4	14.4	2.4	9.4	4.7	0.0	88.7	0.0	0.0	11.3

1. táblázat folytatása 7.

Bodrogközön kívüli helységek - Szabolcs megye

Név	Év	Szán- tó %	Rét %	Lege- lő %	Kert %	Szőlő %	Erdő %	Nádas %	Termő terü- let %	Bel- telek %	Tó- ér- folyó %	Termé- ketlen terület %
Balsa (Bodrogköz)	1854	0.0	81.8	18.2		0.0	0.0	0.0	56.8	0.0	43.2	0.0
Balsa	1855	37.6	10.8	29.0		0.0	17.0	5.6	91.9	0.0	0.0	8.1
Balsa	1883	69.5	20.3	9.6	0.1	0.5	0.0	0.0				
Balsa	1897	61.4	17.8	19.7	0.0	0.4	0.6	0.0	96.9	0.0	0.0	3.1
Balsa	1913	79.4	9.6	9.3	0.3	0.8	0.6	0.0	91.6	0.0	0.0	8.4
Bercel (Bodrogköz)	1852	0.0	52.4	0.0		0.0	0.5	47.2	99.0	0.0	1.0	0.0
Bercel	1855	24.8	30.0	16.3		0.0	0.0	28.9	65.1	0.0	0.0	34.9
Bercel	1883	45.5	29.3	22.0	0.1	0.0	0.0	3.1				
Bercel	1897	74.4	13.1	8.6	2.6	0.0	0.4	0.9	79.9	0.0	0.0	20.1
Bercel	1913	78.6	7.9	9.8	0.4	0.0	3.1	0.2	87.7	0.0	0.0	12.3
Tímár (Bodrogköz)	1854	0.0	83.6	6.7		0.0	9.7	0.0	92.6	0.0	7.4	0.0
Tímár	1855	42.2	30.5	13.6		0.0	13.7	0.0	83.6	0.0	0.0	16.4
Tímár	1883	45.9	20.7	21.9	0.0	0.0	11.5	0.0				
Tímár	1897	49.1	18.3	29.7	0.0	0.0	2.9	0.0	93.4	0.0	0.0	6.6
Tímár	1913	59.5	14.9	19.8	0.4	0.1	5.2	0.1	88.6	0.0	0.0	11.4
Vencsellő (Bköz)	1854	0.0	26.9	0.0		0.0	24.2	49.0	86.9	0.0	13.1	0.0
Vencsellő	1855	53.3	17.5	12.6		0.0	10.6	6.1	83.6	0.0	0.0	16.4
Vencsellő	1883	58.6	15.3	14.5	0.2	0.0	11.2	0.2				
Vencsellő	1897	67.8	11.9	11.0	0.2	0.1	8.8	0.2	91.6	0.0	0.0	8.4
Vencsellő	1913	83.7	5.5	5.0	0.2	0.3	5.4	0.0	90.1	0.0	0.0	9.9

Területi összefoglalások

Név	Év	Szán- tó %	Rét %	Lege- lő %	Kert %	Szőlő %	Erdő %	Nádas %	Termő terü- let %	Bel- telek %	Tó- ér- folyó %	Termé- ketlen terület %
Bodrogközi járás össz	1855	39.9	24.4	15.8		0.7	16.1	3.2	67.2	0.0	0.0	32.8
Khelm becsjár össz.	1883	51.9	15.6	19.7	1.7	0.6	10.1	0.3				
Bodrogközi járás össz	1897	53.8	14.5	20.1	1.6	0.6	9.1	0.2	91.6	0.0	0.0	8.4
Khelm bjár loszt össz	1913	64.7	10.3	15.4	1.8	0.7	6.8	0.3	92.8	0.0	0.0	7.2
Szabolcs vármegye	1855	52.0	15.7	20.2		1.7	6.4	4.1	86.0	0.0	0.0	14.0
Szabolcs megye össz	1883	71.3	9.6	10.2	0.5	0.8	6.3	1.4				
Szabolcs megye össz	1897	70.3	9.5	11.6	0.7	0.9	5.7	1.4	90.8	0.0	0.0	9.2
Szabolcs megye össz	1913	79.8	5.8	8.2	0.6	1.4	4.1	0.1	94.8	0.0	0.0	5.2
Zemplén vármegye	1855	33.3	12.9	19.2		1.5	32.6	0.4	87.1	0.0	0.0	12.9
Zemplén megye össz	1883	40.4	10.5	17.0	1.6	1.6	28.9	0.1				
Zemplén vármegye össz	1897	41.0	10.3	16.9	1.5	0.9	29.3	0.1	94.8	0.0	0.0	5.2
Zemplén vármegye össz	1913	44.6	8.6	15.9	1.7	0.9	28.1	0.1	94.7	0.0	0.0	5.3
Magyarország	1855	39.9	13.4	16.8		1.7	27.3	0.9	92.9	0.0	0.0	7.1
Magyarország össz	1883	47.6	9.9	14.0	1.2	1.6	25.4	0.4				
Magy+Erdély+Horvato.	1883	42.0	11.3	14.1	1.3	1.4	29.7	0.3				
Magyar.+Erdély össz	1897	44.9	10.7	13.7	1.4	1.1	27.9	0.3	95.3	0.0	0.0	4.7
Mo.+Erd.+Horvato össz	1897	43.5	10.7	13.8	1.4	1.1	29.2	0.3	95.2	0.0	0.0	4.8
Magyaro+Erdély össz	1913	48.3	9.6	12.3	1.4	1.2	27.0	0.2	94.9	0.0	0.0	5.1
Mo.+Erd.+Horvato össz	1913	46.8	9.8	12.5	1.4	1.2	28.2	0.2	94.9	0.0	0.0	5.1

2. táblázat

A falvak besorolása a határ átalakulásának típusai szerint

1. Szabályozás után a terméketlennek bejegyzett terület eltűnik:

1.1. Leccapolás után a szántó a rét és legelő rovására nő:

- Cigánd (Kis);
- Cigánd (Nagy);
- Géres (Nagy);
- Karád;
- Karcsa;
- Karos;
- Láca;
- Luka;
- Pácin;
- Rozvány (Kis);
- Rozvány (Nagy);
- (Ardó);
- (Sárospatak);
- (Bercel);

1.2. Leccapolás után a szántó a rét és legelő mellett főképp az erdő rovására nő:

- Leányvár;
- Ricse;

1.3. Leccapolás után a szántóterület nem nő:

- Cséke;
- Semjén;
- Vajdácska;
- (Olaszliszka);

2. Terméketlennek bejegyzett terület nem volt jelentős, szabályozás után a szántóterület a rét és a legelő rovására nő:

2.1. 1883 után a szántó növekedése meghaladja a 10%-ot:

- Bély;
- Pálfölde;
- Rad;
- Kenézlő;
- Viss;
- Zalkod;
- (Timár);
- (Vencsellő: szabályozás után szántó alig nőtt);

2.2. 1883 után a szántó növekedése nem haladja meg a 10%-ot:

- Battyán;
- Dámóc;
- Dobra;
- Kövesd (Kis);
- Kövesd (Nagy);
- Őrös;
- Perbenyik;
- Szentés;
- Szerdahely;
- Szinyér;
- Szomotor;
- Szög;
- Véke;

2. táblázat folyt.

3. Terméketlennek bejegyzett terület nem volt jelentős, szabályozás után a szántó főképp az erdő rovására nőtt:
 - 3.1. 1883 után a szántó növekedése meghaladta a 10%-ot:
 - Agárd;
 - 3.2. 1883 után a szántó növekedése nem haladta meg a 10%-ot:
 - Berecki (Felső);
 - Géres (Kis);
 - Kaponya;
4. Terméketlennek bejegyzett terület nem volt jelentős, a szabályozás után a szántó a rét, legelő és erdő rovására nőtt:
 - 4.1. 1883 után a szántó növekedése meghaladta a 10%-ot:
 - Ágcsernyő;
 - Tárkány (Nagy);
 - 4.2. 1883 után a szántó növekedése nem haladta meg a 10%-ot:
 - Berecki (Alsó);
 - Királyhelme;
 - Tárkány (Kis);
 - (Balsa);
5. A szabályozás a területhasználásban nem hozott lényeges változást:
 - 5.1. A szántó aránya csak 1883 után növekedett, akkor is az erdő rovására:
 - (Olaszi);
 - (Petrahó);
 - 5.2. A szántó növekedése 1855 és 1913 közt nem haladta meg a 10%-ot, bár az idő folyamán volt nagyobb arányú is:
 - Bacska;
 - Szolnocska;
 - Vécs;
 - 5.3. A szántó növekedése 1855 és 1913 közt nem haladta meg a 10%-ot, egyetlen időmetszetben sem:
 - Boly;
 - Lelesz;
 - Lelesz-Polyán;
 - Szentmária;
 - Újlak;
 - Zétény;
 - (Kisfalud);
 - (Keresztúr);
 - (Tokaj);

CHANGES IN LAND-USE IN BODROγκÖZ, NE HUNGARY AFTER THE CHANNELIZATION OF RIVERS AND DRAINAGE OF WETLANDS IN THE LATE 19TH CENTURY

In this article, which is a part of a greater work dealing with the adaptation of agriculture to natural environment, the process of changes in land-use in the 53 settlements of the Bodroγκöz is performed by the analysis of contemporary maps and the analysis of statistical data referring to agriculture.

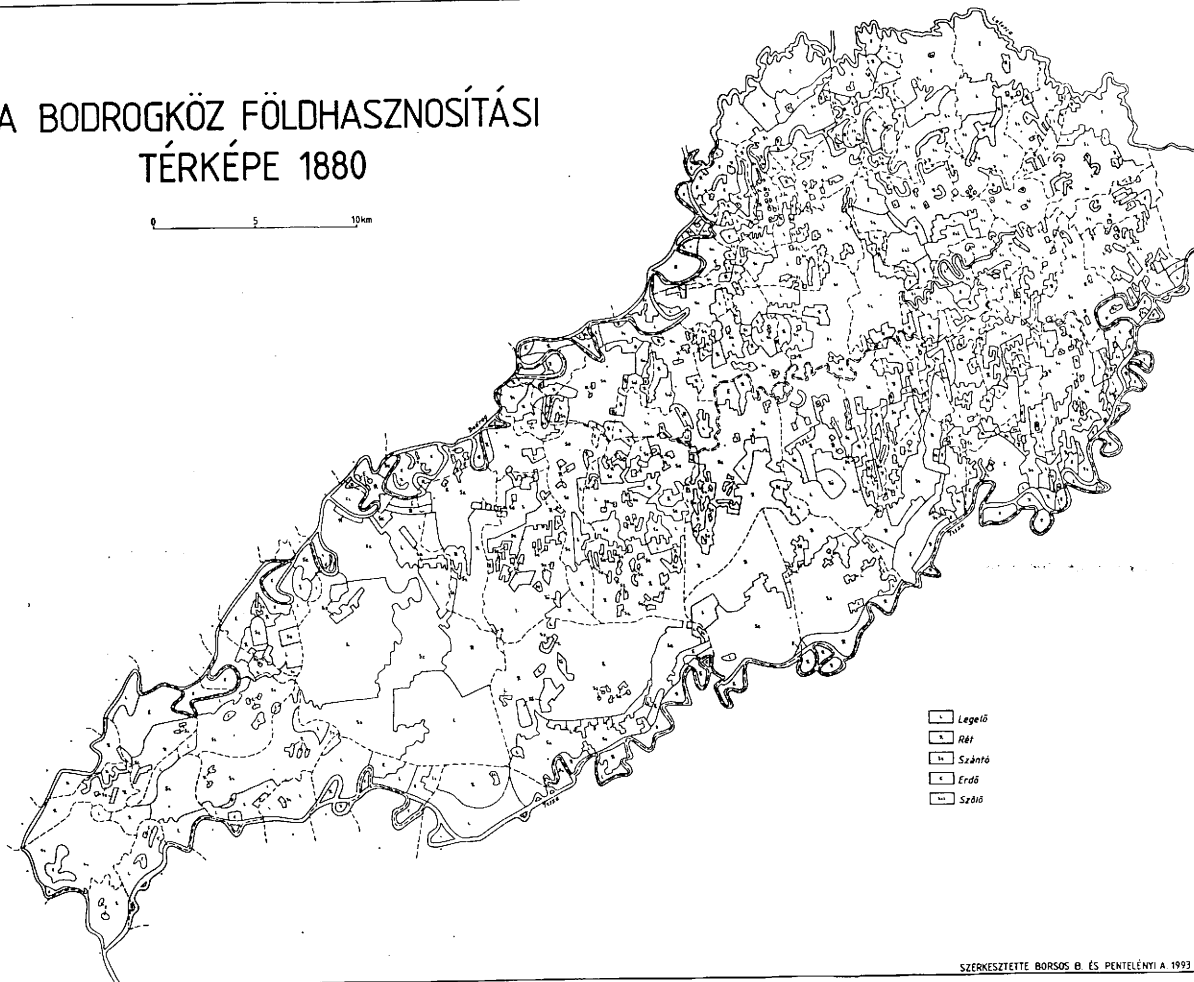
The main feature of the change was the spread of agriculture and the turn of previously barren lands (here: wetlands) to cultivated lands. This means that wetlands became mainly pastures and partly meadows while previous pastures, meadows and forests became arable lands. These were two processes acting partly paralelly and partly following each other. Most barren lands disappeared while the territory of ploughlands was increasing on the expense of territories less intensively cultivated which had been, in return, more resistant to periodical floods. In the Bodroγκöz it meant that ploughlands spread from higher areas (hills, pediments, riverbanks) to lower territories, which were previously meadows, pastures and forests, while pastures spread to the former marshlands. Later on these fields partly became ploughlands, too. The change was characterized by the fact that the territory of meadows and forests was decreasing more rapidly than that of the pastures, a feature which shows that the type of animal husbandry remained predominantly extensive. But the whole process happened too late to take advantages of the grain-boom of the world-economy in the second part of the 19th century.

We must emphasize that the change was not uniform in the whole Bodroγκöz, as some areas suffered more radical change in land-use than others. The change in certain settlements can be characterized by the differencies taken place in the process of disappearing of barren lands and that of increasing of ploughlands as it is shown in Fig.2. Most radical changes happened in villages around Hosszúrét, the main previous marshland. Less serious change was suffered by villages of the eastern, middle and southwestern part of the territory while seemingly no change took place in the northern and northwestern areas. The most radical changes took place in the villages the territory of which was mainly in wetlands and the less radical ones in settlements along riverbanks. In the northern area channelization did not happen until the 1960s, hence these villages did not suffer change either in their natural environment or in their land-use. However, the rate of ploughlands in most of these settlements (especially in the northeastern regions) was always high. After channelization and drainage the pattern of land-use in villages lying in previously wet areas became more similiar to those in the northeastern areas, thus the earlier characteristic differencies slowly began to disappear. The pattern of land-use became more uniform in the whole Bodroγκöz.

BALÁZS BORSOS

A BODROGKÖZ FÖLDHASZNOSÍTÁSI TÉRKÉPE 1880

0 5 10 km

- Legelő
- ▲ Rét
- Szántó
- Erdő
- Szőlő

SZERKESZTETTE BORSOS B. ÉS PENTELÉNYI A. 1993

MEROVING-KORI ÁGYLELET ÉS AZ ÚJKORI MAGYAR ÁCSOLT ÁGYAK

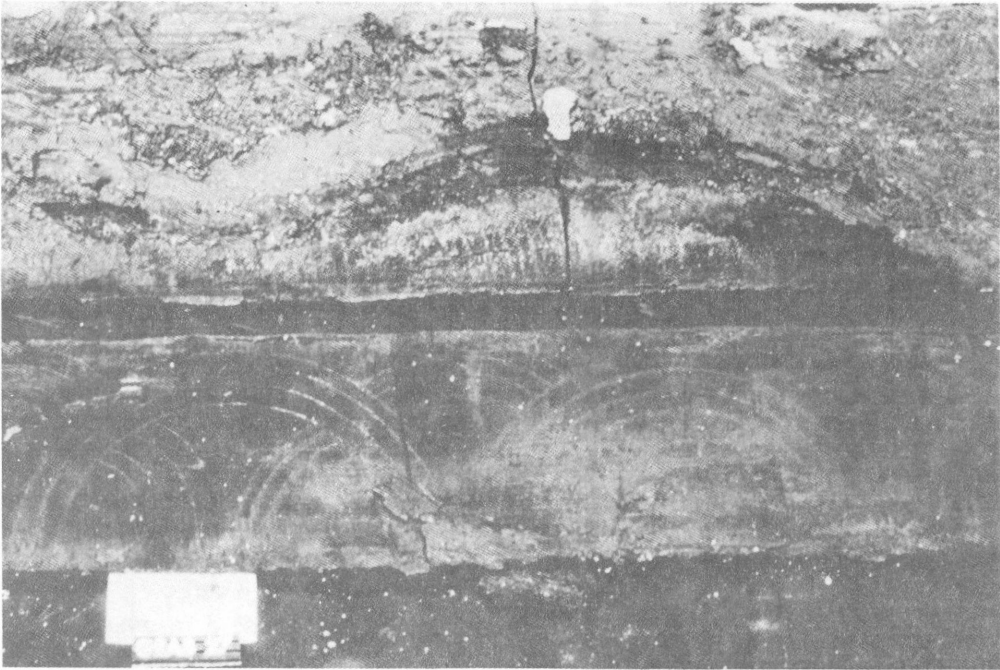
A jelenségek múltjának nyomozása nem mindig jár olyan eredménnyel, ami minden kétséget ki tud zárni; nem ritkán csupán valamely elkövetkezendő ásatás sikerétől, egy valamikor napfényre kerülő lelettől várható a felmerült kételyek eloszlata. Ám a kutató, noha gondolatban fel-felmerül előtte, sőt néha fejtegetései kapcsán utal is rá, nemigen reménykedhet abban, hogy egy ilyen szerencsés, saját korábbi feltevésére nézve perdöntő leletet maga is megérhet, sőt meg is szemlélhet még.

Egy ilyen, remélni sem mert, bizonyító erejű ásatási lelet került feltárássra 1992-ben a németországi, kelet-württembergi Lauchheimben: ácsolt ágy, egy a 703. és 704. év telén elhantolt fejedelmi személy sírjából (*1-4. ábra*).

Úgy vélem, ennek az egyedülálló leletnek a bemutatása a magyar kutatás számára is tanulságos lehet, mivel a lauchheimi ágyak felépítésben és díszítésben egyaránt megfelelő újkori példányok mindaddig egyedül hazánkból ismeretesek (*5-6. ábra*).

Az elsőként ismertté vált ilyen, 1840-ből datált ágy, Kercaszomorról (Vas m.) került, Kresz Mária révén, 1954-ben a Néprajzi Múzeum bútorgyűjteményébe. Vele együtt érkezett egy-egy az ággyal azonos felépítésű, ácsolt szerkezetű és ahhoz hasonlóan, geometrikus, vésett díszítéssel ellátott, az ággyal nagyjából egyező korú láda és bölcso is, a szomszédos Magyarorszombatfáról. Az utóbbi tárggyal egybevetve, főként pedig általában az ácsolt ládák behatóbb ismeretében, nem volt nehéz megállapítani, hogy a kercaszomori ágy ácsolt bútorokra jellemző technikával készült, a hazai ilyen gyakorlatnak megfelelő díszítéssel, és így ez az ágyak egy már már kihaltnak tekinthető készítmódját képviseli. Mindehhez a tárgy publikálásakor egyrészt újkori, más európai népektől ismert paraszti ácsolt ágyakra hivatkoztam analógiaként, másrészt az ezzel a készítési eljárással előállított ágyak múltjának megvilágítására középkori ábrázolásokat közöltem; ezek segítségével a X. századig tudtam visszamenőleg rámutatni az előzményekre (K. Csilléry 1954).

Közelebbi újkori és még inkább kézzelfogható középkori tárgyi bizonyítékok híján a kercaszomori ágyak sem egykori szélesebb körű helyi alkalmazására, sem pedig a tekintélyes múltjára vonatkozó következtetésem nem tudtak kellő meggyőző erővel hatni. A Cs. Sebestyén Károly megfogalmazta ellenvetést (Cs. Sebestyén 1956) ugyan újabb érvekkel és adatokkal igyekeztem elhárítani, többek közt hivatkozva napvilágra került tárgyi emlékekre, viking kori, IX. századi fejedelmi

1. ábra: Meroving-kori fejedelmi ágy deszkái a megtaláláskor, 1992-ben. Lauchheim, Baden-Württemberg, Németország. 1-4. ábra: I. Stork szívességéből

ágyakra is (K. Csilléry 1956), de az első egyértelmű tárgyi bizonyítékokat Bíró Friderikának Lendvadedesen és Óriszentpéteren 1982-83-ban folytatott kutatásai hozták. Majd 30 évvel a kercaszomori ácsolt ágy felbukkanása után, hat további példányt sikerült felderítenie, és múzeumba juttatnia, szemmel látható tanúbizonyosságait annak, hogy ácsolt ágyak Zala és Vas megyében egykor általánosabban használatosak voltak. Külön kiemelendő, hogy az egyik ilyen bükkfából ácsolt ágyat geometrikus jellegű, körmotívumokból alkotott, hornyolóval vésett minta díszítette (5-6. ábra), olyan, amely hasonló az ezen vidéki ácsolt ládákön szokásosakhoz (Bíró 1984).

Az ezeknek a nyugat-dunántúli ácsolt ágyaknak pontosabban megfelelő, eredeti mivoltában tanulmányozható középkori tárgy azonban továbbra is hiányzott. A viking kori skandnáviai ágyaknak ugyanis, habár nyilván hasítással nyert deszkákból ácsolták őket – hiszen az asztalosság késő középkori önállósodásáig, saját készítési eljárásainak térnyeréséig deszkafalú ágy esetében ez volt az általános gyakorlat –, a díszüket a fejvégen elehelyezkedő pillérek oromzata alkotta, a viking stílusban kifaragott fantasztikus állatfejek (ld. pl. Magerøy 1983, 36, 38; Hinz 1989, 70. kép). Időközben híradás történt másutt talált ácsolt ágyakról is. Ilyen az az Oberflachtban (Württemberg) 1933-34-ben feltárt, VI-VII. századi, töredékekből rekonstruált példány, melyen viszont párhuzamosan futó bemetszések díszítették az oldalfalak szélét és a lábakat (Paulsen – Schach – Dörgeres 1972, 23-25). A Lengyelországban, a sziléziai Opolóban 1930-31-ben felszínre hozott XI-XII. szá-

2. ábra: Meroving kori ágy két oldala, összeállítva

zadi ágyakból – vagy részben esetleg ládából – származó maradványok egyikét pedig ékrovásos faragás díszítette, négyzetes elemek szőnyegszerűen ismétlődő együttesével (Gostwicka 1965, 9. kép, 10).

A minket az idézeteknél érthetően közelebből érdeklő lauchheimi ágy feltárása, mint szó volt róla, 1992-ben történt. Ezt követően Morgós András és az ágyat restauráló, majd ennek nyomán egy rekonstrukciós példányt is készítő Helmut Preuss hívta fel a becses emlékre a figyelmemet. Helmut Preuss ahhoz is hozzásegített, hogy megtekinthessem azt a jelenlegi őrzési helyén, a konstanzi régészeti múzeumban. A tárgyra vonatkozó irodalmat (Stork 1992; 1995a; 1995b) a múzeum tudományos kutatója, Ralph Töber és a lelőhely feltárását vezető régész, Ingo Stork, Baden-Württemberg tartományi műemlékvédelmi hivatalának főmunkatársa juttatta el számomra. Ingo Storknak köszönhetem a most közreadott felvételeket és az ágy díszítményeiről készült rajzos dokumentációt is (1-4. ábra).

Lauchheim határában található, az itt 1986 óta folyamatosan végzett ásások révén, Németország legjobban feltárt kora középkori települése. A temetőn kívül, melyben az V. század végétől a VII. század végéig temetkeztek, és ahol eddig több mint ezer sír vált ismertté, az idetartozó faluból is feltárássra került 5 hektárnyi terület. Itt nem csupán a temetővel egy időben, de annak felhagyásán – és a kereszténység felvétele után nyilván az eddigiekben még meg nem talált templom mellé telepítésén – túl még egészen a XII. század elejéig éltek. A feltárások során a faluban több mint 50 a föld felszínén emelkedő talpas, zsilipelt pallófalú, illetve vázas sövényfalú építményt és 40 földbe ásott házat találtak (Stork 1995a, 7-30, 37-49; 1995b, 212-216).

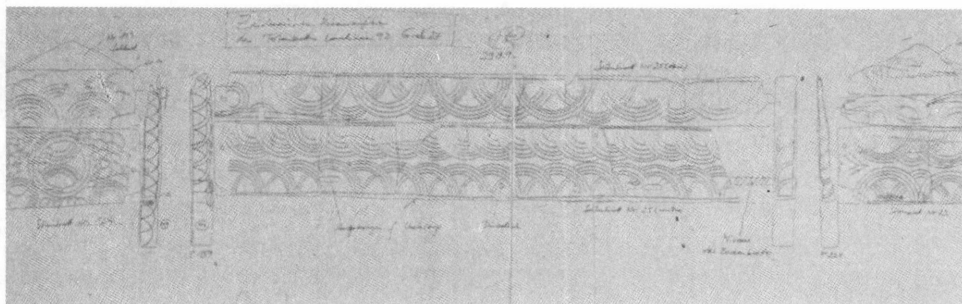
A település szélén, a falutól elkülönülve, egy előkelők lakta udvarház állt, két cölöpvázas lakó- és számos hasonló szerkezetű melléképülettel, sövénykerítésű, tágas udvarban (Stork 1992, 232-

3. ábra: Deszka, Meroving-kori ágy keskenyebb oldaláról

233; 1995a, 52-54). Az udvar déli szegletében, a 700 körüli években kialakított temetkezési helyen öt férfi és egy idős nő sírja került feltárára (Stork 1992, 232-239; 1995a, 51-52, 54-62). A legmélyebbre leásott és sejtethetőleg az udvarban legutolsónak létesített sírban egy 30-35 éves férfi feküdt, a szóban forgó ácsolt ágyban. Az ágyat magába foglaló sírkamrát olyan tölgyfapallókból állították össze, melyeken részben rajta hagyták a kérget, ez tette lehetővé a dendrokronológiai datálást. A sírt rablók fosztották ki, egyedül csak – miként ez több más itteni sír esetében is megfigyelhető volt – az öt, aranylemezből kivágott kereszt elvitelétől riadtak vissza; ezek bizonyára az elpusztult halotti lepelre voltak varrva. Az alattuk nyugvó személy rangos voltát egyébként a sírnak az udvarban létrehozott kis temetőn belüli elhelyezkedése is jelezte (Stork 1992, 236-239; 1995a, 58-62).

A halott ágya a sír mélységének és így a talajnedvességnek köszönhetően, kiváló állapotban őrződött meg; igaz, a rablók kincskereső rombolása következtében darabokra törve és részben hiányosan. A 205 cm hosszú és 60 cm széles ágyat bükkfából ácsolták. 25-30 cm magas lábakon állt, oldalait 2-3 deszkával töltötték ki, fenekét egyetlen széles deszka képezte. A deszkákat, ahogy azt keresztmetszetük tanúsítja, hasítással állították elő. A deszkák az ácsolt ládákrol ismert módon, a lábakként is szolgált sarokpillérek hornyolásaiba illeszkednek. Ugyancsak az ácsolt ládákon szokásosnak megfelelően rögzítették őket, előzően kifűrt lyukakba bevert faszögekkel, a sarokpillérekhez. Az ágy elejét és két végét hornyolóval, pontosabban hornyolóval ellátott körzővel meghúzott, körökből és félkörökből összetett mintázat borította. Hornyolóra enged következtetni a vonalak árkanak egyenletes, mintegy 1,2 mm mélysége. A rajzolatokat vörös és fekete festés élénkítette, mely a feltáráskor nyomokban még felismerhető volt (Stork 1992, 231; 1995a, 61). A díszítmény készítője arra törekedett, hogy a látható felület egészét kitöltse. A mintavezetéssel általában igazodott az egyes deszkákhoz, úgy tűnik azonban, hogy az egyik ágyvégén a nagyméretű rozettákat két deszkára kiterjedően rajzolta meg (2. ábra). A homloklap deszkáin, illetve a sarokpilléreken sorminták húzódnak: fonódó, továbbá egymást különféleképp metsző, egy vagy több koncentrikus körvonalból összetett ívsorok (1, 4. ábra). Az ágyvégekre – melyek egymástól eltérő mintázatot kaptak – koncentrikus körökből alkotott rozetták kerültek, amelyhez az egyik ágyvég deszkáján halpikkelyes ornamens társul, aszimmetrikus kompozícióban (3. ábra).

4. ábra: Meroving-kori ágy három díszített oldalának kiterített rajza

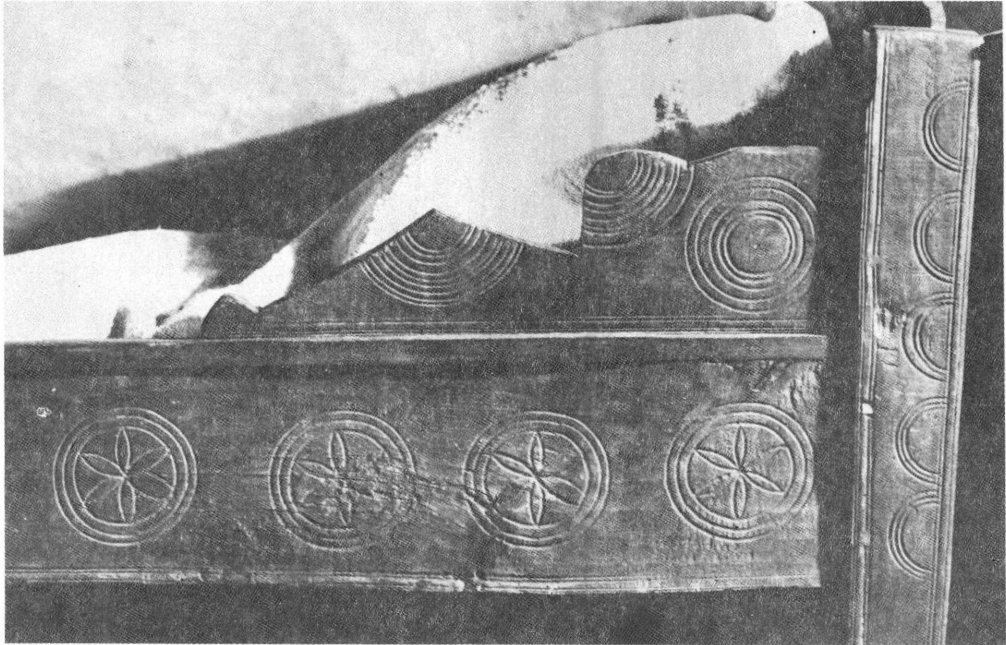
Bár az ágy nagyon keskeny, az ásátó feltételezi, hogy olyan bútordarab volt, melyet az eltemetett már életében is használt. Ezt a következtetést azzal a megfigyeléssel támasztja alá, hogy egy helyen kis éket vertek be a deszka mellé, megítélése szerint annak érdekében, hogy az ágy mozgását vagy nyikorgását megszüntessék vele (Stork 1995a, 61).

A szőpen kivitelezett munka alapján azt kell mondani, hogy a készítő alapos tudású mester volt. Az ásátó biztosnak véli, hogy az ágyat helybéli bútorműves állította elő (Stork 1995a, 47). Egy ilyen kézműves létezése a faluban, annak alapján, hogy a vidék erdeiben a bükkfa volt a leggyakoribb (Stork 1995a, 51), valóban elképzelhető. A mesternek azonban mindenképpen az ácsolt bútorkészítés specialistájának kellett lennie. Begyakorlott mestere lehetett-e esetleg az ilyen munkának a sírkamrák megépítését felvállaló ácsmester is, nem tudni. Mindenesetre a sírkamrák fala nem az ácsolt bútorok készítményét követi, hanem a végeiken egyenes rálapolással, egyenes ütközéssel, ámde rögzítés nélkül egymáshoz illesztett tölgyfa pallókból állt, esetleg az így létrejött falbélést egy további, az alsóra fölrakott sorral magasztították meg. A sírkamrák építésének ezt a módszerét ezen a településen már 500 körül alkalmazták, amikor még a halottakat fatörzsből kimélyített koporsóban volt szokás nyugalomra helyezni (Stork 1992, 165, 168, 171. kép; 1995a, 30, 31, 61, 66-70. kép, 55, 58-59; 1995b, 143-144. kép). Hasonlóképp, rögzítetlenül összeillesztett deszkákból álltak más alemann temetkezések sírkamráinak oldalfalai is, így Oberflachtban a VI-VII. századi temetőben, ahol azonban a deszkavégeken egymásra támaszkodó csapokat képeztek ki (Paulsen – Schach – Dörger 1972, 3. kép, 17; vö. Fejér 1991, 13-14. kép, 406, 410-411).

Ingo Strok méltán nevezi a lauchheimi ácsolt ágyat az 1992. évi ásátás legrlátványosabb, kultúrtörténeti jelentőségű leletének. Másutt kiemeli, hogy ma ez az egyetlen egészében megmaradt ágy a Meroving-korból a német területen, minthogy az oberflachtli ágyak utóbb elpusztultak (Stork 1992, 236-237; 1992a, 61), – s tegyük hozzá, ez lett a sorsuk az opolei leleteknek is.

Az elmondottak után aligha kell különösebben hangsúlyozni, hogy a lauchheimi ágylelet nem csupán a német kultúrtörténet számára jelentős, hanem az általános bútortörténet szempontjából is. Kiemelkedő jelentőségét, ahogy az már az előljáróban előadottakból kiviláglott, korántsem az adja, hogy ácsolással készült. Hiszen ma már tudjuk, hogy a fűrészmalomban előállított deszkák elterjedése és az ilyen deszkák alkalmazásán alapuló asztalos eljárások uralomra jutása előtt ez a bútorkészítési módszer szükségszerű volt. Az esztergályozott vázú bútorhoz, így ágyakhoz is hasítással előkészített nyersanyagot kellett feldolgozni.

Ennek tudatában természetesnek kell tartanunk, hogy a fejszével hasított deszkákból ácsolt ágyaknak is több formai változata jött létre az idők folyamán. A lauchheimi ágy tanulságosan jelenít meg egy kora középkori változatot. Ismeretében sok eddigi elképzelés válik megcáfolhatóvá, illetve helyesbíthetővé. Példaként

5. ábra: Ácsolt ágy fejege, Lendvadedes, Zala m., XVIII. sz. vége – XIX. sz. eleje. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum kiállításában, Szentendre. 5-6. ábra: Deim Péter felvétele

idézhető, miszerint ennek a tárgynak tanúsága szerint a sarokpillérek korábban nem kaptak oromdíszet (2. ábra). Ugyanígy látható ez az oberflächti deszkaoldalú ágy rekonstrukcióján, s mint az összehasonlításul vele közölt X. századi, az Egbert Kódexből való ábrázolás jelzi, a pillérek koronázására feltett gomb már későbbi járulék (Paulsen–Schach–Döges 1972, 6. kép, 25), hihetőleg az ülőbútorok ilyenféle díszétől ihletve. Megfelelő támpont híján, tévesen ítéltem tehát, amikor az "újabb vonások" közé soroltam a kercaszomori ácsolt ágy "rövidre vágott sarokoszlopát" (K. Csilléry 1954, 83).

A lauchheimi ácsolt ágy különös jelentősége legfőképpen abban áll, hogy a legkorábbi eredetiben megmaradt emléke felépítésében, de bükkfa anyagában is, nemkülönben hornyolóval való díszítésében és annak geometrikus mintakészletében, vörös-fekete színezésében a megfelelő ácsolt ágyaknak, sőt nem csak azoknak, hanem általában minden ilyen módon előállított és díszített ácsolt bútoroknak.

Eddig az ily módon készült és díszített ácsolt bútorok korábbi meglétére csupán következtetni lehetett, így például ókori, más anyagban megjelenített ácsolt ládikák nyomán; arra pedig, hogy díszítésük vonalas, vésett kivitelezése valóban létező eljárás lehetett, töredékek mellett olyan, összeépítésében nem az ácsolt példányok jellegzetességeit mutató fabútor alapján, mint egy ókori lábzsámoly (K. Csilléry 1982, 182–185. kép, 270). A Kr. utáni első évezredből egyetlen ácsolt láda ismert eddig, az általában a VIII. századra datált itáliai, terracinai példány, ennek azonban faragott, mélyített alapú, jelenetes ábrázolásai vannak, stilizált növényes

6. ábra: Az előbbi ágy lábvége

szalaggal kísérve (ld. pl. Vindisch-Oraetz 1982, 67-69. kép). Másrészt Edouard Salin, a meroving civilizációról írt nagy munkájában az akkoriban oly népszerű geometrikus ornamentikát csak kőkoporsókról idézi, fából való emlékeknél nem említi (Salin 1952, II. 156-178).

Mindezzel szemben a hornyolóval vésett mintázatú, feketével és vörössel színezett, bükkfa ácsolt ládának a legkorábbi egyedei is legfeljebb a XIV. századból valók: erdélyi szász példányok (ld. pl. K. Csilléry 1982, 163. kép). A jelenkori ilyen, vésett díszű, paraszti ácsolt ládák fő elterjedési területe Itália és a Kárpát-medence, illetve környéke. A Zala és Vas megyei újkori ácsolt ágyak szervesen illeszkednek ebbe a csoportba.

A lauchheimi ágy ennek az újkori emlékanyag által oly gazdagon képviselt csoportnak a múltját teszi biztonságosabban megítélhetővé. Mai, elsősorban az újkori darabok ismeretére alapozott tudásunk szerint a lauchheimi ácsolt ágy a legnyugatibb példánya a bükkfából előállított, jellemző vésett és színezett díszítésű ácsolt bútornak. Délről vagy keletről érkezett művelődési elem lett volna ott? Dél felől érkezett tárgyakról és hatásokról, nemkülönben távoli területekről jött betelepültekről – köztük pannóniai langobárdokról – a leletanyag alapján Ingo Stork is megemlékezik (Stork 1995a, 14-21). Egyébként a tölgyből kimélyített koporsók helyett csak a VI. század vége felé jelennek meg a sírokban a vékony, bükkből való töredékek, akkor tehát, amikor megtörtént – legelőbb az előkelők körében – a kereszténység felvétele (Stork 1992, 234; 1995a, 25-26, 29, 55).

De milyen hatással magyarázható vajon a lauchheimi ágy legpontosabb párhuzamai, a zalai és vasi ácsolt ágyak meggyökeresedése? Aligha kerülhettek ide valamiféle köznépi, népek közötti terjedés útján. A leginkább valószínűnek az látszik, hogy a lauchheimihez hasonló ácsolt ágyak a magyarországi előkelők körében is divatba jöttek a honfoglalást követően s ezek már módosult megjelenésű utódai lennének a korong alakú pillérfejet, illetve ékrovásszerű díszítményt viselő példányok a késő-középkori hazai ábrázolásokon (K. Csilléry 1954, XII/7-10. kép). A társadalom szélesebb körébe pedig nyilván csak idővel, a késő középkor idején jutott el ez a bútordarab, valamikor az ácsolt ládák általánossá válását követően, ám azoknál, a jelekből ítélve, jóval korlátozottabb mértékben, a parasztsághoz legalábbis csak kis, elszigetelt területen. Hogy azután leegyszerűsödve, de a jellegzetes vonásokat megtartva, egészen a múlt századig fennmaradjon a készítésük és használatuk. Ám ennek a következtetésnek a hitelesítésére ismét valamiféle újabb szerencsés leletre, netán leletekre lenne szükség, itt minálunk is.

Budapest

K. CSILLÉRY KLÁRA

IRODALOM

BÍRÓ Friderika

1984 *Ácsolt ágyak Lendvadedesről*. Ház és Ember 2. 213-216.

K. CSILLÉRY Klára

1954 *A Néprajzi Múzeum új szerzeményei: a kercaszomori ácsolt ágy*. Néprajzi Értesítő XXXVI. 71-86.1956 *Válasz Cs. Sebestyén Károly megjegyzéseire*. Néprajzi Értesítő XXXVIII. 307-312.1982 *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei*. Budapest

FEJÉR Gábor

1991 *Népvándorláskori fakoporsók Euráziában*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/85-2. 401-429.

GOSTWICKA, Janina

1965 *Dawne meble polskie*. Warszawa

HINZ, Sigrid

1989 *Innenraum und Möbel*. Von der Antike bis zur Gegenwart 3. Berlin

MAGEROY, Ellen Marie

1983 *Norsk treskurd*. Oslo

PAULSEN, Peter – SCHACH-DÖRGES, Helga

1972 *Holzhandwerk der Alemannen*. Stuttgart

SALIN, Édouard

1952 *La civilisation mérovingienne d'après les sépultures, les textes et le laboratoire*. I-II. Paris

CS. SEBESTYÉN Károly

1956 *A kercaszomori ácsolt ágy*. Megjegyzések egy megjelent tanulmányra. Néprajzi Értesítő XXXVIII. 303-306.

STORK, Ingo

1992 *Zum Fortgang der Untersuchungen im frühmittelalterlichen Gräberfeld, Adelshof und Hofgrablege bei lauchheim. Ostalbkreis*. Archäologische Ausgrabungen in Baden-Württemberg 1992. 231-239.

- 1995a *Fürst und Bauer – Heide und Christ: 10 Jahre archäologische Forschungen in Lauchheim/Ostalbkreis*. Archäologische Informationen aus Baden-Württemberg 29. Stuttgart
- 1995b *Lauchheim, Ostalbkreis 1994 – frühe Phasen des großen Gräberfelds der Merowingerzeit*. Archäologische Ausgrabungen in Baden-Württemberg 1994. 212-216.

WINDISCH-GRAETZ, Franz

- 1982 *Möbel Europas, Von der Romanik bis zur Spätgotik, mit einem Rückblick auf Antike und Spätantike*. München

BETT AUS DER MEROWINGERZEIT UND DIE NEUZEITLICHEN GEZIMMERTEN UNGARISCHEN BETTEN

Als Hinweis auf die Vorgeschichte eines eigenartigen Bett-Typs der westungarischen neuzeitlichen Bauernbetten (Abb.5-6) wird im Aufsatz das in Lauchheim (Baden-Württemberg) von Ingo Stark dargelegte fürstliche Bett (Abb.1-4) präsentiert. Das Bett wurde für Bestattungszwecke im Winter 703/704 aus Buchenholz gefertigt, gemäß der Konstruktion der Stollentruhen, auch die Dekoration entsprach dem an solchen Truhen gewohnten. Bei der Entdeckung war die rote und schwarze Färbung der mit Stemmeisen ausgehöhlten, geometrischen und reichen Schnitzerei noch immer erkennbar. Das in Lauchheim gefundene Exemplar ist das älteste, im Originalzustand sehbare Denkmal dieses gezimmerten Möbeltyps; bisher konnte man nur aufgrund der aus anderem Stoff angefertigten antiken Ossuarien auf die beachtliche Vergangenheit schien auch die gegenwärtige Volkstümlichkeit der aus Buchenholz gezimmerten Möbel anzudeuten, deren Dekoration mit Stemmeisen ausgehöhlt wurde; diese Verbreitung unter dem Gemeinvolk konzentrierte sich vor allen auf Italien, das Karpatenbecken und Umgebung. Während aber von den Stollentruhen dieser Konstruktion und Dekoration eine beachtliche Anzahl von Exemplaren erhalten blieb – das früheste aus dem 14. Jahrhundert –, sind die neuzeitlichen Betten, die in bezug auf Ausführung und Dekoration dem Lauchheimer Bett entsprechen, allein aus westungarischen Dörfern bekannt. Die Betten dieser Konstruktion, so die Verfasserin, wurden bei vornehmen Leuten Ungarns im 14. und dem angehenden 15. Jh. infolge der Verbreitung der vom Tischler gemachten Betten. Obwohl noch zahlreiche Fragen offen bleiben, bezeugt das Lauchheimer Bett eindeutig, daß die Lagerstätte diesen Typs bereits im frühen Mittelalter ihre auch später gültige Grundform und Dekoration bekommen hat. Die Popularisation solchen Bettes konnte in Ungarn erst dann stattfinden, nachdem die Stollentruhen auch beim Gemeinvolk allgemein gebräuchlich wurden: diese Zeit ist auf das 14. Jh. anzusetzen. Allerdings hat es den Anschein, daß die Verbreitung der den Stollentruhen ähnlichen Betten nur beschränkt sein konnte. Auf dem Gebiet ihrer Verbreitung haben jedoch die Handwerker ihre zwar vereinfachte, im wesentlichen aber frühmittelalterliche Konstruktion und Dekoration bis zum 19. Jh. aufrechterhalten.

KLÁRA K. CSILLÉRY

Lapzárta kor jelent meg

- A Balaton-felvidék népi építésze. A Balatonfüreden, 1997. május 21-23-án megrendezett konferencia anyaga. Szerk.: Cseri Miklós, S. Lackovits Emőke. Szentendre - Veszprém, 1997. 422 p. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Laczkó Dezső Múzeum
- Az Mester Emberek Míveinek árazása. Szücsök és kesztyűsök árszabásai (1597-1821). Szerk. és bev.: Flórián Mária. Budapest, 1997. 196 p. MTA Néprajzi Kutatóintézet
- Csáky Károly: Helyzetjelentés a végekről. Cikkek, tanulmányok. Dunaszerdahely, 1997. 216 p. Nap Kiadó
- Csiszár Árpád: A beregi népélet. Néprajzi tanulmányok. Debrecen, 1998. 240 p. Ethnica
- Csoma Zsigmond: Kertészet és polgárosodás. Budapest, 1997. 366 p. Centrál-Európa Alapítvány
- Domonkos Ottó: A magyarországi céhes szabók mintakönyvei 1630-1838. Budapest, 1997. 356 p. Magyar Nemzeti Múzeum
- Eksztázis, álom, látomás. Vallásnéptudományi fogalmak tudományközi megközelítésben. Szerk.: Pócs Éva. Budapest - Pécs, 1998. 526 p. Balassi Kiadó, University Press
- Forrai Ibolya - Szemkeő Endre: Iskolák a Kárpát-medencében. Források a Néprajzi Múzeum kéziratárából. Fontes Musei Ethnographiae 3. Sorozatszerk.: Selmeczi Kovács Attila. Budapest, 1996. 168 p. Néprajzi Múzeum
- Földedősanym. Népi szövegek Szeged környékéről. Válogatás Polner Zoltán gyűjtéséből. Szerk.: Békési Imre. Szeged, 1997. 136 p. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kiadó
- Keményfi Róbert: A történeti Gömör és Kishont vármegye etnikai rajza. Az etnikai határ és a vegyes etnicitás kérdése. Gömör Néprajza L. Debrecen, 1998. 196 p. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke
- Láposi Teréz: "Az ének a paradicsom gyökeréből jön" avagy a zoltáréneklő madár. Debrecen, 1997. 38 p. Debreceni Bibliófil Műhely
- Hírharang. A Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság tájékoztatója. VII-VIII. 1996-1997. Szerk.: Liszka József. Révkomárom, 1997. 68 p.
- Magyar Zoltán: Báthori Endre alakja az erdélyi néphagyományban. Kolozsvár, 1998. 106 p. Stúdium Könyvkiadó
- Néprajzi Hírek. A Magyar Néprajzi Társaság Tájékoztatója. XXV. 1996. 1-4. Szerk.: Hála József. Budapest, 1996. 116 p.
- Petercsák Tivadar: Néprajzi tanulmányok az Északi-középhegység vidékéről. Debrecen, 1998. 282 p. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke
- Tanulmányok az szurguti osztják kultúráról. Szerk.: Lázár Katalin. Budapest, 1997. 140 p. Néprajzi Múzeum
- Tánczos Vilmos: Keletnek megnyílt kapuja. Néprajzi esszék. Kolozsvár, 1996. 264 p. Korunk Baráti Társaság, KOM-Press
- Tátrai Zuzsanna-Karácsony Molnár Erika: Jeles napok, ünnepi szokások. Budapest, 1997. 300 p. Planétás Kiadó
- Ujváry Zoltán: Népi színhátékok és maszkos szokások. Debrecen, 1997. 410 p. Multiplex Media - Debrecen University Press
- Veszprém és környéke a honfoglalás korában. Felolvasóülések Veszprém történetéből 5. Szerk.: V. Fodor Zsuzsa. Veszprém, 1998. 126 p. Laczkó Dezső Múzeum
- Zamárdi. Községtörténeti tanulmányok. Szerk.: Friesz Kázmér. Zamárdi, 1997. 400 p. Zamárdi Nagyközség Képviseletésütete

ÁTMENETI MUNKAFORMÁK AZ ENYINGI URADALOM MUNKASZERVEZETÉBEN

Bérnapzámosok, részesek, bógerok és pénzesek

1. Bevezetés

A hatalmas, köztörténeti, katonai, diplomáciai és egyháztörténeti szempontból egyaránt jelentős emberi teljesítményeket felmutató Batthyány-család hercegi ágának egy, a hitbizományi védelem alá nem tartozó uradalmával foglalkozom dolgozatomban.

A negyedik Batthyány-Strattmann herceg, Fülöp (1781-1870) kezén volt, 1806 és 1870 között, először és utoljára egységes ez az uradalom. Tulajdonosa egész hosszú életén át jó gazdaként kezelte uradalmát. Keze alatt, a mindig igen gondosan kiválasztott felelős gazdasági szakemberek irányításával, az enyingi uradalom a XIX. század folyamán kezdett (Tóth Tibortól kölcsönzött fordulattal) „nagybirtokból nagyüzemmé” válni.

Az enyingi uradalom a Mezőföldön, három megye: Somogy, Tolna és Veszprém (ma Fejér) megyék határán feküdt, jó termőhelyi és e korszakban közepes gazdaságföldrajzi adottságok jellemezték.

Uradmunk egész gazdálkodását fennállásának minden korszakában a munkaerőhiány határozta meg. Az egykor a török hódoltságához tartozó terület népességének pusztulását a hódoltság ténye, a tizenöt éves háború és a törökellenes felszabadító háborúk egyaránt előidézték. Az abszolút, számokban is mérhető népességcsökkenés mellett a XVIII-XIX. században a hatalmas, a pusztasodás sorsára jutott területű uradalom felszerelése, a majorsági kezelés nagy beruházásigénye kettős hatást fejtett ki. Egyrészt hátráltatta, a munkáskéz letelepítésével terhelte a gazdálkodást. Másrészt viszon, – más megoldás nem lévén – korán rávezette a gazdálkodást irányító szakemberek figyelmét az intenzívebb művelési módok, elsősorban a juhnesítés, illetve a majorhálózat kiépítésének és felszerelésének (cselédek alkalmazása, építkezések, eszközök és igaerő beszerzése), valamint az átmeneti munkaformák (bérnapzámos, ledolgozó, részes és pénzese) kialakításának fontosságára. 1848, az úrbériség megszűnése után ezen előremutató jelenségek jó helyzeti energiát jelentettek: alapot adtak az „okszerű gazdálkodás”, és ami ezzel szorosan együtt járt, az új igényű, a nagyüzemi állattenyésztés, és a gabonatermesztésre épülő, ám a nemesített állatállomány szakember- és takarmányigényét is

kielégítő majorhálózat kialakítására. Az 1848 utáni korszak a munkaerő problémáját is más módokon oldotta meg: pl. a gépesítéssel, az új szervezeti egységek kiépítésével, illetve a századvég summás munkaerőtömegének előfutáraként alkalmazott „felföldi tót kaszások”, a Mezőföld-szerte *bógerok*nak nevezett munkások rendszeres és tömeges alkalmazásával.

A pénzes munkások túlnyomó alkalmazásának jelentős gátat szabott a megfelelő tőke hiánya. Általában elmondhatjuk, hogy a majorságok kialakítása és felszerelése a bérmunkások, éves cselédek és napszámosok alkalmazásával párhuzamosan igen lassan haladt előre. Alapját a gyapjú- és gabonakonjunktúrába való bekapcsolódással szerzett tőke teremtette meg, de 1848-ig csak a legfejlettebb uradalmakban találkozzunk nagyobb számban az éves béresekkal. Cselédeket általában – később is – az állattartásban és az állatokkal elvégzendő munkákban (fuvarozás, takarodás, szántás, igaerejű gépek vontatása stb.) alkalmazták. A többi mezőgazdasági munkát 1848-ig a robotosok, 1848 után pedig a pénzes bérmunkások mellett az átmeneti munkaformákban alkalmazott részes, szakmányos, summás, feles, harmados munkaerő végezte el. Uradalmunk területén – a város-hidvégiek kivételével, ám ők nem uradalmi munkára, hanem katonáskodásra szereződtek – kuriális, majorsági zsellér, taksás, beneficiatus, cenzualista, földész jogállású közösség nem volt.

2. A ledolgozás és részesművelés összekapcsolásának formái

A jobbágyoknak, parasztoknak, zselléreknek a részmunkára és bérbe kiadott földek díjába általában belefoglalták a ledolgozást. A ledolgozás az önálló gazdasággal és adott esetben igaerővel rendelkező falusiakat, a pusztai cselédeket és a pusztákra csak időszakosan érkező időszaki munkásokat, a bógerokat egyaránt érintette.

A ledolgozó, bérnapszámos parasztok és cselédek uradalmunkban sem az egész évben alkalmazott cselédeket, hanem a nagy munkacsúcsok idején kampányszerűen alkalmazott pénzeseket pótolták, s miután a bérelt föld okán más módon is kapcsolódtak az uradalomhoz, sokkal megbízhatóbb munkásoknak bizonyultak, mint pl. a napszámosok¹. További, időszakonként – a XIX. század elején és főként közvetlenül 1848 után – súlyosabb kényszerítő erőt jelentett a szerződések mindkét oldalán a pénz hiánya. Sem a nagybirtoknak nem volt pénze a pénzes munkások tömeges alkalmazására, sem a parasztoknak a bérletek pénzzel való fizetésére. Ez utóbbi objektív körülményeket ideje a maguk tényszerűségében értékelni. Nem lehet itt helye a múlt századi mezőgazdasági irodalom egyoldalú dicséretének, sem az 50-es évekbeli egyoldalú kárhoztatásnak. Ugyancsak meggondolandónak tartom azt a körülményt, hogy a "pénzes" kategóriában, a bérmunkások között is igen ritka volt az a munkaforma, amelyet valóban csak pénzzel fizettek: csupán a klasszikus napszám számított ilyennek. Az összes többi – a részesek és ledolgozások

¹ S. Sándor szerk., 1951. 110.

számtalan formája természetesen, de még a béres és a summás-bóger is – bérének egy részét, legalábbis az ellátására szolgáló élelmiszereket és a lakást, természetben kapta. Ily módon mondhatjuk, hogy ezen alkalmazási fajták maguk is a termékmennyiség növelésére ösztönöztek. Ez azonban a XIX. század második felében már sajátos igényszint volt. Példának elmondhatjuk, hogy uradalmunk csak ennek a növekvő belső fogyasztásnak a kedvéért természetett kétszerest, abból ekkor már nem adott el, tehát pénzbevételeit ezáltal nem igyekezett növelni. Eladásra szánt búzatábláin azokkal a munkásokkal, vagy azok gyerekeivel irtatta a rozsot, akiknek ellátására másutt kétszerest természetett. Az uradalom állandó munkaerőigénye és a munkavállalói oldal ellátás-, illetve igaerőigénye tehát valóban döntő szerepet játszott az ilyen munkajáradékkal terhelt formák fennmaradásában². Példa erre, hogy 1855-ben Farkas Imre, az uradalom tiszttartója nem tartotta jónak azt, hogy a rebeci 410 hold szántót most már pénzért adják ki azoknak, akik eddig bérnapokért kapták. Így már napszámba nem jönnek el az uradalomba, holott annak nagy szükségé volna a munkaerőre. Az itteni földet 309 hold rét letakarításáért és a fele termésért adhatná ki, ami hétszer annyit ér, mint a földekért kapott pénz.³ Ugyancsak a rebeci földekkel kapcsolatosan vetődött fel 1863-ban, hogy a pusztát esetleg nagybérletbe adnák. A tiszttartó óvta ettől a lépéstől a főkormányt. Kimutatta, hogy feles kisbérletbe kiadva 1 hold átlagos jövedelme az uradalom számára 8 ft 30 krajcár, míg a nagybérlet csak 4 ft-ot adnának.⁴ Meg kell jegyezni, hogy a következő évben a főkormány a pusztát mégis nagybérletbe adta.⁵

A ledolgozás, mint bizonyos juttatás – leginkább szántóföld, kisebb részben legelő – után járó bér, illetve igaerő fejében teljesített munkajáradék általában a részes művelés valamelyik formájához (feles, harmados, aratás, cséplés) kapcsolódott. A részes művelés jelentősége a munkaerőinséges periódusokban, vagy bizonyos növénykultúrákhoz kapcsolódva (kapások) különösen megnövekedett.⁶ A ledolgozásnak tiszta formája is létezett: amikor a föld bérleti értékét a szerződésben meghatározott bérnapszám teljesen fedezte, s így a föld teljes termése a termelőé maradt. A részes művelésnek is létezett ledolgozással nem terhelt változata. A bérlet fejében való ledolgozás a munkaerő helyhez kötésének igen fontos eszköze volt⁷, s ezt uradalmunk igyekezett is kihasználni. Az így nyert munkaerő jelentősége azonban mindvégig – már a robotosok mellett is, s 1848 után az éves bérmunkások mellett is – másodrendű maradt.⁸

A ledolgozás leginkább kárhozottatott változatára, az ún. dologkamatra⁹ igen sok példát találunk, elsősorban a század elejéről. Az 1810-es évek inséges éveiben nemcsak a kenyérnekvalót, hanem a vetőmagot is többször kölcsönözte szűkölködő

² Szabó, 1997. 173-174.; 206.

³ FML. BUI. 19. 1855. október 24. Farkas I. a főkormánynak.

⁴ FML. BUI. 4. 1863. február 10., 16. 1863. február 14.

⁵ FML. BUI. 18. 1864. november 3.

⁶ Vörös, 1976. 68. Sándor, 1958. 73.

⁷ Szabó, 1997. 163.

⁸ Vörös, i.h., Sándor, 1958. 39.

⁹ Nagy, 1944. 49.

jobbágyainak az uradalom.¹⁰ 1821-ben az enyingi, faluhidvégi és németegresi szűkölködők a kölcsönt aratáskor természetben adták vissza, kamatként pedig minden pm. után 2 kaszás napot szolgáltak.¹¹

Munkát végeztek – ellátásuk ledolgozásaként – a rabok is. "Három nap árestom vason, a méltóságos uraság dolgaiban", írták 1788-ban, s ez maradt később is a gyakorlat, mint azt Richard Bright is megfigyelte 1815-ben.¹² Az 1810-20-as években bármiféle büntetésbe szívesen szótték bele a ledolgozást: legeltetési kártétel,¹³ tilos kaszálás,¹⁴ dézsmálás előtti behordás,¹⁵ vagy a hosszúfuvar le nem szolgálása¹⁶ miatt.

Ugyancsak ledolgozással fizetett a szegény ember az uradalmi épületben való lakásért, ha már az uradalommal nem állt munkaviszonyban.¹⁷

1848-49-ben a ledolgozás a robot mellé, a volt jobbágyság szempontjából igen terhes kategóriába került¹⁸: sem a városhidvégiek, sem a szálkaiak nem akarták leszolgálni.¹⁹ A Sió-menti falvak népe a bozótbeli nádlásért járó munkát tagadta meg. Az uradalmi ügyvéd arra intette a tiszttartót, hogy várja ki türelemmel, amikor a ledolgozás ismét kiköthető: "A jövő évben talán csak lecsillapodnak az országnak bajai, akkor majd felezésen fölül bátrabban szerződhetünk napszám vagy kaszálási szolgálat eránt is..., az idén úgy sem lehetne velök leszolgáltatni a kaszás munkát, ha megígérnék is. ...Ők csak ... a csuppa felezést óhajtják, kaszásnapszám nélkül. Ám legyen úgy. Ne adjunk okot az ingerültségre, legalább most ne! Ossa ki az ispán [ti. a bozótbeli nádlást] szegénynek, boldognak, hogy minden ház tulajdonos, de még a házatlan is vágassa felébe."²⁰ Itt tehát a bérnapok behajtásának lehetetlensége miatt az egyébként igen ritka "tisztá felezés" formája alakult ki, ami természetesen hamarosan meg is szűnt.

A "tisztá ledolgozás" uradalmunkban elsősorban a század elején létezett, akkor is csak egészen korlátozott körben. A közösségi építkezésekhez kért tégláért²¹, a közösségek hídjavításaihoz, szőlőkapuihoz kért fáért,²² magánembereknek épületfáért,²³ tűzifáért,²⁴ tuskéért,²⁵ karóért, vesszőért²⁶ és csapatóvesszőért²⁷ számolt el

¹⁰ MOL. P. 1321. 15. csomó. 1815., 17. csomó. 1817., P. 1328. 4. csomó. 1823., FML. BUI. 7. 1835. április 24.

¹¹ FML. BUI. 10. 1821. május 13.

¹² Bright, 1970. 50., FML. BUI. 11. 1788. február 10., április 30.

¹³ FML. BUI. 10. 1819. április 9.

¹⁴ FML. BUI. 10. 1825. december 10.

¹⁵ FML. BUI. 10. 1823. november 9.

¹⁶ FML. BUI. 10. 1816. április 7.

¹⁷ FML. BUI. 10. 1822. március 2., 18. 1869. szeptember 26.

¹⁸ Balassa, 1953. 138-145.

¹⁹ FML. BUI. 3. 1851. június 27., 17. 1851. január 11.

²⁰ FML. BUI. 10. 1849. január 16. Szép György a tiszttartónak.

²¹ FML. BUI. 10. 1817. március 2., 1820. szeptember 3., 1821. március 24., 1825. május 15.

²² FML. BUI. 10. 1822. december 14., 1825. január 23., február 27.

²³ FML. BUI. 10. 1821. január 27., 1823. április 19., 1825. március 5.

²⁴ FML. BUI. 10. 1821. január 21., 23., 14. 1834. január 6., 18. 1864. január 31.

²⁵ FML. BUI. 3. 1845. április 3., 10. 1825. március 26.

²⁶ FML. BUI. 10. 1821. december 22.

az uradalom munkanapokat, amiket a kaszálásban illetve az erdészetiakat az erdei faiskolákban kellett letölteni.

A földek kiadásakor mindig az egyéni és a helyi igények szerint jártak el. Az irtásvisszaváltásból eredő földeket szívesen adták ki bérnapszámért a jobbágyoknak.²⁸ Németegres felmérésekor a földmérő 276 holdat mutatott ki, mely a szessziók kialakítása után "meg fog maradni" az uraságnak, ezt napszámért javasolja kiadni.²⁹ Ugyancsak szolgálatért adtak ki kisebb darab földeket, általában holdanként 8 napért,³⁰ vagy teljesítménybérben.³¹ A kiszabott napszámokat jégverés miatt kérésre csökkentette az uradalom.³² Ha különböző minőségű területet akartak kiadni, a jobban termő részt majorilag és bérnapért, a rosszabbat felesben adták ki, de a feles rész holdjáért is 2 kaszás napot határoztak meg.³³

Ha még nagyobbak voltak a minőségi különbségek a bérnapszám, pénzes, feles munkaerő után a harmados következett.³⁴

1848 után a puszták kiépíthetlensége és felszerelhetlensége miatt a majorsági művelés kiterjesztése megtorpant. Sényi direktor elrendelte, hogy a költségek megszorítása miatt a nagyobb arányú építkezésekig a távol fekvő földeket kisbérletbe kell adni. A hadi események és a pénzszűke miatt a már elhatározott építkezéseket sem engedélyezték.³⁵

Az 1826-os földmérői leírás az összes formát egyszerre tárgyalja; ekkor a búzaföld holdjáért 8, a moharföldért 7 kaszás napot számoltak fel, de előfordult a 4 kaszás és 2 gyűjtő napos felosztás is. A szabadhegyiek a komlósvölgyi táblát 200 vft-ért és 90 kaszás napért kapták meg. A bozsoki határon lévő 50 hold bozótért a jobbágyok 250 kaszás napot szolgált. Ugyanekkor kukorica, krumpli, zab, mohar és gabona alá feles földeket is osztottak, a zabtáblákat pedig többször csak pénzért mérték ki. A Kaszás dűlő 246 holdját a lajoskomáromiak előbb 5, majd 4 pft-ért vették bére holdanként.³⁶ A legelőelkülönözés után Enyingen maradt 808 hold gyöp feltörését kifejezetten azért javasolta a tiszttartó, mert ha kiadják kisbérletbe, érte 5821 pft-ot szedhetnek be 3 év alatt, s így szinte fedezni lehet az elkülönözés költségeit.³⁷

Egész közösségek is szívesen választották a pénzért és ledolgozásért kiadott bérletet. Akár holdszám szerint, akár a bérlők száma szerint határozták meg a szol-

²⁷ FML. BUI. 10. 1823. július 6.

²⁸ FML. BUI. 8. 1844. szeptember 29. Felsőnyéki jobbágyoknak.

²⁹ FML. BUI. 1. 1814. május 1. Farkas mérnök levele.

³⁰ FML. BUI. 3. 1845. május 17., 8. 1844. április 26., 1846. március 17., 10. 1815. június 25., 1822. március 23., július 14., 1825. június 26., 19. 1844. április 2.

³¹ FML. BUI. 10. 1821. augusztus 12. A mezőkomáromiak moharföldet kapnak a „mostani mohar letakarításáért.”, 1817. február 6. A mezőkomáromiak tavaszi földeket kapnak, ha minden hold után 26 kocsi trágyát hordanak ki az Aranyhegyi Közép táblára.

³² FML. BUI. 10. 1822. július 14.

³³ FML. BUI. 17. 1861. június 23., 18. 1864. augusztus 2.

³⁴ FML. BUI. 17. 1862. augusztus 10. Farkas I. körirata.

³⁵ FML. BUI. 3. 1850. március 16.

³⁶ MOL. P. 1328. 4. csomó. 1826. Földmérői jelentés.

³⁷ FML. BUI. 19. 1846. november 20. Farkas I. a főkormányinak.

gálatokat, a bérletért a község egyetemlegesen felelt, bár rendszerint tovább osztotta a táblákat vagy egész pusztákat a jelentkezőknek. 1816-ban Felsőnyék a Hosszúvölgyi és a Poszakai legelőket 600 kaszás napért vette bérbe.³⁸ 1818-ban az enyingiek azzal az indokkal kérték Hodos-pusztát és a Hodosalji földek bérletét, mert addig más uradalomtól béreltek földet. Csakhogy ez a másik uradalom (a dégi Festetics-uradalomról van szó) is éppen akkor akarta a bérnapokat leszállítani, amikor az enyingi uradalomnak a jobbágyi szolgálatokra volt szüksége. Hivatkoznak arra is, hogy Hodos-pusztát már régebben bérelték, Hodosalját pedig most is bírják. A földekért 6000 ft-ot és holdanként 2-2 kaszás és gyűjtő napot ajánlottak.³⁹ Ekkor az enyingiek éppen a lajoskomáromiak hodosi bérletét szerették volna megszerezni. A két község között az uradalom megosztotta a bérletet 1822-25 között. Így 1825-ben már közösen alkudoztak a bérösszegben az uradalommal, kijelentvén, inkább elállnak a bérlettől, de a holdankénti 2 vft-nál és a 4 kaszás és 2 gyűjtő napnál többet ajánlani nem tudnak a 873 hold szántóért és az 1631 hold legelőért.⁴⁰

3. A takarmánytermesztés és kaszálás mukaerőgondjai

A XIX. század második felében a takarmányszűke igen nagy problémát jelentett az uradalomnak. Ennek egyik eredője a növekvő arányú és a fajtaváltás miatt (juh, sertés) növekvő takarmányigényű állattenyésztés volt. A másik viszont az, hogy a 60-as évek nagy aszályai miatt a természetes rétek hozama csökkent. Így egyre nagyobb szerep jutott a vetett takarmányoknak, illetve a Sió bozót kaszálásának. Csakhogy a Sió szabályozásával éppen ekkor szűnt meg a bozót; kaszálni ugyan még kaszálták sokáig, az ott termelt fű minősége is javult, mennyisége azonban jelentősen kezdett csökkenni.

Ilyen körülmények között az uradalom szinte minden szál füvet és takarmányt megbecsült. A bozót kaszálása évtizedekig a bógerok feladata volt, nem voltak azonban elegendőek. Így a ledolgozással nyert bérnapokat a 60-as évektől majdnem teljes mértékben a kaszálás szolgálatába állították. A földekért eleve is kaszás- és gyűjtő napokat kötöttek ki, s ha teljesítményben határozták meg a szolgálatot, holdszám-takarításnak nevezték. A holdszám-takarító napokat általában értékesebbnek tartották a bérnapoknál, hiszen ez szakmányos, teljesítménybéres munka volt, nem kellett attól félni, hogy a munkások ellazsálják. A holdszám-takarítást a mohar kaszálására fordították, 1 bérnapos kaszás nap alatt pedig 1/4 hold rét vagy bozót kaszálását, felgyűjtését és boglyába rakását várták el. Aki ezt a teljesítményt 1 nap alatt nem produkálta, az többet feles földet nem kapott.⁴¹

Ugyancsak általában a rétek javítását szolgálta a pangó vizek levezetésével az árokásás. Árkolási munkákat szinte az egész évszázadban végzett az uradalom,

³⁸ FML. BUI. 10. 1816. április 21. Heimlich tiszttartó Felsőnyéknek.

³⁹ MOL. P. 1321. 21. csomó. 1818. augusztus 31.

⁴⁰ MOL. P. 1321. 31. csomó. 1825. március 13., április 28.

⁴¹ FML. BUI. 17. 1862. június 9. Farkas I. körirata.

1848 előtt is igyekeztek ezt elsősorban bérnap számmal megoldani.⁴² Minden igyekezet ellenére jelentős mennyiségű napszám bér is fogyott erre.⁴³ A kaszálás és gyűjtés mellett a cselédasszonyok bérnapjait a faiskolákban használták fel.⁴⁴ A kapások művelése és a repce töltögetése igényelt még kézi munkaerőt, ahol a maradék bérnapokat használták fel.

A munkák leírásából következik, hogy a különböző bérszerződésekkel kikötött ledolgozás, a bérnap szám volt az a munkaforma, ahol az uradalom nagy tömegben használta fel a falusi- és cselédasszonyok munkaerejét.⁴⁵ A gyűjtés, a kapálás, töltögetés sok munkáskezet igényelt, de uradalmunk tárgyalt korszakában – miután a summásmunka igazi terepe, a cukorrépa-termesztés csak a következő korszakra vált jellemzővé – nagy tömegű, idegen munkaerőt nem kellett toborozniuk.

Az égető munkaerő gondok megoldására kísérletet tett az uradalom korszakunk végén éppen ezen munkák gépesítésével. Itt jegyzem meg, hogy a gépesítés folyamatát és eredményeit e tanulmány keretei között nem áll módomban vizsgálni, most jelzem csupán, hogy a munkaerő problematikájához, a munkaerő gondok megoldásához szorosan hozzátartozónak tartom.

Mindezen okok miatt a 60-as évek második felére a ledolgozások formák kezdtek elveszíteni jelentőségüket. Az uradalom szakemberei belefáradtak a bérnap számok nyilvántartásába, a munkák megszervezésébe és főként az emberek kivezénylésébe. Ezen a téren sok baj lehetett, mert 1868-ban már kemény lépésekre kényszerültek: "Ha a bérnap számok ki nem állanak, fogadjon ispán úr bármi árért napszámot és ennek fejébe mint őszi mint tavaszi termésük lefoglalandó, ez a járásbeli főbírósnak is bejelentendő".⁴⁶ A nehézségek miatt megváltozott a koncepció, a bérnap számban végzett munka minőségével sem voltak elégedettek. Úgy döntöttek tehát, hogy jövőre csak készpénzt kérnek a bérletért, de a díjat alaposan megdrágítják. A kaszálás bevégzésére pedig több időszakos kaszást hozatnak.⁴⁷ Az egyhangú döntés ellenére 1869-ben szigorúan figyelmeztette a tisztartó a köröket, hogy túlságosan bőkezűen osztogatják a pénzes földet, holott "az uradalomnak nagyobb szüksége van a bérnap számra".⁴⁸

⁴² MOL. P. 1328. 4. csomó. 1824. Tavaszi alá való földek a mezőkomáromiaknak.

⁴³ MOL. P. 1328. 4. csomó. Kimutatás az 1806-1840 közötti javításokról.

⁴⁴ FML. BUI. 17. 1861. Pusztai törvény.

⁴⁵ Knézy, 1992-94. 31-32.

⁴⁶ FML. BUI. 18. 1868. május 7. Farkas I. Pélnék.

⁴⁷ FML. BUI. 18. 1868. június 12. Farkas I. Szálkának.

⁴⁸ FML. BUI. 18. 1869. június 13. Farkas I. körirata.

4. Részeselek

Történeti irodalmunk a XIX. századra vonatkozóan – főként az 1830-as évektől – hangsúlyozza a részesművelés gadálkodásbeli fontosságát.⁴⁹ A korabeli megfigyelők az uradalmak munkaerőhiánya oldaláról közelítették meg a kérdést. Milhoffer Sándor éppen az enyingi uradalom példájára hivatkozva írja: "munkáshiány miatt voltak kénytelenek a földeket ily módon kiadni, másképp nem lehetett a munkáskezet a kellő időre biztosítani."⁵⁰ Az is nyilvánvaló, hogy a részesek bérelt földjeiken viszonylag önállóan gazdálkodtak.⁵¹ Önállóságuk a részeselés mértékének csökkenésével párhuzamosan szintén csökkent. A feles-bérlet ugyanis idővel mind kisebb térre szorult vissza.⁵² A kapáskultúrák – elsősorban a kukorica – elöretörésével felesként szinte csak ez maradt, de már sok más szolgáltatással is tartozott a feles bérlő.⁵³ A gabonatermesztésben a felezés helyett a negyedes, ötödös, sőt korszakunk végén a hetedes bérlet vált általánossá, s ez a folyamat már a kapásoknál is elkezdődött. 1845-ben hetedes krumpliföldről és tizenegyedes kukoricaföldről is olvashatunk.⁵⁴ A bérlő korszakunk elején csak jobbágy, tehát saját igaerővel és eszközökkel rendelkező gazda lehetett, illetve egész zselérléközösségek vettek így bérbe egy-egy uradalmi táblát. Ekkor a föld minden munkája a fele termésért a bérlőt terhelte. Ily módon korlátozott is volt az ilyen bérlemény területe, hiszen pl. a szabadhegyi zsellérek, nem bírván elegendő marhával 1854-ben elestek addig bérelt egész földjüktől, mert nem tudták azt rendesen trágyázni. Ezután az eredeti 236 holdból csak 116-ot kaphattak meg.⁵⁵ A feles földért akkor szolgáltak ledolgozást, ha ezt az uradalom megszántva, esetleg elvetve adta át.

Az 1820-as években még létezett annak nyoma is, hogy a feles gabona learatásáért is tartás járt a jobbágyoknak. 1823-ban a felsőnyékiek még külön kérték, és különös kegyelemből káruk pótlására meg is kapták a közönséges részen kívül az ún. kenyér részt is a feles gabonából.⁵⁶ 1855-ben a kenyér-rész az aratásnál még létezett, de a nyomtatórésznel már eltűnt.⁵⁷

A század második felében, a majorsági üzem kiterjesztésével párhuzamosan a részes táblákon többféle változással találkozunk. Egyrészt csökken a részért kiadott gabona területe, nő a kapásoké. Másrészt az uradalom – a gépesítés előrehaladásával és az újfajta, a béresekre hangsúlyosabban építő munkaszervezet kiépítésével – egyre több munkát végez el ezeken a táblákon is. A feles kukorica alá megszántott és elvetett földet idővel már ekekapázzák is, így a részes természetesen már kevesebb részt kap (harmadát, negyedét, hetedét), illetve több és sokféle szol-

⁴⁹ Ruzsás, 1980. I. 370.

⁵⁰ Milhoffer, 1898. 312.

⁵¹ Ditz, 1869. 125., Nagy, 1944. 56-59.

⁵² Balassa, 1955. 193.

⁵³ Galgóczi, 1855. 228.

⁵⁴ FML. BUI. 3. 1845. április 3.

⁵⁵ FML. BUI. 19. 1854. február 22.

⁵⁶ FML. BUI. 10. 1823. augusztus 3.

⁵⁷ Galgóczi, 1855. 214.

gálatot végez. Ezzel párhuzamosan az uradalom egyre többször szól bele a gazdálkodásba is: meghatározza, hogy mit vethetnek a kukorica közé (babot, tököt), mit vethetnek a kipusztult kukorica helyett (kölest), és mit nem vethetnek a kukoricaföldbe (napraforgót), hogyan műveljék, mikor szedik azt. A harmadik változás a részesbérletet vállalók társadalmi összetételében látható. Önálló igaerő a részes formák többségéhez már nem kell, a környező falvak szegényei nagy tömegben, az uradalmi cselédek kisebb részben vállalnak ilyen bérletet. A részért dolgozók nagy tömege immár az asszonyok közül kerül ki, hiszen már csak a kézi munkát (kapálás, szedés) végzik a részesek. Ugyanakkor a paraszti háztartásokban megnövekedett sertéshizlalás miatt erre égető szükség is van, így korszakunk végére a részes kukoricaföld miatt vállalják sokan a részes aratást is.

Az uradalom a részes földekért kapott munkát aratásban, kaszálásban, gyűjtésben és az uradalmi kapások művelésében használta fel. A munkák technológiai részleteivel itt természetesen nem foglalkozunk, most csupán a munkaszervezeti kérdéseket foglaljuk össze.

Az egyszerűség kedvéért a felesek szolgálatait is holdszám szerint határozták meg uradalmunkban. A számolásban tehát a kiadott hold feléért szolgáltak holdanként. 1817-ben ezt így fogalmazták meg: földbéres földek "holdja után 26 kétmarhás kocsi trágyát kell" kihordani, "a feles földek után pedig, ahogy szokás, a magok részére esendőtül vagy 4 kocsi trágyát vigyenek ki, vagy 1 kaszás napszámot szolgáljanak"⁵⁸ A feles földet kérelmezők kielégítésére 1814-ben 6 újonnan föltört táblát alakítottak ki Enyingen és Mezőkomáromban, összesen 1055 holdon.⁵⁹ Szálkán 1863-ban csak a "feles kolompér" miatt törtek fel 8 hold rétet.⁶⁰ Az enyingi házas zsellérek panaszára nekik is kénytelenek 1-1 hold feles szántót adni, olyan nagy az érdeklődés.⁶¹ Természetesen nem csak szántóért, hanem más juttatásokért is részt fizettek a parasztok: kender áztatásáért 5. kévét,⁶² nádlásért,⁶³ bozót-kaszálásért ötödik részt.⁶⁴

5. Részes aratók, nyomtatók és gépezők

A kaszás aratás körülményei között az uradalmak a XIX. században szinte kizárólag részes aratókkal végeztették a gabona aratását. "Ezeknek elsőbbsége más munkások felett abban van; hogy magoknak is részők levén az általok letakarított gabonában, legtöbb ösztönük van a jó és tiszta munkatételre"⁶⁵. A kaszás aratás jellegzetessége, hogy így csak a viaszérésben lévő gabonát lehet nagy szemveszte-

⁵⁸ FML. BUI. 10. 1817. február 6. Heimlich tiszttartó a mezőkomáromi községnek.

⁵⁹ MOL. P. 1328. 4. csomó. 1814. szeptember 26.

⁶⁰ FML. BUI. 4. 1863. március 4.

⁶¹ FML. BUI. 6. 1828. április 5., 10. 1828. április 17.

⁶² FML. BUI. 19. 1846. szeptember 24.

⁶³ FML. BUI. 10. 1815. december 23.

⁶⁴ FML. BUI. 7. 1834. május 2.

⁶⁵ Galgóczi, 1854. I. 97.

ség nélkül aratni⁶⁶, s ez volt a legnagyobb ösztönző erő a részes aratók lehető leggyorsabb munkavégzésére: hiszen ha a gabona a késlekedés miatt kipergett, a munkások része is kevesebb lett.

A részes aratók mellé az uradalom csak "utánállókat", azaz ellenőröket adott, munkájukat közvetlenül az aratógazda irányította.⁶⁷ Az aratógazdák éveken keresztül szerződtek az uradalommal munkásaik nevében, de feleltek is munkásaik tetteiért. Muray György is Kovács János pincehelyi lakosok, mint fürgedi aratógazdák ellen végrehajtást kértek, mert a tartásból 15 ft. 14 krajcárral adósok maradtak. A tartást pedig azért kellett megfizetniük, mert határidőre nem teljesítette a csapat az aratást. Egyébként a tartást az uradalom adta.⁶⁸ Az uradalom kezében az aratószerződés körültekintő megkötése volt a jó aratás kulcsa.

Az aratórész meghatározásában az uradalom területén lévő megyék limitációit vették figyelembe. A század elején tiszta búzából a 13.,⁶⁹ a 20-as években a 12., kétszeresből és rozsból a 11., a tavasziakból a 10. részt adták az aratóknak.⁷⁰ Korszakunkban ez a részelés általános maradt, azt csupán a helyi körülmények, a táblák károsodása miatt csökkentették, ami azt jelentette, hogy a hibás táblákat elvállaló aratók többet kaptak.⁷¹

1803-ban kötött aratószerződést az uradalommal Kókai József 137 felsőnyéki arató nevében.⁷² Érdemes ezt a korai szerződést egy 1868. évi mintának szánt szerződéssel⁷³ összehasonlítani. A kettő közötti időszakban ugyanis az aratáshoz, mint részes munkához más jellegű, a ledolgozás egész szövevényét előíró munkák társultak. Az első különbség, hogy 1803-ban 5 hetet 1868-ban a lajoskomáromi aratóknak 3 hetet, azaz 21 napot szabtak az aratás lebonyolítására. Az elsőben az aratókkal májusban szerződnek az azévi aratásra, a másodikban már decemberben a következő évre. Az elsőben a szerződés betartására biztosítékként, vagy kötbéreként 500 Ft-ot kötöttek ki. A másodikban ilyen kikötés nincs, de minden kis munkafázist külön szankcionálnak: pl. a 21 nap alatt az aratók, a pusztát más munka miatt el nem hagyhatják, mert részüket elvesztik. A munkáknak a szerződésben mindig megadják az értékét, de ha nem végzik el, az érte járó büntetés mindig több ennél az értéknél. Mindkét szerződésben a tartásra való élelmiszereket az uradalom adja és az étel elkészítésére a szakácsnőket is az uradalom fogadja. Mindkét szerződésben a munka a gabona letakarítását, kévébe kötözését, keresztekbe rakását jelenti. 1803-ban az aratók be is hordták, asztagba is rakták, az aratórészt az uradalmi szérűn az uradalom kinyomtatta, és "szemül" hazaszállította. A szalmát az aratórész után az uradalom megváltotta. 1868-ban az uradalmi gabona behordása és asztagokba rakása után az aratók a saját részüket elnyomtatták, a szemet és a

⁶⁶ Sági, 1967. 183.

⁶⁷ Katona, 1958. 31., Balassa, 1981. 535.

⁶⁸ FML. BUI. 3. 1845. augusztus 15., szeptember 19.

⁶⁹ FML. BUI. 13. 1812. július 6.

⁷⁰ FML. BUI. 2. Levelezőkönyv, 1823-26.

⁷¹ FML. BUI. 3. 1845. augusztus 3., október 3.

⁷² Közli Sági, 1967. 136-138.

⁷³ FML. BUI. 18. 1868. december 8.

szalmát is elszállították. Az 1803-as szerződés éppen az aratórész elnyomtatása és hazaszállítása miatt kötötte ki az egyetlen ledolgozást: fejenként 3 napi gyalogmunkát. Az 1868-as szerződés ezzel szemben 7 különböző jellegű és különböző díjazású, egymásból következő munkát köt ki, kukoricavetéstől a téli vadászatig: tehát tavasztól télig lekötve ezzel az aratók munkaerejének egy részét. A rész szalmájáért páronként egy hold kukoricát és negyed hold krumplit vagy répát megkapálnak, fattyúznak, a kukoricát leszedik és szekérré rakják. Ezért a kukoricából a 11. mérőt, a krumpliból a 8. mérőt kapják. Ez tehát ismét egy részes munkaforma. Ha nem lenne kukorica- vagy krumpliföld helyette hat, illetve két napot dolgoznak. Az aratók következő kapcsolt munkája a repce és a bükköny, összesen 105 hold lekasználása és boglyába rakása volt. Minden kaszás kapott 1 hold kukoricaföldet (vetetett bele azonban krumplit és babot is), melynek termése a kaszása lett, de a kukoricaszár kérébe kötve az uradalomé maradt. Ezért a földért 6 hold rét vagy vetett takarmány kaszálásával, gyűjtésével és boglyába rakásával tartoztak, 2 öl árkot ástak és 1 vadász hajtó napot szolgáltak. Mindezeket túl még természetbeli-ekkel is tartoztak: adtak egy zsákot, két cirokseprűt és 12 ürgét kellett kiönteniük.

Az utóbbi szerződésben találkozunk az aratógazda és a három főzőasszony bérével is: az aratógazda az aratásért táblánként 2-2 kereszt búzát, árpát és zabot kapott, a többi munkákból akkor részesedett, ha részt vett bennük. A főzőasszony naponta 10 krajcárt és a takarodás végéig – hiszen tartás csak az aratásra és hordásra járt, tehát a főzőasszonyt is csak addig alkalmazták – 2-2 mázsa búzát és rozsot kapott, a tartásra való élelmiszereket természetesen ő is megkapta. Érdekes kezdeményezés volt 1861-ben, hogy az orvos javaslatára minden körből kijelölt idős özvegyasszonyokat köri bábának tettek meg. Ők ezért a szolgálatért az uradalomtól lakást kaptak, az ellátott cseléd családtól pedig fizetséget. Az uradalom az aratóknak és kaszásoknak való főzést ezután a bábáknak tartotta fenn, akik ezért fizetséget és 2 hold kukoricaföldet kaptak.⁷⁴

1868-ban az aratók ellátására szolgáló élelmiszereket (liszt, köles, bab, len-cse, káposzta, répa, ecet, szalonna vagy vaj, só) átadta az uradalom a bandagazdának, ő a főzőasszonyoknak. A gazda a felhasználást ellenőrizte. Hetente ötször kaptak juhhúst. Minden személy számára naponta egy darab két fontos kenyeret süttettek. Az élelmiszerek listája alapján elképzelhető, hogy az aratók élelmezése nem lehetett sokkal változatosabb, mint később a summások sokat kárhoztatott étrendje. Kétségtelen azonban, hogy ez az egyoldalúság – a gabonafélék és a szárazfőzelékek túlsúlya – ebben a korszakban általánosan is jellemző volt a népi táplálkozásra. Az aratók és kaszások számára az élelmezésre szánt gabonaneműeket őrlették, a kölest, hajdinát koptatták.⁷⁵ A korpát az állatok etetésére használták fel.⁷⁶ A kenyeret a helyi pékekkel süttették 1859-ig.⁷⁷ 1845-ben a pék "sültelen"

⁷⁴ FML. BUI. 17. 1861. Utasítás a nőkhöz.

⁷⁵ J. 17. 1861. március 10. Farkas I. körirata.

⁷⁶ FML. BUI. 18. 1864. szeptember 11.

⁷⁷ FML. BUI. 8. 1840. május 8., 4. 1858. március 30.

kenyerét a fürgedi aratók nem fogadták el.⁷⁸ 1850-ben viszont a mezőkomáromi pék panaszkodott, hogy a 4240 db kenyérért (3 váltókracjár/db) még a liszt árát sem kapta meg, kára 224 vft. Az ügyben szakértőnek a katonai élelmi biztost kérte fel az uradalom.⁷⁹ 1859-ben az uradalom maga rendezkedett be a kenyérsütésre, ehhez 12 db fateknőt vásároltak Sellyéről.⁸⁰

Az 1840-es években rézedényeket tartott az uradalom az aratók ételének elkészítésére és kihordására.⁸¹ A 60-as években cserépedények voltak erre a célra, azok viszont gyakran törtek. A tisztartó meg is fenyegette a köröket, vigyázzanak jobban az edényekre, mert ha eltörik, felét ők fizetik.⁸² 1869-ben az ádándi fazekastól rendeltek fazekakat, de azokat előre kifőzték és eleve megdrótoztatták nádazó sodronnyal.⁸³

1821-ben építettek Hidvégen téglából egy "latzi konyhát" arra, hogy a nyári főzéseket a kaszások és az aratók számára itt végezzék.⁸⁴

A juhhús legtöbbször az "ispita juhok" levágásából került ki. Sőt az aratásra szükséges juhhúst már egész télen gyűjtötték, felfüstölve várta az aratókat⁸⁵

A részes aratók általában a falusi kisparasztkok és zsellérek közül kerültek ki: elsősorban az uradalmi falvakból és a tágabb környékről.⁸⁶

Az aratás kaszás része tipikus férfimunka volt, de a kettőzők fiatalok vagy nők voltak. Az a tény, hogy vidékünkön a marokszedő elnevezésére a "kettőző" kifejezés terjedt el mutatja, hogy egy-egy kéve itt kettő marokból állt, melyet a két kaszás két kettőzője fektetett a szalmakötélre.⁸⁷

A helybeliek természetesen nem kaptak főtt ételt, hiszen ők egy-egy táblát vállaltak, azt egy pár nap alatt levágták, családjuk hazulról élmezte őket. A mezőkomáromi reformátusok egy 48 holdas táblát vállaltak 3 napra 11. részért. Az aratórészt maguk hordták haza. A tartásra 2 db juhnak a húsát kapták.⁸⁸ Az enyingi község és a református gyülekezet is rendszeresen vállalt részes aratást, visszaemlékezések szerint annak idején a református templomot is az aratójövedelemből építették.⁸⁹ Rendszeres aratói és cséplői voltak az uradalomnak a szabadhegyi mesterember zsellérek. Az uradalomleírásban tehetetlennek, mesterségüket elhanyagolóknak minősítik őket, megjegyezve, hogy kenyerüket uradalmi aratással és csépléssel keresik.⁹⁰

⁷⁸ FML. BUI. 3. 1845. július 7., 13.

⁷⁹ FML. BUI. 14. 1850. szeptember 15.

⁸⁰ FML. BUI. 17. 1859. március 5.

⁸¹ FML. BUI. 3. 1845. június 10., 26., 30.

⁸² FML. BUI. 18. 1868. március 21.

⁸³ FML. BUI. 18. 1869. június 1.

⁸⁴ FML. BUI. 3. 1823. Uradalomleírás.

⁸⁵ FML. BUI. 18. 1869. december 26.

⁸⁶ Az aratóbandák vonulásának zónajellegét és viszonylagos állandóságát uradalmunkban is megfigyelhetjük. Vö. Katona, 1958. 31.

⁸⁷ Selmeczi Kovács, 1976. 176.

⁸⁸ MOL. P. 1322. 72. csomó. 1864.

⁸⁹ Hoffmann, 1963. 302. FML. BUI. 48. 1843. június 10.

⁹⁰ FML. BUI. 21. 1847. Uradalomleírás.

Az aratószerződések betartására nagyon ügyelt az uradalom. Különösen az időben, első felszólításra történő munkába állást, illetve a határidő alatti munkavégzést tartották fontosnak. A felsőnyékiek ügyét, mert nem jelentek meg a munkán, az ügyvédnek adták át, a keneseiket pedig felszólították, ha nem jönnek időben, helyettük pénzeseket fogadnak, s ha nem végeznek határidőre, a tartást megkapják ugyan, de meg kell fizetniük.⁹¹ A határidő szempontjából volt fontos az is, hogy kellő, a szerződésben előírt számban álljanak ki, mert ha emiatt nem végeznek időben, közjük pénzeseket állítottak, s azok bérét az aratókéből levonták.⁹² A meg nem jelent aratók kirendelését az enyingi szolgabíróság is segítette.⁹³

1868-ban a környező uradalmak összetartását sürgették az arató és gépező szerződések megkötésében.⁹⁴ Szerették volna elérni, hogy a Fejér megyében kialakult szokás szerint az aratóbandával végeztessék el a gépezést is. Mintának a lajoskomáromiakkal kötött szerződést köröztették. Ebben a 20 munkás az újhodosi pusztán levő 55 hold őszi és 10 hold tavaszi gabona learatása után egy 4 lóerejű Garrett-féle nyitott mozdonyú angol cséplőgéppel és Hornsby-féle szórórostával a gabonát az uradalmi szérűskertben el is csépli. Az aratást 6 nap alatt bevégzik, a hordásnál és asztagrakásnál a férfiak segítenek. A hordást béres szekerek végzik. Ezért tartás nélkül az őszi 11., a tavaszi 10. részt kapnak. Az aratógazda munkadíja 2-2 kereszt búza és árpa. A cséplés kézi munkáit ugyanazok a munkások végzik; a polyvát, szalmát, töreket külön kazlakba rakják, lekötik. A szemet megrostálják, felméri, magtárba hordják. Ezért a tiszta szem minden 21. mérőjét kapják részül, azaz 100 mérő után 5 mérőt. Az ocsúból minden 6. mérőt kapják meg. Az uradalom adja a munkához a pallért (felvigyázó), a gépet 4 lóval, 1 lóhajtót és a hordáshoz a béres szekereket. A gépezők az aratórészt az uradalomban elcsépelhetik. A 20 gépező fejenként 1 hold kukoricaföldet munkál meg felesben.

A munkák összekapcsolása és a szomszédos uradalmakkal való megegyezés igénye a munkabért illetően azt mutatja, hogy a 60-as évekre egyre nehezebb volt munkást találni környékünkön. Mégis, amikor a Hadügyminisztérium engedélyezte, hogy az uradalmak, a gyalogezredek és vadász csapatok szabadsággalható katonái közül aratómunkásokat igényeljenek, a szolgabíró felhívására minden kör azt jelenti, hogy "katona munkásra nincs szükség".⁹⁵

A vidékünkön szokásos nyomtatás és géppel való cséplés munkafázisait és fajtáit, valamint az ehhez kapcsolódó problémákat most nem tárgyalom. Kézzel csak a zsúpnak való rozsot cséplették.

A nyomtatókat és a gépezőket egyaránt "bokor"-ként emlegették. A nyomtatóbokorhoz nyomtató lovak és villás emberek kellettek (nyomtatásra tehát elsősorban a lóval rendelkező gazdák vállalkozhattak családtagjaikkal, cselédeikkel), a

⁹¹ FML. BUI. 3. 1845. augusztus 15. Farkas I. Felsőnyéknak és Fürgednek.

⁹² FML. BUI. 10. 1816. szeptember 1. Enyingi részes aratók kérelme.

⁹³ FML. BUI. 4. 1859. szeptember 21.

⁹⁴ FML. BUI. 18. 1868. december 8. Farkas I. körirata.

⁹⁵ FML. BUI. 16. 1869. június 15.

gépekhez vidékünkön 20 embert fogadtak fel.⁹⁶ Ehhez viszont már csak kézi erő kellett, uradalmi gép mellett béresek, illetve részért zsellérek, igaerő nélküli szegény parasztok is végezheték, s a munkások között nők is voltak.

A nyomtatást vállalni az uradalmakban az igaerővel bíró gazdáknak távolabbról is megérte. Táncsics Mihály 1810-ben lóhajtó gyerekként a Bakonyból járt nyomtatni a Mezőföldre nagyapjával.⁹⁷ Ő is és mások is úgy emlékeznek az uradalmi aratásra, mint ahol a rossz lovat is jól „kiüdíthették”. Nem csak azért, mert a nyomtató lónak köztudomásúan nem lehet bekötni a száját, hanem azért is, mert a nyomtatáskor a gazdák szabad legeltetést kaptak éjjel állataiknak.⁹⁸ E két körülményt Farkas tisztartó is komolyan figyelembe vette, amikor a cséplőgépek hasznosságát bizonygatta a főkormányának: "a sok nyomtató lovak a jó őszi legelők mellett nagy értékű szemes gabonát is felemésztenek... po. Pátán kellett volna 72 nyomtató ló, ez naponta megeszik szemes gabonát nyomtatáskor per 1/8 pm = 9 mérőt, 90 nap alatt tehát 180 mérőt".⁹⁹

A nyomtatók bérüket a 60-as évekig a 10-11. mérő szemben kapták, ocsúból a 4. mérőt, a kézzel elcsépelet zsúpszalmából pedig 100 kévéért 1/8 pm. rozst.¹⁰⁰ A cséplőgépek elterjedésével a nyomtató- és cséplőrész is lejjebb szállt: 13-18. rész között mozgott, illetve 100 mérő után 5 mérő szemben számoltak. Adatainkból úgy látszik, hogy ez a bér 1863-tól viszonylag állandó volt, bár évről évre nehezebben akadt ezért a részért munkás. A legrosszabbul addig Enyingen (17. rész), Felsőnyéken, Belfürgeden és Külfürgeden (18. rész) fizették a gépezőket.¹⁰¹

Az uradalomnak természetesen több ráfordításba került a gépek üzemeltetése: ugrásszerűen megnőtt a géplovak száma, ezek ellátásával és vezetésével béresek foglalkoztak. A gőzgépek üzemanyaga és a fűtésre szükséges fa mellett olajozó és fűtő béresek valamint gépészek beosztására és alkalmazására is szükség volt. Amennyiben vállalkozó gépésszel szerződtek, számára fizetségül bizonyos földet vagy gabonát adtak, azt is a béresek munkálták,¹⁰² illetve pénzbeli bére havi 60 ft. volt.¹⁰³

6. A "bógerok", felföldi kaszás "tótok" alkalmazása

A bógerok (néhol bugerok), kaszás tótok kifejezést használták uradalmunkban a kaszálásra szerződtetett vándormunkások elnevezésére. Az elnevezés és a felvidékiek itteni alkalmazása Mezőföld-szerte sem volt ismeretlen, a további kutatásoknak feladata kideríteni, hogy mennyire tekinthető ez általánosnak. Fejér me-

⁹⁶ Bárth, 1976. 82.

⁹⁷ Táncsics, 1978. 20-21.

⁹⁸ Hoffmann, 1963. 302., Andrásfalvy, 1975. 353., 440., FML. BUI. 18. 1869. július 18.

⁹⁹ FML. BUI. 19. 1855. augusztus 14. Farkas tisztartó jelentése a Hszmann-féle cséplőgéppel Pátán végzett 1853-54. évi cséplésről.

¹⁰⁰ FML. BUI. 19. 1855. augusztus 14., 20., 1857. szeptember 1., 4. 1858. július 9.

¹⁰¹ FML. BUI. 17. 1862. július 27., 1863. június 28., december 13.

¹⁰² FML BUI. 17. 1861. augusztus 4., 18. 1869. október 31.

¹⁰³ FML. BUI. 18. 1870 február 20.

gyében, az előszállási uradalom gazdálkodásában is teret kapott alkalmazásuk, ugyanilyen elnevezéssel.¹⁰⁴ A "buger" kifejezés "aratásra jött tótok" megjegyzéssel szerepel Pesty Frigyes helynévgyűjtésében Nagyperkátá címszónál.¹⁰⁵ 1848-49-ből vannak adataink az adonyi római katolikus plébánia halotti anyakönyvében arra, hogy ekkor szlovák és csehországi német idénymunkások dolgoztak az Adony és Ercsi közötti pusztákon.¹⁰⁶ A *Mezei gazdaság könyve* 1855-ben mint a Fejér megyei uradalmakban szokásos megoldást említi, hogy "a takarmány kaszálást név szerint a felföldi tót népesség jön ide évenként végezni."¹⁰⁷

Magam a bógerok szegődtetését a summásság korai formájának, mintegy előképének tekintem. Itt is távolról hozottot bérmunkásokról volt szó, őket bandaként szervezték, nevükben a vajda, mint bandagazda szerződött, fizetségüket meghatározott összegben, summában állapították meg, s bérükbe az ellátás is beletartozott.¹⁰⁸ A summásság felé mutató jegyek közé tartozik az is, hogy szegődtetésükben a vajda és az uradalom közé adott esetben még egy közvetítő vállalkozó is beekelődött, élelmezési- és szállásközösségben éltek,¹⁰⁹ illetve hogy eltérő jellegű munkákat is végeztettek velük az uradalmi szükségletek szerint.¹¹⁰

Az enyingi uradalomban korszakunk első felében a *buger* és *bóger* elnevezés vegyesen fordul elő, a 60-as évekre azonban a bóger név állandósul. Az 1823-as uradalomleírás a bugerokat rendszeres munkaerőnek tekinti: "az uradalom rétjei jó száraz szénát hoznak, melleknek lekaszáltatása, mivel sok és az erő hozzája kittsin, többnyire bugerok (pénzes tótok, felső vármegyéből) által vitetik véghez".¹¹¹

Irataink különbséget tesznek a bóger kaszások és vidéki, vagy magyar kaszások között. Ha nincs elég bóger kaszás, többször megengedik a köröknek, hogy a környékről fogadott kaszásokkal végeztessék el a munkát, de mindig csak szükségből, és mindig kikötik, hogy illő bérért. A bóger kaszás napi bére ugyanis általában alacsonyabb volt, mint a helyieké.¹¹² Az uradalom igyekezett bógerokat fogadni, s ha voltak ilyen munkásai, helyi kaszások felvételét nem engedélyezte.¹¹³ A bógeroknál csak a bérnapszámot tartották olcsóbbnak, így az előfordult, hogy amelyek körnek sok bérnapszámos napja volt, a bógerokat el kellett küldenie másik körnek.¹¹⁴

Úgy látszik, hogy a bógerokat Székesfehérváron közvetítették. Az 1830-40-es években erre határozott adatunk nincs, de bizonyos, hogy mindig Fehérvár irá-

¹⁰⁴ Farkas, 1965. 150.

¹⁰⁵ Pesty, 1977. 247.

¹⁰⁶ Lukács, 1983. 186.

¹⁰⁷ Korizmiics – Benkő – Móroc, 1855. 387.

¹⁰⁸ Demeter, 1984. 222.

¹⁰⁹ Katona, 1958. 30.

¹¹⁰ Sági, 1967. 178.

¹¹¹ FML. BUI. 3. 1823. Uradalomleírás.

¹¹² FML. BUI. 4. 1859. november 16.

¹¹³ FML. BUI. 18. 1870. május 29.

¹¹⁴ FML. BUI. 17. 1863. június 7.

nyából Dinnyésről, vagy dinnyési béres vezetésével érkeznek Enyingre.¹¹⁵ 1856-ban, amikor Klosz írnok sikertelenül tér vissza Dinnyésről, végül Schlamadinger, székesfehérvári vaskereskedőt kérik fel a közvetítésre.¹¹⁶ A Schlamadinger család munkásközvetítő szerepe ezután egész korszakunkban megmaradt. Ők tudósították rendszeresen az uradalmat a székesfehérvári emberpiac árainról; a mesteremberek, téglás- és cserepes legények és a segéd munkások napszámbeírásairól.¹¹⁷ A közvetítő, aki, mint vaskereskedő és beszerző is rendszeres kapcsolatban állt az uradalommal, még akkor is fontos szerepet játszott a munkások megfogadásában, amikor a részleteket a bógerok vajdájával az uradalom levélben tárgyalta le. Ilyenkor is Schlamadingerék fogadták őket Székesfehérváron, útiokmányaikát átvették, ha kaszát kellett vásárolniuk, arra előleget adtak, és az uradalom megfelelő pusztái felé irányították őket. Hazautazáskor kapták vissza útlevelüket.¹¹⁸ Bizalmi funkciót látott tehát el a közvetítő, s mellesleg vasáruit is eladta. A bógerokkal kötött szerződések minden szokásos részletéről is Schlamadingerék leveleztek a tisztartóval: a bér, az ellátás és az elvégzendő munkák szokásos rendszerét, a más uradalmak biztosította körülményeket is ők jelezték, annak érdekében, hogy Enying kaphasson ilyen munkásokat. Azt is jelezték az uradalomnak, hogy az általa kínált bér kevés, "jelenleg minden uradalom már többet fizet".¹¹⁹

Az uradalom is a fehérvári tarifa szerinti fizetést ajánlotta a bógeroknak, ha vajdájukkal közvetlenül tárgyalt.¹²⁰ 1858-ban Boják József vajdaként szerződött 18 kaszása nevében az uradalommal.¹²¹ 1862-től Baricsák Tamás, óbesztercei vajdával levelezett az uradalom.

Baricsák már régebben megfordulhatott itt, mert ekkor már 100 emberrel érkezett, ismerősként.¹²² A vajda minden év áprilisában jelentkezett. Az uradalom válaszában általában 100, 1863-ban és 1864-ben 150 kaszást kért. A kaszások május közepére értek az uradalomba. Az embereket körönként szétosztották. A munkát a tisztartó parancsai alapján az uradalmi ispánok szervezték. Amennyiben 1-1 helyre 40-50 ember kellett, közülük egy "vice-vajdát" bíztak meg a munkások vezetésével.¹²³ A csapatot a vajda már ennek tudatában állította össze.

A kaszálás férfimunka, a csapat tehát férfiakból állt, de 3-6 asszonyt vagy gyereket is felfogadtak velük együtt vízhordónak. A vízhordók számát a munkahelyek száma határozta meg.¹²⁴

A messziről ideérkező csapatnak az uradalom biztosított szállást és ellátást. Szállásukról semmilyen adatot nem találtam. Valószínűleg nem csináltak nagy

¹¹⁵ FML. BUI. 3. 1845. május 22.

¹¹⁶ FML. BUI. 3. 1856. május 17., 25., június 2., 6.

¹¹⁷ FML. BUI. 15. 1859. május 2.

¹¹⁸ FML. BUI. 4. 1858. május 1., június 4., 1863. április 28.

¹¹⁹ FML. BUI. 15. 1858. június 4.

¹²⁰ FML. BUI. 15. 1863. április 28., 1867. április 24.

¹²¹ FML. BUI. 15. 1858. június 4.

¹²² FML. BUI. 15. 1862. április 13.

¹²³ FML. BUI. 15. 1863. április 28.

¹²⁴ FML. BUI. 18. 1864. május 22., 15. 1866. május 9., 16. 1869. április 22.

ügyet belőle, hiszen a század végén a summáscsapatok is rendszerint a nyárra kiűritett istállóban laktak. Nem lehetett ez másként ekkor uradalmunkban sem. Az ellátásról viszont vannak adataink, ez több gondot okozott. A bógerok számára főző szakácsnőket az uradalom szerződtette. Naponta 10 krajcárt kaptak, és a munka végeztével 2-2 mázsa búzát és rozsot.¹²⁵ A tartásra szükséges élelmiszereket a szakácsnők vették át, az élelmiszerek felhasználását a vajda és a köri ispán is ellenőrizte. 1869-ben a tiszttartó figyelmeztette az ispánokat az étel gyakori megvizsgálására, mert a kaszások a múlt évi étkezés miatt panaszkodtak.¹²⁶ A kaszások rendszerint azt ették, amit az aratók, bár többször megjegyezték, hogy nekik külön kell árpakását készíteni, "mert jobb szertik, mint a lencsét." A kiadott élelmiszerek között a köleskása is többször szerepelt, mint az aratókénál.¹²⁷ A kaszásoknak való főzéshez ugyanazokat az edényeket használták, mint az aratókéhoz. Naponta kaptak egy 2 fontos kenyeret, melyet az aratókéval együtt süttetett az uradalom.¹²⁸ A kenyérhez rozsot és árpát örlettek, az utána maradt korpát takarmányul eladták az uradalombelieknek.¹²⁹ Délben két tál ételt, este egy tál ételt készítettek számukra, vasárnap, kedden és csütörtökön személyenként 1/2 font húst használtak fel az ételhez.¹³⁰ Az étlap összeállításához nem kellett nagy tudomány, de buzgón köröztették a másolnivaló étlap-mintákat.¹³¹ A kaszások naponta kaptak 1 meszely bort, de előfordult az is, hogy a vajda magának napi 3 meszelyt, a közembernek 2 meszelyt, asszonyoknak és gyerekeknek 1 meszelyt kötött ki.¹³² A bort és az ecetet az enyingi és a felsőnyéki pince mérte ki nekik.¹³³ Érdekes, hogy a magyar kaszások bort nem kaptak, igaz, hogy magasabb volt a bérük.¹³⁴

Fizetségüket napi bérben határozták meg, melyhez az ellátást is már az alkunál meghatározták. A szerződést a mindenkori emberpiaci viszonyoknak megfelelően egy uradalmi tiszt kötötte meg velük Székesfehérváron. A vajdával való előzetes levelezés tehát nem kötelezte az uradalmat szerződéskötésre, de a munkásokat sem. Ők is körülnéztek az emberpiacon, s aszerint fogadták el valamelyik uradalom ajánlatát. Schlamadinger többször figyelmeztette az uradalmi tisztet, hogy siessenek Székesfehérvárra, mert Baricsák embereivel pl. a siófoki ispán tárgyal, sőt 1856-ban a kiliti kasznár le is szerződtette az enyingiek elől az embereket, nyilván jobb napszámmért, – 36 krajcárért – mint amit ők kínáltak.¹³⁵

¹²⁵ FML. BUI. 17. 1862. május 25.

¹²⁶ FML. BUI. 18. 1869. május 17.

¹²⁷ FML. BUI. 3. 1845. május 31.

¹²⁸ FML. BUI. 17. 1861. március 13.

¹²⁹ FML. BUI. 4. 1859. szeptember 15.

¹³⁰ FML. BUI. 15. 1862. május 18.

¹³¹ FML. BUI. 4. 1863. június 13.

¹³² FML. BUI. 15. 1862. május 18., 1864. március 26.

¹³³ FML. BUI. 18. 1868. május 17.

¹³⁴ FML. BUI. 3. 1850. május 25.

¹³⁵ FML. BUI. 3. 1856. május 17., 15. 1863. május 8.

A napi bér az 50-es évek végén 20 krajcár volt, ekkor a vízhordó 12 krajcárt kapott.¹³⁶ A 60-as években általában napi 40 krajcárt adtak, a vajda 42 krajcárt, a gyermekek és asszonyok 30 krajcárt kaptak.¹³⁷ A munkaidő hajnali 4 órától sötétedésig tartott, délben 1 óra pihenővel. A kaszások kérésére 1869-ben megengedték a déli 2 órai pihenőt, de csak úgy, ha reggel 1 órával előbb kezdenek.¹³⁸

Az elvégzendő munka a kaszálás volt, értve alatta a rétek és a vetett takarmányok, valamint a bozót kaszálását is. Ám ha a bozótba állították őket, rossz zsák-, vagy ponyva darabokat adtak, hogy a lábukat betekerhessék, nehogy a sás és a nádtorzsa összevágja.¹³⁹ A kaszálás, gyűjtés és a boglyázás volt a feladatuk.¹⁴⁰ Korszakunk végére azonban igyekeztek csak a kaszálást rájuk bízni, mert melléjük gyűjtőket olcsóbban fogadhattak helyből, sőt igyekeztek a gyűjtő bérnapokat felhasználni.¹⁴¹ Az uradalomnak érdeke volt, hogy a kaszások azt a munkát végezzék, amelyre szerződtek. Mégis előfordult, hogy kaszálni nem lehetett, vagy más sürgős munka akadt a nagy nyári munkatorlódásban. A szerződések szerint más munkára is beoszthatták őket, de csak a kaszáláshoz hoztak saját szerszámot.¹⁴² Gyakran állítottak be bógerokat árkoláshoz és különösen a juhúsztatáshoz és mosáshoz.¹⁴³

Korszakunk legvégén a pénzkidást a tisztartó mindenképpen csökkenteni igyekezett. Bár fogadtak ekkor is bógerokat, a köröket arra utasította, hogy a kaszálást minél nagyobb arányban végezzék béresek: gyalogbéres kaszáljon, az ostoros gyűjtsön, a szekeres béres pedig hordjon. Azok a körök kaptak 1869-ben dicséretet (Belfürged és Újhodos), amelyek naponta a legtöbb (136 és 147) gyalogbérest állították kaszásnak. Szentmihályfán a gyalogbéresek csak gyűjtöttek, ezt a megoldást a tisztartó drágállotta.¹⁴⁴

7. Napszámosok

Napszámosokat minden korszakban vonakodva foglalkoztatott az uradalom: a napszámot drágának tartották. Többször (pl. 1864, 1869) rendeletileg szüntették meg a napszámosok felfogadását, ha nem volt rá pénz.¹⁴⁵ Helyettük mindent a béresek végeztek el. Ennek ellenére igen széles körben kellett alkalmazni napszámot: pl. szőlőművelésre,¹⁴⁶ trágyahordásra,¹⁴⁷ ölfahordásra és öszerákásra,¹⁴⁸ jég-

¹³⁶ FML. BUI. 15. 1858. június 4.

¹³⁷ FML. BUI. 15. 1862. május 18., 1864. május 23.

¹³⁸ FML. BUI. 18. 1869. május 30.

¹³⁹ FML. BUI. 17. 1862. június 9.

¹⁴⁰ FML. BUI. 18. 1864. június 12.

¹⁴¹ FML. BUI. 18. 1868. június 1.

¹⁴² FML. BUI. 17. 1862. május 18.

¹⁴³ FML. BUI. 17. 1861. május 20., 4. 1864. május 22.

¹⁴⁴ FML. BUI. 18. 1869. június 13. Farkas I. körirata.

¹⁴⁵ FML. BUI. 4. 1864. augusztus 21., 18. 1869. október 10.

¹⁴⁶ FML. BUI. 14. 1832. mácius 4.

¹⁴⁷ FML. BUI. 8. 1846. február 13.

¹⁴⁸ FML. BUI. 15. 1858. január 2.

vágásra és nádverésre,¹⁴⁹ gyepművelésre és a faiskola művelésére,¹⁵⁰ szántásra,¹⁵¹ juhórzésre,¹⁵² kőműves mellé segédmunkára,¹⁵³ sarjúkaszálásra, gyűjtésre, irtásra,¹⁵⁴ szecs kavágásra,¹⁵⁵ rostálásra,¹⁵⁶ tehát minden olyan munkára is, amelyre az uradalomnak elvileg megvoltak a szegődött, vagy bérnapszámos munkásai. A napszámosok tehát az uradalom munkaerőgazdálkodásában mindig ott találtak munkát, ahol pillanatnyilag sürgős munka akadt. A napszámosok a helyi szegénység köréből kerültek ki, közöttük, főként a kapások terjedésével, egyre több lett a nő. Ugyancsak nőket vettek fel gyűjtésre, a konvenciók kőművesek mellé segédmunkára. Szántáshoz lóvezetőnek, irtásra és a kapások közé is szívesen állítottak gyerekeket. A nők és gyerekek napszámára alig haladta meg a férfibérek felét.¹⁵⁷

A napszámber az évszaktól is függött. Szent Mihály nap után, de főként már az őszi végi rövidülő napokon a nyári napszám felét, vagy kevéssel több mint felét adták.¹⁵⁸ Ugyanígy okból növekedett a napszámber tavasszal, a hosszabbodó napok miatt¹⁵⁹ illetve, ha távolabbra kellett a napszámosnak kiállni.¹⁶⁰

A napszámos értéke – tehát bére is – növekedett a nagy munkacsúcsok, elsősorban az aratás közeledtére, hiszen szívesebben kiállottak részes aratónak az önálló gazdaság nélküli, vagy kevés földön gazdálkodó családok, mint hogy napszámába mentek volna. Így például a kaszás napszám a kaszálás elején és végén 30-35 krajcár volt, míg a közepén, az aratás közeledtére 40 krajcárra növekedett. Az aratás és cséplés alatt megkezdett nyári keverőszántás napszámára is több volt (20 krajcár) mint a tavaszi és őszi.¹⁶¹

Legtöbb napszámber a kőműves pallér, majd a kőműves- és cserepeslegények kapták (1 ft 26 krajcártól 1 ft 20 krajcárig). A kőműves napszámosok 20-25 krajcárt, a mezőgazdasági napszámos férfiak 25-30 krajcárt kaptak.¹⁶² A juhmosáskor 30-40 krajcárt fizettek,¹⁶³ télen a tégláslegényeknek is csak 20 krajcár járt.¹⁶⁴ Az 1860. évben az uradalom a legkülönbözőbb munkákra – az ürgeirtástól a takarmánykaszálásig – összesen 2515 ft 98 krajcár napszámber fordított.¹⁶⁵ A mezőgazdasági munkák közül a szőlőkapálási napszám állt a legmagasabb szinten,

¹⁴⁹ FML. BUI. 17. 1861. december 7.

¹⁵⁰ FML. BUI. 17. 1861. február 24.

¹⁵¹ FML. BUI. 4. 1863. október 4.

¹⁵² FML. BUI. 4. 1863. június 28.

¹⁵³ FML. BUI. 18. 1864. augusztus 21.

¹⁵⁴ FML. BUI. 18. 1864. május 8.

¹⁵⁵ FML. BUI. 18. 1864. január 17.

¹⁵⁶ FML. BUI. 18. 1864. november 29.

¹⁵⁷ FML. BUI. 17. 1862. december 28., 18. 1864. május 8., augusztus 21., 1868. október 11., november 29.

¹⁵⁸ FML. BUI. 17. 1862. december 28., 18. 1868. október 11.

¹⁵⁹ FML. BUI. 18. 1869. május 19.

¹⁶⁰ FML. BUI. 18. 1869. augusztus 29.

¹⁶¹ FML. BUI. 18. 1864. május 8.

¹⁶² FML. BUI. 17. 1860. május 7.

¹⁶³ FML. BUI. 18. 1864. augusztus 21.

¹⁶⁴ FML. BUI. 18. 1869. december 12.

¹⁶⁵ FML. BUI. 41. 1860. Pénztári kivonat.

s ez korszakunk végére majdnem kétszeresére növekedett. 1869-ben a szőlőkapás Szent György naptól 70 krajcárt és 3 icce bort, április 10 után pedig 80 krajcárt és 4 icce bort kapott.¹⁶⁶

A napszamosok a 40-es években még tartást is kaptak.¹⁶⁷ Még 1855-ben is élt a tartásos forma is, bár mellette ellátás nélküli magasabb napszámber is létezett.¹⁶⁸ Később ez teljesen megszűnt, csak a szőlőmunkáknál maradt meg a bor adása. A napszamosokat a körök fogadták fel, és azok is fizették. Hetente, szombaton reggel fizették a munkásokat.¹⁶⁹ A szükséges kéziszerszámot a napszamos vitte.

A napszámberéket az uradalmat érintő megyék limitációja, a fehérvári emberpiacon kialakult bérek és a helyi kereslet-kínálat törvényei egyaránt meghatározták. A területünkön lévő uradalmak azonban már az 50-es évek végétől kapcsolatban álltak egymással, általában egyetértés alakult ki a bérekben, egymásra nem ígértek.¹⁷⁰

A napszamosok seregét szaporította a cselédasszonyok és gyermekek tábora is, akik az uradalom által meghatározott "kényszernapszámért" álltak munkába: "Kézi munkásul... csaknem minden nagyobb gazdaság... állandó cselédjeit, olykép fogadja, hogy azoknak nejeik, gyermekeik s szolgálók mérsékelt napszámért munkába állani tartoznak."¹⁷¹ A "pusztai törvény"-ben is kikötötték ezt a kényszernapszámot: "Béresnek gyermekeik tartoznak pénzért gyűjteni, ezek és a szántó gyermekek pedig maguk vellájokkal, gereblyéjükkel dolgozni"¹⁷². 1863-64-ben pedig már a cselédasszonyokra rótt 12 napot a cseléd fogadásakor ingyenesen kötötték ki: a férfi szegődésének feltétele volt az asszonyok ingyenes munkája.¹⁷³

Székesfehérvár

DEMETER ZSÓFIA

IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan

1975 *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig*. Tanulmányok Tolna megye történetéből VII. Szekszárd

BALASSA Iván

1953 *A "ledolgozás" magyar elnevezései*. Magyar Nyelvjárások, II. 138-145.

1955 *Adatok a Békés és Csongrád megyei részesmunka és ledolgozás kérdéséhez (1850-1944.)*. Ethnographia LXVI. 187-224.

1981 *Az aratógazda*. Ethnographia XCII. 533-548.

BÁRTH János

1976 *A gépi cséplés paraszti munkaszervezete Dunaszekcsőn*. Ethnographia LXXXVII. 182-192.

¹⁶⁶ FML. BUI. 18. 1869. május 19.

¹⁶⁷ FML. BUI. 3. 1841. április 30.

¹⁶⁸ Galgóczy, 1855. 214.

¹⁶⁹ FML. BUI. 3. 1845. június 26., 17. 1860. május 7.

¹⁷⁰ FML. BUI. 3. 1856. február 8.

¹⁷¹ Korizmic-Benkő-Móroc, 1855. I. 387.

¹⁷² FML. BUI. 17. 1861.

¹⁷³ FML. BUI. 4. 1863. január 11., 18. 1864. augusztus 28.

- BRIGHT, Richard
1970 *Utazásai a Dunántúlon. 1815.* Veszprém
- Demeter Zsófia
1984 *Summások Fejér megyében.* Alba Regia XXI. 221-234.
- DITZ, Henrik
1869 *A magyar mezőgazdaság.* Fordította: Halász Gábor. Pest
- Farkas Gábor
1965 *Az előszállási uradalom munkaerőellátottsága a tőkés gazdálkodásra való áttérés idején.* Alba Regia IV-V. 147-153.
- GALGÓCZI Károly
1854 *Mezei gazda népszerű gyám- és vezér-könyve.* I-IV. Pest
1855 *Magyarország a szerb vajdaság s a Temesi Bánság mezőgazdasági statisztikája.* Pest
- HOFFMANN Tamás
1963 *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztek gazdálkodásában.* Budapest
- KÁLLAY István
1980 *A magyarországi nagybirtok kormányzata, 1711-1848.* Budapest
- KATONA Imre
1958 *A vándormunkások toborzása a kapitalista Magyarországon.* Ethnographia LXIX. 29-52.
- KNÉZY Judit
1992-94 *Falusi nők a mezőgazdaságban, falusi nők munkája (XVIII.-XIX. század).* A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 25-38.
- KORIZMICS László – BENKŐ Dániel – MÓROCZ István
1855 *Mezei gazdaság könyve.* Pest
- LUKÁCS László
1983 *Vándoralakok, vándormunkások és a területi munkamegosztás Kelet-Dunántúlon.* Alba Regia XX. 185-194.
- MILHOFFER Sándor
1898 *A mezei munkásviszonyok hazánkban. 1898.* Budapest
- NAGY István
1944 *A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában (1849-1867).* Budapest
- PESTY Frigyes
1977 *Helységnévtára. Fejér megye.* Bev. PÁRNICZKY Józsefné. Fejér Megyei Történeti Évkönyv XI. 161-307.
- RUZSÁS Lajos
1980 *A mezőgazdaság. Magyarország története 1790-1848. I.* 324-372. Budapest
- S. SÁNDOR Pál szerk.
1951 *Parasztágunk a Habsburg-önkényuralom korszakában. 1849-1867.* Budapest
- SÁNDOR Pál
1958 *A XIX. század végi agrárválság Magyarországon.* Budapest
- SÁPI Vilmos
1967 *A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig.* Budapest
- SELMECZI KOVÁCS Attila
1976 *Munkaszervezet és technika az uradalmi aratásban.* Ethnographia LXXXVII. 174-182.
- SZABÓ László
1997 *A munka néprajza.* Debrecen
- TÁNCICS Mihály
1978 *Életpályám.* Budapest
- VÖRÖS Antal
1976 *A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján (1849-1890.) Agrártörténeti Tanulmányok.* 4. 2-152. Budapest

ZIMÁNYI Vera

1962 *A herceg Batthyány család levéltára. Levéltári leltárak. 16. Budapest***Rövidítések**

BUI. Batthyány uradalmi iratok a Fejér Megyei Levéltárban

ft. – forint

FML. Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár

oéft.- osztrák értékű forint

MOL. – Magyar Országos Levéltár, Budapest

pm. – pozsonyi mérő

vft. – váltóforint.

**VORÜBERGEHENDE ARBEITSFORMEN IN DER ARBEITSORGANISATION
DER HERRSCHAFT VON ENYING**

Der vorliegende Aufsatz behandelt einen nicht unter fideikommissarischem Schutz stehenden Großgrundbesitz, der dem fürstlichen Zweig der Familie Batthyány gehörte; diese hatte in der ungarischen Geschichte bemerkenswerte Leistungen auf historischer, militärischer, diplomatischer und kirchengeschichtlicher Ebene aufzuweisen.

Zum ersten und letzten Mal war die Domäne in den Jahren 1806 bis 1870 ein einheitliches Ganzes, als sie Philipp, dem vierten Fürsten Batthyány-Strattmann (1781-1870) gehörte, der sie im Laufe seines langen Lebens stets mit äußerster Sorgfalt verwaltete. Unter der Leitung von vorsorglich ausgewählten verantwortlichen wirtschaftlichen Fachleuten, begann die Herrschaft von Enying im Laufe des 19. Jh. aus einem Großgrundbesitz zu einem Großbetrieb zu werden.

Die Herrschaft von Enying erstreckte sich im transdanubischen Mezőföld-Gebiet, an der Grenze von drei Komitaten: Somogy, Tolna und Veszprém (heute: Fejér), auf fruchtbarem Boden, mit durchschnittlichen wirtschaftsgeographischen Gegebenheiten.

Die Bewirtschaftung der Herrschaft war in allen Perioden ihres Bestehens durch den Mangel an Arbeitskräften bestimmt. Die Entvölkerung des einst von den Türken besetzten Gebietes wurde von der Besatzung selbst, vom Fünfzehnjährigen Krieg und den Befreiungskriegen gegen die Türken verursacht. Neben dem auch in absoluten Zahlen meßbaren Bevölkerungsrückgang übte im 18.-19. Jh. der hohe Investitionsbedarf der Ausrüstung sowie der Verwaltung in Meiereien eine doppelte Wirkung aus. Zum einen wurde die Wirtschaft durch die Ansiedelung der Arbeitskräfte belastet. Zum anderen aber – da es keine andere Lösung gab – wurde die Aufmerksamkeit der leitenden Wirtschaftsexperten schon frühzeitig auf die Wichtigkeit der intensiveren Wirtschaftsformen, vor allem der Schafsveredelung, sowie der Entwicklung und Ausrüstung des Meiereisystems (Anstellung von Gutsarbeitern, Bauarbeiten, Beschaffung von Geräten und Zugkraft) und der Ausgestaltung vorübergehender Arbeitsformen gelenkt. Nach Abschaffung der Urbarialsystems (1848) schufen diese vorwärtsweisenden Erscheinungen eine beachtliche Potentialenergie: sie bildeten die Grundlage zur "rationalen Wirtschaft" und – damit eng verbunden – zur Ausgestaltung der modernen, großbetrieblichen Viehzucht und des auf Getreidebau beruhenden Meiereisystems, welches auch den Experten- und Futterbedarf des veredelten Viehbestandes befriedigt. In der Periode nach 1848 wurde auch das Problem der Arbeitskraft auf andere Weise gelöst, z.B. durch die Mechanisierung, die Entwicklung neuer Organisationseinheiten, den regelmäßigen, massiven Einsatz der slowakischen Mäher aus Oberungarn, Vorläufer der späteren Gedingarbeiter, im Mezőföld-Gebiet "bóger" genannt.

Der Mangel an entsprechendem Kapital setzte scharfe Grenzen an die Anstellung der geldlich entlohnten Arbeiter. Die Ausgestaltung und Ausrüstung der Meiereien, gleichlaufend mit der Anstellung der Lohnarbeiter, Knechte und Tagelöhner, machte sehr langsame Fortschritte. Die Grundlage bildete das mit dem Anschluß an die Wolle- und Getreidekultur erworbene Kapital, doch

bis 1848 können wir nur in den höchstentwickelten Domänen eine größere Anzahl von ganzjährigen Lohnarbeitern finden. Im allgemeinen wurden Knechte – auch später – in der Viehzucht und bei mit Tieren zu verrichtenden Arbeiten angestellt (Fuhrwesen, Ackerbau, Beförderung zugkräftiger Maschinen usw.). Die übrigen landwirtschaftlichen Arbeiten wurden bis 1848 von Fronarbeitern, nach 1848 neben Lohnarbeitern von den in verschiedenen zeitweiligen Arbeitsformen angestellten Arbeitskräften verrichtet.

ZSÓFIA DEMETER

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG TISZTIKARA ÉS VÁLASZTMÁNYA 1997-2000

TISZTIKAR

Elnök:

Kósa László (ELTE Művelődéstörténeti Tanszék, Budapest 1052, Piarista köz 1.)

Alelnökök:

Kodolányi János (Budapest 1025, Szilfa u. 9/a. fsz. 1.)

Selmeczi Kovács Attila (Néprajzi Múzeum, Budapest 1055, Kossuth tér 12.)

Voigt Vilmos (ELTE BTK Folklor Tanszék, Budapest 1052, Piarista köz 1.)

Főtitkár:

Gráfik Imre (Néprajzi Múzeum, Budapest 1055, Kossuth tér 12.)

Titkárok:

T. Bereczki Ibolya (Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre 2001, Pf. 63)

Tátrai Zsuzsanna (MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest 1250, Pf. 29)

Számvizsgáló Bizottság:

Forrai Ibolya (Néprajzi Múzeum, Budapest 1055, Kossuth tér 12.)

Györgyi Erzsébet (Néprajzi Múzeum, Budapest 1055, Kossuth tér 12.)

Barna Gábor (JATE BTK Néprajzi Tanszék, Szeged 6722, Egyetem u. 2.)

Pénztáros:

Kecskés Péter (Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre 2001, Pf. 63)

Az Ethnographia szerkesztője:

Lukács László (Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár 8002, Pf. 78)

A Néprajzi Hírek szerkesztője:

Hála József (Magyar Állami Földtani Intézet, Budapest 1143, Pf. 106)

SZAKOSZTÁLYOK

Anyagi Kultúra:

Juhász Antal (JATE BTK Néprajzi Tanszék, Szeged 6722, Egyetem u. 2.)

Horváth Gyula (Néprajzi Múzeum, Budapest 1055, Kossuth tér 12.)

Ethnographica Pannonica:

Csoma Zsigmond (Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest 5. 1367, Pf. 129)

Balogh Balázs (Néprajzi Múzeum, Budapest 1055, Kossuth tér 12.)

Etnológia:

Sárkány Mihály (MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest 1250, Pf. 29)

Vargyas Gábor (MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest 1250, Pf. 29)

Film és Fényképészeti:

Tari János (Néprajzi Múzeum, Budapest 1055, Kossuth tér 12.)

Birinyi József (Budapest 1022, Bimbó út 14.)

Folklor:

Pócs Éva (MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest 1250, Pf. 29)

Szacsvay Éva (Néprajzi Múzeum, Budapest 1055, Kossuth tér 12.)

Nemzetiségi:

Eperjessy Ernő (Budapest 1149, Dongó u. 14.)

Gyivicsán Anna (ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest 1052, Piarista köz 1.)

Bódi Zsuzsanna (Magyar Művelődési Intézet, Budapest 1011, Corvin tér 8.)

Lantosné Imre Mária (Janus Pannonius Múzeum, Pécs 7601, Pf. 158)

Nagyné Martyin Emília (Erkel Ferenc Múzeum, Gyula 5700, Kossuth u. 12.)

Népzene-Néptánc:

Felföldi László (MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1014, Táncsics u. 7.)

Paksa Katalin (MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1014, Táncsics u. 7.)

H. Bathó Edit (Jász Múzeum, Jászberény 5100, Táncsics M. u. 5.)

Pávai István (Néprajzi Múzeum, Budapest 1055, Kossuth tér 12.)

Társadalomnéprajz:

Szabó László (Damjanich Múzeum, Szolnok 5001, Pf. 128)

Örsi Julianna (Finta Múzeum, Túrkeve 5421, Attila u. 1. Pf. 25)

Önkéntes Gyűjtő:

Halász Péter (Magyar Művelődési Intézet, Budapest 1011, Corvin tér 8.)

Koltay Erika (Néprajzi Múzeum, Budapest 1055, Kossuth tér 12.)

VÁLASZTMÁNYI TAGOK

Andrásfalvy Bertalan (JPTE Néprajzi Tanszék, Pécs 7624, Rókus u. 2.)

Balassa M. Iván (Szentendre 2000, Vasvári P. u. 12. B/3. 5.)

Bárth János (Katona József Múzeum, Kecskemét 6001, Pf. 6)

Bartha Elek (KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen 4010, Pf. 36)

Bellon Tibor (JATE Néprajzi Tanszék, Szeged 6722, Egyetem u. 2.)

Bodó Sándor (Budapesti Történeti Múzeum, Budapest 1014, Díz tér 17.)

Cseri Miklós (Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre 2001, Pf. 63)

Fügedi Márta (Miskolci Egyetem BTK, Miskolc 3515, Egyetemváros)

Füzes Endre (Budapest 1124, Tornalja u. 4.)

Hofer Tamás (Néprajzi Múzeum, Budapest 1055, Kossuth tér 12.)

Kapros Márta (Palóc Múzeum, Balassagyarmat 1661, Pf. 15)

Kisbán Eszter (JPTE Néprajzi Tanszék, 7624 Pécs, Rókus u. 2.)

Knézy Judit (Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest 5. 1367, Pf. 129)

Kríza Ildikó (MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest 1250, Pf. 29)

Küllös Imola (ELTE BTK Folklor Tanszék, Budapest 1052, Piarista köz 1.)

Lackovits Emőke (Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém 8201, Pf. 32)

Mohay Tamás (ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék, Budapest 1052, Piarista köz 1.)

Nagy Iлона (MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest 1250, Pf. 29)

Paládi Kovács Attila (MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest 1250, Pf. 29)

Páll István (Sóstói Múzeumfalu, Sóstógyógyfürdő 4431, Pf. 1)

Petercsák Tivadar (Dobó István Vármúzeum, Eger 3301, Vár u. 1.)

Szilágyi Miklós (MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest 1250, Pf. 29)

Ujváry Zoltán (KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen 1010, Pf. 16)

Viga Gyula (Herman Ottó Múzeum, Miskolc 3501, Pf. 4)

PÓTTAGOK

Fejős Zoltán (Néprajzi Múzeum, Budapest 1055, Kossuth tér 12.)

Flórián Mária (MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest 1250, Pf. 29)

Füvessy Anikó (Kiss Pál Múzeum, Tiszafüred 5351, Pf. 16)

Kocsis Gyula (ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék, Budapest 1052, Piarista köz 1.)

Szabadfalvi József (Miskolc 3508, Igazság u. 13.)

Szűcs Judit (Tari László Múzeum, Csongrád 6641, Pf. 30)

A HONFOGLALÁS ELŐTTI SZÓBELI HŐSI EPIKA

A magyar irodalomtörténet, kultúrtörténet és persze a néprajz egyik nagy – bár az utóbbi időben keveset emlegetett – problémája a valamikori magyar hősi epika megléte vagy meg nem léte.¹

A magyar naiv eposz esetében egyszerűen rosszul volt feltéve a kérdés. Nem egy bizonyos, magában álló nagy eposzt keresünk.² A régi görögöktől is kettő maradt fenn, de ráadásul tudunk a Homéroszt megelőző kor rhapszódoszairól, sőt ezeket már a múlt században számon tartotta a magyar kutatás is. A régi perzsáknál Firdauszi egy hosszú fejlődési sor összegzője, túlfinomult, dekadens betetőzője, aki hatalmas terjedelmű eposzában a korábbi hősmondákat dolgozta fel. A francia nemzeti eposz, a *Roland-ének* csak az egyik *chanson de geste* a sok közül. (Nyolcvan *chanson de geste* maradt fenn írásban, – sőt egyes források szerint kb. száz –, mennyi lehetett még valamikor!) Az oroszoknál vagy még inkább a balkáni népeknél hősi énekek százai maradtak fenn. A *Kalevalát* kisebb énekek sokaságából állította össze Lönnrot annak idején. Nem egy nagy eposzt kell tehát keresnünk, hanem hősi énekeket, illetve hősi epikát, mint műfajt. Az orosz szakirodalom a *geroicseskij eposz* terminust *hősi epika* értelemben használja.

Azt nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy mivel más hasonló fejlettségi fokú, életmódú, társadalmi berendezkedésű népeknek volt hősi epikájuk, a honfoglaló magyaroknak is lehetett. Sőt bizonyos fokig körvonalazható a feltételezett honfoglalás kori hősi epika jellege is.

A szakirodalom – és gondolok itt elsősorban Proppra és követőire – megkülönböztet a hősi epika fejlődésében állam előtti szakaszt és fejlett szakaszt, amely utóbbi az államalapítás után keletkezik, és a megváltozott problematikát dolgozza fel.³ A magyar hősi epika az államalapítás előtt természetesen állam előtti jellegű lehetett. Legfeljebb arról lehetne vitatkozni, mit tekintünk a hősi epika szempontjából államalapításnak, Szent István keresztény, feudális államát-e vagy pedig már Álmos és Árpád IX. századi nomád vagy félnomád államát is. (Esetleges korábbi szervezeti formákról most nem is beszélve.) Merev korszakhatár természetesen nem húzható, de mivel Anonymus egyértelműen hivatkozik a honfoglalásról meg a kalandozásokról szóló hősi énekekre, amelyek már történeti tárgyuknál fogva is

¹ A kérdés részletes, – de természetesen már elavult – összefoglalásai: Sebestyén Gyula 1904-5 (megengedőleg), Király György 1921 (erősen szkeptikusan).

² A kérdést Arany János kitűnően, sok tekintetben máig érvényesen tette fel, (Arany János 1962). A későbbi kutatás azonban sok tévútra és zsákutcába tévedt.

³ Lásd Propp, V. Ja. 1958, Meletyinszkij, Je. M. 1963, 1971, Zsirmunszkij, V. M. 1981.

Ethnographia CVII. (1996) 1-2.

aligha tartozhattak az archaikus hősi epikához, a hősi epika szempontjából egyelőre a honfoglalással számolok, mint korszakhatárral, legalábbis e dolgozat keretein belül.

Az állam előtti jellegű, „archaikus” hősi epika mindenesetre egy ideig még szívósan fennmarad az államalapítás után is, és együtt él – mint az orosz stb. hősi epika példája mutatja – a fejlettebb hősi epikával. Ha nem így volna, természetesen semmit sem tudnánk mondani e korai időszak hősi epikájáról, amelyből írásos emlékeink gyakorlatilag nem is maradhattak fenn.

A történeti-összehasonlító módszer azonban alkalmasnak látszik állam előtti hősi epikánk rekonstrukciójának megkísérlésére. A magyar folklórban illetve a középkori írásokban ugyanis maradhattak fenn olyan emlékek, amelyeknek – a keleti népek állam előtti jellegű hősi énekeivel összevetve – kimutatható az archaikus jellege, sőt netalán a keleti eredete is. (Az elemzésben természetesen minél óvatosabban kell eljárunk, de meg kell mondanom, hogy az a körülmény, ha egy jelenség, pl. műfaj vagy témakör, vagy akár egy motívum sokféle megvan, véleményem szerint nem csökkenti, hanem éppenhogy erősíti annak valószínűségét, hogy valamikor a magyarban is meglehetett. Miért éppen nálunk ne lett volna meg, ha a rokon vagy a szomszédos népeknél mindenféle megvan? Erre a meggondolásra azonban a továbbiakban lehetőleg nem fogok érvként hivatkozni.)

Az archaikus, állam előtti hősi epika látszólag kisebb horderejű konfliktusokról szól: heroikus nőszerezésről, az elrabolt nő visszaszerzéséről, vérbosszúról stb. Ezek a nemzetségi társadalom erkölcsi normáinak egyéni hőstettekben való realizálásai. Azért csak látszólag kisebb horderejűek, mert itt mitikus hősokról van szó, a nemzetség megalapításáról, netalán a világ berendezéséről. A szörnyek elleni küzdelem pl. néha úgy szerepel, mint a földnek a szörnyektől való megtisztítása és ezáltal a születendő későbbi nemzedékek számára lakhatóvá tétele.

Ami most már a honfoglalás előtti magyar hősi epikát illeti, az eddigi kutatások eredményeként valószínűsíteni lehetett, – elsősorban a *Kerekes Izsákot*, valamint néhány más balladát és mondát elemezve –, hogy a régi hősi epikáknak része volt a *heroikus nőszerezés* témaköre.⁴ Hogy az *elrabolt nő visszaszerzésének* témaköre is megvolt benne, arra Vargyas mutatott rá 1983-ban, Szent László kerlési kalandjának elemzése alapján.⁵

S ha bebizonyosodna, hogy a *Barcsai* címmel emlegetett balladánknak is vannak előzményei honfoglalás kori hősi énekeinkben,⁶ bizonyítottan tekinthetnénk az *álnok feleség* (vagy: *álnok nővér*, valószínűleg = *álnok nőrokon*) témakörének meglétét is.

Lőrincz László a török-mongol hősi epikában – a mesemotívumokat tartalmazó hősi énekeken kívül – három témakört különböztetett meg: feleség- és vagonszerzöt, (ebbe összefoglalta az általam két külön témakörnek tekintett hero-

⁴ Demény István Pál 1980, 132-155.

⁵ Vargyas Lajos 1983, 297. Utóbb részletesebben is bizonyítottam: Demény István Pál 1992, 35-45.

⁶ Ezt a lehetőséget is Vargyas vetette fel. Vargyas Lajos 1960, 504-507.

kus nőszerzést és az elrabolt nő visszaszerzését), szülők (testvér) megszabadítót és harmadiknak az áruló nőrokonok témakörét.⁷

Poppe a halha-mongolban csak két hősi ének-típust tartott számon: *feleségszerzőt* és *feleségvisszaszerzőt*.⁸ Meg kell mondanom azonban, hogy – ha kivételesen is, de – a halha-mongolban is akad más típus is. Mint ahogyan Lőrincz László egy másik tanulmányában a *vagyonyszerzést* és *vagyonvisszaszerzést* tárgyaló témaköröket is megkülönböztette a török-mongol hősi epikában. Tehát összesen hat témakört.⁹ Lőrincz ugyanitt feltételezte, hogy mindezek a témakörök megvoltak a honfoglalás kori magyar hősi epikában is, de ezt csak az analógia alapján tette, konkrét bizonyítás nélkül.

Ily módon tehát azt mondhatjuk, hogy honfoglalás kori hősi epikánk vagy legalábbis annak jelentős része nagyjából körvonalazódott, ha csak a témakörök szintjén is. (Lehet, hogy ezenkívül külön témakörként tárgyalták a szörnyek elleni harcot is, bár ez a fentiekben belül szokott előfordulni. Szóba jöhetne még a vérbosszú témaköre, de a magyar anyagból nem került elő idevonatkozó adat.¹⁰ Elvileg elképzelhető lenne egy-két további témakör is, de semmi esetre sem sok.)

A fentebbiekben főleg a balladákban és a történeti mondákban fennmaradt anyag alapján próbáltunk a honfoglalás előtti hősi epikára visszakövetkeztetni. Elképzelhető azonban, hogy más műfajokban is maradtak fenn a honfoglalás előtti hősi epikára visszamenő elemek. Elsősorban a tündérmesékre gondolhatunk.

Ezekből valóban elég gazdag anyag került elő, (motívumok, formulák, sőt teljes mesevázak), ami az archaikus hősi epikával is egyeztethető. Történetek is kísérletek a magyar tündérmesék meg a török-mongol hősi epika összevetésére. A motívumok szintjén a legteljesebb Vargyas Lajosnak az idevonatkozó tanulmánya.¹¹ A Fehérlófia meséjét Lőrincz László vetette egybe a kalmük Dzsangár-eposz egy részével.¹² (Egyes meséket illetve mesemotívumokat korábban Solymossy Sándor, Berze Nagy János és Diószegi Vilmos próbált meg az ősköltészetre visszavezetni, de nem feltétlenül a hősi epikára.¹³)

Valószínűleg több régi elem is van népmeséinkben mint amennyit eddig felsoroltunk. Például a tűz megszerzéséről szóló meséket is nagyon archaikusnak tartom. De a hősi epikára való visszavezetéskor a mesék esetében többrendbeli nehézségeink vannak.

Egyrészt nincs még kielégítően bebizonyítva, hogy volt-e tündérmese, mint műfaj, a honfoglalás kori magyar szóbeli költészetben. Márpedig nyilván más lesz

⁷ Lőrincz László 1975.

⁸ Poppe, Nikolaus 1955.

⁹ Lőrincz László 1973.

¹⁰ Ha csak a *Budai Ilona* ballada nem fog mégis a hősi epikából származónak bizonyulni, amint azt Vargyas Lajos (1960, 508-510.) feltételezte. Ez ugyanis lehetne vérbosszút tárgyaló hősi ének kezdete is. Azonban a magyar anyag kevés volta miatt ez a feltevés egyelőre nem igazolható.

¹¹ Vargyas Lajos 1961.

¹² Lőrincz László 1969, 123-131.

¹³ Solymossy Sándor 1922, 1927, 1929b, 1931, Berze Nagy János 1957, 1958, Diószegi Vilmos 1958, 1967.

az összehasonlító elemzés, ha azt tételezzük fel, hogy volt, és más, ha azt tételezzük fel, hogy nem volt.

Másrészt a mese viszonylag könnyen átlépi az etnikai, nyelvi határokat. Vannak olyan mesetípusok, amelyek Írországtól Japánig elterjedtek. Az európai mesekincs – legalábbis a típusok tekintetében – meglehetősen egységesnek látszik. Nehéz bizonyítani még nyilvánvalóan archaikus jellegű elemek esetében is, hogy azok a magyar mesékben a honfoglalás korára mennek vissza, és nem újabb kori átvételek valamelyik szomszédos nép mesekincséből. A keleti jellegű, Nyugat-Európában ismeretlen meséink jelentős része megvan az oroszoknál és a románoknál is. Felvetődhetik a kérdés ilyenkor, hogy nem inkább valamilyen kelet-európai hagyományról van-e szó, mint a nomád népek hozadékáról.

De még ami igazoltan régi, Európában másutt ismeretlen motívum, arról is hogyan bizonyítható, hogy megvolt a magyar hősi epikában is, nemcsak a mesékben?

Népmeséink sárkányalakja valóban nagyon különbözik az európai mesék sárkányától, s jóval közelebb áll a mongol hősi énekek *manguszaihoz*, a lovon járó, fegyverrel harcoló, többé-kevésbé antropomorf, sokfejű démonokhoz. Az ötlábú stb. tántoslovak a szibériai török hősi énekekben fordulnak elő. De például *Sárkányölő* mesetípus (AaTh 300, illetve AaTh 303 *A két egyfoma testvér*) fa alatti fejbenézési jelenete, hősi álommal és könnycseppre ébredéssel, ami pedig a *Molnár Anna* balladánkban is megvan, és abban hősi epikai eredetűnek látszik, a megfelelő mesetípus magyar változataiban elég ritka, az orosz változatokban gyakoribb.

Összegezni kellene és újraelemezni a keletinek látszó meséinket, mesemotívumainkat, formuláinkat, és külön megvizsgálni, hogy egyáltalán mi hősi epikai jellegű közülük.

A következtetések levonásában nagy óvatossággal kell eljárunk, mert nem biztos, hogy ami keleten hősi ének, az nálunk is az volt. Lehet, hogy a magyar szóbeli költészetben mindig is csak mese formájában élt. Ugyanakkor azt is számon kell tartanunk, hogy hősi énekekbe utólag is kerültek be mesemotívumok.

Az anyag tehát nem sok, sőt inkább nagyon is kevés, – főleg ha összehasonlítjuk pl. a gazdag bolgár vagy szerb hősi epikával, – de megengedi fontos következtetések levonását.

Az így körvonalazódó kép azonban elég meglepő is bizonyos szempontból. Irodalomtörténet-írásunk ugyanis a krónikákban megőrzött, latin nyelvű kivonatos prózafordítások alapján egy erősen történeti jellegű, meglehetősen fejlettnek látszó epikát mutat ki; s ezt a képet csak erősíti, ha Toldi meg Szilágyi és Hagymási történetét (és netalán Tar Lőrinc pokoljárását) is ide vesszük. Ezt az epikát már vizsgálták összehasonlító módszerrel, (főleg Sebestyén Gyula, Heller Bernát, Berze Nagy János és Solymossy Sándor munkáira gondolok), érték is el bizonyos eredményeket.¹⁴ Azt általában nem szokás külön emlegetni, (persze, mert valamennyi

¹⁴ Sebestyén Gyula 1904-5, Heller Bernát 1916, 1940, Berze Nagy János 1927, Solymossy Sándor 1929a, 1937.

ilyen és ezért fel sem tűnik), hogy – talán a csodaszarvas-monda kivételével – történeti személyeket szerepeltető és konkrét évszámokhoz köthető szövegekről van szó.

Ha viszont a folklórfilológia szempontjából és annak módszereivel közelítjük meg a kérdést, mint Vargyas Lajos (és mint Lőrincz László, de néha már Solymossy Sándor is), akkor egy régies, („archaikus”), sok tekintetben a török-mongol hősi epikára emlékeztető, (illetve hipotézisem szerint annál „északiasabb” jellegű) hősi epikát következtethetünk ki, melynek fő témái (közé tartozik) a heroikus nőszerezés, az elrabolt nő visszaszerzése, s mindennek kapcsán a szörnyek, démonok (sárkányok) elleni harc; és talán az áruló rokonok problematikája is. Ezekben a kikövetkeztetett hősi énekekben sebezhetetlen hősök ülnek táltos lovakon, birkózva küzdenek démonokkal, egy archaikus világban, amelynek közepén a világfa áll, amely utóbbin fel lehet jutni a felső és a közelében egy lyukon át le az alsó világba.

Hipotézisem szerint a két módszer eredménye közötti különbség nem áthidalhatatlan.

A krónikákban megőrzött anyag ugyanis *honfoglalás utáni*. (A csodaszarvas monda, az Emese álma meg a vérszerződés korábbi, de ezek egyike sem tulajdonképpen hősmonda. A honfoglalásról szóló mondák nyilván honfoglalás utániak.) Az a furcsa helyzet áll elő, hogy a XIX-XX. századi gyűjtésekre alapozó folklórfilológia által kikövetkeztetett réteg ennél régebbi. Tehát régebbi, mint a XI-XIV. századi feljegyzések. A folklórfilológia által kimutatott réteg ugyanis – az összehasonlító módszerből adódóan – *honfoglalás előtti*.

Az összehasonlító módszer ezt tudja megfogni, sőt a tudomány jelenlegi szintjén inkább **csak** ezt. Azt lehet ugyanis honfoglalás előttinek tekinteni, aminek van párhuzama a keleti népek hősi epikájában. (Sőt egyesek elvárnák, hogy Európában egyáltalán ne legyen párhuzama, de ez túlzó kritérium. Nyilván, esetenként részletes bizonyításra van szükség.) Aminek nincs párhuzama, arról a (diffuzionista) összehasonlító módszerrel nem tudjuk kimutatni a régiséget illetve az eredetet. Az így kimutatott réteg viszont per definitionem régebbi, mint a krónikákban megőrzött. Ezt ugyanis keletről **hoztuk**, a krónikákban megőrzött már **itt alakult ki**.

A két réteg jellegzetességei közötti különbség, ezek szerint nemcsak tipológiai, hanem kronológiai is, ha csak nem akarjuk megkockáztatni azt a feltevést, hogy a történeti jellegű, sőt részben történeti hitelű hősi epika már évszázadokkal a honfoglalás előtt is javában virágzott.

A fentiekből az is következik, hogy a folklórban bizonyos elemek, ha nem is változatlan formában, de rendkívül szívósan, egy évezrednél hosszabb időn keresztül is fennmaradhatnak.

A magyar hősi epika tehát – amennyire azt jelenleg ki tudjuk következtetni –, közel állhatott, legalábbis fő témáit tekintve a recens, XIX-XX. századi gyűjtésekből származó, török-mongol hősi epikához, úgy tűnik azonban, hogy mégis némileg más jellegű lehetett.

A magyar hősi énekek kevés kikövetkeztetett illetve archaikus zárványként kimutatott motívumának összefüggései többnyire valahova északra mutatnak, a legtöbb párhuzam, meglepetésemre, a szamojéd népek epikájából került elő. (Meglepetésemre, mert természetesen én is azt vártam volna, hogy a török-mongol hősi epikában találjuk meg a legtöbb párhuzamot.)

A magyar szóbeli hősi epika azon motívumának, hogy a nőszöktető hős hazafelé menet vagy már otthon hősi álmod alszik, s közben támadják meg ellenségei, a legtöbb párhuzamát a vogul meg a jurák-szamojéd hősi epikából ismerjük.¹⁵ A jurák-szamojédból került elő a növiszaszerző énekek birkózási motívumának a Szent László kerlési kalandjában előforduló változata is: a birkózást segítő nővel és az ellenfél lábának elvágásával.¹⁶ A szamojéd népektől ismerjük az elrabolt nő világfa jellegű áldozati fára akasztása motívumát is.¹⁷ Felvetődött a szakirodalomban az a gondolat, hogy a magyar hősi epika első személyes előadásmódú lett volna.¹⁸ Ha ez a hipotézis helyes, ez a sajátossága is az északi népekéhez közelíti a hősi epikánkat. Első személyes török-mongol hősi epikát ugyanis nem ismerünk, első személyű viszont a vogul meg az osztják, valamint a nyenyec (jurák-szamojéd) és a szelkup hősi epika. Továbbá Hokkaido szigetén az ainu hősi epika. Mindezek a tulajdonságai a magyar hősi epikát határozottan egy északi (cirkumpoláris?) kultúrkörhöz közelítik.

A jelenség magyarozatára két hipotézis is kínálkozik. Lehet, hogy a magyar hősi epika eleve egy másik („északiasabb”) kultúrkörbe tartozott, mint a török népeké. De az is lehet, hogy egy-kétezer évvel ezelőtt ez a fajta hősi epika volt általános a keleti sztyeppéken. (Pontosabb helymeghatározásra egyelőre nem vállalkozhatom. Valahol a Fekete-tenger meg az Urál között. Vagy netalán a Kárpátok és a Csendes-óceán között?) Utóbb ezt kiszorította a török-mongol epika újabb változata, meg az iráni és belső-ázsiai eredetű eposzköltészet. A régebbi hősi epika emlékei egyrészt az északi peremvidékeken maradtak fenn, főként a szamojéd népeknél, másrészt a gyér számú magyar emlékekben, amelyek nagyrészt e hősi epika IX. századi stádiumára mennek vissza. Oda megy vissza a recens folklórgyűjtésekből kielemezhető anyag is, hiszen az összehasonlító elemzéssel éppen a honfoglalás előtti voltukat mutattuk ki. A magyar anyag már ilyen szempontból is fontos volna a nemzetközi kutatás számára, mivel a hősi epika viszonylag régebbi rétegeinek történetére világíthatna rá.¹⁹

Kolozsvár

DEMÉNY ISTVÁN PÁL

¹⁵ Demény István Pál 1980, 83-93.

¹⁶ Demény István Pál 1992.

¹⁷ Demény István Pál 1980, 135. Részletesebben: Demény István Pál 1992, 28-34.

¹⁸ Jakubovich Emil 1931.

¹⁹ Ezt az erősen kritikus, sőt szkeptikus Voigt Vilmos is hangsúlyozta. Voigt Vilmos 1975,

IRODALOM

ARANY János

1962 *Naiv eposzunk. Összes művei. X.* 264-274. Budapest (Előszőr: Szépirodalmi Figyelő 1860.)

BERZE NAGY János

1927 *A csodaszarvas mondája.* Ethn. XXXVIII. 65-80.; 145- 164.1957 *Magyar népmesetípusok. I-II.* A bevezető tanulmányt írta és a tudományos szerkesztést végezte Dr. Banó István. Pécs1958 *Égigérő fa.* Magyar mitológiai tanulmányok. Pécs

DEMÉNY István Pál

1980 *Kerekes Izsák balladája.* Bukarest1992 *A Szent László legenda és Molnár Anna balladája.* Erdélyi Tudományos Füzetek 212. Kolozsvár

DIÓSZEGI Vilmos

1958 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Budapest1967 *A pogány magyarok hitvilága.* Budapest

HELLER Bernát

1916 *A Csanádmonda főeleme.* Ethn. XXVII. 161-168.1940 *La tradition populaire hongroise dite du Cheval Blanc et ses parallèles, surtout les orientales.* Ethn. LI. 27-41.

JAKUBOVICH Emil

1931 *Honfoglaláskori hősi énekeink előadásformájához.* MNy. XXVII. 265-276.

KIRÁLY György

1921 *A magyar ősköltészet.* Budapest

LŐRINCZ László

1969 *A mongol népköltészet.* Budapest1973 *A honfoglalás előtti magyar eposz kérdése.* Keletkutatás. 27-35.1975 *Az altaji török hősi epika. (Tartalmi-tipológiai elemzés).* NKNT. VIII. 221-236. Budapest

MELETYINSZKIJ, Je. M.

1963 *Proiszhozhgyenie geroicseszkoivo eposza. Rannyje formü i arhaicseszkie pamjatnyiki.* Moszkva1971 *Az epikus költészet.* Folcloristica I. 13-104.

POPPE, Nikolaus

1955 *Mongolische Volksdichtung.* Wiesbaden

PROPP, V. Ja.

1958 *Russzkij geroicseszki eposz. 2. izd.* Moszkva

SEBESTYÉN Gyula

1904-5 *A magyar honfoglalás mondái. I-II.* Budapest

SOLYMOSSY Sándor

1922 *Keleti elemek népmeséinkben.* Ethn. XXXIII. 30-44.1927 *A „vasorrú bába” és mitikus rokonai.* Ethn. XXXVIII. 217- 235.1929a *Lél vezér kürt-mondája.* Ethn. XL. 17-39.1929b *Magyar ősvallási elemek népmeséinkben. (Kacsalábon forgó várkastély.)* Ethn. XL. 133-152.1931 *Népmeséink sárkányalakja.* Ethn. XLII. 113-132.1937 *Monda.* MN. III. 183-255.

VARGYAS Lajos

1960 *Kutatások a népballada középkori történetében II. A honfoglaláskori hősi epika továbbélése balladáinkban.* Ethn. LXXI. 479-523.1961 *Szibériai hősenek-elemek a magyar mesekincsben.* NK. VI/1. 3-16.

1983 *Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? A Szent László hagyomány vitájához.* Ethn. XCIV. 296-302.

VOIGT Vilmos

1975 *A magyar hősepika összehasonlító kutatási problémái.* NKNT. VIII. 237-260.

ZSIRMUNSZKIJ, V. M.

1981 *Irodalom, poétika.* Válogatott tanulmányok. Budapest

MÜNDLICHE HELDENEPIK VOR DER LANDNAHME

Die ungarische mündliche Heldenepik aus der Zeit vor der Landnahme hatte offenbar einen vorstaatlichen Charakter. Zu den typischen Themen gehörte vermutlich das Thema der heldenhaften Eroberung bzw. Rückeroberung von Frauen, wahrscheinlich auch der verräterischen weiblichen Verwandten. Da es aber in der archaischen, vorstaatlichen Heldenepik laut Ansicht einiger Forscher nur zwei bis sechs Themen gab, ist anzunehmen, daß im Laufe der bisherigen Forschung ein beachtlicher Teil der vor der Landnahme existierenden ungarischen Heldenepik allenfalls auf thematischer Ebene bereits umrissen werden konnte. In dieser Hinsicht könnten im Laufe der weiteren Forschung beispielsweise die Feenmärchen etwas gründlicher analysiert werden, in Anbetracht der allgemeinen internationalen Verbreitung der Märchen wäre dies jedoch eine höchst schwierige Aufgabe. Aufgrund unserer bisherigen Kenntnisse scheint jedenfalls die besagte ungarische Heldenepik nicht, wie zu erwarten wäre, der türkisch-mongolischen, sondern der Heldenepik der nordischen Völker, vor allem der Samojeden näher zu sein. Die eventuelle Ursache: Die in den östlichen Steppen vor 1100-1200 Jahren übliche Heldenepik wurde von jener der mongolischen und türkischen Völker (bekannt aus rezenten Sammlungen) verdrängt und blieb nur im nordischen Randgebiet erhalten, bzw. ist gerade aus dem verbliebenen geringen ungarischen Material rekonstruierbar.

ISTVÁN PÁL DEMÉNY

A CIGÁNY NÉPMESÉKRŐL

A cigány nyelv indiai eredetének felfedezése (1776) után (Vágh 1983, 25.) Európa-szerte egyre nagyobb érdeklődés mutatkozott a cigányság vándorlásairól, életmódjáról és kultúrájáról szóló írások iránt. Az utóbbi két évtizedben a kutatások felerősödtek, a kiadványok örvendetesen szaporodnak, ugyanakkor mind több, válaszra váró kérdés fogalmazódik meg. A cigány folklór, s ezen belül a népmese indiai eredetének kérdésében egymással merőben eltérő véleményekkel találkozunk: a teljes elutasítástól kezdve egészen addig a nézőpontig, hogy az európai népek a cigányoktól vették át meséiket. Megemlítem, hogy az 1960 körüli években Nyírség és Szatmár területén alkalmam volt a cigányság körében kb. félezer népmesét gyűjtenem, melyekre kutatóink közül többen is hivatkoznak. Nos, ez volt az indítéka annak, hogy e témakörrel foglalkozzam.

Tudjuk, hogy a cigányok nagyobb csoportokban az 1410-es években jelennek meg a Kárpát-medencében. Zsigmond királytól 1423-ban oltalomlevelet kaptak, amelynek birtokában egy évtized leforgása alatt eljutottak az Atlanti-óceánig. (Vekerdi 1974, 9-18. Tomka 1983, 36-52.) Kezdetben a cigányokat, mint „bűnbánó zarándokok”-at mindenütt megértéssel fogadták, vendégül látták, a vándorlás okairól elmondott, bibliai elemeket tartalmazó elbeszéléseiknek hitelt adtak. Európa népe a cigány népköltészetből elsőként ezekkel az eredetmondákkal ismerkedhetett meg. Mint Tomka Miklós írja: „...a hitehagyásról és vezeklésről szóló legenda kizárólag maguktól a cigányoktól származhatott (Tomka 1983, 39.), s tegyük hozzá, a vándorlásuk elfogadtatása céljából. Ezek a mondák idővel színesedtek, folklorizálódtak, melyek közül rövidítve néhányat megemlítek:

1. A cigányoknak azért kell hét évig zarándokolniuk és a kereszténység alamizsnáiból élniük, mivel a Heródes elől menekülő szent családot nem fogadták be.
2. A cigányok a keresztény hitüket elhagyták, és hogy visszatérhessenek, vezeklésül hét évig kell vándorolniuk.
3. A részeges Noé megátkozta a második fiát, aki nem segített rajta, midőn összeesett: „Messzi utak vándora legyél, és te legyél a legutolsó az emberek között!” A második fiú leszármazottai a cigányok, akik állandóan úton vannak, és elkerüli őket a gazdagság. (Bari 1990, 110-111. Görög 1993, 105-107.)
4. Fáraó cigánykirály kegyetlenül bánt a zsidó foglyokkal. Amikor Mózes hazafelé vezette a zsidókat, szétnyílt előttük a tenger. Midőn Fáraóország cigány népe megtudta, hogy a zsidókat üldöző király a katonáival együtt a tengerbe veszett, elvándorolt a világ négy tája felé. (Bari 1990, 29-32. Erdész 1968, III, 348.)

A Nyugat-Európában vándorló cigányság támogatása érthetően egyre nagyobb terhet rótt a vendéglátó országokra. Évtizedek múltán már nem volt hihető a „zarándok” jelző. Támogatásuk megszűnt, letelepítésük és beilleszkedésük elmaradt, ugyanakkor egyre szigorúbb, sőt kiirtásukra vonatkozó törvényeket is hoztak ellenük. (Erdős 1979, 11-13. Mezey 1986, 7.) Magyarországon a cigányok életkörülményei jóval kedvezőbbek voltak. A rendeletek csupán annyit írtak elő, hogy ahová érkeztek, ott a vajdának az előljárásánál jelentkeznie kellett, és csak a kijelölt helyen táborozhattak. Sátorverés után a faluba mentek, ahol saját készítésű háztartási felszereléseket árultak, jósoltak, varázsszavakkal „gyógyítottak”, cserébe vagy alamizsnaként ételmet kértek. A férfiak pedig vasszerszámokat készítettek vagy javítottak, teknőt vájtak, sármunkákat vállaltak. Majd egy két hét után, amikor kifogytak a munkából, tovább vándoroltak. Elmondhatjuk, hogy a cigányok mindenütt megtalálták azokat a tevékenységi formákat, amiket a magyar lakosság nem tudott vagy nem akart vállalni. A török térhódítás következtében a cigányság számára Erdély bizonyult a legbiztonságosabb területnek. Privilegiumlevelek és egyéb dokumentumok bizonyítják, hogy a XV. sz. végétől a cigányok fokozatosan beilleszkedtek Erdély feudális társadalmába. (Mезey 1986, 10-11.) Valószínű, hogy Erdély és Partium területén a cigányság viszonylag kedvező életkörülményei jelentős mértékben segítették elő a cigány néphagyományok helyi ápolását.

Tudjuk, hogy a vásárokat a cigányok is nagyon kedvelték. Az állatvásárok elképzelhetetlenek voltak pl. cigány lókupecsek nélkül. A kirakodó nagyvásárokon főleg a szórakoztató ágazatban jeleskedtek: zenéltek, énekeltek, táncoltak. jósoltak, kártyát vetettek, szerencsejátékokat űztek, melyek által nem kis haszonra tettek szert. A vásári tevékenységükhöz tartozott a mesemondás is! Bari Károly írja: „Kiváló alkalmat nyújtottak a fizetségért való mesélésre a régi vásárok, ahol hamar kialakult a mesemondók körül a kíváncsi meshallgatók gyűréje.” Ilyenkor általában rövid, tréfás, pajzán történeteket adtak elő, a visszaemlékezők tanúsága szerint a mesélők földre tett kalapja sohasem maradt üresen. (Bari 1990, 7.)

A nyírségi dohánytermelő gazdák a kora hajnaloktól éjfélékig tartó simítótkba és csomózókba gyakran hívtak cigány mesélőket, hogy a munkások élénkebben dolgozzanak. A társasmunkák másutt is hasonlóképpen folytak. Ismét Bari Károlytól idézek: „Előfordult, hogy az uradalmi intézők mesélni tudó, jó beszédű cigányokat fogadtak fel alkalmi jelleggel, és kizárólag azért fizették őket, hogy a monotonabb munkákat végző summásokat, napszamosokat mulatságos és cselekményes történetekkel szórakoztassák.” (Bari 1990, 8.) A rövid, csattanós cigánytörténeteket szívesen hallgatták a falusi kocs mák törzsvendégei is. Ámi Lajos a II. világháború után a szamoszegyi kocs mákban mesélgetett, szavai szerint ingyenes étel- és italfogyasztás mellett. Az ilyen alkalmakkor elmondott, cigányokról szóló meséit jól ismerjük. (Erdész 1968, III, 307-351.)

Megemlítem, hogy az ún. cigányadomákat, cigánytörténeteket a köznyelv találóan „cigánymesék”-nek nevezi, melyeket az MNK a „tréfás mesék” között tartja nyilván. E sajátos mesecsoport mintapéldányai az AaTh 1561 (A reggelijét, ebédjét, vacsoráját egyúttal megeve napszamos) és az MNK 1561 (Agárdi) altípusai. Ezekhez kapcsolódnak az MNK 1561B – 1561L jelzetű, valamint az AaTh 1624 – 1638 típusok között található történetek. (Benedek – Vehmas 1988.) Figyelemre méltó, hogy az MNK a jelzett típusokhoz sorolva ezideig mintegy 120, cigány meshősrről szóló változatot regisztrált. E „cigánymesék” sajátossága, hogy főhőse mindenkor egy furfangos, élelmes cigány férfi, aki igyekszik másokat becsapni, mások eszén túljárni. Mondhatjuk úgy is, hogy ez a főhős-típus a cigánytársadalom ideális, példaképül szolgáló alakja. Lényeges, hogy ezeket a tréfás meséket cigányok mondják cigányokról, mindenütt, ahol fizetésre számíthatnak. Nem kétséges, hogy ezeket a trufákat, akárcsak a vándorlásuk igazolásául szolgáló mondákat maguk a cigányok alkották. Ezekből valamennyit hozhattak magukkal a korábbi vendéglátó országokból is. Dömötör Sándor behatóan foglalkozott a cigány folklórral, s többek között feltárta a hazai cigányadomák szo-

ros kapcsolatát a Balkánon elterjedt „Naszreddin hodzsa történetei”-vel. Az ide vonatkozó megállapításai ma sem szorulnak kiegészítésre. (Dömötör 1929.)

Fel kell figyelnünk arra is, hogy a magyar társadalom jelentős, főleg kisebb településeken élő része ismeri a cigánytörténeteket, ha másként nem, hát közmondások, szólások formájában. Olyan kifejezések, mint pl. „nélkülem nem lesz ott akasztás” (MNK 1561F), „nem úgy verik a cigányt” (AaTh 1634D), „ha akarom vemhes, ha akarom nem vemhes” (MNK 1631B), stb., lényegében ismert cigánytörténetekre utalnak. (O. Nagy 1982, 114, 717.)

Természetesen a cigány anyanyelvű mesemondók a maguk szűkebb közösségében mondottak trufákat, tündérmeséket, az utóbbiakat virrasztók alkalmával is. Megállapítható, hogy a cigány meseanyagban a tündérmesék is tekintélyes részt foglalnak el. Ennek ellenére, főleg a tündérmesék eredetének kérdésében a kutatóknak mind ez ideig nem sikerült közös nézőpontot kialakítaniuk.

Mindenekelőtt Vekerdi József indológusra, a hazai cigánykutatás meghatározó egyéniségére kell hivatkoznom. Több bel- és külföldön megjelent írásában kifejtette véleményét a cigány népmesék eredetéről. Szerinte a cigányok Indiából – a nyelvükön, életformájukon kívül – semmit sem hoztak magukkal, így népmesét sem. Meséiket a vendéglátó országokban tanulták. A cigány népmesék különböző népektől átvett meseepizódok és -motívumok összeolvadásából keletkeztek és ezért tipologizálhatatlanok. (Vekerdi 1980, 1982, 1985.)

A nyugat-európai kutatók érzékenyen reagáltak Vekerdi megállapításaira. H. Mode, aki a cigány népmeséket indiai eredetűeknek tartja, úgy véli, hogy az AaTh mesekatalógus alapját az európai mesék képezik, s a cigány népmesék ezért tipologizálhatatlanok. Tehát, szerinte a cigány népmeséket az indiai mesekatalógus alapján kell tipologizálni. Majd arról ír, hogy milyen különös kapcsolat mutatkozik a cigánylegény meshős és a lova között. Ez a varázserejű ló a meshős barátja, segítője, a mesevilág olyan jellegzetes alakja, akárcsak a sárkány, óriás, vagy boszorkány. Ennek alátámasztása céljából utal az indiai párhuzamokra, az „Ezeregyéjszaka meséi”-re, főleg arra, hogy a vándorló cigányok a lovaikat megbecsülték. (Mode 1991, 20-22, 28-30.)

Itt meg kell jegyezmem, hogy a „tipologizálhatatlan” meghatározás nemigen indokolt, mivel az AaTh nemzetközi katalógusban helyet kaptak más földrészek nemzeti katalógusai, melyből India sem maradt ki. Ez a meghatározás nem fogadható el azért sem, mivel az egyedi mescváltozatok is kapcsolhatók típuscsoportokhoz, azonkívül a különböző mesetípusokhoz tartozó meseepizódok és -motívumok hovatartozása is meghatározható az AaTh, valamint a Motif-Index alapján. Valóban a cigány népmesék egyik jellegzetessége a – más népek meséitől eltérő – szerkezeti felépítésében rejlik. Azonban ez a sajátosság minden nép meséire érvényes, ezért jelennek meg sorra a nemzeti katalógusok, köztük az MNK kötetei is. Feltehető, hogy idővel majd akadnak olyan cigány-származású folkloristák, akik kifejezetten cigány népmesekatalógus összeállítására vállalkoznak.

Hivatkoznom kell arra is, hogy a Kárpát-medencében mind a magyar, mind a magyar nyelven beszélő cigány mesemondók meséiből a *táltosló* nem hiányzik. Németre fordítva ez „Zauberpferd”, azaz „varázs/erejű/ló”. azonban ez már nem azonos a táltoslóval. Tudjuk, hogy a táltoshiedelemkőr a magyar mese- és hitvilág szerves része, melynek összefüggéseit a finnugor sakanizmussal Diószegi Vilmos tárta fel. (Diószegi 1958., 1967.) Egyet kell értenünk Bari Károllyal, aki a következőket írja: „A magyarországi és erdélyi cigány mesék számos motívuma a sámánhitű népek világmérvével hozható összefüggésbe. A honfoglalás előtti pogány magyarok szintén sámán vallásúak (!) voltak, kétségtelen tehát, hogy a táltoshagyományok hiedelmei a magyarság közvetítésével kerültek a cigány mesék alkotóelemei közé. (Bari 1990, 17.) Megemlítem még, hogy a magyar gazdálkodó ember a nagy erőt kifejtő, vagy száguldó lovára büszkén mondja: „Megtáltosodott a lovam!” Érthető, hogy a „táltosló” kifejezés a magyar közmondásokba is beépült. (O. Nagy 1982, 660.) Számunkra nem közömbös, hogy miként vélekedett József főherceg a cigányok lovaírói: „Ki nem látta hazánk rónáin azokat a kóbor csapatokat, melyek sátoros szekereken, nyomorult gebékkal, faluról falura vándoroltak?” (József 1890, 15.) Nyilvánvaló, hogy túlzás lenne a – lovaknak is nehezen nevezhető – gebék és a mesei táltoslovak (varázslovak) között párhuzamot vonni.

A kérdés ma is változatlan: mikor és hol alakult ki a cigány népmese, és mit hoztak a cigányok magukkal Indiából? Mindenekelőtt hadd idézzek Ujváry Zoltán egyik dolgozatából, melyben a cigányság néprajzi kutatásának feladatait új szemszögből világítja meg: „Voltaképpen nincs olyan nép, amelyik egy évezreddel – de akár egy fél évezreddel – korábbi, különösképpen nem egy valami-

kor őshazai kultúráját maradéktalanul őrizné. Ne menjünk messze példaért. Mi az, ami a magyarság honfoglalását megelőző kultúrájából a mai napig megmaradt, s az része az etnikai tudatnak?” (Ujváry 1994, 33.)

Ismereteink szerint a magyar népmesék a X-XI. században alakultak ki. Banó István írja: „A népmese mint műfaj – valószínűleg a hősénekek és mítoszok anyagából táplálkozva – a honfoglalás körüli időkben keletkezett. A népmesékre vonatkozó legkorábbi nyomok is erre látszanak utalni.” (Banó 1988, 65.) Voigt Vilmos a kora középkori magyar mese kérdéseiről szólva, több kutatóra is hivatkozva feltételezi, hogy a magyar népmesék egyes motívumai az államalakulást megelőző mesei hagyományt reprezentálnak. (Voigt 1979, 215.) Mindkét szerző hivatkozik Anonymus Gesta Hungarorum című művére, melyben bizonyos lebecsüléssel ugyan, de szó esik „a parasztok hamis meséi”-ről és a regősök csacska énekeiről.

A folklórkutatások eddigi eredményei azt mutatják, hogy a X-XI. században kialakult magyar népmesék magukba foglalták, átmentették az államalakulást megelőző néphagyomány jelentős részét, köztük a mitikus hősökről, vitézekről szóló történeteket és énekeket, mítoszokat, legendákat, a honfoglalás mondáit, s nem utolsósorban a samanisztikus vallási képzeteket. Viszont látnunk kell azt is, hogy az államalakulás után kialakult magyar népmesék nem ugyanolyanok, mint a XX. századi népmeséink. Ma már köztudott, hogy a néphagyományban őrzött népmese nem egy merev keretek közé ágyazott műfaj, hanem állandó változáson, fejlődésen megy keresztül. Ez az átalakulás, színesedés – különösen az utóbbi évszázadokban – minden nép meséiben megmutatkozik, nem utolsósorban a szépirodalom és a szomszéd népek kultúrájának hatásaként.

A magyar néphagyomány fejlődésének példái azt mutatják, hogy népmeséink nem az őshazából származnak, nem tekinthetők ezer évnél régebbieknél, ugyanakkor eleink a Kárpát-medencébe gazdag hagyományokkal, szellemi kincsekkel érkeztek, melyek öröklődtek a népmesékben és más folklórműfajokban. Minden nép hagyományai hasonló módon fejlődtek és fejlődnek. A cigányok sem hozhattak őshazájukból mai értelemben vett népmeséket, azonban a nyelv mellett hozhattak és hoztak is magukkal egy sajátos szellemi örökséget. Egyet kell értenünk Ujváry Zoltán megállapításaival, mely szerint: „A kultúra ún. ősi múltjára a fennmaradt elemek és motívumok révén a cigányság a befogadó nép hagyományainál még korábbi időszakra is vissza tud tekinteni. Semmivel sem kevesebb az őshazai hagyatéka a hagyomány világában, mint a magyarságnál.” (Ujváry 1994, 33.)

A magyar népmesék archaikus elemeinek vizsgálatához komoly segítséget nyújt a vogul, osztják és szamojéd rokon népek vallási képzeteinek megismerése. Szerencsére erre vonatkozóan a finnugrisztikai kutatásoknak köszönhetően gazdag szakirodalommal rendelkezünk. (Bövebben: Vértes 1990, 336-342.) Viszont a cigány népmesék archaikus elemeinek vizsgálata nem végezhető el hasonló módon, mivel nem ismerjük eléggé a cigányság indiai rokon népeit és még kevésbé azok hagyományos kultúráját.

Úgy vélem, hogy az európai cigányság „őshazai hagyatéka” igen jelentős, mely mindenekelőtt az ősi mítoszaiban, hitvilágában, szokásaiban nyilvánul meg. E szellemi hagyatékat áttekintése nem érdektelen számunkra a cigány népmesék eredetének tisztázása szempontjából sem. Témánkhoz kapcsolódva az alábbiakban teszek kísérletet arra, hogy a cigány hitvilágból kiemeljek néhány epizódot, motívumot, amelyek feltehetően az ősi örökséghez tartoznak:

Világteremtés. Az ég és föld szétválasztása. Az ég és föld valamikor majdnem összeért. Mivel (1) a madarak összeütköztek, nem repülhettek kedvük szerint, ezért Atyám Teremtőm a botjával az eget fellökte, (2) egy asszony a gyermekének piszkos pelenkáját az ég oldalához dörzsölte, az ég megrémült és felugrott a végtelen magasságba. (Erdész 1968, 60-68. Bari 1990, 109.)

Istenek. A cigány mitológia főistene: Del (Devla), a mindenség teremtője és irányítója, Felesége: Ég királynéja. Gyermeük: Edusi, a fiúisten. Del egyik huga: Baxt a szerencse, a másik huga: Bibaxt a szerencsétlenség istennője. A földanya: Carina, a pokol ura pedig: Balafurkátó. (Bari 1990, 19.)

Sorsasszonyok. Minden gyermek születésekor a közeli fák egyikén megjelennek az Uringyék (Urmék), vagyis a három ítélt madár (végzetnő), akik eleve meghatározzák az újszülött életét. (Eperjessy 1993. Wlilocki 1893, XVIII-XIX. Pócs 1986, 209-210.)

Természetfeletti lények. A dsiuklánusok kutyafejű és -lábú, segítőkészségű emberek. A masurdálók óriások, akik kincseket hordanak össze. A törpéket cignomásoknak nevezik. A

phuvusok földalatti városokban élnek, az életerejük tyúktojásban van elrejtve. A három kesályi (tündér) erdőben él. A rosszindulatú nivasik vízalatti városokban élnek, lólábúak, kezükön hat ujj van. (Wlislocki 1893, XXVIII-XXX.)

Betegségdémonok. Kilencen vannak, s mind Lochilicso király és Kesályi királynő (Ana) házasságából születtek. Melalo őrzöngést, Lilyi köhögést és vérhast, Thulo az ember testében fájdalmat, Tchardji lázas betegségeket, Silalyi hideglelést, Bitoszo gyomorfájdalmakat, Lolmiso bőrkütiéseket, Mincseszkekre gennyes daganatokat és női betegségeket idéz elő. Poreszko démont pedig a kolera, pestis és dögvész okozójának tartják. (Wlislocki 1893, XIX-XX.)

Lélek, lélekvándorlás. A cigány néphit szerint az újszülött gyermekbe a születés pillanatában kerül a lélek. Álom idején ideiglenesen elhagyhatja a testet, közben nagy utakat tehet meg. Butjakengronak nevezik az elhalt szülőktől vagy nagyszülőktől öröklött lélekrészecskéket. Ha az ember elalszik, ez az őrzőszellem (árnyéklélek) elhagyhatja a testet és örködik gazdája fölé. Múlo (élő-holttest) a halott szelleme, hazajáró lelke. Az ember számára a múlo lehet látható vagy láthatatlan. A halott ember lelke tovább él, vagyis egy újszülött gyermek testében vagy állapotban reinkarnálódik. (Erdész 1968, I, 68-71. Erdős 1989, 40-41. Wilhelm 1993, 29.)

A fenti példákhoz visszatérve, elsőként a világtéremtési mondákkal foglalkozunk. Ami Lajos (Szamosszeg) és Kárpáti Imre (Salomvár, Zala m.) mondái szerint kezdetben az ég és a föld majdnem összeért. Mindkét változat szorosan kapcsolódik a szakirodalomban eléggé ismert, ún. HET-mítoszhoz (Himmel und Erde Trennung). Az ide tartozó teremtésmítoszok, melyek az egész világon elterjedtek, arról szólnak, hogy a világ teremtése előtt az ég és a föld teljesen összeért. Pl. az ógörög mitológia Uránosz – Krónosz által való – kasztrálását úgy fogja fel, mint az Égisten (Uránosz) és a Földanya (Gaia) elválasztásának szimbolikus kifejezését. Ami és Kárpáti cigány mesemondók teremtésmondája abban tér el a HET-mítosztól, hogy a teremtés, vagyis az ég felemelése – kasztráció helyett – a madarak életerének növelése, illetve az égbolt tisztaságának megóvása miatt történt. Meglepő, hogy az alacsony égboltról szóló, idézett két teremtésmonda változatának párhuzamait Szibériában találjuk meg! Három mordvin és egy vogul, hasonló teremtésmondát ismerünk. Különösen az utóbbi érdemel figyelmet, mely szerint egy asszony a gyermekének pelenkáját az égre dobta száradni, s ezért Inmár haragjában az eget magasra emelte – ez meglepően összecseng a magyarországi két cigány mesemondó teremtésmondájával. (Erdész 1963, 59-60.) Mindezek ellenére úgy vélem, hogy a csekély számú adatok birtokában messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le. Jelenleg mind a közép-keleti, mind a szibériai eredetet – közbülső láncszemek híján – elképzelhetőnek tartom.

A Sorsasszonyokról szóló hiedelemmondák főleg a Balkán területén széleskörűen elterjedtek. Eredetük egyöntetűen az ógörög Moirák és az antik-római Párkák mitológiai istennőkre vezethetők vissza. (Pócs 1986, 209. Eperjessy 1993, 85.) A magyarországi cigány néphit sorsasszonyai a népmesékben is magtálalhatók, ez ideig négy beás cigány változatát ismerjük. (Eperjessy 1991, 15, 30, 39.)

A cigány néphit említett istenei közül a folklórban csupán Del neve tűnik elő. A magyar cigányok Istent gyakran Teremtőnek vagy Atyám Teremtőmnek nevezik. A cigány legendamesékben (AaTh 750-779) – Jézus Krisztus helyett – többnyire a Teremtő vándorol a földön, Szent Péter társaságában. Del fiai és lányai a népmesékben nem szerepelnek.

Mint láttuk, a cigány néphitben a természetfeletti lények jórészt a víz és föld alatti városokban élnek. Ami Lajos a meséiben szól az alvilági pokolról, a Sárkányországról, az ördögök országáról és Böngyörországról is (ahol göndör hajú emberek élnek). Mint mondta: „Hallottam, hogy ugyanannyi élő nép van a föld alatt, egy földréteg buriája őket a víz közzül, mint amennyi itt a felső rétegben.” (Erdész 1968, I, 50.) Véleményem szerint az Ami meséiben szereplő, alvilági „másikfajta nemzedékek”-et lényegében egy ősbib cigány hitvilághoz tartozó természetfeletti lények leszármazottainak kell tartanunk.

A megszemélyesített betegségek (Kolera, Pestis, Hideglelés, stb.) ismeretesek a cigány néphitben is, azonban e démonok – tudomásom szerint – a népmesékből hiányoznak. A cigány néphitben ugyancsak széleskörűen elterjedt a lélekvándorlásról, a reinkarnációról szóló felfogás, azonban erre vonatkozó mondákat és meséket nem ismernek. Ugyanakkor a Motif-Index – nem utolsó sorban az indiai népköltészet adataira támaszkodva – a reinkarnáció nagyszámú adatait regisztrálja. (Mot. E600-609.) E témakörben külön figyelmet érdemelnek Wlislocki Henrik és Erdős Kamill adatai az

„élő-holttest” kultuszról, a lélek újjászületéséről és a lélekrészecskékről, melyek kétségtelenül a hinduizmus tanításaira vezethetők vissza. (Wlilocki 1893, XX. Erdős 1989, 40.)

Úgy vélem, hogy a cigány népmesék eredetének, kialakulásának kérdésével a jövőben eredményesebben foglalkozhatunk a cigány hitvilágban rejlő „ősi örökség” szélesebb körű feltárása és vizsgálata révén. Ugyanakkor nem zárható ki annak feltevése sem, hogy más nézőpontból kiinduló kutatások is elősegíthetik a cigány népmesék körüli kérdések megoldását.

Nyíregyháza

ERDÉSZ SÁNDOR

IRODALOM

BANÓ István

1988 *Népmese. Magyar Néprajz V.* 7-58. Budapest

BARI Károly

1990 *Az erdő anyja.* Budapest

BENEDEK Katalin – VEHMAS Marja (szerk.)

1988 *Magyar Népmesekatalógus VII/B.* Budapest

EPERJESSY Ernő

1991 *A három sorsmadár. Őrtilos beás cigány népmesék. Ciganisztikai tanulmányok 8.* Budapest

1993 *Moirák – Párkák – Uringyék. CNT 1.* 81-90.

ERDÉSZ, S.

1963 *The cosmogonical Conceptions of Lajos Ámi, Storyteller. Acta Ethnographica XII.* 57-64.

ERDÉSZ Sándor

1968 *Ámi Lajos meséi I-III. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XIII-XV.* Budapest

ERDŐS Kamill

1979 *A Békés megyei cigányok és cigánydialektusok Magyarországon.* Gyula

1989 *Cigány temetés. Erdős Kamill cigánytanulmányai. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 78.* 29-31. Békéscsaba

DIÓSZEGI Vilmos

1958 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Budapest

1967 *A pogány magyarok hitvilága. Körösi Csoma Sándor Kiskönyvtár 4.* Budapest

DÖMÖTÖR Sándor

1929 *Cigányadomáink. Ethn. XL.* 82-106.

GÖRÖG Veronika

1993 *A megvetés természetrajza. A cigány alakja az európai népi gondolkodásban. CNT 1.* 98-117.

JÓZSEF főherceg

1890 *A cigányokról. Ethn. I.* 12-19.

MEZEY Barna

1986 *Bevezetés. MEZEY – POMOGYI – TAUBER (szerk.)* 5-51.

MEZEY Barna – POMOGYI László – TAUBER István (szerk.)

1986 *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422-1985.* Budapest

MODE, H.

1991 *Vorwort. Zigeunermärchen aus aller Welt.* 7-37. Leipzig

O. NAGY Gábor

1982 *Magyar szólások és közmondások.* Budapest

PÓCS Éva

1986 *Tündér és boszorkány Délkelet- és Közép-Európa határán*. Ethn. XCVII. 177-256.
SZEGŐ László (szerk.)

1983 *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* Budapest

TOMKA Miklós

1983 *A cigányok története*. SZEGŐ L. (szerk.) 36-52.

UJVÁRY Zoltán

1994 *A cigányság néprajzi kutatásának kérdéséről*. CNT 2. 32-38.

VÁGH Mária

1983 *A romológiai kutatások története*. SZEGŐ L. (szerk.) 25-35.

VEKERDI József

1974 *A cigány népmese*. Körösi Csoma Kiskönyvtár 13. Budapest

1982 *A magyarországi cigány kutatások története*. Folklor és etnográfia 7. Debrecen

1985 *Cigány nyelvjárási népmesék*. I-III. Folklor és etnográfia 19. Debrecen

VÉRTES Edit

1990 *Szibériai nyelvrokonaink hitvilága*. Budapest

VOIGT Vilmos

1979 *Mese*. A Magyar Folklor (szerk. ORTUTAY Gy.) 205-257. Budapest

WILHELM Gábor

1993 *Kultúra, társadalom, etnicitás az oláh cigányoknál*. CNT 1. 29-37.

WLISLOCKI Henrik

1893 *A cigányok életmódja, szokásai, hiedelmei*. Pallas Nagy Lexikon IV. Budapest XIII-XXXIII.

RÖVIDÍTÉSEK

AaTh: AARNE, A. – THOMPSON, S. 1961 The types of the Folktales. Second Revision. FFC 184.

CNT: Cigány Néprajzi Tanulmányok. Szerk.: BARNA Gábor (1), BÓDI Zsuzsanna (2). Budapest

Ethn.: Ethnographia. Budapest

MNK: Magyar Népmesekatalógus. Budapest

Mot.: THOMPSON, S.: Motif-Index of Folk Literature 1-6. Kopenhagen 1955-1958.

GIPSY FOLK TALES

After the Indian origin of the gipsy language had been discovered (1776), the writings about the origin home, the wanderings and the way of life of the gipsies became more and more interesting. In Hungary the researches on gipsies are also carried out with growing intensity; at the same time, an increasing number of unanswered questions is posed. There are actually different opinions about the gipsy folklore, including the question about the folk tale's Indian origin: Some of the researchers do not accept the Indian origin of the gipsy folk tale, saying that the gipsies have brought from their origin home only the language and the mentality, but learned the tales in the countries they traversed in the course of their wanderings, while others believe, that the European peoples have taken over the tales from the gipsies.

In the early sixties I had the opportunity in North-Eastern Hungary to make recordings from cca. 500 folk tales told by Hungarian gipsy (romungro) narrators, the best of whom was Lajos Ámi, who told by himself 262 tales (Erdész 1968). This was for me the reason to deal with this question.

Larger groups of gipsies appeared in the Carpathian Basin in the 1410's. With the safe-conduct of Sigismund, King of Hungary and Emperor of the Holy Roman Empire (1423), they advanced as far as the Atlantic. In the beginning they were received everywhere with sympathy as „repentant pilgrims”; their storied – including biblical elements – about the reasons of their migration were believed (Bari 1990; Görög 1993; Tomka 1983).

At the end of the 15th century the forms of gipsy activities gradually took shape, particularly in Transylvania and in the Partium. The gipsies were fond of fairs and markets. Gipsy horse-dealers were always present at livestock-markets. On the open markets they distinguished themselves in the entertainment branch: they made music, danced, told fortunes and gambled. The market activity included also the recital of tales! They usually were telling short, playful stories. The „entrance fee” was collected in a hat laid on the ground, which never remained empty... Paid gipsy tale-tellers were employed in big farms in order to animate collective works which eventually lasted till midnight. Tale-tellers were also employed by innkeepers. These tales are indicative of Balkan origin (Dömötör 1929).

Folk tales guarded in oral tradition are continuously changing, as demonstrated by hungarian examples from various periods. Hungarian folk tales developed after the Hungarian conquest of the country, in the 10-11th century. The early tales included epic poems, legends, stories of mythical and real heroes as well as religious notions. These early motives still represent organic components of Hungarian folk tales. In the last one and a half century a considerable amount of material was collected about the gipsies’ religious notions which they possibly have brought from South Asia.

The examples selected from the gipsy creeds (Creation of the World, Divinities, Women of Destiny, Supernatural beings, Demons of Illness, Transmigration of Souls) demonstrate the rich „ancients heritage” of the gipsies, part of which is actually integrated in their folk tales.

I think that the development of the gipsy folk tales can be more successfully examined through a more comprehensive exploration of gipsy folk creeds.

SÁNDOR ERDÉSZ

A MATYÓ NÉPMŰVÉSZET „FELFEDEZÉSE”

A népi kultúrát és a népművészetet a társadalom különböző rétegei más és más aspektusból fedezték fel a múlt század utolsó harmadában¹. A népművészet felfedezése egy több-motivációs folyamat része, melyben nemzeti-hazafias érdekek, gazdasági szempontok, valamint tudományos és művészi törekvések egyaránt szerepet játszottak. Mindehhez hozzájárult, hogy a népművészet sajátos fázisokban, valamint reprezentatívnak vélt és kiemelt tájak, tárgytipusok és díszítmények felfedezésén keresztül vált ismertté. A nemzeti kultúra szimbólum-rendszerébe tehát különböző csatornákon keresztül a paraszti kultúra egyes kiválóított elemei stilizáltan épültek be.

A matyóság a kalotaszegiek mellett talán a legegységesebben reprezentatív szerepre kiemelt népcsoport, e kiválasztódásának számos jó és rossz következményével. A matyóság felfedezése és megismerése is több szálon zajlott a múlt század végétől. A néprajzi, tudományos érdeklődés korán megmutatkozott, és több hullámban is felerősödött e népcsoport iránt. Bár ezek a néprajzi kutatások teljességre törekvő, monografikus igénnyel készültek, a nagyközönség és a köztudat egészen más arculatú „matyóság-képére” igazán nem tudtak hatást gyakorolni. A matyó népművészetet is a korabeli népszerű, romantikus, mitizáló „nemzeti” felfogás, az ősi néplélek rajongó felfedezése tette ismertté, s ezt a szuggesztív képet nem a néprajztudomány, hanem lelkes művészek, írók és a háziipart pártoló arisztokraták alkották meg. A tanulmány a matyó népművészet felfedezésének és a nemzeti kultúrába beépülésének első időszakát tekinti át az I. világháború időszakáig.

Az első leírás a matyókról 1857-ben a *Napkelet* c. folyóiratban látott napvilágot. A rajzzal is illusztrált rövid néprajzi jellemzés elsősorban a viseletet részletezi, de már ekkor megjelenik a népcsoport különlegességére való utalás, hiszen a matyókat mint „a magyar népnek egy különváló faját” említi az -y- szignálású cikk.²

Ezt követően az 1885-ös országos háziipari kiállításon jelenik meg ismét a matyóság a nagyközönség előtt. Az akkor bemutatott 15 „élethű parasztszoba” célja a korabeli magyar országterület néprajzi képének teljességre törekvő bemutatása volt, amely nagy sikert aratott. A matyók kiválasztásának okát nem ismerjük, de a kiállításról készült jelentésben Herich Károly a „keleties tarkaságot, az élénk színeket, gazdag kivarrott díszeket” említi.³ Az 1885-ös háziipari bemutató sikere kapcsán fogalmazódott meg, hogy „a kiállítás alkalmával fedezte fel Magyarország önmagát.”⁴ Ennek a „felfedezésnek” első számú nyertese ugyan a kalotaszegi népművészet volt, de a bemutatott mezőkövesdi viseletek is feltűnést keltenek.

¹ Vö: Kresz 1968., 1-36., Hofer 1989., 59-74., Fejős 1991. 143-158.

² -y- 1857. 386-387.

³ Herich 1886. 497-514.

⁴ Herrmann 1890. 56.

1. ábra: Matyó menyecske és férfi.

Jankó János felvétele, 1895.

ezért „keletiesnek”, „ősinek” titulált viselet, valamint a jellegzetes antropológiai sajátosságok, amelyek szintén keleties, tatáros értelmezést kaptak, végül pedig a magyar parasztság érdekeit reprezentáló tulajdonságok, a szorgalom, nagy munkabírási és a tiszteletudás.

Hogy a matyóságban már felfedezésekor is a magyar nép tipikus megjelenítőjét keresték és találták meg azt két jellegzetes példa is illusztrálja: Munkácsy Mihály, a századvég ünnepeit festője, a nemzeti festészet kiemelkedő alakja a *Honfoglalás* c. nagy művéhez keresvén „tipikusan magyar köznépi alakokat”, Schabinszky László miskolci fotóssal 1891 októberében maga is járt Mezőkövesden,⁷ mikor is „Kövesdről és Tardról számos igazi matyó alak rendeltetett be, s az előre berendelt alakok nagy számmal fényképeztettek le...” A helyi hagyományok szerint végül egy tardi menyecske arcvonásai kerültek fel a nagy mű egyik mellékalakjára. Istvánffy Gyula szerint „Árpád nejeinek alakjához Tuskó Hajdú Julcsa tardi matyó asszony szolgált modellül”.⁸ Munkácsynak azonban még korábbi élményei is voltak a matyók népművészetéről, hiszen nevelőatyjától, Röck Antal mezőkeresztesi földbirtokostól 1884-ben egy teljes matyó öltözetet kapott emlékül. A *Borsod* c. Miskolcon kiadott újság tudósítása szerint⁹ az öltözet készítője Korstenszky Sándor mezőkövesdi szabó volt, s az öltözet „hű eredetiséggel tünteti fel a Mező-Kövesd és vidéke népviseletét, másrészt olyan páratlan művészettel van összeállítva, hogy szakértő és laikus gyönyörrel legetelti rajta szemét.”

Kovács Aladár század eleji újságcikke pedig arról tudósít,¹⁰ hogy Csók István festőművésszel és Auerbach Lipót szekszárdi rajztanárral azért keresték fel a Sárközben dolgozó matyó summásokat,

Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen c. nagy vállalkozás 1891-ben megjelent kötetében Kandra Kabos leírásában ismét fontos megálapítások olvashatók a matyók jellemzésére:⁵ „Mező-Kövesd mezővárosában és környékén lakik tömegesebben a magát Mátyás királytól származtató matyóság, az az érdekes palócz-féle magyar faj, melynek mind nyelvjárása, mind viselete a legsajátságosabb ezen az egész vidéken, faji jellege pedig a legszebbek egyikének mondható az egész Alföldön.”

A továbbiakban olyan jellemvonásokat említ, amelyek később is vissza-visszatérnek a matyóság-képben. A viseletet egyenesen „rikítónak” nevezi Kandra, magát a matyóságot azonban mindenekelőtt szorgalmával jellemzi, „legdolgosabbnak” tartva. A „faji jelleg” tekintetében is megfogalmazódnak már itt a XX. században általánossá váló kiemelt jellemvonások: „Mindegyiktől elüt a matyó az ő kiülő pofacsontjával, apró szemével és tagbaszakadt természetével”, mindezt más helyütt egyenesen a „mezőkövesdi tatárként” nevezi meg. A „magyaros styl” arculatának kialakításakor Huszka József is foglalkozott már a matyókkal, kiemelve, hogy „ez a nagyon is keleties ízlés alighanem tatár eredetükben gyökerezik”.⁶ Együtt vannak tehát a matyó népcsoport későbbi reprezentatív szerepének elemei: a másokétól eltérő, színes, tarka,

⁵ Kandra 1891. 266.

⁶ Huszka 1888. 4.

⁷ Borsod-Miskolczi Értesítő XXV. 1891. 43. sz. 2-3.

⁸ Istvánffy 1896. 77.

⁹ Borsod, 1884.

¹⁰ Szilágyi 1982. 70.

2. ábra: Mezőkövesdi ház, melynek mintájára a millenniumi kiállítás matyó háza készült. Jankó János felvétele, 1895. (NM 320)

3. ábra. Matyó család. Kóris Kálmán felvétele, 1904. (HOM 2414)

4. ábra: Múlt század végi képeslap, Vágó Pál rajza. (Zempléni Múzeum, Szerencs)

hogy munkájukhoz olyan élményt találjanak, amely „csak legparányibb magyar is arcon, termeten, ruházaton, bent a szívben, bent a lélekben.” Egy matyó summásasszonyban mindezt együtt vélték felfedezni: „Megjelenésén, mozdulatain az igazi magyar nőt jellemző báj, kellem, s tiszteletet parancsoló méltóság látszott, ami csak vele született fajbéli tulajdonság...ilyen lehetett hajdan a magyar fejedelem asszony Emőse.”

A századvég magyar népképébe jól beleillő vonások keltették fel tehát a matyók népi kultúrája iránt az érdeklődést, s ebben a „kiválasztódási folyamatban” a millenium rendezvénysorozata hozott döntő fordulatot. Az 1885-ös háziipari kiállítás sikere a frissen megalakult Magyar Néprajzi Társaság milleniumi koncepcióját is befolyásolta „egy nagyarányú országos ethnográfiai kiállítás” megvalósítására. A néprajzi falunak nevezett kiállításba így természetes módon került bele az alföldi háztípusok képviseletében a matyóság lakóháza, a már feltűnést keltett matyó viseletekkel.¹¹ Kovács Gyula pedig a néprajzi kiállításról szóló beszámolójában úgy foglalta össze a matyókról szóló tudnivalókat, hogy „nagyon conservatívek viseletükben és szokásaikban, minden befolyást távol tartanak maguktól, bizalmatlanok, felettébb munkások és vallásosak. A tarka-barkaság, a pántlikás czifraság, ránczos szoknyák iránt nagyon sok az érzékük.”¹²

A néprajzi falu sikerét a millenium hazafias lelkesedése előre vetítette ugyan, s a sajtó is szép szavakkal propagálta a kiállítást, mely „egy-egy darab áldott hazánk tősgyökeres magyarságából”.¹³ Kiemelkedő sikere volt a Magyar utca II. szám alatt felépített matyó háznak. A *Szabadság* c. újság a megnyitó után tudósított:¹⁴ „Óriási közönség bámulta a falvak házai között Matyónia egyik házát, mely egyik legérdekesebb látványt nyújt eredeti berendezése által a kiállítási faluban...” Az igazi

¹¹ Jankó 1897. 36. Szemkeő E. (szerk.) 1989. 31.

¹² Kovács 1896. 263.

¹³ Borsod megyei Lapok, 1896. március 24.

¹⁴ Szabadság, 1896. május 6.

sikert és ismertséget azonban a matyó lakodalom fővárosi bemutatása hozta meg.¹⁵ Annak a törekvésnek része volt ez, melynek célja, hogy „időnként vidékről felhozott nagyobb csoportok jellemző ünnepi eseményeket jelenítsenek meg, hogy a kiállításlátogató városi közönséget a valóságos esemény élményében részesítsék.”

A matyó lakodalomra 1896. szeptember 8-án került sor. Fő szervezője a kövesdi főjegyző, Morvay János volt, a fiatal pár pedig a közgyám fia, a 18 éves Gáspár József és menyasszonya, a Csirmazhadból való Mária voltak. Mintegy 150 főből álló násznépet válogattak ki, felszállították a község kocsiját is három lóval, a menyasszonyi ágy viteléhez. Az egyházi szertartást a terézvárosi templomban Kucsera Ferenc mezőkövesdi káplán tartotta, majd a lakodalmas menet az Andrássy úton végig vonulva jutott el a városligeti matyó házhoz. Az út két oldalán zsúfolódó érdeklődő városi közönség nagy tetszéssel fogadta a látványos, mulatozó színes menetet, a matyó népviselet festői élőképét. A néprajzi faluban is olyan nagy volt a nézősereg, hogy a közeli jásház tágasabb udvarára vonultak át táncolni.

Ez a Budapesten megtartott lakodalom volt a matyóság első nagy nyilvános szereplése, a matyó népművészet felfedezésének fontos állomása. Ez az esemény egyrészt példaértékű a népi kultúra századvégi értelmezése és értékelése szempontjából, másrészt pedig a matyó népcsoport saját önértékelése szempontjából is.

A matyó népművészet igazi felfedezésében és széles körű ismertségében kiemelkedő szerepet játszott Izabella főhercegasszony, a királyi herceg neje, aki „a művészi háziipar főpátrónája és terjesztője” volt. Az általa 1895-ben Pozsonyban alapított Izabella Háziipari Egyletben már a század elején varrtak a felvidéki kézimunkák mellett matyót is.¹⁶ A matyóságra egyébként gróf Batthyány Lajosné, az Országos Háziipari Szövetség elnöke, valamint Benczúr Gyula festőművész felesége, a szövetség

5. ábra: Képeslap a századfordulóról, készült Balázs Ferenc mezőkövesdi nyomdájában (magántulajdon)

¹⁵ Fügedi 1989. 313-328.

¹⁶ Fejős 1991. 149-151.

6. ábra: Színezett képeslap az 1900-as évek elejéről
(Zempléni Múzeum, Szerencs)

tőjeként.

A jól sikerült és nagy visszhangot keltett operaházi matyó lakodalmas egyértelműen ráirányította a figyelmet Mezőkövesdre. Még ez év őszén maga a főherceggasszony személyesen is ellátogatott a matyókhoz. Egész napos gazdag program keretében ismerkedett a matyó népelettel, s lévén szenvedélyes amatőr fotós, meg is örökítette élményeit. A *Vasárnapi Újság* „legelőkelőbb munkatársa”, vagyis Izabella fotóival illusztrálta a főherceggasszony látogatásáról készült tudósítását.²⁰

alelnöke hívták fel a főhercegné figyelmét.¹⁷ A két jeles arisztokrata hölgy ugyanis már korábban megismerkedett a matyók népművészetével, sőt segítségükkel és támogatásukkal indult meg a matyó hímzések külföldi „vendégszereplése”, hiszen az általuk támogatott Tulipán Szövetség 1908-ban már matyó hímzéseket küldött a londoni világkiállításra, majd 1911-ben a torinói világkiállításra is.¹⁸

A főherceggasszony ötlete volt, hogy „a matyók háziiparának népszerűsítése okából” az ún. Izabella-bálon, a farsangi szezon legkiemelkedőbb eseményén matyó lakodalmast mutassanak be.¹⁹ Az eseményre 1911. február 12-én került sor az Operában, ahol is a 7 élőképből álló lakodalmas játékot az Operaház főrendezőjének, Kemény Jenőnek rendezésében mánás szereplők adták elő. A játék betanításában részt vett néhány mezőkövesdi matyó pár is, az „élethű” népies díszletek közé a bútorokat a miskolci múzeum kölcsönözte, a jelmezeket Mezőkövesdről szállított népviseletek adták, sőt Tarnay Gyula, Borsod vármegye alispánja maga is szerepelt, a kövesdi bíró megszemélyesí-

¹⁷ Maga Benczúr Gyula tervezett is matyó hímzéseket, s a század első évtizedeiben az ún. Benczúr minta élő fogalom is volt a matyóknál.

¹⁸ Pongrácz Margit visszaemlékezései, 1952. EA 3540.

¹⁹ Fügedi 1989. 316-318.

²⁰ *Vasárnapi Újság*, 1911. 47. sz. nov. 19. valamint a Photo Habsburg c. kötet

Ettől kezdve rendszeressé vált Mezőkövesd és a matyó népelet idegenforgalmi látványosságként, reprezentatív magyaros, avagy népies programként való bemutatása. Gyorsan kialakultak ennek a sztereotíp, állandó momentumai is. Ezek a következő „forgatókönyv” szerint alakultak: a matyó nép „megtekintése” (lehetőleg ünnepnap a templomba menet); reprezentatív vendégeknek népszokás-bemutató, leggyakrabban lakodalmas; eredeti matyó hímzések megtekintése és vásárlás, valamint matyó viseletbe beöltözve fényképezkedés.

A matyó hímzés felfedezése és kereskedelmi-idegenforgalmi hasznosítása több szalon indult el. Az Országos Magyar Háziipari Szövetség, elnöknője, Batthyány grófné közreműködésével már a század első éveiben igyekezett propagálni és népszerűsíteni a matyó hímzéseket. Néhány példa:²¹ 1908-ban a torinói világkiállításra már zöld és kék selyemmel hímzett matyó párnákat is vittek. 1909 nyarán a Nemzetközi Feminista Egyesület pesti kongresszusán vásárlással egybekötött kiállítást rendeztek a háziipar termékeiből, ahol legnagyobb sikere a matyó hímzéseknek volt. 1910-ben egy rangos városligeti garden-partyn már számos előkelő hölgy matyó hímzéssel díszített ruhában jelent meg. 1911-ben a torinói világkiállításán nemcsak matyó hímzéseket, hanem matyó babákat is bemutattak, nagy sikerrel. Az Európai Vasúttársaságok Budapesten megtartott kongresszusán pedig a záróbanketten minden hölgy terítékét magyaros ajándékként egy-egy matyó hímzéssel kivarrt fehér selyem retikül díszítette. Batthyányné meghívására a neves francia divattervező, Poiret is eljött Pestre, hogy a magyar háziiparból ötleteket merítsen. A következő időnyben a párizsi divatlapokban aztán számos modellen felismerhető volt a matyó hímzéssel díszített magyaros hatás. Poiret megrendelése között legérdekesebbnek a piros és drapp bőrre hímezett pasztellszínű matyó hímzéseket említik a kortársak.

A matyó hímzés kereskedelmi sikere végül arra ösztönözte az Országos Magyar Háziipari Szövetséget, hogy Mezőkövesden telepet létesítsen a varratáshoz. 1911 októberében indult be a szervezett munka. 1912-ben pedig maguk a mezőkövesdiek is saját Háziipari Szövetkezetet alapítottak, amely egészen 1932-ig működött. 1911-ben a *Mezőkövesdi Újság*ban a következő hirdetés jelent meg:²² „Kerestetnek matyó hímzőnők, akik önállóan tudnak dolgozni és megrendelés szerint dívánpárnákat és terítőket elkészítenek. Kész munkák is átvétnak, ha azok szépek és olcsók. Ajánlatok a Mezőkövesdi Újság kiadóhivatalának adandók át.”

A matyó hímzésben rejlő kereskedelmi lehetőséget a helyi intelligencia és a kereskedő réteg is gyorsan felfedezte. A mezőkövesdi értelmiség már a századfordulótól erkölcsi kötelességének tartotta a matyóság felfedezett értékeinek és hagyományainak támogatását és propagálását. Közülük is kiemelkedett néhány egyéniség: Morvay János éppen a matyóság felfedezésének időszakában, 1886-1918 között volt a település főjegyzője. Munkásságának egyik nagy eredménye a gimnázium megépítése, amely 1911-ben kezdte el az oktatást. Feleségével együtt már a millennium idején részt vettek a tárgygyűjtésben, a néprajzi falu matyó házának berendezésében. Morvayné volt az első

7. ábra: Matyó jelmezbe öltözött arisztokrata szereplők az Operabálon, 1911. (Vasárnapi Újság)

²¹ Pongrácz Margit visszaemlékezései, 1952. EA 3540. valamint Tóth Kálmán hagyatéka HOM NA 4680.

²² Mezőkövesdi Újság, 1911. november

8. ábra: Izabella főhercegnő felvétele mezőkövesdi látogatásakor, 1911.

Bayer Róbert, aki az új gimnázium első igazgatója volt.²⁴ Kezdetektől aktív szerepet játszott a település kulturális életében, s ebben a népművészetnek is jelentős hangsúlyt adott. Szerkesztői munkát vállalt a *Mezőkövesd és vidéke* c. helyi lapban, s itt maga is publikált a matyó népművészet értékeinek propagálásáról és megvédéséről. A gimnázium iskolai gyűjteményében helyet kaptak a régi tárgyak, a matyó népművészet jellegzetesnek vélt emlékei is. Bayer saját készítésű diaképekkel illusztrálva rendszeresen tartott ismeretterjesztő előadásokat már a 10-es években is a matyók néprajzáról. Felesége más értelmiségi asszonyokhoz hasonlóan szintén kézimunkák varratásával foglalkozott: „nagy érdemei vannak abban, hogy a népet visszavezessék a régi értékekhez” – írta róla *Az Est* c. lap.

A matyók felfedezésének első időszakában tehát a helyi intelligencia néhány képviselője volt a legjelentősebb varrató, nagyrészt jószándékú szociális érzéstől vezérelve. A bér munkában való varratás nagyságrendjére utal az az adat, mely szerint Zelei Ilona tanítónő 1911 végén már 300 asszonnyal dolgoztatott.

Mellettük azonban a jelentős számú zsidó kereskedő is gyorsan ráállt a matyó kézimunkák termeltetésére és forgalmazására.²⁵ A színezést többnyire a varrató diktálta, részben saját ízlése, részben a vásárlói igény szerint. Az eredetitől eltérő tompább színeket ezért is nevezték Kövesden „zsidós” színeknek.

A matyó hímzés divatossá válása és kereskedelmi árucikké „emelkedése” sajátos házaló életformát alakított ki a matyó asszonyok körében. „Batyuzásnak”, „faluzásnak” nevezték Mezőkövesden azt a migrációs tevékenységet, melynek során a matyó asszonyok a batyuba-kosárba halmozott kézimunkákkal hátukon távoli vidékeken próbálták meg értékesíteni a matyó hímzéssel kivarrott különbö-

Mezőkövesden, aki saját lakásuk berendezésében is szerepet adott a matyó népművészet tárgyainak. Mezőkövesd városa 1903-ban egy teljes matyó szobaberendezést és viseleteket ajándékozott a néhány éve alapított Borsod-Miskolci Múzeumnak. Az ajándékból „Matyó szoba” néven készített kiállítást Morvay főjegyző és felesége rendezte be.²³ Ennek a gyűjteménynek textilanyagából rendeztek aztán alkalmi kiállítást Mezőkövesden 1911-ben Izabella látogatásakor. Morvayné elsősorban szociális érzésből kezdett pénzért varratni, s az ő meghívására látogatott Mezőkövesdre először 1908-ban a Háziipari Szövetség két vezetője, Batthyány grófné és Benczürné, és éppen Morvayné hímzészgyűjteményének megismerése után kezdték el támogatni a matyó hímzés terjesztését.

1903-ban került Mezőkövesdre kántornak Gaál István, és hamarosan megalapította – elsőként az országban – a Matyó Dalárdát. A kb. 50 földműves férfiből álló dalárda kezdetektől nagy sikerrel szerepelt, melyhez a matyó férfiviselet imponáns látványa is hozzájárult. 1908-ban már ünnepi keretek között olyan saját zászlót szenteltek, amelyet matyó hímzés díszített. 1911-ben hatalmas sikerrel szerepeltek a bécsi eucharisztikus kongresszuson is. Vendégszerepléseik a matyóság hírnevét is erősítették.

1911-ben telepedett le Mezőkövesden

²³ Miskolci Napló 1903. július 21.

²⁴ Bayer 1975. 67-70.

²⁵ Sarvas 1990. 217-222.

ző textíliákat.²⁶ Szórványos adatok arra utalnak, hogy a matyó summások már a század elején vittek magukkal az ország más vidékeire is egy-egy eladni való kézimunkát. Az 1910-es évektől az operabáli matyó lakodalmos bemutató után az úri családok érdeklődése és a nagy siker nyomán is többen elkezdtek házalni a kézimunkákkal a fővárosban. Értékesítési lehetőségeket keresve egyre távolabb eljuttattak a batyuzó matyó asszonyok, többek között divatos tengerparti és hegyvidéki üdülőhelyekre is. A visszaemlékezések szerint a bátrabbak még az első világháború frontvonalain, lövészárkaiban is megfordultak.²⁷

A varróval való kereskedésből néhány matyó asszony is korán jelentős vagyonra tett szert. Az 1910-es években Murányi Gáspár Mária meggazdagodását, a képeslapon is megörökített legendássá vált Pénztárnok Mari alakját említhetjük példaként.²⁸

A matyó hímzés tehát két elkülönülő útra tért a század elejétől. Saját használatra tovább vitték, sőt gazdagították az előző évtizedekben kiformált lokális stílust, mellette azonban eladásra egyre tömegesebben készült ennek egy felhígított, olcsó

anyagban, nagyobb öltésekkel kivitelezett, a századelő polgári ízléséhez alkalmazkodó, tompa színekre transzponált változata. „Létrejött egy olyan népművészet, ami mintegy az előbbit ábrázolja, utánozza, interpretálja, lehetőleg olcsóbb sokszorosítási technikával idegenek, városiak számára”.²⁹

A felfedezett matyó népművészet vizuális propagálásában jelentős szerepet játszottak a képeslapok is. Szinte a magyar képeslapkiadással egyidőben, már a múlt század végétől jelentek meg a mezőkövesdi népeletet ábrázoló képeslapok. A legkorábbiak a múlt század végén az a sematikus, idealizált színezett kép tekinthető, amely *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* c. műben is megjelent. Már a századfordulón azonban olyan lapsorozat került forgalomba mezőkövesdi Balázs Ferenc nyomdájának kiadásában, amely hitelesen, eredeti környezetben ábrázolta a matyó népviseletet. Az 1910-es évektől pedig megjelent egy műteremben készített, már színezett levelezőlapsorozat is.

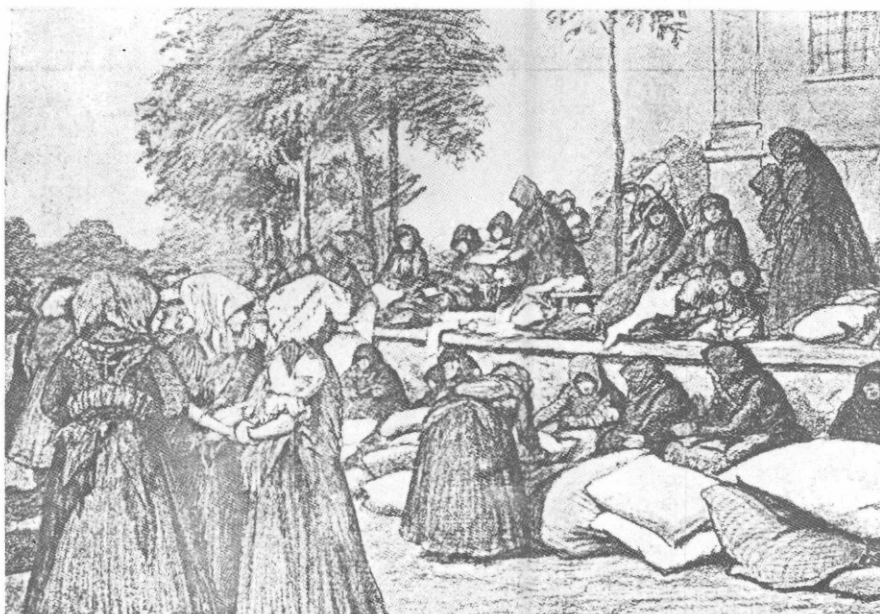
9. ábra: Matyó viseletben lefényképezett hölgyek, 1910-es évek

²⁶ Fülemlé 1991. 379-384.

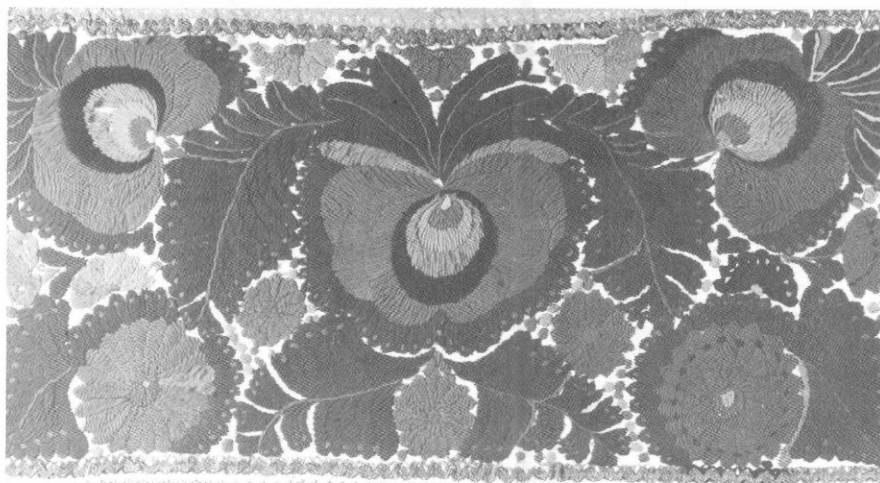
²⁷ Mizser 1983. 128-129.

²⁸ Kunt 1987. 17.

²⁹ Fél – Hofer 1975. 51.

10. ábra: Helbing Ferenc: Mezőkövesdi dunnavásár. Megjelent a Magyar Iparművészetben, 1914.

11. ábra: Benczúr Gyula által tervezett minta lepedővégen. (HOM 53.714.1.)

Megjelent a matyó népművészet élménye a századelő kiemelkedő magyar szecessziós műhelyének, a gödöllői művésztelep alkotóinak életművében is.³⁰ Bár a Gödöllőhöz kötődő művészek a népművészet értékeit elsősorban Kalotaszeggel azonosították, de Mezőkövesd földrajzi közelsége és a matyó népművészet ez idő tájt terjedő hírneve Mezőkövesdre vonzották őket. Megérintette őket az eszmerendszerükbe jól illeszkedő látványos matyó népművészet és a Mezőkövesden tapasztalt népelet. A matyó népelet mint művészi téma és élményforrás tehát a gödöllőiek révén jelent meg a századelő magyar művészetében. Matyó témájú akvarelljeik, grafikáik szerepeltek számos tárlaton, a folyóiratok illusztrációi között, és a szecessziós összművészet jegyében készített iparművészeti alkotásaikon, így faliszőnyegeken, népi fajtátekokon, porcelántárgyakon egyaránt. Matyó témájú alkotásai is a népi életmód általuk elképzelt ideális szépségének, harmóniájának megtestesítői, s így Kalotaszeg mellett a matyóságot is a „teljes élet” példájává igyekeztek emelni. Többüket személyes kapcsolatok is kötötték Mezőkövesdhez (elsősorban Juhász Árpádot és Undi Mariskát), gyakran visszatértek ide, s a gödöllőiek révén számos bel- és külföldi művész is megfordult Mezőkövesden.

Végül tanulságos a matyóság néprajzi kutatásának megindulása, e népcsoport tudományos felfedezése is. A meginduló és intézményesülő magyar néprajztudományt először Jankó János képviseli a matyóknál, aki 1894 novemberében a millenniumi néprajzi falu háztípusainak összeállítása során jár Mezőkövesden.³¹ Vele szinte egyidőben kezdi meg kutatásait egy tanárember, Istvánffy Gyula, aki 1895 nyarán Mezőkövesd, Tard, Szentistván lakosságának, „a még ethnographiailag vajmi kevésé ismertett matyóknak népéletét tette megfigyelés tárgyává, hogy a régmúlt időknek az a kevés megmaradott emléke legalább följegyezve maradjon meg, mielőtt az eredetiség zománczát e népről is teljesen lepattogatná a rohamosan terjedő művelődés.” Terjedelmes tanulmányát az *Ethnographia* 1896-ban közli.³² Leszih Andor, a Borsod-Miskolci Múzeum igazgatója a század első éveiben a *Miskolci Napló*-ban több újságcikkben is méltatta és népszerűsítette a matyó népművészetet, az „igazi magyarság kincsének” minősítve „Matyóniát”.³³ Éppen Jankó Jánosra hivatkozva nevezi a matyókat tökéletes ázsiai típusoknak, „a színmagyarság megtestesítőjének”. „Végtelen kincs van elrejtve nemes Mező-Kövesd városában és jóformán még máig alig van felfedezve.” – írja. A matyóság értékeinek népszerűsítését követelve azt hangoztatja, hogy „az értékek még ott fekszenek az öreg anyókák ládáiban, ott pusztnak el a láda fenekén”, ha az idegenek nem értékelik a matyó népművészetet, melynek „szépsége gyakran vetekedik a kalotaszegiekkel.”

A matyók néprajzi kutatásában kevesebb visszhangra talált Kóris Kálmán munkássága, aki 1904-ben friss diplomásként, mint a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának önkéntes gyakornoka és a Borsod-Miskolci Múzeum külső munkatársa komplex célkitűzésekkel kezdi el a matyók néprajzi kutatását:³⁴ „...gyűjtésemet a matyók között azért kezdettem, mert e vidék mint jómódú és amellet kissé konzervatív néplakta föld, nemcsak megőrizte az ősi építkezésnek, szokásoknak, viseletnek, háziiparnak, stb. legprimitívebb formáit, hanem éppen jó módja révén azoknak nagy számát és eléggé éppen megőrzött, meg kifejlődött példányait tartotta meg számunkra...Ez a község élénk forgalmú vasúti vonal mentén fekszik, a környéknek csomópontja, így a primitív néprajzi tárgyak pusztulása a gyári termékek gyors terjedése következtében rohamosan elkövetkezik...A matyóság összeköti a palócságot a nagyalföld járszágával, másrészt a barkókkal. Innen tehát minden irányban lehet a gyűjtést megindítani, mert részben a gazdasági, részben a faji okok érdekes és szemebetűnő néprajzi, meg néptani jelenségekre hívják fel figyelmünket.” Bár Kórisnak nagyszabású komplex kutatási koncepcióját nem sikerült megvalósítania, de korai matyó kutatásai és fotói így is kiemelkedő értékűek, valamint több mint 300 tárgyat gyűjtött a múzeumba.

1913-ban szintén egy tanárember, a mezőkövesdi gimnáziumban tanító Fludorovics Zsigmond tollából jelent meg néprajzi leírás a matyókról a *Néprajzi Értesítő*-ben.³⁵ Tanulmánya azonban elsősorban a matyóság felfedezését megelőző értelmiségi élményeit és szubjektív, lelkes véleményét

³⁰ Fügedi 1994. 417-428.

³¹ Szemkeő (szerk.) 1989. 31.

³² Istvánffy 1896.

³³ Leszih 1903., 1904., 1905.

³⁴ A Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeumi Egyesület Évkönyve 1906-07. 52-53.

³⁵ Fludorovics 1913. 219-248.

tükrözi. Cikkében ismét hangsúlyt kapnak a matyók „kiválasztódásában” is szerepet játszó karakterjegek: „kiváló a matyó nép szorgalma és munkabírása”, „jellemvonása a matyóknak a rend és tisztaság iránti szeretetük”, „eleven gondolkodású és vasszorgalmú nép”, „szeret cifrán öltözködni”.

Az első világháború idejére tehát a matyóság – „Matyóföld”, „Matyónia” „a magyar falvak királynője” – közismertté vált a magyar nemzeti kultúra és háziipar egyik reprezentánsaként. A matyó népművészet felfedezésében és értékeinek interpretálásában egyrészt a „népipart” jószándékkal pártfogoló arisztokrácia, másrészt a századelő nemzeti művészetet teremteni kívánó művészi és szellemi mozgalma, valamint a helyi intelligencia képviselői játszottak szerepet. A matyó népművészet imertté válásának ez az első időszaka még elsősorban pozitív irányban befolyásolta a matyó népi kultúrát és e népcsoportot. Önbecsülést, megerősödő identitástudatot adott, könnyebb megélhetést jelentett, mintegy új perspektívát nyitott a matyóság előtt. Ugyanakkor a külső hatások és idegen érdekek megjelenése és erősödő befolyása bomlasztólag is hatott a hagyományos kultúrára, és törvényszerűen konfliktushelyzeteket idézett elő.

Miskolc

FÜGEDI MÁRTA

IRODALOM

BAYER István

1975 *Bayer Róbert a mezőkövesdi Gimnázium első igazgatója és a kollégium alapítója.* Mezőkövesd

FEJŐS Zoltán

1991 *Népművészeti divat a múlt század végén és a századelőn.* Népi kultúra és nemzettudat (szerk. HOFER Tamás). 143-158. Budapest

FÉL Edit – HOFER Tamás

1975 *Magyar népművészet.* Budapest

FLUDOROVICS Zsigmond

1913 *A matyókról.* NÉ. XIV. 219-248.

FÜGEDI Márta

1989 *A matyó lakodalom néprajzi látványossággá válása.* Ethn. C. 313-328.

1994 *A gödöllői művésztelep és a matyó népművészet.* A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII. 417-428.

FÜLEMILE Ágnes

1991 *Batyuzó matyó asszonyok.* A Duna-menti népek hagyományos műveltsége (szerk. HALÁSZ Péter). 379-384. Budapest

HERICH Károly

1886 *Háziipar. Hivatalos jelentés a budapesti 1885-ös országos Általános kiállításról.* Szerk.: KELETI Károly. IV. k. 497-514. Budapest

HERRMANN Antal

1890 *Hazai néprajzi múzeum alapításáról.* Ethn. I. 24.

HOFER Tamás

1989 *Paraszti hagyományokból nemzeti szimbólumok – adalékok a magyar nemzeti műveltség történetéhez az utolsó száz évben.* Janus VI. 59-74.

HUSZKA József

1888 *Magyar népies és reneszánsz díszítményeink.* Művészi Ipar III. 4-6.

ISTVÁNFFY Gyula

1896 *A borsodi matyó nép élete.* Ethn. VII. 165-174., 285., 364-373., 447-459.

JANKÓ János

- 1897 *Az Ezredéves Országos Kiállítás Néprajzi Faluja*. Matlekovits Sándor szerk.: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezredéves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredményei V. Budapest

KANDRA Kabos

- 1891 *A mátraalji síkság*. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen*. II. k. 257-269. Budapest

KOVÁCS Gyula

- 1896 *A néprajzi kiállítás*. Ethn. VII. 253-272.

KRESZ Mária

- 1968 *A magyar népművészet felfedezése*. Ethn. LXXIX. 1-36.

KUNT Ernő

- 1987 *Nép-rajz és fotó-antropológia*. Ethn. XCVIII. 1-47.

LESZIH Andor

- 1903 *A múzeum matyó szobája*. Miskolci Napló, július 21.

- 1904 *A matyó népművészetéről*. Miskolci Napló, június 5.

- 1905 *A mi kincsünkről*. Miskolci Napló, március 25.

- 1909 *A kövesdi „holmi”*. Miskolci Napló, február 14.

MIZSER Lajos

- 1983 *Vándorárus matyó hímzéssel Ogyesszában*. Matyóföld, 128-129. Mezőkövesd

SZARVAS Zsuzsa

- 1990 *A mezőkövesdi zsidóság szerepe a matyó népművészet elterjesztésében*. A hagyomány kötelékében. (szerk.: KRÍZA Ildikó). 217-222. Budapest

SZEMKEŐ Endre (szerk.)

- 1989 *Jankó János: A millenniumi falu*. Series Historica Ethnographie. Budapest

SZILÁGYI Miklós

- 1982 *Század eleji tudósítás a Sárközben dolgozó matyó summásokról*. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 20. 68-73.

„ENTDECKUNG” DER MATYÓ VOLKSKUNST

Im letzten Drittel des vergangenen Jahrhunderts entdeckten die verschiedenen Schichten der Gesellschaft die volkstümliche Kultur und die Volkskunst aus jeweils anderem Aspekt. In diesem vielfach motivierten Prozeß spielten die nationalen und patriotischen Interessen ebenso eine Rolle, wie die wirtschaftlichen Gesichtspunkte oder wissenschaftliche und künstlerische Tendenzen. Ein wichtiger Gesichtspunkt ist ferner, daß die Volkskunst in eigenartigen Phasen sowie durch die Entdeckung vermeintlich repräsentativer und hervorgehobener Landschaften, Ornamente und Objekte bekannt wurde. In das Symbolsystem der nationalen Kultur fügten sich also durch verschiedene Kanäle gewisse ausgewählte Elemente der bäuerlichen Kultur in stilisierter Form ein.

Neben dem Ethnikum von Kalotaszeg dürften die Matyós die für die markanteste repräsentative Gruppe ausgewählte Volksgruppe sein, mit allen guten und schlechten Konsequenzen dieser Sonderstellung. Die Matyó Volksgruppe wurde seit Ende des vergangenen Jahrhunderts auf verschiedenen Wegen entdeckt und bekannt. Das wissenschaftliche Interesse zeigte sich schon recht früh in Form ethnographischer Beschreibungen und erstarkte in mehreren Wellen.

Ihre Bekanntheit verdankte die Matyó volkskunst allerdings eher der schwärmerischen Entdeckung der damals populären, romantischen „nationalen” Auffassung, der altherkömmlichen Volksseele; dieses suggestive Bild schufen vor allem begeisterte Künstler und Schriftsteller sowie das Hausgewerbe unterstützende Aristokraten. Der vorliegende Aufsatz überblickt die erste Periode der Entdeckung der nordostungarischen Volksgruppe und ihrer Integrierung in die nationale Kultur bis zum 1. Weltkrieg.

Das Interesse für die Matyó Volkskultur wurde von manchen Wesenszügen erweckt, die in das ungarische Volksbild des Jahrhundertendes hineinpassten, und so zeichneten sich die Elemente der späteren repräsentativen Rolle der Volksgruppe bereits gegen Ende des vergangenen Jahrhunderts

ab: Die farbige, bunte, daher als „morgenländisch“ und althergebracht bezeichnete Tracht, typische anthropologische Eigenheiten, die ebenfalls als orientalisches, „tatarisch“ gedeutet wurden, und schließlich die Werte der ungarischen Bauernschaft repräsentierenden Eigenschaften, wie Fleiß, Leistungsfähigkeit und Anstand.

Im Prozeß der Auserwählung bedeuteten die Veranstaltungen der Jahrtausendfeier (1896) eine entscheidende Wende, als nach dem glänzenden Erfolg der im volkskundlichen Dorf vorgeführten Matyó Hochzeit die Volksgruppe erst richtig bekannt wurde. Durch die Darstellung von Mezökövesd und dem Matyó Volksleben als touristische Sehenswürdigkeit und repräsentatives „völkisches“ Programm wurden alsbald die ständigen, stereotypen Momente dieses Programmes ausgestellt. Die Besuche wurden nach folgendem „Drehbuch“ organisiert: „Besichtigung“ des Matyó Volkes, womöglich an einem Feiertag, auf dem Kirchweg, da die Volkstracht bei solchem Anlaß am sehenswertesten ist; Darstellung von Volksbräuchen (hauptsächlich einer Hochzeit) vor repräsentativen Gästen und Gruppen; Besichtigung von originalen Stickereien, mit Einkaufsmöglichkeiten; sich photographieren lassen in Matyó Tracht.

An der Entdeckung der Matyó Volkskunst und der Interpretierung ihrer Werte waren die das „Volksgewerbe“ unterstützenden Aristokraten, die Vertreter der örtlichen Intelligenz sowie die Bewegung der Künstler beteiligt, die im anbrechenden 20. Jh. eine nationale Kunst schaffen wollten. Diese Periode beeinflusste noch in positiver Richtung die Kultur und Selbstachtung der Volksgruppe und verschaffte ihr ein leichteres Auskommen. Die Erstarkung fremder Einwirkungen und Interessen schuf aber schon damals Konfliktsituationen, die später immer schärfer hervortraten.

MÁRTA FÜGEDI

HONFOGLALÁS KORI ELEMÉK A MAGYAR RUHÁZATBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A MAGYAR NÉPVISELETRE

A következőkben rövid összefoglalása következik – a teljesség igénye nélkül – olyan ruházati daraboknak, ruházati elemeknek, amelyeket a honfoglalás körüli időkhöz, tehát mindenképpen az oszmán-török hódoltság előttig vissza lehet követhetni a magyar népviseletekben, ábrázolások és szövegek segítségével.

Ezek lehetnek: I. biztosan honfoglalás körüliek, és II. lehetséges honfoglalás körüliek.

I. Biztosan honfoglalás körüliek: 1. A középkori Európában "magyar bőr"-nek nevezett bőrkikészítési eljárás, 2. A férfiak fonott haja, 3. A férfiak "üstök"-nek nevezett hajviselete, 4. A férfiruhák álló gallérja, 5. A kéznél hosszabb ruhaujjak, 6. A ködmön és 7. Az elől csúcsosan végződő bőrmelles.

II. Lehetséges honfoglalás körüliek: 8. A magyar szűr szabása, 9. A kiugróan szabott csipő.

1. A "magyar bőr"

A középkori angol, francia és német területen igen kedvelt, keresett volt egy "magyar bőr"-nek nevezett, igen jó szakítószilárdságú bőrfajta – nadrágok, lószerszámok, hámok és szíjak (braces, caligas, sengles, Riemen, Pferdezügel) számára. A Duna mentén terjedt el ez a bőrfajta keletről nyugat felé. Eme timsósan-sósan készített bőrfajtának kikészítéséhez használt anyagokat Európában azonban nem ismerték, ezért hívták csak "magyar bőr"-nek (erről bővebben 1. Gáborján 1982, 97. ff.). Ez az elnevezés mindenesetre arra utal, hogy ez a keleti bőrfajta a honfoglalás kori magyarság révén kerülhetett Európába. Nagy állatok – marhák, ökrök, néha lovak bőrei készülhettek magyar módra. A honfoglaló magyarok által itt talált népek a kitűnő bőrkészítőnek ismert bolgárok fennhatósága alatt álltak.

IV. Henrik francia király (1589-1610) egy Rose nevű bőrkészítő mestert küldött Magyarországra, hogy az ott a "magyar bőr" készítését megtanulja. Ez meg is történt. A magyar bőrt készítő mestereket "hongroyeurs"-öknek nevezték, az általuk készített bőr neve pedig "cuir hongroyé", németül Ungarleder volt. A magyar bőrt készítő francia mesterek St. Denis központtal céhet is alkottak.

1767-ben egy La Lande nevű szerző leírta az akkor Franciaországban alkalmazott mindenféle bőrkikészítési módot, ezek között a magyar bőr készítését is. Ez pedig az akkori középkori Európában szokásos két-négy évig tartó növényi, cseres

kikészítéssel szemben csupán két-négy hétig tartott. Mivel a timsó-só érzékeny a nedvességre, a velük készített bőroket utólag faggyúval bekenték.

La Lande tehát pontosan leírta a magyar bőrök kikészítését. A szőrtelenítés késsel, borotválással történt. Így a szőrök gyökerei a bőr felszínében, a barkában maradtak, s annak tömörségét nem kisebbítették. Például a magyar Szikszai Fabritius Balázsnál (1593) a magyar "tímár" szó magyarázata a latin "tonsor" szó volt, ami kétségtelenül a bőrök késsel való szőrtelenítését, borotválását jelentette. A "tímár" szó jelentésére a következőkben még kitérünk.

La Lande szerint a magyar módra való kikészítésnél a bőroket timsós-sós vízben alaposan megtaposták, majd a megszáritott bőroket parázs fölött megmelegítve, olvasztott faggyúval bekenték, így ellensúlyozván a timsó-só nedvességet vonzó hatását.

A timsós-sós-faggyús eljárással készített bőrök színe fehér volt. Mivel a középkori magyar mesterek kissé szennyezett timsót használtak – bőreik színe kissé szürkés-fehér volt. A Nyugat-Európában tisztább timsóval dolgozó mesterek bőrei hófehérek voltak – ezeket mesterségesen szürkítették, hogy az általuk nagyra tartott, eredeti "magyar" bőrokhöz minél hasonlóbbá tegyék.

A timsós-sós kikészítéssel a nyersbőr – Haut – minőségből kikészített bőr – Leder – minőség lett. Ám a timsós-só a nyersbőr rostjaival vegyileg nem kombinálódott. Így a "Leder" minőségből a timsó-só elvileg kimosható volt, s visszaállítható volt az eredeti nyersbőr "Haut" minőség.

A cseresen kikészített bőrök már nem olyan érzékenyek a nedvességre, a cserlé pedig kémiaiilag kombinálódott a nyersbőr rostjaival. Így a "Haut" minőségből visszavonhatatlanul "Leder" minőségűvé lett.

A késsel szőrtelenített timsós magyar bőrnél mint erről fentebb már volt említés, a szőrök gyökerei a bőrben maradtak, a cseres kikészítésnél azonban a szőrtelenítés meszes-hamvas erjesztéssel történt. Ez a bőroket olyan lazává, puhává tette, hogy a szőroket kézzel ki lehetett tépdetni belőlük. Ezáltal azonban a kitépott szőrök gyökerei helyén sok, kis apró lyuk maradt, ami a bőroket gyengítette.

E timsós-sós-faggyús kikészítésről eddig igen kevés magyar adat ismeretes. 1636-ból származik a sátoraljaújhelyi Kazinczy Levéltár "ad loculum 98" szám alatt található, limitációkat, limitációtöredékeket tartalmazó kötetében a 63. lapon a következő mondat: "Pellium ... Bovina Crajnensis seu Modo Ungarico elaborata ..." Itt nincs megadva az eladó mester. Hogy ez a Zemplén megyei Varannóból idézett "Modo Ungarico elaborata" mi lehetett, arról ugyanazon sátoraljaújhelyi kötetben két – XVIII. századi – adat is tudósít: a 346. lapon a Zemplén megyei Körtvélyes következő mondata 1724-ből: "Szíjartó ... A gazda ad faggyút ... a Mester ember ad font timsót, fél font Sirt". Ugyanazon, Zemplén megyei és ugyancsak 1724-ből származó adata szerint (359. oldal): "Szyjgyarto Szerszámnak valo oreg bornek kikészítettetésért, az kinek tsak fadgyat tartozik adni, s az Mester ember ad egy font Sirt, fél font timsótt, annakokáért limitáltatik ez szerént, mint hogy az hozzá való télik nékie".

Mínthogy a középkori Európában nem ismerték a magyar bőrök kikészítését, a timsó latin neve: az *aluta*, nem szerepelhetett készítőik elnevezésében, inkább csak a *cerdo*, *coriarius* és a magyar tímár szót használták.

Timsósan kikészített bőr, de szömörccével kombinálva a honfoglaló magyarságon kívül még két másik úton is kerülhetett a középkori Európába: a.) Bizánc felől, b.) Észak-Afrikán keresztül Nyugat-Spanyolország felé vonuló arabok útján.

a.) Bizánc. Itt kis állatok – kecske, juh – bőreit készítették ki timsós-szömörccés, tehát ásványi és cseres, kombinált eljárással, ruhadarabok, lábbelik számára.

Timsósan készített fehér bőrökről már vannak adataink a kis-ázsiai sumir birodalom Ur városából a Kr. e. harmadik évezredtől kezdve. Az ókorban híresek voltak a babilóniaiak Kr. e. 2105-1240 fehér és vörös bőrei. Ezekből lehetett a legkényelmesebb cipőket készíteni. Rómában Diocletianus (Kr. u. 284-304) Edictuma és Maximaltarifája igen drága babilóniai fehér és vörös bőrt sorol fel. Bőrt és textíliákat akkor lehetett igazán szép színűre festeni, ha előbb timsóval dolgozták meg őket. Ez indokolná a timsó középkori európai keresettségét.

Mivel Európában a bizánci bőrök kikészítéséhez használt timsót ismerték, a bőrkikészítő mesterek elnevezése a timsó latin – *aluta* – neve után: *alutarius* lett. Ennek magyar megfelelője a szintén bizánci újjörög eredetű "tímár" szó.

Erdélyi László 1902. 76. szerint IV. Béla magyar király 1240-ben Albeus mesterrel, nyitrai főesperessel összeíratta a szentmártoni apátság birtokainak határait és népeinek köteles szolgálatait. Ebben található a következő mondat: "Hec sunt nomina sutorum de eodem predio, qui alio nomine tymar dicuntur..." Itt tehát biztos a sutor-tímár megfelelés. A középkori sutor-tímárok maguk készítették ki bőreiket, amelyekből ugyanők varrták meg a szükséges ruhákat, lábbeliket. A sutor-tímár pedig bizánci módra megdolgozott timsós-szömörccés bőrt készített.

b.) Arabok, Spanyolország. A harmadik út, amelyen a timsós ruházat számára való bőrkészítés Európába kerülhetett az arabokkal kapcsolatos, mégpedig azok Észak-Afrikán át Spanyolországba tartó ágával a IX-X. században. Ilyen módon ez az eredetileg keleti, timsós-szömörccés bőrkikészítési mód nyugat felől is kerülhetett Európába, s innen vissza a magyarsághoz. Mivel ismert volt a mórok készített bőrt timsós megdolgozása, a bizáncihoz hasonlóan itt is a timsó latin: *aluta* nevéből képezték a timsóval dolgozó bőrkikészítő mesterek "alutarius" nevét.

Az arabok bőrkikészítését jelzi néhány elnevezés is, így a Marokkóban készült bőrt "marocain" neve és a spanyolországi Cordobában készült "kordován". Érdekes az európai és magyar kordován története. Eredetileg timsósan-szömörccésen készített bőr lévén, a XIII. századi Nyugat-Európában készítése lassan átment a tiszta növényi készítésbe. De magyar területen – timsós környezetben – az 1405-ből való Schlägli Szójegyzékben a kordován még "adalutum garduan". Comeniusnál 1647-ben az "Alutarius ... timar".

A timsó legismertebb és legbővebb lelőhelye a kisázsiai Phocaea volt, ahonnan az egymással néha rivalizáló Génován és Velencén keresztül került ez a fontos ásvány Európába. Ám az oszmán-törökök előnyomulásával a kis-ázsiai timsólelő-

helyek fokozatosan elzáródtak Európa számára. Ezzel párhuzamosan Európában egymás után fedeztek fel timsólelőhelyeket. Ezek között leghíresebb volt a pápai államban lévő Civita Vecchia-i timsó. A pápai állam minden eszközzel igyekezett elnyomni a többi európai timsóföldéket. Prominens helyzetében tetszés szerint magasra emelte a timsó árát – nemegyszer magasabbra a Phocaeából kerülő úton hozott timsó ára fölé. Pápák sora kiátkozással fenyegette meg azokat a városokat, királyokat, akik nem a pápai timsót vásárolták. Így 1504-ben Ausztriai Szép Fülöpöt egyházi átokkal kellett fenyegetni, mert kis-ázsiai timsót vásárolt.

2. A fonott férfihaj

Valószínűnek látszik, hogy a honfoglalás körül a magyar férfiaknak fonott volt a haja. Ezt két ábrázolás is mutatja: Az egyik a X-XI. századi ún. csernyigovi ezüstveretes ivókürtön látható László Gyula 1967. 16. oldal után (*1. ábra*). Egy kissé későbbi, XII. századi magyar torzképen egy regensburgi vállkövön látható László Gyula i.m. 17. oldal nyomán (*2. ábra*). Mindkét ábra világosan mutatja a magyar férfi fonott haját.

A XIII. századi német Reimchronik így ír a magyar férfiak fonott hajáról: "Die Ungern, die zu Ottokars von Böhmen Hochzeit kamen ... Sie hatten lan; Haar geflochten." (Schulz Alwin 1889, 121.) Magyarul: A magyaroknak, ak Csehországi Ottokár lakodalmára jöttek, hosszú, fonott hajuk volt.

1. ábra: Fonott férfihaj. Két vadász a X. századi csernyigovi ezüstveretes ivókürtön. László Gyula 1967, 16.

2. ábra: Fonott hajú magyar férfi torzképe a XII. századi regensburgi vállkövön. László Gy. im. 17.

3. ábra: Fonott hajú magyar, XIV. század. A magyarok bejövetele Pannóniába. Képes Krónika faksimile kiadás 1964, 21.

4. ábra: Fonott férfihaj. XVII. századi ifjú erdélyi gróf. Szendrei János 1905, címkép.

hajfonatra emlékeztető motívumáról, az egész stílus neve "Zopf" lett. Nyugat-Európában e fonatmotívum elterjedése talán összefügg a kuruc kori, Francia- és Németországba emigrált magyar huszárok hajviseletével, így ez nyugatról is viszakerülhetett a magyar urak, későbbben parasztok hajviseletébe. Garay Ákos még 1911-ben öreg, a Tolna megyei Apáti pusztáról való bérest rajzolt két fonatba fonott hosszú hajjal (5. ábra).

3. Űstök

E hajviseletforma legrégebbi – szövegbeli – említése szintén a Képes Krónikában található. Itt azt meséli el a krónikás, hogy a magyarok a Szent Istvánt követő Péter király (1038-1041 és 1044-1046) ellen behívták az országba a lengyelekhez, majd az oroszokhoz menekült két Árpád-házi herceget, Andrást és Leventét.

Fonott férfihajat mutat a XIV. századi Magyar Anjou Legendárium, és a valamivel későbbi, a XIV. század harmadik harmadából származó Képes Krónika azon jelenete, amelyen László herceg, a későbbi magyar király (1077-1095) a leányrabló kun két hajfonatát szorosán fogja, míg a lány szekercével levágja annak fejét. (M. Anj. Leg. XLIV.) Ugyanaz a jelenet látható a Képes Krónika 72. oldalán, de a kun hajfonatai nem ilyen világosak.

Fonott hajú magyarokat ábrázol a Képes Krónika azon jelenete is, amely Pannónia földjének, fűvének és vizeinek megvételeét mutatja a szláv Szvatopluktól, a Képes Krónika 21. oldalán (3. ábra). Itt egy háttal álló, kékruhás magyarnak valószínűleg egy fonatba, míg egy ugyancsak háttal álló, pirosruhás magyarnak jól látszik két fonatba fonott haja.

Ezután hosszú szünet következik a befonott hajú magyar férfiak – feltehetően folyamatosan élő – ábrázolásában. Csak majd egy XVII. századból való, színezett metszeten tűnik fel újra, amely ifjú erdélyi gróftól ábrázol, egyetlen fonatba fonott hosszú hajjal, Szendrei János, 1905. címképe nyomán (4. ábra).

A XVIII. századi osztrák barokk,

5. ábra: Fonott férfihaj. Garay Ákos 1911, 81. Öreg béres Apáti puszta, Tolna m.

6. ábra: Gróf Homonnai Drugeth György országbíró, Zemplén és Ung megye főispánja. Megh. 1620. Nemes-Nagy 1900, 60. fekete tábla, 4. rajz.

De segítségük fejében azt kérték a hercegektől, hogy visszatérhessenek régi pogány hitükhöz, hogy lerombolhassák a templomokat, és megölhessék a püspököket. Közülük egy Vatha nevű magyar volt az első, aki a Krónika szerint az ördögnek ajánlotta magát – dedicavit se demonis –, leborotváltatta a fejét – radens caput suum –, és három fonatot hagyott a homloka fölött a pogányok régi szokása szerint – et cincinno dimittens sibi per tres partes ritu paganorum. (Képes Krónika, 10. oldal.)

Ez a történet azt jelenti, hogy így emlékezett a Gesta Ungarorum 1200 körüli írója a XI. századi magyarokra. De beretvált fejű magyarokat sem az Anjou Legendárium, sem a Képes Krónika nem mutat. A Képes Krónika szövege azonban említ kopaszra nyírott fejű harcosokat, mégpedig kunokat. Elmeséli, hogy a kunokkal való harcaikban a magyarok úgy aprították kardcsapásaikkal a kunok frissen beretvált fejét, mint az érett tőköt. A Krónika szövege: "Capita quippe

Cumanorum noviter rasa, tamquam cucurbitas ad maturitatem bene perductas, gladiorum ictibus disciderunt". (Képes Krónika, 124. oldal.)

Vatha borotvált feje és az elől meghagyott három fonat, későbbben hajcsomó, neve a magyar nyelvben: üstök. De e keletinek hangzó szónak (első előfordulása az 1405 körüli Schlágli Szójegyzékben) a TESZ. III. 1056. szerint "Iráni és török származtatása nem fogadható el".

Magyar üstökről csak a török hódoltság korából, a XVI-XVII. századból vannak ábrázolásaink. Üstökös magyar látható Óvár 1585-iki látképén (Nemes-Nagy 75. tábla, 10. ábra). Üstökösen ábrázolja Nemes-Nagy gróf Homonnai Drugeth György országbíró (megh. 1620), Zemplén és Ung megye főispánját a homonnai templomban lévő sírköve után (Nemes-Nagy 60. tábla, 4. ábra) (6. ábra). Üstökös a feje gróf Esterházy Miklós nádornak (megh. 1645), az őt ábrázoló képen (Nemes-Nagy XXIV. színes tábla 5. ábrája után. Hasonlóképpen üstök látható Haller István kükküllői főispán és Erdély generálisának képen (Nemes-Nagy XXIII. színes tábla 1. ábrája után). Meghalt 1657-ben.

Apor Péter XVII. század végi gyermekkoráról írva, így idézi fel az üstökös hajviseletet: "... fejét ki-ki inkább leberetváltatta, s úgy üstököt hagytanak maguknak, azt szépen felkötötték s abban gyönyörködtek, mennél nagyobb csomót köthetnek az üstökökön. Ritkán némellyeknek volt abba füzve vagy kevés pántlika, vagy kevés sinór, kivált a gyermekeknek." Apor Péter 1736-ban fejezte be *Metamorphosis Transylvaniae* című munkáját (1978, 69).

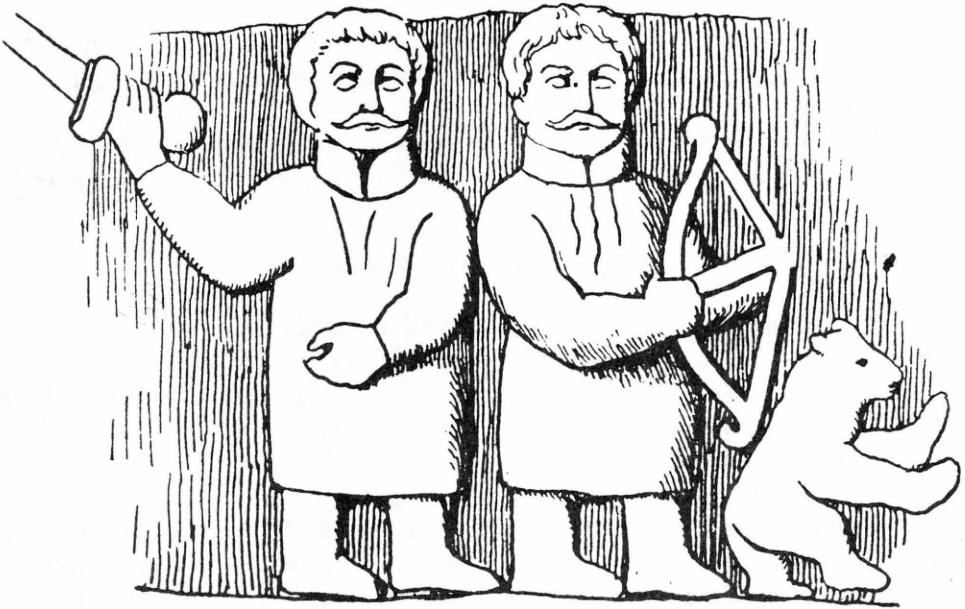
Üstökös adat Szeder Fábiánál (TGy. 1819. VI. 42-43. A' palócok): "1780 körül még voltak olyan öregek az észak-magyarországi palócok földjén, akik az üstökön kívül egész hajukat leberetváltatták. Mostan az idősebbek előhajokat homlokokon csomóba tekerik és felálló rövid üstököt viselnek; a' legények pedig homlokok felett üstököt kötnek és' azt három ágba fonyván hátra lódítják."

1765-ből a nagykunoknál olyan büntetésről írt Györffy István (1937, 120.), amelynél üstökénél fogva akasztották fel a bűnöst.

4. A férfiruhák álló gallérja

A férfiruhák álló gallérjának valószínű legkorábbi ismert magyar ábrázolása az 1200 körülről való ún. kisbényi oszlopfőn látható, amely vadászatra induló közrendűeket mutat (Nemes-Nagy 20. fekete tábla 10. ábrája (7. ábra). Ezt az adatot megerősíti a szintén a XIII. századból való – már idézett – német Reimschronik szövege (Schultz Alwin 1889, 321-322.), amely így szól: "Den Ungern... Ein med-rein geprem auf einem hohen gollir ..." (Magyaroknak ... szörme perem magas galléron).

Az álló gallérnak időben és térben messze keletre visszavezethető ábrázolása több helyen is látható a Képes Krónikában. Például az 5. oldalon "A" iniciáléban a csodaszarvas mondája, az előtérben Hunor vagy Magor. Vagy ua. 36. oldalán "Botond és a görög harcos párviadala Konstantinápoly kapuja előtt" (8. ábra).

7. ábra: Férfiruhák álló gallérja. Kisbényi oszlopfő, 1200 körül. Medvevadászatra induló közrendűek. Nemes-Nagy i.m. 20. fekete tábla, 10. kép.

8. ábra: Férfiruhák álló gallérja. Botond és a görög harcos párviadala Konstantinápoly kapuja előtt. Képes Krónika 26. kép.

9. ábra: Kéznel hosszabb ruhaujjak. Idegen nemzetségek bejövetele. Képes Krónika 32. kép.

A XV. századból, 1486-ból a bautzeni Ortenburg vár kaputornyában a magyar Mátyás király ülő szobra látható, felsőruháján álló gallérral (Balogh Jolán 1966, 408. ábra).

Álló a gallérja a magyar huszárság ruházatának, amely a huszársággal együtt a XVIII. század elején annak dolmányairól és mentéiről Nyugat-Európában elterjedt.

5. A kéznél hosszabb ruhaujjak

A honfoglaló magyarság ruházatában való meglétét ismét a Képes Krónika 21. oldaláról már idézett, Pannónia megvétele ábrázoló jelenete mutatja. Az egyik, jobb alsó sarokban álló alak felsőruhájának jól láthatóan hosszabbak az ujjai a kezénél. Ugyane Krónika 32. oldalán az idegen nemzetségek bejövetele látható magyar földre. Itt a jobbról, tehát kelet felől jövő csoportban két személynek is hosszabbak a ruhaujjai a kezeiknél (9. ábra).

A kéznél hosszabb ruhaujjak elérhették a magyar öltözetet későbbben is, az oszmán-törökök egyenes, vagy régi keleti elemeket újraélesztő hatásaként. Magyar anyagban ilyen a tévesen „Mátyás kabát”-nak nevezett, de brokátjának mintája szerint XVI. század eleji ujjas (Höllrigl), amelyet Nemes-Nagy XVI. színes táblájának 1. ábrája mutat.

A kéznél hosszabb ruhaujjak a XIX. századi magyar parasztviselésben is tovább éltek. Nyárády Mihály 1939, 160. oldalán a múlt század végi, Északkelet-Magyarország Rétköz nevű vidékéről így írt: "A pásztorok ingujjait bővebbre, földig érőre is készítették". A mezőkövesdi és a Baranya megyei, kölesdi férfingek ujjai szintén hosszabbak voltak a kéznél Varga Anna 1940, 186. oldal szerint. A magyar Alföldön egy "csüves" nevű ködmönről ír Ecsedi István 1914, 168-169: "... ami juh vagy purzsa bőr, két vállából térdén alól érő hosszú ujjá nyúlik ki."

6. A ködmön

Tagja volt a honfoglalás kori magyar öltözetnek egy hosszabb-rövidebb szőrmeujjas, amelynek a XVI. század végétől ismert magyar neve: ködmön. A TESz. II. 603. szerint ennek alapszava 'ruhát felvevő' jelentésű, ótörök eredetű alapszó a törökség minden ágánál kimutatható, – ám nem 'szörme' jelentéssel.

Eddig ismert első előfordulása a ködmön szónak 1317-ből való "Petrus dictus Kudmenus" (OkI Sz. 533.). De Molnár Albert 1604-ben megjelent szótárában a "pellitus" szó jelentése "ködmönnel bélelt", tehát itt e szónak már bizonyos 'szörme' jelentése van. Az OkI Sztárban (532. old.) 1492-ben a ködmön "Kewdmwn". (OkI Sz. "... 1518: Vnam subam kewdmwn. OL D 26193). Ezekben az adatokban a ködmön szónak már világos a 'szörme' jelentése.

Zichy István, "A Képes Krónika miniatűrjei viselettörténeti szempontból" című munkájában (Petrovics Elek Emlékkönyv Budapest, 1934) azt írja, hogy "... XI. századi török, magyar, orosz és lengyel viselet volt a ködmön". (Kresz Mária, Népi szücsmunka, 1979. 25. oldal nyomán.)

A magyar XIX-XX. századi anyaghoz érve, Kresz Mária i.m. 24. és 26. oldalán hat féle, hol rövid, hol hosszú ködmön-szabást mutat be, derékban todatlanokat és derékban toldottakat, egyenes és íves derékkal, és nem ilyenek a Nemzeti Múzeum és az Iparművészeti Múzeum dolmányainak és mentéinek "szabásai" sem. Itt utalni kell Ecsedi István 168-169. már idézett munkájára, amelyben a "csüves" nevű mente térden alul érő ujjaira utal.

A paraszti ködmönök régi színe a timsós készítésre utaló fehér volt. A múlt század végén a barna színű cseres bőrök hatására a timsós fehér bőrt utólag sárgásbarnára festették, különféle fákon termett gombák levéből készült festékekkel (Kiss Lajos 1926, 1927).

A ködmön a szegénység, parasztok és pásztorok ruhadarabja volt. Radvánszky úri anyagában nem is fordult elő. Zoltai 1938, 91. szerint "... A szűcsök 1598. évi articulusai ... (a ködmön). Előírás szerint az inas bériben járt." (Zoltai, Ethn. 1938, 91.).

Kecskemétről Szabó Kálmán 1942, 53. szerint: Tanácsi jegyzőkönyvek igazolják, hogy "a 17. századtól kezdve majd napjainkig a juhászoknak a számadótól az isztrongahajtó gyerekekig szerződésileg adtak a gazdák ... ködment, szűrt, subát". (Szabó Kálmán, Kecskemét pásztorélete. NÉ. 1942. 53.). Ezek az adatok kifejezetten paraszti, pásztori, illetve juhász ködönt említenek a XVI. század végétől – a XVII. század elejétől. Hasonló értelmű Györffy István 1930, 16. egy igen érdekes adata Báthory Mihály, Hantos trombita 1664. 143. című munkájából, amely így szól: "Angliai posztó, kamuka és tafota helyett (ezek drága textíliák voltak) szűrt, koedment vet nyakatokban". (Györffy István, A cifraszűr. Budapest, 1930. 16.).

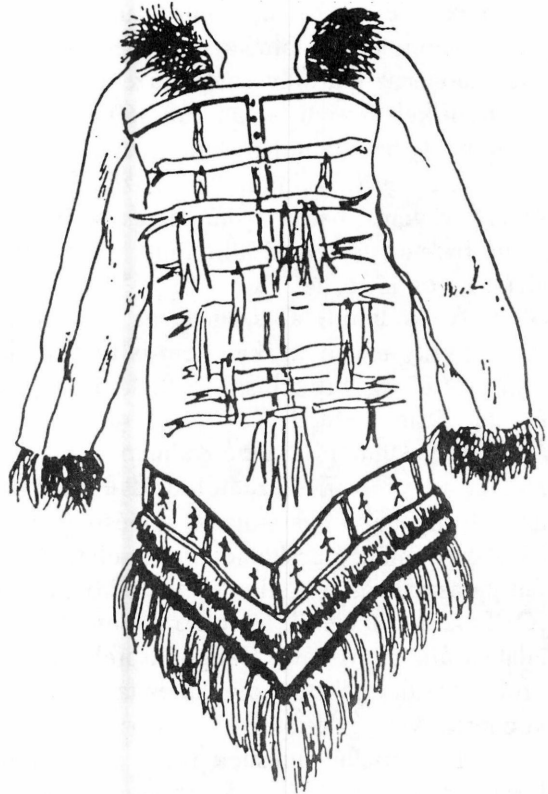
'Ködmön' jelentésűek még a csüves mellett a daku és a bekecs szavak. A bekecs lengyel eredetű szó, 1586 óta adathozható. Alapszava Bekes Gáspárnak, Báthori István lengyel király magyar hadvezérének családnévvel azonos (Bekes Gáspár, 1520-1579 között élt). A róla elnevezett szőrmeujjas valamilyen erdélyi formára, színre vagy díszítésre utal. Mindezek a szavak olyan szőrmeujjast jelöltek, amelyek a honfoglaló magyarság ruházatának részei voltak.

7. A csücsos elejű melles

Kresz Mária "Népi szűcsmunka" i.m. 16. oldal első ábráján finnugor sámán öltözetében mutatja be egy elől csücsos végű melles rajzát. A mellette lévő rajzon egy somogyvári – XI. századból származó – domborművön ugyancsak csücsos végű melles látható (10. ábra). Hasonló, elől csücsosan végződő mellest a Bács-Bodrog megyei Adán is viseltek. Kresz Mária egy 1810-es évekből való német leírást említ. Nyitra megyében a juhok durva bőréből készült jómódú gazdák számára hallatlanul nagy, elől csücsos végű bunda készült "ungeheurer Zipfelpelz" és úgy véli, hogy ez a forma megtalálható a hideg égöv alatt élő népeknél mind Észak-Euráziában, mind Észak-Amerikában (Kresz M. i.m. 11.).

10. ábra: Elöl csúcsban végződő melles, finn-ugor sámán öltözete. Kresz Mária 1979, 1. rajz.

11. ábra: Elöl csúcsban végződő melles XI. századi somogyvári domborművön. Kresz Mária i.m. 2. rajz.

Az eddig hét szakaszban közölt, honfoglalás kori haj-, illetve felsőruha viseletet hol ábrázolásokkal, hol szövegekkel vissza lehetett vezetni a honfoglalás körüli időkig. Egykori meglétük ezek alapján bizonyosnak látszik.

II. De ezeken kívül vannak olyan, kelet felé időben és térben szélesen elterjedő szabások, illetve szabáselemek, amelyek lehetséges honfoglalás körüliek, de sem régészeti leletek, sem ábrázolások, sem szövegek nem mutatják őket. Egyik a magyar szűr szabása, a másik a kiugróan szabott csípő.

8. A magyar szűr szabása

A textíliákból készült ruháknak régiességét jelenti a derékszögűség, ezen belül a többségüknél a vállaknál egyenesen, varrás nélkül forduló középszél is. Ám az elejét és hátát adó középszél túl keskeny a test méreteihez képest, ezért kétoldalt bővítés céljából toldani kellett. A magyar szűrnél ez a toldás téglalap alakú darab-

bal, hosszanti irányban történt, amelyet a középszélhez az ujjak alá varrtak. E be-toldott rész neve aszaj, s ez egyben a magyar szűr jellegzetessége is.

A szűr a pásztorok-parasztok kabát féle felsőruhája volt. Mivel sem ábrázolásból, sem szövegekből a szűr derékszögű-aszajos szabására következtetni nem lehet, szabásának elemzése csak múlt századi megmaradt szűrökön és férfiingeken lehetséges. Nem említi a szürt Radvánszky úri anyagában, és nem található ez a szabás sem a Nemzeti Múzeum, sem az Iparművészeti Múzeum dolmány és mente anyagában.

Szabásukban – és díszítésükben – elemezhető szűröket Györffy István közölt 1930-ban megjelent A cifraszűr című alapvető munkájában. Szürszabású férfiingeket ugyancsak Györffy István mutatott be A magyarság néprajza I. kötetének "Viselet" című fejezetében a Borsod megyei Tardról és a Bihar megyei Tárkányból.

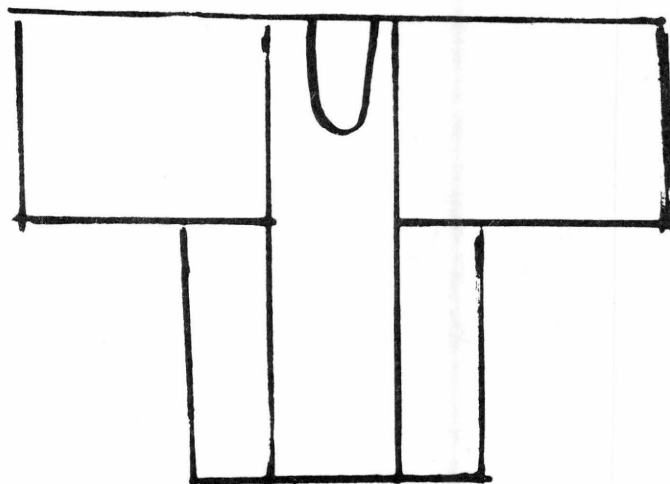
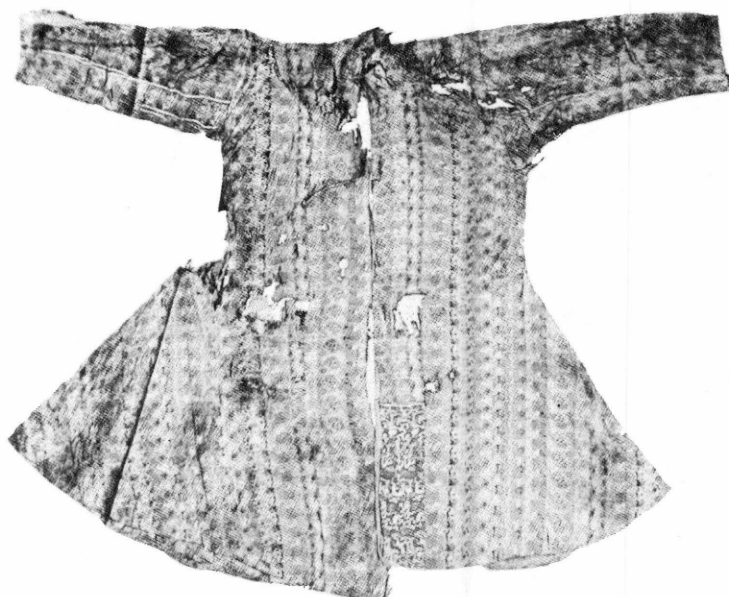
A múlt századi női ingek Palotay Gertrúd által meghatározott, nyakban körülráncoolt és a derék mellé varrott ujjú renaissance típusúak voltak, és meglehetősen dekoltáltak. E szabás renaissance eredetét Mária királynő 1523-ból való esküvői ingén látta. Ugyancsak Palotay Gertrúd szerint ezen renaissance típusú ingek divatja előtt a női ingek is lehettek a vállakba bevarrott ujjú, esetleg éppen szűraszajos szabásúak. Ez feltételezés, mert ilyen szabású ingek nem maradtak meg. De ezt a feltételezést alátámasztják századunk első felében-derekán a volt Jugoszlávia több területén viselt aszajos szürszabású férfi és női ingek.

E renaissance előtti, vállba bevarrott ujjú ingekre utal Apor Péter 1736-ban befejezett *Matamorphosis Transylvaniae* i.m. 55-56. lapján található leírása: "Nem volt akkor ráncban szedett, egész mellyű ingek az asszonyoknak, hanem az ingek elől meg volt hasítva, annak kötője volt, s úgy kötötték meg az nyakoknál, mert akkor éppen az nyakokig fel volt az ingek..."

E szürszabás – magyar területen kívül előfordul különböző darabokon a Balkánon, Egyiptomban (*12. ábra*), Kis-Ázsiában. Ez utóbbi terület Szmirna (ma Izmir) városából Tilke 1922, 43. táblán kifejezetten szürszabású porköpenyt közöl. A volgai finneknél fordul elő ez a szabás – itt hónalj bővítő pálhával, és a Kaukázusban is.

A szűr alul-felül egyforma széles aszaját a magyar és balkáni anyagon kívül keletre, egészen kínai Turkesztánig egy olyan variánsa követi, amelynél az eredetileg téglalap alakú oldaltoldás – talán kényelmi szempontból – lefelé szélesedik. A magyar területre az alul-felül egyforma széles aszaj a jellemző. De lefelé szélesedő az aszaja a dunántúli kanász-szűröknek, ám ez itt a múlt századi, polgári-nemesi kerek köpenyek hatása volt.

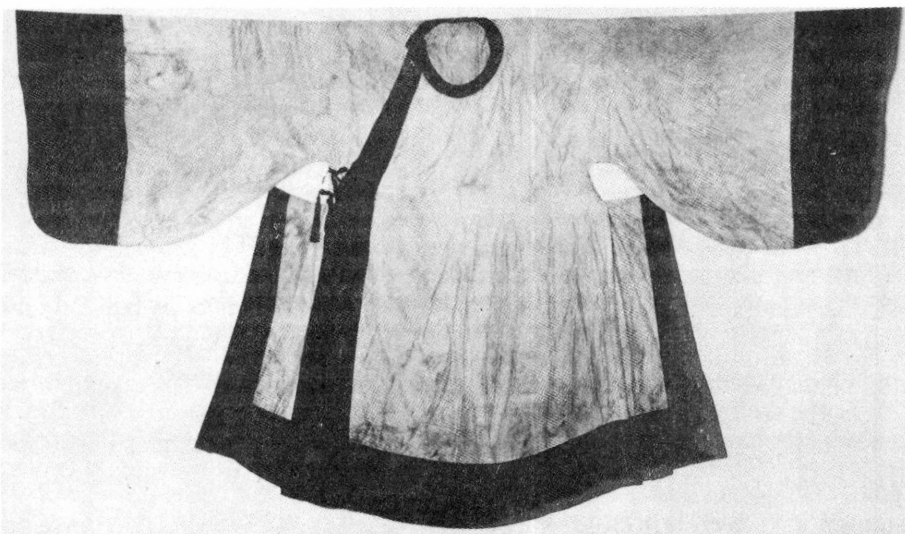
Mint a fentiekből is látható, a régies-aszajos szürszabás ma és a közelmúltban a magyarságtól messze keletre mutat – nyugatra nem – így lehetséges, hogy a honfoglalás körüli magyarság ruházatában is ismert volt.

12. ábra: Kiugróan szabott csípő a kínai Han dinasztia (Kr. e. III. sz.-Kr. u. III. századig) korából.
Chinese Clothing 427. kép.

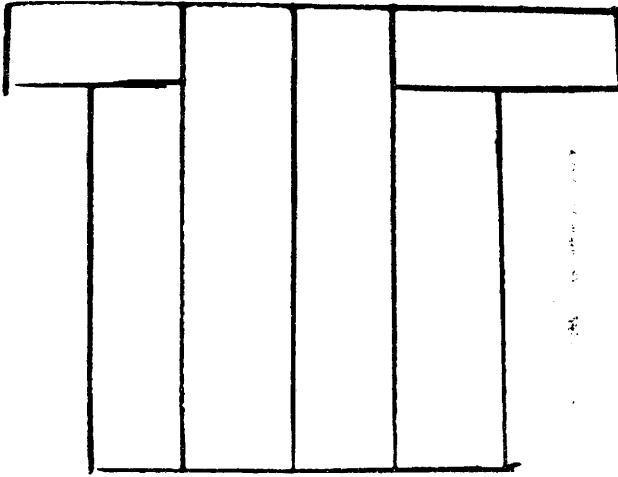
9. A kiugróan szabott csípő

A magyar ruházati anyagban csak hódoltság kori, kabát féle felsőruhákon mutatható ki, feltehetően az oszmán-török öltözet hatásaként. Ilyen az 1503-ban készült Oláh Miklós gyermekkori kis mentéje és több XVII-XVIII. századi úri dolmány és mente.

13. ábra: Kiugróan szabott csípő a kínai Ming dinasztia (Kr. u. XIV. század) korából. Chinese Clothing 427. á. vagy u.o. 473. á.

Feltehetően ezek hatásaként a Néprajzi Múzeum szűrűjjas anyaga legnagyobb részének – 97 szűrűjjasból összesen 58 szűrűjjas – csípője kiugróan szabott. A magyarságon és oszmán-törökségen kívül előfordul a lengyeleknél, a románoknál és a Balkánon, majd Kis-Ázsiában és a Kaukázusban. A párizsi Musée de l'Homme perzsa anyagában általános, és innen keletre egészen a kínai anyagig követhető. E távolkeleti vidéken a kínai Chinese Clothing é.n. Scholor Books Publishers, Shanghai című gyönyörű album ilyen formájú ruhadarabot közöl a Kr. e. III. századtól a Kr. u. III. századig uralkodó Han dinasztia korából, majd a Kr. u.

14. ábra: A magyar szűr szabása. Rajz. Gáborján A.

XIV. században uralkodó Ming dinasztia korából (12-13. ábra). Az idézett, Han dinasztia korából származó, kiugró csípőjű felsőruha lehetővé teszi e szabásnak a honfoglaló magyarságnál való feltételezését.

A dolgozat öszszefoglalási kísérlete olyan eljárásoknak (magyar bőr), hajviseleteknek (fonott haj, üstök), olyan ruházati elemeknek (álló gallér, kéznél hosszabb ruhaujjak) és ruhadaraboknak

(ködmön, elől csúcsban végződő bőrmelles), amelyeket ábrázolások és szövegek biztosan honfoglalás körülieknek mutatnak.

Egy másik – legalább olyan archaikus, – de kisebb csoport (a kiugróan szabott csipő és a magyar szűr szabása) – amelynek tagjait szövegek és ábrázolások híján – csak lehetséges honfoglalás körülieknek mondhatunk.

Mind a biztosan, mind a lehetségesen honfoglalás körülieknek mondott elemek, jellegzetességek a magyarságtól, a lengyel, cseh, szlovák és balkáni anyagon keresztül messze kelet felé, néha a Távol-Keletig követhetők, nyugat felé azonban hiányozni látszanak.

A felsorolt anyag mutatja, mennyire szívósan – egészen a recens népviseletekig – élnek olyan elemek, jellegzetességek, amelyek a honfoglalás körüli időkből származnak.

Budapest

GÁBORJÁN ALICE

IRODALOM

- APOR Péter
(1736 Alsótorja) *Metamorphosis Transylvaniae*. Bukarest, 1978
- BALOGH Jolán
1966 *A művészet Mátyás király udvarában*. Budapest
- BOUCHER, Francois
1965 *Histoire du costume*. Paris
- COMENIUS
1647 *Index vocabulorum*. Gyula-Fejérvár

ECSEDI István

1914 *A hortobágyi puszta élete*. Debrecen

ERDÉLYI László

1902 *A pannonhalmi főapátság története*. Budapest

GÁBORJÁN Alice

1970 *Adatok a szűr kialakulásához*. Ethnographia LXXXI. 467-490.

1975 *A magyar szűr eredetének kérdéséhez*. Néprajzi Értesítő LVII. 155-187.

1985-88 *Keleti elemek a magyar ruházatban*. Néprajzi Értesítő LXVII-LXX. 19-50.

1993 *Szűrűjasok*. Budapest

GARAY Ákos

1911 *Régi magyar hajviseletek*. Néprajzi Értesítő XII. 81-99.

GYÖRFFY István

1930 *A cifraszűr*. Budapest

1937 *A nagykun viselet a XVIII. században*. Ethnographia XLVIII. 114-139.

1941 *Viselet*. A magyarság néprajza. I. 324-372. Budapest

HÖLLRIGL József

1938 *Régi magyar ruhák*. Budapest

KÉPES Krónika

1964 *Hasonmás kiadás*. Budapest

KISS Lajos

1926 *A szücsmesterség Hódmezővásárhelyen*. Néprajzi Értesítő XVIII. 153-169.

1929 *A nyíregyházi szücsmesterség és szücsornamentika*. Debrecen

KRESZ Mária

1979 *Népi szücsmunka*. Budapest

KROPFF Lajos

1898 *Magyar bőr Angliában a XIV. század végén*. MGSZ. V.

LA LANDE

1767 *L'art de l'hongroyeur*. Paris

LÁSZLÓ Gyula

1967 *Hunor és Magyar nyomában*. Budapest

LEVÁRDY Ferenc

1975 *Magyar Anjou Legendárium*. Budapest

NEMES Mihály – NAGY Géza

1900 *A magyar viseletek története*. Budapest

NYÁRÁDY Mihály

1939 *Az ajaki népviselet*. Szabolcs megye monográfiája. Budapest

PALOTAY Gertrúd

1931 *A magyarországi női ingek egy szabástípusa*. Néprajzi Értesítő XXIII. 152-153.

RADVÁNSZKY Béla

1879-1896 *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. Budapest

SZABÓ Kálmán

1942 *Kecskemét pásztorélete*. Néprajzi Értesítő XXIV. 1-62.

SZEDER Fábán

1817 *A' palócok*. TGy. VI.

SZENCZI MOLNÁR Albert

1604.a. *Dictionarivm Latino-Vngaricvm*. Noribergae.

1604.b. *Dictionarivm Vngarico-Latinvm*. Noribergae

SZENDREI János

1905 *A magyar viselet történeti fejlődése*. Budapest

SZIKSZAI FABRITIUS Balázs

1590 *Nomenclatvra sev Dictionarium Latino-Vngaricum*. Debrecini

SCHULZ Alwin

1889 *Das höfische Leben zur Zeit der Minnesänger*. Leipzig

TILKE, Max

1922 *Le costume en Orient. Berlin 1925 Osteuropäische Volkstrachten*. Berlin

VARGA Anna

1940 *Két szomszéd falu. Adatok Kölesd (magyar) és Kistormás (német) községek összehasonlító néprajzához*. Szeged

ZOLTAI Lajos

1938 *A debreceni viselet a XVI-XVIII. században*. Ethnographia XLIX. 75-108, 287-315.

ZICHY István

1934 *A Képes Krónika miniatűrjei viselettörténeti szempontból*. Petrovics Elek Emlékkönyv. Budapest

ZICHY Jenő

1897 *Kaukázusi és közép-ázsiai utazások*. Budapest

ELEMENTE DER LANDNAHMEZEIT IN DER UNGARISCHEN KLEIDUNG MIT BESONDEREM HINBLICK AUF DIE UNGARISCHE VOLKSTRACHT

Im Aufsatz werden Kleidungsstücke aufgezählt, deren Anwesenheit zur Zeit der Landnahme mit Bestimmtheit anzunehmen ist. Ferner gibt es Kleidungselemente, die weder mit schriftlichen Quellen, noch mit Darstellungen nachweisbar sind, da wir sie aber historisch und geographisch bis zum fernen Orient verfolgen können, ist ihre Anwesenheit zur Zeit der Landnahme als eine Möglichkeit zu akzeptieren.

I. Bestimmt anwesend zur Zeit der Landnahme:

1. Mit Alaun bereitetes ungarisches Leder. Bereitungsdauer: 2-4 Wochen, im Unterschied zum mittelalterlichen europäischen Verfahren mit pflanzlicher Gerbsäure, welches 2-4 Jahre beanspruchte. Das ungarische Leder wurde mit einem Messer rasiert, wodurch die Haarwurzeln im Leder blieben und es stärkten. Beim europäischen Verfahren wurde das Leder mit kalkiger Gärung erweicht und die Haare sodann mit der Hand herausgerissen. An der Stelle der Haare entstanden dadurch viele kleine Löcher, wodurch das Leder geschwächt wurde.

2. Das geflochtene Haar der Männer, seit dem 10. Jh. bildlich dargestellt.

3. Eine übriggelassene Haarlocke auf dem glatt rasierten Kopf oberhalb der Stirn, wie in der Bilderchronik berichtet.

4. Der stehende Kragen der Männerkleider, zu sehen am Säulenkapitell von Kisbény aus der Zeit um 1200.

5. Über die Hand hinausreichende Kleiderärmel, zu sehen in der Bilderchronik (Abb. 21. und 32.).

6. Die „ködmön“ genannte Pelzjacke und

7. Die vorn spitz zulaufende Pelzweste in Form des Zipfelpelzes.

II. Möglicherweise zur Landnahmezeit vorhanden waren

8. Die scharf ausladenden Hüftenteile der ungarischen Mäntel und Jacken.

9. Der Schnitt des später „szür“ genannten Lodenmantels.

Die deutschsprachige Version dieser Abhandlung s.: Acta Ethnographica Hungarica, 41. 1996. S. 93-110.

Alice GÁBORJÁN

NYUGAT-DUNÁNTÚL (VAS MEGYE) NÉPMŰVÉSZETI ÖRÖKSÉGE

Az 1980-as évek második felében a *Népművészeti örökségünk* című sorozat keretében három megye népművészeti monográfiája jelent meg (Bellon – Szabó 1987, Gazda – Varga 1989, Juhász 1990). A sorozatszerkesztői előszóból kiderül: „A sorozat nagy feladatot vállal: bemutatja a hazai és a határainkon túli magyar népművészet s a magyarországi nemzetiségi csoportok népművészetének örökségét, a táji-területi keretekben írt monográfiákkal. Képpen, rajzban, leírásban minél több tárgyi emléket kíván hozzáférhetővé tenni, ebben az értelemben tehát a sorozat kötetei forráskiadvány-értékűek. A tárgyak mellett közreadja a rájuk vonatkozó, részben szakkiadványokban rejtőző, részben újonnan összegyűjtött ismereteket.” (Bellon – Szabó 1987, 5)

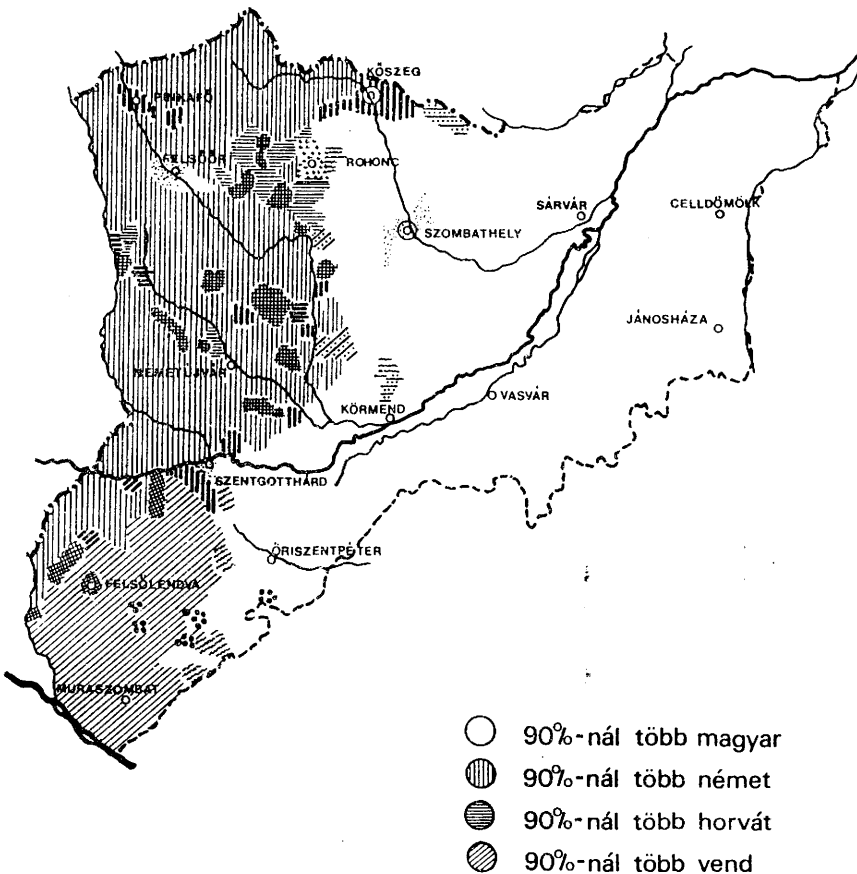
Az előkészítő munkálatok során még 1989-ben elkészült a Vas megyei feldolgozás tématerve, s benyújtásra került a sorozatot megjelentető Európa Könyvkiadóhoz (Gráfik 1992). A rendszerváltás időszaka sajnos nem kedvezett a megvalósulásnak. Az előkészületek azonban nem voltak hiábavalók. Vas Megye Önkormányzata 1995-ben úgy határozott, hogy a honfoglalás 1100-ik évfordulója alkalmából jelentős anyagi áldozatot vállalva kiadja a monográfiát (Gráfik 1996).

Vas megyére vonatkozóan a kutatóknak és a kutatásnak látszólag könnyebb volt a helyzete, ugyanis a korábbi áttekintések, összefoglalások aránytalanul szerényebb anyagra vonatkoznak, mint amelyet megítélésünk szerint a térség népművészete indokol (ld.: Bátky – Györffy – Viski 1928, Domanovszky 1981, Fél – Hofer – K. Csilléry 1969, Hofer – Fél 1975, Ortutay 1941). E helyzeten elsőként a *Me gyék népművészeti kiállítása* változtatott (K. Csilléry 1973), majd a *Népi díszítőművészet Vas megyében* című kiállítás tette még gazdagabbá és ismertté a megye népművészetéről alkotott képet (Bárdosi 1984, Györgyi 1989). A megyei közgyűjtemények anyagára vonatkozó áttekintések is már előre jelezték a további feltárás jó esélyeit (Nagy 1989, 1992).

Természetesen fölvethető, hogy korszerű-e a kultúra, a népi műveltség, s benne a népművészet földrajzi, politikai, közigazgatási, s olykor nemzeti-nyelvi határokat sem tisztelő jelenségeinek egy adminisztratív, területi tagolás szerinti bemutatása, feldolgozása. Különösen érvényes e kérdés Nyugat-Dunántúltra, s Vas megyére vonatkozóan, e térségnek ugyanis e vonatkozásban több sajátossága is van (Kósa 1989).

E kérdésfeltevést nem kerüli el a sorozatnyitó kötet előszava sem: „A megyehatárokat – módosításaik ellenére – hosszú történeti folyamatok alakították ki,
Ethnographia CVII. (1996) 1-2.

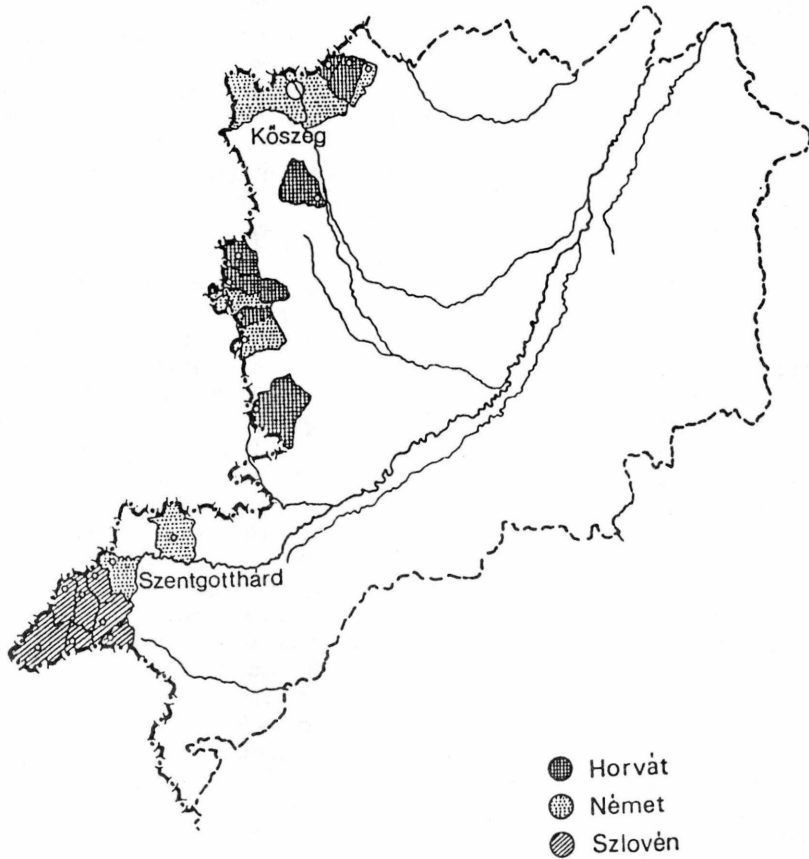
és általában tájegységeket határolnak körül, ha nem is vágnak össze mindig a népi műveltség térbeli tagolódásával. E kötetek nem is kívánnak ilyesmit bizonyítani, hiszen a népművészet élete egyes helyi közösségekben, kis tájegységekben zajlott, számos jelenségének elterjedése viszont megye- sőt országhatárokon is átlépett. ... A megyék ma is működő territoriális társadalmak, saját intézményrendszerrel és öntudattal.” (Bellon – Szabó 1987, 5)

1. ábra: Vas vármegye nemzetiségi térképe

A kifejtettek alapján egyfelől nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a mai Vas megye az 1950. évi területrendezés során kialakított közigazgatási egység, mely korábban lényegesen nagyobb volt. Az első világháborút lezáró békekötés következményeként az 1921-re véglegesült határrendezés a történeti Vasvármegye komoly területi, s népességi veszteségét hozta. Magyarok lakta faluk kerültek a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság és Ausztria fennhatósága alá. Az előbbihez 112, az utóbbihoz 191 települést csatoltak a békeszerződések. Kiepült gazdasági-kereskedelmi és emberi kapcsolatok szakadtak meg, melyek hatására megtorpant az addig ígéretes fejlődés, s a nyugat-magyarországi régió

európai felzárkózásának lendülete. A térség az országon belül egyfajta peremterületté vált, mely helyzet fennmaradt a második világháborút követő években is, s csak az 1980-as évektől nyíltak újra lehetőségek a határokon átnyúló társadalmi, gazdasági és kulturális kapcsolatok kialakítására és fenntartására.

2. ábra: Vas megye nemzetiségi térképe

Másfelől mind a történeti Vasvármegye, mind a mai Vas megye területén összetett és bonyolult kölcsönhatások érvényesültek a nemzetiségileg és nyelvileg heterogén lakosság körében. Szlovén, német, horvát etnikumú közösségek éltek és élnek együtt évszázadok óta a magyarsággal (Borovszky – Sziklay 1898, 379-392).

A magyar-szlovén érintkezés a honfoglalásig visszanyúlóan valószínűsíthető, s szoros összefüggésben van az azonos földrajzi-táji adottságokkal, a hasonló szubalpi térség életkörülményeivel, lehetőségeivel. A Rába és a Dráva közötti térségben már a VI. század második felétől vannak ismereteink a szlovének megjelenéséről. A történeti Magyarországra való betelepítésük kapcsolatba hozható a gyeptelven nyugati határ menti kiépülésével. A Mura és a Rába közötti területek közigazgatásilag a XI. századtól Vasvármegyéhez tartoztak, s az oklevelek tanúsága szerint a Szentgotthárd környéki szlovének lakta faluk a XIII-XVI. század között keletkeztek, összefüggésben az egyházi és világi birtokok, uradalmak kiépülésével, azok munkaerővel való ellátásával. Ezt követően a Vas megyei

szlovén, vend népesség száma az évszázadok folyamán lényegesen csak az első világháborút lezáró határrendezések során változott; a szlovén települések többsége átkerült a mai Szlovéniába. A mai Magyarországon maradt faluk lakosságát etnikai szempontból a ki- és elvándorlás, valamint az asszimiláció csökkentette tovább.

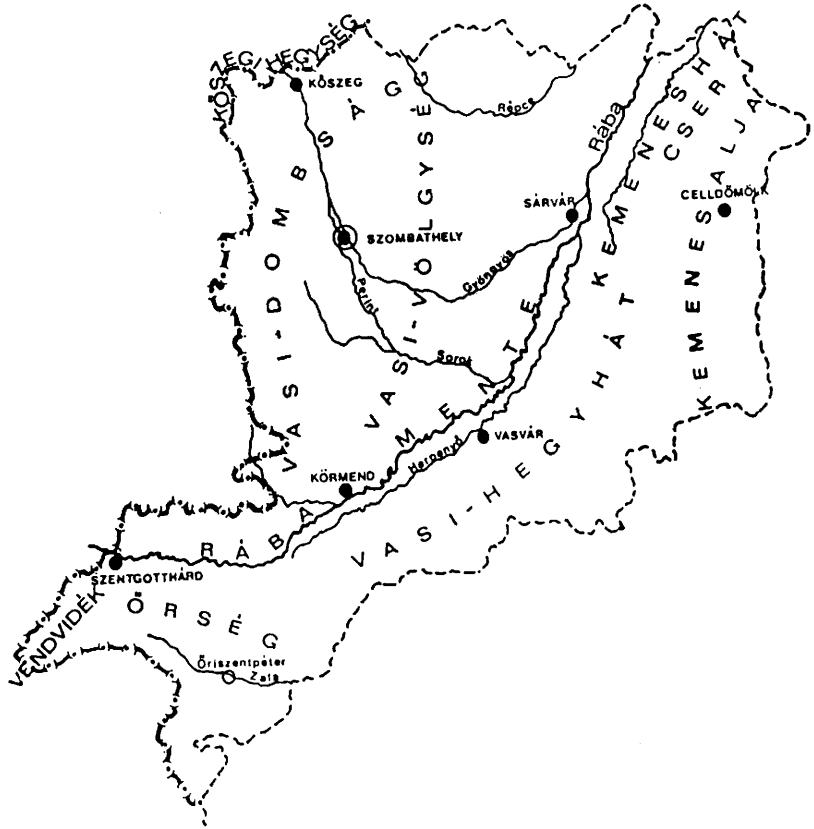
Több szempontból hasonló a magyar-német kulturális kapcsolat is, melynek nyelvhatára szinte ökológiai határral esik egybe a Dunántúl és az Alpok vidéke között. Meg kell azonban emlétenünk, hogy a történelmi Magyarország évszázadaiban a politikai határ a nyelvhatártól nyugatabbra helyezkedett el. A német ajkú lakossággal és kultúrájukkal való érintkezés alaprétégét a nyugati kereszténység terjesztését szolgáló frank és bajor telepítvényesek illetve azok leszármazottai adták. A középkor folyamán, amikor az ország nyugati része osztrák és német főnemesek, arisztokraták birtokába került, további német ajkú népességet telepítettek magyarországi uradalmaikba, akikhez később, a reformáció után, a protestánsok üldöztetése idején, főként Stájerországból újabb német családok csatlakoztak. Az első világháborút lezáró békekötések utáni határrendezés során a német lakosságú faluk többsége Ausztriába került. A mai Vas megyében a történelmi Magyarországon egykor Vas, Sopron és Mosonvármegyék hiencz-eknek is nevezett német ajkú lakosságából a Kőszeg környéki faluk maradtak, s dél felé haladva található még néhány szórvány németlakta település.

Más a történelmi háttere és előzménye Vas megye horvát nemzetiségű lakosságának. Az egykori Vasvármegye északnyugati részén egyes falukban teljes egészében illetve többségben, más településekben német vagy magyar ajkú lakosság közé ékelődve élnek horvátok. A történelmi hagyomány szerint a XV-XVI. század folyamán telepítették be őket. Ősi hazájuk a Balkán-félszigeten volt, ahonnan – csakúgy mint Magyarország más vidékeire – a török elől menekültek. A Vas megyei horvátok többségét a Batthyányak telepítették le uradalmaikban illetve birtokaikhoz tartozó falukban. Az egykori származási helyükre utaló vízhorvát, valamint az új hazát adó tartomány nevéből származtatható gradistyei megjelölés valójában egy nyelvi és kulturális szempontból többé-kevésbé egységes népeiséget jelöl, melynek zöme a trianoni békeszerződések következményeként ma az ausztriai Burgenlandban él, kisebb része pedig a mai Vas megyében a nyugati határszélen található falukban.

A Vas megyében élő nemzetiségekkel kapcsolatban feltétlenül meg kell említenünk, hogy nyelvi szempontból mindegyikük egy archaikusabb, régiesebb változatát őrzi anyanyelvének. Ennek magyarázatát a kibocsátó anyanyelvi közösségtől való évszázados eltávolodás illetve elszigeteltség, s az anyanyelvben időközben végbement irodalmi és nyelvi újítások, fejlődések ismeretének hiánya adja. Mindez természetesen megnehezítette-megnehezíti nemzeti azonosságuknak anyanyelvi síkon való integrálódását, megjelenítését. Az évszázados együttélésen és egymásrautaltságon túl talán ez is közrejátszhatott abban, hogy az első világháborút követő, s Vas megyét is érintő határmegállapító bizottsági meghallgatások során a nemzetiségi lakosságú települések közül több határozottan kinyilvánította Magyarországhoz való kötődését, ragaszkodását. E hűség államigazgatási, vármegyei hivatalos elismerését dokumentálja a Szentpéterfának 1923-ban adományozott „*Communitas Fidelissima*” névvel való kitüntetés, mely természetesen vonatkozott a többi érintett falura (Felső- és Alsócsatár, Olmód, Magyar- és Németkeresztes, Kis- és Nagynarda, Pornóapáti, Horvátlövő) is (Zsiga 1993).

Vas megyében földrajzi értelemben több tájegység, kistáj van, melyek határai nem élesek, némely szakaszokon eléggé összemosódnak. Elnevezéseik főként domborzatra, folyókra, néha erdőkre utalnak, de vannak történelmi, közigazgatási, nemzetiségi eredetű megjelölések is. Ezek az alábbiak:

- Kőszegi-hegység, Kőszeg-Hegyalja. A hegység az Alpok legkeletibb nyúlványa. Déli részének hegylábi területét nevezik hegyaljának, melyen egykor a híres kőszegi vörösborokat termő szőlők és összefüggő szelídgesztenyések díszlettek.
- Vasi dombság. Enyhén tagolt dombvidék, mely a megye egész nyugati részét átfogja a Répcétől a Rába síkjáig.
- Vasi völgség. A Rába bal partján fekvő kavicstakarós terület, melybe északról belenyúlik a Soproni-vasi síkság.
- Rába völgye, vagy Rába mente. A Rába vonalát követő völgy, egyben a folyó ártere, mely észak felé kiszélesedve beleolvad a Rábaköz síkságába.
- Kemeneshát. A Rába-völgy keleti oldalán található, kavicstakaróval fedett magaslat. Valójában egy középtáj neve, mely további kistájakat foglal magába, s ezért nevének használatában van némi bizonytalanság.

3. ábra: Vas megye táji-területi tagolódása

- Kemenesalja. A Kemeneshát és a Marcal zizenyös lapálya között elterülő kavicsal fedett, lankás halomvidék, melyből tanúhegyként emelkedik ki a Ság hegy és a Kis-Somlyó bazaltvulkán kúpjaival.
- Cser, Cserhát. A Kemeneshát Sárvár–Marcaltő közötti lealacsonyodó, kavicsos-homokos, tagolatlan plató. Nevét a mára már eltűnt, egykor itt található csertölgy erdőkről kapta.
- Vasi hegyhát. A Kemeneshát középső szakasza: enyhén tagolt kavicsos-homokos hátság, melyet kelet felé fokozatosan vastagodó vályog, helyenként pedig lösz fed; néhol felszínre kerülő homokréteggel.
- Őrség, Alsó-Őrség (Őrségek, Őrvidék). A Kemeneshát délnyugati vége. Mély, széles völgyekkel tagolt dombvidék. A dombok felszínét az Ős-Rába kavicsotakarója fedi. A Kerkán túl fekvő része a Zalai dombország felé képez átmenetet. Múlt század eleji leírás szerint: „Eörségnek földje általánosan igen agyagos, sok helyeken követses, sovány, terméketlen és nagy részént haszonvehetetlen. Az alacsonyabb és síkabb Helyeken valamivel jobb és ott műveltetik...” (Nemesnépi Zakál 1818). Az Őrség két, területileg elkülönülő részből áll: az északi, kisebb Felső-Őrség ma Ausztriához (Burgenland), a déli, nagyobb kiterjedésű Alsó-Őrség hazánkhoz tartozik.

– Vendvidék. Az Őrség nyugati folytatása, s meredekebb formái miatt Magas-Őrség elnevezése is előfordul. A kontinuos szlovén lakosságról régebben ismeretes Tótföld, Tótság; újabban Szlovénvidék elnevezése is. A terület nagyobb része ma Szlovéniához tartozik.

A népi kultúra területi tagolódása nem minden esetben esik egybe a táji tagolódással, de nagy vonalakban követi azt (Kósa – Filep 1975). A vasi kistajak között vannak amelyek néprajzilag jellegzetesebbek, s a kutatás által jól feltártak, de akadnak amelyekről éppen az utóbbi évek vizsgálatai igazolják, hogy ha néprajzi szempontból nem is képeztek teljesen egységet, bizonyos kulturális és műveltségi javak elterjedésében, s a társadalmi és gazdasági kapcsolatrendszer kiterjedésében, határozottan nem elkülönülve, de különböztek egymástól (Barabás 1989).

Vas megye magyar népességének legrégebbi és kontinuos, s néprajzilag is legmarkánsabban megkülönböztethető történeti-táji s egyben néprajzi csoportja az Őrség. A legkorábbi hiteles néprajzi leírás is e tájegységről áll rendelkezésünkre (Nemesnépi Zakál 1818, Mészöly 1917, Tóth 1970, Paládi-Kovács 1985). Néprajzi szempontból is az Őrség a legjobban feldolgozott (Köbölkuti-Nagy 1983), s önálló kismonográfiája is megjelent (Dömötör 1960).

Vas megye népművészeti örökségének a tervezett monográfiával összefüggő kutatása, elsősorban a tárgykultúrára vonatkozóan a megye egészére kiterjedt. Az áttekintés végére érve nem kerülhetők meg a kérdések: tudunk-e többet Vas megye népi kultúrájáról; feltárultak-e a történeti-táji tagolódásnak új területi megoszlásai; megállapíthatók-e eddig egyáltalán nem, vagy kevésbé ismert jelenségek, folyamatok; fény derült-e a népi műveltség kiterjedésének, kapcsolatrendszerének olyan összefüggéseire, melyek más megvilágításba helyezik Vas megye, s a Nyugat-Dunántúl térségének népművészetéről korábban alkotott véleményünket. Meggyőződésünk, hogy igen, s jelen tanulmányunkban megkíséreljük néhány példán keresztül igazolni állításunkat.

Azt talán fölösleges hangsúlyoznunk, hogy szinte minden egyes téma- illetve tárgykörben nemcsak az eddigi adatok feldolgozására került sor, hanem új források, eddig ismeretlen tárgyi és más jellegű emléktanyag feltárása és tárgyalása is szolgálta ismeretünk gyarapodását. Így pl. a legkülönbözőbb alkalmak során s más-más céllal felvett tárgyleltárak, a céhes mesterségek és a céhen kívüli kézművesség minden eddiginél alaposabb számbavétele, az árszabások és árbecslések tárgyakat meg-elevenítő és minősítő adatainak figyelembevétele, köz- és magángyűjtemények elsőként közreadott műtárgyai, archívumok és adattárak tárgykultúrára vonatkozó feljegyzéseinek, kéziratának felhasználása. Mindezek az egyes fejezetekben ugyan eltérő módon és arányban, de mennyiségileg mindenképpen növelték adatainkat Vas megye népi kultúrájáról. Természetesen nemcsak mennyiségileg, hanem részben összességükben, részben az egyes források jellegéből eredően, minőségileg is új ismeretekre tehetünk szert. Mára nem látott bőséggel és gazdagsággal mutathatjuk be Vas megye népi műveltségének népművészeti, esztétikai szempontból megkülönböztetett figyelmet érdemlő műtárgyállományát.

Példaként felidézzük, azt a remélhetően szakkutatásunk számára is jelentős emléktanyagot, mely a népi írásbeliség, és a népi illetve népies ábrázoló művészeti tevékenység XVII-XVIII. századi meglétét és több irányba mutató, lehetséges kapcsolatrendszerét tárta fel az emberélet forduló kapcsán.

Nem hallgathatjuk el ugyanekkor, hogy bizonyos területeken, mint pl. a népi hangszerek terén emléktanyagunk és ismereteink – legalábbis jelenleg és Vas megyére vonatkozóan – a remélnél, s ismerve a népdal és néptánc/népzene gazdagságát (Barsi 1987, Békefi 1976, Halmos – Lányi – Pesovár 1988), szerényebbek a föltételezettnél és a szakmailag szükségesnél.

Vas megye népművészeti örökségének e mennyiségileg és minőségileg új példatára egyrészt megerősítette eddigi tudásunkat a népi kultúra történeti-táji tagolódásáról, főként annak nagytáji kiterjedéséről. Másrészt azonban, különös tekintettel a kistáji viszonylatokra és a XX. századi folyamatokra; finomították, s részben módosították korábbi ismereteinket.

Történetileg több szempontból is talán a legegységesebbnek tűnik a Vendvidék, azaz a Szlovénvidék. Ugyanekkor tény, hogy minél jobban közeledünk a jelenkorhoz, ez az egység szinte kizárólag a – ma már gyengülő – nyelvi elkülönüléssel, s az utóbbi években kissé erősödő nemzetiségi öntudattal határozható meg. A szlovének és a magyarok között az évszázados kölcsönhatás a jelentősebb különbözőségeket részben az átadás-átvétel bonyolult folyamataiban oldotta (M. Kozár 1994), részben a térségben általános kulturális hatásokkal felülregezte, s ezáltal a kultúra egyes – főként tárgyi vonatkozású – területein szinte eltüntette. Erre utal a Vas megyei szlovén – valamint német és

horvát – nemzetiséggel kapcsolatban Flórián Mária az öltözködés, viselet kapcsán: „E nemzetiségek az egykori Vasvármegye lakosságának közel 40%-át tették ki. Így arra számíthatnánk, hogy öltözködésükkel is jelentősen befolyásolták a magyar környezetet. A század elején aktuális, de manapság már kevésbé elvégezhető alapkutatások hiányában azonban ezt a feltevéseinket nem bizonyíthatjuk. Ráadásul már korábbi adatainkból is kitudt, hogy a nyugati végeken idejekorán elinduló polgárosodás az elmúlt 100-150 év alatt meglehetősen összemosta a nemzetiségek és az esetleges magyar öltözködési csoportok öltöztetés...” (Flórián 1992, 25).

A történeti Vasvármegyéből a mai Vas megyében maradt, s több szempontból etnokulturális közösségnek tekintett Szlovénvidék (M. Kozár 1984) legújabb kutatása azonban ezen az egységen belül is feltárt bizonyos belső tagolódást, mégpedig két kisebb falucsoportra (Szabó 1989, 37-38), melynek vizsgálata, s főként tárgykulturális – netán népművészeti – vonatkozású igazolása még nem tekinthető lezártnak (Barabás 1989).

A népművészeti örökség kutatása is megerősítette az Őrség történeti-táji és néprajzi egységként való értelmezését. Eltekintve a szakirodalomban fel-fellángoló – történeti Őrségre vonatkozó – körülhatárolási vitáktól, a főként életforma- és életmódkutatások alapján (Kardos 1943, Dömötör 1960, Tóth 1971, Bíró 1975) behatárolt mai Vas megyei Őrség tárgykultúrájában is jellegzetes egysége a Nyugat-Dunántúlnak. Kétségtelenül itt a legerősebb a fámegmunkálás hagyománya, főként ún. nagytárgyi emlékműanyagát tekintve, beleértve az építkezés, a bútorok, valamint a gazdasági és háztartási eszközök körét. A kisebb tárgyak esetében azonban sajátos térbeli eltolódást tárt fel a kutatás: „Vas megyében elsősorban a fában gazdag Őrség lakóinak a faragó tudománya ismert és logikusnak tűnhet a feltételezés, hogy a mángorlók, borotvatokok, fűszertartók s egyéb kisebb tárgyak kialakításában is ők jeleskedhettek leginkább. A XVIII. századi emlékműanyag valóban ezt erősíti meg. A múlt század kezdetétől azonban gyérül a faragott tárgyak száma. A súlypont mindinkább eltolódik. A legtöbb cifrázott tárgy ekkortól a Kemeneshátról és főként a Kemenesaljáról származik. Feltételezhetően ezek nagy része az említett területeken is készült. Mindez érthető is, hiszen a fában, erdőkben bővelkedő Őrségben sokkal kevesebb pásztor tevékenykedett, mint a rétekben, legelőkből gazdag folyóvölgyekben, a Rába és a Marcal térségében. Ez az időszak, tehát a múlt század első évtizedei ugyanis már egy újabb keletű népművészeti ág, a pásztorművészet kialakulásának, fokozatos térhódításának a kezdete.” (Szelestey 1992, 72).

Más vonatkozásban ugyancsak ez az időszak, amikor Nemesnépi Zakál György 1818-ból írja le egyidejűségét az archaikus, régies és hagyományos („maga saját kezével szőtt, fonott és készített”) ruházatnak, valamint az ipar és a kereskedelem szolgáltatása alapanyagból, a városi és polgári divat hatására formálódó öltözetnek („csalárd ruhapompa” illetve „elfajult mód”).

A tárgykultúra két igencsak különböző területéről felidézett XIX. századi jelenségek, pontosabban folyamatok – s a példák természetesen bővíthetők –, azt jelzik, hogy Nyugat-Magyarországnak e térségében is, s talán a magyar kultúra és nyelvterület más peremvidékeihez viszonyítva feltűnőbb módon, sajátos együttélése figyelhető meg a kultúra és a műveltség „archaizmusainak” azaz a régies stílusnak és a „modernizációnak” azaz az új stílusnak. A magyarázat erre nem egyfajta „időtlen hagyomány”, továbbá semmiképp nem egy az utókor által – olykor – túlértékelt hagyománytisztelt. Meglátásunk szerint sokkal inkább, s főként más és összetettebb mentalitás-formáló tényezők, századokon át való együttes hatása. Egyfelől a természeti-ökológiai meghatározottság; a peremterület jellegéből adódó viszonylagos elszigeteltség; infrastrukturális és kommunikációs hiány; a munkamegosztás merevsége, a társadalmi helyzet és rétegváltás korlátai a hagyományokat konzerválták. Másfelől a társadalom jelentős rétegének nemesi, kisenemesi öntudata; a főurak, arisztokraták, nagybirtokosok szolgálatában szerzett ismeretek, tapasztalatok; s a nyugati kultúra osztrák közvetítéssel jelentkező technikai újításai, valamint ezek következtében paraszti innovációk, és divat hatások a modernizációnak kedveztek. Mindezek együttesen olyan életvitelt, egyéni és közösségi magatartást alakítottak ki, továbbá olyan életmód és életforma változásokat eredményeztek, melyek egyidejűleg s jól dokumentálhatók a tárgyi felszereltségben, anyagi kultúrában, s természetesen a népművészet műtárgyalományában is.

Több vonatkozásban a fentebb felvázolt tényezők – időben és térben változó erővel való – hatása figyelhető meg a népi építkezés gyakorlatában. Nemcsak az Őrségre érvényes az a megállapítás, hogy „az 1850-60-as évektől kezdve az új lakóépítmények a hagyományostól eltérő új formaje-

gyeket viseltek magukon. Mind az új faházak, mind a téglaházak a klasszicista építészeti stílusnak egy ruszticizált formáját öltötték magukra.” (Bíró 1975, 116).

A különböző eredetű építészeti megoldások és elemek meghonosodására és egyfajta regionális „népi építőművészet” kialakulására és elterjedésére jó példát szolgáltatnak az ún. árkados házak (Tóth – Tóth 1984, Kropf 1990), vagy pl. az ún. kiugró tornácos házbejáratok (Gráfik 1990), továbbá az utcafronti oromfalak kiképzésének faépítkezésnél faragott, s ritkábban festett; téglatűzfal esetén vakolatornamentikával díszített változatai (Nagy 1900, Simon 1974, Bockhorn 1977, Simon 1981, továbbá országos kitekintéssel: Gráfik 1995).

A népi építkezés emlékanyaga kapcsán említjük meg, hogy Vas megyében is szép példáit találjuk – természetesen a népművészeti örökség más tárgyi anyagában is – a történeti stílusok (pl. reneszánsz, barokk) hatásának, melyeknek feltárása és értelmezése sok feladatot ad még a kutatóknak (Vö.: Balogh 1967).

A lakásbelső kialakítása, a bútorzat változása is elhelyezhető a fenti folyamatokban. A tárgyakat felhasználó ember, az önellátás kereteit túllépve, szembesülve a kézművesek mind gazdagabb kínálatával, újabb és újabb tárgyformákat vesz át, miközben emellett ragaszkodik az elrendezés öröklött és célszerűnek érzett formájához. Ez a magyarázata annak, hogy a bútorok, de más használati eszközök esetében is olykor akár igen különböző eredetű és korú, valamint technikai kivitelezésű tárgyak is egymás mellett találhatóak, melynek háttérében egyaránt ott van, illetve lehet az elégséges funkcionális megfelelés, a hagyományshoz való ragaszkodás, de a megújuláshoz szükséges anyagi eszközök hiánya is. Ahol és amikor pedig a lehetőségek, főként a gazdasági előfeltételek ösztönzést adnak, a változás feltartóztathatatlan; a századfordulótól akár oly módon, hogy egy városi, kispolgári ízlés diktálta formavilág kialakulásához is vezethet, s megindulhat egyfajta, helyi stílusokat felváltó egységesülés útján.

Egyetlen tárgytípus, a bölcső Vas megyei változatainak áttekintése is arról győz meg, hogy az előforduló formai variánsok használata és elterjedése mögött összetett, s a tárgykultúra más elemeinél is alakító, formáló történeti, társadalmi és gazdasági okok és hatások vannak (Gráfik 1988, 1991, 1993, 1995).

A felvázolt összefüggésekben utalunk az ún. Alsó-Őrség, azaz a Veleméri völgy gerencsereinek tevékenységére, akik többségükben nem céhes keretek között, hanem háziiparszerűen dolgoztak. Már maga az önelnevezés is tanulságos: a máshol elterjedt fazekas megnevezés fejlettebb technikára utal, túlnyomórészt mázas edények készítésére, míg a gerencsér kezdetlegesebb, ősbibb módon korongozza-égeti jórészt mázatlan edényeit. Mindebből következően nem is a díszítettség adta készítményeik művészi értékét, hanem a fejlett formaérzék, az edények nemes vonala, könnyűsége, a részletek finomsága, s a funkcionálisan való megfelelés. E tájon ugyanis, ahol a legtovább maradt fenn a kéménytelen füstőház, s a füstös konyha, az edényeknek nem volt faldíszítő szerepük. Mint azt a kutatásokból tudjuk, az alkalmazott technikában is egyedülálló a Veleméri-völgy. Itt a korongot másképpen forgatják, mint az ország más vidékein; oldalt ülnek mellé, s nem középpütt. E megoldás a Földközi-tenger vidékén ismeretes, a hatást Itália, Szlovénia tájai és mesterei közvetíthették (Kresz 1991, 10-14).

Másfelől viszont megemlíthetjük a jáki fazekasokat, akiket előbb ért városi hatás, s céhük is korán alakult. A kutatás által méltatott domborműves céhedényeik feliratozása hirdeti, hogy Jákon fazekas mester nemes ember is lehetett. Az országban egyedülálló szokásuk is figyelmet érdemlő és tanulsággal szolgál. A jákiak szerint a tizenkét apostol közül kettő, Jakab és Fülöp eredeti mestersége fazekas volt. A céh védőszentjeinek napját együttesen ünnepelték meg, tehát éppen abban a középkori – egyik legszebb műemlék – templomban őrzik a Jakab-Fülöp napi fazekasmise szokását, amelynek kapuja körül a tizenkét apostol szobra látható (Kresz 1991, 16-17).

Itt jegyezzük meg, hogy a legújabb, a századforduló utánra, azaz a XX. század első felére vonatkozó mikrotáj kutatások az Őrség esetében is jeleznek érzékelhető belső tagolódásokat. Ezek már főként az első világháború utáni, mai Vas megye határain belül formálódtak, s bizonyos vonatkozásokban túllépik a történeti Őrség területét. A vizsgálódások két nagyobb falucsoportot különböztettek meg: Őrszentpéter, Szalafő, Ispánk, Nagyrákos és Szatta; valamint Szaknyér, Szőce, Viszák, és Őrimagyarósd; továbbá Pankasz és Farkasfa viszonylagos elkülönülését is kimutatták. A kutatás jelenlegi állapotában úgy tűnik, hogy e jelenség mögött alapvetően földrajzi, történeti és vallási kü-

lönbözőségek vannak, valamint kisebb mértékű nyelvhasználati, dialektológiai eltérés. Mindezeknek hatása, tükröződése a tárgykultúrában még nincs ugyan megbízhatóan feltárva, eddigi ismereteink szerint föltehetően nem túl jelentős. Az Őrségen belüli táji tagolódásnak azonban föltűnt más magyarázata is, jelesül az egyes falucsoportok vásárba járási szokásainak eltérő volta és irányultsága, melynek egyaránt lehet kiegyenlítő és differenciáló eredménye az anyagi kultúrában, tárgyi ellátottságban, melyek feltárása még folyamatban van (Szabó 1989, 38-40).

Meglehetősen bizonyossággal állíthatjuk, hogy a vasi Hegyhát, bár elsősorban tájféldrajzi meghatározottságú, több vonatkozásban néprajzi egységként is értelmezhető. Körülhatárolása nem problémamentes, legszűkebben véve azok a települések tartoznak ide, melyeknek nevében a Hegyhát előtag megtalálható. Ez nagyjából a Hegyhátszentmárton – Hegyhátszentjakab vonaltól északra Hegyhátgyertyános (ma Bejcegyertyános egyik része) Csehimindszent – Mikosszéplak vonaláig terjed (Barbalics 1987). A Hegyhát egykor zárt erdőterület, aminek emlékét a középkor óta ismert, ma is létező Farkaserdő őrzi. Több kismemesi községe volt. Korábban jelentősebb szőlőművelése önálló szintre süllyedt, s fokozatosan megnőtt a vidék állattartó szerepe. Területén Vasvár lát el központi funkciót (Kósa – Filep 1975, 115).

A Hegyhátnak más kistájakkal illetve régiókkal való kapcsolatát jól mutatja az az 1944-ből származó adatgyűjtés, mely a térség népviseletére is fontos információkat tartalmaz. A 85 éves mihályfai születésű adatközlő Petőmihályfa régi viseletéről emlékezetében mintegy 50-70 évvel korábbi állapotokat idéz fel: „Mikor a nők férjnek mentek, kaptak két bundát; szoknyakötésig ért. Egyikben a templomba járt, az vót az ünneplős. Meg két ruhát is kapott, egy viselőt, meg egyet, amiben templomba járt. Nyáron otthol nem vettek föl réklit, a munkához sem, csak szonykát, a bluz meg alul ollan hosszú vót, ottan ümögforma. Aztán vót ollan himes abrosz, az vót az asszonyok nagykenedeje, azt borították a fejükre, ha esett az eső. Ollan szakajtóruhaforma meg vót a fejkendő. Csak csizmát vettek a lánynak lakodalomra; kordovánt. Akkortájt már csak Somogyban hordtak bocskort. Életemben én is csak három pár cipőt szakítottam, különben meg csak csizmát hordtam. A feleségemnek meg sose vót cipeje. Legjobb vót a rohonci csizma. Vásárban árulták.

17-18 éves gyerekek vettek 8 forintért egy bundát. Ha vigyázott, akár élete végéig is eltartott. Először meg úgy 8-10 esztendőskorában vettek neki, jó nagy vót, alig birta a gyerek, mert ki köllött neki tartani, míg másikat kap. Cifrára csak a nők bundája vót kivarrva, a férfiaké nem. Andrásfán is vót szűcs, az varrta ki selemmel a bundát szép cifrára. A férfiak lábujján három soros gomb vót, úgy hitták, hogy pupos gomb. Csak a cigányok hordtak cifra gombot. Idesapámnak 365 gombos lábujja vót; a pókafai (Zala vm.) szabó varrta. Annyi gomb vót rajta, ahány nap van az esztendőben; tudja Szűz Mária hányszor vót főnek meg lenek (fölfelé és lefelé).

Akkoriban sokat fontak még. A sárvári rokka vót a legfinomabb. Azért hitták sárvári rokkának, mert sárvári esztergálás csinálta. Vót Mihálfán egy megesett lány, az tudta a legvékonyabb fonalat fenni, amivel varrtak. Idesanyám elhitta minden esztendőben, azt egy-két nap alatt megfonta az egész évre valót. Télen aztán fontak az asszonyok meg a lányok is. Egy-egy család 60-70-100 rőföt is szövett a takáccsal. Tiszta feketére főstötték a párnát, aztán akármennyit viháncultak rajt a fiatalok, nem látszott. A ruhának valót elvitték a főstőhöz, az meg csinált rá fekete vagy kék falat meg pici fehér virágokat bele.

A szolgáló évi bére ezelőtt 60-70 esztendővel: 20 forint, két hosszú ümög, két himes abrosz, két himes szakajtó ruha, két бүдös kötény. Vót aki csizmát kapott, akkor az abrosz hibázott.

A legelső szolga évi bére ugyanakkor: 40 forint, két öltözet ruha kendervászonból, két бүдös kötény, két pár rohonci csizma, négy iced zsir lábbelinek, egy kenték vele, négy funt hāj piritós kenyérnek és rá tisztogatás.” (Mozsolics 1947, 124).

A Délnyugat-Dunántúl táji tagolódására vonatkozó legújabb kutatások, századunk első felében a vasi Hegyhát területén is feltártak egymástól elkülöníthető, s egymással szorosabb egységet mutató falucsoportokat. Az elsőbe Hegyháthodász, Hegyhátsál, Katafa, Nagymizdó, Szarvaskend, Döröske és Halastó tartozik; a másodikba öt volt nemes falu: Telekes, Gersekarát, Kutas, Lakhegy és Andrásfa; a harmadikba három parasztfalu: Petőmihályfa, Hegyhátszentpéter és Győrvar (Szabó 1989, 40-41). Jellemzőnek tekinthető önmeghatározásukon túl, tanulságokkal szolgál a vasi Hegyhát munkaerővándorlásának vizsgálata is (Csorba 1989), melynek a tárgykultúrára való esetleges hatását még nem mérte fel a néprajztudomány.

Vas megye népművészeti örökségének kutatása jelentős faragóközpontként – s ily módon talán nem túlzás állítani, hogy népművészeti szempontból nézve, néprajzi kistájként – tárta fel a Kemenesalja illetve Kemeneshát egy szűkebb területét az ún. Cser-t, melynek neve (ismeretes Cserhát alakban is) egykor összefüggő erdőterületre utal. A vizsgálatokból az derült ki, hogy a XIX. század közepétől nem túl nagyszámú, de virtuóz faragótudású és stílus-, valamint iskolateremtő hatású pásztorfaragók dolgoztak e tájon. A Cser legkiválóbb faragóját a téma kutatója a dunántúli pásztorművészet egyik legszuverénebb egyéniségéként jellemzi, s munkáit a „képirás” csúcsteljesítményei között említi. A XIX. század második felében jellegzetes tárgycsoport; az állótükrök változatai emelkednek ki a Cser faragóművészeinek tevékenységéből, s helyezik őket a magyar pásztorművészet élvonalába (Szelestey 1992, 80-81).

A Vas megyei faragóművészet alkotóira összpontosító vizsgálata „meglepő” eredményekhez vezetett. Kétségbevonhatatlan levéltári adatokkal sikerült azonosítani tárgy és alkotója kapcsolatát, pontosítva ezáltal a „faragó pásztor” kissé idealizált, romantikus képzetét. Feltárult azon sajátos életutat befutó, a törvénnyel összetűzésbe kerülő emberek sorsa, akik kezügyességük, faragó-tárgyalkotó készségük révén, maguk, de leginkább mások számára készített tárgyaikkal kitörölhetetlenül beírták nevüket a magyar népművészet történetébe. Tevékenységükben egyéni sajátosságok, önálló stílusok éppúgy elkülöníthetők, mint ahogy közös vonások, általános ismérvek is megfigyelhetők. A feltárt ismeretek alapján úgy tűnik, hogy általánosságban – legalábbis térségünkben – talán indokoltabb a néprajzi szakirodalomban meghonosodott, ámde szűkítő „pásztorművészet” helyett *népi-paraszti faragóművészet*ről beszélni. Azzal a kiegészítéssel, hogy bizonyos körülmények között, s bizonyos esetekben, de leginkább konkrét személyeken keresztül sajátos összefüggések, egybeesések mutathatók ki (Szelestey 1991).

Eddigi példánk azt igazolták, hogy a néprajzi, népművészeti jelenségek, folyamatok miként fedik le Vas megye történeti, táji tagolódását illetve egyes esetekben miként módosítják azt; a nagyobb egységeken belül kisebb falucsoportokra.

A Vas megyei vázsonhímzések vizsgálata viszont arra szolgált jó példát, hogy a stílus miként lépi túl a valós és képzeletbeli megyehatárt, s illeszkedik egy nagyobb területi egységbe. Az anyag tanúsága szerint Vas és Zala megye egyfelől egy nagyobb kitejedésű stíluskört alkot, melyben úgy tűnik, hogy a leggazdagabb a *szabadrajzú hímzés*. Másfelől kiterjed a nyugat-dunántúli-rábaközi térségre, sőt Sopron környékére is. E nagyobb régióon belül bizonyos stílusjegyek éppen Szombathely körzetében jelentkeznek. Vas megyei emléanyagunkban a XVIII. században és részben a XIX. század elején készült *színes népi hímzés* mind mennyiségében, mind minőségében és helyi jellegében a legnagyobb csoport. Az alapanyag döntően házi len-, kisebb mértékben kendervászon. A hímzőfonal kisebb részben gyapjú, azaz ún. „szőr”, melyet növényi festékekkel színeztek. Figyelmet érdemlő az anyagot feldolgozó föltevése, mely szerint a többszínű gyapjúhímzés a Nyugat-Dunántúlon talán már a XVIII. század elején megjelent, tehát föltehető, hogy hamarabb – ha a tiszafüredi, karcagi, kunsági, kérdőjellel XVII. századra helyezett példáktól eltekintünk –, mint a köztudatban jobban ismert Alföldön (Fél 1976). Fontos az a megállapítás is, hogy bár a nagyobb része e munkáknak már pamutfonallal hímzett – mégpedig szinte kizárólag csak piros színnel –, de egy 1700-ból keltezett díszlepedő tanúsága szerint a kétféle hímzőfonal viszonylag korán és egyidőben is használatos lehetett (Fél – Hofer – K. Csilléry 1976, 88).

Baloghné Horváth Terézia és Beszprémy Józsefné kutatásaik és a feltárt anyag elemzése alapján megjegyzi, hogy miként a későbbi hímzésekben is Vas és Zala megye anyaga egységes stíluskört képez, ez a tény már a XVII. századi úri hímzések esetére is visszavetíthető. Ezt jelzik Malonyay Dezső és munkatársai, amikor 1910 táján Zalában végeztek néprajzi gyűjtést, s különösebb kommentár nélkül fényképeztek három olyan úri hímzést, ami nyilván Vasból való – „bobai Györffy Jánosné szül. kocsai Görög Julianna hagyatékából” –, és közölték a dunántúli népművészeti kötetükben, ahol egyébként Vas megye nem szerepel (Malonyay 1912).

A vasi hímzésekben sajátos csoportot képeznek az *emberábrázolásos* lepedők, melyek motívumai a nyugati határon túlról érkező hatást mutatnak.

Más, országosan is ismert, de főként a Dunántúlon gazdag variánsokkal ismert motívum, mint pl. a kétféjű sas, eltérő színhasználattal és motívumkörnyezettel egyaránt fellelhető hímzett textilián, faragott fa tárgyakon. Megjegyzendő, hogy a Vas megyei anyagban az osztrák császári címerállat megjelenítése dominál (vö. Fügedi 1993, 49-68).

Szövevényes kapcsolatrendszerre, s a kultúra egyes elemeinek térben és időben távolra mutató összefüggéseire utalnak a népszokások illetve azok egyes jelenségei (pl. a megye minden nemzetiségénél ismert farsangi ál-lakodalom, az ún. rönkhúzás, a „nem jóságos” Mikulás alakja, a maszkos-alakoskodó Luca). De hivatkozhatunk a különböző anyagú és készítésű népművészeti műtárgyak sokaságán megjelenő azonos díszítő motívumokra, vagy a vándorló mesterlegények közvetítette, s a céhes mesterek, a kézművesek által elterjesztett díszítőelemekre, szimbólumokra (összefoglalóan ld.: Domonkos 1993).

A Vas megyei néprajzi örökség is igazolta a kultúra terjedésének, kultúrelemek átvételének olyan tárgyiasult, s népművészetiileg is értékelhető emlékanyagát, mely a fentebb már hivatkozott kézművesek vándorlásaihoz, vagy pl. a népi vallásosság körében a búcsújárásokhoz köthetők. A kutatás azonban feltárt kisebb jelentőségű, de a megyéből, vagy a szűkebb térségben ható, s helyhez köthető folyamatokat illetve jelenségeket. Ilyen pl. a századforduló táján a karcolt tojások helyi és külföldi értékesítése. De ide sorolhatjuk a főúri életmód, életforma, „pompa” modellnek tekintett, s szerényebb körülmények és feltételek között való leképezését, melyre már – más összefüggésben – a népi építkezés körében utaltunk.

Bővíthetjük a példatárat; felidézve pl., hogy már a középkorban föltehetően/bizonyíthatóan a főúri kastélyok, nemesi kúriák hatására – főként persze a mezővárosokban – a füstös szoba és a füstös konyha mellett a belül fűtött, azaz fűsttlenített kályhás szoba is megjelent, változatos kályhaszemű illetve csempéjű cserépkályháival. A későbbi századokban pedig a szomszédos osztrák területek és a megye városainak, mezővárosainak hatására a kisebb településeken illetve a falukban is tovább terjedt a fűsttlenített kályhás szoba.

Itt most még az emberélet fordulóihoz kapcsolódó jeles napi szokások egy részét (pl. lakodalom, temetés) említjük meg, melyeknek reprezentációs és presztízs törekvéseiben, s az azokhoz kapcsolódó tárgyakban véljük felfedezni a fentebb jelzett hatásokat.

A népi ábrázolóművészet kutatása szempontjából fontos annak a térségi, helyi vagy csak személyes hatás érvényesülésének példaanyaga, mely egy Vas megyei zsidó illusztrált kézirat kapcsán vetődik fel, annak „magyaros” jellege révén.

Népművészeti örökségünk Vas megyei emlékanyaga több vonatkozásban részben alátámasztja, részben új megvilágításba helyezi a készítőik és használók, megrendelők és fogyasztók bonyolult viszonyrendszerét. A történeti Vasvármegyében is föltehető, amit a nem távoli Sopronnal kapcsolatban tárt fel a kutatás, miszerint: „... vannak jelek, amik arra mutatnak, hogy a stílus egységén belül a kézművesek már korábban sem csupán úri, polgári megrendelőik, de paraszti vásárlóközönségük igényeit, hagyományait is tekintetbe vették.” (K. Csilléry 1974, 199).

Megyénkben e vonatkozásban úgy véljük különleges helyet foglalnak el, s viszonylag korai közvetítő szerepet töltenek be a főúri uradalmi központok. A Nádasdyak sárvári várában – a XVI. század közepére vonatkozó forrásokból tudjuk, hogy – a háznép számára dolgozó mesterek, az öltözeteket készítő szabók, a különböző rangú személyek esetében főként – a bővíben és gazdagon rendelkezésre álló – felhasznált anyagok minőségében tettek különbséget, melyekből „... valamennyiök számára a kor divatjához illő szabású dolmányt, nadrágot varrtak. A szolganép öltözete pedig követőkre találhatott a környező falvak népénél.” (Flórián 1992, 13).

Más területről hozva példát felidézzük a habán kerámia nyugat-magyarországi megjelenését és elterjedését. A Baththyányak számadáskönyveiben 1662-ig szerepelnek az anabaptista kézművesek. Ezt követően, ha maradtak is habán kézművesek a térségben, már nem a földesúrnak, hanem a lakosság szélesebb rétegei számára dolgoztak. E változást látszik igazolni az inkább „magasabb” igényeket kielégítő kobaltkék és mangánlila szindominanciát felváltó, s a köznép ízlésvilágát jobban kiszolgáló réz-oxidzöld és antimonárga népies színhasználat, mely az ólomházas cserépedények színezése. (Az ólomházban ugyanis nincs lila, s a kék előállítás a korábbi századokban igen drága volt.) Akár a habánok, akár más, aki eltanulta a mesterséget, s készítette a jellegzetes edényeket; a hatás érvényesült: „... a klasszikus mintaelemek fokozatos eltűnése és olyan díszítőelemek elterjedése, melyek a korabeli népművészetből kerültek át a késő habán fajanszokra.” (Katona 1976, 69).

Egyes üvegféleségek kapcsán viszont az a következtetés volt levonható, hogy a térségben működő huták, melyek talán csak az arisztokráciát kivéve mindenki; tehát nemes, polgár, paraszt számára

készítették termékeiket, nem tettek különbséget, azaz azonos minőségű tárgyakkal látták el vevőiket, azok társadalmi hovatartozására való tekintet nélkül.

Bizonyos esetekben – az országos trendekhez hasonlóan (Szacsuvay 1993, 46.) – Vas megyében is egyes tárgyak illetve tárgyfeleségek szinte teljes „importjáról” adhatunk számot, mint pl. a festett üvegeképek körében. Más esetekben, mint pl. a zománccfestésű üvegeknél, föltehető, hogy csak a technika importálása történt meg.

A privilegizált szabad királyi városra, Kőszegre vonatkozó eddig is gazdag ismereteinken túl (Szövényi 1958, 1964, 1975, 1979) a legújabb kutatások Körmennd mezővárosra vonatkozóan is megerősítik a képzett kézművesek, a céhekbe tömörült mesterek tevékenységét. Körmennden a legkorábbi vegyes céh megalakulásának időpontja 1614. A XVII. század folyamán megszaporodnak az önálló céhalapítások: 1616 – vargák, 1630 körül – csizmadiák, 1640 körül – szabók, 1669 – fazekások, 1678 – gombkötők, 1686 – takácsok, 1693 – tímárok kaptak céhalapításra jogot. Kézművesek természetesen ezt megelőzően is dolgoztak Körmennden, de éppen a más városok (Kőszeg, Sárvár, Szombathely) korábban céhekbe szerveződött mesterei kontároknak tekintették őket, s ezen az alapon akadályozták a vásárokon való megjelenésüket (Nagy 1995, 352).

Erre a korai időszakra nézve, 1658-ból rendelkezünk árszabással, melyből az derül ki, hogy vargák, kovácsok, lakatosok, csizmadiák, szücsök, szabók és takácsok készítettek – föltehetően népművészeti szempontból is figyelmet érdemlő – tárgyakat, használati eszközöket, öltözeti darabokat (Iványi 1956). A XVIII. századból származó adatok szerint további mesterségek művelői látták el Körmennd városának – s föltehetően a vidék – lakosságának igényeit, úgymint: szűrszabók, csapók, szijgyártók, kerékgyártók. A XIX. században tovább bővül a szakmák köre: mézesbábosok, bádogosok, nyereggyártók, kötélgyártók, süvegesek, kalaposok, kelme-festő, magyar és német szabók, asztalosok, kőművesek, ácsok, cserepesek, esztergályos, pintér-bodnár-kádár, üveges, szítás, fésűs, pipakészítő mesterek dolgoztak bizonyíthatóan Körmennd városában, a már korábbi századokból említettekén kívül (Nagy 1995). Az árszabások és a különböző levéltári adatok alapján sok-sok terméküket ismerjük, és az írott források jelzős szerkezeteiből állíthatjuk, hogy azok sokasága – ha tárgyi valóságában fennmaradtak volna – ma népművészeti kutatásaink anyagát, dokumentumait gyarapíthatnák (Vö.: Gráfik 1992).

Az egész Vasvármegyére vonatkozóan pedig 1813-ból rendelkezünk szakmánkénti összeírással, mind a céhes, mind a céhen kívüli iparosokról. E forrás szerint az önálló céhek száma 175, vegyes céh 21 működik, összesen 4921 mestert foglalkoztatva (Nádasdy 1982).

A XIX. század első felében a vasi arányokat jól jelzi, az a számítás, melyből korábbi ismereteinket korrigálva megtudjuk, hogy az 1828. évi összeírás idején Körmennden 20 saját szervezeti szabállyal, jelvényekkel ellátott céh működött az ekkor mindössze háromezer lelket számláló kisvárosban (Bácskai – Nagy 1984, Nagy 1995).

A tanult, s céhekbe tömörült kézművesek tárgyalgató, tárgyformáló szerepének jelentőségét és hatásuknak kiterjedését más településekre, alátámasztani látszik az a tény is, hogy a városi céheknek a környező falukból bejáró mesterei is voltak. Körmennd esetében ez azt jelentette, hogy a helyieken kívül mintegy 20-25 városkörnyéki helységről toborzódtak a céhek tagjai. Mindehhez vegyük hozzá, hogy céheken kívüli iparosok is dolgoztak; pl. fafaragó, késes, arany- és ezüstműves, gravírozó, kékfestő, kordoványos, könyvkötő, puskaműves, hogy csak a tárgykultúra illetve a népművészet szempontjából számításba vehető tevékenységeket említsük (Nagy 1995, 389-390).

Úgy véljük, fenti adataink a maguk konkrétságában és új összefüggéseikkel tovább erősítik azt a szakmai meggyőződést, mely részben a magyar népművészet gyökereit, s majdan stílusalkotó központjait a városi, mezővárosi kézművességben jelöli meg (K. Csilléry 1974).

A további kutatásoknak egyik legizgalmasabb feladata lehet, hogy mind a céhes, mind a céhen kívüli iparosok fennmaradt termékeit minél több esetben megkísérelje műhelyhez, alkotó mesterhez, személyhez kötni. Az ilyen típusú vizsgálatok Vas megye népművészeti örökségében pl. a fagémunkálás és a fafaragások; a gerencsérék és a fazekasmunkák; a hímzések; az építőmesterek, ácsok és kőművesek körében eredményekhez vezettek. Olyan stílussteremtő személyiségekre irányult a figyelem, mint a fafaragó Janzsó Györgyre, vagy a spanyolozott faragások mesterére Jónás Vendelre (Szelestey 1992, 84-85); a formaújító szentgotthárdi Türk fazekasmesterre, vagy Horváth Sándor magyarszombatfai gerencsérre, az ünnepi, lakodalmas edények jeles készítőjére (Kresz 1991, 13 és

15); az építészeti újítások falusi meghonosítóira, mint a pankaszi Haholt Mátyásra, vagy az Őrségben dolgozó Pfeifer családra (Gráfik 1990, 121, Bíró 1990, 209).

A kézműves hagyományok, a tárgyalkotó népművészet kutatása fontos szerepet kapott és kaphat az átörökítés folyamatában. A különböző lehetőségeket jól példázza egyfelől a züricvölgyi (Veleméri völgy) gerencsérsegből kifejlődött helyi kerámia ipar (ld.: Kós 1944, Czugh 1959), másfelől a falusi, városi hímezőasszonyok illetve hímezőkörök tevékenysége (ld.: Fél – Beszprémy 1990, Fél – Beszprémy 1993).

A fenti összefüggésekben Vas megye népművészeti hagyományainak feltárása kapcsán nem feledkezhetünk meg a XX. század utolsó évtizedeinek megváltozott körülményei között való továbbélés lehetőségeiről sem. A népművészeti örökség szempontjából figyelmet és elismerést érdemelnek azok a törekvések, amelyek a velemi népművészeti stúdió hiteles és autentikus kutató-feltáró illetve alkotó-oktató tevékenységében valósulnak meg (Szentesi – Kolnhofner 1995).

Több esetben az igényes, szép és harmonikus tárgyformálás, a népművészeti szempontból kiemelkedő alkotások – a kutatás jelenlegi állapotában – még nem köthetők személyekhez. De bizonyos tárgycsoportok (pl. hímezések) és egyedi tárgyak (pl. ácsolt bútorok: láda, bölcső, ágy – mely utóbbi jelenlegi tudásunk szerint csak térségünkben ismert a magyar nyelvterületről) alapján föltehető, hogy újabb egyéniségek, „iskolák”, stílusközpontok bukkannak fel az olykor eltűnt mértékben egységes, közösségi művészetként értelmezett népművészet legkülönbözőbb területei és tárgyfélései mögött, a ma még ismeretlen, „névtelen” alkotókörben.

A feltárt anyagból kiindulva a kutatásban részt vevő és a feldolgozást végző munkatársaink számtalan továbbgondolandó témát is érintettek. A népi vallásosság faragott-festett szobraival kapcsolatban pl. tanulságos lenne feltárni azokat az okokat, tényezőket, melyek az alkotóknál az ún. ikonográfiai szabályok megszegéséhez, megsértéséhez vezettek, miközben egy közösségi ízlés által elfogadott provinciális stílust hoztak létre. Egy ilyen alkotáslélektani folyamat összetevőinek, elemeinek feltárása föltehetően a (népművészeti) tárgyalkotás általános törvényszerűségeire nézve is hasznos tanulságokkal szolgálhatna.

Indokoltnak tűnhet továbbá mind a tanult, mind az öntevékeny tárgyalkotás mögöttes mozgatóerőinek alaposabb kutatása. A tárgyformáló tevékenység minden bizonnyal kapcsolatban van a gyermek- és felnőttkor ösztönös és tudatos kreativitásával, mely bizonyos készségek megléte esetén népművészeti szempontból is figyelmet érdemlő eszközöket, tárgyakat eredményezhet. Kiemelkedő egyéni képességek birtokában pedig – mint azt a kutatás illetve a feldolgozás példái bizonyítják – technikai és esztétikai vonatkozásban is kimagasló alkotások jöttek létre. Valamelyest más a helyzet a megélhetést is biztosító, tanult kézművesség esetében. Egy bizonyos szinten – úgy tűnik – csaknem minden tevékenység elsajátítható, ám a különböző szintű adottságok tagolják a kézművesek társadalmát. Egyeseket kiemelnek, s ők azok, akiknek „műveit”, funkcionális tökéletességük, megformáltságuk tetszetős színvonala, valamint a megválasztott anyag és technika harmóniája, továbbá a közösség ízlése által elfogadott/elfogadható díszítettsége okán a használó kortársak és az utókor egyaránt megkülönböztet a másokétól, a véglegesen s valóban névtelenné váló alkotókéttől. S hogy e folyamatban ki milyen helyet foglal el, s a specializálódás milyen szintjére jut, az természetesen igen sok tényezőtől függ, de semmiképp nem függetleníthető az egyén törekvéseitől és a közösség szükségleteitől.

A Vas megye népművészeti örökségével kapcsolatos kutatások azokat a föltevéseket is megerősíteni látszanak, melyek szerint a paraszti kultúra, s különösen az anyagi műveltség terén a történeti Vasvármegye egy nagyobb térség, az ún.

Pannon régió része (vö.: Gaál 1969, 1971, Novak 1983, Haberlandt 1938, Gavazzi 1947, 1988, Fél 1939). E gondolatnak a jegyében született és szerveződött az Ethnographia Pannonica – osztrák, horvát, szlovén, szlovák és magyar néprajzkutatókat egyaránt megszólaltató – célkitűzése és programja (ld. az eddig megjelent konferencia kötetek anyagát!), mely sajnálatosan az utóbbi években szervezési és finansziális nehézségek miatt szünetel.

Vas megye népművészeti örökségének számbavétele természetesen nem terjedhetett ki minden emlékanyagra egyenletesen, s a széles körű kutatás és feltárás ellenére is maradtak még rejtőzködő műtárgyak mind a köz-, mind a magángyűjteményekben. Remélhetően a megjelenő kötet hatása következtében újabb ismeretek és további műtárgyak kerülnek majd az új néprajzkutató generáció látókörébe. Addig is sok mindenre kell még keresnünk a választ, többek között éppen az e munka révén feltárt anyag által felvetett kérdésekre is.

Budapest

GRÁFIK IMRE

IRODALOM

BALOGH Jolán

1967 *A népművészet és a történeti stílusok*. Néprajzi Értesítő XLIX. 78-163.

BARABÁS Jenő

1989 *A délnyugat-dunántúli mikrorégiók kutatásáról*. BARABÁS J. (szerk.): 1989, 5-8.

BARABÁS Jenő (szerk.)

1989 *Kapcsolatrendszerek a Délnyugat-Dunántúlon*. Budapest

BARBALICS Imre

1987 *Vasvár – Hegyháti tőrak*. Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 295. Budapest

BARSÍ Ernő

1987 *Daloló Órvidék*. I-II. Eisenstadt.

BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos

1984 *Piackörzetek, piacközpontok és vásárok Magyarországon 1828-ban*. Budapest

BÁRDOSI János

1984 *Népi díszítőművészet Vas megyében*. Kiállítási katalógus. Szombathely

BÁTKY Zsigmond – GYÖRFFY István – VISKI Károly

1928 *Magyar népművészet*. Budapest

BELLON Tibor – SZABÓ László (szerk.)

1987 *Szolnok megye népművészete*. Budapest

BÉKEFI Antal

1976 *Vasi népdalok*. Szombathely

BÍRÓ Friderika

1975 *Az Őrség ház- és lakáskultúrája a 18. század végétől napjainkig 1972*. Szombathely1990 *Die Veränderung der Haus- und Wohnungskultur am Ende des 19. Jahrhunderts in der Unteren Wart*. KROPF (red.) 1990, 207-221.

BOCKHORN, Olaf

1977 *Haus und Hof in der Oberen Wart*. TRIEBER (red.) 1977, 355-364.

BOROVSKY Samu – SZIKLAY János (szerk.)

1898 *Vasvármegye*. Budapest

CSILLÉRY Klára, K.

1973 *Megyék népművészeti kiállítása*. Kiállítási katalógus. Budapest

- 1974 *A magyar népművészet városi és mezővárosi gyökerei.* HOFER T.–KISBÁN E.–KAPITÁNY G. (szerk.) 1974, 189-200.
- CSORBA Judit
1989 *Munkamigráció a vasi Hegyháton.* BARABÁS (szerk.) 1989, 22-30.
- CZUGH Dezső
1959 *Fazekasműhelyektől a magyarszombatfai Kerámiagyárig.* Vasi Szemle XIII. 1: 12-29.
- DOMANOVSKY György
1981 *A magyar nép díszítőművészete.* I-II. Budapest
- DOMONKOS Ottó
1993 *A céhes mesterségek közvetítő szerepe.* Néprajzi Értesítő LXXV. 55-64.
- DÖMÖTÖR Sándor
1960 *Órség.* Budapest
- FÉL Edit
1939 *A népkutatás kultúrföldrajzi feladatai a pannoniai térben.* Néprajzi Értesítő XXXI. 65-72.
1976 *Magyar népi vászonhímzések.* Budapest
- FÉL Edit – BESZPRÉMY Józsefné
1990 *Nyugat-dunántúli szabadrajzú hímzések.* Budapest
1993 *Nyugat-dunántúli szabadrajzú hímzések mintarajzai.* Budapest
- FÉL Edit – HOFER Tamás – CSILLÉRY Klára, K.
1976 *A magyar népművészet.* Budapest
- FLÓRIÁN Mária
1992 *Hogyan öltözködött a Vas megyei köznép?* Vasi Szemle XLVI. 1:11-71.
- FÜGEDI Márta
1993 *Állatbrázolások a magyar népművészetben.* Miskolc
- GAÁL, Károly
1969 *Zum bäuerlichen Gerätebestand im 19. und 20. Jahrhundert.* Wien
- GAÁL, Károly (Eingleitet und zusammengestellt)
1971 *Ethnographia Pannonica. Sozialhistorische und ethnologische Studien zum pannonischen Raum.* Eisenstadt
- GAVAZZI, Milovan
1947 *Kultúráramlatok Pannoniában.* Ethnographia LVIII.149-153.
1988 *Zu einigen Problemen der Volkskulturforchung im pannonischen Raum.* LUKÁCS (herausgegeben) 1988, 15-25.
- GAZDA László – VARGA Gyula (szerk.)
1989 *Hajdú-Bihar megye népművészete.* Budapest
- GRÁFIK Imre
1988 *Bölcsőtípusok Vas megyében.* Vasi Szemle XLII. 170-191.
1990 *Egy építészeti elem területi változatai (Oszlopos előtornác, ún. koldusállás).* Ház és Ember 6:157-170.
1990 *Die Gebietsvarianten eines Bauelementes (Säulenvorgang – sogenannter Bettlerstand).* KROPF (red.) 1990, 111-140.
1991 *Wiegen – Bölcső (Über die Wiege).* Gerersdorf
1992a *Gondolatok Vas megye népművészeti örökségéről.* Vasi Szemle XLVI. 1-10.
1992 *Jel és hagyomány.* Debrecen
1992b *Tárgyi kultúra a levéltári források tükrében.* GRÁFIK 1992, 213-224.
1993 *Cradle-types in Western Hungary.* Acta Ethnographica Hungarica XXXVIII. 169-185.
1995 *Elemente der Wohnkultur: Wiegentypen im West-Transdanubien.* Etnološka tribina 18: 57-72.
1995 *A mezőváros népi építészeti gyakorlatának elemzése szemiotikai-esztétikai szempontból.* KAPITÁNY Á.–KAPITÁNY G. (szerk.) 1995, 566-591.

- GRÁFIK Imre (szerk.)
 1994 *Tanulmányok a szlovéniai magyarság köréből*. Budapest
 1996 *Vas megye népművészete*. Szombathely
- GYÖRGYI Erzsébet
 1989 *Vas megye népművészete a Néprajzi Múzeumban*. Vasi Szemle XLIII. 135-137.
- HABERLANDT, Arthur
 1938 *Kulturgeographische Aufgaben der Volksforschung im pannonischen Raum*. Zeitschrift für Volkskunde XLIII. 77-86.
- HALMOS István – LÁNYI Ágoston – PESOVÁR Ernő
 1988 *Vas megye tánc- és zenei hagyománya*. Szombathely
- HOFER Tamás – FÉL Edit
 1975 *A magyar népművészet*. Budapest
- HOFER Tamás – KISBÁN Eszter – KAPOSVÁRI Gyula (szerk.)
 1974 *Faluk. Mezővárosok. Tanyák. Paraszti társadalom és műveltség a 18-20. században*. II. Budapest – Szolnok
- HORVÁTH Ferenc (szerk.)
 1958 *Vas megye*. Szombathely
 1982 *Vas megye múltjából*. Levéltári évkönyv 2. Szombathely
- IVÁNYI Béla
 1956 *Anno 1658 körmöndi varosunkban lakozo Mester Embereknek a minemü regulat ad-tunk*. Néprajzi Közlemények, 269-272.
- JUHÁSZ Antal (szerk.)
 1990 *Csongrád megye népművészete*. Budapest
- KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor (szerk.)
 1995 *„Jelbeszéd az életünk”*. Budapest
- KARDOS László
 1943 *Az Őrség népi táplálkozása*. Budapest
- KATONA Imre
 1976 *A habán kerámia Magyarországon*. Budapest
- KÖBÖLKUTI Katalin – NAGY Imre (összeállította)
 1983 *Az Őrség bibliográfiája*. Szombathely
- KÓS Károly
 1944 *A züricvölgyi gerencsérség*. Dunántúli Szemle XI. 118-131.
- KÓSA László
 1989 *A Dunántúl néprajzi határai*. Életünk 5: 472-476.
- KÓSA László – FILEP Antal
 1975 *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest
- KOZÁR Mária, M.
 1984 *Slovensko Porabje – Szlovénvidék*. Ljubljana–Szombathely
 1994 *Kölcsönhatások*. GRÁFIK (szerk.) 1994, 91-112.
- KRESZ Mária
 1991 *Magyar fazekasművészet*. Budapest
- KROPF, Rudolf
 1990 *Arkadenhäuser*. Eisenstadt
- LUKÁCS László (herausgegeben)
 1988 *Märkte und Warenaustausch im pannonischen Raum*. Székesfehérvár
- MALONYAY Dezső
 1912 *A magyar nép művészete 4. – A dunántúli magyar nép művészete (Veszprém, Zala, Somogy, Tolna)*. Budapest
- MÉSZÖLY Gedeon
 1917 *Az Őrség száz évvel ezelőtt*. Ethnographia XXVIII. 99-112.
- MOZSOLICS Amália
 1947 *Petőmhályfa régi népviseletéről*. Ethnographia LVIII. 124.

- NÁDASDY Lajos
1982 *Falusi és mezővárosi kézműipar Vas megyében a 16-19. században.* HORVÁTH (szerk.) 1982, 92-114.
- NAGY József
1900 *A Hegyhátvidék építkezése.* Néprajzi Értesítő I. 81-96.
- NAGY Zoltán
1989 *Vas megye néprajzi gyűjteményei és a néprajzi kutatás vázlatos története (1872-1987).* SELMECZI K. A. – SZABÓ L. (szerk.) 1989, 63-79.
1992 *Kézművesipari műhely- és szerszámkataszter. Vas megye.* Veszprém – Körmend
1995 *Kézműipar Körmenden a 17-19. században.* SZABÓ (szerk.) 1995, 351-414.
- NEMESNÉPI ZAKÁL György
1818 (1985) *Őrségnek Leírása.* (szerk. és bev.) VÖRÖS Ottó. Szombathely
1985 *Őrségnek leírása (1818).* PALÁDI-KOVÁCS A. (szerk.) 1985, 31-54.
- NOVAK, Vilko
1983 *A szlovén népi kultúra struktúrája.* Ethnographia XCIV. 255-264.
- ORTUTAY Gyula
1941 *A magyar népművészet.* I-II. Budapest
- PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.)
1985 *Magyar tájak néprajzi felfedezői.* Budapest
- SELMECZI KOVÁCS Attila – SZABÓ László (szerk.)
1989 *Néprajz a magyar múzeumokban.* Budapest – Szolnok
- SIMON, Franz
1974 *Bäuerliche Bauten im Südburgenland.* Oberschützen
1981 *Bäuerliche Bauten und Geräte Südburgenland und Grenzgebiete.* Oberschützen – Graz
- SZABÓ Irén
1989 *Délnyugat Vas megye falvainak önmeghatározásáról.* BARABÁS J. (szerk.) 1989, 37-41.
- SZABÓ László (szerk.)
1995 *Körmend története.* Körmend
- SZACSVAY Éva
1993 *Barokk a vallásos népművészetben.* Néprajzi Értesítő LXXV. 45-53.
- SZELESTEY László
1991 *Kismartonban/Sopronban készült. Kiállítási katalógus.* 10-39. Eisenstadt
1992 *Faragó emberek – pásztorművészet.* Vasi Szemle XLVI. 72-105.
- SZÖVÉNYI István
1958 *A régi kőszegi posztógyár keletkezése.* Vasi Szemle XII. 34-38.
1964 *Céhélet Kőszegen a szatmári békét követő két évtizedben.* Savaria 2:175-185.
1975 *Adalékok a kőszegi gombkötő céh történetéhez (1719-1763).* Savaria 5-6: 377-394.
1979 *A céhek és a kereskedők kenyérharca Kőszegen a XVIII. században.* Savaria 9-10: 239-243.
- TOTH, Ludwig Josef – TOTH, Ludwig Volker
1984 *Arkadenhäuser im Südburgenland.* Eisenstadt
- TÓTH János
1971 *Az Őrség népi építészete.* Budapest
- TÓTH József
1970 *Nemes Népi Zakál György 1818. Egy régi leírás az Őrségről.* Vasi Szemle XXIV. 2: 272-286, 3: 272-286 és 456-474.
- TRIEBER, Ladislaus (red.)
1977 *Die Obere Wart.* Oberwart
- SZENTESI Anikó - KOLNHOFER Judit (szerk.)
1995 *20 éves a Velemi Stúdió.* Szombathely
- ZSIGA Tibor
1993 *„Communitas Fidelissima” Szentpéterfa.* Szombathely

VOLKSKUNST-ERBE WEST-TRANSDANUBIENS (KOMITAT VAS)

Im Zusammenhang mit der Monographie für Volkskunst des Komitats Vas (Eisenburg) überblickt der Aufsatz das Volkskunst-Erbe des geschichtlichen Komitats Vas und der west-transdanubischen Region.

Eingangs ist festzustellen, daß die territoriale Gliederung der Volkskultur nicht in jedem Fall mit der regionalen Gliederung zusammentrifft, aber im großen und ganzen dieser entspricht. Von den Kleinregionen des Komitats Vas sind einige ethnographisch charakteristischer und wurden von den Forschungen gründlich erschlossen, davon ist die Wart (ung.: Órség) am besten bekannt. Andere bilden zwar aus ethnographischer Sicht keine homogene Einheit, zeigen aber – im Spiegel der jüngsten Forschungen – gewisse Unterschiede in der jüngsten Forschungen – gewisse Unterschiede in der Verbreitung gewisser kultureller Güter und der Verbreitung des gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Kontaktsystems.

In der Volkskultur, so auch in der Volkskunst West-Transdanubiens und des Komitats Vas sind die Nähe und die Beziehungen zu den westeuropäischen Kulturkreisen ausschlaggebend. Dies war der Fall in der historischen Vergangenheit und wirkt sich auch in der Gegenwart aus. Die Region von Vas spielte eine gewisse Vermittlerrolle zwischen den Zivilisationen und Völkern von Ost und West, Nord und Süd.

In seiner traditionellen Kultur weist das Ungartum des Komitats verwandte Wesenszüge mit ethnographischen Eigenarten verschiedener Regionen auf: im Westen des Alpenvorlandes, im Norden des Flußnetzes der Raab, im Osten des Bakonyer Waldes und im Süden des Gécsej-Gebietes. Zugleich sind in der Volkskultur des Komitats auch mehrere Eigenarten enthalten; infolge der unmittelbaren Beziehungen zur hier lebenden slowenischen, deutschen und koratischen Population sind auch zahlreiche kulturelle Wechselwirkungen zu beobachten.

Die Erforschung der sachlichen Kultur und namentlich der Volkskunst brachte eine gewisse Doppelheit zum Vorschein. Im Vergleich mit anderen Regionen des ungarischen Sprachgebietes ist im Komitat Vas eine spezifischere Koexistenz der „Archaismen“ der Kultur, d.h. des alten Stils, und der „Modernisation“, d.h. des neuen Stils, zu beobachten. Diese Erscheinung ergab einen eigenartigen Kontrast. Zum einen sind im westlichen Randgebiet des Ungartums die archaischen Kulturelemente der Bauernschaft und des Kleinadels – einst zwecks Grenzschutz angelegten – Streusiedlungen erhalten geblieben. Zum anderen sind bei der Population der Dörfer und Marktflecken Kulturgüter zu beobachten, die auch bürgerliche sowie weltliche und kirchliche feudale Einwirkungen aufweisen.

Die Gleichzeitigkeit der Archaismen und der Modernisation ist auf mannigfaltige Ursachen zurückzuführen. Die natürlich-ökologische Determiniertheit, die Mängel der Infrastruktur und der Kommunikation sowie die Steifheit der gesellschaftlichen Arbeitsteilung und Mobilität konservierten die Traditionen. Das adelige Selbstbewußtsein bedeutender Gesellschaftsschichten, die im Dienst der Aristokratie und Großgrundbesitzer erworbenen Kenntnisse und Erfahrungen sowie die mit österreichischer Vermittlung erscheinenden technischen Innovationen und die Auswirkungen der Mode begünstigten die Modernisation.

Die ausgedehnte Forschungstätigkeit konnte zum einen unsere bisherigen Kenntnisse bestätigen, zum anderen unser Wissen präzisieren und brachte obendrein in mancher Beziehung auch neue Erscheinungen und Prozesse zum Vorschein.

In manchen Bereichen der Volkskunst vermochte das Volk des Komitats Vas Hervorragendes zu schaffen. Dazu gehören z.B. die gezimmerten Möbel, die Freihandstickerei, die Holzschnitzereien, die sog. Hirtenkunst.

Die Forschung konnte in einigen Fällen bisher unbekannte Kunstschaaffende und Stilkreise ermitteln und es ist anzunehmen, das weitere Untersuchungen neuere Persönlichkeiten und Stilzentren im Hinterland der „namenlosen“ Volkskultur entdecken können.

Über die in ästhetischer Hinsicht überragenden „Spitzenleistungen“ hinaus ist aber auch die von den zünftigen Handwerkern geschaffene Geräte- und gegenständliche Kultur reichhaltig und wertvoll, in mancher Beziehung sogar ausschlaggebend. Dies ist deutlich zu beobachten in der

Auswahl der Grundstoffe, in der Art und Weise der Formgebung und in der vom örtlichen Geschmack gebildeten Varietät der Ornamente.

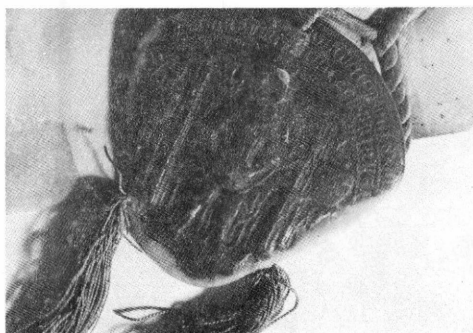
Auch die Angaben aus dem Komitat Vas bekräftigen die fachliche Überzeugung, die das Handwerk der Städte und Marktflecken als Wurzeln und sodan als stilschaffende Zentren der ungarischen Volkskunst bezeichnet.

Der Überblick des volkskünstlerischen Erbes des Komitats Vas wirft geschichtlich in mancher Beziehung die Frage des großregionalen Kontaktsystems der Volkskultur auf – die Integration des Raumes in die sog. pannonische Region.

IMRE GRÁFIK

4. ábra: Őrségi nemeslevél. I. Lajos király 1364. január 28-án kelt kiváltságlevele Sáska Péternek és unokaöccseinek a Zala folyó és Rákos melletti birtokukra. A hártýára írt oklevél roncsolt, a király ép kettőspecséjtjével van ellátva, mely arany színű selyemzsinóron függ. Az adománybirtok a nagyrákosi Nemes szer területével azonos, ahol mai napig a Sáska család leszármazottai élnek. A privilégium Sáska Miklóst az Őrnagy „Ewmog” dictusszal nevezi meg, aki a Zala forrásvidékén élő örök „Zalafewwr” előljárója lehetett. Az adományozottakat Nagy Lajos az őri szolgálat kötelékéből emelte az országos nemesek közé. A Sáska család a XVI. században már négy ágra terebélyesedett; Sáska, Nemes, Kőkény és Fölnagy nevűre. Mindnyájan a nagyrákosi Nemes szeren éltek, amit néhol Nemesrákosként is említenek. 1564-ben II. Miksa nova donatiót adott 15 név szerint felsorolt Sáska, Nemes, Fölnagy és Kőkény családfőnek nagyrákosi nemesi birtokukra. A Nemes szeren kialakult nemesi közösség az őrségi zendülések, megtorlások idején is meg tudta őrizni szerény nemesi kiváltságait, még a Baththyányakkal szemben is. A XVIII. század derekán írásba foglalt statutumokat alkottak saját közösségi életük szabályozására, maguk közül előljárnak tizedest választottak. 1848 után a birtokrendezés során földjeiket bonyolult nemzetségi leszármazási táblák alapján osztották fel és telekkönyvezték. A Nemes szer még a második világháború előtt is sajátos elkülönülést mutatott, élén a „szergazda” állt. A nemesi község folyamatosan vezetett jegyzőkönyvét az utolsó szergazda, id. Fölnagy Gyula 1939. január 12-én zárta le. Fia, ifj. Fölnagy Gyula 1992. február 24-én a Vas Megyei Levéltárba adta a nemesi közösség ládájában őrzött iratokat, köztük a legkorábbi, a jelen kiváltságlevelet. (Rendelkezésre bocsátásáért és a szakmai kommentárért Benczik Gyula levéltárosnak ezúton is köszönetet mondok.)

4. a-b. ábra: Az őrsegi nemeslevél pecsétjének két oldala

5. ábra: Parasztot, csizmadiát és papot ábrázoló akvarell Erdődy Sándor sorozatából: „A Hungarian Reverend Vép Vas Megye 1839” – SM 57. 25. 2

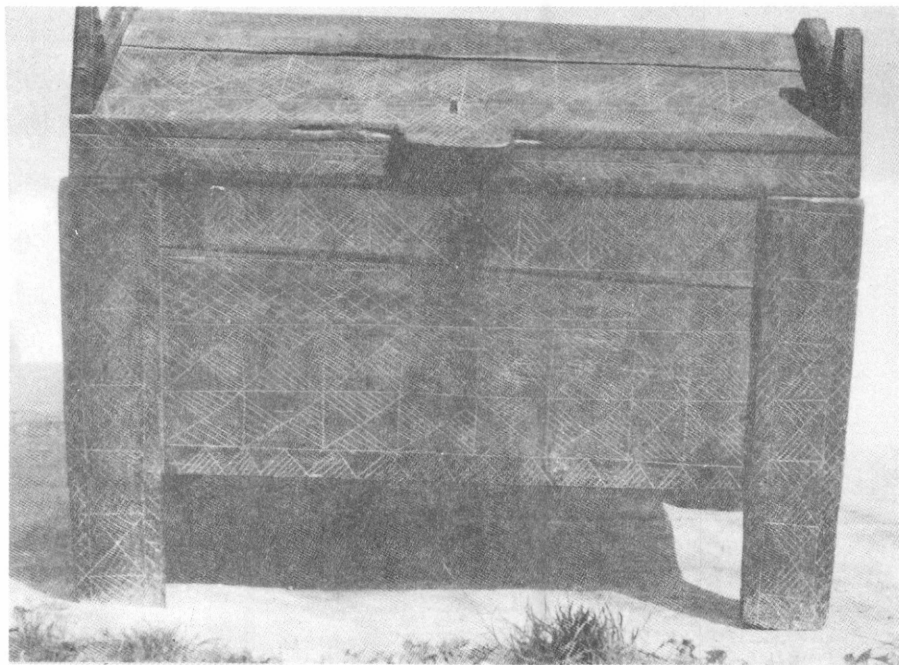
6. ábra: Vend paraszt – Borovszky 1898 nyomán

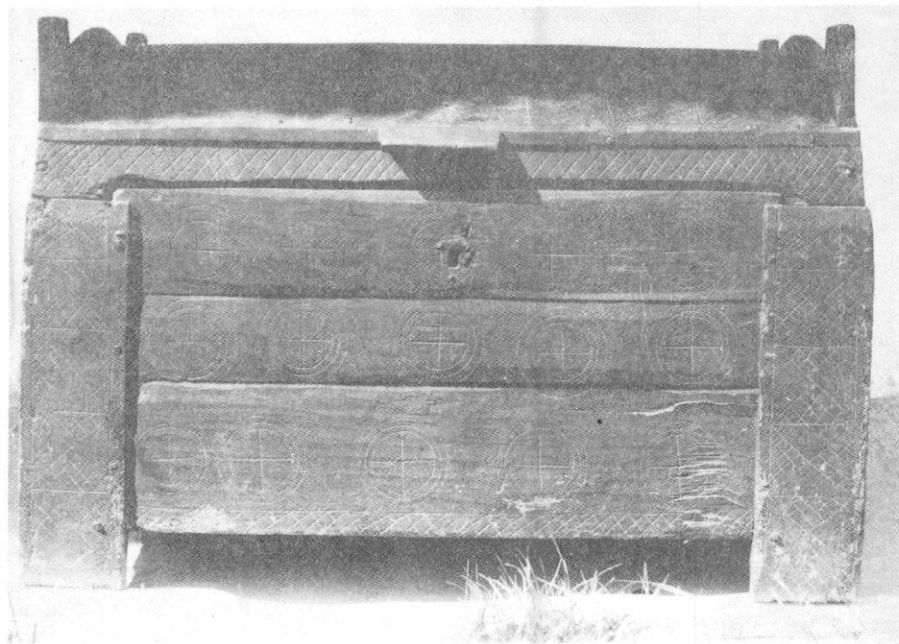
7. ábra: Rábakethelyi menyecske otthoniasan 1880 körül – Dömötör 1958 nyomán

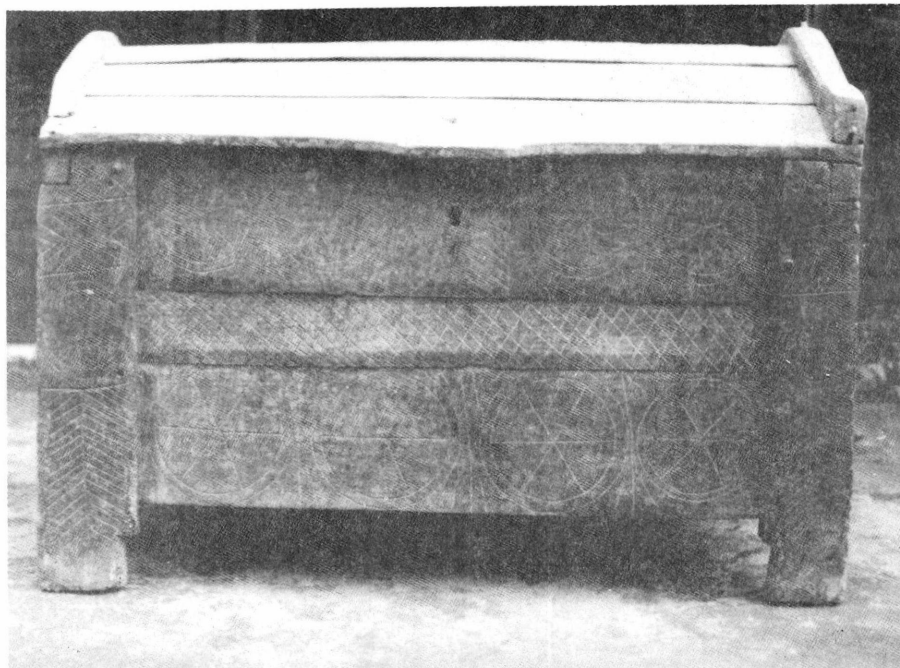
8. ábra: Ácsolt ládák.
Ívelt fedelűek: a) SM 60.170.1 – Vas megye

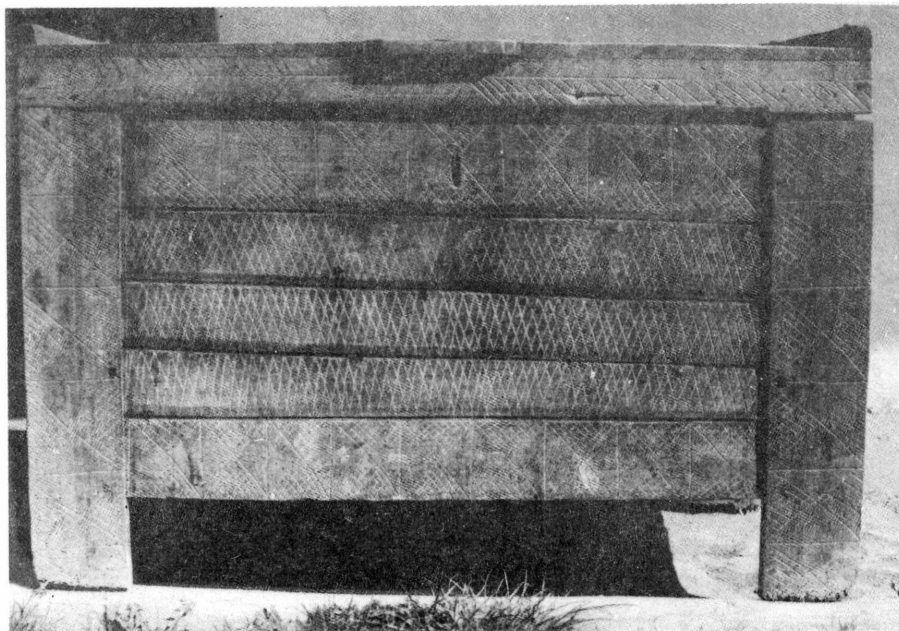
b) SM 66.57.1 – Szalafő

c) SM 60.272.1 – Szalafő
8. ábra: Ácsolt ládák. Ívelt Fedelűek

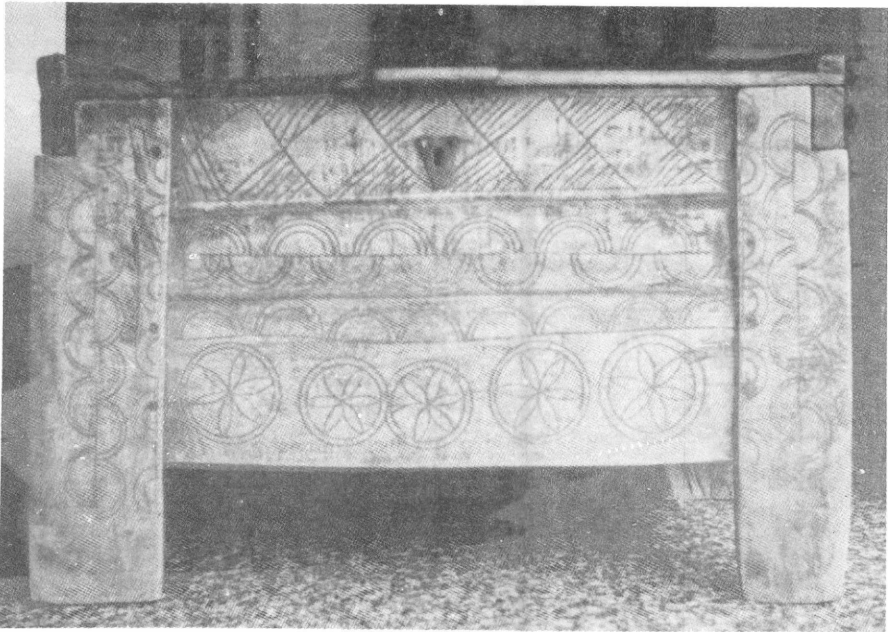
Ívelt fedelűek: d) SM sz.n. – Vas megye

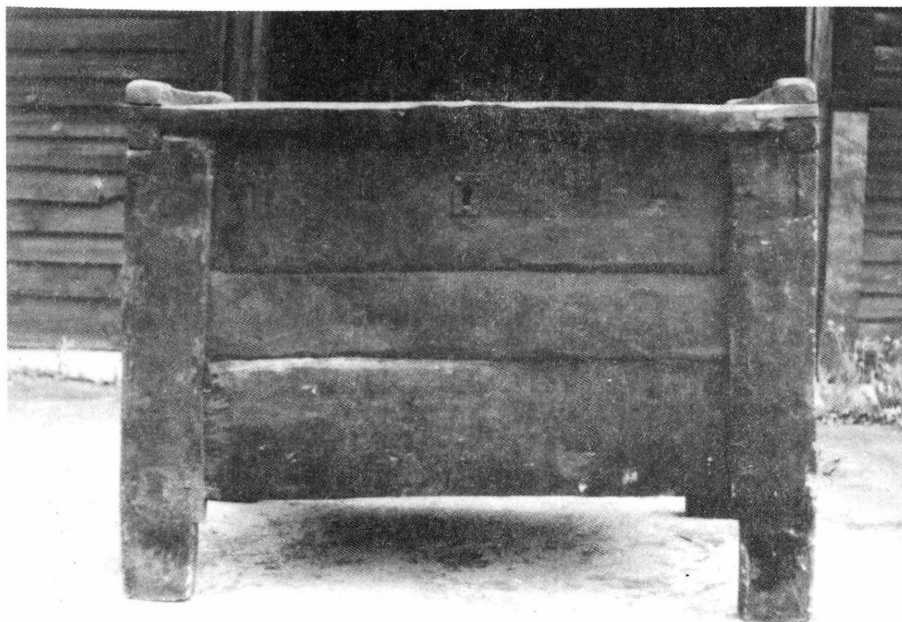
Lapos fedelűek: a) SM 72.30.1 – Szalafő
8. ábra: Ácsolt ládák.

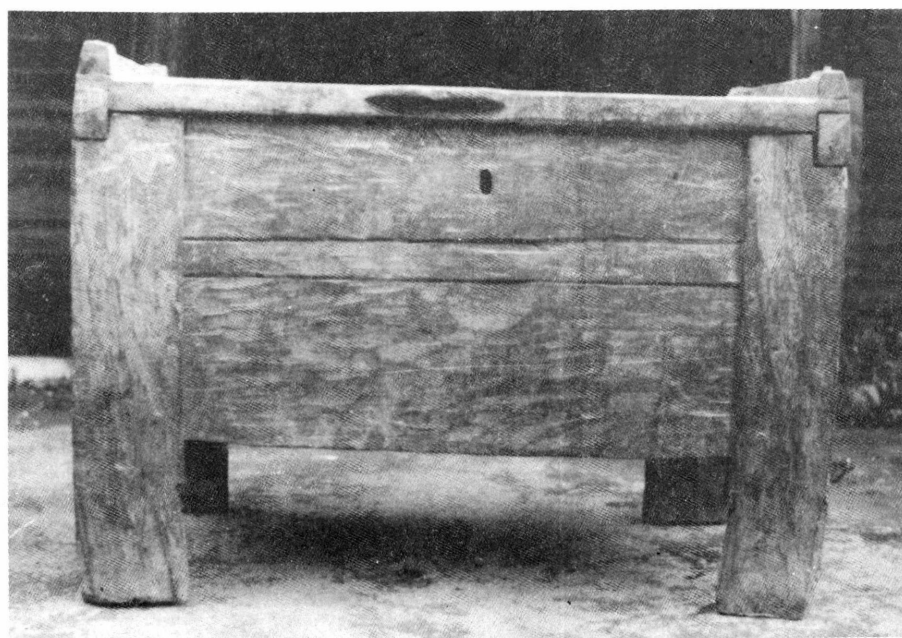
b) SM 74.22.49 – Magyarszombatfa

c) RHM 63.80.1 – Szalafő
8. ábra: Ácsolt ládák. Lapos fedelűek

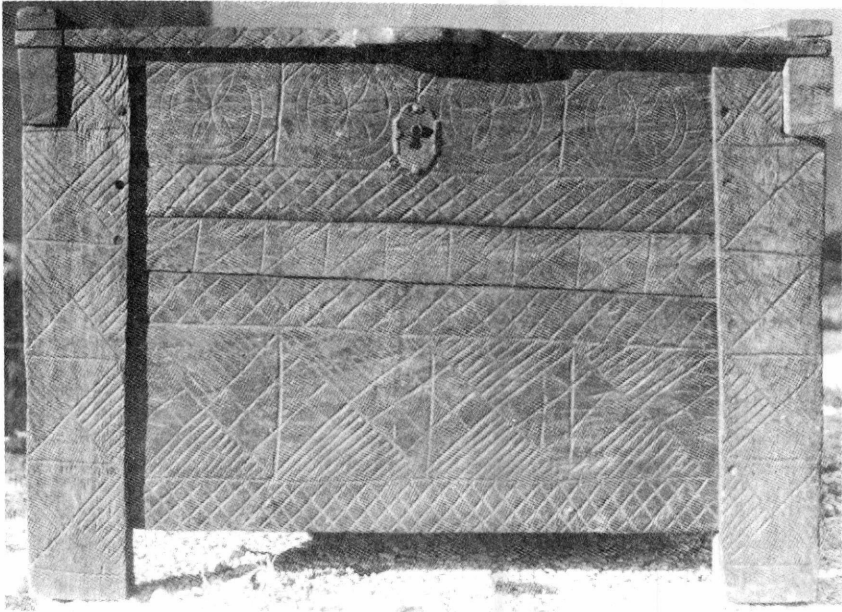

d) SM sz.n. – Felsőszölnök

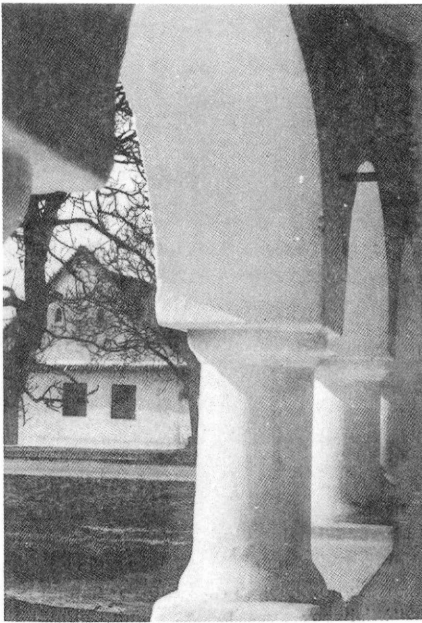

e) SM sz.n. – Vas megye

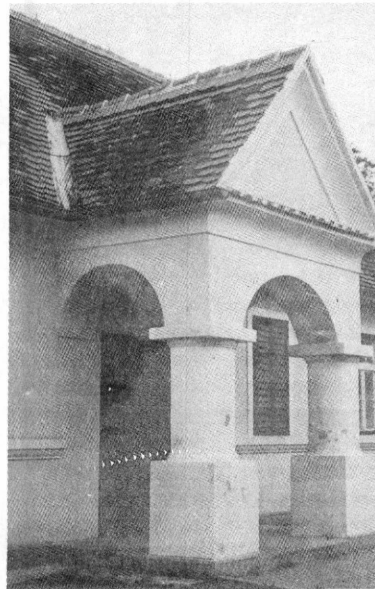
8. ábra: Ácsolt ládák. Lapos fedelűek.

f) Helytörténeti Gyűjtemény – Pankasz
8. ábra: Ácsolt ládák. Lapos fedelűek.

9. ábra: Íves oszlopos tornác és tűzfalás ház. Órisziget
(Siget in der Wart, Burgenland, Ausztria)

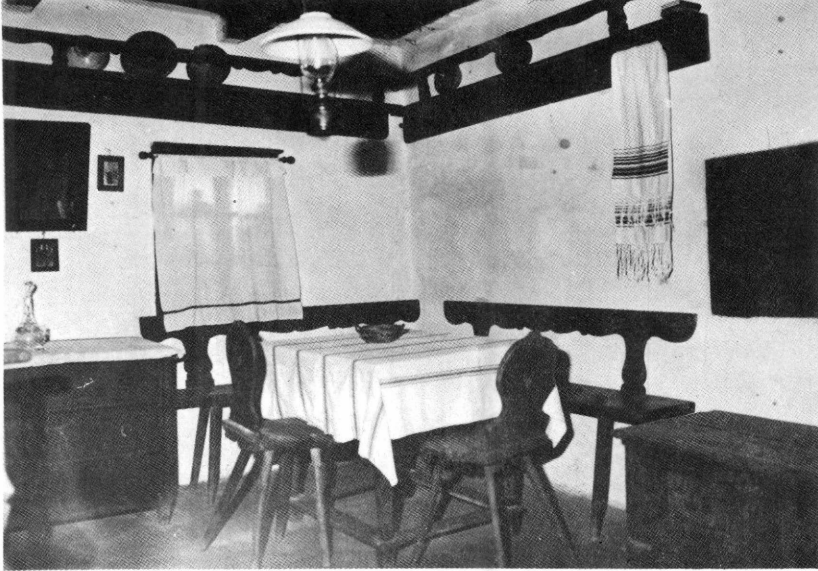
10. ábra: Előtornác, ún. koldusállásos iskolaeépület (1834-36). Órisziget

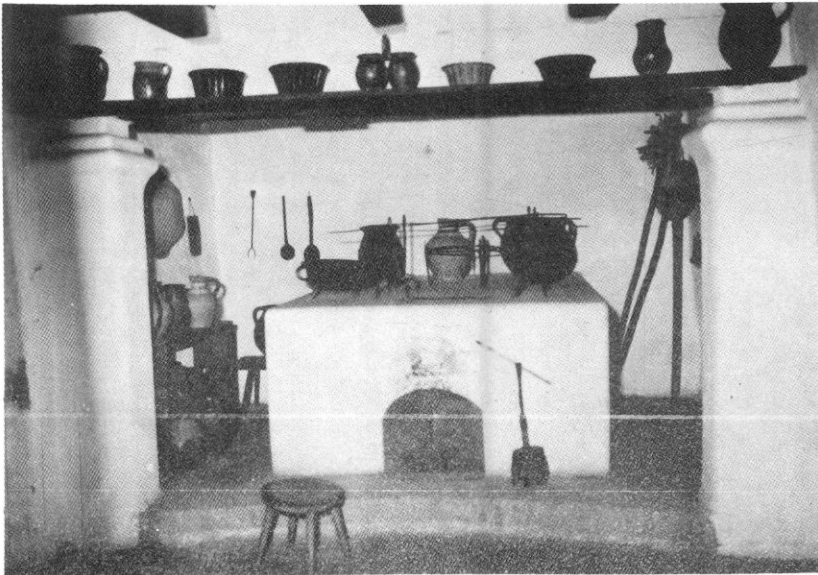
11. ábra: Előtornácos, ún. koldusállásos lakóház (1922). Magyarszombatfa

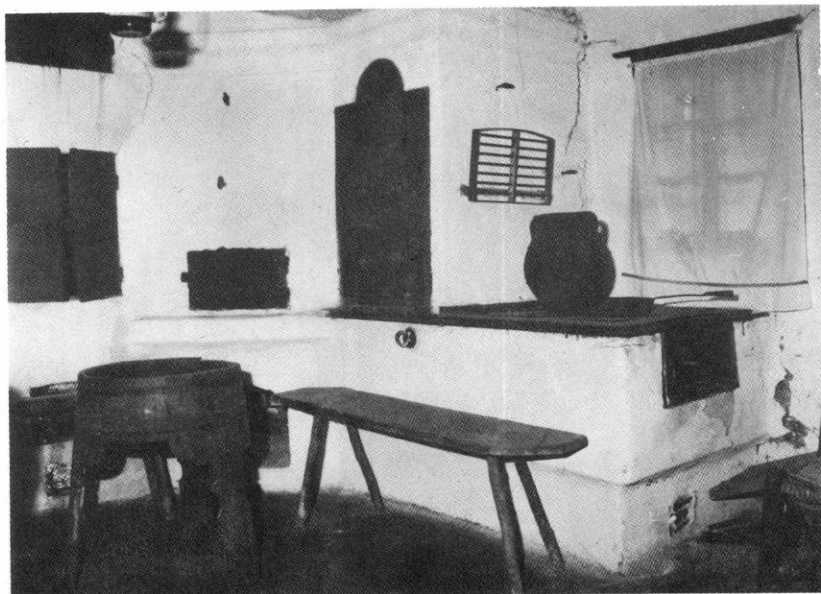
12. ábra: Szoba részlet: a) Vasi Múzeumfalu; sótonyi ház

12. ábra: b) Szalafő; Pityer szer

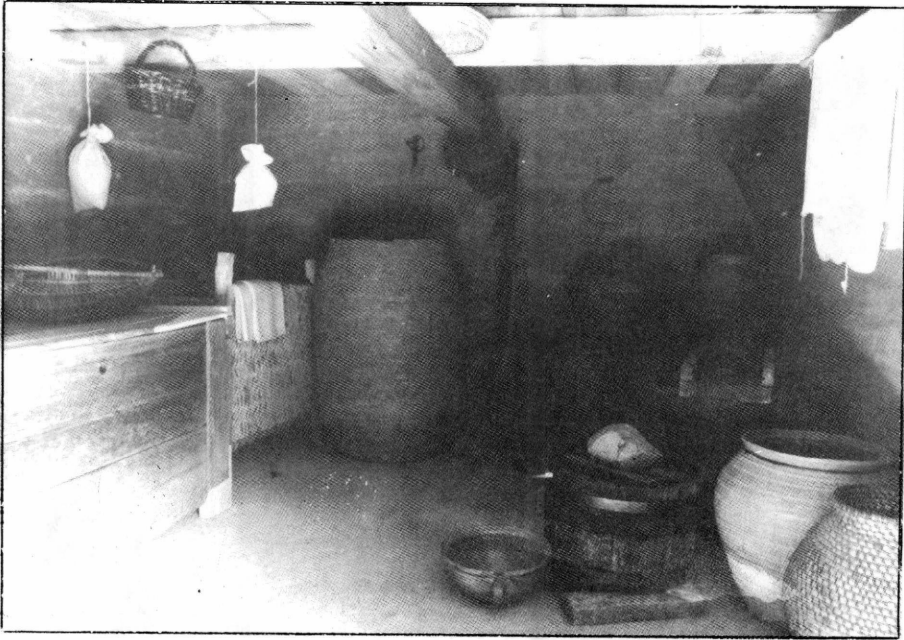
13. ábra: Konyha részlet: a) Vasi Múzeumfalu; sótonyi ház

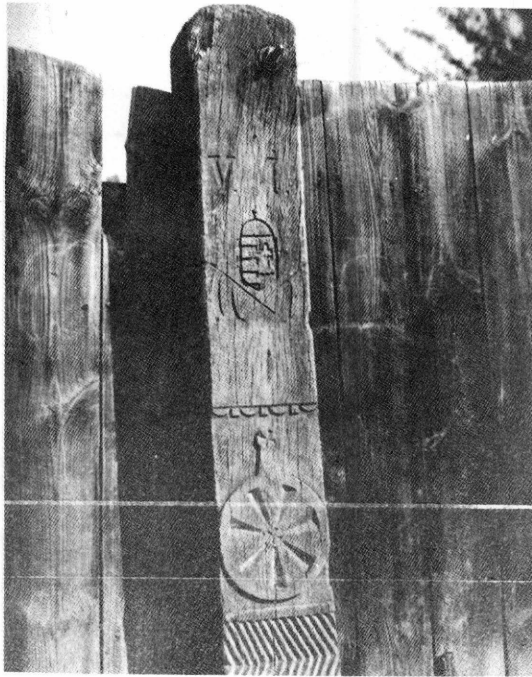
13. ábra: b) Szalafő; Pityer szer

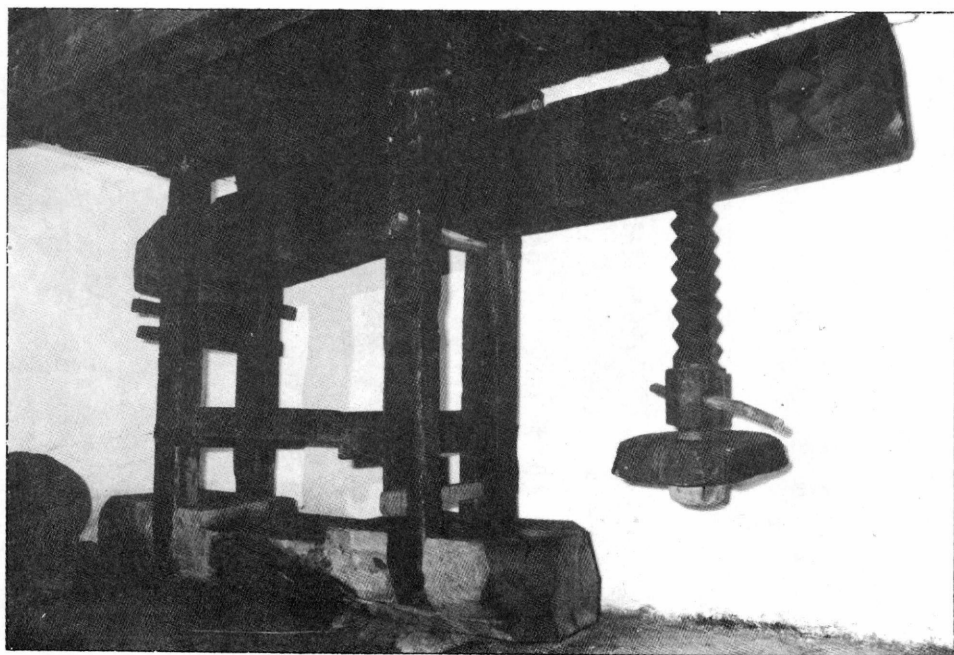
14. ábra: Kamra részlet: a) Vasi Múzeumfalu; sárfimizdói ház

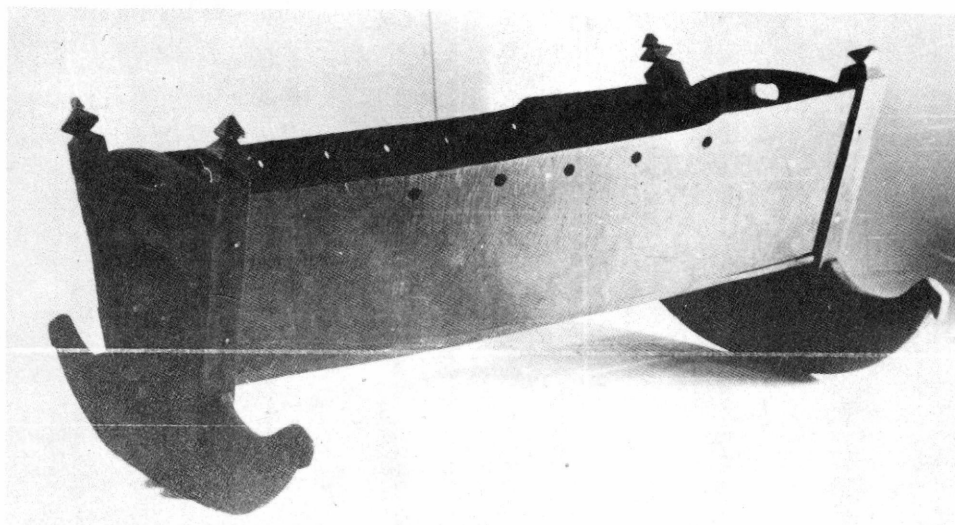
14. ábra: b) Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre; szalafői ház

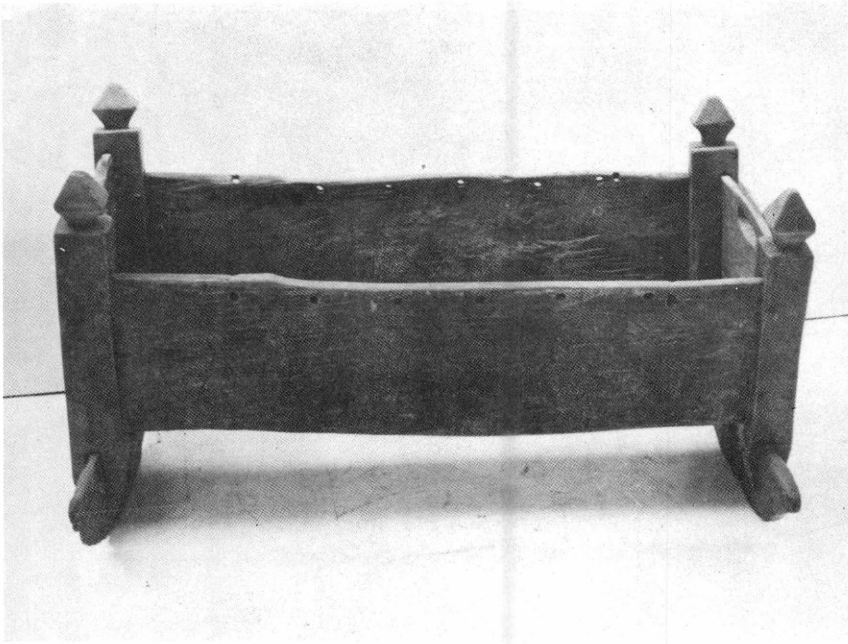
15. ábra: Faragott kapubálvány, Nári. SF 10037

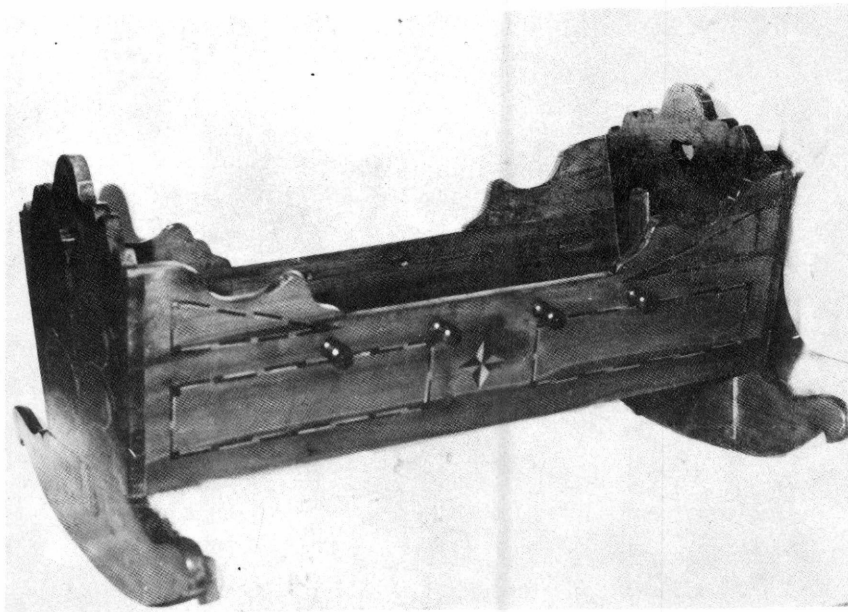
16. ábra: Faragott, festett prés. SM 78.3.1 – Kőszegszerdahely

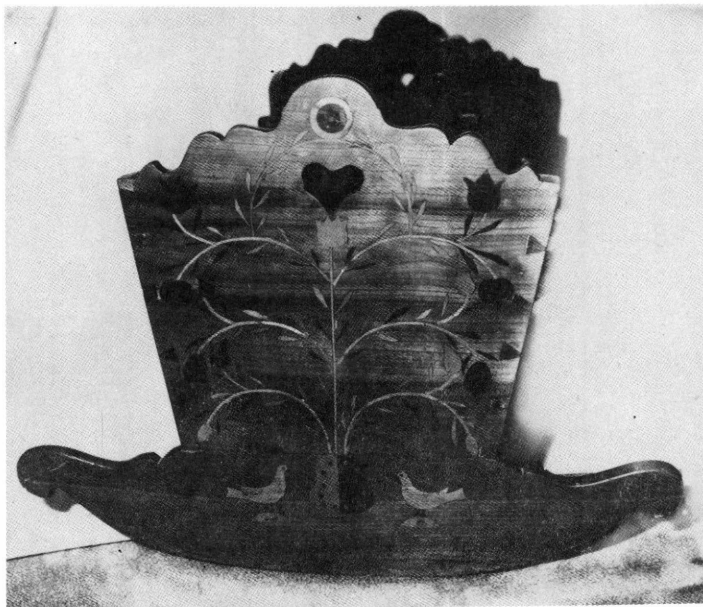
17. ábra: Ringó bölcsök: a) ácsolt bölcső, SM 60.157.1 – Vas megye

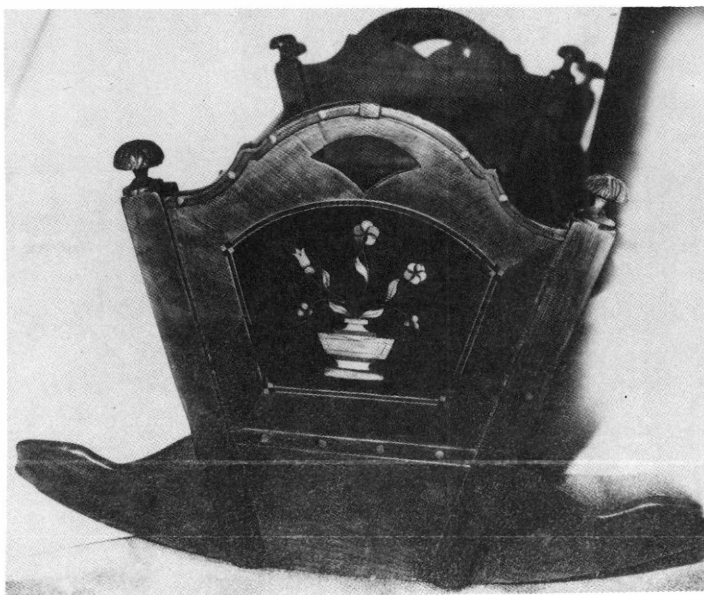
b) ácsolt bölcső, NM 54.26.88 – Magyarszombatfa

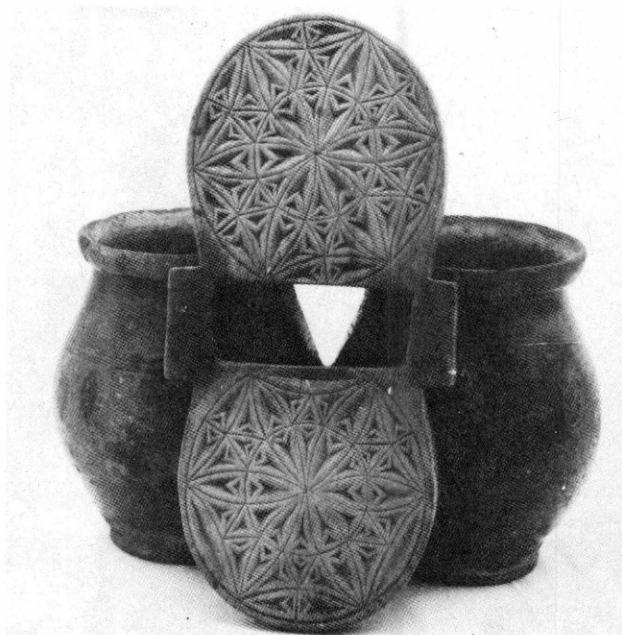
c) intarziás bölcső, Smidt Múzeum 71.1436.1 – Németújvár (Güssing, Burgenland, Ausztria)
17. ábra: Ringó bölcsők:

d) intarziás bölcső, Smidt Múzeum 71.1436.1 – Németújvár

e) intarziás bölcső, Smidt Múzeum 71.1461.1 – Acsád
17. ábra: Ringó bölcsők:

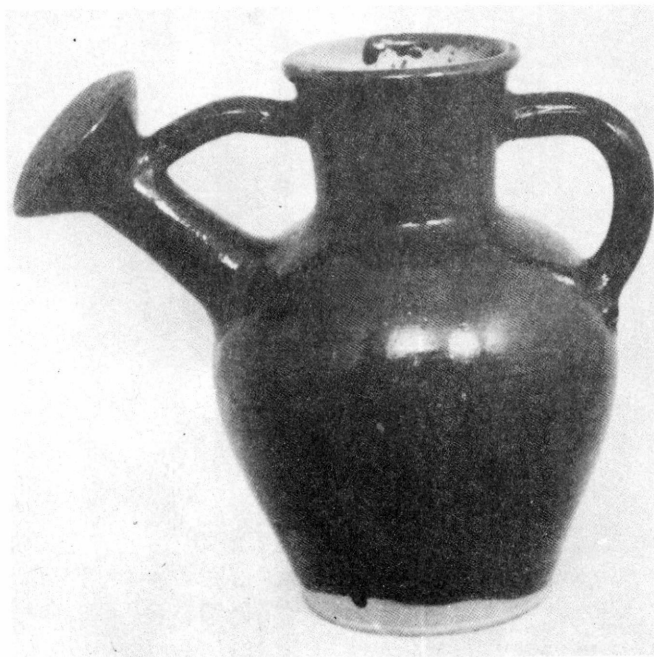
Kettős pohár: a) SM 58.78.1.1-2 – Vas megye (faragott fa fedővel)

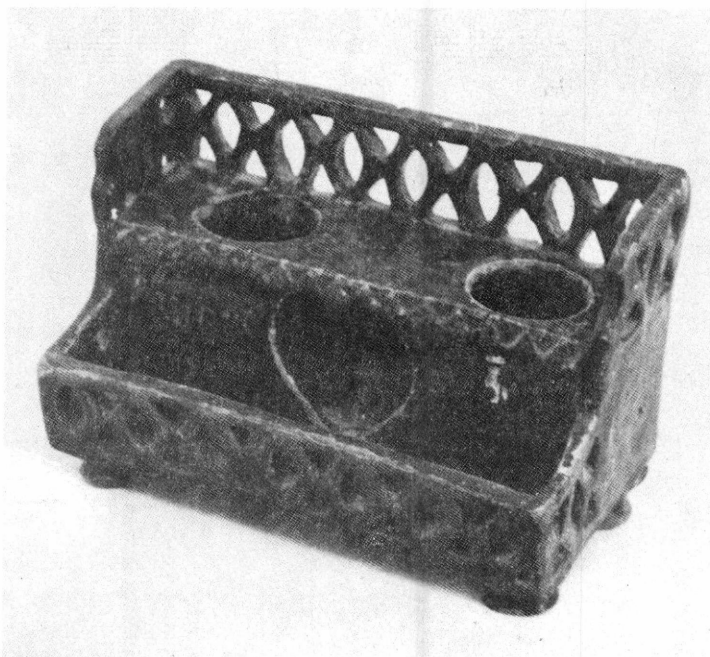
b) SM 58.368.1.1-3 – Ják (cserép fedőkkel)
18. ábra: Fazekas edények.

Öntözőkanna: a) SM 58.313.1 – Pöszöny

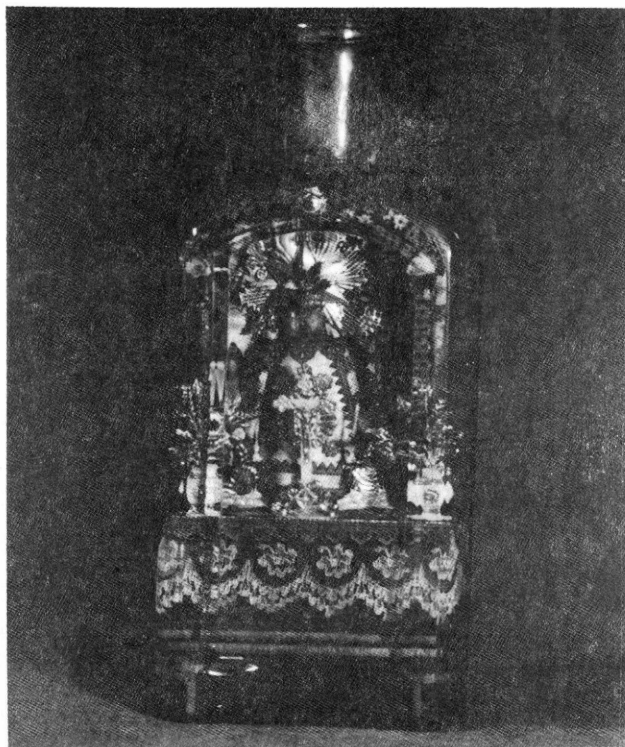
b) SM 58.374.1 – Szentgotthárd
18. ábra: Fazekas edények.

Tintatartó: a) SM 58.182.1 – Vas megye (datált: 1828)

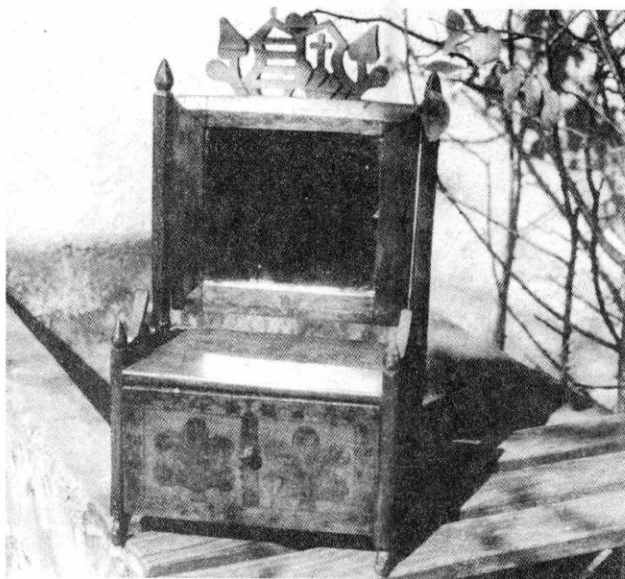
b) SM 58.103.1 – Vas megye
18. ábra: Fazekas edények.

19. ábra: Türelműveg, SM 58.454.1 – Vas megye

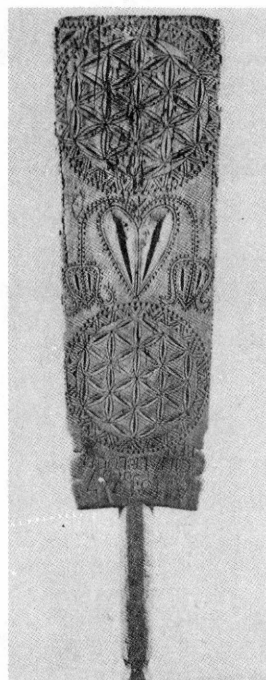
20. ábra: Festett üvegkép, Szent Márton SND 2706 – Vas megye

21. ábra: Állótükör. Gércse. Kovács János korai munkája. (Magángyűjtemény)

22. ábra: Mángorló. a) Faragott. NM 77439 –
Viszák. (feliratos, datált: „Ano 1767 Cinálto
Lud Ferenc”)

b) Spanyolozott. SM 59.52.2 – Vas megye

a) Lepedővég részlet: szökellő szarvas gránátalmával, piros. NM 68.199.3 – Szombathely

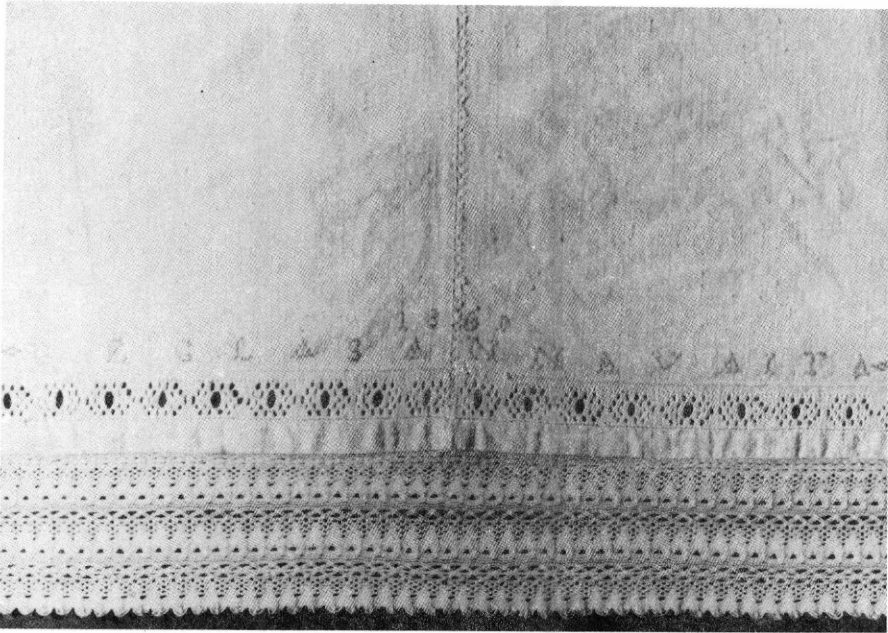

b) Lepedő részlet: visszatekintő madár leveles-virágos ágak között, fehér. NM 68.207.70 – Szombathely környéke

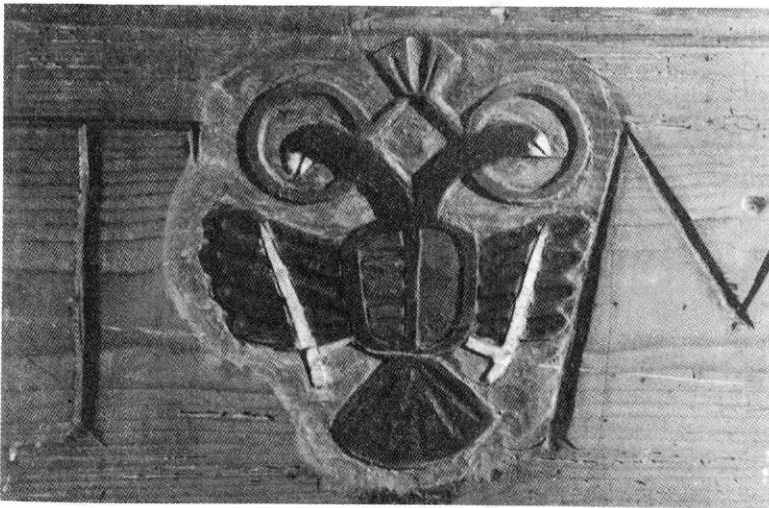
23. ábra: Szabadrajzú hímzések:

24. ábra: Horgolásos lepedőszegély. SM 59.1963.2 – Szombathely. (Halottas lepedőnek készülhetett fehér lepedő, melyet emblémekkel díszített ember alakos horgolás szegélyez. Többek között „Ádám-Éva” jelenet is megőriztett rajta a készítője.)

25. ábra: Halottas lepedő részlete. SZNM 93.1.1 – Egyházashollós

26. ábra: Kétfjú sas ábrázolás: a) Mestergerenda részlet. SM 60.277.1 – Vas megye

26. ábra: Kétfejű sas ábrázolás: b)
Mészároscéh ónkannájának részlete.
RHM 64.175.1 – Körmend (datált: 1726)

27. ábra: „Mikulás”, ún. Láncos Miklós. SF
427 – Csákánydoroszló (Nagycsákány, 1939
– Csaba József felvétele)

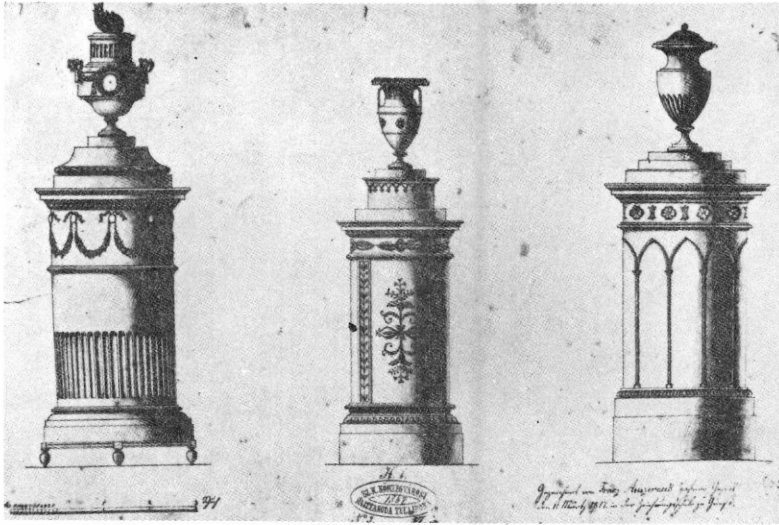

Két nő -
sárgán az élet
ben hasonlós, a nő
felejes egyik két neres-
tetre másik hogy
el nő felejes,

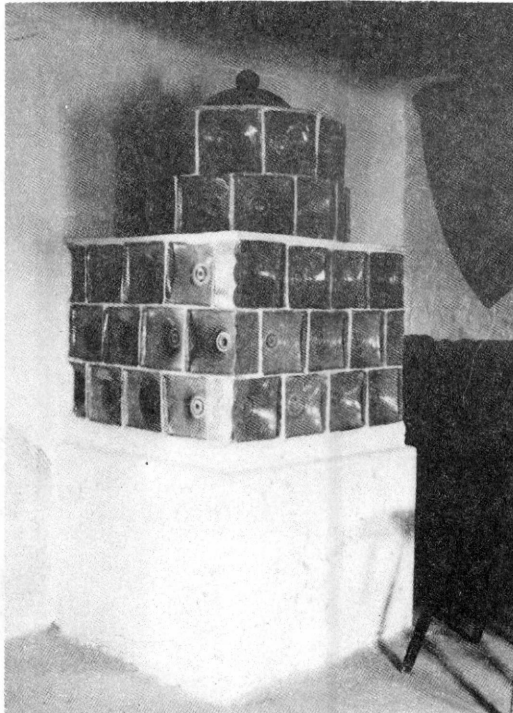

Keresztes füzere
ide kedvesem
Lambom ne
elmondert élet
leu is szolgálatom
boldog lenék mint
arégi saggatok
hogyha 'al hagya'
születtem

28. ábra: Karcolt húsvéti tojás díszítmény. NMR 4534 – Gércse, Vas megye

29. ábra: A kőszegi kályhások mintarajzai (Kőszegi fióklevéltár)

30. ábra: Kályha a Vasi Múzeumfaluban

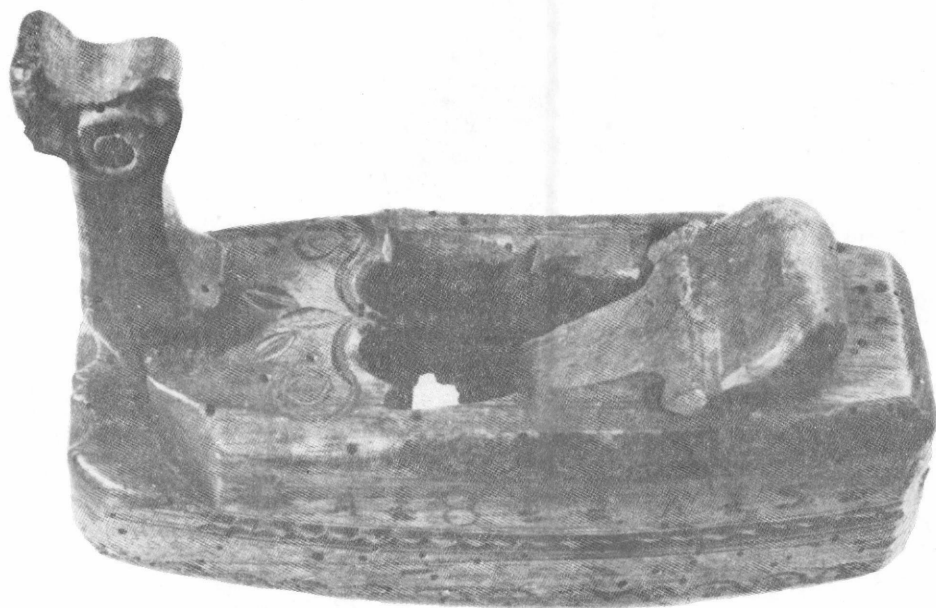

a) Korsó: SM 58.48.1 – Vas megye (datált: 1786)

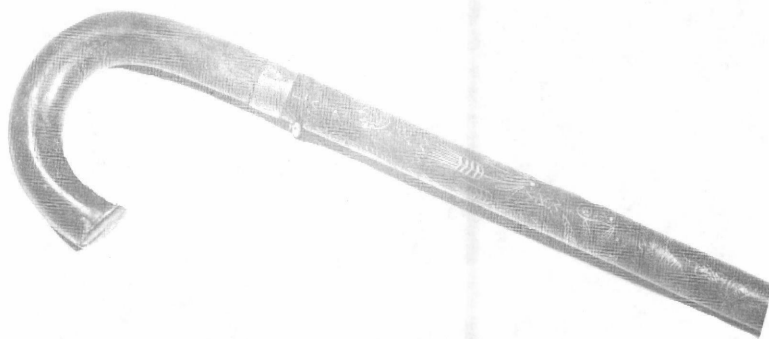

b) Tál: SM 58.392.18 – Kőszeg (tulajdonosai csak a húsvéti ünnepek alkalmával használták sonka tálalására, különben csak dísz a falon.)

31. ábra: Habános edények:

32. ábra: Kádárgyalu, Fénusz Ferenc műhelyéből. PÁM 83.1.4 – Szentgotthárd (datált: 1815)

33. ábra: Bot, berakásos díszítménnyel. NM 61.68.1 – Ják

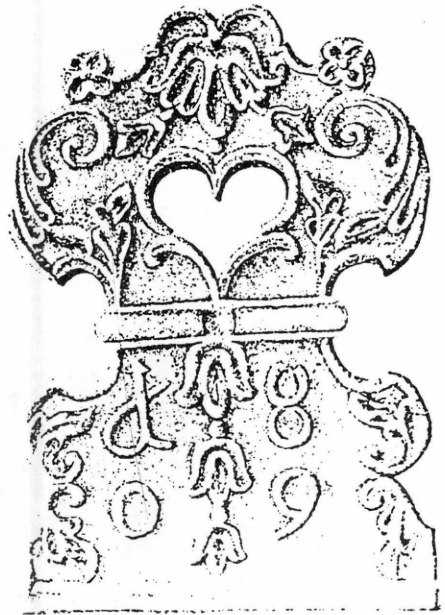
a) Támlás szék. Magángyűjtemény – Ölbő

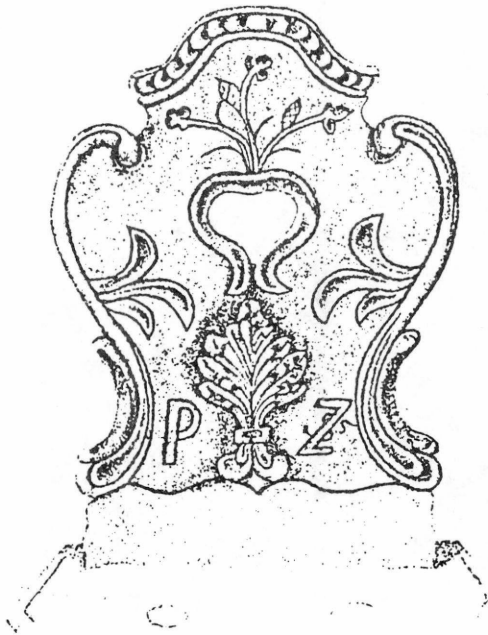
b) Tükörfa NM sz.n. – Jánosháza
34. ábra: Faragott tárgyak:

c) Borotvartó – Vas megye
(Magángyűjtemény)
34. ábra: Faragott tárgyak:

35. ábra: Meghatározásra váró székek:
a) SM 59.1987.1 – Vas megye

b) SM 59.1997.1 – Vas megye

c) SM sz.n. – Vas megye

35. ábra: Meghatározásra váró székek:

A TÖNKÖLY ETNOBOTANIKAI PROBLÉMÁI

Helyes nyomon jár Jørgensen J., amikor azt írja, hogy a tönköly (*Triticum spelta* L., német *Dinkel*, *Spelt*, *Spelz*, francia *épeautre*, angol *spelt*) minden vonatkozásban egyike a legkülönösebb gabonafélének. Eredete, kialakulása, Európában való terjedése még homályos, genetikai rokonsága tisztázatlan (Jørgensen 1979, 135).

Az etnobotanikai kutatások egyik klasszikusa, de Candolle A. még azt tanította, hogy a történeti és nyelvészeti valószínűségek a mellett szólnak, hogy a *Tr. spelta* – ez a törékeny, kalászsorsós, hexaploid pelyvás búza – a közönséges búzából vagy valamelyik közbeeső alakból származott nem nagyon régi, történelem előtti korszakban, s őshazája a mérsékelt Kelet-Európában s Ázsiának ezzel szomszédos vidékein található (de Candolle 1894, 385). Egészen más eredményre jutott Schieman E., amelyet így fogalmazott meg: A *Tr. spelta* a késői neolitikumban vagy közvetlenül utána, de még a bronzkori periódus előtt Közép-Európában, a Felső-Rajna vidékén a *Tr. vulgare*-ből jött létre s ebben a *Tr. dicoccum*-mal való kereszteződés vagy kromoszómaváltás döntő szerepet játszott (Schieman 1943, 161).

Egyes nézetek szerint ez a pelyvás búza mutáció vagy a vad emmer (*Tr. dicoccoides*) és a *Tr. compactum* (törpe búza, a közönséges búza egyik változata) kereszteződése révén jött létre (Le Baume 1961, 30; Bertsch 1949, 39).

A különböző elméletek felsorolása lehetetlen. De nem is szükséges, mert azok inkább csak történetileg érdekesek.

Nagyon valószínű azonban, hogy a tönköly a *Tr. dicoccum* (vagy a *Tr. dicoccoides*) és a kecskebúza (*Aegilops squarrosa*) hibridizációja révén keletkezett. McFadden E. S.-nek és Sears E. R.-nek ezt a véleményét – amelyhez hasonlóan Percival J., később Kihara H. is hangoztatott – a magyar genetikusok is elfogadják, hozzátéve, hogy a kérdést még véglegesen nem döntötték el (Percival 1921, 41; McFadden-Sears 1946, 81-89, 107-116; Kihara 1944, 889-890; Lelley-Mándy 1963, 16-17; Mándy 1971, 90). McFadden E. J. és Sears E. R. a tönköly keletkezési területét a Kaukázus északi lejtőjére helyezik. Nagyon tanulságos Dorofejev V. F. nézete. Ő arra a következtetésre jutott, hogy a *Tr. spelta*nak két alapvető változata lehetséges; egy korábbi, amely a Transkaukázusban keletkezett a vad *Tr. dicoccum* (*dicoccoides*) és az *Aegilops squarrosa* természetes hibridizációja révén. Másodlagosan pedig Európában jött létre a *Tr. aestivum* mutációja vagy hibridizációja következtében (Dorofejev 1971). Az előbbi vélemény McFadden E. S. és Sears E. R. teóriájának a megismétlése. Végső következtetése során a második lehetőségről Januševič Z. V. nem szól. Szerinte azonban a vad *Tr. dicoccum* (*dicoccoides*) már bizonyos mértékig kultivált volt (Januševič 1976, 76).

Az újabb kutatások szerint a *Tr. spelta* egészen bizonyosan nem Európában lett kultúrnövény. Kuckuck H. a *Tr. spelta*t megtalálta Iránban (Baktiari) a Shahr-Kord magasfennsíkján (2000 m) Esfahantól nyugatra. Ott elsősorban téli gabona s a hideg, havas hosszú télhez jól alkalmazkodik. Már a hótakaró alatt a magvak csírázni kezdenek, és a vetés kizöldül. Századunk közepén termelése cséplési nehézségek és munkaerőhiány miatt visszaszorult, s a *Tr. aestivum* művelése lépett előtérbe. Nem valószínű, hogy az arab hódítással (642-643 Kr. u.) került Iránba. A Shahr-Kord fennsíkon igen régen termesztik, s az ottani *Tr. spelta* megegyezik az európaival. A fennsíkon a *Tr. spelta* morfológiai formaváltozatossága igen csekély. A Shahr-Kord fennsíkján az *Aeglops*-speciések termőhelyére nem akadtak; a klíma zord. A tönköly-területtől északra a sokkal enyhébb Luristanban az *Aegilops triuncialis* és az *A. cylindrica* előfordul, de nem az *A. squarrosa*. Az *A. squarrosa* ellenben – írja Kuckuck H. – különösen a Kaszpi-tengernél az Elburz-hegységtől (Reshteh-ye, Alborz) északra terjedt el. Az Elburz déli vidékén a Karaj-völgyben és még néhány távolabbi helyen megtalálható. Tovább nyugatra előretolt lelőhelye Ghvazin (Kuckuck-Schiemann 1957, 394). Baktiari fennsíkján az emmert (*Tr. dicocum*) termelik. Kuckuck H. szerint azonban az emmer termesztése örmény telepésekkel Azerbajdzsánból került el Iránba (Kuckuck-Schiemann 1957; 393, 394). Kuckuck H. mindezek alapján már 1957-ben a tönköly-probléma revízióját tartotta szükségesnek (Kuckuck-Schiemann 1957, 394). Nem valószínű azonban, hogy örmény telepések honosították meg az emmert Iránban. Ennek ellentmondanak a korai emmerleletek (7500-5600 Kr. e., Ali Kosh, Khuristen-sztyepp, Dél-nyugat-Irán, Renfrew 1969, 163, 168) is. Megjegyzem, hogy Žukovskij P. M. már korábban (1923) megtalálta a tönkölyt Iránban (Urmia környéke), amelynek előázsiai előfodulását Vavilov N. I. is sejtette (Januševič 1976, 63).¹

A *Tr. spelta* igen régi a Kaukázusban és Transzkaukázusban. Maradványait megtalálták a Sulaveri-Somutepin kultúrában (VI-V. évezred Kr. e.), amely a Kura, Araksz folyók vidékére, az Ararát völgyére terjed ki.² Ebben a régióban a *Tr. spelta* régebbi, mint Európában. Tekintetbe kell vennünk azokat a leleteket, amelyek Észak-Irakban a Yarim-Tepe lelőhelyen a Halaf-periódus rétegeiből (VI. évezred Kr. e.) származnak (Lisitsina 1978, 49-51; Bakhteyev-Janushevich 1980, 167-178; Januševič 1976, 78). Ide tartozik az a korai lelet is, amely Grúziából (Arukhló 1, eneolit 5020±60) és Örményországból (Voskevaz, korai bronzkor, III. évezred Kr. e., Bdojan 1972b, 302; Bregadze 1982, 32; Janushevich 1983, 272-273) került elő.

Mindenesetre a fentiekből arra következtethetünk, hogy a *Tr. spelta* eredőhelyét a Transzkaukázus, Azerbajdzsán, Észak-Zagrosz, Észak-Irak térségében kell keresni. A jövő kutatásai ezt a területet leszűkíthetik. Januševič Z.V. sze-

¹ N. I. Vavilov nem találta meg a *Tr. spelta*-t Afganisztánban. A lágy búzának csak *speltiforme* variációját figyelte meg (*Tr. vulgare* var. *Al Greex speltiforme* Vav.) Észak-Afganisztánban (Vavilov-Bunkinič 1929, 271).

² Az idézett forrásokban részletesen szó van arról, hogy a leletek milyen tönköly maradványok (kalászkák, magvak, vagy ezek lenyomatai agyagedényeken, stb.).

rint a *Tr. spelta* Transzkaukázus vagy Észak-Írán területén keletkezhetett³ – mint már említette – a *Tr. dicoccum* és az *Aegilops squarrosa* természetes hibridizációjának eredményeként (Janušević 1976, 76).

A Kaukázuson át áramlottak be a különböző búzafajták a Fekete-tengertől északra fekvő területekre, ahol a Kr. e. VII-III. századi szkíta törzsek településhelyein megtalálták a *Tr. speltát* is, de korábbi (Uc-Bas, X. szd. Kr. e.) és későbbi (Verchne-Sadovoe, II. szd. Kr. u.) tönköly leleteink is vannak (Janušević 1981, 92-94).

Sokkal gazdagabb *Tr. spelta* leletekben a Prut-Dnyeszter közötti terület (1. az alábbiakhoz: Janušević 1976, 60-78; Janushevich 1978, 61-65; Janushevich 1983, 267-269, 272-273). A tönköly termesztésére utalnak már a korai neolitikumhoz tartozó Bug-Dnyeszter kultúra (4700±50, Soroka, Selište) és a vonaldíszes kerámia kultúrába tartozó leletek (Gura Kamenka, Branešti). Jelentősebbek a *Tr. speltára* vonatkozó eneolit leletek, amelyek a Tripolje kultúra (Alexandrovka, Putinesti, Pererita, Lopacika, Podul Dobrij, Varvarovka stb.) különböző fázisaiból és a bronzkorból (Slobodka-Širecuți, Jekaterinovka stb.) kerültek elő. A kerámiadarabokon kalászkák, polyvák és magvak lenyomatai láthatók. Egy bronzkori halomsír (Jekaterinovka) feltárása során elszenesedett tönkölymagvak kerültek napvilágra. A *Tr. speltával* együtt majd minden esetben *Tr. monococcumot* és *Tr. dicoccumot* is találtak. A neolitikumban ezt a három polyvás búzát együtt termesztették. Az említett halomsírban (Jekaterinovka) a *Tr. dicoccum* mellett a *Tr. compactumot* is megtalálták. Ebben a leletben a tönköly a magvak 25%-át teszi ki. Ugyancsak jelentős a tönköly a Magalánál (Ukrajna) feltárt bronzkori településen.

Janušević Z. V. hangsúlyozza, hogy a leletekből arra következtethetünk, hogy a Dnyeszter és Prut között a búzapolulációkban a neolitikumban, de még inkább a bronzkorban a tönkölynek nagyobb volt a jelentősége. Elképzelhető, hogy a *Tr. spelta* ugyanolyan gyakori volt, mint a *Tr. dicoccum*. A bronzkort követően a Prut és a Dnyeszter között a *Tr. spelta* jelentéktelenebb lesz, de nem tűnik el a korai vaskorban (VI-II. sz. Kr. e.) s a későbbi korokban (Černachovskaja kultúra: Hanska-II, Kukoara-III, I-IV. sz. Kr.u.) sem. Még a középkori (XIV. sz.) Starij Orehej (magyar *Őrhely*) településen is a különböző rétegekben megtalálták a *Tr. spelta* kalászkák lenyomatait (Janušević 1976, 72, 77-78; Janušević–Smirnov 1968, Janušević–Byrňa 1972).

Az említett ukrajnai Magala településen (bronzkor) kívül Ukrajna számos más településén is feltártak *Tr. spelta* termesztését bizonyító leleteket. Így Glubokoje település (Kárpáti halomsírok kultúrája, Černovic megye) növényi leletanyagának elemzése során szintén találtak *Tr. spelta* nyomokat. A települést a

³ A zseniális magyar botanikus, Borbás Vince 1897-ben azt írta, hogy a *Tr. spelta* Mezopotámiából és Iránból származik (Pallas Lexikon, 16. Budapest, 1897. 94). Itt említem meg, hogy a botanikai irodalomban Aleppo vidékéről említik a *Tr. spelta*-t, de nem mint termesztett gabonafélért (Dalman 1932, 248. S. Russel nyomán). Tudomásom szerint ez a megfigyelés a genetikusok figyelmét elkerülte. A magyar Bibliában is búza, árpa, bab, lencse, tönköly és köles kenyérről van szó (Ezékiel 4, 9). A kussemin (plur.) szót tönkölynek fordította Károli Gáspár. Lásd még Mózes 49, 32, Izaiás 28, 85. Így van ez más nyelvű Biblia fordításokban is.

II-IV. században lakhatták. Chmelnickaja megye Lepesovka településén elszenesedett magvakat a *Tr. speltával* azonosították (II-IV. sz. Kr.u.). Az ottani szláv rétegekből is előkerültek *Tr. speltára* utaló kalászká lenyomatok (Janušević 1973, 1-14; Janušević 1976: 73).

Újabbán Janušević Z. V. különböző archeológiai leleteket is elemezve kitűnő áttekintést adott arról, hogy az eneolitikumtól (4700±50 i.e.) kezdve a IX-XIII. századi szláv leletekig, a XIV-XV. századi különböző etnikumokhoz tartozó kultúrákig milyen fontos szerepet játszott a tönköly, amikor már nagy mennyiségben megjelent a *Tr. aestivum* is (Janušević 1986, 24, 32, 58, 71-72, 82-83).

A Dnyeper–Prut közötti *Tr. spelta* maradványok új láncszemet jelentenek a kultúrnövény történetének és filogenezisének tanulmányozása terén. A *Tr. spelta* megtalálták a Balkán keleti részén is. Így Bulgáriában (Ovčarovo, Gumelnica-kultúra, IV. évezred Kr.e.; Popas-Tirlas, korai bronzkor), Romániában (Radovanu, középső neolitikum, Boian-kultúra). Mindezek a leletek Janušević Z. V. szerint korábbiak a nyugat-európai – így a lengyelországi – leleteknél, s valószínűleg Elő-Ázsiából kerültek el a Kelet-Balkánra s onnan a Prut–Dnyeper közötti területre (Janušević 1976, 74-78; Janushevich 1978, 64-65; Janushevich 1983, 267, 273; 1. még Hopf 1984, 467). Mindezt Comşa E. azzal egészíti ki, hogy az erdélyi Körös-kultúrában (Szászhermány–Härman, Brassó m.) cserépedény darabokon a *Tr. monococcum*, *Tr. dicoccum* és *Tr. spelta* maglenyomatait találták meg, s ezért Comşa E. szerint a Prut–Dnyeszter közötti leleteket pontosítani kell. Szerinte a három búzafajta természetői nem közvetlenül jutottak el a Balkán-félszigetről a Prut–Dnyeszter közé, hanem kerülőúton Erdélyen és Moldván át. Ezt a következtetést megerősíti, hogy a Bug–Dnyeszter kultúrához tartozó Ruptura (Selište) kerámiájában a Körös-kultúra jellemzői mutathatók ki (Comşa 1981, 113-115, 122, 125-126). Jugoszláviából korai vaskori lelet (Gomolova) tanúskodik a tönköly termesztéséről (van Zeist 1975, 84).

A lett Gabrielaški városka közelében Kr.u. a III-V. századból került elő *Tr. spelta* lelet (Janušević 1976, 62). Észak-Lengyelországból és Litvániából (Samogitien) a VIII-XIII. századból (?) ismerünk tönköly leleteket (Bertsch 1949, 46).

A lengyel területek legkorábbi és legkésőbbi földműves kultúráiban jelentékeny a *Tr. spelta* termesztése. A neolitikumban széles területen (Lasek, Poznań ker.; Książnice Wielkie, Zawarza, Pińczów ker.; Zberzynek, Konin ker.; Ojców, Olkusz ker.) fontos kultúrnövény. Bronzkori leletek ismeretlenek (Klichowska 1975, 106-107, 134; Renfrew 1973, 205), ami valószínű, hogy csak a hiányos ásatások következménye. Tönköly leleteink vannak a korai vaskorból (Hallstatt, – Kamieniec-Toruń, Biskupin, Znín ker.) és a későbbi periódusokból, amiről Jørgensen G. szemléletes összefoglalást nyújt (Jørgensen 1979, 142). Itt említem meg, hogy az alsó-lausitzi szlávoknál kb. a IX. században a tönköly szintén ismert volt, s ennek során Jäger K. D. (Mogila, Kraków ker. és Stettin) is említ nyugati szláv leleteket (Jäger 1966, 289-291).

Dévény várában egy gabonásveremben találtak *Tr. spelta* és *Tr. dicoccum* maradványokat, amelyek a Hallstatt periódusba tartoznak (Hajnalová 1978, 85-96). A késői La Tène periódusból tönköly maradványok Észak-Szlovákiából (Liptovská Mara I-Havránok) ismeretesek (Hajnalová

1979, 439, 440-442). Ezek aránylag zord, magas (690 m) geográfiai környezetből kerültek elő, ami arra utal, hogy az ottani letelepülők ragaszkodtak ehhez a polyvás búzához s feltehető, hogy sík, melegebb vidékeken már abban az időperiódusban még inkább termelték a tönkölyt. Szlovákiában ismerjük a tönkölyt a fiatalabb bronzkorból (Ducové, Hajnalová 1980, 95-106). A *Tr. speltát* természetették a mai Szlovákia területén a IV. század közepén (Cifer-Pác, Nagyszombat vidéke, Hajnalová 1982, 216). Meg kell említenem, hogy Hajnalová E. kérdőjellel minősíti *Tr. speltának* a Stúrovo-Parkányánna mellett a neolitikumból előkerült magmaradványokat (Hajnalová 1983, 200). Természetesen az egyes leletekben egymástól eltérő a tönköly jelentősége. Jogosan írja Hajnalová E. a Szőgyénben (Svodín, Érsekújvár környéke) előkerült magleletekről (középső neolitikum, bádeni kultúra) hogy a szórványos árpa (*Hordeum vulgare* convar. *nudum*) és hasonlóan a polyvás búza (*Tr. spelta*) magvakból nem következtethetünk önálló művelésükre. A többi gabonafélék közé keveredett magvaknak tekinthetők (Hajnalová 1986, 180).

Magyarországon szórványosan csak neolitikori (Lengyel kultúra, Zengővárkony) és korai vaskori (Poroszló) tönkölymaradványokat ismerünk (Hartyányi–Nováki 1975, 7, 29. A Poroszlóról előkerült tönkölylelet Hartyányi P. B. levélbéli közlése szerint minden bizonnyal *Tr. spelta*. A Kárpát-medencében a magyar, szlovák (általában szláv) és a román etnikumhoz tartozó archeológiai leletekből – tegyük hozzá, hogy talán csak ezidő szerint – hiányoznak a tönkölymaradványok. A régészeti leletekben a tönköly hiányát azzal is magyarázhatjuk, hogy a kultúrnövény természetesen ingadozások következtek be, s a polyvás búzá archeológiai leleteit igen nehéz megkülönböztetni egymástól.

A magyar oklevelek a tönkölyt a XV. század végén (1498) említik. Ebben az időben a parasztság már ezzel is adózik. A XV. század elején (1413-1421) Buda német polgárai a piacon árulják a tönkölyt. A XV. századi oklevelekből, valamint a *Tr. spelta* magyar elnevezéséből (a magyar tönköly a német *Dinkel* átvétele) Bátky Zs. arra következtet, hogy ez a polyvás búza a Rajna vidékéről, Colmárból (Elzász) bevándorolt németek, a dunai kereskedelem révén került el a magyarokhoz (Bátky 1918, 27-29).⁴ A tönköly és a német *Dinkel* kapcsolatát ma már világosabban látjuk. A tönköly bajorosztrák eredetű szó a középfelnémet korból (vö. kfn. *dinkel, tinkel 'Tr. spelta'*). A német szó valószínű a XII. század végétől a XIV. század közepéig honosodott meg a magyarban. A középfelnémet korban letelepült bajor-osztrák nyelvjárást beszélő parasztságtól (Nyugat-Magyarország, Buda környéke, Börzsöny-hegység) származik (Mollay 1982, 540-41). Feltételezhető azonban, hogy a tönköly termesztése a magyarságnál már az említett német parasztság megjelenése előtt ismert volt, de nyelvileg nem különböztették meg a közönséges búzától, természetében ingadozás, visszafejlődés következett be. A *Tr. aestivum* termesztése mindinkább előtérre lépett és a *Tr. spelta* a gazdálkodás peremére szorult. Kárpát-Európában a termesztése évszázadokon, sőt évezredekken át lappanghatott. Korábbi magyar neve kiveszett s a német eredetű tönköly egy későbbi terminológia a magyar nyelvben. De az is feltételezhető, hogy a *Tr. speltát* a magyarság a IX-XII. században, esetleg még előbb is éppen úgy nevezte, mint a közönséges búzát, vagy valamilyen jelzővel különböztette meg attól. A búza honfoglalás előtti, őtörök jövevényszó a magyar nyelvben.

A dél-orosz sztyeppén, a Dnyeper, Dnyeszter, Prut és Szeret folyók vidékén a búza 'Weizen' egyaránt jelenthette a *Tr. aestivumot* – és amire néhány sorral előbb már utaltam – valamilyen jelzővel a polyvás búzákat (*Tr. spelta*, *Tr. dicoccum*), amelyeket ott már a VIII-IX. század előtt termesztettek. Az alakor (*Tr. monococcum*) termesztése a Prut és Dnyeper között úgy tűnik, hogy Kr. u. a IV. század végén megszűnt (Januševič 1986, 82-83). Természetesen a polyvás búzá a magyarságnál is hátrébe szorultak, a peremvidékekre kerültek, és másodlagos átvételekre is lehetőség nyílt, amelyet a tönköly szó német eredete bizonyít.⁵

⁴ Bátky Zs. felveti azt a gondolatot is, hogy a tönkölyt Eger vidékére a XI-XII. században (Liège vidékéről) betelepített vallonok hozták be Magyarországra, s a magy. *vótér* 'tönköly' a francia *épeautre 'Tr. spelta'* átvétele (Bátky 1918, 25-26; Bátky 1921, 124). A *vótér* azonban semmiképpen sem lehet a XI-XII. században a francia *épeautre* átvétele (Bárczi 1938, 21). A *vótér* Északkelet-Magyarországon a *Triticum dicoccum* neve volt, amelyet sporadikusan Szlovákiában napjainkban is természetnek (Gunda 1983, 148-151; Markuš 1975, 29-36).

⁵ Távolabbra, a Volga vidékére vezetne, ha foglalkoznék Rapaics Rajmund véleményével. Szerinte a magyarság bolgár-törökök révén – *polba* néven – a *Tr. dicoccum*-ot ismerte meg, de ter-

A tönköly terminológia a növénytermesztés dinamikus szavai közé tartozik: a Dunántúltól Moldváig ismert, s ez a tönkölytermesztés korábbi jelentőségére is figyelmeztet.

Kühn F. határozottan tagadja a *Tr. spelta* XX. századi termesztését Csehszlovákiában (Kühn 1970, 594). Korábbi statisztikai adatokból (Bátky 1918, 27-28), valamint az etimológiai eredményekből (a szlovák *tenkel* a magyar *tönköly* átvétele. Machek 1956, 286) arra következtethetünk, hogy Nyugat- és Közép-Szlovákia déli részén a múlt század végén, századunk elején még termelték a *Tr. speltát*, természetesen az ottani magyar falvakban is. Lehetséges, hogy ez a kultúrnövény a déli magyar területekről másodlagosan is terjedt az Északi-Kárpátok irtásföldjeire. Közép-Szlovákia egyes városaiban (Nová Baňa, magy. Újbánya; Pukanec, magy. Bakabánya) a piacokon szintén árulták a *tönkölyt*, amelynek XVI-XIX. századi termesztéséről több bizonyítékot sorol fel Markuš M. A *Tr. spelta* termesztése átterjedt a szomszédos Morvaországba is (Markuš 1975, 24-29).⁶ Feltétlenül a szlovákok *Tr. spelta* termesztésére vonatkoznak azok a XVIII. századi adatok, amelyeket Zólyom, Nyitra és Hont területéről közöltek a történészek. Az oklevelekben fehér és vörös *tönkölyről* van szó (Horváth 1962, 37). A korai magyar gazdasági munkák fehér, kék, fekete, vörös tönkölyről tesznek említést (Pethe 1805, 449; Magda 1833, 198). A botanikusok is említik, hogy igen nagy a tönkölymagvak variációs lehetősége, s ezért az archeológiai leletekben a közönséges búzától és a polyvászbúzától nehezen különböztethető meg.

A *Tr. spelta* termesztése a múlt század közepén, második felében a gazdaságtörténészek szerint is Kárpát-Európa domb- és hegyvidékein gyakori (Sopron, Pozsony, Kassa vidéke. Galgóczy 1855, 259).⁷ Az Alföldön már kevésbé tűnik fel, de kétségkívül ott is termesztették. Ezt a néphitből is tudjuk: 1744-ben Hódmezővásárhelyen a boszorkányok egy véka tönkölyt öröltek meg egy férfin (Schram 1983, 272). Nagyváthy 1821-ben arról tájékoztat, hogy a tönköly a magyaroknál nem közönséges növény. Az Alföldön termesztik, de mivel ott megfelelő malmok nincsenek, a növénynek nem sok hasznát veszik. Ajánlja a termesztését, mert a lisztje fehérebb mint a búzáé, a belőle készült kenyér, tészta jobb ízű és könnyebben emészthető, mint a búzalisztből készülté. Ősszel ugyanabba a földbe többször is elvethető. A csűrökben külön kell tartani. Ha a magvai összekeverednek más búza-félék magvaival igen nehéz szétválasztani (Nagyváthy 1821, 72). 1829-ben említik a *zabbúza* 'Haferweizen', *zabtenkely* 'Haferdinkel', és a *zabárpa* 'Hafergerste' nevű gabonaféléket (A természeti... II. 1829, 148). Egy korábbi enciklopédikus munka a *Tr. turgidum*-ot nevezi tönkölybúzának (K. Mátyus II. 1787, 60). A tönköly előfordult Budapesttől északra Vác környékén, de keveset termeltek (Galgóczy 1877, 135). Ismeretes a tönköly a múlt században a Balaton vidékén (MTSZ). Munkács határában 1645-ben említenek tönkölyvetést (Makkai 1954, 337). A Zempléni-hegység keleti részén (Alsóregmec, Pusztafalu) egy oklevél szerint 1711-ben termesztik a *tönkölyt* (Balassa 1964, 70), de ezen a vidéken századunk közepéig néhány falu határában (Telkibánya, Nagybózsva, Nyíri, Füzérkajata, Füzér, Pusztafalu) az erdők közé beékelődött irtványföldeken voltak kisebb tönkölyvetések. Az irtványföldekbe először tönkölyt vetettek, amely jól bírta a hideget, s ezért az őszi vetések gyakoribbak voltak, mint a tavasziak. A tönkölyt nehéz aratni, mert a kalásza töredezik. A szára kemény. Ezért harματος hajnalban aratták. Szárát az asszonyok közvetlenül a kalászok alatt vágják le, mert a szárát felül könnyebb volt elmetszeni, mint alul a tövénél. Alul a szár vastagabb, erősebb, meghajolva lehet csak elvágni, s így a munka fárasztóbb (Pusztafalu, Nagybózsva). Bottal, cséppel csépellék el. A tönköly cséplése tovább tartott, mint a búzáé. A szemekről nehezen vált le a polyva.

mesztését a Kárpát-medencében abbahagyta, s a polba, *polyva* 'Spreu' jelentésben él tovább (Rapaics 1932, 450-451; Rapaics 1934, 128-130). A kérdés elkerülte Bartha A. figyelmét. A tönköly termesztését a Volga-vidék korai mezőgazdaságával kapcsolatban említi (Bartha 1988, 76, 99, 179). Kár, hogy seregyeni néprajzi eredményről nem vesz tudomást Jankó J., Korompay B., Szabó L., Lőrinczy R. J., Paládi-Kovács A., Szolnoky L. stb.).

⁶ Nem foglalkozhatom itt szlovák, cseh, lengyel és orosz terminológiai kérdésekkel, de az kétségtelen, hogy a cseh *špalda*, ócseh *špalta*, lengyel *szpelta* (ném. *Spelt*) eredeti jelentése csakis *Tr. spelta* (Spelt) lehetett. (Vö. Kluge 1975, 723; Bachek 1954, 285). A morva vlach *špalda*, *gengel* (Št'astný 1971, 97) eredeti jelentése szintén *Tr. spelta* lehetett. Úgy tűnik viszont, hogy az orosz *polba* 'Dinkel', *Spelt*, *Triticum*' ősi szava az orosz nyelvnek (Vasmer 1955, 391).

⁷ A tönköly magyarországi termesztéséről l. még Gaál 1978, 167, 288.

Gyakran a magról a polyvát kézzel kellett ledörzsölni. De általában a magvakat őrlés előtt kézimalmon, mozsárban a maradék polyvától meghántolták, ami nagyon figyelmes munkát igényelt. A magot vízimalmokon őrölték meg, de a század első felében már nem minden molnár vállalta a tönköly őrlését. Mikóháza és Pálháza között 40-50 évvel ezelőtt működött egy vízimalom, ahol a molnár szívesen elvállalta a tönköly hántolását és őrlését.

A Zempléni-hegységben ismeretes volt a sós vízzel, tejjel sütött kovásztalan tönkölylepeny. A tönkölylisztből ízletes kenyér is készült. A tönkölyliszt tészája azonban lassabban kelt, mint a búzaliszté. A tönkölymagot baromfinak, dísznónak is adták. A Zempléni-hegység nyugati részén a XVIII-XIX. században jelentős volt a tönkölytermesztés. A Trautsohn-uradalomban (Fony, Regéc stb.) 1712-ben az alkalmazottak javadalmazásai között szerepel a tönköly. 1721-22-ben még természetették az uradalomban a tönkölyt, s akkor hirtelen megszűnik a termesztése. A jobbágyok később is termelik és tizeddel adóznak vele (Jármay-Bakács 1930, 60, 74, 106, 122). A szerzők nem tudják megállapítani, hogy az uradalom miért szüntette be a termesztését. A Zempléni-hegység nyugati falvaiban a parasztok bőtermő gabonának tartották, de cséplésének a nehézsége miatt lassan kiszorították a gabonafélék. Mogyoróska, Baskó, Regéc falvakban a XIX. század utolsó harmadában még vetették (Ikvai 1967, 72). Nem volt ismeretlen a múlt század végén, a század elején a tönköly a Boldva völgyében (Gunda 1937, 52) s attól keletre Tornabarakony, Debréte falvakban. Ugyanebben az időszakban a tönkölyvetések feltűnnek a palócságnál. Erre több népnyelvi feljegyzésből (*tönkö, tönkö, tönkely*, MTSz., Kiss 1987, 265) is következtethetünk. Egyes források *piros alakor* néven is említik a tönkölyt (Czuczor-Fogarasi IV. 1874, 418; Borbás V. Pallas Lexikon, 16. k. 1897, 94).

Az *alakor* eredetileg *Tr. monococcum* neve. A Börzsöny-hegységben arra emlékeznek, hogy a tönkölyt a kalász törekenysége miatt csak sarlóval arathatták (Ikvai 1977, 159). Domaházán 1960-ban néhány család még vetett tönkölyt, de csak apró, 250-300 négyszögöles parcellákban (Paládi-Kovács 1982, 51). A hegyi szántóföldön ilyen nagyságú területről 2 mázsa termést takarítottak be. Az ottani gazdák szerint a tönköly előnye, hogy nem igényes, nem válogatós a talajban, és nem fagy ki. Vetésidejét váltogatták. Egyik évben ősszel, a másikban tavasszal vetették el. Sarlóval aratták. Cséppel verték ki a kalászból a magot. A tönköly kalásztalan szára az *alotka*. A népi botanikai elnevezéseket kitűnően ismerő Borbás V. szerint az *alotka* a *Tr. spelta* egyik neve (Pallas Lexikon, 16. k. 1897, 94). Zabbal keverve adták a dísznónak, baromfinak. A tyúkok kiszemelték a zab közül, mert a tönkölyt jobban kedvelték. A Mátra-hegységtől északra Váraszó faluban lényegében ugyanezeket jegyezték fel a tönkölyről, ahol 1930-1940 között vetették utoljára.

Népnyelvi közlésekből is következtethetünk a tönköly termesztésére Szatmárban (*tenkej*, MTSZ.). Néhány faluban (Ricsé, Tiszaberek, Botpalád) 1920-1930 között – de valószínű később is – vetették a tönkölyt. Szatmár erdélyi részén, Kőszegremetén (Avasság) a magyar gazdák csak 1945 után hagyták abba a *tenkej* termesztését. A falutól távol fekvő erdei irtványokba két-három éven át is egymás után, mint őszi gabonát vetették. Nem ártott a tönkölyvetésnek, ha tavasszal a juhok néhány napon át legeltek rajta. Az asszonyok nem sarlóval aratták le ezt a polyvás búzát, hanem a kalászokat kora hajnalban óvatosan letördelték a szárról, és a földre terített ponyván cséppel vagy mosósulyokkal verték ki a kalászból a szemeket. A tönköly szárát azután a férfiak kaszával vágják le. A tönköly szárát azután a férfiak kaszával vágják le. A tönkölykenyert nagyon élvezhetőnek tartották. Nem száradt meg olyan hamar, mint a búzakenyér. A tönköly kemény szalmáját a tehének alá alomnak használták. Szalmakalapot is fontak belőle. A hitványabb magot a baromfiaknak adták. Kőszegremetétől északra, Bikszádon a magyar és román gazdák szintén természetették ezt a polyvás búzát. A kalászok és a gabonaszár külön való learatását az ótestamentumi időktől (Jób XXIV. 24) követhetjük a századeleji Albániáig, ahol Alessio körül a szarvasmarhatenyésztő hegyi törzsek csak a kalászokat sarlózták le (Steensberg 1943, 125-126). A görög Karpathosz szigetén, ha a teljes búzaérés előtt szükében voltak a kenyérnek, még a század közepén is letördeltek egy kosárnyi búzakaralászt, a magot kidörzsölték, kibotolták, s kézimalmon megőrölték.

Kalotaszegeen a magyarok és románok a század elején termelték a *Tr. speltát* (magy. *tönkö, tönköj*, rom. *tenci*). Főleg a szegényebbek gazdaságában tűnt fel. Kenyert sütöttek belőle és a dísznónak adták. Az egyik faluban (Inaktelke) a dülönevek között előfordul a *Tönköjöld, Tönköjöld* (Péntek-Szabó 1985, 298; Szabó 1942, 202-204). Kolozsvártól délnyugatra Magyarléta magyar gazdái 50-60 évvel ezelőtt hagyták abba a *tönköly* termesztését. Az asszonyok ma is emlegetik az

izletes tönkölykenyeret. Kolozsvár környékéről 1844-ben említik a tönköly művelését (Nyárády 1941, 97). Kenyér gabona volt a tönköly még a II. világháború előtti években is a Mezőség magyar és román falvaiban (Magyarpalatka, Magyardécs, Kötke).

A Székelyföldön a Firtosalja néhány falujában (Énlaka, Firtosváralja, Csehétfalva) találtam meg a tönkölyművelés nyomait. A tönkölyt (*tenkej*) kitűnő kenyérgabonának tartották és 600-800 m magasban fekvő irtványföldeken termesztették még 1925-1930 között. Termesztését azért hagyták abba, mert az Erdélyi Gazdasági Egyesület új búzafajtákat ajánlott termesztése helyett. Mind több cséplőgépet kezdtek alkalmazni, s azzal nem tudták olyan jól elcsépelni a tönkölyt, mint cséppel. A tönkölyt Marosvásárhely, Székelyudvarhely és Székelykeresztúr piacain árulták. Tönkölyvetések voltak még 1930 körül Háromszék megyében Bikfalva, Lisznyó, Szacsva erdei irtásföldjein. Ezekbe felváltva tönkölyt és *Fagopyrum tataricumot* (*haricska*) vetettek.

Valószínűnek tartom, hogy a tönköly termesztése a székelyek között általános volt. Ezt a feltevést megerősíti, hogy ismert gabonája a Moldvában élő magyaroknak is. A székely eredetű magyar lakosság 1940-1945-ig vetette a tönkölyt (*tönköj*, Tartros, Gorzafalva, Lujzikalagor; *szálkás búza* Csik; *veres búza* Trunk; *kásabúza* Somoska, Újfalva-Buzdugán; más falvakban *tenke*). Bákó piacán a tönkölyt árulták a Szabófalváról és más falvakból szekerekkel érkező gazdák. Felsőrekecsin faluban Tamás Antal paraszt még őrzött egy zacskó tönkölymagot (magy. *tenke*), s a csűrében felakasztva egy kévécse kalászos tönkölyt. A kalászból és a magvakból is sikerült mintát hoznom.⁸ A tönkölyt cséplőhengerrel és lovakkal nyomtatták el. Sarlóval vágták le közvetlenül a kalászosok alatt. Nyomtatás után a magvakat még mozsárban döngölték, hogy a polyvától mentes szemeket kapjanak. A tönkölyt megdarálták, és kásaszerű ételt készítettek belőle. Csík faluban csak akkora földet vetettek be tönkölyvel, mint "egy virágos kert".

A románok tönkölytermesztését nehéz nyomon követni. Prodan D. az urbáriumokban előforduló *alac*-ról azt mondja, hogy *thenkel*. Az *alac* azonban a *Tr.monococcum*nak is a neve a románban. Tudunk a tönköly román termesztéséről is (1592, Görgényszentimre, Prodan I. 1967-1968, 531). A XVII. században a románoknál nem ismeretlen a tönköly (Claudian 1939, 77). A *Tr. speltát* a románok elég gyakran művelik (Erdélyi-Ércheység, Maros és Aranyos völgye, Mezőség, Szilágy stb.), de kis földdarabokon (Borza 1943, 10; Prodan 1931, 283). A Duna mentén *caplagea* néven ismerik (Panțu 1929, 4). Egy újabb román etnográfiai munka a *Tr. speltát alacul roșunak* (vörös *Tr. monococcum*) nevezi (Butura 1978, 152), de nem említi, hogy hol termesztik, és miképpen fogyasztják. Pamfile T. a román földművelésről írt monográfiájában a *Tr. spelta* termesztésével nem foglalkozik (Pamfile 1913). A román munkákból nem mindig lehet megállapítani, hogy a különböző néprajzi terminológiák (*alac*, *caplagea*, *griu-gol*, *tenchiu*, *sacara alba*, *orz muchei*, *griu moale* stb.) a polyvas búzák melyik speciest jelenti. Ugyanazzal a névvel gyakran nevezik a *Tr. monococcumot*, a *Tr. dicoccumot* és a *Tr. speltát* (1. pl. Tamás 1966, 776). A *Dictionar român-maghiarban* (București, 1964) is többféle az *alac* értelmezése. Nem látom megalapozva Borza A.-nak azt a véleményét, hogy a *Tr. spelta* római maradvány az Erdélyi-Ércheységben (Borza 1943, 13, 29). Nyilvánvalóan sokkal korábbi. Kárpát-Európában – mint láttuk – a *Tr. speltát* már a rómaiak megjelenése előtt termesztették. Mindenesetre feltűnő, hogy a *Tr. spelta* egyik román neve magyar eredetű (rom. *teánk. tentiu*, magyar *tönköly*. Tamás 1966, 776).

A századok 50-60 évvel ezelőtt Erdélyben, főleg Beszterce vidékén (Nösnerland) termesztették a *Tr. speltát* mégpedig a kétnyomásos gazdálkodás keretében (E. Donner 1910, 220; Krauss 1943, 568). A századok a tönkölyt még a XII. században a Közép-Rajna, a Mosel vidékéről hozták magukkal, de úgy tűnik, hogy régi nevét (*Dinkel*, *Spelz*, *Spelt*) nem őrizték meg. A század *Ualánk* 'tönköly' a román *alac* átvétele (Krauss 1943, 568); valószínű egy magyar alakból. A Bánátban (Jugoszlávia és Románia) a XVIII. század végén német (sváb) telepések révén terjedt el a tönköly (Bertsch 1949, 46). Galiciában és Bukovinában is német telepések (XVIII-XIX. sz.) megjelenésének köszönhető a *Tr.spelta* elterjedése, művelése (Borza 1945, 17).

Természetesen a fenti vélemények többé-kevésbé elméletek. Véleményem szerint az erdélyi századok tönkölytermesztését még alaposan meg kellene vizsgálni. Éppen úgy, mint a tönköly útját

⁸ A mag- és kalásminta a Magyar Mezőgazdasági Múzeum (Budapest) gyűjteményében van.

Erdélyből Galiciába és Bukovinába. Ezekon a területeken – tekintetbe véve Januševič Z. V. fentebb említett kutatásait – a tönköly ősi növény lehet.

Moszyński K. a tönköly szerb-horvát (*pir*) és szlovén (*pira*) elnevezését megemlítve azt mondja, hogy a szláv népek mindegyike természetbe a tönkölyt, de települési területük jelentős részén abbahagyták a művelését, és az elnevezését átruházták a tarackbúzára (*Agropyron repens*, Moszyński 1929, 218). Így pl. a szlovákban a *pyr* tarackbúzát jelent. Termesztik a tönkölyt Horvátországban (Velebit-hegység), Szlovéniában, Montenegróban, ritkán Ukrajnában, Görögországban, Olaszországban (Moszyński 1929, 218; Degen I. 1936-1938, 345). 1814-ben Magyarországon a "milánói tönköly" természetéről írnak (Gaál 1978, 288). Az "aleman" tönköly nem jelentéktelen gabona Oroszországban, főleg a Közép-Volga vidékén (Maurizio 1927, 267; Engelbrecht 1916, 24-25). Schiemann E. és egyes orosz kutatók a tönkölynek minősített gabonát azonban *Tr. dicocum*nak vélik (Schiemann 1932, 146-147). Mindez további vizsgálatot igényel. Lengyelországban már csak egészen sporadikusan természetben tönkölyt (Engelbrecht 1916, 28). Januševič Z. V. arról tudósít, hogy a XIX. századi források a besszarábiai kormányzóság területén említik a *Tr. speltát* a *Tr. dicocummal* együtt. A *Tr. spelta* Izmail, Akkerman és Tighina (Benderi) járások területén a legtöbbet termelt növények között szerepel (Januševič 1976, 72). Termelik a tönkölyt Örményország, Grúzia, Azerbajdzsán, Turkménia területén. Fergana vidékén a tönkölylisztből különösen jó minőségű lepényt sütnek (Januševič 1976, 73; Bregadze 1982, 82). Közép-Ázsiában a tönkölyt sikeresen természetben az őszibarack ültetvények sorközeiben, de a kalász törekenysége miatt az aratást ugyanúgy végzik el, ahogyan a *Tr. monococcum* és a *Tr. dicocum* aratását: fából készült csipeszhez hasonló eszközzel (grúz *snakvi*) tördelik le a kalászokat. Napjainkban a polyvás búzákat ezzel az eszközzel takarítják be Grúziában, Örményországban és a spanyol Asturiában (Januševič 1976, 73-74; az eszköz képét I. Citaja 1960; 318). Használatát részletesen leírja Bregadze N. A. 1982, 86-87; Bdojan 1972a, 33-35).

A tönköly nyugat-európai archeológiai leleteinek részletes felsorolását nem tartom szükségesnek. Ezekről számos publikáció jelent meg, amelyek a szakemberek előtt ismereteseek. Csúpan néhány tanulmány eredményére emlékeztetek. Schultze-Motel J. és Krause J. még 1965-ben és mások későbbben a neolitikumtól kezdve áttekintést nyújtottak a *Tr. spelta* prehisztórikus természetéről, elterjedéséről, amely jellemzi Észak-Olaszországot (bronz- és vaskor), Svájcot (késői neolitikum, bronzkor), Franciaországot (neolitikum, bronzkor), Svédországot (középső neolitikum, vaskor, népvándorlás kora), Dél-Angliát (bronzkor, korai vaskor). Római kori leletek kerültek felszínre Dél-Németországból, Ausztriából, Dániából, Angliából, Olaszországból, Svédországból (Schultze-Motel – Krause 1965, 586-594; I. még Jäger 1966, 289-291; Willerding 1970, 375-387). Ezeknek a szerzőknek az áttekintését kiegészíti Jørgensen G. tanulmánya, amelyben a szerző grafikonokon mutatja be a *Tr. spelta* előfordulását a neolitikumtól kezdve a bronz- és vaskoron át a római periódus végéig magába foglalja az őslakók és a rómaiak telepeit (Jørgensen 1979, 141-142). Közlését a fentieknél tekintetbe vettem. Legújabbán Hopf M. nyújtott kitűnő összefoglalást a tönkölyleletekről. Szerinte a svájci-délnémet előalpesi tönkölyleletek a neolitikum végéről származnak. Franciaországban is már a neolitikumból és a bronzkorból (Saône-et-Loire) ismerünk tönkölyleleteket. Hopf M. szerint a tönköly természetbe a rómaiak idején és a középkorban egész Európára kiterjedt (Hopf 1984, 467). Néhány polyvalenyomat megtalálható itáliai neolitikus kerámiákon (Foggia, Emilia, Castelletti 1975, 155-199; Follieri 1975, 49-50), de bronzkori és vaskori leleteink is vannak (Helbaek 1967, 272-289; Jørgensen 1979, 141-142). Mindezekhez a leletekhez több megjegyzést fűzhetünk. Dél-Angliába a tönkölyt valószínű a kelták vitték át (Bertsch 1949, 41; Werth 1954, 410). A római írók különböző búzafajtáinak elnevezésével kapcsolatban Hopf M. pesszimista (Hopf 1984, 467). A latin *spelta* bizonyíthatólag Diocletianus edictuma (301) előtt nem fordul elő. Hieronymus (+462) szerint Pannoniából származik, olyan időből, amikor a suebek és longobárdok Nyugat-Magyarországon tartózkodtak... A *spelta* egy korai germán jövevényszó a latinban. A latin *spelta* forrása az olasz *spelta*, *spelda*, a spanyol, portugál *espeleta*, a francia (XIII. sz.) *épeautre* szavaknak (Kluge 1975, 723; vö. Bertsch 1949, 42-43).⁹ Az ófrancia alak *espele*, *espeaute*, *espealt* (Bárczi 1938, 21). Természete-

⁹ Vö. *Spelt*, *Spelz* < ahd. *spēlta*, *spēlza*, mhd. *spēlte*, *spēlze*; Dinkel < ahd. *dinchel*, *thincil*, *dinkil*, mhd. *dinkel*. A *Dinkel* más jelentése 'Emmer, Kern, Korn, Spelt, Vesen, Zweikorn' (Kluge 1975, 134). Mindkét szó homályos. Lásd még: Schiemann 1932, 144.

sen rejtélyes, hogy korábban mi volt a neve Itáliában a tönkölynek. De általában felmerül a kérdés, hogy miképpen nevezhették ezt a kultúrnövényt a neolitikumban és a bronzkorban a különböző európai területeken? Valamelyik európai nyelv nem őrzi-e prehisztorikusan (ősindoeurópai) elnevezését?

A középkorban a VIII. századtól (759 Kr. u.) már az oklevelek is felvilágosítást nyújtanak a tönköly termesztéséről (Württemberg, Hessen, Baden, Hohenzollern, Elzász, Rheinpfalz, Bajorország, Lichtenstein, Vorarlberg, német Svájc), amelyet a XVIII. század végéig követtünk. II. József császár 1782-ben elrendeli, hogy az Innviertelben a tönköly dézsmaköteles (Bertsch 1949, 43). Változatainak centruma a Sváb-Alb vidéke (Bertsch 1949, 45).

A fentiek alapján a tudomány táblájáról végleg letörölhetjük Gradmann R.-nek azt a teóriáját, hogy a tönköly története szoros kapcsolatban van a sváb-alemann törzssel, s elterjedési területe Németországban a VIII. századtól napjainkig egybeesik a sváb-alemann törzs ősi települési területével. Innen terjedt el Európa más részeibe. (A TESZ is azt a nézetet vallja, hogy a tönköly Európában a Rajna felső folyásának vidékéről terjedt el.) Így spanyol Asztúriába is, ahová germán (Sueb) hadjáratok (Hermerich, 409) révén került a kultúrnövények sorába. Gradmann R. véleményét a század elején fogalmazta meg, s még 1942-ben is így nyilatkozott a tönkölyről: A különböző vizsgálati módszerek egybehangzó eredménye szerint ez a gabonaféle, amelyet korábban a rómaiak is műveltek, Közép-Európában keletkezett, – amint azt Schiemann E. is mondja – abban a térségben, amelyet később a sváb-alemann törzs foglalt el, s ezzel a törzssel a tönköly művelése szorosan összefüzdött. Régészetileg csak Svájc és Svábföld bronzkori cölöp-építményes településein mutathó ki, másutt sehol. Valószínű, hogy az említett területen nem egy vad alakból alakult ki, hanem két régebben művelt búza speciesből, a törpebúza és az emmer kereszteződéséből, amelyeket idegenből hoztak arra a területre (1942, 109).

Csak azért hivatkoztam hosszabban Gradmann R. véleményére, hogy lássuk, aránylag rövid idő alatt milyen változáson ment át a kultúrnövények kutatása.

Gradmann R. véleménye mégsem volt hiábavaló, mert ennek nyomán ismételt megindult a tönkölykutatás. Etnográfusok, botanikusok, archeológusok fokozott figyelmet fordítottak erre a kultúrnövényre. Gradmann R. kutatásai serkentették Bátky Zsigmondot is arra, hogy különböző kultúrnövények (köles, alakor, hajdina, kukorica, burgonya, kender, len) magyarországi történetével foglalkozzék. Idevonatkozó rövid tanulmányai a néprajzi gondolkodás remekművei (Bátky 1918, 23-25; 1921, 107-113).

A tönköly ősi gabona, amelyik korábban igen széles területen el volt terjedve. Későbbi korlátozott, reliktszerű elterjedése nem annak a következménye, hogy azon a szűk területen keletkezett, és termesztése egy bizonyos népcsoporthoz volt kötve, mint azt Gradmann R. feltételezte. Minden bizonnyal a korábbi széleskörű elterjedési területén kiveszett, a közönséges búza a termelésből kiszorította, és csak egyes félreeső területeken maradt meg, amelyeken a földművelés több más ősi vonást megőrzött (Hjelmqvist 1955, 50). Az ősi tönkölyt természetesen a germán törzsek későbbi magukkal vihették.

A tönköly jelenleg nyugat-európai termesztése (Délnyugat-Németország, a belga Ardennes, Luxemburg, Nyugat-Tirol, Vorarlberg, német Svájc) korábban szorosan összefüggött Közép- és Kelet-Európa (Magyarország, Lengyelország,

Románia, Moldva, Ukrajna stb.) tönkölyterületével. Nem lehet csodálkozni azon, hogy Ausztriában 1988 tavaszán a Schneeberg alatt Grünbach városkában Franz Gerhartl a maga termelte tönkölyből készült kenyeret és különböző süteményt áruolt a cukrászdájában. Nyilvánvalóan a tönköly termesztésében térben és időben ingadozások voltak. A tönkölytermesztésnek vannak kisebb-nagyobb zárt területei, ahol helyi subspeciesek alakultak ki. Ilyen pl. Tübingiában Ohrdruf és Arnstadt környéke (Bertsch 1949, 45-46). A spanyol Asztúria tönkölytermesztését még régészeti, történeti, nyelvészeti, néprajzi és botanikai szempontból tanulmányozni kellene. Már korábban felmerült annak római eredete is (Schiemann 1932, 146). A tönköly asztúriai termesztésénél nem hagyható figyelmen kívül Dias J. véleménye. Szerinte Északnyugat-Portugáliában, Galiciában a sueb hódítók számtalan kultúrelemet honosítottak meg (cséphadaró, köles, viseletdarabok, jogszokások, folklór szövegek stb.), s felhívja – Piel J. után – a figyelmet a gazdag germán eredetű helynevekre. Portugália északi részén korábban termesztették a tönkölyt is, amely azonban már kiveszett kultúrnövény (Dias–Oliveira–Galhano 1963, 208-234; Dias 1968, 192).

Egyes vándorló népcsoportok másutt is magukkal vihették új települési területükre a tönkölyt, mert ragaszkodtak annak általuk termelt varietasaihoz. A vándornépek azt gondolták, hogy új hazájukban nem tehetnek szert megfelelő vetőmagra. Így a tönkölytermesztés ősi neolitikus és bronzkori rétegére újabb művelése rétegződhetett. Több megfigyelés tanúskodik arról, hogy a vándorló, áttelepülő népcsoportok magukkal viszik az általuk használt növényeket. Így a magyarországi vándorcigányok századunk elején magukkal vittek egyes gyógy- és varázsnövény magvakat, s azokat ideiglenes táborhelyükön elültették, hogy a növény rendelkezésükre álljon, ha később oda visszatérnek (Rapaics 1916, 3). A *Crociris iridiflorus*ról (*Crocus banaticus*) írják, hogy gyökere ehető, s a *Crocus balcanicus*szal együtt Erdély déli és délnyugati részén ott fordul elő, ahol a balkáni vándorpásztorok megjelentek (Fischer 1911, 565). A II. világháború után nagyszámú magyart (kb. 76. 700, amelyhez még kb. 15.000-20.000 egyéb menekült magyar is tartozik) telepítettek át erőszakosan Szlovákiából Magyarországra. Egyes áttelepített magyar parasztok hoztak magukkal több-kevesebb vetőmagot kedvelt búzafajtájukból, hogy azt új hazájukban elvethessék.

A kultúrnövényekhez való ilyen és hasonló ragaszkodás fényt vet arra, hogy miért maradt meg Európában napjainkig olyan növények termesztése, mint a *Tr. monococcum*, a *Tr. dicoccum* és a *Tr. spelta*.

Visszatekintve a prehisztórikus időkre már akkor is sokkal valószínűbbnek tűnik a tönkölynek kultúrkapcsolatok révén való terjedése, mint – hibridizáció vagy mutáció – útján a különböző helyeken való egymástól független keletkezése, még ha meg is voltak ennek a genetikai feltételei. A kitűnő dán archeobotanikusnak, Helbaek H.-nak erről a véleményéről (Helbaek 1952, 107) ma sem feledkezhetünk el.

IRODALOM

- BAKHTEYEV, F. Kh–Z.V. JANUSHEVICH
1980 *Discoveries of Cultivated Plants in the Early Farming Settlement of Yarym-Tepe I and Yarym-Tepe II in Northern Iraq*. Journal of Archaeological Science 7, 167-178.
- BALASSA I.
1964 *Földművelés a Hegyközben*. Budapest
- BARTHA A.
1988 *A magyar nép őstörténete*. Budapest
- BÁRCZI G.
1938 *A magyar nyelv francia jövevényszavai*. Budapest
- BÁTKY ZS.
1918 *Kivesző gabonafélék (tönköly, köles, tatárka)*. Földrajzi Közlemények 26. Budapest, 23-35.
1921 *Kender és len, kukorica és burgonya elterjedése hazánkban*. Föld és Ember I, Budapest, 107-113.
1921 *A vótér*. Ethnographia 32, Budapest, 123-125.
- BDOJAN, V.A.
1972a *Ackerbau von Armenien*. Jerevan
1972b *Pfluggeräte in Armenien*. I. Balassa (szerk.): Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. Budapest, 301-337.
- BERTSCH, K. und Fr.
1949 *Geschichte unserer Kulturpflanzen*. Stuttgart
- BORZA, AI.
1945 *Alacul (Triticum monococcum) la români*. Sibiu
1943 *Corelatia dintre flore României și poporul român*. O sinteză etnobotanică. Revista Institutului Social Banat-Crișana, Bul. Istorice 11, Timișoara, 149-172.
- BREGADZE, N. A.
1982 *Sketches on the Agroethnography of Georgia*. Tbilisi
- BUTURĂ, V.
1978 *Etnografia poporului român*. Cultura materială. Cluj
- CASTELLETTI, I.
1975 *Stanziamiento del vaso campaniforme a Sant' Ilario d'Enza (Regio Emilia)*. Preistoria Alpina – Museo Tridentino di Scienze Naturali, 11, 155-199.
- CLAUDIAN, I.
1939 *Alimentația poporului român*. București
- COSMA, E.
1981 *Betrachtungen über den Pflanzenanbau während der Jungsteinzeit auf dem Gebiet Rumâniens*. AFD Beihefte 16. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte I, Berlin, 111-127.
- CZUCZOR G. – FOGARASI J.
1874 *A magyar nyelv szótára*. VI. Budapest
- ČITAJA, G. S.
1960 *Hegyi földművelés a Kaukázusban*. Műveltség és Hagyomány I-II. Budapest, 313-329.
- DALMAN, G. 1932
1932 *Arbeit und Sitte in Palästina*. II. Der Ackerbau. Gütersloh
- DE CANDOLLE, A.
1894 *Termesztett növényeink eredete*. Budapest
- DEGEN Á.
1936-1938 *Flora Velebitica*. I-IV, Budapest
- DIAS, J. – OLIVEIRA, E. V. DE–GALHANO, F.
1961 *Sistemas primitivos de secagem e armazenagem de produtos agrícolas os Espigueiros Portugueses*. Porto

DIAS, J.

- 1968 *Verbreitung und Geschichte der Dreschmethoden auf der iberischen Halbinsel.* Zeitschrift für Volkskunde 64, 186-202.

E. DORNER B.

- 1910 *Az erdélyi százszok mezőgazdasága.* Győr

DOROFEJEV, V. F.

- 1971 *Botaničeskij sostav i selekcionnoe značenie spel't Zakavkazija.* Vest. c.-h. nauki. 1971. No. 7.

ENGELBRECHT, TH. H.

- 1916 *Landwirtschaftlicher Atlas des Russischen Reiches in Europa und Asien.* Berlin

FOLLIERI, M.

- 1973 *Cereali del villaggio neolitico di Passo di Corvo, Foggia.* Annali di Botanica 32, 49-59.

GAÁL L.

- 1978 *A magyar növénytermesztés múltja.* Budapest

GALGÓCZI K.

- 1855 *Magyarország, a szerb vajdaság s temesi bánóság mezőgazdasági statisticája.* Pest
1877 *Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája.* I-III, Pest.

GRADMANN, R.

- 1942 *Hackbau und Kulturpflanzen.* Deutsches Archiv für Landes und Volksforschung 6, 107-118.

GUNDA B.

- 1937 *Népi mezőgazdálkodás a Boldva völgyében.* Néprajzi Múzeum Értesítője 29, Budapest, 45-70.
1983 *Cultural Ecology of Old Cultivated Plants in the Carpathian Area.* Ethnologia Europaea XIII, 2, Göttingen, 145-179.

HAJNALOVÁ, E.

- 1978 *Funde von Triticum-Resten aus einer hallstattzeitlichen Getreidespeichergrube in Bratislava-Devin/ČSSR.* Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft 91, No. 1. Stuttgart, 85-96.
1979 *Paleobotanické doklady pol'nohospodárstva a používania drevín v oblasti Liptova v doba halstatskej, letanskej a rímskej.* Slovenská archeológia XXVII, 2. Bratislava, 436-471.
1980 *Nálezy a analýzy rastlinných makrozvyškov z archeologických výskumov.* Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1979. Nitra, 95-106.
1982 *Rastlinné zvyšky z Cifera-Páca.* Slovenská archeológia XXX. 1, Bratislava, 211-219.
1982 *Paleobotanické neolitické nálezy zo Štúrova.* Slovenská archeológia XXX. 1, Bratislava, 199-218.
1986 *Paleobotanische Reste aus Svodin.* Slovenská archeológia XXXIV. 1, Bratislava, 177-183.

P. HARTYÁNYI B.-GY. NOVÁKI

- 1975 *Samen- und Fruchtfunde in Ungarn von der Neusteinzeit bis zum 18. Jahrhundert.* Agrártörténeti Szemle, 17. Supplementum. Budapest.

HELBAEK, H.

- 1952 *Spelt (Triticum spelta L.) in Bronze Age Denmark.* Acta Archaeologica, 23, København, 97-107.
1967 *Agricoltura preistorica a Luni sul Mignonge in Etruria.* In: C.E. Ostenberg. Luni sul Mignone e problemi della preistoria d'Italia. Acta Instituti Romani Regni Sueciae, Ser. IV. Vol. 25, 279-282.

HJELMQVIST, H.

- 1955 *Die älteste Geschichte der Kulturpflanzen in Schweden.* Opera Botanica I, 3, Stockholm

HOPF, M.

- 1984 *Dinkel (Triticum spelta L.).* Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 5, Berlin-New York, 466-468.

HORVÁTH, P.

- 1962 *K dejinám pestovania obilnin na Slovenska v 16-18. storočí*. Agrikultúra 1, Bratislava, 27-41.

IKVAI N.

- 1967 *Földművelés a Zempléni-hegység középső részén*. Műveltség és Hagyomány 9, Debrecen
- 1977 *Földművelés az Ipoly és a Börzsöny között*. Studia Comitatus 5, Szentendre, 129-217.

JANUŠEVIČ, Z. V./JANUSHEVICH Z. V.

- 1973 *Nachodki kulturnych rastenii na poselenii u s. Lepesovka*. Acta Museorum Agriculturae. 8. 1, Pragae, 1-14.
- 1976 *Kulturnie rastenija jugo-zapada SSSR po paleobotaničeskim issledovanijam*. Kišiņev
- 1978 *Prehistoric Food Plants in the South-West of the Soviet-Union*. Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft 91, Stuttgart, 59-66.
- 1981 *Kulturpflanzezn Skythien*, Zeitschrift für Archäologie 15, Berlin, 87-96.
- 1983 *The Specific Composition of Wheat Finds from Ancient Agricultural Centers in the USSR*. Plants and Ancien Man. Studies in Palaeoethnobotany. Edited by W. van Zeist and W. A. Casparie. Rotterdam, 267-276.
- 1986 *Kulturnie rastenija Severnogo Pričernomor'ia*. Paleobotaničeskie issledovanija. Kišiņev

JANUŠEVIČ, Z. V.–G. D. SMIRNOV

- 1968 *Kulturnie rastenija v XIV. veke na territorii Moldavii*, Izv. AN MSSR. Ser. biol. i chim. nauk. No. 2. Kišiņev, 73-84.

JANUŠEVIČ, Z. V.–P. P. BYRNJA

- 1972 *Iz istorii zemledelija na territorii Starogo Orčeja*. Vopr. ekonomičeskoj istorii Moldavii epochi feodalizma i kapitalizma. Kišiņev

JÁRMAY E.–BAKÁCS I.

1930. *A regécci uradalom gazdálkodása a XVIII. században*. Budapest

JÄGER, K.-D.

- 1966 *Frühmittelalterliche Dinkel (Triticum spelta L.) aus der Niederlausitz*. Ausgrabungen und Funde 11. 289-291.

JØRGENSEN, G.

- 1979 *The New Contribution Concerning the Cultivation of Spelt. Triticum spelta L., in Prehistoric Denmark*. Festschrift Maria Hopf. Archaeo-Physik 8. Köln, 135-145.

KIHARA, H.

- 1944 *Origin of Spelta-Wheat*. Agriculture and Horticulture 19. Tokyo. 889-890.

KLICHOWSKA, M.

- 1975 *Najstarsze zboza z wykopalisk Polskich*. Archeologia Polski 20, Kraków, 83-143.

KLUGE, Fr.

- 1975 *Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Sprache*. Berlin–New York

KÖRBER–GRONE, U.

- 1988 *Nutzpflanzen in Deutschland*. Stuttgart

KRAUS, Fr

- 1943 *Nösnerländische Pflanzennamen*. Beszterce-Bistritz

KUCKUCK, H.–E.SCHIEMANN

- 1957 *Über das Vorkommen von Spelz und Emmer (Triticum spelta L. und Tr. dicoccum Schübl., im Iran*. Zeitschrift für Pflanzenzüchtung 38. 4, Berlin, 383-396.

KÜHN, Fr.

- 1970 *Das Ausklingen der Emmerkultur in der Tschechoslowakei*. Acta Universitatis Agriculturae 18, 4, Brno, 587-594.

LA BAUME, W.

- 1961 *Frühgeschichte der europäischen Kulturpflanzen*. Giessen.

LELLEY J.–MÁNDY GY.

1963 *A búza*. Magyarország kultúrflórája 8, 13, Budapest

LISITSINA, G.N.

1978 *Main Types of Ancient Farmland on the Caucasus on the Basis of Palaeo-Ethnobotanical Research*. Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft 91, Stuttgart, 47-57.

MACHEK, V.

1954 *Česka a slovenská jména rostlin*. Praha

MAKKAI L.

1954 *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631-1648)*. Budapest

MARKUŠ M.

1975 *Tenkeľ a jeho karpatoeuropske obmeny*. Slovenský národopis 23, Bratislava, 23-29.

MAURIZIO, A.

1927 *Die Geschichte unserer Pflanzennahrung*. Berlin

MÁNDY, GY.

1971 *Hogyan jöttek létre kultúrnövényeink?* Budapest

K. MÁTYUS I.

1787 *Ó és Új Diaetetica...* II, Pozsony

McFADDEN, E. S.–SEARS, E. R.

1946 *The Origin of Triticum spelta and its Freethreshing Hexaploid Relatives*. Journal of Heredity 37, 81-89, 107-116.

MOLLAY, K.

1982 *Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Budapest

MOSZYŃSKI, K.

1929 *Kultura ludowa Slowian*. I. Kraków

MTSZ

Szinnyei J., Magyar tájszótár. I-II. Budapest. 1893-1896.

NAGYVÁTHY J.

1821 *Magyar practicus termesztő*. Pest

NYÁRÁDY E. GY.

1941 *Kolozsvár és környékének flórája*. II, Kolozsvár

PALÁDI-KOVÁCS A.

1982 *A Barkóság és népe*. Miskolc

PAMFILE, T.

1913 *Agricultura la români*. Studiu etnografic. București

PANTU, Z. C.

1929 *Plantele cunoscute de poporul român*. București

PERCIVAL, J.

1921 *The Wheat Plant*. London

PÉNTEK J.–SZABÓ A.

1985 *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete*. Budaest

PRODAN, D.

1967-1958 *Iobăgia in Transilvania in cecolul al XVI-lea*. I-III. București

PRODAN, I.

1931 *Flora Câmpiei Ardelene*. Studiu floristic-ecologic și agricol. Cluj

RAPAICS R.

1916 *Archaeologia és botanika*. Archaeologiai Értesítő. 36, Budapest, 1-10.

1932 *Az ősmagyarország búzái*. Körösi Csoma-Archivum II. Budapest-Leipzig, 448-452.

1934 *A kenyér és táplálékot szolgáltató növényeink története*. Budapest

RENFREW, J. M.

1969 *The Archaeological Evidence for the Domestications of Plants: Methods and Problems*. P. J. UCKO–G. W. DIMBLEBY: *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*. London. 149-172.

- 1973 *Palaeoethnobotany. The Prehistoric Food Plants of the Near East and Europe*. New York
- SCHIEMANN, E.
1932 *Entstehung der Kulturpflanzen*. Berlin
- SCHRAM F.
1983 *Magyarországi boszorkánypercek. 1429-1768. I.*, Budapest
- SCHULTZE-MOTËL, J.-KRUSE, J.
1965 *Spelz (Triticum spelta L.), andere Kulturpflanzen und Unkräuter in der frühen Eisenzeit Mitteldeutschlands*. Die Kulturpflanzen 13, Berlin, 568-609.
- STEENSBERG, A.
1943 *Ancient Harvesting Implements*. København
- ŠTASTNÝ, J.
1971 *Tradiční zemědělství na Valašsku*. Praha
- SZABÓ T. A.
1942 *Kalotaszeg helynevei. I. Adatok*. Kolozsvár
- SZABÓ A.-PÉNTEK J.
1976 *Ezerjófű*. Bukarest
- TAMÁS L.
1966 *Etymologisches-Historisches Wörterbuch der Ungarischen Elemente im Rumänischen*. Budapest
- TEMPER, Z.
1981 *Getreide aus dem Gebiet Böhmen und Mähren im 6-13. Jahrhundert*. Zeitschrift für Archäologie 15, Berlin, 199-204.
- A természeti...
1829 *A Zabbúzáról, Zabtenkelyről, és Zabárpárol*. A természeti, gazdasági és mesterségi események tára II, 148.
- TESZ
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. Szerk.: BENKŐ L., KUBINYI L., PAPP L. Budapest
- VAVILOV, N. I.-D-D. BUKINIČ
1929 *Zemledel' českej Afganistan*. Leningrad
- VASMER, M.
1955 *Russisches Etymologisches Wörterbuch. II*, Heidelberg
- WERTH, E.
1954 *Grabstock, Hacke und Pflug. Versuch einer Entstehungsgeschichte des Landbaues*. Ludwigsburg
- WILLERDING, U.
1970 *Vor- und frühgeschichtliche Kulturpflanzen funde in Mitteleuropa*. Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen 7, Hildesheim, 187-375.
- van ZEIST, W.
1975 *Preliminary Report on the Botany of Gomolava*. Journal of Archaeological Science, 2, 315-324.
- U. KÖRBER-GROHNE
Nutzpflanzen in Deutschland. Stuttgart 1988. 68-86.

EINIGE ETHNOBOTANISCHE PROBLEME DES DINKELS

Die deutschsprachige Version dieser Abhandlung s.: *Ideen Objekte und Lebensformen*. Gedenkschrift für Zsigmond Bátky. Hg. von Béla Gunda, László Lukács, Attila Paládi-Kovács. Székesfehérvár, 1989. S. 185-195.

†BÉLA GUNDA

A SZLOVÁK ÉS A MAGYAR NÉPI KULTÚRA EGYÜTTÉLÉSÉNEK ÉRTÉKRENDJE

A nemzetiségi kultúrák változása, fejlődése akkor került a figyelem középpontjába, amikor az európai folklórkutatásban – az 1950-60-as években – a népi kultúrák változásának vizsgálata volt a fő kutatási irány. A szakemberek a változások mozgatóerejét a kisebbségi és többségi társadalmak folyamatos együttélésében látták, röviden: a különböző kultúrák interetnikus kapcsolatában.¹ Elsősorban azért kell nagy jelentőséget tulajdonítanunk ennek a szemléletnek, mert nagyon sokáig az az általánosan elterjedt nézet uralkodott, mely szerint a nemzetiségi kultúra a statikusság, a konzervativizmus és az archaizmusok hordozója, s kevésbé a változásé. Az új értelmezés a változás folyamatát hangsúlyozza, mely szerint a nemzetiségi kultúrát két alapvető tendencia alakítja, illetve azok érintkezési pontjai: a népi kultúra változásának általános törvényszerűségei és a kisebbségi kultúrákra jellemző sajátos motiváció.

A kisebbségi kultúrára ugyanazok az általános változási folyamatok és törvényszerűségek (kontamináció, affinitás, funkcióváltozás stb.) jellemzőek, mint bármely más népi kultúrára. A nemzetiségi kultúra változásának az intenzívebb interetnikus kapcsolatok következtében, valamint a többségi kultúra folyamatos hatására, specifikus jegyei vannak. Ezek olyan tartalmi, formai vagy nyelvi változások következtében alakulnak ki, amilyenek a többségi népi kultúrában egyáltalán nem jelennek meg, vagy, ha mégis, akkor kisebb mértékben.² A változások alatt módosul az egyén, és a kisebbségi közösség etnikus kulturális identitása, a hagyományos kultúrával kapcsolatos magatartása. A hagyományos kultúra érték- és funkcióvesztésével egyenes arányban csökken szerepe a nemzetiségi közösség kulturális identitástudatában. E folyamatos értékrendváltozás egyaránt érvényesült abban a tárgyi és szellemi kultúrában, amit a XVIII. században a szlovákok örökségként magukkal hoztak a nyelvszigetekre.

Elemzésünk szempontjából figyelemre méltó az a tény, hogy a kisebbségek tárgyi kultúrájában a többségi nemzet különböző kulturális elemeinek hatása általában konstruktív szerepet tölt be. Ennek következtében hozza létre a kisebbség a sajátjának tekintett, autentikus kulturális rétegeit, pl. a népi építészetben vagy a

¹ A nemzetiségi kultúrák kutatásának elméleti kérdéseiről és kutatástörténetéről, bő irodalmi forrásokkal: Gyivicsán 1993; A téma elméleti és módszertani kérdései c. fejezet.; Weber-Kellermann 1973; Bromlej 1976

² Az etnikai kulturális modellek sajátosságairól: Gyivicsán 1993, 231-273

táplálkozásban. Előfordul azonban, hogy a kisebbségi közösség "kisajátítja" a többségi vagy más kisebbségi közösség kultúrájának egyes elemeit, és azokat is kizárólag sajátjának tartja. Például a pilisi szlovákok ezért tartják "szlovák"-nak népviseletüket, annak ellenére, hogy viseletük részeinek többségét a pilisi németektől vették át.³

Ugyanezt a folyamatot – sokkal összetettebb módon – megfigyelhetjük a szellemi kultúrában, ahol a többség nyelvének és kulturális elemeinek átvétele gyakran ellentétes, ambivalens reakciókat váltott ki a kisebbségi közösség viselkedésében. Az átvett kulturális elem egy ideig "más kód alatt" él, és a többségi nyelvvel, az eredeti kulturális elemmel együtt, egységben működik. A többségtől átvett kulturális elemeket – amíg nem érintik a kisebbségi kultúra nyelvrendszerét – szakmai körök pozitív, konstruktív folyamatnak tekintik. Ám, amikor a többség nyelve megjelenik a kisebbségi népcsoport kulturális modelljében, ez a jelenség a kisebbségi kultúra alárendeltségéhez, destruktív folyamathoz is vezethet.

Az eddig leírt változási folyamatokon belül a kulturális identitásváltozás három, különböző változatát mutatom be:

- a) a duális kulturális modell létrejöttét és funkcióját a pilisi szlovák településeken,
- b) akkulturációs folyamatokat a gyermekfolklórban,
- c) érték- és ízlésváltozást a szlovák és magyar népdalokban.

(Részletesen az a) változatot mutatom be, a b) és c) változatokat kontrollként vázolólok, hisz mindkét esetben további kutatásokra és szélesebb dokumentációra van szükség.)

- a) A duális modell létrejötte és funkciója a pilisi szlovákok körében

A szlovákok lakta dunántúli településeket nyugat-szlovákiai területekről népesítették be. Oroszlány és Bakonycsérnye kivételével, ahol evangélikusok, az esztergomi egyházmegyéhez tartozó katolikus vallású szlovákok telepedtek le. Ennek a régióknak papjai, – az egyházi hierarchiát is beleértve – fontos szerepet játszottak Anton Bernolák XVIII. század végén meginduló – nyugat-szlovák nyelvjárásokra épülő – nyelvi mozgalmában, ami a pilisi szlovák településekre nagy hatást gyakorolt. A Bernolák-féle nyelven megírt tankönyvek és biblia használata czeken a településeken általános volt.

Még a XVIII. században több pilisi településre német lakosság is betelepedett. Az egyik legjellemzőbb példa: Pilisszentkereszt, ahol megőrizték a nemzetiségi együttélésből fakadó markáns vonásokat, s ezek egyes jelei a mai napig nyomon követhetők. A németek a XVIII. század közepén telepedtek be Pilisszentkeresztre, ahol a szlovákok ekkor már 20-40 éve éltek. A település lakói, – a fiatalok is – napjainkig számon tartják az ún. "szlovák" és "sváb" utcákat. Azt, hogy ezen a településen nagyobb számú német lakosság élt, bizonyítja az a 35-40% német eredetű családnév, melyek közül a leggyakrabban előfordulók: Spiegelhalter, Glück, Klaus, Fuhr, – annak ellenére, hogy a németek mind nyelvileg, mind kulturálisan beolvadtak a szlovák népcsoportba.⁴

A kulturális asszimilációt viszonylagosan kell értelmezni, hisz a pilisi népi kultúrában sok elemet találunk, amit a németek közvetítettek. Ezekhez tartozik, például a helyi lakosság által Simon és Judának nevezett, farsangi "bolondkerék" szokása, a helyi néptáncok változatai, és valószínű, hogy a népviselet egyes részei ugyancsak német eredetre utalnak. A szlovákok az átvett kulturális elemeket sajátjuknak tartják, azok eredete nem rögzült a közösség tudatában. A nyelvcseré, a németiség kultu-

³ Gyivicsán /Divičanova/ 1990

⁴ A magyarországi szlovák családnévek tipológiájáról: Gyivicsán 1993a

rális beolvadása hozzávetőlegesen egy évszázadig tartott, néhány jelenség azonban a XX. század elején sem tekinthető befejezettnek.⁵

A pilisi németek elszlovákosodását – valószínűen – a vallási és szociális struktúra azonossága, illetve hasonlósága, is elősegítette. A korán előforduló német-szlovák vegyesházasságok is ezzel magyarázhatók; valamint a német lakosság alacsonyabb száma, és az a tény, hogy a pilisszentkereszti közösségnek kezdettől fogva egyetlen papja volt, adataink szerint többnyire szlovák származású.

Az 1920-as évek politikai határváltozásai érzékenyen érintették mind gazdasági, mind kulturális téren a pilisi településeket, mert főleg az új határokon kívül eső településekkel kereskedtek: Esztergom megye északi részével és Trencsén környékével. A politikai változások hatása mérhető nyelvi és vallási kultúrájuk terén is. Vallási életük 1920-ig kizárólag az anyanyelvhez és e nyelvhez kötött igen gazdag népi vallásossághoz kapcsolódott. 1920 után papjaik csak magyarul tudtak, ezért az egyházi szertartás magyarul zajlott. A lakosság azonban ragaszkodott nyelvéhez és az anyanyelvhez kötött liturgiához. Ennek hatása látható a katolikus pilisi településeken élő vallási szertartásokban és szakrális népi szokásokban. Ez a duális modell napjainkban is funkcionál. Több változata ismert, mert különböző módon alakult ki az egyes pilisi településeken. E kettős nyelvű modell Pilisszentkereszten, Pilisszántón, Piliscséven vagy Pilisszentlászlón több azonos vagy hasonló mozzanatot mutat, de funkcióban mindegyik más felépítésben mozgatja a két nyelvet és a liturgia vagy a szokás egyes tartalmi elemeit.

Még összetettebb a kép akkor, ha a kisebbségi közösségek egyes szokásai nemcsak nyelvi, hanem tartalmilag is megduplázódnak. Ebben az esetben a nyelvi kettős tartalom teljesen azonos vagy hasonló, de minden esetben ugyanannak a szokásnak szerves részét képezi. A nyelvi-tartalmi kettősséggel először a piliscsévi temetkezési és húsvéti szertartásokban találkoztam, s akkor figyeltem fel a duális nyelvi jelenségre, s dolgoztam fel különböző modelljeit.⁶ 1925-től kezdve a katolikus papok nem szlovák nyelven végezték a miséket, házasságkötéseket, keresztelőket és temetéseket. Ennek ellenére a közösség ragaszkodott ahhoz, hogy a misén, litánián, temetésen továbbra is használhassa anyanyelvét. Ennek következtében alakult ki a magyar és szlovák misék rendje, a temetések és passiók nyelvi és tartalmilag megduplázódottan funkcionáló modellje. A temetéseken egy órával a pap és a kántor érkezése előtt szlovák énekekkel, imádságokkal búcsúznak az egybegyűlteket az elhunytól, majd a pap érkezését követően mindezt magyarul is megismélik, a pap irányította liturgiához alkalmazkodva. Piliscséven a húsvéti ünnepek keretében a virágvasárnap passiót magyarul, a nagypéntekit szlovákul éneklék, s mindkét nyelven az egyes húsvéti énekeket, csakúgy, mint a karácsonyokat.

Pilisszántón a vallási kultúra párhuzamos kétnyelvűsége más rendszerben és más formában működik. A misék nyelvi rendje hasonló, mint Piliscséven, de egyes vallási szokások csak szlovákul hangzanak el. Például a virágvasárnap és nagypénteki passió is szlovák nyelvű. A közösség két nyelven gyakorolt szokásai helyben és időben elkülönülnek. A húsvéti körmenetet és kereszttutat először pap nélkül teszik meg, ekkor csak szlovákul énekelnek, majd aznap délután, vagy másnap a pappal ismét bejárják a már egyszer megtett utat, de akkor magyarul énekelnek.

Az egyházi szertartások és szakrális szokások kétnyelvű rendszere az egész Pilisben a kulturális identitás szerves része. Ennek bizonyítására az alábbi eseménysor álljon. (Eseménysor – "kulturális konfliktus"): 1991-ben fiatal szlovákiai pap érkezett Pilisszentlászlóra, aki nem tudott magyarul. Néhány hónapos szolgálat után a hívek kérték a több évtizede megszokott kétnyelvű liturgiát. Gyakorolni akarták hitüket, mint korábban, ahogy azt magyarul miséző papjuk mellett megtették. Az eseménysor a pap távozásával végződött. A magyarul nem tudó szlovák pap nem felelt meg a helyi lakosság kétkulturájú és kétnyelvű igényeinek, elvárásainak. Ugyanis az eseménysor – "kulturális konfliktus" – megoldását az jelentette volna, ha a szlovák pap szlovák nyelvű miséit és más liturgikus szokásait a hívek magyar nyelven egészítik ki. Csakhogy ez a közösség önállóan, egyedül csak anyanyelvén, szlovákul kapcsolódott a szertartásokba. Ha megfordul a két nyelv szerepe, az anyanyelv értékrendszere bomlott volna fel a duális kulturális rendszerben. Mind a pap, mind a hívek részéről felbomlott volna a két nyelv addigi hierarchikus felépítése.

⁵ Divičanová 1990

⁶ Gyivicsán 1993, 257-265.

b) Akkulturációs folyamatok a gyermekfolklórban

A folklórszövegek gyűjtése során feltűnő volt, hogy a szlovák nyelvszigetek gazdag szokásanyaga és népköltészete mellett igen szegény a szlovák gyermekfolklór. A megállapítás egyaránt érvényes a szöveges és mozgással összekötött játékokra. Az 1970-80-as években a századdal egyidős informátorok is alig emlékeztek szlovák nyelvű gyermekjátékokra, vagy, ha mégis, csupán töredékekre. Több szlovák településen már csak magyar gyermekjátékokat ismertek, s azokat tekintették sajátjuknak. Erről tanúskodik az 1950-es években kiadott Magyar Népzene Tára I. kötete, ahol több Nógrád és Pest megyei szlovák település magyar nyelvű gyermekfolklór repertoárja szerepel. Ugyanezen a településeken a magyar gyermekfolklórban nem találunk szlovák gyermekjátékokra utaló nyomokat, holott igen gyakori jelenség, hogy egyes szokások szlovák szövegeit magyarra fordították.⁷

E jelenségek magyarázata részben a magyar iskolatörténetben, oktatástörténetben, részben az informátorok visszaemlékezéseiben lelhetők fel. A századforduló idején több szlovák településen állami iskolát alapítottak, ahol – az egyházi iskolától eltérően – magyar nyelven oktattak. Viszonylag korán kezdtek működni az óvodák, ahol ugyancsak a magyar nyelv használata volt az általános. Mindkét intézmény nevelési programjában szerepelt a magyar gyermekfolklór kötelező ismerete.⁸

Napjainkban 70 éves informátoraim arra a kérdésemre, hogy gyermekeiknek fiatalasszony korukban miért nem énekeltek szlovácul, leggyakrabban azt válaszolták: hogy énekelhettem volna másképp, mint magyarul, hisz az iskolában magyarul tanultam énekelni és beszélni. Adataink alapján a nagyobb szlovák településeken már az 1910-20-as években a gyermekek két nyelven játszottak, ami a gyermekjátékok nyelvváltozását igazolja.⁹

Valószínűleg e nevelési rendszer következtében a szlovák településeken korán elmagyarosodtak a gyermekek játékaik, és a szlovák gyermekek társasjátékai sem őrizték meg a szlovák nyelvhez kötött gyermekjátékok magyar nyelvű fordítását. A szlovák gyermekjátékok feledésbe merültek, s a szlovák gyermekfolklór helyét a magyar gyermekfolklór foglalta el. 1948 után, amikor a magyarországi szlovák nyelvű nevelésben megjelent a szlovák folklór és a szlovák gyermekjátékok, új helyzet állt elő. Ez az iskolában elsajátított gyermekfolklór nem lépi át az iskola küszöbét. Funkciója a tananyagra, az iskola és óvoda udvarára korlátozódik. Ezek a játékok már nem lesznek a gyermekek spontán, "utcai" játékaik.¹⁰

c) Érték és ízlésváltozás a szlovák és magyar népdalokban

A nemzetiségi településeken az ízlés változását és a kulturális értékorientációt leginkább azon mérhetjük le, hogy a nemzetiségi közösségek miképpen fogadták és építették be a magyar népdalt saját kulturális rendszerükbe. A magyar népdalok – néhány szlovák településen "cigány nóták"-nak nevezik – csak az 1930-40-es években lettek a szlovák lakosság körében közkedveltek. Ezzel párhuzamosan lett a magyar népdal is a szlovák kulturális identitás része. A Nógrád megyei falvak többségében a fonóban és a vasárnap délutáni séta alatt már szívesebben énekeltek magyar népdalokat, annak ellenére, hogy a szlovák népdalok társadalmi szerepe még élt. Az 1940-es években azonban a társadalmi életből (pl. a lakodalom alkalmával) egyre jobban kiszorultak. A Békés megyei Tótkomlóson – amely a nógrádi szlovák településekkel összehasonlítva, sokkal zártabb kulturális rendszerű település – a fiatalok az 1930-as években "magyar nótára mulattak" a búcsúban és kocsmában. Az 1980-as években végzett kutatásaink alapján Tótkomlóson a következőket állapítottuk meg: a 60 évesnél idősebb férfiak és nők a szlovák népdalok viszonylag széles repertoárját ismerték, s vallomá-

⁷ Manga 1974

⁸ Mészáros 1988

⁹ Természetesen ez nem jelenti azt, hogy már egyáltalán nem gyűjthető szlovák nyelvű gyermekfolklór. Ennek ékes bizonyítéka: Lami 1984

¹⁰ Tóth 1981, 1984

suk szerint valaha szívesen énekelték és hallgatták azokat, mégis legkedvesebb dalaik a népies magyar műdalok, s csak elvétve néhány magyar népdal.

Ez a jelenség – kivülről nézve – igencsak paradoxnak tűnik. Ugyanis a legtöbb alföldi szlovák népdal dallama hasonló az új stílusú magyar népdal dallamához. Ez a tény egyrészt növelte a magyar népdal népszerűségét, másrészt elősegítette a szlovák népdal értékvesztését. Bár ezzel a jelenséggel a pilisi szlovák településeken nem találkoztunk, e folyamatot általánosabb érvennyel jellemezve és összegezve mégis elmondhatjuk, hogy az 1930-as évektől kezdve a magyar népdal a magyarországi szlovákok kulturális identitásának és kulturális rendszerének szerves részévé vált.

A népköltészet és közösség kapcsolatát vizsgáló kutatásaim, amit a Magyarországról, a Bükk hegységből Csehországba és Szlovákiába áttelepült szlovákok között végeztem, megerősítik fenti megállapításomat. Az 50 éve, 1946-ban áttelepült közösség tagjai, főleg a férfiak és legidősebbek, először magyar népdal repertoárjukat mutatták be, és csak azt követően énekelték el szülőhelyük szlovák népdalait. Így kívánták demonstrálni részben szülőföldjüket – Magyarországot – részben kulturális identitásuk egyediségét új környezetükben.¹¹

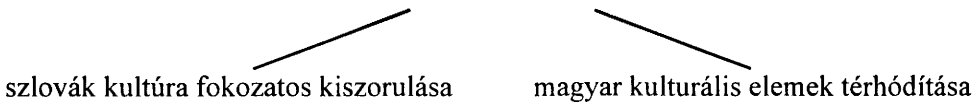
A szlovák és a magyar népi kultúra együttéléséből következő, az előzőekben három kulturális jelenségen demonstrált akkulturációs folyamatokban a következő ábrákon bemutatott értékhierarchiák, illetve modellek alakultak ki.

a) Konstruktív kulturális modell

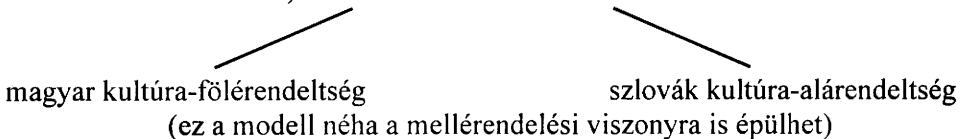
Ebben a modellben az egyes szlovák kulturális elemek megőrzik biztos helyzetüket, s meghatározzák a magyar kulturális elemek funkcióját. Ezt példázza a pilisi szlovák települések duális népi kultúrája az egyházi szertartások és szakrális szokások terén.

b) Degresszív kulturális modell

Ezt a modellt a szlovák gyermekfolklór életútja képviseli. Szinte valamennyi szlovák nyelvszigeten a szlovák gyermekfolklór helyét az egész magyar nyelvterületen elterjedt gyermekfolklór váltja fel.

c) Konstruktív – dekonstruktív modell

¹¹ Gyivicsán 1992

Ezt a modellt a szlovák népdal életútja, társadalmi szerepének értékváltozása képviseli. A két nyelvhez kötött népdalok értékrendszere ebben a modellben eltérő motivációkon alapul.

A szlovák népdal értékváltozását, passzív értékmegőrzését, a közösség kulturális tudatában elfoglalt biztos helyének köszönheti. Ezért lehet a hagyományörzés legerősebb láncszeme még napjainkban is. A magyar népdalok értékét a társadalmi ízlés és igen gyakran a kisebbségnek a szélesebb társadalmi közösséghez tartozás vágya motiválta.

Budapest

GYIVICSÁN ANNA

IRODALOM

BROMLEJ, J. V.

1976 *Etnosz és néprajz*. Budapest

GYIVICSÁN/DIVIČANOVÁ, Anna

1990 *Zvláštny charakter pilišských obcí* (A pilisi települések sajátos jellege). Sme (irodalmi folyóirat). Budapest

1992 *K etnokultúrnemu vývinu Slovákov v Maďarsku. Náčrt o kultúrnom dedičstve Slovákov žijucich v Čechách*. (A magyarországi szlovákok etnokulturális fejlődéséről. Vázlat a Csehországban élő magyarországi szlovákok kulturális örökségéről.) Český lid, Praha. 1. sz.

1993 *Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok*. Budapest

1993/a *Néhány gondolat a magyarországi szlovákok családeveiről*. Névtani Értesítő 15. 131-134.

LAMI, Štefan

1984 *Výročné zvyky a ľudové hry*. Budapest

MANGA János

1974 *A rítusdalok újabbbkori változásai. A szájhagyományozás törvényszerűségei*. Budapest

MÉSZÁROS István

1988 *Óvodai zenei nevelésünk 155 éve*. Budapest

TÓTH Emília

1981 *Detské hry v Malom Kőrösi* (Gyermekjátékok Kiskőrösön). Náš kalendár (Budapest)

1984 *Gyermekjátékok*. Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben. 409-435. Miskolc

WEBER – KELLERMANN, Ingeborg

1973 *Interethnik und sozialer Wandel in einem mehrsprachigen Dorf des rumänischen Banats*. Marburg

WERTORDNUNG DER SYMBIOSE DER SLOWAKISCHEN UND UNGARISCHEN VOLKSKULTUR

Im vorliegenden Aufsatz werden die Veränderungen der traditionellen Kultur untersucht, die sich in den slowakischen Sprachinseln Ungarns vollzogen haben; zudem präsentieren wir im Verlauf der Veränderungen die Symbiose der slowakischen und ungarischen Kultur, die Hierarchie der slowakischen und ungarischen Sprache, die kulturelle Wertorientierung der slowakischen Gemeinschaften. Wir suchen auch eine Antwort auf die Frage, wie durch die Symbiose der beiden Kulturen die kulturelle Identität und das Verhalten der Nationalitätengemeinschaften und -individuen geändert werden.

Infolgedessen werden im Aufsatz drei Modelle aufgestellt:

1. Das konstruktive ethnokulturelle Modell, wo die slowakischen kulturellen Elemente ihre feste Position innerhalb des kulturellen Modells bewahren und auch die Funktion der ungarischen kulturellen Elemente bestimmen. Bei diesem Modell werden die zweisprachigen – slowakischen und ungarischen – kirchlichen Riten und die volkstümlichen sakralen Bräuche der slowakischen Siedlungen in Transdanubien (Pilis-Gebirge) präsentiert.

2. Das degressive kulturelle Modell, wo die sich auf die slowakische Sprache gründenden kulturellen Elemente allmählich verdrängt werden und ihr Platz von den ungarischsprachigen kulturellen Elementen übernommen wird. Dieses Modell wird vom Lebenspfad der slowakischen Kinderfolklore repräsentiert.

3. Das konstruktiv-destruktive Modell, wo die gesellschaftliche Rolle der ungarischen Kultur stärker, die der slowakischen aber schwächer wird. Trotzdem bewahrt im Kulturellen Wertesystem der Gemeinschaft das slowakische kulturelle Element unverbrüchlich ihre Werte. Dieses Modell wird durch die Rolle des slowakischen und ungarischen Volksliedes illustriert, die sich in den slowakischen Gemeinschaften entwickelt hat.

ANNA GYIVICSÁN

A Szent István Király Múzeum újabb néprajzi kiadványai

- A bűvös tükör. Fejezetek a tükör kultúrtörténetéből. Der Zauberspiegel. Kapitel aus der Kulturgeschichte des Spiegels. Székesfehérvár, 1994.
- Lukács László: Orisekné Farsang Erzsébet naiv művész kiállítása. Ausstellung der naiven Malerin Erzsébet Orisek Farsang. Székesfehérvár, 1994.
- Ime az én népem.** Lackovits Emőke, Lukács László és Varró Ágnes előadásai a Magyar Rádió „Kis magyar néprajz” sorozatából (1984-1990). Székesfehérvár, 1995.
- Gelencsér József – Kresz Mária – Lukács László: Vörösmarty-emlékek. Székesfehérvár, 1995.
- Szent István király és Székesfehérvár. Székesfehérvár, 1996.
- Lukács László: A mezőföldi tanyák néprajza. A farmtanyák kialakulása és pusztulása a Mezőföldön a XIX-XX. században. Székesfehérvár, 1998.
- Lukács László: 1848-49 jeles napjai a néphagyományban Székesfehérvár, 1998.

A kiadványok megvásárolhatók vagy megrendelhetők a Szent István Király Múzeumban Horváthné Kimmer Juditnál, 8000 Székesfehérvár, Fő u. 6. Telefon: (22) 315-583; Telefax: (22) 311-734. Budapesten megvásárolhatók a Magiszter Könyvesboltban (V. kerület, Városház u. 1.).

AZ EMBERI ERŐVEL VÉGZETT TEHERHORDÁS A MOLDVAI MAGYAROKNÁL

„A gyermeket az ölünkben vittük, a gereble s a villa a hátadon, a kapa s a tarisnya az ódaladon, s a tekenyöt még más gyermek vitte utánad.” (Frumósza)

A moldvai magyarság népi teherhordásával kapcsolatos szakirodalom meglehetősen szegényes. Az emberi erővel történő szállításról Kós Károly (1976, 163-168.), valamint Gunda Béla (1990, 46., 56., 82.) néhány közlése áll rendelkezésünkre, rajtuk kívül témánkra vonatkozóan csak elszórt utalásokkal találkozunk (Lükő 1936, 75.; Szentimrei 1981, 286.; Gazda 1993, 80.; Erdős 1994, 82.). Jelentősebb anyagot tartalmaznak a témáról a *Magyar Néprajzi Atlasz*, valamint a *Moldvai csángó nyelvjárási atlasz* megfelelő térképlapjai (Paládi-Kovács 1987.; Gálffy-Márton-Szabó T. 1991), de ezekről csak egy-egy teherhordással kapcsolatos eszköz elnevezéseinek változatairól és azok földrajzi megoszlásáról tájékozódhatunk.

Amikor megkíséreljük rendszerbe foglalni a moldvai magyarok emberi erővel történő teherhordására vonatkozó ismereteinket, elsősorban a témával kapcsolatos hazai szakirodalomban található rendszerező elveket vettük figyelembe (Györffy 1934, 203.; Gunda 1939, 294.; Sándor 1941, 238.; K. Kovács 1948.; Gráfik 1971, 40.; Paládi-Kovács 1973, 511.; Lukács 1978, 53.; Liszka 1979, 129.). Ennek során igyekeztünk kombinálni az említett szerzőknek a teherhordási módok testrészek szerinti, és az alkalmazott eszközök alapján történő csoportosítási megoldásait. Az ennek alapján elkészített rendszer szerint kíséreltük meg számba venni a moldvai magyarság cipekedési gyakorlatát.

1. A kézben való teherhordás

1.1. A *puszta kézzel*, illetve *kézben* való cipekedésnek Moldvában is igen sok tárgya és alkalma van, de ezek túlnyomó része korántsem tekinthető a térségre specifikusan jellemzőnek. Jellegzetesen egy – ritkán két – kézben visznek zöldséget, gyümölcsöt, tyúkot, tojást (tikmony), ostort, guzsalyt, sarlót, és – ha nem a vállukra vetik – a kapát, vagy a villát, és még sok minden egyebet, ami a hétköznapi életben adódik. Ezek egy része nem is tekinthető a szó köznapi értelmében "tehernek", de úgysem a hurcolt tárgy súlya a mérvadó. Mint ahogy nem igazán teher az sem, amit az ünnepnapokon visznek az asszonyok és a lányok kezükben templomba menet, nevezetesen virágot, olvasót, díszes szöttes zsebkendőt, amelynek neve a székelyes csángóknál *ruhacska*, a Szeret menti csángóknál pedig *servet*.

1. ábra: Vízhordáshoz használt kártya. Larga, 1969.

A puszta kézzel való teherhordás sajátos formája, amikor az erdőben vagy máshol gyűjtött fát, rendszerint rőzsét, *herágot* kötéllel összekötve, vagy nagyobb darab esetében csak magára, fél kézzel húzzák maguk után haza. A teherhordásnak ezt a formáját inkább gyermekek és idős asszonyok alkalmazzák, akiknek nincs erejük, hogy a hátukra emelve vonszolják haza a nagyobb mennyiségű fát.

A két kézzel való teherhordás alkalmi esetei mellett meg kell említeni az olyan mozzanatokat, mint a temetéskor, vagy búcsúba menéskor, határkerüléskor a tepszplomi zászlók és keresztek hordozása.

1.2. A tehernek puszta kézzel, de *valamilyen készségben* való hordozása esetén megkülönböztethetünk egy és két emberre szabott teherhordási módokat. Az *egy emberes* teherhordás történhet egy- és két kézzel.

1.2.1. Lássuk először azokat a módokat, mikor valamiben elhelyezett terhet fél kézzel, rendszerint a test mellett lógatva viszik. Ennek a cipekedésnek tárgya szerint három nagyobb csoportját különböztethetjük meg: a vízhordás, az ételhordás és az egyéb terhek hordása.

1.2.1.1. A *vízhordásnak* a hagyományos paraszti életben igen nagy volt a jelentősége, akár a kútról a házhoz, akár a forrástól vagy a kúttól a mezei munkához történő vízhordásra gondolunk. A háznál az állatoknak és az embereknek kellett igen sok víz, a mezei munkánál pedig a meleg és a testi erőkifejtés miatt kívánt sok vizet a szervezet. Moldvában régebben a falvakban ritkábban, a mezőn pedig gyakrabban voltak kutak, források. A településeken még néhány évtizede is főleg utcai kutakról hordták a vizet, a vezetékes vízellátás pedig mind a mai napig úgyszólván ismeretlen. Ily módon a vízhordás hagyományos módjai és eszközei jól tanulmányozhatók a moldvai csángómagyarok körében.

Az utcai vagy az udvari kútról ez előtt 40-50 esztendővel *kártyában* hordták a vizet, ez a vízhordó eszköz általánosnak volt tekinthető a moldvai falvakban. (1. ábra). Űrtartalma kisebb volt, mint a mai típusvödöröknek. Fenyőfadongából készült, ezért a legtöbb faluban olyan árusoktól vásárolták, akik fenyőfás vidékről jöttek. Fölfelé kissé keskenyedett a kártya, s az egyik dongája hosszabb volt, ebben két luk szolgált arra, hogy vagy az ujjakat beakasztva, vagy pedig – ritkábban – madzagot fűzzenek bele, s vállravezve vigyék. A kártyát nem merítették bele a kútba, hanem kimerték a vizet, s beleöntötték.

Vagy 50 esztendeje kezdett elterjedni a fából készült, vasfüllel ellátott veder, amit román eredetű szóval *keldárnak* (caldare) vagy *geleátának* (galeata) neveznek. A veder, vagy vödör szót csak újabban kezdték használni és kizárólag a közelmúltban elterjedt bádóg (*tábla*) vagy műanyag (*nájlon*) vedrekre alkalmazzák, bár az idősebbek általában a gyári vedreket is *geleátának* mondják. Szabófal-

ván találkoztam a favödör *kelderus* nevével. Amióta a nagyobb méretű bádoggvödörök jöttek divatba, a vízhordásra már nem használatos, de még jobb állapotban lévő kártyákat szemestermény tárolásra, vagy egyéb alkalmi szállításra használják. Külsőrekecsinben *ker-tyecskának* nevezik és szőlőszedéskor abban (is) hordják a fűrtöket a szekérhez.

A kútról a vizet keldárban, geleátában, vagy verberben hordják manapság, rendszerint kettesével (2. ábra). A kerek és a *komponás* (gémes) kutaknál állandó vödör szolgál a vízhordásra, az úgynevezett *kankós* kutaknál a vízhordásra való vödörrel merítenek.

Több moldvai településen úgy tartják, hogy teli vödörrel (kártyával, keldárral) vizet hordó személlyel találkozni szerencsét jelent. Valószínűleg Moldova-szerte ismert hiedelemről van szó.

A *falubeli kútról*, vagy a *mezei kútforrásból a határban* dolgozók a vizet fedeles fadényben, tulajdonképpen a kártya fedéllel ellátott formájában hozták, de mert ezt általában a hátukon hordozták, ott tárgyaljuk majd. Ismeretes azonban a fedeles vízhordó edénynek, vagy *bótának* a vödörhöz hasonló füllel ellátott formája is, amit kézben vittek a mezőre (3. ábra).

Kézzel általánosan *főd Korsóban, főd fazakban* vitték a mezőre a vizet, néha tarisznyába tették a vizesedényt. A cserépkorsókat általában a gorzafalvi fazekasoktól vették, de régebben Pusztinán, valamint a Frumósza melletti Scitu Frumoasán is készítettek cserépedényeket. A főd Korsóban 3-5 liter víz fért, s a mázatlan cserép a párologtatással hidegen tartotta a vizet. Általánosan elterjedt és Moldova úgyszólván valamennyi magyar településén egyaránt *korsónak* (karszu, karsza, kórsu, korsuo, karsa stb.) nevezik, csupán elvétve találkozunk a román ulcsor (ulcior) kifejezéssel (Gálffy–Márton–Szabó T. 1991, 240.).

2. ábra: Víz hordás a kútról műanyag vödörökben. Gajcsána-Magyarfalú, 1993.

3. ábra: Drótból készült füllel ellátott fedeles vízfordó edény, a bóta. Kelgyest, 1994.

A mezőre való vízfordás hagyományos eszköze Moldvában a *tidva*, *tudva* (tidva), vagyis a lopótökből készített edény, amit kézben vittek vagy az elvékonyodó, sőt kondorgós száránál fogva, vagy pedig úgy, hogy levágták a szárát, kukoricacsutkával bedugták, madzagot kötöttek rá s annál fogva vitték.

A *tidva* és a földkorsó használata egyidőben volt általános, de már 20-30 éve mind a kettő kiment a divatból. Manapság üvegből, vagy műanyagból gyárilag készült edényben viszik a vizet a mezőre. Ezeket *ploskának* (*plosca*) nevezik, ami románul kulacsot jelent.

1.2.1.2. Az *ételhordásnak* a hagyományos moldvai gyakorlatban alapvetően egyetlen eszköze van, és azt egy kézben cipelve viszik. Természetesen főtt ételről van szó, mégpedig a moldvai étkezési szoká-

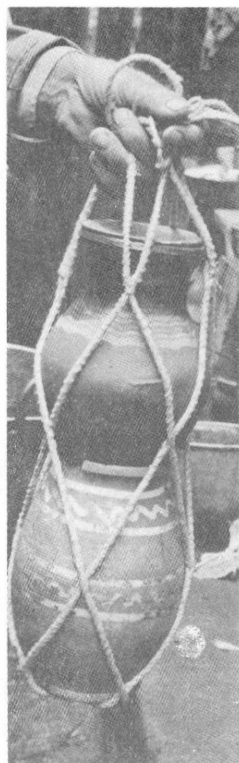
soknak megfelelően elsősorban levesről. Fontos tehát, hogy a viszonylag hosszú mezei úton az étel ne lötyögjön ki az edényből, ezért olyanformán lógatták, hogy a súlya akadályozza meg a lengést. Az edény lehetett fazak, földfazak, vagy csipor, földcsipor. A kétféle edény között gyakorlatilag csak nagyságbeli különbség volt (Kós 1981, 165.). A fazaknak gyakran volt fedele, mindcsak cserépből.

Az ételt kétféle alkalommal hordták ilyen edényben. Egyrészt nyáron, a mezei munkák idején a földteken dolgozóknak, ide általában egy nagyobb leány (*cinka*), fiúgyermek, nem egyszer menyecske vitte az ételt. A másik ételszállítási alkalom a gyermekágyas asszonynak való ételhordás volt, amikor *ragyinába* vitték a *becsületételt* (Külsőrekecsin). A csángó falvakban *ragyinának* nevezik általában a gyermekágyas asszonynak vitt ételt, csupán Pusztinán találkoztam azzal a jelenséggel, hogy *ragyinát* csak a keresztelőbe visznek. Ha a gyermekágyas asszonyhoz vitték a *ragyinát*, akkor rendszerint szép, színes kendővel, servéttel takarták le.

A *fazakat* (*csiport*) a kezükben vitték, de különböző szállítóalkalmatosságokban. A legegyszerűbb megoldás az edény nyaka köré tekert, *mazdagból* alkalmilag készítették fogót, s annak segítségével vitték. Ez elsősorban a szegényebb, vagy talán helyesebb ha úgy mondjuk: igénytelenebb családok körében volt használatos, mert sem földrajzi, sem településenkénti eltérés nem található a Külsőrekecsinben *csiporkötő mazdagnak*, máshol egyszerűen csak *mazdagnak* nevezett edényhordó és a mivesebb *fazakkantár* alkalmazásában. Azt, hogy alkalmi

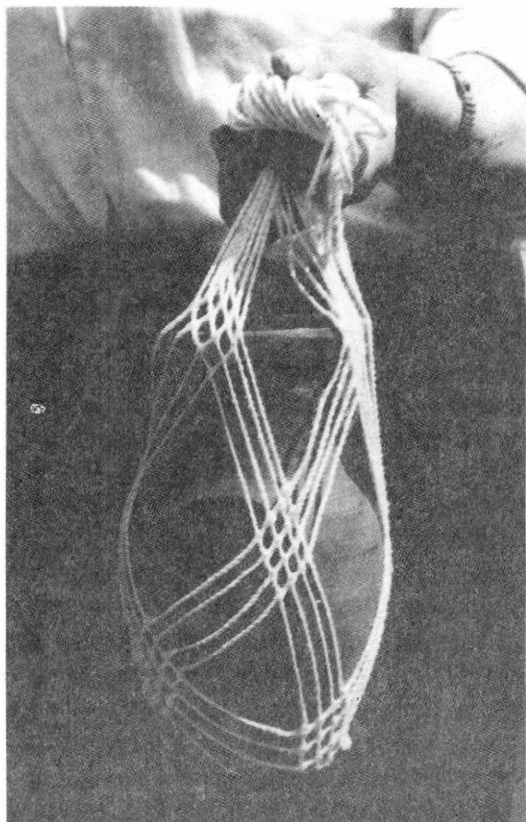
4. ábra: Fazakkantár. Tatros, 1968.

5. ábra: Cérnakantár. Pusztina, 1995.

madzag és a pontosan erre a célra való kantár használata között nem is időbeli, a szokás elhagyásával összefüggő jelenség van, mutatja, hogy az egyik leg-hagyományörzőbb moldvai faluban, Külsőrekecsinben ezelőtt csaknem fél évszázada (1948) is együtt élt a fazékhordó készség: "Felsőrekecsényben a fazékhordó háló (*kantár*) gyűjtéseim idején ismert volt. Gyakori, hogy a cserépedény peremét zsineggel körülkötik, fület formálnak neki, s jobb kézben lógatva viszik." (Gunda 1990, 82.) A csipornak, vagy a fazaknak a tetejére valamilyen – rendszerint szőlő – *lapit*, levelet tettek, s a *mazdagval* le is kötötték. Itt jegyezzük meg, hogy mivel Moldvában a szőlőt sem hagyományos (rézgálic), sem korszerű vegyszerekkel nem öntözik (permetezik) a paraszti gyakorlatban, a szőlőlevet sokkal inkább felhasználják étkezési, vagy egyéb, ételekkel összefüggő célokra.

A *fazékkötő* vagy *csiporkötő mazdaggal* párhuzamosan, talán inkább a módosabb, igényesebb családoknál használatos volt a kenderből kimondottan erre a célra készített, hálószerű, az ételhordó fazék cipelésére való *kantár*, más neven

6. ábra: Ételhordó kantár. Frumósza, 1994.

az ételt. Kós Károly szerint ezt az edényt inkább régen használták az étel mezőre való kihordására, és újabban tértek át a fazakkantárra (Kós 1981, 166.). Saját gyűjtéseimből nem látom ilyen egyértelműnek a két különböző ételhordási mód időbeli elhatárolhatóságát. Kétféle elnevezésével talákoztam: a) *fülesfazaka* (Frumósza), *füleszfazak* (Bogdánfalva), *fileszfazak* (Ploszkucén) (7. ábra), valamint b) *felfülű csipor* (Bogdánfalva, Szabófalva). A kettő között a tárgy alakjában, méretében nincs semmi különbség, sőt egy településen mindkét megnevezés is használatos.

Az ételhordó fazék mezőre szállításának ugyancsak meglehetősen elterjedt módja a tarisznyában való cipekedés. Ilyenkor vagy *fedelesfazakat* használtak, vagy szőlő, esetleg káposzta *lapival* lekötötték az edény száját. Ha a tarisznyában ételt vittek, akkor nem a vállukra akasztották, hanem kézben lógatták. A Román környéki csángóknál használatos egy az átlagosnál kisebb tarisznya, a *szütkü*, amit vászonnal bélelve általánosan sótartóként használnak (Lükő 1936, 75.), de Balusesten, vagy Szabófalván ételesfazék hordozására is használták. Wichmann

fazekkantár (Tatros) (4. ábra), *csiporhordozó bogoska* (Külső-rekecsin), *fazakkötő* (Diószén), *cérnakantár* (Pusztina) (5. ábra). A kantárt kenderből fonták, mégpedig rendszerint férfiak. Négy ágból indították. Gyakran igen szép, igényes kivitelben készült, a bogozás finom díszessége (6. ábra), vagy éppen a hálót alkotó kötél robosztussága és a kecsesen hajló fazék összesimulása jelentette a harmóniát. Különösen azok a kantárok igényesek és mivesek, amelyben a gyermekágyas asszonynak, vagy – Pusztinán – a keresztelőbe vitték az ételt, a *ragyinát*. Ilyenkor *nagyfazakba* teszik az ételt, ami díszesebb és nagyobb kantárban viszik. Volt amikor a kantárban két fazakat tettek egymásra. *Belékan-tározták* a fazakat s a kantár szarát összekötötték, *megkurtították*, úgy vitték.

Nem volt szükség alkalmi madzagra, vagy e célra készített hálóra, amikor saját fogóval ellátott *fülesfazakban* vitték a mezőre

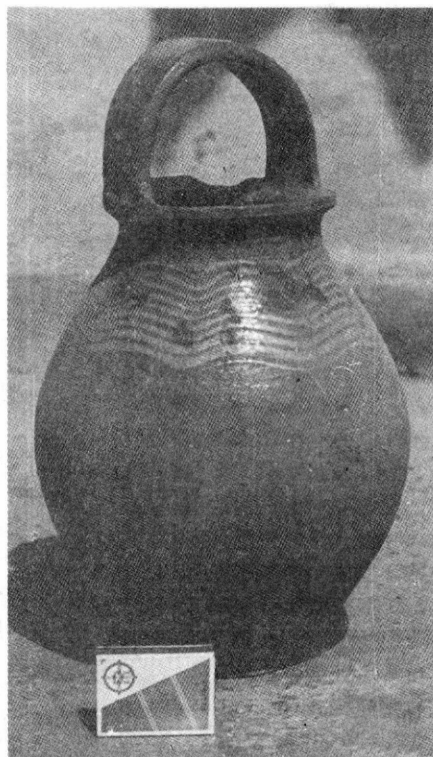
(1936, 138.) szótárában is ilyen értelemben található. "Beteg" asszonyoknak való ételt is vittek tarisznyába tett fazakban, ilyenkor a legszebb, vagy éppen "tiszta új" tarisznyát vettek elő.

Az ételesfazak hordásának ismét más módja, amikor négy *sarkán összekötött kendőben* vitték. Ennek a gyakorlata is megtalálható szinte valamennyi településen, de inkább újabb keletűnek tűnik. Használatát két körülmény motiválja. Az egyik, miszerint inkább a szegények alkalmazták, olyanok, akiknek nem volt kantárjuk. Úgy is mondhatjuk, hogy a moldvai magyarok szemében bizonyos mértékű ügyefogyottságot jelentett a fazak kendőben való hurcolása. "Más félt, hogy elszakad a madzag, s összetörik az edény, ezért kendőbe kötötte; de még szégyellted, hogy vidd a foncokban, megnéztek a legények." (Trunk) "Akinek nem volt kantárja, az kendőbe kötve vitte a fazakat a mezőre, de azt kacagságra vették." (Lészped). Például Kelgyesten és Pusztinában többen is határozottan állították, hogy négy sarkával összekötött kendőben *nem* vittek fazakat a mezőre. Más a helyzet a gyermekágyas asszonyoknak vitt ragyinjával. Ezt már előszeretettel viszik négy sarkával összekötött kendőben, mégpedig rendszerint külön erre a célra készült, díszesre szőtt *radinavivőben*. Ilyenkor nagyon megadták a módját. "A ragyinját szőtt *kendőbe, takargatóba* tették, a négy sarkát összekötötték, s akkor az asszony megfogta ezt a kötést, még reatettek egy más *servetet*, hogy ne látszódjék a keze, ahogyan a *bogot* fogja. Ez annak való kendő volt, többnyire piros színű, de volt kék, zöld, sárga is." (Lészped)

Napjainkban gyári készítésű műanyag, vagy bádóg ételhordóban viszik az ennivalót a mezőre, de még a gyermekágyas asszony radináját is. Az egymásba rakható ételhordónak *klática* a neve.

1. 2.1.3. *Az egyéb, egykézben vitt hordozó eszközök, terhek és módok* meglehetősen sokfélék. Hagyományosan a kosár és a tarisznya volt a legelterjedtebb egykézben cipelt teherhordó eszköz, bár a tarisznyának kétségtelenül a vállon volt a legjellegzetesebb helye.

A *kézbeli kosár*nak számos változatát ismerjük, mind formáját, mind elnevezését tekintve. Régebben inkább kerek, újabban ovális alakú kézikosarakat készítenek és használnak. Jellegzetesen akkor hordozzák, ha városba, piacra mentek, és

7. ábra: Fileszfazak. Ploszkucén, 1968.

áruolni valót vittek magukkal: *téfelt*, vajat, túrót, szőlőt, kisebb dolgokat. Mindig fehérre hántott fűz, ritkábban négyfelé hasított mogyoróvesszőből készült, s alkalmanként színesre is festik.

A másik legelterjedtebb kézbeli cipekedő készség a *tarisznya*. Piacra kisebb dolgokat, esetenként ragyinába süteményt, italt, mezőre hideg ételt vittek tarisznyában, nem a vállukon, hanem kézben, lógatva, ahogyan az ételesfazak cipekedésénél már említettük. De mert a tarisznyát a leggyakrabban mégiscsak a vállon vitték, ott írunk róla bővebben.

A Román környéki csángó falvakban, de különösen Kelgyesten használatos gyékényből, ahogyan ők mondják *páporból* (papura = gyékény, rom.) készült kézbeli szállítóalkalmatosság. Ez tulajdonképpen szatyor, mert nincsen szilárd váza, de ők *kasnak* nevezik, és ebben viszik a piacra a tejfölt, a vajat, a gyümölcsöt. Környékbeli románoktól veszik.

A Dunántúlon, de különösen Erdélyben elterjedt kéregedények közül a *kászu* ismeretével egyetlen településen, a Tázló mellett fekvő Frumószán találkoztam Moldvában, ami természetesen nem zárja ki, hogy szorgosabb érdeklődéssel még ne lehetne máshol is nyomára bukkani, bár a Bákótól délre eső, Szeret-menti csángó falvakban ma már biztosan nem ismerik. Mégsem tartom véletlennek, hogy éppen ebben a XVIII. szd. utolsó harmadában, Székelyföldről menekült lakosságú faluban akadtam rá. Eprészéskor – vagyis erdei szamóca szedésekor – használt, alkalmilag készített edény volt, égerfa, nyírfa kérgéből hajtották össze fordított kolomp alakúra és *csipkével* (tövis) tűzték össze. A forgója is kéregből készült, csipkével megerősítve.

Az újabb keletű kézbeli cipekedőeszközök igen sokfélék, közös bennük, hogy gyári készítésűek, boltban veszik őket, és többnyire műanyagból valók. A sportszatyorszerűeket *dzsántának* (geanta = kézitáska, rom.), a különböző szatyrokat *plásának* (plasa = szatyor, rom.) vagy *plungának* (plunga, rom.) nevezik. Csoma Gergely (1988, 13.) fotóalbumában egy kolindáló bogdánfalvi kislány átlátzó műanyag plungában gyűjti a pirostojást és a süteményeket.

1.2.2. *Két kézben, a test előtt tartva* történő teherhordás. Ilymódon viszik az *üstöt*, ha vizet melegítettek benne, de általában ezzel a módszerrel hordják be az istállóba (állás) *vasvilla segítségével a szénát*, vagy *a szalmát*. A megkérdezettek általában úgy emlékeznek, hogy régebben lepedővel hordták a szénát vagy a szalmát, újabban pedig villával (Balusest, Külsőrekecsin, Szabófalva). Ennek az lehet az oka, amíg régebben favillát használtak, az igen jó eszköz volt a kaszálón való szénaforgatásra és takarásra de kevésbé alkalmas a széna vagy a szalma istállóba való behordására, ezért azt inkább lepedővel végezték. A vasvilla azonban erre a célra jól megfelel, ezért újabban kiszorította a lepedőt. Ezzel a módszerrel, *vasvillával* vagy *lapáttal* hordják ki az istállóból, ólból, pajtából a ganyét.

1.2.3. *Két kézben, a hasukra támasztva*. Így cipelik leggyakrabban a kétfülű kosárban lévő terhet. Régebben használták a félgömb alakú, fonott kosarakat (Gunda 1990, 47.), de az elmúlt 20-30 esztendőben már inkább fenekes kosarakat készítenek és használnak. Hántolatlan, barnakérgű vesszőből készülnek ezek a

kasok, kosarak, kosornyák. Általánosan két munkaterületen használják őket. *Betakarításkor*, különösen puja (kukorica) szállítására, amikor töréskor a csöveket kosárban viszik ki a föld végében álló szekérre. A kosornyába egyszerre mintegy 25 kg csöveskukorica fért. Ugyanígy pityóka (burgonya) szedéskor is ebben hordják ki a földről a gumókat. Hasonlóan szüretkor is leginkább kosárban cipelik a szőlőt a sorok közül a szekérre. Ezen kívül természetesen más terményeket is, mint gyümölcsöt, paszujt (babot) és egyebet is szállítanak ki a földről a szekérhez. Másik felhasználási alkalom, amikor a *takarmányt*, vagy a *szalmát a kertből beviszik az istállóba*, az állatok elé. Említettük, hogy régebben gyakrabban vitték lepedőben az állatok eleségét, újabban a vasvilla mellett a kosár használata terjedt el inkább. *Alkalmanként* nyomtatáskor a pejvát, vagy az istállóból a trágyát is egy ember által cipelt, kétfülű kosárral vitték a szükséges helyre.

Bár ismerik és használják a *kosár*, *koszár* kifejezéseket is, a kétfülű – de az egyfülű is – kézikosár neve a moldvai magyarok körében jellegzetesen *kas* (Román környéke), illetve *kosornya* (Bákótól délre). Ez a földrajzi elhatárolódás a *Moldvai csángó nyelvjárás atlaszának* 'kézikosár' térképlapján is jól megmutatkozik (Gálffy–Márton–Szabó T. 1991, 351.), kiegészülve a kicsinyítés számos változatával, mint *kosárka*, *kasocska*, *kasocske*, *kasornyácska*.

Megjelenik azonban a kézikosár megnevezésére egy sajátos kifejezés, a *szapu*. Magam csak Trunkban talákoztam a kosár szapuként való elnevezésével, de a *Moldvai csángó nyelvjárás atlaszának* gyűjtése idején, az 1950-es évek elején Balusesten, Csíkfalván és Esztufujban is előfordult a szó (Gálffy–Márton–Szabó T. 1991, 351.). A lelőhelyek ilyen nagymértékű szóródása azt mutatja, hogy korábban elterjedtebb kifejezés lehetett.

Néprajzi és nyelvészeti irdalmunk nem ismeri a *szapu* szónak ebben az értelemben való használatát, *A magyar nyelv értelmező szótára* (1962/VI, 87.), a Ballagi-féle szótár (1867/II, 552.) és a *Magyar Néprajzi Lexikon* (Dankó 1984/IV, 557.) egyaránt fából készült edényként, illetőleg régi úrmértékként említi ezt a kifejezést. A *szapu* szónak a moldvai magyarság körében kosár értelemben való használata a kérdés további kutatását teszi szükségessé.

A kosarat, kosornyát, szaput régebben általában maguk fonták a falusi emberek. Néhány településen, mint például Pusztinán, Klézsén eladásra is készítettek, de a legtöbb helyen csak saját szükségletre. Ma már a kosornyát is inkább piacon, vagy szekerező árusoktól veszik.

Hasonló módon, két kézzel fogva és a hasukra támasztva viszik a *zsákban lévő terményt* rövidebb távolságra. Ezzel a módszerrel szinte kizárólag férfiak cipekednek.

1.2.4. *Két kézzel, a test mellett, tolvá vagy húzva* történő teherszállítás kis, kerek járművek segítségével.

A talicskát a moldvai magyarok általában nem használják, nem is ismerik. Frumószában talákoztam azzal az esettel, hogy újabban a ganyét néhány gazda (lehet magyarországi tapasztalatok alapján) *horátonak* nevezett, a talicskához hasonló, házilag készített eszközzel tolvá ki az istállóból a kertbe.

8. ábra: Rőzschordásra használt szekerecske.
Csíkfalva, 1993.

Sokkal általánosabb a kétkerekű, ugyancsak házilag barkácsolt kicsi szekér, amivel egy-két zsákot visznek a darálóba, vagy rőzsét hordanak haza az erdőből (8. ábra). Ez általában kétkerekű jármű és egy hosszabb rúdja van, annál fogva húzzák, vagy tolják. Rendszerint *kotyigának*, *kutyigának* nevezik a román *cotiga* (= taliga) szó után, de ugyanígy nevezik az újabb keletűen használatos gyermekkocsit is, amit egyre gyakrabban fognak be kisebb terhek emberi erővel történő szállítására. Egyetlen helyen, Csíkfalván talákoztam a kétkerekű kicsi kocsit *szekerecske* névvel.

Téli időben ismeretes és használatos a *szán*, amivel örölnivalót, *herágot* (rőzsét) az erdőből, pityókat, egyebet szállítottak, de nem különösebben elterjedt ez a teherhordási mód.

1.3. A kézzel való teherhordásnak eddig az egy ember által cipelt megoldásait tekintettük át, most rátérünk azokra a módzatokra, mikor a terhet egyszerre két vagy több ember szállítja.

1.3.1. Ennek egyik módja a pusztán kézzel való teherhordás, amelynek a következő elterjedtebb eseteit ismerjük.

A leggyakoribb a nagyobb fonott kosárban, úgynevezett *ternában*, vagy *törnában* történő pejva, szőlő, puja (kukorica) vagy más teher szállítása oly módon, hogy a kosár két fülét egy-egy ember fogta. Ezt a legtöbb faluban ismerik és alkalmazzák. Ezzel szemben csak Kelgyesten talákoztam azzal a megoldással, hogy nyomtatáskor a pejvát lepedővel vitték a kazalba. Ehhez nagy, úgynevezett *szekerlepedőt* használtak, s úgy vitték, hogy két-két sarkát összefogták, s két személy hurcolta nem nagy távolságra.

Moldvában – legalábbis a magyarok – nem ismernek olyan segédeszközt, amivel két ember vinné a zsákot. Csak Külsőrekecsinben hallottam, hogy a *hosszú zsákot*, amely az átlagosnál nagyobb, tehát nehezebb, úgy cipelik, hogy két férfi összekulcsolta a kezét, s arra fektetve vitték a zsákot, de nem túl messzire.

A kétemberes hordozósaroglyát a Szeret mentén nem ismerik. Pusztinán ezzel szemben használatos a ganyé, vagy építkezéskor a beton hordozására a két rúd közé szögezett fával történő szállítás. Ennek az eszköznek a neve *targa*.

A pusztai kézzel történő teherhordás speciális esete a *koporsószállítás* a temetőben a szekértől, vagy kocsitól a sírig. Ehhez rudat nem használnak, négy vagy hat férfi kézzel fogva viszi a koporsót.

1.3.2. A többemberes teherhordás másik módja, mikor *egy rúd segítségével* szállítják a terhet tartalmazó eszközt. Ennek is két megoldása volt. Az egyik, amikor a két rudat a kezükben vitték, ezt a módszert alkalmazták például, amikor szapuláskor (lugozás) a forró vizet vitték a cseberben, vagy amikor egyéb terhet vittek, de egészen rövid távolságra. Terhet rúddal azonban inkább vállon vittek.

2. A kézben való teherhordást követően meg kell említenünk *a karon történő cipekedést*, bár ennek Moldvában gyakorlatilag nem volt jelentősége. A kézikosár általában alárendelt jelentőségű a moldvai magyaroknál, ha mégis használták, rendszerint kézben vitték. Persze előfordul a karra akasztott kosár is, de csak mint alkalmi megoldás. Még leginkább az újabb keletű *dzsántákat, pungákat* (különböző szatyrok) viszik a karjukra akasztva a csángó asszonyok.

3. A vállon történő teherszállítás tekinthető a moldvai magyarok körében a legáltalánosabb gyakorlatnak. Az emberi erővel történő teherhordás eme módjának elterjedtségét jelzi egyrészt, hogy ehhez a cipekedési formához tartozik a moldvai magyarok körében legáltalánosabb, vállra akasztott tarisznyában való hordozás, másrészt pedig, hogy a vállon való teherhordásnak nem kevesebb mint hat alcsoportja ismeretes ebben a térségben. Nevezetesen a teher közvetlenül a vállra helyezésével, a valamiben való vállon hordással, a közvetlenül a vállra akasztással, a vállra fektetett botra történő akasztással úgy, hogy a teher a hátra támaszkodik és a vállra fektetett botra akasztással úgy, hogy a teher a testtől távol helyezkedik el, végül pedig a több ember közös, rúddal történő teherhordásának formáját különböztethetjük meg, s ezen belül természetesen a teher és a hordozóeszköz tekintetében is sajátos eltérések mutatkoznak. A következőkben ezeket a teherhordási módokat tekintjük át.

3.1. *A terhet közvetlenül a vállra helyezve* viszik hosszabb távon rendszerint az erdőben, vagy az útszélen talált nagyobb darab tűzre való fát, valamint a mezei munka szerszámain, rövidebb távon pedig a vasvillára szúrt széna- vagy szalmacsomót, s más alkalmi dolgokat.

A tűzre való, vagy esetleg szerszámnak való *nagyobb darab fát* többnyire a jobb vállon viszik a férfiak (nők igen ritkán), úgy, hogy a jobb kézzel fogják, egyensúlyozzák a terhet (9. ábra).

9. ábra: Gerendacipelés a vállra helyezve. Puszтина, 1995.

10. ábra: Vállon hordozott villa és gereblye.
Pusztina, 1995.

sen akkor, ha a tarisznyát a nyelére akasztva, a hátukra fektetve viszik. Ilyenkor a kapa vasa mintegy ellensúlyként szerepel a tarisznyához (11. ábra). A mezei szerszámok vállon való hordozásáról jó fényképeket közöl Veres Sándor (1989, 380.), valamint Gunda Béla (1990, 81, 82.). Ezeken is kézzel fogják a vállon vitt szerszám nyelét.

A felsorolt rendszeres alkalmakon kívül számos *egyéb esetben* visznek terhet a vállukon, kocsikeréktől gerendáig, szőlőkarótól nagyranőtt bosztánig (tök).

3.2. A vállon való teherhordás másik csoportja, amikor a *cipelendő holmit valamiben elhelyezve* teszik a vállukra. Ennek a teherhordási módnak egyik sajátos esete, mikor a teknőbölcsőbe (*tekenyő*) helyezett gyermeket (*bubát*) vitték az asszonyok a vállukon. Ez a gyermekhurcolási mód már mintegy 40 esztendeje kiment a divatból, és korábban sem lehetett általános Moldvában. Saját gyűjtéseim szerint csak Külsőrekecsinben, Diószénben és Trunkon volt többé-kevésbé elterjedt a vállon vitt tekenyőben való bubahordás, ami persze nem zárja ki, hogy máshol ne alkalmazták volna. Ámbár a Román környéki csángó (Szabófalva, Kelgyest) és a Tázló, valamint a Beszterce menti székely (Frumósza, Pusztina, Lészped) falvakban határozottan úgy emlékeznek,

Igen elterjedt a kapa, a villa (vas vagy fa), valamint a gereblye vállon való hordozása mind a férfiaknál, mind pedig a nőknél, sőt gyermekeknél is (10. ábra). Kaszát, ugyancsak vállon, a férfiak visznek. Ha gyalogosan mennek a mezőre, mindig így viszik a szerszámot, mégpedig rendszerint – bár nem föltétlenül – a jobb vállon. Ha a jobb kezükben visznek valamit, akkor a szerszámok a bal vállra kerülnek. A villát a gereblyét és a kaszát mindig hegygel, vassal felfelé viszik, a kapát ezzel szemben többnyire vassal lefelé, különö-

11. ábra: Vállra vetett kapanyélre akasztott tarisznya.
Diószén, 1995.

hogy vállon sohasem vitték a bubát a tekenyőben. A többi Szeret menti településen érdemes lesz tovább vizsgálni a jelenséget, szorgosabb kutatással talán előkerül további településekről alkalmazásának emléke. A gyermek ily módon való szállítása bizonyos gyakorlatot, sőt némi biztonsági intézkedést is igényelt, s még így is veszélyes lehetett. Egy diószéni asszony mesélte: "Megkötötték a bubát, ne māj borujjon ki. Parniskát tettek oda, vetést es tettek. Az a ljányom, mejik Barasóban van, innen a válamról esett vót le a földre. Kifordult a tekenyőből, nem vót lekötve." Egy bernéccel (öv) szokták át kötni a tekenyőt bubástól. De még így is "figyelnem kellett, nehogy megszalajszam, s legurujjon." – mondta egy külsőrekecsini asszony.

Gyakran – bár korántsem általánosan – a kétfülű kosarat (*kas*, *kasornya*, *szapu*) nemcsak két kézben, hanem a vállukon is vitték. Vállon telerakta pujjal (csöveskukorica), pityókával (burgonya) férfiak hordták, inkább távolabbra. Félig megtöltve, vagy könnyebb teherrel asszonyok is vállra emelték. A Bákó környéki magyar falvakban mindenhol alkalmazták ezt a teherhordási módot, bár – ismétlem – nem volt általános gyakorlat. Ezzel szemben Szabófalván határozottan kijelentették, hogy a kast nem hordozták a vállukon, de már a Szabófalváról a múlt században kirajzott Balusestről van rá adatunk.

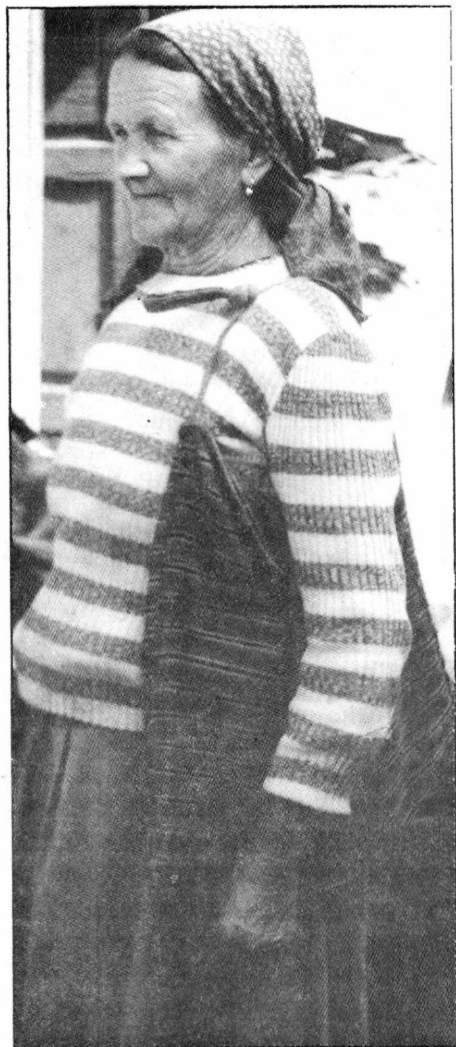
A vállon való cipekedés klasszikus formája a *zsákhordás*. Teli zsákot örölnivalóval, vagy liszttel, darával több tíz méterre viszik a férfiak. Ennél messzebbre, akár több kilométerre is elviszik, de akkor nem rakják tele, legföljebb 15-20 kilót töltenek bele. Egészen fiatal gyermekek is visznek zsákot a vállukon, de abban nem termény, hanem fű vagy burján van, amit a mezőről, vagy az utcaszéléről visznek haza. Ilyenkor előfordul, hogy a zsákot nem a félvállukra, hanem a két vállukra és a nyakukra fektetve viszik (12. ábra).

12. ábra: Két vállon vitt, fűvel teli zsák. Diószén, 1995.

3.3. A vállon hordás következő csoportja, amikor a teher hordására szolgáló eszközt a vállukra akasztva viszik.

Ennek leggyakoribb esete a vállra akasztott *tarisznya*, amely a tarisznya hordozásának egyéb módjaival (kapanyélre vagy botra akasztva, hátra vetve) a moldvai magyarok legjellemzőbb teherhordási módjának tekinthető. A tarisznya annyira általános, hogy az egész moldvai magyar nyelvterületen ismerik Szabófalvától Vizanteáig és Csügéstől Gajcsána-Magyarfaluiig. S mi több: gyakorlatilag mindenhol azonos szóval jelölik (*tarisnya*, *tarisznya*, *terisnye*, *terisznye*; a románosodás előrehaladottabb állapotában lévő közösségeknél: *traista*). Kevés olyan fogalmat találunk a moldvai népeletben, melynek megnevezése ennyire egységes lenne, mint éppen a tarisznyáé (Gállfy–Márton–Szabó T. 1991, 241.). A moldvai

13. ábra: Megkurtított fülű, vállra akasztott tarisznya. Diószén, 1995.

magyarok körében használatos tarisznya nemcsak nevében egységes, hanem formájában, sőt színezésében is, vagy ha voltak is eltérések, azok nem földrajziak, hanem inkább a használat ünnepibb vagy hétköznapiabb alkalmai szerint különböztek. Régebben, amíg termelték a kender, a viselős tarisznyát legtöbbször kender-szálla, vagy gyapotszálla szőtték, erre verték a *mindenmódú* gyapjúfonalat (Szentimrei 1981, 287.). A *innapló* tarisznyát gyapjúból szőtték. Általános volt a veres alapszínű, ritkább a fekete. Mintájának, színének változataival bővebben foglalkozik Szentimrei Judit (1981, 287.). A moldvai tarisznyának nincs fedele, kötőjét pedig kenderből *siritették*. A tarisznyára varrtak két *filet* valami erős anyagból, s abba húzták a kötőt. Átlagos mérete 40x40 cm, de ritkábban volt nagyobb tarisznya is. A Román környéki csángók körében ismeretes a kisebb méretű, hosszúkás alakú tarisznya, a *szütkű* (Lükő 1936, 75.). Újabban, hogy nincsen se kender, se gyapjú, szőrből (kecskeszőr), szilon műanyagból is szőnek tarisznyát. Bőrből (borzbőr) csak alkalmilag készült tarisznya, főként pásztorok részére.

Az *észrében* (hozomány) a szegényebbeknél 3-4, a módosabbaknál 7-8 tarisznya volt, fel egészen tízig. A családban egy-egy személynek általában 3-4 tarisznyája van, ebből 1-2 ünnepi, a többi

viselős. Az ünnepivel mentek a búcsúba, vagy a városra, ebben vitték a gyermekágyas asszonynak az ételt.

A tarisznyát ember és asszony egyaránt viselte, ha egyebet nem vittek magukkal, akkor a *vállukra akasztották* (13. ábra). Ha azonban egyebet is cipeltek, akkor a tarisznyát előszeretettel arra akasztották, rendszerint kapanyélre, légejhordó botra, más botokra (14. ábra). "A tarisznyába akarmit bétettünk" – mondja egy trunki asszony. "Ebídet vitek hamarab is, most is a mezőre tarisznába aszanygok, hova tetik a pulitzkat, a kenyért, a hamát, a szót, a turut, teszik be egy kupába, mondják neki lákri (fadoboz) aztán a cibrit, viszik fazakba." (Erdős 1994, 83.).

Újabbban a vállra akasztott tarisznyához hasonlóan hordozzák a műanyagból készült füles táskákat, a *dzsántát*. "Az egész (összes) asszonygy a tarisznyát használja a mezőre, de ugysis van még egy-egy, amelyek használja a *dzsántát* (táska), melyek van bőrből, ez kevély, hogy nemáj maradjon hátra azoktól, amelyekek dolgoznak a gyárba, mert azok most csak ezt a *dzsántát* használják, mert a városba szígyelik mennyi tarisznyával." (Erdős 1994, 83.).

A vállon, valamiben elhelyezve való teherhordásnak jellegzetes módját, a *kettős tarisznyát* Moldvában jóval kevésbé használják mint Erdélyben, ahol Paládi-Kovács Attila domináns teherhordási módnak nevezi (1973, 519.). Ott átalvetőnek, iszáknak nevezik és sajátos, erre a célra készült eszközről van szón. Moldvában magát az átalvetőt nem ismerik sem mint teherhordó eszközt, sem mint kifejezést. Alkalmilag azonban összekötnek két, egyébként vállra akasztva használt tarisznyát, ha nagyobb terhet akartak szállítani. Gunda 1948-as gyűjtése során vizsgálta az átalvető előfordulását is, Lujzikalagorban nem látott ilyet (Gunda 1990, 47.), Buzdugánban "akad üdeje nem csánnak." (Szentimrei 1981, 237.). Gyűjtéseim során találkoztam a kettős tarisznyával Balusesten, Bogdánfalván, Frumószán és Pusztinán. Neve jelzi eredetét és rokonságát *gyeszuáknak*, *gyiszáknak* nevezik (v. ö. iszák), román neve is ebből származhat (desaga). A kettős tarisznya valamikori elterjedtebb voltára utalhat az a jelenség, hogy Moldvában a férfiak és a nők egyaránt előszeretettel hordozzák az egyes tarisznyát kapa- vagy más szerszámnyélre akasztva, mintegy igényelve a tarisznya számára az ellensúlyt.

3.4. Igen elterjedt teherhordási mód, amikor *a valamilyen eszközben elhelyezett terhet vállra helyezett botra akasztva és a vállukra, illetve a hátukra fektetve cipelik*. Ez a bot lehet szerszámnyél, alkalmi bot (*herág*), vagy annak való, de nem megmunkált, csupán kézügyben lévő, erre a célra használt bot. Ezzel a megoldással egyesítik a vállon és a háton való teherszállítás fizikai, a teher kedvező súlyelosztását szolgáló előnyeit.

Gyakran viszik így a *tűzifát*, annak kötéllel, vagy rossz textildarabbal összekötött apraját oly módon, hogy összekötés után egy darab fát szúrnak rajta keresztül, s annál fogva vetik a vállukra.

A vállon, bottal való teherhordás igen elterjedt, fél évszázada még általánosan használatos eszköze volt a vízhordó légely, amit annak való görbe botra akasztva vittek. Légejnek azonban sehol sem nevezik, a legtöbb csángó faluban *bóta* (bota, rom.) (Diószén, Gajcsána-Magyarfalú, Kelgyest, Külsőrekecsin, Lészped, Onyest, Pusztina, Somoska, Tatros) a neve, Bogdánfalván és Szabófalván *fedelesznek* nevezik. Rendeltetése és formája azonos. Ez a vízhordó edény fenyő-

14. ábra: Vállra akasztott tarisznya. Pusztina, 1995.

15. ábra: Vállra vetett kapanyélre akasztott tarisznya. Diószén, 1995.

16. ábra: Vízhordó bóta szállítása. Külsőrekecsin, 1993.

fadongákból készült, volt feneke és fedele. A fedelén volt két luk, azon töltötték be a vizet, illetőleg azon keresztül ittak belőle. Ha sós víz szállítására használták, akkor hasított mogyorófa guzzsal vagy kötéllel kötötték össze a dongákat. 10-12 liter víz fért bele s 25-30 cm széles, 60 cm magas volt. Metszete ovális, s így jól feküdt a hátra. Néha bort, tejet is vittek benne a piacra. Volt egy füle, abba húztak madzagot, s egy görbe bottal vették a vállukra (15., 16., 17. ábra). Ezt a klasszikus légelyhordó fához hasonló, de természetes görbületű fát Bogdánfalván *mánerkának* nevezik. Máskor a szerszámnyélre akasztották. Kós Károly utal rá, hogy a csángó ezt a vízhordó eszközt az onyesti, a bákói vagy a románi vásáron vették, többnyire a háromszéki haralyiaktól (Kós 1976, 114.).

Ezzel a görbe, fedeles- illetve bótahordó rúddal tarisznyát is visznek (Gunda 1991, 56., 82.). A tarisznyát, sőt a gyékénykosarat (Szabófalva), vagy a dzsántát is szívesen hordozzák vállra vetett botra akasztva. Olyanról is tudnak, amikor a tarisznyát pl. Diószénben a vállon vitt teknyőbölcsőbe akasztva vitték.

3.5. *A vállon vitt botra akasztott teherszállítás másik módja, amikor a teher nem fekszik rá a vállra vagy a hátra, hanem szabadon lóg.* Ennek a módszernek a klasszikus esete a rúddal történő vízfordás. A Magyar Néprajzi Atlaszban (Paládi-Kovács 1987, 210. térkép) szereplő vízfordó rúd típusok közül a moldvai az 1. és a 3. közötti forma, nem teljesen egyenes, de nem is annyira ívelt, mint a 3. típus. Kós Károly (1976, 165.) rajza jól érzékelteti a formát. A vízfordó rúd két végén bevágás van, abba akasztják a vödör (*kártya, geljata, keldár*) fülét.

Az enyhén ívelt moldvai vízfordó rúd neve többféleképpen hangzik, de alapjában véve mindenhol azonos: *karamiszla* (Bogdánfalva, Pusztina, Somoska, Tatros), *keremiszla* (Buzdugán, Csíkfalva, Külsőrekecsin), *koromiszla* (Korhán, Lujzikalagor), *koromiszló* (Balusest, Ploszkucén), illetve románul: *kobelica, kogyelice* (cobelita). Rendszerint kőrisfából készítették, mert az könnyű.

Kós Károly (1976, 165) szerint a fedeles, a bóta, esetenként a tarisznya és más terhek vállra helyezett botra akasztva, hátukra fektetve való hordása hegyes vidékre való, és a moldvai magyarság körében székelyföldi örökség; ezzel szemben a kétkarú koromiszlát a csángók Moldvában vették át, mint a Balkánról származó teherhordási módot. Alátámasztja ezt a megállapítást, hogy a kétkarú vízfordó vállrúd a Magyar Néprajzi Atlasz térképe szerint (Paládi-Kovács 1987, 210.) egész Erdély területén ismeretlen.

Moldvában a kétkarú hordórúd általánosan elterjedt, magyaroknál és románoknál is. Gyűjtéseim során csak elvétve talákoztam olyan településsel, ahol nem emlékeztek a használatára, de ha volt idő, kellő utánajárással rendszerint akadt valaki, aki emlékezett rá, vagy legalábbis hallott róla, hogy a század elején még használták. Az utóbbi évtizedekben használata egyre inkább visszaszorult, aminek

17. ábra: Sós víz szállítására alkalmas, gúzzsal összekötött bóta. Frumósza, 1995.

18. ábra: Vízszállító bóta hordozása.
Frumósza, 1995.

oka a kutak számának gyarapodása. De az 1970-1980-as években még több településen (Bogdánfalva, Buzdugán, Forrófalva, Kápotá, Korhán, Külsőrekecsin, Lujzikalagor, Ploszkucén, Somoska, Tatros, Terebes) voltak karamiszlát használó lakosok, olyanok, akiknek messzi volt a házuktól a kút (18., 19. ábra).

A karamiszlával alkalmanként egyebet is cipeltek. A legtöbb adatunk Lujzikalagorból van, onnan a kollektivizálás előtt, tehát az 1950-es években még ezzel az eszközzel hordták be Bákóba a piacra a zöldséget és a tejet (Kós 1976, 165., Gunda 1990, 47.).

Ennek a teherhordási módnak a kétemberes változata, amikor a *csebet két fülén átszúrt egyszerű rúdnál fogva, vállra emelve vitték* kisebb távolságokra. A dézsahordásnak ez a módja és eszköze ismeretes egész Erdélyben is (Paládi-Kovács 1987, 212.). Moldvában ezt a megoldást elsősorban két esetben alkalmazták: mikor szapultak, vagyis a megfont kenderszálat lúgozták, s ily módon vitték a forróvizes csebet; valamint szőlőszüretkor, esetleg pityókaszedéskor vitték így ki a teli csebet vagy a kosornyát a sorok közül a szekerhez. "Dugtak botot a filibe, vették ketten a vállikra, s vitték." (Külsőrekecsin).

4. A terhek *nyakba vetve történő szállítása* a moldvai magyarok körében nem volt ugyan ismeretlen, de elterjedtnek sem nevezhetjük. Három esetben vitték így, nyakba akasztva elöl, vagy oldalt elhelyezve a terhet.

Az egyik a *vetőzsák*, vagy a *vetőtárisznya*. Az ilyet zsáknak való vászonból készítik, "Mintegy másfél singből varrták, így egyvékás tárisznyát nyernek, s kendert vagy kukoricát vetnek belőle" Klézsén (Szentimrei 1981, 237.). Bogdánfalván a kendermagot legtöbbször nem zsákból, hanem nyakba vetett tárisznyából szórták, mert az volt a mértékegység (Szentimrei 1981, 183.).

A másik eset az, amikor a közönséges tárisznyát nem vállra, hanem nyak-

19. ábra: Koromiszlá. Terebes, 1978.

ba akasztva (a fejen átvetve) vitték. Erre a megoldásra rendszeresen akkor került sor, mikor a tarisznyát súlyosan megpakolták, vagy amikor a szokásosnál nagyobb tarisznyát vittek.

A harmadik esetre Gunda Béla (1990, 46.) hívja fel a figyelmünket: Lujzikalagorban látta, hogy a bubahordó tekenő két végén bevágott párkányba zsineget kötnek, s a vállukon átvetve cipelik a mezőre az asszonyok.

5. *A háton való teherhordás* az elterjedtebb teherhordási módok közé tartozik a moldvai magyarok körében, bár egyik megoldása sem tekinthető olyan dominánsnak, mint a vállra akasztott tarisznya. Nem is ismeretes olyan szállítóeszköz, ami kizárólag a háton való teherhordás céljára lenne használatos. A háton való teherhordás nem egy formáját megaláznának tartották.

5.1. *Kötéllel, lánccal összekötött* terhet vittek a vállukon. Ennek a teherhordási módnak két körét ismerjük. Így hordták haza az erdőben összegyűjtött *herágokat* (ágakat), főként olyan helyeken, ahol az erdő nem volt nagyon messze a falutól. 3–4 méteres köteleket használtak. Egy kissé ez is lenézett cipekedési mód volt, erről szólva rendszerint hozzátesszik, hogy "inkább csak a szegények vitték így a fát, kiknek nem volt szekerük" (Pusztina); vagy hogy "a fát az erdőből csak a gestényi cigányok horgyák kötéssel" (Külsőrekecsin); meg hogy "mikor gyermekek", "mikor leányocskák" voltunk, akkor hordtuk a hátunkon a fát. De a legöntudatosabbban egy jó pusztinai gazda utasította el a témát: "...nekem fám vagyon két esztendőre es. Árendáltam. De hogy a hátamon horgyam...!???"

A kötéllel való teherhordás másik esete, amikor a *takarmányt* (szénát, zöldlucernát, *hurust* (pujszár), burjánt, kivágott kukoricaszárat vagy a szalmát így vitték be a kertből – de sohasem a mezőről – az istállóba. Az egyik frumószai ember úgy magyarázta a kötéllel való teherhordás státusbeli eltéréseit, hogy amikor az összekötött faágakat, vagy szénát, szalmát egy beszúrt bot segítségével a vállukra vették, az megengedett volt, de hogy felkötötték volna a hátukra – "mint a cigányok" – azt nem. A kötél helyett olykor *bernécet* (kenderből szőtt öv) használnak a teher kötésére.

5.2. A háton való teherhordás fő eszköze a *lepedő*, amit *hammasnak* is neveznek. Már a Magyar Néprajzi Atlasz térképén is látható, hogy a moldvai magyarok körében mindkét kifejezés használatos (Paládi-Kovács 1987, 209.). A két fogalom összefüggéséről tájékoztat az a közlés, miszerint "a *hammassal* lugoztak, aztán mikor elhitványodott, szénát hordtak benne." (Pusztina). A Bákó környéki magyar falvakban – úgy tűnik – a lepedő és a hammas kifejezést egyaránt használták, de a hammas kisebb volt, ezt Pusztinában románosan *collnak*, *colingnak* is nevezték. "A hammas feleakkora mint a lepedő" – mondták Pusztinában. A *hammas*, *hammasz* rendszerint 1,5x2 méteres, a lepedő 2x2 méter, vagy annál nagyobb. Ez utóbbit Lészpeden nevezték *széleslepedőnek* is, a hammastól való megkülönböztetés érdekében. Szabófalván pedig *lúlepedő* a neve.

A hammas, valamint a lepedő *csepűből* készül. A hátukra vetve vitték, asszonyok és férfiak egyaránt. A falvak között, vásárba vagy más alkalommal nem

20. ábra: Karamiszla. Tatros, 1971.

jártak ilyenekkel. Ennek való lepedő híján előfordult, hogy használt katrincába kötötték a mezőn a takarmánynak szedett vagy sarlózott burját, s úgy vitték haza.

5.3. *Tarisznya a hátton.* A moldvai magyaroknak háti tarisznyájuk nincs, de előfordult, hogy ha nagyobb terhet vittek a tarisznyában, azt a hátukra vetve cipelték úgy, hogy a kötőjét elől a mellüknél összefogták. A tarisznyának erről a viselési módjáról Gunda Béla (1990, 45.) ezt írja – s Buzduganról képet is közöl –, hogy a románok hordják így. Valószínűbb, hogy a megoldás kevésbé elterjedt módja miatt a csángók annak szokatlanságát kívánják hangsúlyozni, mikor a románoknak tulajdonítják ezt a teherhordási módot.

5.4. Újabban általánosan elterjedt a *hátizsák* használata, amit üzletben vesznek. Elsősorban férfiak használják, különösen az ingázók, akik heti, vagy havi holmijukat ebben viszik magukkal. Asszonyokon csak kivételes esetekben láttam, de akkor is mindig városba mentükben használták.

5.5 *Alkalmi hátoncipelésnek* tekinthető az a megoldás, amikor a zsákban valami könnyebb terhet (szalma, fű) úgy visznek, hogy a zsák száját fogva a terhet a hátukra fektetik. Így rendszerint gyermekek, asszonyok viszik a zsákot (20. ábra). Ritka teherhordási mód. Gyakoribb, amikor a *szalmát* a kertből úgy viszik az istállóba, hogy az alkalmas csomóba beleszúrják a *vasvillát*, s az egészet a hátukra veszik. Ilyenkor a vállon nyugvó villa tulajdonképpen csak a szalma összetartására szolgál, a terhet gyakorlatilag a hátunkra fektetik.

6. Viszonylag elterjedt teherhordási mód a *hónaljban való cipekedés*, tehát amikor a terhet a félkarral átölelve, részben megtartva, a testükhöz szorítva viszik. Jórészt alkalmi teherhordási forma, amelynek tárgya sokféle lehetett. Általában a hónok alatt viszik az *üres, összehajtogatott zsákot, tarisznyát*. Moldvában jellegzetes látvány a *kenyeret* a boltból (sokszor a közeli városból) a hóna alatt vivő s abból csipkedve eszegető ember. De viszik a hónok alatt a mezőről összedetett és nem túl

nagy mennyiségű *burjánt* (gazt), vagy rövid távra (főként nők) így viszik a félig telt zsákban a terményt vagy a darát. Még sok egyebet is a hónuk alatt visznek.

Van azonban a hónalatt való cipekedésnek egy sajátos és rendszeresen alkalmazott esete, amely bizonyos településenkénti eltérést is mutat, ez pedig a *teknőbölcsőben való bubahordás*. A 3.2. pontban említett néhány település kivételével, ahol is jellemző módon a vállon vitték a teknőt, valamennyi településen a hónuk alatt, átkarolva és magukhoz szorítva vitték a teknőbölcsőbe helyezett gyermeket, a *bubát*. A *teknő*, *teknő*, *teknő*, *teknő* kifejezés és eszköz, valamint használata általánosan elterjedt (Gálffy–Márton–Szabó T. 1991, 46.). A bubát akkor vitték benne, amikor kimentek az *életből*, vagyis az udvarból. Ennek pedig három alkalma volt: ha a mezőre mentek dolgozni, ha a templomba mentek, valamint ha látogatóba indultak. A mezőre a nagyobb gyermeket kézben vitték, a teknőt pedig külön, mert a kettő együtt nehéz lett volna, s csak a mezőn fektették a gyermeket bele. A templomba *innapi* (ünnepi) *teknőben* vitték a gyermeket (Gunda 1990, 46.). Kelgyesten pedig (ahol mindig többet adtak a "pompára"), az innapi *teknő* meg volt bojilva (festve) zöldre, kékre, abban vitte a bubát a misére az ifjú menyecske.

21. ábra: Zsák hátán cipelése. Trunk, 1995.

22. ábra: A vállon való teherhordás elterjedtsége. Pusztina, 1995

7. *Az ölben való teherhordás* leggyakoribb tárgya a kisgyermek. Így, két karal magukhoz szorítva vitték a templomba, de a mezőre is. A teknőbölcsőt már kinőtt, de járnai még nem tudó gyermeket vittek így, kinn a határban azután lepedőt tettek alá. De így vitték a bubát a házon, vagy az életen (telken) belül is: az egyik

(rendszerint a bal) karjukra fektették, s a másik (többnyire a jobb) kezükkel átfogva tartották.

A gyermekén kívül alkalmanként még sok mindent visznek ölben, alkalmanként a takarmányt is a kertből az istállóba, de egyik sem jellegzetes teherhordási mód.

8. A moldvai magyarok terhet a *fejükön* nem hordanak, de a körülöttük élő románok körében sem használatos ez a teherhordási mód. Ismeretes azonban Moldvában, hogy az Olténiában, valamint Dobruzsában élő románok körében elterjedt a fejen való teherhordás. Ez azért érdekes, mert Gunda Béla megállapítása szerint (Gunda 1956, 127.) a fejen való teherhordás szokása a Balkán-félsziget felől terjedt a Dunántúlra és Erdély nyugati részébe. Érdemes volna alaposabban utánanézni, hogy az oltyánok közt elterjedt fejenhordás miért nem ismeretes Moldvában, továbbá, hogy a Kárpátoktól keletre eső vidéken dél felől meddig terjed ez a teherhordási mód.

Összefoglalva: a moldvai magyarok körében ismeretes, emberi erővel történő teherhordási módokról elmondhatjuk, hogy azok igen sok archaikus vonást őriznek, akár a teher cipelésének módját, akár annak eszközeit tekintjük. Még néhány évtizede általános gyakorlat volt, s ma is gyakran használják az ételhordó hálót, a tarisznyát, elvéve a kéregedényt, a különböző vízhordásra való faedényeket, a kötelet, a vízhordó vállrudat. Általános, gyakorlatilag kizárólagos a kézi erővel, vödörben, vagy más alkalmatosságban való vízhordás. A terhet viszik kézben, ölben, a hátán, a hónuk alatt, elvéve a karon, legáltalánosabban pedig a vállukon.

A néprajztudományba Paládi-Kovács Attila által bevezetett domináns cipekedési módok és eszközök fogalomkörében gondolkodva (Paládi-Kovács 1973, 521.), a moldvai magyarság körében egyértelműen a *vállon hordott tarisznyát*, és általában a vállon (vállra helyezve, vállról lógatva) való teherhordást tekinthetjük általánosan elterjedtnek, uralkodó formának (22. ábra). S noha az Erdélyre jellemző elsődleges szállítási módot, a kettős tarisznyát a moldvai csángómagyarok nem alkalmazzák, úgyszólván valamennyi vállon történő teherhordási módjuk ezen az elven, a vállra helyezett teher előre-hátra való elosztásán alapul, akár az alkalmi rúdra akasztott vízhordó edény, akár a szerszámnyélre akasztott tarisznya cipelésének gyakorlatát tekintjük.

Budapest

HALÁSZ PÉTER

IRODALOM

- BALLAGI Mór
1867 *A magyar nyelv teljes szótára*. Budapest
- CSOMA Gergely
1988 *Moldvai csángó magyarok*. Budapest
- DANKÓ Imre
1984 *Szapu*. Magyar Néprajzi Lexikon 4. 557. Budapest

- ERDŐS SZÁSZKA Péter
1994 *Emlékféli... (Levelek Szabófalváról)*. Néprajzi Közlemények. 41-85. Budapest
- GAZDA József
1993 *Hát én hogyan siratnám...* Budapest
- GÁLLFY Mózes–MÁRTON Gyula–SZABÓ T. Attila
1991 *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza*. I-II. Budapest
- GRÁFIK Imre
1971 *Szállítás és közlekedés a Szentendrei-szigeten*. Néprajzi Közlemények. Budapest
- GUNDA Béla
1939 *A Magyar Néprajzi Atlasz kérdése*. Néprajzi Érttesítő XXX. 294-300.
1956 *Garagulya, zajda, kazup és egyebek*. Néprajzi gyűjtőúton. 126-134. Budapest
1990 *A moldvai magyar népi műveltség jellegéhez: néprajzi gyűjtőúton a moldvai magyaroknál*. Népi Kultúra – Népi Társadalom XV. 37-86.
- GYÖRFFY István
1934 *Teherhordás, közlekedés, jármű*. A Magyarság Néprajza II. 203-225. Budapest
- K. KOVÁCS László
1948 *A magyar népi közlekedés kutatása*. Budapest
- KÓS Károly
1976 *Csángó néprajzi vázlat*. Tájak, falvak, hagyományok. 103-217. Bukarest
1981 *Moldvai csángó népművészet*. Bukarest
- LISZKA József
1989 *Az emberi erővel végzett teherhordás eszközei és módjai a Páris-patak völgyében*. Új Minden Gyűjtemény 8. 129-154. Pozsony
- LUKÁCS László
1978 *Az emberi erővel végzett teherhordás módjai és eszközei Mátraderesckén*. Mátraderescke. Néprajzi tanulmányok. Szerk.: BAKÓ Ferenc. 53-60. Eger
- LÜKŐ Gábor
1936 *A magyar nyelv értelmező szótára*. VI. Budapest
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1973 *Néhány megjegyzés a magyar parasztság teherhordó eszközeiről*. Ethnographia LXXXIV. 512-526.
1981 *Hagyományos víz-hordó módok és eszközök a Kárpát-medncében*. Ethnographia XCII. 307-332.
1987 *Az emberi erővel végzett teherhordás*. Magyar Néprajzi Atlasz. Főszerk.: BARABÁS Jenő. 206-216. Budapest
- SÁNDOR Gábor
1941 *A kolozsvári Hóstát emberi erővel végzett teherhordási módjai és eszközei*. Magyar Néprajz III. Debrecen–Kolozsvár 238-274
- SZENTIMREI Judit
1981 *Szöttek, varrások – himzések*. Moldvai csángó népművészet. 177-359. Bukarest
- VERESS Sándor
1989 *Moldvai gyűjtés*. Budapest
- WICHMANN, Yrjö:
1936 *Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó- und Hétfaluer Csángódialektes...* Helsinki

LASTENTRAGUNG MIT MENSCHLICHER KRAFT BEI DEN MOLDAUISCHEN UNGARN

Die bei den moldauischen Ungarn üblichen Formen der mit menschlicher Kraft vollbrachten Lastentragung bewahren sehr viele archaische Wesenszüge, bezüglich sowohl der Art des Tragens wie auch der einschlägigen Geräte. Das Netz zum Schleppen des Essträgers sowie der auf die Schulter oder ein Hauenstiel aufgehängter Ranzen waren vor einigen Jahrzehnten noch allgemein verbreitet und werden auch heute noch vielfach benützt. Mitunter benützt man gelegentlich gefertigte Rindengefäße, verschiedene Holzgefäße zum Wassertragen, Stricke zum Zusammenhalten der Last, Schulterstangen zum Wassertragen. Auch heute ist es allgemein gebräuchlich, das Wasser ausschließlich mit menschlicher Kraft im Eimer zu tragen. Die mit menschlicher Kraft beförderte Last wird in der Hand, auf dem Rücken, im Schoß, unter dem Arm und am häufigsten auf der Schulter getragen. Als dominante Art der Lastentragung der moldauischen Ungarn ist der auf die Schulter aufgehängte Ranzen und im allgemeinen die Beförderung auf der Schulter zu betrachten.

PÉTER HALÁSZ

FÖLDBE MÉLYÍTETT HÁZAK A SZEGEDI TÁJON

A földbe mélyített hajlékok a neolitikumtól a XX. század közepe tájáig végigkísérik az emberiség történetét. A magyarság Kárpát-medencében való megtelepedése után, az ásatások tanúsága szerint, a köznép leggyakrabban földbe mélyedő házakban lakott.¹ Ennek az állandó lakásul szolgáló építménynek a szakirodalom két változatát különbözteti meg: a veremház lakógödre teljesen a földbe mélyedt, tetőzete a földfelszínig ért, így valaminő fölmenő fal csak az építmény két végén készült. Gödörháznak vagy gödörlakásnak a részben földbe süllyesztett, részben – 60-120 cm magas – fölmenő falazatú lakóépületet tartja az újabb szakirodalom.² Mindkét ház ágasfás-szelemenés tetőszerkezetű volt. A föltárásokat végző régészek és az összegezésre vállalkozó kutatók megállapítása szerint a X-XI. században az egy osztatú veremházak voltak a gyakoribbak. A XII-XIII. században számolhatunk a két lakóhelyiségű, részben fölmenő falazatú gödörházak föltűnésével, és a földbe süllyesztett háznak e két változata az Árpád-kor és a középkor századain át egymás mellett élt. A XV. századtól a földfelszínre épített, két vagy három osztatú, falazatos házak váltak általánossá, de a veremházak és a gödörházak nem szorultak ki teljesen a magyar településekről és a köznép életéből. A XVII-XVIII. századi följegyzések, összeírások tanúsítják, hogy pusztító hadjáratok után, a török hódoltság alatt elnéptelenedett faluk újratelepítése és a puszták benépesítése során a népesség egy része földbe ásott hajlékokat épített.³

A Nagy-Alföld földbe mélyített lakóépítményeinek típusait, azok földrajzi elterjedését és a nagytáj népi építészetiében betöltött szerepét legutóbb Dám László mutatta be.⁴ Úgy véljük, széles körű szakirodalomra épülő, összegező igényű tanulmánya után sem érdektelen a téma egy régióra, a szegedi tájra kiterjedő feldolgozása. Két okból: egyrészt tájunkról eddig kevés adalék és közlés állt rendelkezésre⁵, másrészt a föltárt írott, szóbeli források és az építmények elemzése alátámaszthatja, illetve árnyaltabbá teheti az eddigi szakirodalom megállapításait.

¹ Balassa M. Iván 1985, 46-50., Barabás Jenő – Gilyén Nándor 1987, 15-17., Fodor István 1983, Méri István 1952, Vályi Katalin 1986

² Barabás Jenő – Gilyén Nándor 1987, 16., Dám László 1981, Dám László 1992, 72-79.

³ Barabás Jenő – Gilyén Nándor 1987, 17., Dám László 1992, 78-79.

⁴ Dám László 1981

⁵ Kovács János 1901, 185., Tömörkény István 1904, Bálint Sándor 1976, 324-325.

1.

A XVIII. század első feléből való forrásaink a Szeged város határában lévő építményeket, gazdasági telepeket gyakran *tugurium* néven jelölik. 1725: „*Tuguriorum, vulgo Szállás*”⁶ 1742-ben a magisztrátus elrendelte a lakosok által „*in domibus aut tugurii vulgo szállás* (= házakban vagy *tugurium*okban, közönségesen szálláson) bujtatott hajdúk előállítását.⁷ A város 1747. évi térképe a határbeli épületeket a jelmagyarázatban *tugurium*nak nevezi.

Milyen építmények voltak a *tugurium*nak nevezett XVIII. századi szegedi szállásokon? Pápai-Páriz Ferenc adatainkkal közel egykorú szótára szerint a latin *tugurium* magyar megfelelője *kalyiba*, kunyhó, mely részben állatok, részben emberek számára készült.⁸ A hivatkozott szegedi térkép a határban 137 *tugurium*ot (vagyis szállást) tüntet föl. Ezzel egyidejű inventáriumot nem ismerünk, de a XVIII. század végéről, XIX. század elejéről több szállás, „szállási ház” inventáriumát tártuk föl: a legkorábbi az 1788-ban elhunyt Kolb Ferenc cívisé, akinek szállásán két szoba, konyhás lakóház, marhaakol, „sörtésól”, „juh isztronga” állott. Bertha Simon mezei gazda szállásán 1811-ben szoba-konyha-kamrás lakóházat vettek jegyzékbe, s a ház „*tutajra és sár tapasztra épült*”.⁹ Szeged 1778. évi határtérképéről és más forrásokból tudjuk, hogy a nagy, több száz holdas szállásföldeken a század második felére kiépült gazdaságok állottak. Föltételezhető, hogy ezek számos épülete néhány évtizeddel korábban, az 1747-es határszemle idején is megvolt – annál is inkább, mivel a nagy kaszálókon vagy szállásföldeken a módos birtokosok hamarabb építettek, mint a kis szállásföldek birtokosai.

A szegedi források értelmezéséhez jó támpontot nyújt a szomszédos nagymezőváros, Hódmezővásárhely szállási becsüinek föltárása az 1744-1799 közötti évekből.¹⁰ Szent Tibor 151 szállás becsüjében 125 házat, 153 istállót és 25 *gunyhót* mutat ki. Magában álló kunyhót 11 szállásföldön becsültek. Az I. katonai adatfelvétel (1783-84) térképszelvényei a két település szállásrendszerét – a különböző közbizalmi állapot mellett is (Szeged szabad királyi jogú, Hódmezővásárhely földesúri mezőváros) – hasonló fejlettségűnek mutatják, amiből joggal valószínűsíthetjük, hogy a szállásföldek épületei is hasonlóak lehettek.

Az 1729. évi szegedi tanácsi jegyzőkönyvben szerepel a *gazula* kifejezés. Heves vármegye 1728. évi összeírása a Tisza melléki lakások között *gazát*, *gazulát* is említ. Bakó Ferenc megállapította, hogy a *gazula* a *domus erecta*, vagyis a föld felszínére épített ház és a *fovea subferranea*, azaz földbe mélyített ház közé helyezhető építmény volt, valószínűleg földem nélkül, részben a földbe süllyesztve.¹¹

⁶ CsML, Szeged v. tan. ir. Prot. pol. 1724-1730. 90.

⁷ CsML, Szeged v. tan. jkv. 1742. 44.

⁸ Páriz-Pápai Ferenc: *Dictionarium Latino-Hungaricum – Hungarico-Latinum I-II.* 1708.

⁹ Kolb Ferenc hagyatéki leltára: CsML, Szeged v. tan. ir. számozott ir. 1788. 21., Berta Simon leltára: uo. 1811. 891.

¹⁰ Szent Tibor 1979, 69-99.

¹¹ Bakó Ferenc 1972, 253-254.

Forrásaink egybevetéséből arra következtetünk, hogy a szegedi szállásföldeken a XVIII. század első felében lévő tugariumok, gazulák között bizonyára voltak földbe ásott kunyhók, de az így jelölt építmények nagyobb része már fölmenő falazatú lakóház és istálló lehetett. Másokat is óvunk attól, hogy a XVIII. század eleji forrásokban említett tugariumokat kizárólag földbe mélyített építményekkel azonosítsák.

Kovács János, a szegedi népélet első monográfusa szerint „földházak a 18. sz. elején nagy számmal voltak Szegeden”. Az 1728-as boszorkányperekből idézi, „földházban, a postamester kertye mellett.”¹²

A földbe ásott ház közismert putri szinonimáját a XIX. század elején Dugonics András jellemzi: „Azokat a házikókat, melyeket Magyarországnak némely részein a föld alatt ásnak és télen-nyáron benne laknak az emberek, Putrinak nevezik az oda-való emberek.”¹³ Dugonics Szegeden született, tanárként Vácott, Nyitrán, Nagyszombaton, Budán működött, családjának tekintélyes birtoka volt Szeged alsóvárosi határrészen. Valószínű, hogy putriházakat először szülővárosában, illetve annak határában látott.

2.

1887-ből páratlan forrás áll rendelkezésünkre a szegedi tanyafejlődésről és a tanyák birtokosairól: a Város külterületi házsámjegyzéke.¹⁴ A jegyzék a város külterületén 20 putrit (kunyhót) vett számba:

Tanyai kaptányság	Házsám v. helyrajzi sz.	A lakók neve	Megjegyzés
Királyhalom	35-36 sz. között	Deák Jánosné (Bérorhegyben)	Putri (kunyhó)
"	321-322 "	Csipak István–Magyar Julianna	"
"	512-513 "	Papp János–Pónusz Ágnes	(járásban)
"	523-524 "	Csipak Mátyás Szaniszló Terézzel (hit nélkül)	"
"	–	Jelacsik István–Borsos Anna	"
"	455 sz.	Gazdasági kunyhó Kanizsai szőlőhegyben	"
"	541-542 között	Bánóczi Mihály–Komócsin Rozál	"
"	3185 hrsz.	Mig András–Zombori Ágnes	"
Átokháza	33-34 sz. között	Szélpál István–Szécsi Erzsébet	"
"	36-37 "	Borbás János–Ruzsa Rozál	"
"	55-56 "	Babarczy Ferenc–Katona Anna	"
"	77-78 "	Márta Lajos–Fekete Zádori Mari	"
"	212-213 "	Szekula András–Savanya Julis	Putri (kunyhó)
Csorva	272-273 "	Gárdián Imre	"
"	273-274 "	Bali József–Fekete Mari	"
Zákány	38-39 "	Nacsa József özvegye Kiri Julianna	"
"	3297 hrsz.	özv. Nagy Istvánné Tóth Rozál	"
Domaszék	424-425 "	Bózsó György–Ábrahám Ilona	"
Feketeszél	"	Hevesi Menyhért–Kiss Anna	"
Fehértó	167 (1054)	Juhász György (Gyevi határ mellett)	"

¹² Kovács János 1901, 185.

¹³ Dugonics András: Jólánka, Etelkának leánya. I. Pozsony–Pest, Landerer, 1809. 122.

¹⁴ Szeged sz. kir. város külterületi házsámjegyzéke. 1887. Nyomatott példány a CsML-ban.

Ezeket a putrikat néhány hold földön, többnyire engedély nélkül építették a városi földek kishaszonbérloi. Szeged város magisztrátusa 1834-ben elrendelte, hogy 25 holdnál kisebb földterületen tilos tanyát építeni. Ezután végezték a határ fölmérését, s Giba Antal mérnök 1836-40 közötti kataszteri térképe jól mutatja, hogy a nagymértékű birtokfelaprózódás miatt jóval kisebb földeken is épültek tanyák.¹⁵ 1852-ben, amikor a városi közlegelőkből nyilvános árverésen tízezer holdat haszonbérbe adtak, sok szegényparasztnak csak 5-10 hold bérletére futotta. A bukkás futóhomokkal borított *külsőjárasi* földek (Átokháza, Királyhalom, Csorva) 5-10 holdas kishaszonbérloi közül a legszegényebbek építettek maguknak földbe ássott hajlékot.

A város tanácsa 1872-ben 15 holdban állapította meg a birtokminimumot, amire a házépítést még engedélyezte, majd az 1885-ben megalkotott külterületi építési szabályrendelet szerint a homokföldeken és a körtöltésen kívüli feketeföldeken 10 hold lett az a legkisebb terület, amire építeni szabad volt. Akiknek a földárverésen megtakarított pénzükből 10 holdas legelő kauciójára és félévi haszonbérére sem futotta, azok ketten-hárman összetársultak, és együtt vették bérbe a 10 holdas parcellákat. Ha az ilyen társasbérleten való építkezésről a város építészeti hatósága tudomást szerzett, elrendelte az engedély nélkül épített hajlék lebontását. A XIX. század végén *földkunyhók* nemcsak pár holdas városi bérföldeken, hanem elaprózódott örökföldön is épültek Domaszék, Feketeszél, Zákány kapitányságban.

Lássunk egy esettanulmányt: 1896. szeptember 30-án K. F. Móra kerület (tanyai kapitányság) 429. sz. alatti lakos jelentette, hogy szomszédja, Battancs Vince 3 hold földjén engedély nélkül építkezett, és mivel udvara nincs kerítve, jószágai kárt okoznak a szomszédoknak. A helyszínelő pusztai kapitányunk Battancs elismeri, hogy öt éve (!) engedély nélkül építette a szoba, konyha, kamrából álló „gunyhószzerű épületet”. December 3-án a tanács utasítja Battancs Vincét, hogy az épületet 30 napon belül bontsa le, különben az ő költségén fogja lebontatni.

1897. február 1-jén a tanács a mérnöki hivatal utasítja a földkunyhó lebontására, a kapitányi hivatal pedig felhívja, hogy Battancs V. ellen indítson kihágási eljárást. Hónapok telnek el. Júniusban a tanács újból utasítja a városi mérnökséget: „... a kérdéses földgunyhót bontassa le, (...) nemcsak a tetejét veresse szét, hanem semmisíttesse meg az egész épületet úgy, hogy azt könnyen újra ne építhesse.” Ezután Battancs (vagy nevében a tanyai tanító kérelmet fogalmaz: „Én most télvíz idején nem tudok hova menni. Ha a Tanács most rombolja le a házamat családom feje fölül, úgy a szabad ég alá dobatunk ki. A szomszédomban üres lakása vagy épülete senkinek nincs.”

1898. január 19-én a főkapitány jelenti: Battancs V. földkunyhója máig sincs lebontva. Februárban Battancs – miután már 5 holdon felüli földtulajdonnal rendelkezett –, végül megkapta az építési engedélyt: szoba-konyha-kamra tagolású, vályogfalú, nádfedeles házat szándékozott építeni.¹⁶ A bejelentés óta másfél, a kunyhó építésétől számítva hat és fél év telt el. A hivatalnokok a „gunyhószzerű épületet” nem írták le részletesen, de valószínű, hogy Battancs Vince kunyhója nem veremház volt, hanem félig fölmenő falú, kis részben földbe mélyített építmény. Erre enged következtetni, hogy három helyisége is készült.

Földbe ássott hajlékot építettek maguknak a szegedi homokpusztán az *ingyenös embörök* is. *Ingyenősnek* azt az erdőirtó munkást nevezték, aki munkájáért négy vagy öt évig ingyen használhatta a földet, ahonnan a fát kitermelte. Az irtáson köteles volt facsemetékét ültetni, de dinnyét, krumplit,

¹⁵ Giba Antal mérnök színezett szegedi térképe 187 db, 80x64 cm-es szelvényt tartalmaz. A térkép két, közel egyező kidolgozású példányát a CsML és a MFM őrzi.

¹⁶ CsML, Szeged v. tan. ir. Külterületi tervek, 1896. 2.

kukoricát stb. vetemé-
nyezhetett a fasorok közé
– ez nyújtotta megélheté-
sét. Földnélküli szegény-
emberek, rendszerint
fiatal házások vállalkoz-
tak erre a munkára,
hajlékukat Tömörkény
István írta le: „Az ingye-
nes ember lakása az, a
földbe ásott kunyhó. Egy
nagy négyszögletes lyuk
a földben, alighanem
valamely kiásott fatönk-
nek a helyén. Némelynél
a földbe vágott lépcsők
vezetnek le hozzá, de
akkor igen tág marad az
ajtója, s bever rajta télen
a hó, meg előnti a nyári
zápor. (...) inkább csak

1. ábra: Szeged-átokházi veremház az 1920-as években.

az ajtónyíláshoz létra van támasztva, azon másznak föl-le. A teteje abból áll, hogy faágak szolgálnak a négyszögletes lyuk egyik szélétől a másikig, ez aztán meg van hordva kukoricaszárral, száraz bozót-
tal, földdel, s a jó anyaföld azon újabb eleven bozótot terem.”¹⁷

Az idézett leírás 1900-ból való, amikor Tömörkény – a Városi Múzeum és a Somogyi-
könyvtár munkatársaként – tárgygyűjtő úton és régészeti leletmentő ásatásokon gyakran járt Szeged-
Alsótanyán. Minden részletre nem tér ki a novellisztikus helyzetrajzban, de amit leír, az megfigyelé-
sen alapszik, hitelében nincs okunk kételkedni. Eszerint az ingyenes emberek a buckás futóhomok
megkötésére telepített írtásokon veremházban laktak. Ilyenek voltak a debreceni, nyírségi homokon
szintén erdőirtó *vákáncsosok* hajlékai is.¹⁸

Visszaemlékezésekből tudjuk, hogy Szeged határában erdőkerülők, csöszök is laktak földbe
ásott kunyhóban.

Szeged városa 1900-ban alsóvárosi pusztájából 3500 kat. hold közlegelőt parcellázott. Akkor
adták haszonbérbe a Honvéderdő és a Mérgesi erdő közötti *Kisjárást*, amelyen addig ménes legelt.
„*Apám három évig Mérgesen (Mérges pusztán) volt gulyás, onnan jött Atokházára. Tíz holdat fogtak*
bérbe. Elsőbb kunyhót építettek. Le volt ásva combközépig, az oldalát gyöphantbul rakták föl olyan
méter magasra. Két végén ágas, arra rakták a szelement, a tetejire homokot hordtak... Két évre
építettek házat. Maguk verték a vájkot szikfödből, aztán összefogtak a szomszédokkal. A tetőt kákvál
födtek... A kunyhóból aztán istálló lett.” (Farkas János, sz. 1897)

A közlegelők kiosztása az első világháború után is folytatódott. 1922-től 1926 őszéig a Foga-
dalmi templom és a tanyai gazdasági vasút építési költségeinek előteremtésére a Város közel hétezer
kat. hold legelőt adott bérbe 25 esztendőre. Földézzük néhány kisbérli emlékeztését megtelepedésük
körülményeiről.

Kádár Németh Márk (sz. 1900) Kiskundorozsma Bordány határrészén volt szőlőhegyi csösz.
1924-ben házasodott és 1926 őszén „fogott” negyedmagával 10 hold bérföldet *Kereset járason*, a
Fogadalmi dűlőben. „*Először kunyhót csináltam. Leástunk hetven-nyolcvan centi mélyre, a két végire*
kétágú oszlopot, ágast tölttünk, arra a szelement. Lehorogfáztuk, rá szalmát, ricaszárat, gyöphantokat
raktunk. A kunyhó két végire is hantokat. ... A teteje kizödült. Mikor jöttünk kapálni, a kunyhóba
háltunk.” A következő esztendő nyarán, Péter-Pál napjára építettek vályogból tanyaházat.

¹⁷ Tömörkény István 1957, 375-376. A földkunyhó leírását *A házasság első éve* c. elbeszélé-
séből idézzük. Más helyen az ilyen hajlékot barlanglakásként jellemzi.

¹⁸ Ecsedi István 1912

Ézsias Antal (sz. 1898) apja 18 hold városi bérföldön gazdálkodott Átokháza kapitányságban. 1920-ban nősült és 1926-ban „fogott” két társával 10 holdas bérletet az átokházi baromjárásan, az Egyetemi dűlőben. A „társasbérlet”-ből 4 hold volt az övé. „Elsőbb kapolyakuat ástam. Vót két disznónk, azokat kihoztam legelni... Ástam egy gödröt, letetejeztem földdel, ez lött a disznóól. Huszonhatban gunyhót építöttem. Olyan másfél méter mélyen ástam le, partos helyön. A gödröt ricaszárral, náddal béleltem, aztán betapasztottam. A két végin ágasokat állítottunk, arra töttük a szelement. A tetejit náddal, gazzal, kukoricaszárral, szalmával terítettük, aztán földet lapátoltunk rá. Vót benne szoba, konyha. Aztán való évben vályogot verettem, huszonnyolcban építöttem a tanyát. A jószágok aztán a gunyhóban vótak, később tódoztam hozzá istállót.”

Márki István (sz. 1892) nagyapja hat és fél hold örökföldet bírt Szeged csorvai kapitányságában. A földet apja örökölte, de mivel nem készült róla testamentum, a rokonok pörbe szálltak érte. Ezért eladta az örökséget, és az 1900 szeptemberében kiosztott járáson 20 holdat vett haszonbérbe. „Apám gunyhót csinált. Leásott olyan hetven centi mélyen. A gödör szélire vájkot raktak, aztán két ágasra fölrakták a szelement. Lécökkel, tányéricszárral, földdel mögrakták a tetejit. Ebbe möntünk lakni szeptember derekán. Négyen vótunk gyerökök. Apám még a tél előtt mög akarta építeni a házat. Szentmihály hetfűjén vetötték mög az alapot, és mindönszentök hetibe befejezték a házat... Mikor kimöntünk a gunyhóbul, akkor a jószágok kerültek oda, a földgunyhóba. A másik nyáron építöttek istállót.”

Savanya Ferenc (sz. 1902) Átokháza kapitányságban a Rívó iskola közelében városi bérföldön lakott. 1922-ben nősült és feleségével, lakóként más házában húzták meg magukat. Részes és nap-számos munkából éltek. Takarékos beosztással annyi pénzt félretettek, hogy 1926-ban 5 hold járásföldet tudtak bérbe venni a Vasút dűlőben. 1927-ben gunyhót építettek. Két év múlva építettek vályogfalú, nádtetős lakóházat, és 1930-ban költöztek az új házba. A gunyhót utána tyúkverőmnek használták. Savanya, barkácsoló ember lévén, más bérlőknek is segített kunyhót építeni.

A kiosztott szegedi közlegelőkön épült földkunyhókról jó részleteket rögzített Kiss Ferenc 1927. évi leírása: „A szobafal nagyobb részét maga az anyaföld szolgáltatja az abba ásott 2-3,5 m széles, mintegy 4,5-5 m hosszú és 210 cm mély gödör alakjában. Ennek a szélén, a föld színe alá 20-25 cm mélyen bevágott padkára jön a föld színe fölött 60-80 cm magasra gyepféglából (gyepphantból) rakott falazat. A gyepphant után az ilyen gunyhót „hántház”-nak is nevezik. A lakás ajtaja mindig dél felé néz, hogy a vermet a nap sugarai ériék.

Az ajtóval ellentétes oldalra kerül az ablak. Lehetőleg minél kisebb, mert a nagyobb drágább (...). Az alacsony falakra kerülnek azután a horogfák és a fedéllecek. Előbbieket azok kétharmadhosz-szúságában keresztfákra kötik össze. A lécekre és a keresztfákra kerül azután a napraforgó (tányéricsa) szár, a fölé pedig szalma, amit szalmából font kötéllel biztosítanak a szél megbolygatása ellen. A napraforgó szára arra való, hogy a helyiség mennyezetét betapasztassák, mert a szikföldből jól ki-munkált sarat kellően tartja. Amint a sár megszikkadt, bemeszelik. Kenyérsütő kemencét a szabad ég alatt állítanak. A takaréktűzhely is az év nagyrészében a szabad ég alatt áll.”¹⁹

Kiss Ferenc (1860-1952) erdész a szegedi erdőgondnokság vezetőjeként jól ismerte a homokos talajú járásföldeken és erdőirtásokon megtelepedő családok kezdetleges hajlékait. Nem egy adott föld-kunyhót ír le, hanem több évtizedes megfigyeléseit teszi közzé 1927-ben. Figyelmet érdemelnek a kunyhó átlagos méreteire, tájolására, tetőszerkezetére és tüzelőberendezésére vonatkozó megállapításai.

Egy ásothalmi adatközlőm így emlékezett a baromjárásan 1926-ban épített gunyhójukra: „Leástak a földbe úgy másfél méter mélyen. A gödör oldalát belécölték vagy ricaszárral álligatták körbe, aztán betapasztották. A két végire ágast állítottak, rá a gerendát. A földre koszorúfát raktak, arra horogfákat. A gunyhó hátsó végét gyöphantbul rakták, az elejét vályogbul, aztán ott vezették föl a kéményt. Kemence nem vót benne, csak sparhet. Vót ferde lejáró. Partba csinálták. Tetejire nád, aztán homokkal hányták be. Kizöldelt a teteje... Az én ipósom is ilyen gunyhóban lakott először.” (Németh Jánosné, sz. 1904)

Kovács Jánostól tudjuk, hogy az 1900. évi összeíráskor Szeged külterületén hét földbe mélyít-tett házat találtak a számláló biztosok.²⁰ Általában ideiglenes jellegű hajléknak épültek, és lakóik

¹⁹ Kiss Ferenc 1927, 70.

²⁰ Kovács János 1901, 185.

rövidebb-hosszabb idő múltán állandó lakásnak szánt házba költöztek. Am újabb, földárveréseken megint más szegényparaszt családok próbálták szerencsét, és sokan első hajlékuk megint kunyhót építettek. 1926 táján a volt átokházi *baromjárason* 30-40 család lakott gödörház jellegű *gunyhó*ban. 1922-1926 között, a romló gazdasági helyzet, a korona értéktelenedése miatt a pusztákon megtelepedő kisbérlők igen nehezen éltek.²¹

2. ábra: Földház, *gunyhó*, Ásotthalom 1605. Juhász Antal felvétele, 1963.

Sok család nem tudta fizetni adóját, a föld haszonbérét, s emiatt kilakoltatták. Ilyen körülmények is magyarázzák, hogy az ideiglenes lakásnak épült kunyhó hosszú évekig otthona maradt több családnak.

Ásotthalom határában két *gunyhó* az 1960-as éveket is megélte. Egyik sem gödörháznak épült, de építésmódjuk, tetőszerkezetük, jellegük a részben földbe mélyülő, részben fölmenő falú, már elpusztult gödörházakhoz hasonló.

Az Ásotthalom 1605. sz. tanyán lévő földház 1925-ben épült (2-3. ábra). Falát a földszínrre gyephantokból rakták, utóbb a megroskadó hantokat (gyeptéglákat) a falban vályoggal váltották ki. 1963-ban a földház egyik oldalfala már omladozott, részben kidőlt, de jól megállapítható volt, hogy a két oldalfalat 1,2 m magasra falazták. A *gunyhó* két végén földbe ásott akácoszlop, *ágas* tartotta a szelemt. A tetőszerkezetet öt pár erdei akácból durván faragott *horogfa* (szarufa) és belül a horogfákra egymástól 15 cm távol fektetett napraforgószarvak, fahasítványok alkották. Náddal fedték, és födelét belülről betapasztották.

Az egysejtű földház elülső végén ajtó és 40x80 cm-es szimpla, fakeretes ablak, hátsó végén 40x45 cm, hasonló ablak volt. Tüzelője vályogból készült rakott tűzhely, füstelvezetője az ajtó mellé épített kémény (4. ábra). A szelemen belül egy *ágassal* volt alátámasztva.

Az építményt *gunyhó*nak mondták, éppúgy mint a földbe mélyített, azonos méretű és jellegű hajlékokat. „*Eredj ki a gunyhóba*” – küldte az asszony fiát a még tárolóhelyül szolgáló, roskatag építménybe. A *gunyhó*t az 1950-es évek elejéig lakták. Utolsó berendezése: rakott tűzhely, 3 ágy, 4 pad, asztal, kaszni, székek. Horváth Lajos és felesége, Répás Erzsébet az ötvenes évek elején építettek ugyanezen a telken új lakóházat. Első gyermekük még a *gunyhó*ban született.

Az Ásotthalom 1787. sz. tanya földháza szintén az 1920-as években kiosztott *baromjárason* épült. Földi Sándor kisbérlő építette. A két osztatú *gunyhó* fala vályog, födele nád (5-6. ábra). Padozata az udvar szintjénél 12-15 cm-rel mélyebb, tehát kevésbé mélyed a földbe. Bejárata az épület végén a lakóhelyiségbe nyílt, onnan nyílt ajtó a kamrába. Tulajdonosa, Csiszár István (sz. 1931) feleségével és három gyermekével 1965-ig lakott a *gunyhó*ban, amikor a tanyatelken épített vályogfalú, cseréptető házba költöztek át. 1968-ban a *gunyhó* lakóhelyiségét nyári konyhának, a volt kamrát tehénistállónak használták. Utóbbinak ajtót nyitottak az épület másik végén (6. ábra).

²¹ Juhász Antal 1989, 92-94.

3. ábra: Ágasfás-szelemenés tetőszerkezetű földház. Ásotthalom 1605. A szerző felvétele.

4. ábra: Földház 1963-ban. A szerző felvétele, 1963.

5. ábra: Földház, gunyhó. Ásotthalom 1787. A szerző felvétele, 1968.

6. ábra: Két osztatú földház. Ásotthalom 1787. A szerző felvétele.

A szegedi határral nyugat felől szomszédos Mérges pusztája a Jász-Kun Kerület megváltásától (1745) Jászberény város birtokába került. 1902-ben egy vállalkozó szellemű szegedi bankár, Ormándi Béla megvásárolta, és aránylag kedvező föltételekkel fölparcellázta.²² Egy hold földet 90 forintért adott, de a legszegényebbek néhány korona foglaló letételével földhöz juthattak. Visszaemlékezések szerint a föld árának negyedrészt kellett kifizetni, a többi részletekben törlesztették a Szeged-Csongrádi Takarékpénztárban. Elsősorban a szomszédos szegedi, dorozsmai, halasi határ szegényparasztjai és gazdái vásároltak földet, de Kistelekről, Sándorfalváról is érkeztek telepesek. Többségük más házában lakó zsellér, *tanyás* vagy egy-két holdas törpebérlő szegényparaszt, akik nem voltak megelégedve helyzetükkel, önálló gazdálkodók kívántak lenni. A földeladás hírével egymást csábították Mérges pusztára. Kisebb részük elaprózódott földön élő kisparaszt, gazdasarj, akik eladott örökségük árából öt-hatszor, némelyek tízszer nagyobb homokföldet tudtak vásárolni.²³

Mérges pusztát kaszálókkal, néhol vízjárta semlyékekkel váltakozó homoktalaj borította. Ahol a parcellában homokdomb, bucka volt, ott „*beleástak a partba egyenesen, belülről az oldalát ricaszárral vonták be, hogy ne omljon.*” Az ilyen kunyhót *partháznak* nevezték.

Császár Imre (sz. 1872) 10 *lánc* (magyar hold) földet vett Mérges pusztán. „*Kunyhót építettem. Leástam egy méter mélyen a földbe, ez csak egy helység volt az egész, egy lyukat hánytunk ki a buckából. A földembe esett egy vékás (400 négyszögöl) erdő, onnan termeltem ki a fát, akácfaiból készítettem, a tetejére meg nádat tettem. A tetejét le kellett horogfázni. Még ki sem tapasztottuk, csak muszájképpen laktunk benne. Kicsi ablaka is volt. A végét betapasztottuk. Toposokat raktunk le, ez egy egy öles, vagy másfél öles fa, olyan kunyhót építettünk belőle, mint egy krumplis verőm. Laktak ilyenben mások is, volt aki egy esztendőn keresztül is... A jószágnak mög csináltunk földvermőt. Olyan volt ez is mint a mienk... Két esztendő mulva tudtunk csak egy kis vályogházat építeni.*”²⁴

Farkas János (sz. 1892) szülei 1903-ban Sándorfalváról telepedtek át Mérgesre, s 5 *lánc* földet vettek meg olyan embertől, aki máshol próbált szerencsét. Abba a *födgunyhóba* költöztek, amit az első telepes épített. Apja az első világháború éveiben épített új házat.

A szeged-alsótanyai Királyhalom kapitányságból származó Pap Ferenc kb. 50 holdat vásárolt, és először ő is *födgunyhót* épített.

Ormódi 300 holdat megtartott magának, és azon szőlőt telepített. A pusztából egy szabályos, téglalap alakú területet a falu számára hasított ki és azon a szőlőtelep munkásainak 600 négyszögöles telkeket parcellázott. 1902-ben már 22 ház épült a frissen kiosztott telkeken.²⁵ Emlékezés szerint a faluban letelepedő szőlőmunkások, ún. *szakmányosok* is gunyhókban és hantházakban laktak az 1900-as években. Zádori István (sz. 1897) szülei 1912-ben halasi földről kerültek Mérgesre. A faluban vásároltak portát, és több mint egy évig *gunyhóban* laktak. A gyorsan benépesedő pusztát 1908-ban Pusztamérges néven önálló községgé szervezték. Az 1960-as évek közepén gunyhót vagy hasonló lakóépítményt a faluban és határában már nem találtunk.

A Pusztamérgestől nyugatra, északnyugatra fekvő kiskunhalasi határból, *Illancs* pusztáról (ma Kéleshalom), Szankról, Kötöny, Bócsa pusztáról és a Duna-Tisza köze több más településéről Égető Melinda, Lakatos Vince és Sztrinkó István tárta fel a földbe mélyített házak maradványait és emlékszerkezetét.²⁶ Égető Melinda a szankiak visszaemlékezései alapján a *putriház, födgunyhó* készítését is leírta. Lakatos Vince 1938-ban a halasi és Halas környéki homokbuckákba vajt putrikban élő családok sorsáról írt dokumentum értékű riportokat.

²² Bálint Sándor 1976, 199., 574-575.

²³ Juhász Antal 1989, 144-145.

²⁴ Móra Ferenc Múzeum Néprajzi Adattára 38-1967. 7. Szabó Mátyás gyűjtése 1955-ben.

²⁵ Pusztamérges kataszteri térképe, felvette Kanizsai Gyula főmérnök 1902-ben: CsML, Hódmezővásárhely, HvK 23.

²⁶ Égető Melinda 1978, 163-164., Lakatos Vince 1988, 19-21. és 20., 24., 25. sz. fényképek, Sztrinkó István 1987, 36-41. és 3-4. kép.

Tázlár 1879. évi kataszteri térképe az Alsó dűlőt „Putri és Sivtag” megnevezéssel is jelöli.²⁷ A dűlő két megnevezése közül föltehetően az előző (Alsó dűlő) a „hivatalos”, hatóság adta határnév, az utóbbi pedig – amely a terület silány homokos jellegére és az ott épült putrikra utal – népi név lehet.

A gödörház emlékmagyát Kiskundorozsmán is megtaláljuk. Dorozsma „puszta földjét, a század elején 2 holdas darabokban, 3 esztendőre, haszonbérbe adta. Sz. P. J. szegényparaszt a kis parcellán földgunyhót épített. 40-50 cm mélyen leásott a földbe. A gyöpszélen hantokat vágott, azokból rakta a falat közel 2 méter magasra. Az építmény két végén, a falközepe felé magasabbra rakta a gyephantokat, és az így magasított két végfalra helyezte a szelement. A tetőszerkezetbe sűrűn karókat és napraforgószárat rakott, amire vastagon szalmás sarat simítottak. A négyujjnyi vastag, karóvázas sártető a dorozsmai cigánytelepen épített putrik domború tetejéhez volt hasonló. Egy szegényparaszt családjával hosszú éveig lakta az egy osztatú gunyhót. (Tombác János sz. 1901. emlékezése.)

A Tisza–Maros szögben fekvő Tápairéten az ármentesítés után Szeged város haszonbéres földeket parcellázott. A hatvanas évek végén idős réti emberek még emlékeztek földbe ásott házakra: „Három ásonyom mélyen ástak le a föld színüől. Három lépcsőn möntünk le a verömlakásba. Csömpöjégből falat raktak. Nádtetejes volt. Letapasztották, majd a városon vettek sindöjt, fákat raktak a tapasztásra, lesindöjzötték.” Terhes József (sz. 1896) gyermekeibeiben ilyen gödörházban laktak. Két helyiség volt benne: konyha és közfallal elválasztott szoba. Más tápairéti kisbérlok náddal fedett földházat építettek.²⁸

A Pallavicini uradalom a Tömörkényi szöölöt, ahol 1882-ben mindszei, tömörkényi, csanyi és sövényházi parasztoznak voltak „dézsmás” szöolei, a 80-as évekbek eladta. A szöölök egy részét környékbeli zsellérek, uradalmi cselédek vették meg, akik közül többen putrit építettek. Egy-másfél méter mély gödröt ástak, a felmenő fal vertfal volt, födele nád, amire földréteget hordtak. Földbe vájt lépcsökön jártak a putriba, s némelyiknek két helyisége is volt. Ilyenek voltak a mai Baks község magvát alkotó Baksi szööl első házai. Két visszaemlékezés dokumentálja a baksi cselédek gödörházait, s az egyik azt is tanúsítja, hogy ögróf Pallavicini Sándor az 1890-es évekek közepe táján a putrikat elpusztította (!)²⁹

4.

A Kiskunságon pásztorok is laktak földbe mélyített építményben. „A földbeásott fedett enyhelyek – putrik – a régi pásztorok használatában ... telelőépítmények voltak. Ritkán kötésig, inkább térdig ástak, s a gunyhók falát többnyire zsembóból, sárból, betapasztott fonásból készítették” – írta Tálasi István,³⁰ és megállapította: „A régi pásztorputrik berendezésükben azonosak azokkal a tüzelős telelőgunyhókkal, amelyek a Duna–Tisza közei Halastól Bugyiig a szállásokon a béresek telelőjeül szolgáltak.” Az állatokat teletető béresek és a pásztorok építményeinek azonos volta nem meglepő, hiszen akár szállásföldön, akár a pusztán épültek, azonos rendeltetésük volt: elfogadható szállást kellett adniuk – már pedig télen a részben földbe sülyesztett, részben földfalú hajlék nyújthatott hamar fölmelegíthető és meleget tartó építményt az embereknek. Figyelmet érdemel, hogy a szegedi népélet első monográfusa „tanyai pásztor” földházának fényképét közli,³¹ tehát a pásztorok építette földház a szegedi határban is elterjedt lehetett.

²⁷ Tázlár nagyközség kataszteri térképe, 1879. Szabadi Pál helyismereti kutató tulajdonában.

²⁸ Ilyen kezdetleges vajdasági házakat ír le Bakó Ferenc 1993.

²⁹ Sövényháza pusztá adóközség kataszteri térképe, 1882. CsML, Hódmezővásárhely, HvK 28. Czibolya Ferenc (sz. 1878) és Apró Lajos (sz. 1894) visszaemlékezése. Saját gyűjtés Bakson, 1962-ben.

³⁰ Tálasi István 1936, 137-138.

³¹ Kovács János 1901, 149.

A Duna-Tisza közének a szegedi tájjal szomszédos területeiről újabban Sztrinkó István hozott példákat a földbe mélyített lakásokra, szórványosan a közelemléig tartó használatukra. Szembetűnő, hogy míg vizsgált területünkön ezeket az építményeket *gunyhónak*, *földgunyhónak* említették, addig a Kiskunságon és a vele határos településeken többnyire *putri* a megnevezésük.³² A szanki tanyákon, ahová szegediek is települtek, a földbe ásott lakást *putri*, *putriház*, *földház*, *földgunyhó* névvel illették.³³

A Bácska és a Bánság területéről írott források és néhány kutatási beszámoló dokumentálják a földbe mélyített lakóházakat. A kalocsai érsek 1718-ban így írt Bács vármegye lakóiról: „... jobbra földalatti rejtekhelyeken, mintsem a földön élnek, s nem építenek semmi maradandót...”³⁴ Hasonló leírásokat ismerünk az egykorú Békés, Szabolcs vármegyéről, Debrecenről és a Csallóközről.³⁵ A török uralom alól felszabadult terület lakóinak jelentős része – a hász városokat kivéve – a XVIII. század elején földbe mélyített házakban élt. A bácskai szállásokon a század végén is sok földbe ásott házat találtak: a vármegyei elöljáróság 1779. évi jelentése írja: „... ezen szállások legnagyobb része föld alatti kunyhó vagy pedig vert falú építmény.”³⁶ A bánsági Miloševo faluban 1964-ben is állott két, részben földbe süllyesztett lakóépítmény, melyeknek szerbül *zemunica* a megnevezésük.³⁷

6.

Vizsgálatainkat összefoglalva és az eddigi szakirodalommal egybevetve az alábbi megállapításokat tehetjük:

1. A földbe mélyített házak mindenkor az első megtelepülők hajlékai. Akár zárt településen, akár pusztai szórványban történt a megtelepedés, az Árpád-kortól a XX. század első harmadáig mindig voltak olyan családok, melyek földbe süllyesztett lakást építettek maguknak. Eltérés e házak gyakoriságában mutatkozik, és abban, hogy ideiglenesen vagy hosszabb ideig szolgáltak hajlékuk.

2. Régészeti föltárások a X-XIII. századból általánosan elterjedt, gyakori építményként dokumentálják a földbe mélyülő ház változatait: a veremházat és a gödörlakást.³⁸ A XV. századtól a kizárólag fölmenő falazatú házak váltak gyakoribbá, de nem állítható, hogy a verem- illetve gödörház attól fogva kiszorult a jobbagyparaszt népség építési gyakorlatából.³⁹ A török hódoltság alatti háborúk, hadjáratok után, a pusztasodás következtében a népség számottevő hányada új-

³² Sztrinkó István 1987, 36-40.

³³ Égető Melinda 1978, 163.

³⁴ Idézi Harkai Imre – Balassa M. Iván 1991, 37.

³⁵ Haán Lajos 1870, II. 292., Dám László 1992, 73.

³⁶ Idézi Harkai Imre – Balassa M. Iván 1991, 114.

³⁷ Bakó Ferenc 1993, 447-448.

³⁸ Balassa M. Iván 1985, 46-47., Barabás Jenő – Gilyén Nándor 1987, Kovalovszki Júlia 1964, Méri István 1964, Vályi Katalin 1986

³⁹ Dám László német nyelven publikált tanulmánya összefoglalójában így fogalmazott: „A 15-17. században a földházak fokozatosan kiszorulnak a paraszti építészet általános gyakorlatából.” (1981, 30-31.)

ból és újból földbe mélyített házakban húzta meg magát. Számos forrás tanúsítja a földházak meglétét, sőt gyakoriságát a hódoltsági terület XVIII. századi benépesülésének időszakából.⁴⁰ Adatok vannak rá, hogy a XVII. század végén és a XVIII. század elején az elhagyott telephelyére visszaszivárgó törzslakosság is épített földbe ásott hajlékokat.

3. A közbirtokossági legelők – különösen a Duna-Tisza közti homokpuszták – XIX-XX. századi felosztása és paraszti birtokba vétele során a megtelepülők egy része újból és újból földbe mélyített házakat épített. A *födgunyhót*, *putrit* építő és rövidebb-hosszabb ideig abban lakó tanyai telepések arányát megállapítani lehetetlen, csak annyi bizonyos, hogy ez a réteg az 1920-30-as évekig mindig „újratermelődött”. Kézenfekvő, hogy ez részint a tömeges elszegényedéssel, részint a legelők parcellázásának, haszonbérbe vagy örök tulajdonba adásának helyi föltételeivel magyarázható.⁴¹

4. Az életföltételek alacsony szintjén, ahol a szegénység „konzerválódott”, a földbe mélyített házat hosszú időn, egy vagy több évtizeden át lakták. De a XX. században egyre kevesebb családnak jelentett állandó hajlékot, mivel többségük egy-két éven belül a kor paraszti építőgyakorlata szerinti lakóházat épített.

5. A veremház és a gödörlakás (Barabás Jenő terminusával süllyesztett ház)⁴² vizsgált területünkön egymás mellett élt, jóllehet a XIX. század végétől veremház már ritkán épült, a perifériára szorult. Mind a veremház két végfalát, mind a gödörlakás fölmenő falát gyakran rakták gyephantból, így a két kezdetleges építő gyakorlat: a hajlék földbe mélyítése és a természetes föld építőanyagának alkalmazása egybekapcsolódott. Ezt vizsgálatunk fontos tanulságának tartjuk.

Szeged

JUHÁSZ ANTAL

IRODALOM

BAKÓ Ferenc

1972 *A föld és téglafalazat az észak-magyarországi népi építkezésben*. EMÉ X. 247-304.

1978 *Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén*. Budapest. Műszaki Könyvkiadó

1993 *A sártetejű ház. Archaikus építmények a Vajdaságban*. Ethnographia CIV. 443-467.

BALASSA M. Iván

1985 *A parasztház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlatja*. Békéscsaba

BÁLINT Alajos

1962 *A középkori Nyársapát lakóházai*. MFMÉ 1960-62. 39-115. Szeged

BÁLINT Sándor

1976 *A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete*. Első rész. MFMÉ 1974/75-2. Szeged

⁴⁰ Vö.: Barabás Jenő – Gilyén Nándor 1987, 87., Dám László 1992, 73.

⁴¹ A közlegelők parcellázásának föltételeit itt nem részletezhetjük. Utalunk a szegedi közlegelő bérbeadását, Felső-Pusztaszer benépesedését tárgyaló dolgozatainkra és a *Migráció és település a Duna-Tisza közén* című kötet (Szeged, 1990) tanulmányaira.

⁴² Barabás Jenő – Gilyén Nándor 1987, 16.

- BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor
1987 *Magyar népi építészet*. Budapest. Műszaki Könyvkiadó
- DÁM László
1981 *Grubenwohnungen in der Großen Ungarischen Tiefebene*. Műveltség és Hagyomány XX. Ethnographica et Folkloristica Carpathica 2. 7-31. Debrecen
1992 *Építkezés*. Néprajz egyetemi hallgatóknak 13. Debrecen
- DANKÓ Imre
1968 *Két homoki hajdúváros népi építkezése*. Déri Múzeum Évkönyve, 255-324. Debrecen
- ECSEDI István
1912 *A debreceni népi építkezés*. NÉ. XIII. 157-194.
- ÉGETŐ Melinda
1978 *A lakáshasználat változásai a szanki tanyákon az utóbbi száz évben*. Cumania V. 159-197. Kecskemét
- FODOR István
1983 *Régészeti adalékok lakáskultúránk történetéhez*. NKNT. XIII. 81-118.
- HARKAI Imre – BALASSA M. Iván (szerk.)
1991 *A Vajdaság népi építésze*. A Magyar Népi Építészeti Archivum Kiadványai 4. Szentendre
- JUHÁSZ Antal
1969 *A hantház*. MFME. 1969-1. 5-19. Szeged
1970 *Megtelepülés, építkezés. Átokházától Ásotthalomig*. Szerk.: JUHÁSZ Antal – SZÉCSY György. 45-56. Ásotthalom
1984 *Szeged környékének településnéprajza és népi építkezése*. Kézirat. MFM Néprajzi Adattára
- KISS Ferenc
1927 *A Szegedi Napló karácsonyi könyve*.
- KISS Lajos
1936 *Földházak Szabolcs vármegyében*. NÉ. XXVIII. 72-91.
- KOVÁCS János
1901 *Szeged és népe*. Szeged
- KOVALOVSZKI Júlia
1964 *A dobozi és basahalmi Árpád-kori faluásatások*. Folia Archaeologica, 125-143.
- LAKATOS Vince
1988 *Krónika a kun pusztákról*. Kecskemét
- SZABÓ István
1969 *A középkori magyar falu*. Budapest
- SZENTI Tibor
1979 *A vásárhelyi tanyák adatai az 1744-1848-ból megőrzött becsűjegyzőkönyvekből*. I. Vásárhelyi tanulmányok IX. 69-99. Hódmezővásárhely
- SZTRINKÓ István
1987 *Népi építészet a Duna-Tisza közén*. Studia Folkloristica et Ethnographica 22. Debrecen
- TÁLASI István
1936 *A Kiskunság népi állattartása*. Néprajzi Füzetek 6. Budapest
- TÖMÖRKÉNY István
1904 *A tanyai világból*. NÉ. 253-265., 309-315.
1957 *A Szent Mihály a jégben*. Budapest. Szépirodalmi Kiadó
- VÁLYI Katalin
1986 *Árpád-kori falusi építmények a szeri monostor területéről*. Arch. Ért. CXI. 224-236.

IN DIE ERDE EINGEBAUTEN HÄUSER AUF DEM LANDE VON SZEGED

Die Volkskunde unterscheidet zwei Arten von eingebauten Häusern: die völlig tiefliegende Behausung – die man „veremház” (Grubenhäuser) nennt – und die Baulichkeit, zu derer in die Erde eingebauten Grube eine 60-120 cm hohe aufgehende Wand gebaut wurde. Die neuere Fachliteratur nennt die letzte als Grubenwohnung. Nach den archäologischen Ausgrabungen kamen die einteiligen Grubenhäuser in den 10.-11. Jh.-en im Karpatenbecken häufiger vor. Das ungarische gemeine Volk baute teilweise zweiräumige Grubenwohnungen mit aufgehenden Wänden ab 12-13. Jh.-en. Die zwei Arten der in die Erde eingebauten Häuser existierten Jahrhunderte lang nebeneinander.

Der Autor teilt Angaben aus dem Lande der ungarischen Tiefebene – aus dem Lande von Szeged – über die in die Erde eingebauten Wohnungen mit. Aus der Analyse der archivaren Quellen des 18. Jh.-s schließt er darauf, daß sich unter den als „tugurium” genannten Bauten in der Gemarkung von Szeged in die Erde eingebaute Behausungen befanden, aber auf dem Großteil der peripherischen Bauernwirtschaften aus dem Ende des 18. Jh.-s standen schon Häuser mit aufgehenden Wänden.

Die Stadt Szeged gab ihre äußeren Weiden zwischen 1852 und 1926 teilweise in Pacht. Die Verpachtung von Weiden geschah in Auktionen. Es gaben immer solche Pächter, die auf ihren Pachsgütern von 5-10 Katastraljoch zuerst in die Erde eingebaute Behausung gebaut haben. 1887 wurden 20 in die Erde eingebaute Behausungen in der Stadtgemerkung in Verzeichnis genommen. Diese wurden als provisorische Häuser gebaut, aber viele armen Familien lebten jahrelang in solchen Behausungen. Außer den Armbauern aus den Gehöften wohnten Feldhüter, Holzfäller, Einlieger und Kleinpächter der angelegenen Siedlungen in Erdhäusern.

In der äußeren Gemarkung von Szeged (seit 1950 das Gebiet des Dorfes Ásotthalom) erhielten sich zwei Behausungen – zum kleinsten Teil in die Erde, zum größten Teil mit aufgehenden Wänden gebaut – bis zu den 60er Jahren. Der Autor teilt die Beschreibung und das Foto der reliktumartigen Bauten. Die Wand der Erdhäuser wurde mit Rasenziegeln (gyephant) gemauert, die von den Hirten und den Gehöftsbauern in der Tiefebene oft als Baumaterial verwendet wurden.

Schließlich beweist der Autor die Existenz und das Fortbestehen der Erdhäuser bis zur Hälfte des 20. Jh.-s aus den benachbarten tiefländischen Gebieten des Szegediner Landes.

Schlußfolgerungen:

1. Das in die Erde eingebaute Haus ist immer die Behausung der ersten Ansiedler. Von seinem Fortbestehen bis zum 20. Jh. geben die Geschichte des Landes, die mittelalterliche Vermehrung der Pußten, die Retardation während der Türkenherrschaft (1541-1686), die neue Ansiedlung und die Verhältnisse der Weidenausteilung in den 19-20. Jh.-en eine Erklärung.

2. Nach den Erinnerungen wurde das Erdhaus als provisorische Behausung gebaut, aber auf dem niedrigen Niveau der Lebensbedingungen mußten viele Familien lange, häufig ein oder mehrere Jahrzehnte lang im grubenhausartigen Erdhaus wohnen. Im 20. Jh. wurde es als provisorische Behausung, später als ein neues Familienhaus gebaut war, als Nebengebäude (Sommerküche, Stall) benutzt.

3. Das Grubenhäuser und die Grubenbehausung existierten in den Jahrhunderten des Mittelalters und der Neuzeit nebeneinander, aber um Ende des 19. Jh.-s ist das Grubenhäuser in die Peripherie gelangen.

ANTAL JUHÁSZ

Az Ethnographia tördeléséhez a WORD for WINDOWS 6.0 szövegszerkesztő programot használjuk, ehhez a következő programokkal szerkesztett kéziratokat tudunk átvenni:

WORD for WINDOWS, MS-DOS WORD, WORDPERFECT, WORD for
MACINTOSH,
WINDOWS WRITE, WORDSTAR, Microsoft WINDOWS WORKS, MS-DOS
szövegfile-ok,
RICH TEXT formátum

Kérjük a floppyra ráírni, hogy mivel készült a kézirat, illetve az illusztráció!
(Programnév , verziószám, operációs rendszer /MS-DOS, WINDOWS /)
A floppyval együtt kérünk egy jó minőségű nyomtatott változatot is a dolgozatról.

A kézirat elkészítésének technikai részleteiről felvilágosítást ad:

Szívósné Csorba Erzsébet
Szent István Király Múzeum
8000 Székesfehérvár, Fő u. 6.
Tel.: (22) 315-583
Fax: (22) 311-734

„EMLEEKWZZEUNK REEGIEKREUL...”

A Pannóniai Ének gombosi (?) változatainak (?) kérdéséhez

„*Feheer Lovonn Orzaagg' Fewdgheet
Aranh Feeken nhertenk Feuveet
Duna' vize aranh nhergeert
Adasson maar ajaandeekeert.*”

(Pannóniai Ének. Dugonics-változat,
In: Hubert Ildikó, 1995, 101.)

Emlékezzünk régiekről hangozhatnak valószínűleg mai ejtőmód szerint annak a minden tekintetben fontos, de ugyanolyan mértékben talányos és még napjainkban is számos megoldatlan problémát felvető verses alkotásnak – történeti éneknek – első sora, amely a legújabb irodalom fényében szinte harmadfélszáz esztendeje foglalkoztatja a magyar irodalomtörténet, továbbá a benne elmondott esemény sor (országserzés) miatt a magyar honfoglalás kutatóit is. A millicentenáriumi esztendeje – 1996 – alkalmasnak tűnik arra, hogy a kérdéskört a magunk olvasói számára is áttekintsük elsősorban irodalmi szemle alapján, annál is inkább, mert – mint majd a későbbiek során látható lesz – a Pannóniai Ének kiterjedtnek látszó utóéletével néhány Bácskában (Gomboson) feljegyzett népköltési alkotás (?) kapcsolatba hozhatónak tűnik.

Miféle verses alkotás a Pannóniai Ének, amely az irodalomtörténészek (és persze a folkloristák) mellett számolhat a magyar honfoglalás kutatóinak érdeklődésével is? Anélkül, hogy már most ismertetnénk e vers korának kérdését, ami egyébként az egyik legnagyobb talánya a szövegnek, elmondhatjuk, hogy benne a magyar honfoglalás mondakörének a Névtelen Jegyző gesztájából és a Képes Krónikától kezdve szinte minden későbbi krónikánkból korábban ismert *fehérlőmonda* fogalmazódik meg. Vagyis az a (népi?) elbeszélés, amelynek szövege szerint Árpád vezér honfoglalói Pannónia földjét ajándékba küldött fehér ló, aranyos nyereg és díszes kantár (fék) által, pontosabban: az érte cserébe kért maroknyi föld, kevés fű és merítésnyi víz átvételével szereztek meg az akkor Pannóniában uralkodó Szvatopluk fejedelemtől. A krónikáinkban elmondott cseles (?) országserzés leírása a Pannóniai Ének szövegében kiváló párhuzamra lelt, s nyilvánvalóvá tehetné volna a kutatás számára, hogy emögött az eljárás mögött nem a Névtelen Jegyző és a többi krónikaíró képzeletét, hanem valószínűleg a nomád sztyeppe népek – s ilyenek voltak a honfoglaló magyarok is – jogszokásrendszerének alkalmazását lehet megsejteni. A magyar krónikák elbeszélése és a Pannóniai Ének versekbe szedett története eleddig csupán mondai relevanciával bírt a

kutatás számára, Kríza Ildikónak a jeles évfordulón közzétett dolgozata azonban számos adattal és idegen párhuzammal támasztja alá a fehérló-monda elképzelhetően valós háttérét. (Vö.: Kríza Ildikó: *A fehér lóért vett ország*. Hofer Tamás szerk.: Magyarok Kelet és Nyugat között. A nemzetudat változó jelképei. Budapest, 1996. 45-60.) Ugyanez a tanulmánykötet a szerkesztő, Hofer Tamás tollából további adatokat sorol fel, amelyek a kérdést további irodalom fényében jobban megvilágíthatják. (Vö.: Hofer Tamás: *A birtokba iktatás, ajándékozás középkori rítusai és a fehérló-monda*. Ugyanott: 61-66.) Kríza Ildikó adatokkal illusztrálja a tényt, hogy a fehér ló mondája a Pannóniai Ének folklorizálódása útján széles körben ismertté vált a magyarság körében, tehát az Anonymus és a többi középkori krónikás által elmondott történet irodalmi népszerűsítés által közkinccsé lett, s számos ikonográfiai megfogalmazása is van.

Konkrét adatot, megbízható forrást azonban nem állt módjában megneveznie, amely ennek a jogszokásnak *hiteles történeti megvalósulását (alkalmazását)* bizonyítaná: „Bár sok adat van arra, hogy az országot a föld és a víz szimbolizálja, a fű szerepeltetésére igazából nincs párhuzam. Nincs párhuzam arra sem, hogy fehér lóért vennék az országot. Csak következtetni lehet arra, hogy a nomád népek értékrendjét szimbolizálja a ló, rajta az arannyal, ezüsttel ékesített nyereg, kantár, még a földművelő népeknél a legnagyobb kincs a föld. Györffy György újabban megtalált bolgár források alapján úgy véli, reális szerződés, fordított nyeregre tett eskü nyomait őrzi a monda.” (Kríza Ildikó 1996, 51.) A millicentenárium jegyében fellendült kutatásnak és könyvkiadásnak hála, azoknak az új bolgár forrásoknak a közzététele, amelyekre Györffy György utalhatott a *Magyarország története* első kötetében megtörtént, így abban a helyzetben van a fehérló-monda kérdését vizsgáló kutatás, hogy a Névtelen Jegyző, a középkori magyar krónikák és a Pannóniai Ének naivnak hitt elbeszélése hiteles történelmi példával támasztható alá. (Ezt az adatot Kríza Ildikó még nem idézhette: dolgozata egy 1994-ben rendezett tanácskozáson hangzott el, az alább idézendő példa pedig az idén, 1996-ban jelent meg.)

A fontos adatsort Szádeczky-Kardoss Samunak köszönhetjük, aki a honfoglalás kor írott forrásainak friss, millicentenáriumi áttekintésében IX. századi bolgárookra vonatkozó görög forrásokat elemez a magyar honfoglalás szempontjából. Tanulmányában pontosan megfogalmazva is szerepel az a szkepszis, amelyet a kutatás mindeddig táplált a fehérló-monda valós történeti relevanciájával kapcsolatban: „... példánk közvetlenül a magyar honfoglalás emlékét őrző tradíció egy olyan mozzanatáról sejteti, hogy a legmélyén történelmi mag rejtőzhet, amelyet a bolgár történelmi analógia nélkül *hajlamosak lennénk mindenestül a mondák világába utalni*.” (A kiemelés tőlünk: J. K.) Ugyanezt a szkepszist fogalmazta meg az Anonymussal kapcsolatos korábbi felfogásával összhangban Györffy György is: „Hogy milyen kevésre becsülte Anonymus ennek [a Gesta Ungarorumról van szó – J. K.] elbeszéléseit, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a magyar honfoglalás ebben megőrzött naiv mondáját: Pannónia megvásárlását Szvatopluk vezértől, egy fehér ló, nyereg és fék árán, elhagyta, és csak elemeit dolgozta be epizódjainak

színesítésére.” (Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Ford. Pais Dezső. Budapest, 1977. Györffy György Előszava, 14.)

Mag a bizonyító erejű példa a következő: „Ignatius diakónus Konstantinápolyban 815-ben kortársa (sőt talán szemtanúja is) volt annak a jelenetnek, amelynek során V. Leó császár Omurtag bolgár fejedelemmel Bizánc falai közelében békét kötött, s ennek betartását, mint feljebb említettük, *pogány rítus szerinti esküvel is megerősítette* a keresztény papság megbotránkozására.” Továbbá: „Látható volt a (kelet) rómaiak császára, amint kezével pohárból (ünnepélyesen) vizet önt a földre, saját kezüleg lovak nyergeit forgatja, hármasonatú (kantár) szíjakhoz nyúl és füvet emel a magasba.” (Az idézet fordítás a görög eredetiből!) Végül Szádeczky-Kardoss Samu fontos kommentárja: „Semmiképpen sem tekinthető merő véletlennek a fehér lóról szóló magyar hagyománynak és a *történeti tényként jelentkező bolgár szertartás leírásának* messzemenő egyezése: *víz és nyereg, fű és kantárfélék egymásmellettsége* mindkét híradásban arra vall, hogy a *magyar gesztában ősi steppei szokás emlékezeté él tovább*. Ráadásul mindkét esetben *földátengedésről* (is) esett szó: Szvatopluk országát, a császár birodalmának bizonyos határterületeit kellett, hogy átadja.” (A kiemelések mindenütt tőlünk: J. K.) Idézeteink forrása: Szádeczky-Kardoss Samu: *A 9. századi bolgár történetre vonatkozó görög források a magyar honfoglalás szempontjából*. Kovács László – Veszprémy László szerk.: *A honfoglalás írott forrásai*. Györffy György főszerk.: *A honfoglalásról sok szemmel II*. Budapest, 1996. 77-89. Az idézetek helye: 78-79.

Ide kívánczik azonban az a filológiai adat, amely arra utal, hogy a bolgárokra vonatkozó görög források – amelyeket főntebb Szádeczky-Kardoss Samu közvetítésével ismertettünk – már korábban sem kerülte el a magyar kutatás figyelmét. Fehér Géza régebben, 1940-ben már publikált kutatásai alapján Kristó Gyula monográfiájában az alábbiakat olvashatjuk: „A krónikaszerző tollán [Anonymusról van szó – J. K.] (illetve már bizonynyal az írott szövegnek mintául szolgáló népi epikus alkotásban) a motívum a magyarok Kárpát-medencei hódításának igazolására szolgál. *A motívum eredeti értelmét Fehér Géza kutatásai alapján ismerjük*. Eszerint a IX. század elején a bolgárok (Omurtag kán) oly módon szerződtek a bizánciakkal, hogy kettévágtak egy kutyát, a vérét megízlelték, aztán *vizet öntöttek a földre, megfordítottak egy nyeret, megérintettek egy féket (kantárt), és egy marék füvet tartottak az ég felé*.” Valamint: „A motívum tehát, amely mind Anonymusnál, mind a XIV. századi krónikakompozíciókban eredeti értelmét veszve fennmaradt, valójában békeszerződési szertartást jelent.” (A kiemelések tőlünk: J. K.) (Lásd: Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980. 155.) Igaz, Kristó Gyula csupán „békeszerződési szertartás”-ról beszél, Szádeczky-Kardoss Samu pedig ehhez hozzáteszi a *földátengedést* is, ami a magyar fehérló-monda háttérének feltételezett történelmi realitása szempontjából különösképpen fontos. Kríza Ildikó ezt az adatot nem hivatkozta, bár Kristó könyve szerepel irodalomjegyzékében.

Visszatérve a Pannóniai Énekhez, amelynek bizonyos vonatkozásait ebben a dolgozatban érinteni kívánjuk, idézzük belőle azokat a szakaszokat, amelyek a fehérló-monda tartalmi jegyeinek

megfelelnek. Az idézet – a jelek szerint – köznyelvisített változata a Pannóniai Ének egyik változatának:

„Egy fejér lovat hozatának,
Féket, nyerget aranyost hozatának,
A herceghez bocsátának,
Hogy ilyen szóval neki szólának:

E szép lóval azok tisztelének,
Kik Szittyiából kijövének,
Nagyságotól földet kérének,
Országodban letelepedének.

Herceg azzal nagyot veszte,
Hogy a dolgot meg nem érté;
A szép lovat megszereté,
Hogy ki miatt földét elveszté.

A szép lónak örültében,
A szót mondá a követnek:
Annyit adok én földemben,
Mint kívánnak ők nagy bőségben.”

Az ének további menetében a honfoglalók újra meglátogatják Szvatoplukot – a herceget – és emlékeztetik az „egyezésre”:

„Követek jutának a herceghez,
Tisztességgel neki köszönének,
Az Árpádnak ő szavával,
Ezt megbeszélék bátorsággal.

Földedet adtad fejér lovan,
És füvedet aranyos féken,
Duna vizét aranyos nyergen,
Akkort való nagy szükségben.”

(Az idézett változat forrása: *Magyarország megvételeéről*. Erdélyi János szerk.: Népdalok és mondák I. Magyar Népköltési Gyűjtemény I. Pest, 1846. 320-326.)

Lássuk most már a Pannóniai Ének felfedezésének (előkerülésének), közzétételének és a vele kapcsolatos kérdéseknek a filológiáját, annál is inkább, mert mint már jeleztük, alapvető fontossága, kifejezetten archaikus sztyepei jogszokásbeli motívumokat megfogalmazó tartalmi jegyei, s nyelvének (viszonylagosan) régies jellemzői miatt a szokásosnál is több probléma, kétség, sőt: gyanú tapad hozzá.

A magyar irodalomtörténetírás ezidáig úgy tudta, hogy a Pannóniai Énekről először Pray György szerzett tudomást, s a Névtelen. Jegyző művének forrásairól, valamint a hegedősök énekeiről értekezve tett róla először említést 1774-ben. (A Pannóniai Ének filológiájának legfontosabb műve mindeztidáig: Széchy Károly: *A Pannóniai Ének*. Irodalomtörténeti Közlemények II. 1892. 273-340. és 433-471.) Ez az a „riasztó terjedelmű, mondhatni: monumentális filológiai dolgozat” – ahogy Kovács Sándor Iván jellemzi –, amely egyrészt először nevezi Pannóniai Éneknek az egyébként címtelen szöveget, másrészt minden részletre kiterjedően – ahogy az a múlt század nagy pozitívista filológusaihoz illik is – mindent elmond, amit a dolgozat megjelenéséig erről az énekről tudni lehetett. Magunk is a benne foglalt adatokra támaszkodtunk elsősorban.

Magát a szöveget Révai Miklós adta ki először 1787-ben, mégpedig a Cornides Dánieltől kapott változat alapján, ez pedig Praytól származó másolat. Pray a szöveget bizonyos Subich Ferencről kapta, aki a birtokában levő kéziratos kódexből másolta ki, s úgy találta, hogy a szöveg valószínűleg a XIV-XV. század fordulójáról származhat. Ez a többszörösen másolat másolatának tekinthető szöveg jelent meg aztán a XIX. század folyamán számos kiadványban. (Részletes adatok Széchy Károly hivatkozott művében.) Az eredetit ebben az időben – meg a jelek szerint később sem – a tulajdonos Subich Ferencen kívül senki nem látta.

Időközben Dugonics András *Etelkájában* is megjelent a verses mű, egy esztendővel Révai közlése után, 1788-ban. Nem bocsátkozva bele a Dugonics-féle változat kérdésének filológiájába, mert az olvasható az eddig jelzett (és az ezután jelzendő) irodalomban, csupán annyit jegyzünk meg, hogy az *az más forrásra megy vissza*, azonkívül – a jelek szerint – maga Dugonics is bizonyos jobbításokat, változtatásokat eszközölt a szövegen, amelyet Marosvásárhelyről kapott egy erősen megviselt állapotú *másolatban*. (Mint látható, ismét a másolat másolatának kísértete lengi be e hallatlanul fontos mű sorsát.) Dugonics a szöveget *Etelkájának* második kiadásában ismét közzétette, a filológia állítása szerint ismét további módosításokat eszközölve rajta. (Magunk ezt a kiadást vettük kézbe: Dugonics András: *Etelka. Második meg jobbitott kiadás*. I-II. Pósonban és Pesten, 1791. A – később Pannóniai Éneknek nevezett – vers a II. kötetben: 345-351.) Ebből következően a történeti éneknek a Pray kezétől származó másolat másolatain kívül Dugonics András kezétől is származik két változata, mindkettő közzétéve *Etelkájának* első, illetve második kiadásában. Eddig legalábbis így tudta az irodalomtörténet.

Eppen napjainkban jelent meg azonban a kérdés vizsgálatának új dokumentuma, amelyben a kutatás számára hozzáférhetővé vált a Dugonics-féle másolat *harmadik változata*. A dolgozat más tekintetben is fontos, erre majd később visszatérünk. (Lásd: Hubert Ildikó: *Dugonics András levele Gruber Antalhoz a Pannóniai Énekről*. Irodalomtörténeti Közlemények XCIX. 1995. 95-102. Dugonics másolatának szövege – Ének címmel – a 99-102. lapon.) Dugonics az ének másolatát németre való fordítás céljából küldte el 1803-ban Gruber Antal könyvtárosnak Pestre, s a mellé írott levélből megtudjuk, hogy magával a szöveggel először 1767-ben találkozott. Tehát ez az új adat arra látszik utalni, hogy Dugonics volt az, aki a Pannóniai Ének szövegével először találkozott, föltehetően megelőzve az első híradást publikáló Pray Györgyöt. Sajnos, az új változat és a néhány új adat közzététele nemhogy közelebb vitte volna a megoldáshoz a Pannóniai Ének egyébként is problémákkal terhes kérdését, hanem további testes kérdőjeleket rajzolt fel melléje. Ebből elég csak annyit megemlíteni, hogy Dugonics a szövegről már igen korán tájékoztatta Cornidest, de ő inkább a Pray-féle változattal foglalkozott.

Az elmúlt száz esztendő során a Pannóniai Ének szövegét a Régi Magyar Költők Tára nyitó kötete alapján volt szokás hivatkozni. (*RMKT I. Középkori magyar költői maradványok*. Közzéteszi Szilády Áron. Budapest, 1877.) A vers a legelső szöveg a kiadványban, terjedelmes apparátussal a szöveg összes ismérével kapcsolatban. Sziládynál a Révai által közzétett szöveg újrapozíciója szerepel, de nem szövegűen, hanem majdnem köznyelviesítve, amelyről már a korabeli „textológia” kimutatta, hogy pontatlan, következtetlen, de senki nem vette a fáradságot, hogy főntebb emlegetett Subich Ferencet megkeresse, s a nála lévő (?) eredeti (?) szövegét vizsgálja meg, s azt tegye közzé. Hiába hivatkozott Pray arra, hogy ő a kapott másolat szövegűségéről meggyőződött, a további másolatok mindegyike nyilván magával vitte a hibák lehetőségét, ami általában ismert – egyébként – a textológiából. A Dugonics-féle változatokat már eleve kissé lekezelték, mivel ő maga vallotta be, hogy változtatásokat eszközölt rajtuk. Tehát ma is kissé rezignáltan lehet megállapítani, hogy igen gyanús forrás(ok)ra visszavezethető, többszöri másolatok másolatainak másolatain alapján közzétett szövegről van szó, amely azonban hallatlanul fontos tartalmi jegyeket hordoz; a honfoglalás történetével kapcsolatban éppen napjainkban válik valószínűleg megkerülhetetlen értékűvé, hogy ne is említsük etnológiai relevanciáját. S akkor még a szöveg datálásának és szerzőjének kérdését nem is említettük.

Mint az eddig elmondottakból kitűnik, sehoh sem említettük, hogy napjaink irodalomtörténeti köztudata a Pannóniai Éneket szerzőhöz kötötte, korai XVI. századi történeti éneknek tekinti, szerzőjeként Csáti (Csáthi, Csáthy) Demetert nevezve meg. Így említi a *Magyar Irodalmi Lexikon* és az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* is, Csáti Demeter neve alatt. Ugyancsak tényként kezeli Csáti Demeter szerzőségét az utóbbi évtizedek irodalomtörténete, nyilván elsősorban Széchy Károly terjedelmes

elemzése (és tekintélye) alapján. (A Pannóniai Ének utóéletével kapcsolatban például: Kovács Sándor Iván: *Csáti Demeter éneke Pannónia megvételeéről József Attila értelmezésében*. Pannóniából Európába. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Budapest, 1975. 246-272.)

Az olvasó észrevehette, hogy a fentebb mondottak ellentmondanak annak, amit Pray György az eredeti szöveget birtokló Subich Ferencre hivatkozva mondott: annak jelesen, hogy a kódex birtokosának meglátása szerint a *barátság betűkkel írt szöveg* a XIV. század végére vagy a XV. század elejére látszik vallani. Ekkor még szó sem esett arról, hogy a szöveg szerzőjét meg is lehet nevezni. Az RMKT II. kötetének élén tette közzé Szilády Áron azt a kiegészítő (?) három strófát, amelyet először 1828-ban publikált Toldy Ferenc egy német nyelvű magyar költészeti kézikönyvben. (Innen idézi a Népdalok és mondák I. kötete is.) Az RMKT I-ben közzétett szöveget ez a záró három versszak hiányok jelzésével követi, jelezve ezzel, hogy az eredetiben valamilyen hiány lehetett a záró rész előtt. Mint az RMKT I-ben, itt is köznyelvisített szöveg következik, ami már eleve illúzióromboló egy forráskiadványban, még akkor is, ha a szöveg nem XIV-XV. századnak, hanem „csak” XVI. századnak tekintendő. Idézzük a kolofont:

„Ezt szerzették Szilágyságban,
Csáti Demeter nagy gondolatjában,
Mikor nagy bú vala Magyarországon,
Egy némi-nemű mulatságban.”

Nyilván azonnal fölmerül a kérdés, hogy az utólag közzétett három záróstrófa miért nem szerepelt a korábbi változatokban, s ha nem, akkor honnan került utólag elő? Anélkül, hogy ezen a helyen újramondanánk azt, amit a filológia erről megállapított, elég arra utalnunk, hogy igen gyanús okfejtések alapján az a lényeg, hogy a másolatot tulajdonképpen Pray „hamisította” azzal, hogy elhagyta az utolsó szakaszokat, hogy a szöveg régiesebbnek látszék. Ezen a helyen kell újólag hivatkoznunk Hubert Ildikó fentebb már említett tanulmányára (Hubert Ildikó 1995). Ő éppen legutóbb járt utána a napjainkban még föllelhető kéziratoknak, s megállapította, hogy a kolofont is tartalmazó rész sem a kéziratoknak abban a sorozatában, amely a Subich-Pray-Cornides-Révai vonalat követi, *sehol nem fordul elő*, sem pedig abban a sorozatban, amelynek kiindulópontja Dugonics, illetve a második kútfőként emlegetett erdélyi vonal.

Mindezeknek az adatoknak, valamint egyéb szempontoknak alapján Hubert Ildikó – igen óvatosan ugyan, de komoly nyomatékkal – azt a feltevést fogalmazza meg, hogy Dugonics levelének és (harmadik) változatának közzététele után hajlani lehet affelé, hogy a Pannóniai Ének eredete talán mégsem a XVI., hanem a Subich-Pray-kettős által hipotetikusan felvetett XIV. század végére vagy a XV. század eleje tájára lenne datálható.

Persze az őspróbéma újra itt van: miért nem nézte meg valaki az értők közül sem a XVIII., sem pedig a XIX. század során az eredetinek (ősforrásnak) deklarált Subich-féle kódexet, s olvasta el az összveget. Sőt azt a kérdést is fel lehetne tenni: ha már ilyen fontos tartalmú forrásról van szó, a nemzet miért nem vásárolta meg a kódexet például valamelyik nagy közönyvtár számára? Persze mindezek csak utólagos kérdések. Annak ismeretében, hogy a nemzet arra sem volt kész pénzt áldozni, hogy egy sunyi és kapzsi bécsi antikváriustól megvásárolja a költő Zrínyi Miklós könyvtári és részben kéziratilag hagyatékát, s hagyta, hogy az az Obsidio Sigetiana eredeti magyar kéziratával együtt Zágrábba kerüljön, akkor miért vette volna meg valaki a *honfoglalást is elregelő, tehát voltaképpen a magyarság új hazájának eredetmondáját tartalmazó verses szöveg kéziratát?* Azt sem tudjuk, hogy mit tartalmaz(hat)ott Subich kódexének ismeretlen része. Néha azonban hinni kell a csodákban; lehet, hogy a kódex napjainkban is lappang, csak arra vár, hogy valaki megtalálja és a kutatás elé tárja.

A Pannóniai Ének kérdése tehát valószínűleg perújrafelvételnek néz elébe, egyrészt Hubert Ildikó friss kérdésfelvetése, továbbá a közzétett harmadik Dugonics-változat alapján, másrészt pedig azért, mert a dolgozatunk elején ismertetett új történeti-etnológiai paralellek minden bizonnyal emelik a történeti ének értékét immáron a történészek szemében is.

Kríza Ildikó dolgozatát (Kríza Ildikó 1996) ismertetve szóltunk arról, hogy a Pannóniai Ének a számos múlt századi kiadás, valamint iskoláskönyvekbe való átvétel alapján kifejezett mértékben folklorizálódott a magyarság körében. (A fehér-ló-monda ikonográfikus megfogalmazásai nem tartoz-

nak ennek a dolgozatnak keretébe, azt tehát nem érintjük.) Ehhez kapcsolódva kell az alábbiakban áttekintenünk azoknak a bácskai Gomboson feljegyzett népköltési (?) alkotásoknak a kérdését, amelyek valószínűleg kapcsolatba hozhatók a Pannóniai Ének utóéletének vonatkozásaival. Illendő jelezni természetesen, hogy erre Kríza Ildikó is utal dolgozatában, de nem ő volt az első: mindkét később idézendő kiadvány, amelyben a három gombosi változat olvasható, valamilyen formában összefüggésbe hozza a szövegeket a Pannóniai Éneggel.

1975-ben jelent meg az a vékony népköltési kiadvány, amelyben a néhai Matijevis Lajos egy 1971-ben rendelkezésére bocsátott gombosi balladagyűjtést – előzetes helyszíni ellenőrző kiszállás után – a maga szerkesztésében és megjegyzéseivel közzétett. (Kovács Ilona–Matijevis Lajos: *Gombosi népballadák*. Újvidék, 1975). Ebben a kötetben olvasható a következő „Árpád kori dal”:

„Emlékezzünk a történekrül,
Magyaroknak hőstettekrül,
Etelközből kijöttekrül,
Újhazába érkeztökrül.

Svatoplukra ráizentek,
Adná békén föl a földet,
Svatopluk bíz rá nem álla,
Seregökkel harcba álla.

Árpád vezér rajtuk ütött,
Közöttük lám magy kárt tövött,
Azért mégis nemes vala,
Testvérjebbot nyújtott vala.

Rá nagy áldomást ivának,
Küszöbilne (!) új hazának,
Hogy kit Hadur tartson, s védjen,
Ez legyen az ének végen!”

A dalt az akkor 79 éves Dobsay András (a kiadványban tévesen: Dobsai) énekelte, s nyilván tőle származik az a kommentár is, amely így hangzik: „Ez egy Árpád-korabeli dal, a három gyászmagyar katona énekelte, amikor hazajöttek a magdeburgi csatából. Sátorra sátorra (!) jártak és gyászdalokat énekeltek.”

Szükségesnek tartjuk az alábbiakban tovább idézni magát Dobsay Andrást, aki a szövegről az alábbiakat mondta a Kovács–Matijevis gyűjtőkettősnek: „Az Árpád kori dalt az öregek énekelték, a honfoglalás utáni időkből származik. Amikor Lehel vezér egy Németországba tört seregét második Henrik elfogta, három magyart megcsonkítottak, és hazaküldték őket, hogy hírül hozzák, mi történt Lehel vezér seregével. Ez a három magyar, csonkított vitéz hazajött, és ők énekeltek ezeket a dalokat sátorról sátorra járva és ajándékozásból éltek. Onnan maradt vissza szájról szájra, hagyományról hagyományra. *Én az öregapámtól tanultam*. Nem énekeltek vezér seregével. Ez a három magyar, csonkított vitéz hazajött, és ők énekeltek ezeket sehol (!) ismeretlen dal volt, az öregapám sem énekelte ezt mindenkinek. Nem közismert dal.” (A kiemelés tőlünk: J. K.) (Lásd: Kovács–Matijevis 1975. 9.) Az idézetben olvashatókat a későbbiekben még kommentáljuk, előbb azonban áttekintjük a másik két változatot.

1982-ben jelent meg Kiss Lajos népzeneudós gombosi és doroszlai népzenei gyűjtésének kötete. Maga a Mester a kötet megjelenését már nem érthette meg, kéziratát is más rendezte sajtó alá. Benne olvasható a gombosi balladáskönyvből már megismert „Árpád kori dal” további két változata. (Kiss Lajos: *Gombos és Doroszló népzeneje*. A Jugoszláviai Magyar Népzene Tára I. Újvidék, 1982. 84–85.) Az egyik változat adatközlője ugyancsak Dobsay András, a másiké Suhajda József. Kiss Lajos a két idős gombositól 1961-ben vette szalagra a dalokat, tehát jóval előbb, mint a balladáskönyvben olvasható változat feljegyzése történt. A Kovács–Matijevis gyűjtő- és közlétevé páros Kiss Lajos

gyűjtéséről nem tudott, mivel az csak jóval később (1982) vált hozzáférhetővé nyomtatásban, s Kiss Lajos sem ismerte a gombosi balladaskönyvet, legalábbis irodalomjegyzéke és jegyzetei alapján erre lehet következtetni. A két Dobsay-változat egybevetése jelez ugyan bizonyos eltéréseket, de azok – tartalmi tekintetben – nem számottevőek; talán a szövegekre bizonyos tekintetben jellemző őző nyelvjárási elemek bizonytalansága és eltérése, valamint az Árpád honfoglalása előtt Pannóniában országló *uralkodó megnevezése közti eltérés* lehet számunkra elgondolkoztató. A balladaskönyvben ugyanis Dobsay András két ízben is Svatoplukot (nem Svatoplukot!) emleget, Kiss Lajos gyűjteményében ezzel szemben a második strófában két ízben is *szláv vajda* fordul elő. Ennek okát nem tudjuk, mindenesetre Dobsay – a két változat szövege szerint – igen jól memorizálta a dalt, s többé-kevésbé azonos szöveggel reprodukálta tíz esztendő eltéréssel is. A Suhajda József-féle változat (szintén 1961-es feljegyzésű!) az 1961-es Dobsay-változat közvetlen parallelleje, azzal, hogy benne a szövegromlás már sokkal nagyobb mértékű, helyenként a szöveg jelentésének összezavarásáig menve. Suhajdánál is szláv vajda szerepel, a negyedik strófa Hadura azonban nála már „hadunk”-ká kopott. Nem tudni, hogy a két szöveget a két adatközlő egymás jelenlétében, vagy egymástól függetlenül énekelte-e szalagra Kiss Lajosnak.

Mielőtt áttekintենék az ismertetett három változat lehetséges összefüggéseit a Pannóniai Énekekkel, szükségesnek tartjuk, hogy a két gombosi adatközlőt bemutassuk, mivel ezek az adatok talán közelebb visznek bennünket a szövegek forrásához.

Dobsay András (1893-1981) gombosi földműves volt, „a leghíresebb és legjobb népi táncos a faluban” – mint a Kovács–Matijevics-féle kiadvány mondja, a Gyöngyösbokrétá mozgalom lelkes részvevője az 1936-os gombosi indulástól szinte egészen idős koráig. Magunk is jól ismertük a falu alapjában véve késő öregkoráig egyedül élő, külön figuráját, aki az 1970-es évek második felének elején végzett gombosi népszokásgyűjtésünk egyik adatközlője volt. (Vö.: Jung Károly: *Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások*. Ujvidék, 1978. A lakodalomról szóló fejezetben.) Születésének éve több helyütt tévesen 1892, de a gombosi temetőben lévő síremléke szerint és Kiss Lajos könyvében is: 1893. Elhalálkozásának esztendejét is (1981) síremlékéről ellenőriztük.

Suhajda József (1889-1989) ugyancsak jellegzetes figurája volt Gombosnak, a falu köztudata szerint ő volt eddig az egyedüli lakos, aki megérte a száz évet. Híres énekesnek számított, a templomi kórusban énekelt, s különösen ismert volt részvétele a passiójátékok előadása során. Mivel késő öregkorában gyakorlatilag süket volt, gyűjteni nem lehetett tőle.

Előttünk áll tehát a két gombosi adatközlő, aki az „Árpád kori dal”-t énekelte. Egyik sem írástudatlan ősnépi dalmű, hanem legalább a falu helyi jelentőségű egyházi vagy világi művelődési eseményeinek aktív részese; nyilvánvalóan könyveket is forgattak, az különösen Dobsayval kapcsolatban valószínű. Dalaik forrását nyomozva ezeket az adatokat nem lehet mellőzni.

Magunk a faluban (szülőfalunkban) népdalokat nem gyűjtöttünk, kizárólag a népszokás- és hiedelemvilág foglalkoztatott, gyűjtéseink eredményeképpen két monográfia és számos tanulmány, cikk tárgyalja Gombos néphagyományait. Ezért saját adataink vagy megfigyeléseink az „Árpád kori dal”-ról nincsenek. A három gombosi változat kapcsán tehát kizárólag az elérhető irodalmi adatok állnak rendelkezésre.

A Kovács–Matijevics féle gyűjteményben Dobsay azt állítja (lásd fentebb idézett szavait), hogy „én az öregapámtól tanultam.” Azt is állítja, hogy az öregek énekeltek, s hogy a maga öregapja „sem énekelte el mindenkinek”. S hozzáteszi: „Nem közismert dal.” Suhajda József forrásával kapcsolatban tőle származó adatot nem ismerünk, ezzel szemben a Kiss Lajos féle kiadványban a fentebb ismertetett két változat jegyzetei között az alábbiakat olvassuk: „Molnár Gábor tanítótól tanulták, 1905 körül.” (Kiss Lajos 1982, 273.)

Két lehetséges forrás képzelhető tehát el: vagy az, hogy Dobsay András valóban az öregapjától tanulhatta, aki becsülésünk szerint valamikor a XIX. század derekán születhetett, s ha valóban ő énekelte unokájának a századforduló körül, akkor elképzelhetően egy népdalváltozattal kellene számolni. Ez azonban – még ha magunk sajnáljuk is – teljességgel valószínűtlen. (Hacsak nincs e dalmű általunk nem ismert múlt századi változata.) Sokkal inkább hihetőnek látszik Kiss Lajos kijózanító adata, melyet valószínűleg maguktól az adatközlőktől hallhatott 1961-es gombosi gyűjtései során. Molnár Gábor gombosi kántortanítóról saját családi hagyományunk is szól: anyai nagyanyánk, a néhai Molnár Borbála (csak névrokona a kántortanítónak!) ugyancsak a keze alatt tanult a századelőn

a faluban (néhány év eltéréssel nemzedéktársa volt a két adatközlőnek), s az ő szavait tartotta meg a családi emlékezet, hogy Molnár Gábor kitűnő tanítója volt a gombosiaknak, különösen a nemzeti történelem és a magyarságtudat vonatkozásában. Magunk ezt tőle már nem hallhattuk, mert 1951-ben elhunyt.

Ebben a pillanatban tehát úgy látjuk, hogy az „Árpád kori dal” minden valószínűség szerint Molnár Gábor századeleji gombosi kántortanító közvetítésével juthatott el a két adatközlőhöz, s mivel mindketten szinte matuzsálemi kort értek meg a faluban, az ő emlékezetük őrizte meg a kései folkloristák számára. Bármennyire is „illúzióromboló” ez a feltevés, mégis további kutatásra ösztönözhet: utána kellene nyomozni és átfésülni a századforduló és a századelő népiskolai tankönyveit és kántortanítói segédkönyveit, mert bennük minden bizonnyal meg lehetne lelni az „Árpád kori dal” ősforrását, esetleg szerzőjét is ki lehetne deríteni. Ez mindenesetre elvégzendő feladat.

Némi nyomozással Molnár Gábor gombosi (akkor még: Bogojeva) kántortanítói működésével kapcsolatos adatok is előkerültek. Ezek szerint 1888-ban választották meg bogojevai kántortanítónak, s 1896-ban (tehát a millennium esztendejében!) még működött. (Vö.: Berauer József: *A kalocsa-egyházmegyei rom. kath. népiskolák története*. Kalocsa, 1896. 101-102.) Ha tehát Molnár Borbála nagyanyánkat is tanította a századelőn, akkor valóban valószínű lehet a Kiss Lajosnál olvasható adat, hogy Dobsay és Suhajda 1905 körül tőle tanulta a dalt.

Az sem elképzelhetetlen, hogy a három gombosi változat forrása valamely ponyvanyomtatvány vagy népkönyv lehetett. Forrást nem tudunk megnevezni, de például a Méhner Vilmos féle Magyar Mesemondó sorozat általunk is forgatott szórványpéldányai alapján fel lehet tételezni, hogy a millennium körüli esztendőkből ilyen szövegek is megjelenhettek. (A kérdést áttekinti: Lengyel András: *Egy népművelő ponyvasorozat, a Magyar Mesemondó (1886-1904)*. Magyar Könyvszemle 98. 1982. 1. 40-50.) A szerző által közölt 156 kiadványcím közül azonban egyiknél sem lehet a tárgyat „Árpád kori dal”-t feltételezni.

Lássuk végezetül, hogy a gombosi adatközlők által énekelt „Árpád kori dal” mely ismérvei által hozható összefüggésbe a dolgozatunk első részében ismertetett Pannóniai Ének szövegével és tartalmi jegyeivel.

A Kovács–Matijevics féle gyűjteményben nyilván Matijevics tollából származik az első Dobsay-változat és egy itt nem taglalt dal kapcsán a következő eligazító kopf: „Az Árpád-kori dal és a Dal a tatárjárásról is egyéni írott szöveg töredéke. Erdélyinél is megtalálható az ‘Emlékezzünk történelekről’ szöveg (Erdélyi: Magyarország megvételéről 339-350. old. – 42 versszak!) de nem egyeztethető a gombosi szöveggel. Inkább, mint megőrzött régiséget kell becsülnünk ezt az éneket!” (Kovács–Matijevics 1975. 75.) Ez a megjegyzés két szempontból is érdekes. Egyrészt az Erdélyire való hivatkozás elég pontatlan: a balladaskönyv elején ugyan az irodalomjegyzékben ott szerepel a Népdalok és mondák I-III., ám a kötet száma nincs megadva, s a lapszám félrevezető. Megállapítható azonban, hogy a hivatkozott párhuzam az I. kötetben található, 339-es sorszámmal és a 320-326. lapokon. A tévedések azonban, úgy látszik, indukálják egymást: Erdélyi János is tévedett; a Pannóniai Ének – mint tudjuk, később ez lett az általánosan járatos elnevezése e történeti éneknek – után következő, Szilágyiról és Hajmásiról szóló ének ugyancsak a 339-es sorszámot viseli! Azt nem tudjuk, hogy Matijevics, aki az „Árpád kori dal”-t egyéni írott szöveg töredékének” tartotta, miért nem konfrontálta ezt a megállapítását az adatközlőnek a gyűjtemény elején olvasható vallomásával, amelyben – mint főntebb idéztük – arról van szó, hogy Dobsay a dalt öregapjától hallotta. Ez azért is talányos, mert Matijevics később, a gombosi népballadáról írva, az énekesek vallomásainak közlését a balladaskötetben névünk tartotta. (Vö.: Matijevics Lajos: *A gombosi népballadák*. Jung Károly szerk.: Gombos (Bogojevo). Írások egy nyugat-bácskai falu jelenéről és múltjáról. (Gombos), 1978. 148-151.)

Kiss Lajos gombosi és dorozslai népdalgyűjtésének jegyzetapparátusában a közölt két ének-változat kapcsán azt olvashatjuk, hogy emlékeztet Csáthi Demeter Pannónia megvételéről című énekére, forrásként a megfelelő RMKT köteteket jelölve meg, s idézve az ének első két sorát (Kiss Lajos 1982, 273.).

Kríza Ildikó a fehérló-monda kérdéskörét, s ennek keretében a Pannóniai Ének utóéletét taglalva – a Kovács–Matijevics féle gyűjtésre és Kiss Lajos népdalgyűjteményére hivatkozva – kifejezetten változatnak tartja az „Árpád kori dal”-t: „Kiss Lajos hagyatékából került elő a Pannóniai Ének

variánsa, amelyet nagy valószínűséggel zenei műveltséggel rendelkező szerző írt. Az előadásmód a kántortanítók választékos előadói stílusára vall.” A tanulmány közli a második Dobsay-változat megközelítő pontossággal átmásolt szövegét is (Kríza Ildikó 1996, 56.).

Ennyi mondható el ebben a pillanatban az „Árpád kori dal” három, Gomboson feljegyzett változatának filológiájával kapcsolatban. Az elmondottakból következően valószínűsíthető, hogy a változatoknak forrásául szolgáló szöveg alkotója ismerte a Pannóniai Éneket, néhány fordulatot kamatoztatott is belőle, de *azzal ellentétes kontextust fogalmazott meg*: a Pannóniai Énekben a sztyeppei népek jogszokásrendjén alapuló országszerzés (a fehér-ló-monda) fogalmazódik meg a középkori magyar krónikák megfelelő toposzának ismeretében (vagy az élő néphagyomány alapján, amire talán a Gesta Hungarorum és a Képes Krónika is hagyatkozott?), ezzel szemben a Gomboson feljegyzett „változatokban” Árpád vezér erélyt tanúsít ugyan az országszerzés során: lovagias szándékkal békésen izen rá „Svatoplukra”, hogy adja át az országot, de mivel az nem hallgat a szép szóra, erőszakot alkalmaz, de aztán testvérjebbot nyújt, s jó magyar szokás szerint következik az áldomás.

Nem arról lehet-e itt szó, hogy a Pannóniai Énekben megfogalmazott országszerzés a millennium körüli időszakban – amikor a sztyeppei népek jogszokásrendjén alapuló országszerzésnek még nem voltak meg a történelmileg is bizonyítható forrásokon alapuló párhuzamai, tehát az egész fehér-ló-monda még a népköltészet szféráiban lengett – egy kissé kényelmetlennek számított a lovagias magyar nemzet morális habitusáról alkotott felfogás szempontjából? S talán ennek ellensúlyozására kellett kántortanítói szinten (is?), valószínűleg népiskolai tankönyvek közvetítésével a nép körében a nem csaláson, ravaszságon nyugvó országszerzés képét elterjeszteni? Ennek a feltevésnek konkrét bizonyítéka csak az lehetne, ha a századforduló valamelyik népiskolai tankönyvében valóban felbukanna az „Árpád kori dal” szövege és dallama is, hisz Gomboson megfelelő dallammal énekelték őket, s a dallamokat mindhárom közzétett változat mellett megtaláljuk.

Dobsay András tudálékos magyarázata a 955-ös magdeburgi (?) vereségről, valamint arról, hogy az „Árpád kori dal”-t a megcsonkítottan hazaküldött gyászmagyarok énekelték volna, ugyancsak olvasmányélménynek tűnik, s nem lehetetlen, hogy ugyanabban a virtuális népiskolai tankönyvben lappang, amelyet az ének szövege forrásaként feltételezünk.

Legvégül nem állhatjuk meg, hogy ne említsünk meg egy mikrofilológiai problémát. A Pannóniai Ének általunk forgatott változataiban, időrendben: Dugonics András Etelkájának második kiadásában (Dugonics András 1791, II. 345-351.); A Magyar Népköltési Gyűjtemény I. kötetében (Erdélyi János 1846, 320-326.); az RMKT I. kötetében (Szilárdy Áron 1877, 3-8.) és a kiegészítés a II. kötetben, Pannónia Árpád előtti uralkodóját nem nevezik néven a szövegek. Csúpan a frissen közzétett harmadik Dugonics-változatban (Hubert Ildikó 1995, 99-102.) olvasható a „Zvatoplug” megnevezés. Mint föntebb utaltunk rá, a három gombosi változat közül az egyik (Kovács–Matijevis 1975, 75-76.) ugyancsak „Svatopluk”-ot nevezi meg Pannónia uralkodójaként. Dugonics tehát hol használja

a nevet, hol nem, a Subich–Pray–Cornides–Révai változatsorozat – a jelek szerint – nem, a gombosi „változatok” közül pedig csupán az egyik. (A felsorolt szövegekben a többi változatban *király*, *herceg* vagy *szláv vajda* olvasható.) Anonymus nem, de a Képes Krónika és a belőle kezdődő hagyomány ugyancsak Szvatoplukról beszél.

Miért használta Dugonics András a nevet egyszer a szövegben, máskor nem; miért használta Dobsay András az „Árpád kori dal”-ban egyszer, aztán nem – nem lehet megállapítani. Mindenesetre el lehet rajta gondolkozni, hogy a néphagyomány és a szöveg hagyományozódás milyen sajátos hajszályökereken át folytatódik évszázadokon át számos esetben megfeythetetlen (vagy megfeythetetlennek tűnő) talányokat rajzolva fel a kutatás előtt.

Záradékul: a jelen pillanatban nem tudjuk eldönteni, hogy az alcímben felrajzolt kérdőjelek, az elemzés végére érve, indokoltak-e vagy sem. Egy azonban bizonyos: A Pannóniai Ének problémája még korántsem lezárt.

Újvidék

JUNG KÁROLY

„GEDENKEN WIR DER ALTEN...“

Zur Frage der Varianten (?) aus Gombos (?) des Pannonischen Gesanges

Der Pannonische Gesang (in der Literatur auch unter dem Titel „Gesang über die Eroberung Pannoniens” bzw. „Gesang des Demeter Csáthy” erwähnt) ist eines der ältesten ungarischen historischen Gesänge, dessen Entstehung von der Literaturgeschichte auf den Beginn des 16. Jh. angesetzt wird. Einige, voneinander teils abweichende Textvarianten sind bekannt, alle kamen im letzten Drittel des 18. Jh. zum Vorschein; hinsichtlich ihrer Herkunft sind sie auf überaus beanstandbare virtuelle Manuskripte und Abschriften zurückzuführen. Heute ist davon soviel zu wissen, daß das eine Manuskript aus Nordungarn zurückzuführen ist und erstmals von Miklós Révai veröffentlicht wurde, während das andere aus Siebenbürgen stammt und als Entdecker András Dugonics genannt wird. Einer unlängst durchgeführten gründlichen Forschung zufolge ist das hypothetische Original der beiden Manuskripte heute nicht mehr zu finden, besonders die Herkunft des oberungarischen (Révai’schen) Textes verliert sich im Dunkel der Geschichte. Die Verbundenheit dieses historischen Gesanges mit einem Autor (Demeter Csáthy) und die Datierung auf das angehende 16. Jh. beruhen auf einem philologischen Vorschlag vom Ende des 19. Jh. (Széchy 1892), den später auch die Forschung akzeptierte, obwohl in der Révai’schen Publikation noch eine Herkunft aus dem 14. Jh. vermutet wurde, was auch die jüngste Forschung (Hubert 1995) nicht in jeder Hinsicht ausschließen möchte.

Im Pannonischen Gesang wird die aus der überlieferten lateinsprachigen ungarischen Chronik bereits bekannte Sage des Weißen Pferdes ungarisch formuliert, d.h. jenes für hinterlistig gehaltene Moment, als der Magyarenfürst Árpád vom slawischen Fürsten Swatopluk die neue Heimat mit der Finte erwarb, daß er diesem ein weißes Pferd mit vergoldetem Geschirr und Sattel schenkte und tauschweise Gras, Wasser und Boden verlangte. In Unkenntnis geschichtlicher Parallelen hielt die Forschung früher den Tausch und die solcherart beschriebene Landnahme für unnachweisbar und betrachtete diese bloß als eine fiktive Sagenüberlieferung, obwohl Parallelen gewisser Elemente des Tausches in der Literatur nachgewiesen wurden.

Auf Grund der zum Millezentennarium veröffentlichten jüngsten Literatur (Szádeczky-Kardoss 1996) und gewisser früherer Beobachtungen dürfen wir annehmen, daß die in der ungarischen überlieferten Reimchronik und im Pannonischen Gesang beschriebene „hinterlistige” Landnahme

wohl kaum als bloß eine poetische Tradition anzusehen ist, sondern vielmehr als Niederschlag jener Steppen-Rechtsgewohnheit, deren reales historisches Beispiel (als Bestätigung) eine griechische Quelle des 9. Jh. aus dem Jahre 815 anführt. (Im konkreten Beispiel wird die symbolische Zeremonie zwischen dem bulgarischen Fürsten und dem Kaiser von Byzanz über die Landabtretung beschrieben, im wesentlichen mit der Aufzählung derselben Elemente, die auch in der ungarischen Sage des weißen Pferdes vorkommen.) In Kenntnis all dessen ist die Tradition der ungarischen Sage des Weißen Pferdes gewiß auch als eine wichtige ethnologische Quelle zu betrachten.

Im Weiteren wird ein kurzer, als Volksdichtung angesehener Text beschrieben, der in der Woiwodina in Gombos eingesammelt wurde. Der Text erschien erstmals auf Grund einer Aufzeichnung aus 1971 im Jahre 1975 (Kovács–Matijevics 1975), zwei weitere Varianten wurden auf Grund einer Tonband-Aufnahme aus 1961 im Jahre 1982 publiziert (Kiss 1982). Es handelt sich also insgesamt um drei Varianten, die von zwei Übermittlern stammen, die beiden wissen nichts voneinander; der eine Übermittler kommt in beiden Sammlungen vor.

Der Gesang, bestehend aus vier Vierlingen, beschreibt ebenfalls die ungarische Landnahme, allerdings ohne der Beschreibung des Geschenkes von Fürst Árpád (weißes Pferd, Geschirr, Sattel) und des tauschweise verlangten Grases, Wassers und Bodens. Laut Gesang sandten die Magyaren an den mährischen Fürsten eine Botschaft, er möge das Land friedlich abtreten; als dieser sich weigerte, eroberten sie das Land mit Waffengewalt. Die „Geschichte“ endet mit der Friedenshand, gereicht von Árpád – und mit einem anschließenden großen Festschmaus.

Im Weiteren suchen wir Antwort auf die Frage, ob der Text aus Gombos irgendwas mit dem Pannonischen Gesang zu tun hat und ob es nicht etwa das Werk eines Dorflehrers wäre, wie es in den Anmerkungen der einen Mitteilung (Kiss 1982) steht, oder ob es ein „Gesang aus der Arpadenzeit“ ist, wie es der eine Angabenmitteiler behauptet (Kovács–Matijevics 1975). (Laut Kommentar des Angabenmitteilers hatte er nämlich den Text von seinem Großvater gelernt, der wiederum behauptete, den Gesang hätten die aus der Schlacht von Magdeburg (!) heimgekehrten „Jammergestalten“ gesungen, als sie von Zelt zu Zelt gehend bettelten, demnach stammt der Text aus den Zeiten nach der Landnahme.)

Wir halten es für ausgeschlossen, daß der Text ein „Arpadenzeitlicher Gesang“ wäre, auch die Herleitung vom Großvater dürfte irrtümlich sein, zumal – außer den in Gombos aufgezeichneten – keine Varianten des Gesanges bekannt sind. Umso wahrscheinlicher ist die Vermutung, daß beide Angabenmitteiler den Text nach der Jahrhundertwende vom Dorflehrer und Kantor gelernt hatten, der im Dorf Jahrzehnte hindurch tätig war. Jedenfalls mochte den bisher nur aus Gombos bekannten Gesang eine Person geschrieben haben, die den Pannonischen Gesang kannte, dessen Wendungen sie ja fallweise benützte; dieser „Komposition“ verliert aber der Autor eine andere Perspektive, indem er die Beschreibung der „hinterlistigen“ Landnahme aussetzte. Der Gesang aus Gombos ist nämlich auf die Darstellung der „Ritterlichkeit“ der Landeseroberer zugespielt.

Schließlich möchten wir vermuten, daß die Herkunft des Textes in irgendeinem Volksschulbuch, Hilfsbuch für Lehrer oder Groschenheft zu suchen ist. Das hypothetische virtuelle Original wurde aber bislang nicht gefunden.

KÁROLY JUNG

A MAGYAR NÉPI KULTÚRA MODELLVÁLTÁSAI TÖRTÉNELMI BETAGOLÓDÁSAINK SORÁN

Nyelvi vonalon követhető legősibb felmenőink minden bizonnyal az Urál két oldalán üzték a vadakat, mai szemlélettel tehát két világrész határán 'ingáztak' kelet-nyugati irányban. E *kontinentális határhelyzet* tartósan fennmaradt, így kultúránk régibb rétege eurázsiai jellegű, sorsunk pedig kezdettől máig e legnagyobb, legnépesebb földrész viharos történelmének függvénye. Az eredeti határhelyzet a későbbi hely- és életformaváltások ellenére is csak részlegesen módosult: az Urál és az Alpok között ugyanis a népvándorlás klasszikus útvonalán mozogtunk, és így Európában is *kelet és nyugat között* foglaltunk végleges helyet a Kárpát-medencében. (Az időközben északra-délre leszakadt magyar néprészek eltűntek a népek tengerében.) A félnomád fokig jutott előmagyarság tehát nem kelet, vagyis Ázsia, hanem nyugat felé tartott, párhuzamosan a közel-keleti és a közép-ázsiai civilizációk elmozdulásával, és végső hazájában, még az 1054-es egyházszakadás előtt, a nyugati kereszténységhez és feudalizmushoz csatlakozott, ezzel is biztosítva a hunokénál és az avarokénál tartósabb fennmaradását. A mai magyarság egész kiterjedt nyelvi-kulturális-faji rokonságának legnyugatibb leszármazottja, az uráliaknál délebbre, az altajiaknál és az irániaknál viszont északabbra települt, miközben végigjárta a gazdasági-társadalmi fejlődés csaknem minden fokozatát.

Az eurázsiai interkontinentális határhelyzet és az Európán belüli kelet-nyugati köztes középhegység egymásból következő, tartós, esetleg végérvényes *történelmi modellnek* vehető. Ezt szervesen egészíti ki a nem kevésbé tartós és fontos *észak-déli köztes* helyzet, és mindez, ami ebből következik. Az előmagyarság minden bizonnyal az időközben elterjedt területen széthúzó nyelvcsalád legdélibb tagja volt, az összefüggő erdőtakaró és mezőség határán, a síkság-dombság átmeneti övezetében, mindig folyókra támaszkodva. E földrajzi övezet tette lehetővé a vadászat-halászat szívós fennmaradását, az irtásos-kapás-kisállattartó, majd az ekés félnomád életforma kialakulását. E köztes helyzet eredményezte az iráni, majd a török népekkel való tartós érintkezést-együttélést-részleges összeolvadást is, ezzel együtt az ekés földművelés-nagyállattartás-kereskedelem és ipar kiegészítő fejlődését. Korai jellemzőnk volt a kereskedelmi célzatú *lovass vadászat*, és jóval később rabszolgatartó társadalmi szakasz "kihagyása". Míg a honfoglalást megelőző félezer évben jellemző volt az említett nyugatra való szakaszos költözés, ez nem párosult észak-déli irányú (kényszerű) ingamozgással, "pályankon" maradtunk egészen a Kárpát-medencébe való betelepülésig.

A kelet-nyugati, észak-déli kettős köztes helyzet nem jelentett visszavonulási területen lévő peremhelyzetet, mint amilyen pl. az obi-ugoroknak jutott osztályrészül, mindvégig a fejlődés fő vonalában maradtunk, közvetve-közvetlenül érintkezve a korabeli civilizációs központokkal, ám rövidebb-hosszabb időszakokra lemaradva a mindenkori élvonaltól. E fejlődési fáziseltolódás kezdettől máig némileg *negatív előjelű modell*nek tekinthető, tehát a lemaradás-felzárkózás is több évezredes "program", mely kedvező körülmények között majdnem teljesíthető, kényszerhelyzetekben viszont a leszakadás követi. E váltakozó, pozitív-negatív modell nem etnikus-nacionális sajátosság, hanem térségi: minden népnek közsorsa, mellyel évezredekken át érintkeztünk.

A magyarság meglepően tartós fennmaradását nem annyira a viharzónából való szakaszos kiköltözés, hanem a szinte klasszikusnak vehető fokozatos fejlődés és a vele járó változatos termelés, valamint az ennek megfelelő társadalomszerkezet tette lehetővé. Még az *uráli* körzetben váltotta egymást a kő-réz-bronz- és a vaskor, a zsákmányolás, kapás-ekés földművelés, a kis- és nagyállattartás, a hordanemzetség-törzs-törzsszövetség, és az utóbbiakon belül a társadalmi munkamegosztás is. A civilizációs központok fejlődésétől való elmaradást főként a hivatásos ipar kései jelentkezése, a városközpontok-városállamok hiánya okozta. Ennek következtében egyrészt könnyedén tagolódtunk be előbb az *onogur* (bolgártörök), majd a *kazár* törzsszövetségbe, az ipart és a városi lakosságot kezdettől szinte máig a befogadott "idegenek" pótolták. E negatívum is térségi-történelmi *állandónk*, hiszen nemcsak a vándorlás útvonala, hanem a Kárpát-medence is kissé megkésett fejlődésű térség: ez utóbbi az emberré válás, a tűz korai használatának *másodlagos* terepe, ahol a középső bronzkortól a vaskorig nyílt lehetőség a fejlettebb zónákhoz való felzárkózásra, majd sok idő elteltével *Zsigmond* és *Mátyás*, ill. *utóbb Ferenc József* uralkodása idején. A társadalmi munkamegosztással járó város-falu, ipar-földművelés felemás megléte ellenére, közvetlen környezetében mindvégig a magyar *társadalom* volt a legteljesebb, saját hiányait rendszeresen és tartósan idegenekkel pótolta, együtt élt, majd végleg össze is olvadt velük. Nemcsak a törzsszövetségi, hanem a feudális és a polgári magyar *társadalom* is ezt az utat járta. Ismét egy újabb több évezredes *modell*!

A városállami keretek hiányát, továbbá a hivatásos ipar gyengeségét esztünkben némileg pótolta a félnomád nagyállattartás viszonylag *korai* jelentkezése, amit az tett lehetővé, hogy sem az őshazák, sem pedig a Kárpát-medence nem esett messze a *domesztikációs központoktól*. Ezt is erőltetés nélkül sorolhatjuk a sok szempontból szintén köztes: félig nomád (pásztorokodó), félig földműves (paraszti) életformák közé, melyet a magyarok romantikából, az idegenek pedig lekicsinylőleg nomád jellegűnek vélnek. (A Kárpát-medencei szilaj-félszilaj állattartás és az alföldi tanyarendszer *nem* nomád maradvány, legfeljebb ha visszacsatolás, ellenben pl. keleties hőmeséink, a bőrfeldolgozás, nyeregkészítés, a szűr a ködmön stb. több joggal tekinthetők félnomád örökségnek.)

Nemcsak az őshazák és velük párhuzamosan az életformák váltakozása maradt mindvégig átmeneti-köztes helyzetben, hanem testi tipológiánk, társadalmunk

és szellemi kultúránk is. Ezek közül a csak kevéssé ismert tipológiát említem. Külső megjelenésünk két legjellemzőbb típusának elnevezése is utal az eredeti góccokra: az *uráli* maga is europid és mongolid nagyrasz keveréke, mely a markánsabb típusok miatt ma már alig mutatható ki; a turanid viszont mindig kapott keletről utánpótlást, így tájanként ma is akár harmad arányban jelen van, ám maga is régies europid és mongolid típusok keveréke. Esetünkben mindkét típus mongolid összetevői, más mongolidok is a dominánsabb jellegűekkel szemben annyira elhalványultak, hogy alig mutathatók ki. Vaskos tévedés tehát a magyarokat ázsiai mongoloknak tekinteni! Az időközben számbeli túlsúlyba került, csak viszonylag "újabb" típusok jellemzője a nem annyira a kevertségből adódó kettősség, mint inkább a hasonlóságból adódó nehéz szétválasztás, pedig egyiket magunkkal hoztuk, a másikkal itt keveredtünk. E típuspárok: pamíri-dinári, armenid-dinári, keleti-nyugati mediterrán, stb.; ugyanakkor mindezek egymás közeli rokonai is: a pamíri a turanidnak és az armenidnek, az armenid pedig a pamírinak és a dinárinak. Úgy tűnik, minden helyváltoztatás és keveredés ellenére is e köztes típuscsaládok egyedei elsősorban egymáshoz vonzódtak, egymással keveredtek, mert együttes számbeli túlsúlyukhoz képest minden egyéb típus (keletbalti, alpi, északi stb.) száma és aránya jelentéktelen. Tipológiánk köztes jellege tehát nemcsak interkontinentális értelemben kettős, hanem domináns típusai is külön-külön, beépítve újabb, csak Európára jellemző komponenseket. A több rokon számból való összefonódás kezdettől máig jellemzőnk, ha e tipológiai modell összetevői idővel meg is változtak. Az a nemesi szemlélet, mely szerint a lovasnomád törökök egyenes leszármazottai ők, a gyalogos uráli szolgáké pedig a jobbágyok, a hamis tudat tipikus esete, hiszen a honfoglaló nemzeti arisztokrácia és a köznép antropológiai típusai alig-alig különböztek.

Uráli őseink csaknem a kezdetektől idegen nyelvű etnikumok közvetlen szomszédságában éltek, nyelvükben-nyelvünkben több évezredes *iráni* hatás mutatható ki, ez egyúttal kulturális-vérségi-társadalmi-gazdasági hatást is jelentett. Minden bizonnyal az előmagyarság lakott a legdélebbre, a többiek északabbra, és míg ők azon a szélességi körön mozogtak nyugatabbra vagy keletebbre, elődeink pályán maradván tartós török hatás alá kerültek, csaknem el is törökösödtek. Mindenesetre az egyre halványuló uráli, s a régebbi iráni komponensek háttérbe szorultak a többszörös török hatás mögött. Nemcsak az idegen nyelvi környezet, hanem a belső többnyelvűség is sokáig jellemzőnk maradt, ezt még a bizánci források is emlegetik. A szókincsében folyton gyarapodó, a végén "győztesen" kikerülő uráli-finnugor-ugor nyelv *areálishan* és az együttélésekből adódóan is rokonságba került mind a honfoglalás előtti, mind pedig a Kárpát-medencében talált vagy ide beköltözött népekkel-nyelvekkel. Így a magyar nyelv nemcsak földrajzi-időbeli, hanem genetikai szempontból is talán a legtávolibb rokona az uráli nyelveknek, népeknek. A genetikai szemlélet sokáig elfedte, mennyi közös - talán legkevésbé nyelvtani - vonás van pl. a török és a magyar nyelv között, bizonyára hasonló a helyzet ős- és óiráni vonatkozásban is. A magyar társadalom etnikai-nyelvi szempontból egyaránt "kezdetől" nyitott volt, és a honfoglalás utáni egységes nyelv kialakulása

után is mindmáig az is maradt. (Az ún. ugor-török háború megrekedt a genetikus szemléletnél).

Már a korábbi őshazákban is merőben eltérő nyelvű (iráni-török-uráli stb.) népek éltek együtt, a honfoglalás is közös akciójuk volt. Maga a Kárpát-medence pedig földrajzi egység ugyan, de a belátható történelmi időkhöz etnikai szempontból mindig vegyes volt nyilván az is fog maradni. Esetünkben az itt élő népek mindössze néhány évszázados különbséggel költöztek be: a szlávok északról, a germánok nyugatról, a románok pedig délről, a magyaroknak "maradt" a hagyományos keleti folyosó. E medence *közepe* a kelet-európai táj egyenes folytatása, még a folyóközök is hasonlóak, nyilvánvaló tehát, hogy az etnikai-nyelvi szempontból meglehetősen összetett, ám kulturálisan annál egységesebb magyarság a Kárpát-medencének éppúgy a kellős közepét foglalta el, mint előzőleg a hunok és az avarok. E közép-európai és kárpát-medencei kettős középhelyzet kedvezett a belső (magyar) nyelvi egységesülésnek, és ezzel párhuzamosan az itt talált "idegen" szórványok beolvadásának, de az itteni régibb-újabb peremnépek mindvégig fennmaradtak. Az oly sokat emlegetett nyelvi elszigeteltség korántsem volt olyan erős, mint amióta politikai határok választják el a különböző népeket: az érintkezési felületeken általános és ki is munkált volt a kétnyelvűség, és ezek az igazán eltérő nyelvek *areális rokonságban* fejlődtek. Nem elsősorban a szókincs-szólások kölcsönös átadására-átvételére gondolok, hanem a nehezebben kimutatható hang- és mondattani, sőt nyelvtani "rokonságra", melyet a strukturalista nyelvészek csak legutóbb dolgoztak ki, és a néprajzi kutatók máig nem teljesen aknázhatták ki eredményeiket. Így pl. nyelvünkre oly jellemző névragozás a Balkánon, Kis-Ázsián, ill. Oroszországon át egészen Japánig húzódik, tőlünk nyugatra csökevényesen van meg, Távol-Keleten, Kínában és Tibetben egyáltalán nincs; s míg közvetlen szomszédságunk – a szlovákság kivételével – nyelveiben a névragozás fokozatosan elszegényedett, a magyarban az esetragok és az esetviszonyok valósággal megsokszorozódtak. A magyar és a szláv igekötői használat feltűnően közeli, a románban inkább nyelvújítási vívmány. Nyugat felé mutat a magyarban a honfoglalás után kialakult előre tett névelő, továbbá az ö és az ü hang, ha megvannak szomszédságunkban, feltehetőleg tőlünk vették át. A magánhangzók (használati) arányát tekintve, továbbá a mássalhangzók jésítése (kemény mássalhangzót kemény magánhangzó követ és viszont) szempontjából éppúgy térségünk közepén "állunk", mint kulturális szempontból is. (Nem ebbe a középzónába való betagolódás volt igazán nehéz, hanem az időről-időre visszatartott felzárkózás Nyugathoz.)

Ha a honfoglaló magyarság (rekonstruált) szókincsét tekintjük, meglepően gazdag: viszonylag fejlett földművelésre, állattartásra és iparra utal, hiszen parasztjainkat és (alán) iparosainkat is mindvégig hoztuk magunkkal. Ami pedig a társadalmat illeti, a törzsszövetségeken belül kitanultuk az államépítés módozatait, és a kazár modell követésével második ízben sikerrel önállósodtunk. Ezt a modellt váltottuk át idejében és sikerrel európai keresztény-feudálisra, ám a Nagy Károly óta kettévált Európa közepén helyezkedvén el, mindig is ki voltunk téve a keleties visszarendeződésnek, miközben görcsösen nyugathoz akartunk tartozni. Közbülső

helyzetünkéből következik, hogy a lengyelek-szlovákok-magyarok-horvátok területén végződik a Nyugat-Európára jellemző romanika, gótika, reneszánsz, barokk stb., közös feladat volt és maradt is mindmáig az oly sokat emlegetett felzárkózás. A magyarság etnikai-nyelvi-vallási és sok más szempontból is újra és majdnem végérvényesen közbülső helyzetben van: nincs még egy nép Európában, amelynek ennyiféle szomszédja lenne, valósággal a mérleg nyelvét tölti be, ami eleve a leg-hálátlanabb feladat. Önmagán belül nyelvi-kulturális szempontból egységes maradt ugyan, vallásilag azonban nem, így a szomszédokhoz-nemzetiségekhez való alkalmazkodást tovább árnyalja a saját és a szomszédság vallási megosztottsága. Ha számba vesszük a kereszténység *előtti* vallási szókincsünket, aligha lehet elfogadni az áttérés hallatlan nehézségeire való hivatkozást, valószínűleg éppoly túlzással állunk szemben, mint a földművelés-állattartás-letelepedés kérdésében, melyet főként szomszédaink szeretnének saját érdemüknek feltüntetni. (Igaz, mi viszont a Nyugat védőbástyája szerepét próbáltuk kisajátítani).

A történelmi Magyarország valóban Európa volt kicsinyben, a magyar népi kultúra pedig eurázsiai műveltség kicsinyben, benne egymásra rétegződve régi és újabb rétegek, melyek az évgyűrűkhöz hasonlóan vastagítják a fatörzset. A törzs azonban maradt: előbb az interkontinentális, majd az Európán belüli köztes helyzet, mely nemcsak egészében, hanem részleteiben is következetesen köztes jellegű volt és maradt. Évezredek óta nem tértünk el ettől a modelltől, legfeljebb az (átvitt értelemben vett) évgyűrűk vastagsága változott történelmi sorsunk hullámveréseiben. A látszólag oly bonyolult eredet-vándorlás-honfoglalás és betagolódás menete modellálva meglepően egyszerű és követhető, alighanem tartósan ilyen marad a jövőben is.

Budapest

KATONA IMRE

MODELLWECHSEL DER UNGARISCHEN VOLKSKULTUR IM LAUFE GESCHICHTLICHER EINGLIEDERUNGEN

Laut Ansicht des Verfassers ist das Ungartum ganz Eurasien im kleinen. Seine Ausgestaltung erfolgte an der Grenze der zwei Kontinente, in der unmittelbaren Nachbarschaft des zentralasiatischen sekundären Zivilisationszentrums, im Rahmen von wechselnden Stammesbündnissen und nicht von Stadtstaaten. Die Altmagyaren uralischer Sprache lebten zusammen mit verschiedenen iranischen, später mit türkischen Völkern über Jahrtausende, bzw. Jahrhunderte. Die sprachliche Kontinuität blieb also erhalten, doch die kulturellen und rassistischen Merkmale wurden immer stärker türkisch geprägt. Vor der Landnahme war das Ungartum ein ackerbautreibendes, halbnomades Volk von Großviehzüchtern; als es die Uralgegend verließ, wanderte es niemals ostwärts, sondern mit periodischer Langsamkeit stets nach Westen, in dem es der Bewegung der zeitgenössischen Zivilisationszentren (Byzanz–Rom) folgte. Es durchging alle sozio-ökonomischen Phasen, allerdings die sklavenhalterische Phase ausgenommen. Hier nun in chronologischer Reihenfolge die Stammesbündnisse, in denen die Altmagyaren lebten: bulgarisch-türkisch, anders: onogur (daher ihr Name in Fremdsprachen), sabirisch, kasarisch; das Modell des letzteren nachahmend verselbständigten sie sich nach einigen Versuchen und besetzten Ende des 9. Jh. das Karpatenbecken mit ihrer eigenen Stammesgemeinschaft. In dieser Region kamen bereits früher auch

die Hunnen und Awaren vor, vermochten aber auf die Dauer nicht zu bestehen. Dem feudalisierten und christianisierten Ungarum ist jedoch der ununterbrochene Fortbestand gelungen, obgleich es das Karpatenbecken ebenso nicht ausfüllen konnte, wie seine Vorgänger. Die Ungarn schlossen sich dem abendländischen Christentum an. Die Grundlagen der europäisierten Kultur, der rassischen Zusammensetzung und der Sprache blieben auch weiterhin ständig, auch der Lebensraum (Wald-Wiese-Ebene-Hügelland) war vergleichbar mit der Völkerstraße, die vom Ural zum Karpatenbecken führte. Bezeichnend von Anfang an war die völlig fremde sprachliche Umwelt, später auch die Vielfalt der Religionen und als Rahmen der Treffpunkt der drei klimatischen Zonen. Wichtigstes Charakteristikum der ungarischen Geschichte: Wechsel von Ort und Modell, zugleich ununterbrochene Ständigkeit.

IMRE KATONA

A ROMÁN PAP ÉS HIEDELEMKÖRE A MEZŐSÉGI FOLKLÓRBAN

Olyan jeleket tesznek ezek a román papok, hogy tüzet hoznak le az égből, hogy higgyék az emberek, hogy Istentől van. De nem. Ez mind a sátány műve. Nem Istentől. (Magyarborzás)

Bevezetés

Néhány évvel ezelőtt éjszakai órában egy erdélyi vegyes lakosságú kisváros, Torda főterén autóbuszra várakoztam. Az utcák néptelenek voltak, mindössze egyetlen személy, egy 60 év körüli férfi közeledett felém. Rámköszönt, s minden előzmény nélkül megkért, hogy üzzem ki az ördögöt a házából. Egy ideje a bajok sorozata zúdult a családjára. Felesége meghalt, anyósa viselkedése túrhetetlen, fia szófogadatlan. Első pillanatban meglepődtem kérésén, utólag azonban rájöttem, hogy az adott körülmények között nem volt szokatlan. A templom közelsége és szakállam miatt ortodox papnak vélt, s e papokhoz gyakran fordulnak ilyen kéréssel. Nemcsak a román anyanyelvűek, s nemcsak az ortodox vallásúak. Vegyes lakosságú, vegyes kultúrájú vidéken ilyen típusú kapcsolatra, kölcsönhatásra gyakran kerül sor.

Az utóbbi évtizedeknek a leíró szemantika és a strukturalizmus elvein módszerein alapuló adatfeltárásai (Jung Károly, Barna Gábor, Fejős Zoltán, Bosnyák Sándor) többször jelezték lokális kultúrelemek meglétét. Ezek egy része vegyes lakosságú vidéken, etnikai csoport integrálódásának színhelyén fordul elő (pl. Diószegi 1968, Barna 1981).

A gyűjtés hiányosságának, elfogultságának tulajdoníthatóan a *román pap* alakja szinte teljességgel ismeretlen a néprajzi leírásokban. A magyar hiedelemmonda katalógus számon tartja ugyan a *tudós papot*, hiedelemkörét azonban mindössze töredékekből építi fel (Bihari 1980). Ismertségét Bosnyák Sándor jelezte egy adattal a gyimesi, két adattal pedig a bukovinai magyarok köréből (Bosnyák 1977, 1982). Albert Ernő szintén a Gyimesből közölt néhány hiedelemmondát (Albert 1995). Valójában azonban nagyobb figyelmet érdemel, hiszen a romániai magyar népi kultúra egyik, a román kultúra részéről érkező hatásnak tulajdonítható legjellemzőbb sajátossága.

Magam néhány évtizede gyűjtök hiedelmet az archaikus kultúrát megőrzött, vegyes lakosságú, kétnyelvű erdélyi Mezősége. Néhány esetben volt alkalmam

jelezni, hogy ebben a közösségben a hiedelem napjainkig megőrizte évszázados funkcióit. A mágia helyet kap az állattartás, földművelés gyakorlatában, a hiedelemlényekhez kapcsolódó tudás (népi mitológia) pedig változatlanul a nyitott világ transzcendens élményét termeli újra. A hiedelem egyszerre a mágikus vezérlés eszköze, tudás és vallás. Itt, most mindössze a *román pap* hiedelemkörére térek ki.

A *román pap* a legtöbb román hívőt összesítő, hivatalos ortodox vallás lelkesze. A román ortodoxia a keleti kereszténység egyik ága. Romániában az 1940-es évektől az egyedül megtúrt vallás (volt). Templomai bizánci stílusban épültek-épülnek, belülről gazdagon díszítettek. Papjai családot alapítanak, a szerzetesek (kalugyerek) viszont nőtlenséget fogadnak. Szakállt viselnek. Gyakorlatukban, s erről az alábbi közlések meggyőzően vallanak, a mágiát is alkalmazzák. E szolgáltatást, fizetség ellenében, a más vallásúaknak is biztosítják.

A téma felgyűjtése nem jelentett nagyobb nehézséget, mint a népi vallásosság (hiedelem), mágikus gyakorlat egyéb területeinek megközelítése. Az évek során meggyőződésemmé vált, hogy a hiedelem ebben a kultúrában pótolhatatlan, intim tudás. Alkalmazzák az események értelmezésében, cselekvéseik megtervezésében, kivitelezésében. Minthogy azonban a tömegkommunikáció elitélően, pejoratív módon nyilatkozik e tudásról, s a hivatalos intézmények képviselői (lelkészek, tanítók) hol enyhébb, hol durvább módszerekkel próbálták felszámolni, ezért e tudás egyfajta népi ezotéria, rejtett, titkos, szimbolikus tőke. Az idegen előtti feltárása árulásnak minősül. Mihelyt azonban az idegen (a gyűjtő) lélekközelségre kerül, megszűnik a frusztráltság, s feltárul a félelem, a rettegés, a megbizonyosodást nélkülöző hit. Leírtam már, de újra ismételem: nem tudok lelkiismeretfurdalás nélkül beszélni erről a tudásról, ezekről a megnyilatkozásokról. Olyan nyilvánosság elé juttatom bizalmas beszélgetéseinket, amely esetleg más értékrendszerbe gyömöszöli őket.

A paphoz fordulás oka

Paphoz a legkülönbözőbb esetekben fordulnak. „Lopással, vagy bántattak, megverték valakit.” (Köbölkút, 83 éves férfi) „A paphoz komoly dógakkal mentek.” (Cegőtelke, 65 éves nő) „Mikor valami baj vót, hogy valami nyughatatlanság, nehézség vót. Na ilyenkor vótak s még olyanko is vótak, hogy fizették, miko akarták, hogy tegyük fel, hogy fiúra tették a gondjukat, s akkor amilyen formában meg akarták közelíteni.” (Magyarpalatka, 59 éves nő) „Betegség esetén is. De ha valamit loptak el, aztán mentek, fizettek a papnak, miséket. Hogy aztán kiderül. Az megvan most is, az a szokás.” (Mezőkeszű, 91 éves nő) „Én is nagybeteg voltam, élet-halál közt voltam, s elment a férjem.” (Szentmáté, 55 éves nő) „Már legyen vagy így, vagy úgy, mer vannak szerencsétlenek, aki például nyomorék, s nem él, se nem hal. S má kénytelen hogy valamihez fogjon.” (Nagysárcány, 63 éves nő) „Egyik azzal ment, hogy olyan, részeges a férje.” (Nagysármás, 44 éves férfi) „Egy asszony mindig féltette az urát, Hogy jár egy másik asszonyhoz.” (Detrehemtelep, 30 éves nő) „Azak a papak úgy meg tudják csinálni magát, hogy megunja a feleségit is, hogy maga csak civakodik, iszik és nem megy haza.” (Cegőtelke, 74 éves férfi) „Több pap van, amelyik eztet elolvassa az embernek, hogy hogy fog élni, milyen szerencsés lesz az élete s a sorsáról jóvendőnek.” (Fráta, 58 éves férfi)

Gyakorlatilag tehát a pap az egyéni, családi, gazdasági, közösségi élet bármely frusztrációs helyzetén segíteni tud, illetve az élet bármely területét megkérdezhető. Vázlatosan az okok a következőképpen integrálhatók:

az egyéni élet	<ul style="list-style-type: none"> –károsodása –károsítási szándéka –jóslás, tudakolás 	<ul style="list-style-type: none"> –egészség-betegség –nyugalom-nyugalanság –józan élet-züllöttség –a jövő -tudat hiánya –rontás <ul style="list-style-type: none"> –ember által –mitikus lény által 			
			a családi élet	<ul style="list-style-type: none"> –károsodása –károsítási szándéka –jóslás, tudakolás 	<ul style="list-style-type: none"> –a családalapítási képesség/képtelenség –a kíváncsától eltérő párvalasztás –frigiditás, impotencia –kicsapongás, hűtlenség –rendszeretlen élet –féltékenység –szeretet-szerelem hiánya –válás –hozzátartozó távolléte

Az ágrajz világosan leképezi a mezősegi ember életeszmenyét. A felsorolt tényezők azok az értékek, amelyek szükségesek az élet leéléséhez, károsodások pedig feszültséget, távlattalanság-érzetet kelt. Biztosításuk, ill. hiányuk kiküszöbölése egyszerre egyéni és közösségi érdek. Ezért nem szólják meg azt a személyt, aki paphoz fordul baja orvoslása végett, illetve ezért ítélik el azt, aki környezetét megkárosításáért fizet misét, tart böjtöt.

Ez a kép árnyalódik szegmentálódik, ha a helyzetet egy közösségben vizsgáljuk, Közösségi normához kötött, hogy milyen ügyel kell /lehet/ tiltott paphoz menni. Tudomásom szerint egyedül a székely cigányok körében van meg a következő szokás: „– *Leesküsznek*, hogy nem isznak. – Mennek, fizetnek egy csomót a román papnak, hogy csinál nekik misét, hogy esküsznek, hogy ennyi és ennyi idő alatt nem isznak több italt. – A feleségek zavarja, hogy menj, esküdj le, hogy ne igyál többet (...) – Nagy pénzeket fizetnek, hogy csinál misét nekik. S leesketi. S aztán jöttek ide s kínáltam. Le vagyok esküve.” (Gernyeszeg, 77 éves férfi, 74 éves nő)

A paphoz fordulás kontextusa

A cselekvés motivációja mélyen vallásos. Egy ambivalens meggyöződés húzódik mögötte. Különösen a román lakosságot jellemzi az a hit, hogy minden rossz az elszabadult, az emberi gonosztságot, a csapásokat kiváltó *dracu, satana, necurat* (ördög, sátán, tisztátalan) műve. Ezért gyakran a gonosztevőt is sajnálkozva nézik, mert akarata ellenére, a gonosz hatása alatt cselekszik. Másoldalról pedig az isteni gondviselésbe vetett hitet releválja a hiedelmkör, azt, hogy a gonosz megfékezhető, a baj korrigálásához isteni segítségre van szükség.

Minden közösségben tudnak 2-3 olyan papról, aki eredményesen dolgozik. Ha rendellenességet érzékelnek környezetükben, az asszonyok ezekhez a papokhoz irányítják a bajbajutottat.

A paphoz fordulás kvázi-nyilvánosságban történik. Az egyén előzetesen egyáltalán nem, esetleg néhány személlyel tudatja szándékát. Ugyanilyen okból távoli falu papjára esik a választás még akkor is, ha a faluban is dolgozik pap. A titokzatosságra különösen rossz, rontási szándék esetén vigyáznak. Egyébként, minthogy a cselekvés nem esik szankció alá, sem a róla való beszélést nem tiltja tabu, a hír általában kiszivárog, s a falu nyílt titka lesz, amelyről suttogva beszélnek. Olykor a hírt szándékosan verik dobra, s ilyenkor a helyzet stratégiai csapdaként fogható fel. A közösség feszülten figyeli a bajbajutott, börtölő személyt, családot, s annak függvényében, hogy ki hogyan viszonyul hozzájuk, következtetnek az illető személy ártatlanságára/bűnös voltára. A tettes maga is lelki terror alá kerül, a következményektől való félelmében önként jelentkezik, s kiegyezést ajánl fel, a szolgálat megszüntetéséért könyörög. E megtévesztéssel néha tényleges szolgálat nélkül is előugratják a tettetést, vagy megelőzik a bajt.

A paphoz forduló egyén a szolgálat, a börtöl letelte után maga is nyilvánosan nyilatkozik útjáról. Vonaton, autóbusszon utazva például az alkalmi ismerősök közötti beszélgetésekben ez egyik „forró” téma. Mind a maguk személyes, mind falusfeleik eseteit „kiadják”. E beszélés egyaránt betölti a konkrétum logikáján alapuló létértelmezés és a szórakoztatás funkcióját. S mind a beszélő, mind a hallgató részéről a működő értékbasis kinyilvánítását és konfrontációját valósítja meg.

A román paphoz fordulás a közösség szemében nem minősül felekezeti hűtlenségnek, hitetlenségnek. Így a protestánsok is gyakran igénybe veszik az ortodox szolgáltatást. A szolgálat nem teszi szükségessé az átkeresztelkedést (habár súlyos esetekben erre is van példa), sem a vallásos szertartásban való (huzamos) részvételt.

Paphoz általában a család nőtagjai fordulnak. Ha a baj megtörténik, elsősorban, ha teheti, maga a károsult, ha nem, közeli hozzátartozót (anyát, lányt, nagynénit) kér meg erre. Ritkábban férfi is vállalkozik, ráveszi magát a pap felkeresésére. Ha a károsult tiltakoznék a szolgálat ellen, tudta nélkül kerül sor a szolgálatra.

Aki még nem járt papnál, az tapasztalt ismerősét, hozzátartozóját kéri meg arra, hogy elkísérje. Sőr arra is van példa, hogy többen összetársulnak, s kocsival szállítatják el magukat a kiválasztott paphoz. „Én is vittem. Fe kellett menni Bábolna felé... Az egyik, ahová vittem ezeket a román asszonyokat s a másik ide Miculába. – Miért mentek? – Egyik azzal ment, hogy olyan részeges a férje. Csináltassanak szluzsbát, hogy a Jóisten büntesse meg azt, akire haragszunk.” (Nagysármás, 40 éves férfi)

Az említett esetekben *paphoz mennek, román paphoz mennek, papakhaz járnak, szógálatot csináltatnak, szluzsbát (szolgálat) csináltatnak, szógálatot fizetnek, misét fizetnek, börtölnek, rábörtölnek.*

A pap

Egyetlen eset, egy református pap kivételével a szertartást román papok végzik. „A magyar pap nem”. (Cegőtelke, 74 éves férfi) „A román pap az fogantatosabb.” (Köbölkút, 68 éves férfi) „Nem mindegyik tud a román papak közül se.” (Cegőtelke, 65 éves nő)

A válaszok szerint három kvalitással kell rendelkezni a papnak: felkészült („*Akinek nem hivatása, nem tudja, hogy mit tesz az, nem szabad, hogy azt felvegye, s azzal foglalkozzék.*” Magyarpalatka, 82 éves férfi), idős, tapasztalt legyen („*Inkább az ilyen idősebb papakhaz... A mostani fiatal papakat úgy veszik, hogy nem elég komolyak.*” Magyarpalatka, 59 éves nő), könyve legyen. („*Van, amelyiknek van könyve. Nem akármelyik román papnak van. Van, aki csak szógalatot csinál, könyörög.*” Köbölkút, 68 éves férfi)

Valójában a pap alakja ambivalens. Közvetítő Isten és ember között, de ugyanakkor hatalma van a gonosz felett is. Tudásával megfékezni is, aktivizálni is tudja ez utóbbit. Segíteni és ártani tehát egyaránt tud. Ezért megítélése sem egyértelmű. „Ez nem ördögös dolog, ez vallásos” – hangzik el gyakran védelmére. A fekete mágia alkalmazása miatt azonban sokan borzadnak tőle. Egyik adatközlő indoklása: „Nagyon sajnós. Most például az Úristen hogy veszi aztat, hogyha én elmegyek egy paphoz és megmondom, hogy maga tartozik tízezer lejje, s én kérem aztat, hogy az Isten büntesse meg, hogy mé nem adja meg nekem azt a pénzt. Hát eztet most má az Isten tervezi? Hát nem szabad ilyesmiket csinálni. Én ellene vagyok, hogy elmenjek a román paphoz, hogy csináltassam meg. Vagy, hogy az Isten vegye e, ami a legkedvesebb a házba. Vagy ilyesmit.” (Gernyeszeg, 70 éves férfi)

A szógalat

A beszámlolókból két szertartástípus körvonalazódik.

Első esetben az egyén elmondja jövelele okát/célját. Az aznapi páciensek a déli misén közös templomi szertartáson vesznek részt. A pap itt olvassa fel, milyen ügyek megoldását terjeszti Isten elé. Elég csupán lefizetni a szógalatot, a misén való részvétel nem kötelező. A szógalatnak nagyobb a hatása, ha egymás után, egymástól függetlenül három pap végzi el, vagy ugyanaz a pap három misét végez. („*Három mise kell egy imához.*”) Ha az eredményre rövid időn belül van szükség, különböző településeken két, három vagy kilenc pap imádkozik egyidőben ugyanazon célért.

Második esetben a szertartás individuális jellegű. Az adatközlők gyakran említik, hogy a tehetséges papoknak nem is kell elmondani a jövelele okát, a páciensre ránézve megmondják nevét, életkorát, hogy vállalják-e vagy nem a segítséget. A beszélgetésre és a szertartásra olykor a szentélyben kerül sor. A pap könyvet használ, vagy az imát/átkot olvassa innen, vagy a kár okozóját tudakolja meg belőle. Egyik adatközlő szerint apró cirillbetűs könyv, elől fekete, hátrább piros betűkkel nyomtatva. Mikor saját kezével felnyitotta a könyvet, születési dátumához nyílt ki. Egy másik beszámloló: „Van olyan pap is, akinek van egy könyve, egy nagy könyve... abból kiolvassa, hogy milyen... Elmondja, hogy milyen betegsége van, s

azután ő kiolvassa s lemondja, hogy ez mutatódott... Nem tudom, logia, vagy minek mondják. Pravila.”¹ (Magyarpalatka, 59 éves nő) Ketten is a legfélelmetesebb könyvként a „Setanie Marie, Vasile”-t, „Cetanie lui Marie, Vasile”-t említik². „*Ahaz nem szabad hozzányúlni, csak az, akinek nincs... csak ő s a felesége, semmi más egyebe nincs.*” (Nagysármás, 82 éves férfi) Ketten is azzal magyarázzák két pap gyerekeinek fogyatékoságát, hogy a tiltás ellenére is használták a könyvet, s ez hatott ki utódaikra. Ketten pedig azt részletezik, hogy miközben nekik olvasott, imádkozott, a papról ömlött a veríték.

Mindkét szertartásnak egyéb összetevői is vannak. A páciens a beteg egy vagy három ruhadarabját is magával viszi, amire a pap szintén ráolvas, s ezt a böjt, a szolgálat végeztéig a betegnek viselnie kell. A beteg embernek szentelt vizet/kenyeret is küldhet, a megrontott állat részére pedig vízre /lisztre/ korpára olvas. Szentelt vizet ajánlhat a lakás, a gazdasági épületek behintésére is. Ugyanakkor a böjt, a szolgálat idejére imát is írhat elő.

Több mise esetén ezekre napi vagy heti egy alkalommal kerülhet sor.

A böjtöt a károsult, vagy egy/több hozzátartozója vállalja fel. Az adatközlők heti egy, két, három böjtöt említenek. A heti egy böjtire sor kerülhet a baj megtörténtének napján, bármely kijelölt vagy kiválasztott napon. Leggyakoribb a keddi, szerdai, pénteki és szombati böjt. („*A keddi napot, úgy mondták, hogy az irigyek napja. (...) A szombat a halottak napja.*”) Egy adatközlő három egymásutáni napon tartott böjtöt. A pap, belátása szerint, 3, 4, 9, 10 napi böjtöt ír elő leggyakrabban. A böjt felfogadója viszont addig folytathatja, amíg a várt eredmény bekövetkezik.

A könnyű böjt félnapi étel- és italtilalmat jelent. Délután olajjal készített étel fogyasztható. A nehéz böjt egész napos, a nap lenyugvásáig, a csillagok feljöveteleig tart. Hatásos, ha ez idő alatt az egyén semmit nem fogyaszt, a szentelt kenyér, vagy egy karéj kenyér és egy pohár víz azonban megengedett. A zsíros étel fogyasztása tilos. A legszirorúbb böjt idején a gazdaság állatai is koplalnak, az egyén pedig nem hagyja el a házat, nem beszél, csak imádkozik. A böjt idején a házból, az udvarról semmi sem adható ki.

Egyik adatközlőnek a pap kilenc napi böjtöt írt elő. Az idő csökkentése céljából nyolc családtaggal együtt egy napon „tudta le”. A hatás nem maradt el.

A szolgálat feltétele, leállítása, következménye

A pap a páciens jelentkezésekor eldönti, hogy vállalhatja-e az ügyet vagy nem. Ha meg van győződve a páciens vétkes voltáról, vissza kell utasítania. „A pap miko kinyissa a könyvet magának, meg is mondja. Hogy tarthat vagy nem tarthat, hogy szépen menjen haza. Megmondja, du-te frumos acasă³, maga nem tarthat semmit. –Szóval a román paphaz én elmenyek, és én tartak valakire, ha nem az,

¹ pravilă – törvény

² cetanie – ráolvasás, ima (?)

³ Menj szépen haza.

akire én tartak, nem vállalja. Tudja. Elutasítsa. Nem szabad hogy tartsam én is réa s ő is mind réám. –Neki megmutatkozik. –Miko kinyissa a könyvit, neki megmutatkozik.” (Cegőtelke, 74 éves férfi, 65 éves nő). Ha a pap ennek ellenére is vállalja a mise elvégzését, az „átok” vagy rá, vagy páciensére száll vissza. A szövegkorpuszban több olyan történet is olvasható, amely a pap vagy a mise megrendelőjének szenvedését, „bűnhődését” részletezi. A pap ruháit szaggatja magáról, a mise rendelője pedig örülten jár, haját kibontja, tépi, könyörög a megvádolt személynek, „mezítelenül beleült a váluba, mind akinek elment az esze”.

Ha a várt eredmény bekövetkezik (a beteg meggyógyul, a kár megtérül, a károsító jelentkezik), a szolgálat „leállítható”. Ilyenkor a pap a misét, a károsult a böjtöt félbeszakítja.

A szolgálat következményeként a halált, a bomlott idegállapotot, a betegséget említik. („Állandóan nyugtalan volt.” „Aki hibás vót, megdagadatt, megkékült, mind a posztó, úgy nézett ki, mind egy tízliteres hordó. Hogy repedett ki, nem fért a koporsóba.”)

Többször történik utalás a végzetes kimenetelű szertartásra, az *afureseniere*, *furăseniára*. E szó magyar jelentése a ‘kiátkozás’, s maga a cselekvés halálos következménnyel jár. Ezzel kapcsolatban idézek néhány szöveget: „Régebb hallattam, hogy csináltak furăseniát. Măma az nem pap, aki csinálja. Régebb hallattam, hogy adtak furăseniát a fôdekér.” (Szentmáté, 80 éves nő) „A románok csinálják az afureseniet. Azt mondják, az halálra megy. – Az a fekete mise.” (Magyardécse, 60 és 70 éves nők) „Akármelyik pap. De úgy hallattam, hogy mostanába nem vállalják az ilyen áfurészényiát, nem akarnak halált. Magyarakná nem hallattam, hogy beszéljék.” (Felsődetrehem, 30 éves nő)

A hiedelemkör morfológiai elemzése

Propp morfológiai módszerének (Propp 1928/1975) Beneš által adaptált változatát (Beneš 1978) alkalmazva írható le mind a hiedelemkör, mind az egyes mondák morfológiai szerkezete.

A hiedelemkör alapfunkciója, akárcsak minden tudományos ember köré szerveződő hiedelemkörnek, a K (R-nek démoni erővel való megjelölése) funkció. Ez az a funkció, amely R-t D-vé alakítja, s amely ugyanakkor elhatárolja a tudós embert a természetfeletti lényektől. Ez a funkció azonban a mondákban implicit módon van jelen. A pap mágikus erővel rendelkező lény, szimbóluma tehát a D **leaz**. A hiedelemkör egyéb funkciói:

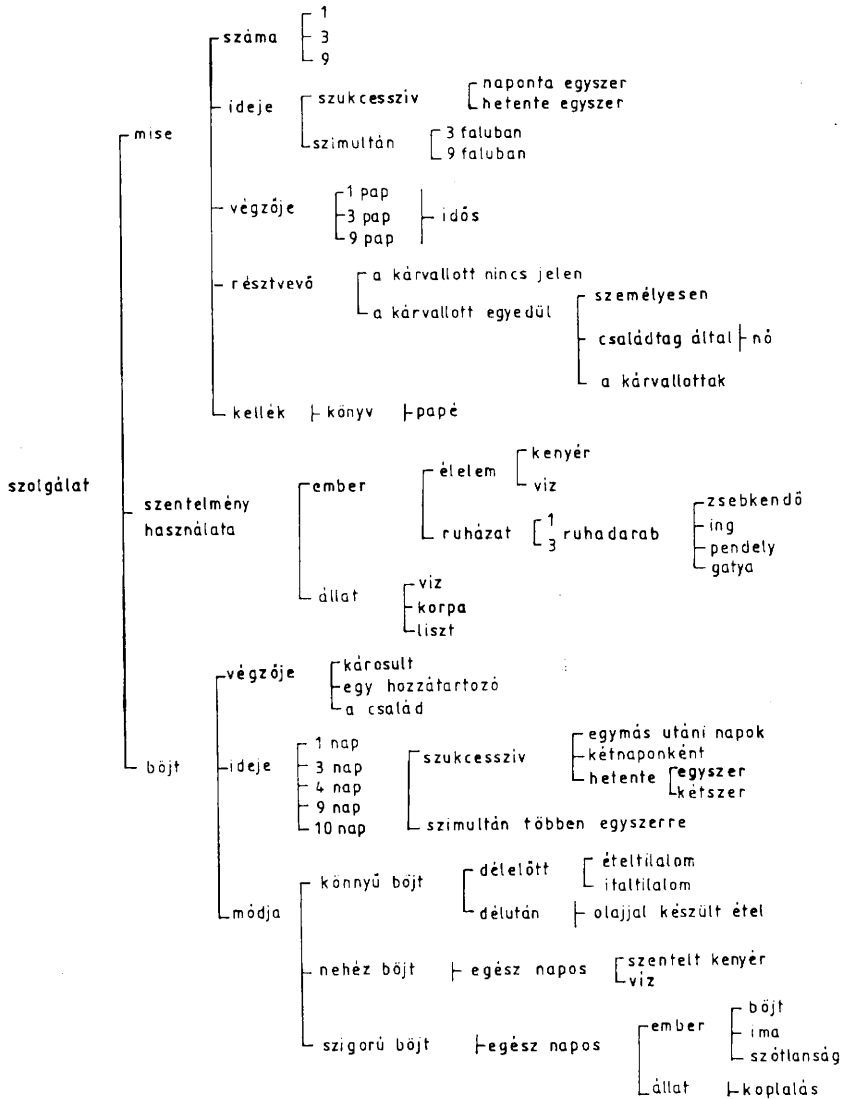
- D⁺ D (pap) segít R-en
- D₂⁻ D (pap) megbosszulja magát
- R₂⁻ cselekedete miatt R (károsító) bűnhődik
- R₄⁻ R (károsító) megtámadja R-t

C₂^D D (pap) tanácsadója, segítőtársa R-nek

S₂ R-nek (károsult) D-től (tisztátalan szellem, rontás) való megmentése démoni cselekedet alapján

E funkciók a hiedelemkör globális funkcióképletét alkotják.

A hiedelemkör szemantikai modellje

A konkrét hiedelemmondák azonban csak részlegesen realizálják a globális képletet. Lássuk egynéhány konkrét monda funkciószerkezetét.

1. Úgy történt, azér hiszem eztet, mer láttam,	i	kiinduló helyzet
nagyanyámnak miko evesztet a húsvágógépje, nagyapám kalapja s a kolbásztötő.	R_4	R-nek R-rel kapcsolatos funkciója
Megkérdezte a családjátó, hogy melyik vitte e. Egyik se vállolta, me nem vitték e. Na jól van, fiaim, ha nem vittétek e, hazahozza, aki evitte.	b_2^-	a tolvaj iránti sikertelen érdeklődés
Zsoltárt imádkozatt	L	imádkozás
és a paphaz járt, misét szolgáltatott, hányodik misére, arra má nem emlékezek, me nem érdekelt engemet,	C_2^D	a pap a segítőtárs
de elég az, hogy akko miko hazahozták, na gyertek, nézzétek meg, hová tették le a húsvágógépet és amit evittek. úgy erre emlékszek.	\overline{DR}	az erők kiegyensúlyozottak
2. Most nem is rég történt, hogy egy asszony mindig féltette az urát. Hogy jár egy másik asszonyhaz. S ement, s nem is tudam, mit csinált,	i	kiinduló helyzet
megcsinálta	C_2^D	a pap a segítőtárs
hogy jöjjen haza, vagy mi is legyen vele, legyen beteg, s jöjjen haza s neki mondja meg, hogy trábált azza az asszonnya s ő a hibás.	R_4^-	R megtámadja R-t
És eltelt az a hat hét, a szolgálat, és a hat hétre azt mondják, hogy olyan rosszul lett az asszony.	§	összekapcsoló elem
Kibontatta, me kontya vót, kibontatta a haját s olyan vót, mind bolond asszony. Rászállt az átok, me az ember nem vót hibás.	T_1	bűnhődés az alaptalan varázslás miatt

A hiedelemkör mondái leggyakrabban a következő funkcióképletet alkalmazták:

D^+ (D segít R-en)

S_2 (a pap meggyógyítja a megrontott R-t)

$R_4^- C_2^D R_2^-$ (R megtámadja R-t; a károsult tanácsot, segítséget kér a paptól; cselekedete miatt a károsító bűnhődik)

A történetek legtöbbször két epizódból állnak. D (boszorkány, pap, csinál-mány) segítségével R megrontja R-t. Ezután R a paphoz folyamodik segítségért, aki feloldja a rontás alól, a károkozó bűnhődik.

A szövegek tipológiája

A román papról szóló közlések egyik része atipikus szövegnek minősül. Ezeket az adatközlő egy, a gyűjtő által teremtett és irányított helyzetben, a gyűjtő kérésére szerkesztette. E szövegek interpretáló jellegűek, s azt az implicit tudást hozzák felszínre, amely a népi közösségen belüli tipikus beszédhelyzetben nem verbalizálódik, de amely a papról való beszélés kognitív háttérét, értelmezési horizontját képezi. A hiedelemkör implicit háttérének a következő tételek tekinthetők:

1. A román papok a transzcendens erő aktivizálói.
2. Kérésre (fizetség ellenében tanácsot adnak/misét szolgáltatnak) böjtöt írnak elő.
3. A szolgáltatás által a hiányzó információ birtokába lehet jutni (elégtételt lehet szerezni) a hiányt, a bajt meg lehet szüntetni) kárt lehet okozni.

Ezek az atipikus szövegek műfaji szempontból a dite szintjén állnak. A hiedelemkör ismertetésekor információkészletüket felhasználtam, közlésüktől viszont – terjedelmi okokból – eltekintek.

Tipikus szövegnek a papról szóló hiedelemmondákat (fabulat, memorat) tekintem. Ez az a szerkesztési forma, amelyben természetes körülmények között a román papról beszélnek. A mondák a román paphoz járás mellett a hiedelemkör másik elsődleges kontextusát alkotják.

A katalógusba besoroltam minden olyan epikus konstrukciót, amelyben szereplőként a román pap előfordul. A mondakör kollektív, általános jegye tehát a *dramatis personae*, a típus klasszifikátora pedig a pap akciójának valamely jellemzője (motiváció, finalitás, eredmény). Eszerint külön típusba kerülnek a pap által kezdeményezett akcióról (1-3. típus), a pap bűnhődéséről (4. típus), a pap kérésre történt ténykedéséről (5-7. típus), a papra való hivatkozás alapján végzett tudakozásról (8. típus) szóló történetek.

A hiedelemkört Bihari Anna mondakatalógusának (Bihari 1980) rendszerébe illesztettem. Helye a *Természetfeletti (mágikus) javakkal és erővel rendelkező emberek* fejezetben van, az *Egyéb tudományos emberek* kategóriában. Jelzete tehát L/10./VII. A típusok lebontásánál Bihari Anna számozását nem vehettem figyelembe, ugyanis az itt szereplő két rekonstruált típus nem képviseli a mezőiségi hiedelemkör szerkezetét.

A tipológia szerkezete a következő:

L/10./VII. Román pap

1. A pap erejét fitogtatja.
2. A pap bosszút áll az őt ért sérelemért.
3. A pap lányokat keres, hogy férjhez adja őket.
4. A pap bűnhődik/az átok a papra száll vissza, amiért ártatlan ember ellen végzett misét.
5. A pap kérésre a megrontott/kárt szenvedett emberen segít.
- 5.A Tanácsot ad.
- 5.B Mise/előírt bűjt által segít.
- 5.B/a Eltávolítja a visszajáró halottat/tisztátalant.
- 5.B/b Beteget gyógyít.
- 5.B/c Rontást visszafordít.
- 5.B/d Hírt szerez távol levő hozzátartozóról.
- 5.B/e Egyéb segítség.
6. A pap kérésre ártatlan ember ellen tart misét/ír elő bűjtöt (megront). Visszautasítja a szolgálatot.
- 6.A Az ártatlan ember szenved/meghal.
- 6.B A rontás visszazáll a kezdeményezőre.
- 6.C A mise hatástalan.
- 6.D A pap elutasítja a szolgálatot.
7. A pap kérésre a bajt/kárt okozó ember ellen tart misét/ír elő bűjtöt (büntet).
- 7.A A bajt/kárt okozó ember szenved/meghal.
- 7.B A kár megszűnik.
- 7.C A baj/kár okozója szenved, és a kár megszűnik.
- 7.D A pap mise/előírt bűjt által kideríti a károkozó/tettes kilétét.
8. A kárt vallott ember bűjtre/misére hivatkozva fedi fel a tettes kilétét.

A hiedelemkör biológiája

A hiedelemkör hagyományos jellegére utal „kiforrottsága”, belső szervezete és egyéb hiedelemkörökkel való kapcsolata. A morfológiai elemzésből kiderült, hogy a hiedelemkör megkötött néhány alapfunkciót, és állandósult néhány olyan epikus klisé, amelyre a hiedelemmondák ráépülnek.

Szükséges viszont arra is kitérni, hogy a hiedelemkör az affinitás törvényének hatására milyen hiedelmekkel alkot alkalmi vagy lokális kapcsolatokat.

A román pap alakjához legközelebb áll a boszorkány, a varázsló, a javasasszony. Ez utóbbi személyek szintén emberfeletti, mágikus erővel rendelkeznek, s hozzájuk is hasonló esetekben fordulnak segítségért. A tehén tejének visszahozása, a visszajáró szellem, a tisztátalan eltávolítása, a szerelmi mágia az említett tudományos hatáskörébe is tartozik. E lények nem rivalizálnak egymással, segítségük igénybevétele fakultatív vagy szimultán módon történik. A bajbajutottak esetén ként hol paphoz, hol javasasszonyhoz fordulnak, hol pedig egyidejűleg veszik igénybe szolgálataikat. Ez utóbbi esetre a szövegkorpuszban több példát is találunk.

A hiedelemrendszernek a népi vallásossággal való összekapcsolódására nem ez az egyedüli bizonyíték. Más alkalommal is jeleztem már, hogy a köztudatban egyre több hagyományos hiedelemlény integrálódik a *tisztátalan*, *ördög* kategóriá-

ba. S e terminusok egyértelműen vallásos értékrenden alapuló klasszifikáció termékei (Keszeg 1994).

A pap és az említett lények hiedelemkörei azonban nem teljes mértékben fedik egymást. A pap hiedelemkörében például az állattartás mágiája mellett nem jelenik meg az agrármágia, mint a boszorkány esetében. Hasonlóképpen szórványosabb és redukáltabb a pap mantikus gyakorlata, mint a javasasszonyé. Továbbá, alapvető eltérés van az alkalmazott technikában. A pap a vallásos kultúra tárgyi elemeit és szövegeit használja fel, a boszorkány és a javasasszony pedig kizárólagosan a mágia elveit, eljárásait, szövegeit és tárgyait. Hogy e viszony a továbbiakban hogyan alakul, melyik hiedelemkör milyen mértékben jut dominanciára, azt a kultúra organikus fejlődése dönti el. A mitológia alakulástörténete azt bizonyítja, hogy azonos funkciójú hiedelemlények nem maradnak meg hosszú távon egymás mellett, vagy funkciómegoszlás által specializálódnak, funkciókörük megoszlik, beszűkül, vagy pedig valamelyiküknek teljesen át kell engednie a terepet a győztes lénynek. A Mezőségen így hasadt a lüderc (ördögszerető és segítő) hiedelemköre két szférára, s önállósodott a *lüderc* (szerető) és az *ördög* (segítő lény) alakja. Hasonlóképpen van példa a sorvadásra. A romániai magyar nyelvterületen a magyar és a román vihardémon, a garabonciás és a solomonár egy ideig egymás mellett élt. Néhány évtizede azonban a kultúra ökonómiára való törekvése, s a román mitológia állandó hatása teljesen felszámolta a garabonciás hiedelemkörét (Keszeg 1994a)

A magia innaturalis művelése népi közösségben a javasember hatáskörében mentődött át napjainkig. A Mezőségen rögzített szövegek viszont azt jelzik, hogy az ortodox papok szintén alkalmazzák mind a halott-, mind a démonidézést és -űzést. Más alkalommal szeretnék kitérni arra, hogy a középkor során művelt fekete mágiának a Mezőségen milyen (szórványos) népi megfelelői bukkantak elő.

A kontaminálódás sajátos esetét bizonyítja egy nagysármási közlés. A cseberbenezés Erdély szerte ismert hidromantikus tudakozódó eljárás (Keszeg 1992). A lopás utáni hat hétben a károsult ezzel az eljárással tudakolhatta meg a tolvaj kilétét. A szertartást az utóbbi időben egyre gyakrabban végzik a vasárnap délelőtti mise idején. Az említett közlés pedig arról tudósít, hogy a cseberbe töltött víz is a paptól származik.

E gondolkörben a román papról szóló szövegek két típusára szeretnék még kitérni.

Az alakulóban (formálódóban vagy szétesőben) lévő hiedelemkörök gyakran termelnek konfúz, besorolhatatlan szöveget. Ezeket a hiedelemkör regens elemének (esetünkben a pap alakjának) hiánya, valamely szubordinált elem domináns volta jellemzi. S minthogy a szubordinált elemek több hiedelemkörben előfordulhatnak, a szöveg megfeneklik két hiedelemkör határán, s hovatarozásának megállapítása problematikussá válik. Ezek a szövegek a hiedelemkör azon perifériáját alkotják, amely a működő hiedelemrendszeren belül a hiedelemköröket lazán egymáshoz köti, s közeget biztosít az elemek áramlásának. A román pap hiedelemköreinek gazdag periférikus anyagából szemléltetésképpen egy olyan történetet köz-

lök, amely az epikumot a hiedelem szférájából profán szférába lendíti. A szövegformálás során a hiedelemmondát létrehozó centrifugális erő megszűnik, a centripetális erő egy más centrum felé sodorja el a szöveget. (Előzmény: a faluban törvénybe ütköző dolgot követtek el.)

„S akko réáfogták V. B.-ra. Igaz, így vót, te Piroska? (Piroska: – Há hogyne.) S akko a felesége hozzáfogott böjtölni, hogy az Isten derítse ki, hogy ki vót. S kihozták a kutyát. (Piroska: – A nyomozókutyát.) Aztán a kutya elment ehhez a családhoz. Kapart az ajtón, hogy nyissák ki. Mikor kinyitották az ajtót, csak bámult a kutya, nem ugratt reá egyikre se. S akko aztán kiderült más évrre, a fiak, a középső fia, valahol ismét lopott s... –Mégfogták s akko bévallotta, hogy bément oda a verondára s levetkezett. (A kutya ezért nem tudta követni.) – Igen. – Sze szinte mi is nyavalyát kaptunk. Tetszett látni, hol lakunk. Ahogy jött, végig a kerteken, feljött nálunk is alol a kertig. Úgy adta az Isten, hogy nem jött fel, hát nyavalyát is kaptunk volna, ha a kutya feljött volna. S aztán meggondolta magát s ment a V. B.-hoz. Úgyhogy nekifogott böjtölni, misézni s aztán kiderítette az ártatlanságokat. Meg is hótt az a Bernát. Nem is csodálom.” (Magyardéce, 60 és 70 éves nők)

Az előzőekben többször szó esett arról, hogy a román pap megítélése nem egységes. Azon túl, hogy helyeslik vagy ellenzik ténykedését, igénybe veszik vagy nem szolgálatait, a róla való beszélés egy más magatartást is feltár. A kultúra alakulásának egyik szabálya az, hogy tartalmi, formai sajátosságainak „felfutása” után kitermelődik annak paródiája. A paródia kétségbe vonja az értelmezés, az értelmezés (statisztikai-formai-szerkezeti) megformálásának egyedül helyes, érvényes voltát. E jelenséggel ritkán ugyan, de a román pap hiedelmekörének gyűjtése során is találkoztam. Az alábbi történet a hiedelemmondák hangulatteremtésével, epikus sémájával indul, s végül papellenes csattanót kap. „Miko az emberem beteg vót, tényleg akko rosszul vót. Na, menjünk, menjünk Cristurenibe a kálugár paphoz⁴. Lássuk, mit mond az.

– Melyik Cristureni?

– Kolozsvártól még 13 km felfelé. Kellett menjünk a kurszávol. S elmegyünk egy másik asszannyal, annak is a leánkájo...

– Hamarább az én emberem vót. Hamarább ő vót.

– S kellett vinni egy csukat, egy fekete csukat. S akko elvittem én.

S ő maradatt, Sári az emberemme, s elmentem én avva az asszonnya. Má miko ementünk, meg is mutassák, hogy itt lakik. A főtértő nem messze lakatt ez a pap. Na menjünk bé. Ha má pap vót, én bémentem nyugodtan. Nem féltem. De előttünk vót még kettő. Mind innét Szovátról, azok is elmentek. Az, akinek vót ura, de jártok fére más emberre. Nem elégedtek meg az ók urakka. Azakat összeszidta. Hogy tük, a kurvák, jöttek ide, hogy én tegeyelek rendbe, igazítsalak meg, amé tük kurvák vattak. Na most né pucoljatak ki a házbó. Na mejek én, s azt mondja nekem, neki ott vót az ágyo, ült az ágyon. Jó hosszúra vót az asztal elől, s kűdett, hogy üljek le a székre. Ahogy mentem, lehet, nézett utánam, egy fazék vót az ölibe, tollú, s a tollúba tojások. Azt a tollút ott a tojások közt mind tépte. De a fejít nem emelte fe, hogy nézzen ingemet. S úgyhogy tényleg, nem tudta, magyarázzo nekem, ahogy a tyukat elvette, amit kellett hogy hozzak, hogy magának a férje nagy beteg. Mondam, igaz. Azt mondja...

– Nem könyvben nézte?

– Nem, abba a fazékba, amelyikbe tépte a tollút. S azt mondja, van magának sok gyermeke. Mondtam, van. Azt mondja, van leányo is. Van. De a leányo má 15 éves. Mondam, nem igaz. Így né még az ujjamma rá is mutattam, nem igaz. Most, mondam, hazudatt, má csak öt éves a leányom. Azt mondja, ingemet összetévesztett. S azt mondja, én magának nem tudak mondani semmit. Mondam, miért. Azé, me maga nem hiszen bennem. Nem is hiszek. Ha így beszél, hogy higgyek. Azt mondja, egész nyugodtan menjen dógára, me nem tudak mondani semmit. Semmit, semmit. Me aki nem hisz,

⁴ cālugăr – barátpap

csinálhossák akkáhogy meg, ha az ember nem hisz, nem fog. Egyáltalán. Ha boszkányitura,⁵ akárhogy legyen, nem fog hozzájo, ha nem hiszen. Mondták, hogy ez abból élt. Hozta bé a tyukakat, récéket Kolozsvárro s adta el. Akik ott vótak, szovátiak, mindegyiknek mutattam, na lássátok a cristureni-i papat.” (Magyarszovát, 53 éves nő)

Kolozsvár

KESZEG VILMOS

IRODALOM

ALBERT Ernő

1995 *Boszorkányos dógok. Gyimesi csángó hiedelemmondák, hiedelmek.* Sepsiszentgyörgy

BARNA Gábor

1981 *A nora. Egy szláv eredetű hiedelemlény a magyar néphitben.* Ethn. XCII. 413-435.

BENEŠ, Bohuslav

1978 *Fehér-Kárpátok vidékén gyűjtött hiedelemmondák morfológiai elemzése.* Folcloristica 2-3. 221-249.

BIHARI Anna

1980 *Magyar hiedelemmonda katalógus.* Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 6. Budapest

BOSNYÁK Sándor

1977 *A bukovinai magyarok hitvilága.* Folklór Archívum 6. Budapest1982 *A gyimesvölgyi magyarok hitvilága.* Folklór Archívum 14. 68-157. Budapest

DIÓSZEGI Vilmos

1968 *A palóc etnokulturális csoport határa és kirajzásai. (Az égitest evő mitikus lény, a markoláb elterjedésének tanulságai.)* Népi Kultúra – Népi Társadalom I. 217-251.

KESZEG Vilmos

1992 *A cseberbenezés. Egy mezősegi hiedelem eredete és szemantikája.* Néprajzi Látóhatár I. 70-80.1994 *A mitikus lényekkel kapcsolatos terminológia klasszifikációs elvei.* Művelődés XLVI. 1. sz. 28-30.1994a *Egy hiedelemkör sorsa. A garabonciás egy mezősegi falu hiedelem-készletében.* LISZKA József (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok a Kárpát-medence északi részén.* 173-202. Komárom.

PROPP, V. J.

1928/1975 *A mese morfológiája.* Budapest

SZÖVEGGYŰJTEMÉNY

1. *A pap erejét fitogtatja (imádkozással fát kiszárít)*

(1) Megint tudak egy esetet. Leánka vótunk és pünköstko, vagy miko szokták: kivinni a képeket, ezeket a szentképeket. És lementek ide, nem hiszem, hogy nem tudja maga azt az idős papat. Kelebec vaj melyik vót az, az erős hitű papnak tartotta magát. Akko innen vitték a vizet, ahol van ez a kút né, most is megvan. Onnan vittek ők cseberrel vaj kantákkal, az asszonyok me nagy aszály vót akko is. Kivitték a szentképeket, onnan vittek egy-egy kanta vizet. S ő akkor meglátta, hogy mennyi fűzfa van ott. S ahogy mentek arra, azt mondja, hiszitek, me a román pap azt mondta, hogy milyen nagy erővel járnak ők, a román papok, hogy ez a fűzfa elszárad. Azt mondják, hogy letérdelt és imádkozott, a nép ott volt körül, s annyira imádkozott a pap, azt mondják, hogy ő tartott ott egy prédikációt egy misét s miko visszatértek a kúttó, már a fűzfának le vótak hajolva, lankadva... nem száradt el teljesen, de élet má nem vót a levélbe, s le vótak lankadva az ágai. S valamennyi idő múlva elszáradt teljesen. (MB (55 éves nő) 1994. VIII. 24.)

⁵ boscănitură– boszkonya, rontás

2. *A pap bosszút áll az őt ért sérelemért (emberek halálát okozza)*

(2) Itten vót Szováton egy pap, és bezárták még a templom ajtót is, hogy ne tudjan oda bémenni. Az én bácsámnak vót egy olyan lakatja, hogy azt senki ki nem tudta nyitni. Azt kérték e. Bézárták, hogy ne tudjan bémenni még a pap se. És el kellett menjen a pap, elüldözték. De azok, akik elüldözték nem hatták nyugtan, meghaltak már. Azt mondják, na ez is abból, ez is abból halt meg. Akkor hirtelen. Azt mondta a pap, na megemlegetitek. Aztán mind meghaltak.

– Azé, me az a pap nem akarta azt, hogy a szentképek legyenek a falon. Le akarta venni a szentképeket a falró. S azok nem akarták. (MSz (63 éves nő) 1994)

3. *A pap lányokat keres, hogy férjhez adja őket*

(3) Az a kócsi, egy román papnak aki azelőtt vót, mind ott vót a felesége a faluba. S amég itt vót, eljöttek, valami papi gyűlés vót. Azt mondta nekem az anyóssa, román asszony, de jóhiszemű, egyidősek vagyunk, aszonta, hogy átment a papilakról az anyósához. A kócsi pap. Má az asszony egyedül lakik, mind én, sok szobái vannak. – Da mai vin domnișoara aici la dumneavoastră?⁶ Má kovártelyba jönnek még kisasszonyak? Azt mondja, acuma nu sint. – Da dacă vin, spune să vie la mine să le mărit.⁷ Na érti eztet? Nekem megmondta az asszony. Még az asszony is szidta. Azt mondja, dă-l în sârăcie, popa așa grăește? Da el cum poate să mărite? pe cineva?⁸ Na. (SzM (80 éves nő) 1994. X. 25.)

4. *A pap bűnhődik/az átok a papra száll vissza, amiért ártatlan ember ellen végzett misét*

(4) Eveszett egy háztó Földváron egy táblo szalonna. A harmadik-negyedik szomszédasszony mondta, híresztelte, hogy nálo a szénábo van egy táblo szalonna, látszik benne egy kutya fogainak a helye. A szalonás asszony vót a pap mosónéja, a másik a pap tejesasszonya vót. A pap ahelyett, hogy kibékítette vóna őket, misét tartatt. A másodikban a tejesasszony letérgyepelt, az orrát lehajtatta a földig. Addig nem emelkedett fa, amég mindenki e nem ment. A mosóasszony azt hitte, hogy neki van igazs. A harmadik misén a tejesasszony megint úgy viselkedett. A misén beszaladt a kutya, ugatatt, háromszó körbefutatta a szószekeket s kifutatt. Azt jelentette, hogy ő vót a tettes. A pap megzavaradatt, nem tudta, hogy mit csináljon, kiabált, dobta le a ruháit. Az emberek kellett lefogják. Az Isten büntette meg, mer ő vót a hibás, amér nem békítette ki a két asszonyt, és a kutyát vitte eléje. (DT (67 éves nő) 1971)

(5) Kentelkén, itt egy másik román faluba vót pap. Mondták, hogy megzavaradatt a léánya, me valami téves misét fizetett valaki, és a papra fordult, és a gyermeke érezte meg azt a bűnhődést. (BE (59 éves nő) 1994. VIII. 21.)

5. *A pap kérésre a megrontott/kárt szenvedett emberen segít*

5 *A Tanácsot ad*

(6) S aztán megint fájt a lábam. Fájt a jobb lábam innen fennró a farambó. Fájt, egész le a lábomig. Az olyan fájás vót, hat hónapig egy szemrebbenésig meg nem szűnt a fájás. Mintha tépték óna ki a lábamat. S aztán vótak azok a nagy nyilások, s olyanko má nem is tudtam, hogy mit még csináljok. Akármerre mentem, evittek, sugarazták, Lekencén a kórházba. Mind úgy fájt, mind úgy fájt. Hazajöttem a kórházból, álmodtam, hogy húsvét előtt. Húsvét előtt? Jól emlékszem, vagy húsvét után? Álmodtam, hogy a harangozó, akinek a felesége csinálta nekem a betegséget, öntött egy veder vizet félkörbe, hogy lépjek bele, hogy haljak meg. Ezt álmodtam, De nem én léptem bele először, hanem hajtottam a tehenet, egy ekkora vessző vót a kezembe, s hajtottam a tehenet, mintha most is látnám ezt az álmot, hogy belépett a tehen s azután én. Pontosan úgy fájt a tehennek is a lába, mind ahogy fájt nekem. S ha én léptem vóna belé, meg is haltam vóna. S aztán a férjem, ha én ezt így álmodtam, elment a paphaz, az a pap Betlehenbe halt meg. Elment hozzá s azt mondja a pap, a maga

⁶ Még jönnek kisasszonyok magához?

⁷ – Most nincsenek. – Ha jönnek, mondja meg nekik, hogy jöjjenek hozzám, hogy adjam férjhez őket.

⁸ Hagyd a szerecsiába, a pap ilyent mond. Hogy tudjon férjhez adni valakit?

feleségének nem az Isten adja a betegséget. A maga feleségének a föld istene csinálja azt a betegséget. Maga elhiszi, hogy vannak a földistenek? Ha mondja a tisztelendő úr, hogyne hinném el. Vannak, azt mondja. De neki csinálva van. De menjen haza, én adak egy imádságot, magyarul adta, ezt az imádságot minden este mondja el. És adak három napi bötet. De ne egész nap. Nagyon le van gyengülve. És a felesége jobban lesz. A maga felesége pünköstre fe fog kelni az ágyból. S amiko szolgálta a miséket, hogy én bőjtöltem, olyan rosszul voltam. Ehhez ennyit.

– Hogyhogy földi istenek?

– Ezek rossz emberek. (SzM (62 éves nő) 1994. X. 25.)

(7) Ment az erdőbe egy lószekérrel. Miko beérnek a kalugerhez, fogadja őket a kaluger, egy szakállas idősebb ember. S elmondja Székelyhidi bácsi, hogy né már mióta nyomorék a felesége, deréktől lefelé, azt mondja, béna. A kaluger elévesz egy nagy könyvet, forgat, forgat, megnézi, s azt mondja, hallgasson ide jóembar. A maga felesége meg van csináltotva s vízre van dobva. Soha az életbe lába többet nem lesz. Ez így marad, ahogy van. Elélhet nyolcvanéves koráig, nyolcvanöt, de ez a lába soha többet nem lesz. Ne is vigye sehová. S így szépen hazahozta, s akkor az öreg megcsinálta a végrendeletet. Mindent a mostohalányára íratott. Mindent. Házot, bútort, mindent. S letették a törvényzékre a végrendeletet. (TO (65 éves nő) 1982)

(8) Na most ebbe a faluba megint vót egy asszony, vót annál a bonci papnál. Az is megjárta a békával. Azt mondja, hogy vasárnap vót a faluba, és hazament este, letette a ruhát, az asztalra tette az első szobába, és másnap elment, hogy tegye el. Hogy csináljon egy kicsi rendet. Hát, azt mondja, egy nagy béka vót. Megijedett s kidobta az ablakan. Ha kidobta az ablakan, a fia beteg vót, a kórházba vót. Nem kapták a betegségit. Kapta magát, elment a bonci paphaz. S azt mondja a bonci pap, na, mi a baj? Kinyitja a prajilát, beteg a fiad, azt mondja. De nem kapják a betegségit, de mondd meg, hogy operálják meg a gyomrával. A te fiad, azt mondja, nem tud megházasadni, azt mondja, de ha megoperálják, meg fog házasadni. Elhalad s meg fog házasadni. S elmondja, hogy mi történt a békával. Jó, hogy nem ölted meg, mert megölted volna a fiadat. Na aztán elmegy a kórházba s mondja, hogy operálják meg a fiát. Jobban lett a fia. Azután meen egy szomszédasszan, hogy menjen bé hozzá. Egy nagy kígyó várto, hogy menjen bé az asszonyhaz. – Jaj mekkora kígyó, de ne hogy megöld! Nem ölte meg, de elvitte aztán a kígyót. S miko visszament a paphaz, me visszament. Mind a ketten. Azt mondja, jó, hogy nem öltétek meg, me megöltétek vóna a saját gyermeketeket. Mennek most is. De hogy hogy csinálják, én eztet nem érthetem meg. (SzM (62 éves nő) 1994. X. 25.)

(9) F – A csordából eltűnt egy tehén. És miután eltűnt, köröztettem a néptanácsnál, a miliciánál, mindenütt. Ők értesítették az összes néptanácsot, a milícia is, a mezei milícia is. És senki nem tudott róla. S akkor eltelt öt hét.

N – Te hol vótál a papnál? Kócsan nem?

F – Kentelkén. Vót itt egy pap. Má nyugdíjas. Még él. Most Kócsan van. Aztán mondták az emberek, próbáljam meg, menjek a paphaz is. Szóval senki nem tudatt semmi róla. S elmentem. Úgy fogadott, ilyen verándája vót, mint itt nálunk, kinyitatta az ajtót, na ce-i baiu.⁹ Mondom neki, hogy eltűnt egy bihalyam. S azt kérdi, jelentettem a néptanácsnál. Mondom igen. Vótam s köröztettem s kerestem. Össze-vissza. Azt mondja, ai vre-o şinere (?)? – Am. – Na du-te acasă că se găseşte.¹⁰

N – Igen, de kellett bötöljél.

F – Nem. Nem. Hanem azt mondja, menjek haza, me a bihaly meg fog kerülni. Na hazajöttem, nem tött belé egy hét, eccer jön a szomszéd a faluból egy ember, ismerős vót, ő is tudta, hogy nekem eltűnt a bihalyam, s jön, pont szüret vót, s jövünk haza a szüretről, s vár itt a kapuba. S azt mondja nekem mái Pali, hai să-ți spun o veste bună. Dai un aldomaş, dacă spui io o veste bună? – Da, cum să nu.¹¹ Na, s azt mondja, né megkaptam a bihalyadat. – Há hogy? Azt mondja, né vótam

⁹ Na, mi a baj?

¹⁰ Van egy (?)? – Van. – Na, menj haza, mert megkerül.

¹¹ Te Pali, gyere, mondjak egy jó hírt. Fizetsz áldomást, ha mondok egy jó hírt? – Persze, hogyne.

Betlehenbe, s Betlehenbe a vásárba, s akart venni két bihalyat, s amikor megvót a vásár, akkor azt mondta az embernek, hogy csináljanak cédulát, me ő cédula nélkü nem hagyja. Me né a szomszéd faluba történt egy eset, s az nyomozva van. Azt mondja, na én valamit tudak errő a bihalyró. – Hol? – Gyere, me megmutatom az embert. Ement. S kerülő úton kezelte a dógot s az ember tényleg bevallta, hogy nála van egy idegen bihaly. S úgy derült ki, hogy a tehén elment innét s egész Betlehenemig nem állt meg. S ott meglátta a csordát. A pásztor amiko látta, gondolta, a szomszéd községből jött, majd jön a gazdájó, s megkeresi. A legelső házhoz, amikor mentek bé, akkor a bivaly ment azokkal együtt. S mondja az embernek a pásztor, hogy biztos fog jönni a gazdájó, megy megkeresi. Most hová vigyem, me né, hőt a csordábo egy idegen bivaly. Az ember beengedte s reggel mikor hajtották ki a csordát megint kiengedte. Ez így ment öt hétig. Este kötötte be, reggel engedte ki. Öt hét után gondolta a pásztor, te, mér hagyjam én a bihalyt, me hozzám jött a csordábo. S vette a bihalyt, megköttötte s elvitte. S amikor elvitte, ez az ember elment s jelentette a néptanácsnál. S akkor a néptanácsnál elővették. Te, nálád öt hétig vót egy idegen állat, te mér nem jelentetted? Te nem tudod, mi a szabály? S az ember megijedt, s így derült ki. Akkor az öregasszony azt mondta, na lássátok, a Jóisten derítette ki.

N – Mi úgy hittük, hogy tényleg a papok.

F – Annak tulajdonítottuk, hogy így derült ki.

K – A papnak kellett fizetni.

F – 25 lejt adtam (CT (71 éves férfi, 66 éves nő) 1994. VIII. 22.)

(10) Tudja, hogy jártam, most úgy tizen... Nem hazudak. Dógaztam a porcelángyárbo 31 évig. Vót iparam, fél norma. Építettem itt fenn. Há sár vót az Ajtanyi utcán, nem vót járdó. Jövek a léányommal 11 órákko, a gyárból. Azt mondja, menjünk itt a temetón, nehogy ne lássunk, belélépünk a vízbe. Hát mikor ott vagyunk a kanyarba éppeg, én nem figyeltem. A lányom azt mondja, édesapám, né egy magos ember. Mondam, hallgass, ne beszélj hülyeségeket. – Nézd csak meg. Hát ő megfordult s efutatta le. Én megállottam, s nézem, ki lehet az. Há kérem szépen, ahogy én mentem, ő jött. De tudja, milyen cilinder kalapja vót? Magas vót, négy méter, ilyen nadrágja vót, buggyos vót, vagy hogy mondják. Lefutattam a sarakig, menyek a léányomhaz, kötem a vejemet, mondam, gyere, kelj fe. Ó nem men, azt mondja, nem men sehová. Aztán mentem én, a kutyák ugattak itt korán, mondan a feleségemnek, én regge kelek fe korán. Korán, amíg nem járnok. Menyek, lássom, hogy milyen nyom vót az. Tudja, hát, kérem, miko jövek ott fe, megálllok, ahol megállott, nézem, mind a lónak a patájó. Érti. És innén az útbó ment egy siring, s sírnál ott a patanyom, ott már etűnt.

– Lyuk nem volt?

– De igen, vót egy lyuk. Na mondam a feleségemnek, látod. Vót a román pap. Itt. Nagyan rendes ember vót. Olyan rendes ember vót az az ember, úgy köszönt az utcán kérem mindenkinek. Temettünk egy szegény embert. Alig vótak vagy hárman. Mondom neki, domn pãrinte dragã, aș avea sã vã spui ceva necaz.¹² Na, azt mondja nekem, hai sã mergem aici, sã nu ne audã nimeni.¹³ Na, féreléptünk, s mondam, uite, ce-am pãfit și cum a fost. – Când a fost? – Zic că vineri, la unșpe și vo un sfert, douăzeci. – Na auzi, domnule dragã,¹⁴ nekem van egy könyvem azt mondja. Nekem van egy könyvem, elmeek s megnézem. Hány óra vót? Mondam. Pénteken éjjel vót, fél tizenkettő felé. – Unde ai umblat?¹⁵ Mondam, jöttem a gyárból a léányommal. – Ő is látta? – persze, hogy látta. A léányom vette észre. Na, azt mondja, mâine sau poimãine viu și vã spui.¹⁶ S jött a pap, oda haza hozzánk. Na, azt mondja, ai avut noroc, că n-ai avut legãturã cu el și n-ai vorbit cu el, că ăla hãl necurat o fost.¹⁷ Azt mondja, ettől az órától eddig jár.

– Akkor ez azt jelenti, hogy minden este jár?

¹² Tiszteletes úr drága, el akarnám mondani a bajomat.

¹³ Gyere menjünk innen, hogy ne halljon senki.

¹⁴ – Mikor volt? – Mondom, pénteken, negyed tizenkettőkor, tizenegy húszkor. – Na, hallja, drága uram.

¹⁵ Hol jártál.

¹⁶ Holnap vagy holnapután jövök s megmondom.

¹⁷ Szerencséd volt, hogy nem volt semmilyen kapcsolatod vele, és nem beszéltél vele, mert az a tisztátalan volt.

- Azt mondta, de la ora cutare, la ora cutare umblă.¹⁸
- Hány évvel ezelőtt volt ez?
- Vagy tizenhatal?
- Ez volt az egyedüli ilyen eset? (TO (70 éves férfi) 1988)

5.B. Mise/előírt böjt által segít

5.B/a Eltávolítja a visszajáró halottat/tisztátalan

(11) Az unokatestvéremmel is megtörtént. Az édesanyja meghalt, és jött hozzá egy este. Miko sötétedett bé. S vót két fia s a férje, és tartották, és nem bírták tartani, olyan erős vót, hogy menjen ki hozzája. És az ablakra tettek sötétítőt, és mégis látta. – Hagyjatak ki édesanyámhoz, me nézd meg elhúzta a sötétítőt, és mind csinál a kezével, hogy menjek ki. Még édesapám mondta, hogy egy este ő is ott volt, s tartotta llonkát, me így hívták az unokatestvéremet, és azt mondta, hogy olyan erős vót, hogy nem bírta tartani. S elment édesanyám, és mondta neki, hogy menjenek el a paphaz Mátéba. Nem akart menni. Azt mondta, mié hogy menjek, milyen jól minden este jön édesanyám, és látom édesanyámat. Aztán csak levitték. S olvasatt neki a pap, s azután nem még látta többet. Na de jött, minden este jött az ablakhaz, vagy ha ment ki, kint vót. Muszáj vót, hogy menjenek vele ki. (BM (64 éves nő) 1994. VIII. 24.)

(12) Én voltam. A férjemmel. Neki meghalt az édesapja. Őtet tényleg hogy megkísértette a tisztátalan. Az édesapjának itt vót a marhájok nállunk. Hatalmas marha. S minden reggel az apja itt vót, és nagyon szerette az apját. S olyan hirtelen halt meg. Vittük Besztercére, s a mentőn meghalt. Miko fellépett a mentőbe, meghalt. Miko megérkezett, megszeppent, meghült a vére. Azt állapították meg az orvosok is. Annyit jártunk orvosná, de nem tudtuk megmenteni. Három hét alatt annyira legyengült, hogy olyan lett mind az ujjam. Azóta egy kicsit idegesen is maradt ő. Mert mondom, nagyon rosszul volt. És szerencsére megmondott mindent. Akkor is voltak az állatok. Elmentem fejni, és kijött fejni reggel. Olyan 5 órakor kelt fel. S kimentem én is fejni, me úgy vót akkor két darab marhánk. Mondom neki, miért sírsz te? – Hát azt mondja, apu most kelt fel innen mellülem. Mind egy hideglelés átment rajtam is. – Há hogy kelt fel apád, ha meg van halva. S akko má láttom, hogy baj van. Nem mondtam senkinek semmit. Megfejttem a tehenyet, kijöttem. Annyira legyengült, egy csésze vizet nem tudatt tartani a kezibe. Ejtette el. S ő nem gondolt arra. Elment, mer akkor még nem vót a kismalom nekünk, ide a szomszédba a malomba, s a testvéreinek, hozzon át két véka kukoricalisztet. Összerogyott a zsák alatt. Hozzáfogatt sírni. Hát ami búza megfordult a hátunkon. S a hátán neki is s a léányomnak is. De akkor mondom két liter kukoricalisztő összerogyott. Te Istenem, Jóistenem! Há, azt mondja, 50 kilós, 60 kilós zsákokat vittem s nézzen oda, nem bírok el 20 kilót. Vagy 25 kilót elhozni. S akko észrevettem, hogy ő annyira el vót keseredve. Miért? Mondom, há mégis mit látsz te? Há apu minden regge mellettem van. Jaj, jaj, na itt baj van. Akko úgy kerültem a román paphaz. Az a Marga, vót egy fiatal...

– Itt volt?

– Itt vót. S akko elmentem a román paphoz s elmondtam az esetet. – Jaj, așa-i de rău István bácsi, da de ce n-ai venit până acuma? – Da pentru că n-am știut.¹⁹ Na. Eljött és meglátogatta, s akkor azt mondja, semmi baj, nála, azt mondja, nagy baj van, s elmondott mindent, hogy mit látott és hogy. S akkor eceer azt mondta, hogy lássó, hogy viszik a kapukat a szövetkezet irányába. A kapukat. Há mondom, hogy vigyék a kapukat a szövetkezet irányába. Ha te olyan beteg vagy, hogy vigyenek hogy cementet csináljanak. Hát ez nem igaz. Me őtet a tisztátalan hívta ki. De én nem engedtem kimenjen. Mondom, semmit, neked bent van a maradásod. Sem az állatokhoz nem engedtem, én mentem reggel és elláttam őket, fejtem. Nehezemre vót, de többet ki nem engedtem. Láttam, hogy baj van. S akkor a tiszteletes úr is megmondta, hogy amit fordított és olvasott, és böjtöltem, s nem volt szabad kimeneni. Könnyen megöhlhetne vóna a gonosz lélek, hogy ő kiadta, hogy mi van vele. Na, akkor mikor a román templomba felmentünk, a román templomba vitt be, s ahogy mondta a román pap, még bennem is, gondoltam, úgy éreztem, mindtha valami ment vóna ki. De tiszteletes úr, mondam, annyira folyt a víz

¹⁸ Ettől az órától eddig az óráig jár.

¹⁹ Jaj, annyira rosszul van István bácsi, miért nem jött eddig? – Mert nem tudtam.

azan az emberen, mindha patakba folyt vóna. S imádkozatt. S egy olyan nagy könyvből olvasott. S aztán elévette azakat a mit tudam én, Sitania lui Măria și Vasilie. Na, mikor a tiszteletes úr, látom, hogy Nicolaen átugrott, azt mondja, Eszti néni, én pentru István bácsi orice făc, da mai este încă un preot, amândoi să facem.²⁰ Vótam Kentelkén, vót egy idős pap. Annak is megvan az a könyve. S abbó. Mind a ketten eccere. István bácsival baj van. Azt mondja, hogy menne hamarabb, hogy ne gyengítse le annyira, hogy valami történjen. S akkor elmentem oda. S mondam, hogy átugrott, me azt mondja, Eszti néni, și eu am om ...(?) și eu am copil acasă.²¹ Tudja, hogy van, valami átkokkal van az ők nagy könyvük. S azakan átugrott belőlük, látta, hogy olyan súlyos vót, amit tudta ő, kihagyta belőle. Mondam, hogy mik vannak abba, őrizzen meg a Jóisten. Őrizzen meg a Jóisten. S mondom, hogy folyt a víz rajta. S mondom, mintha én is úgy megkönnyebbültem vóna. S annyi vót. Eljöttem haza, felvette, inget és gagyát vittem, egy olyan rövid gagyát és inget vittem neki s egy zsebkendőt, azt hiszem. Három darabot. Odaadtam neki a zsebkendőt, inget és az én emberem megvátozott.

– S ő nem kellett, hogy ott legyen?

– Nem, hát ő az ágyba vót, nem mehetett ki. Én nem tudtam, hogy mentem vóna, elmentem vóna ahhoz a paphoz. Na én még böjtöltem is. Nem tudtam, mi és hogy van. Amég aztán elmondta a tiszteletes úr. Mondom, hogy vótak ilyen esetek.

– A böjtölés hogy volt? Hetente egy nap?

– Dehogy hetente egy nap. Három naponta. A keddi napot, úgy mondták, hogy az irigyek napja, a szerda és a pénteki nap. Me a szombat, az a halottak napja, úgy mondják ezek a román papak.

– A szerda kinek a napja?

– Úgy mondják ők, ezek a böjtös napok.

– Egy héten ezt a három napot?

– Igen.

– Semmit nem volt szabad enni ezeken a napokon?

– Há, tiszteletes úr, egészen estig kellett tartani. Nehéz böjt volt. Amég a csillagok feljöttek. S akkor megettem egy szelet kenyéret s egy pohár vizet ittam. Annyi vót. Mert súlyos vót. Hogyha könnyebb az eset, akkor csak délig tartsa az ember. Akkor úgy őrizkedik, nem eszik zsíros ételt. Imádkozik.

– Ilyenkor még az állatnak se volt szabad adni?

– Nem. És nekem muszáj vót, me nem vót kinek. (MB (55 éves nő) 1994. VIII. 24.)

(13) Ez megtörtént, megtörtént épp velem. Mert a férjem meghalt... Hát meghalt a férjem, és nem tudtam annyi bátorságot venni, hogy a lakásba bennlakos legyek, hogy bennlakjak. A féltető, a féltésítő. S így történt, hogy mint máma eltemettük, másnap a rokonság segített hererakodni és minden, na, elhordoztunk a szomszédokba, kitől mit kértünk. És volt két szép süldöm, s nem tudtam gondviselni a féltésőtől, mert nem tudtam bennaludni a szobában. De persze nem láttam semmit se. Felmentem a csestruba alunni a léányomhoz. És na mi legyen, hogy legyen? Na, mondam, itt hagyam a szép kicsi lakásamat, vagy, mondam, csináljatak vele amit akartak. S ez úgy történt, hogy fenn a léányamnál egy éjjel arra ébredtem meg, hogy hallok egy nagy zenezőt. S én hama-hama felszöktem, kinyitám az ablakat, de álmamba. Mikor kinézek, a férjem. S a férjem avva szólított meg, hogy mér engedtem meg a muzsikaszót. Persze, az én férjem hívő vót. Jehovista hívő vót. S ő engemet evve nagyon-nagyan megátkozott, hogy így mondjam, hogy ne engedjek meg muzsikaszót az ő temetésin, a virrasztójába, hanem hívők temessék őtet. S én eztet megszegtem. S a férjem annyira megharagudt réám, lehúzta a cipőjít, fogta így, s engemet szemközt vágatt. S akkor én is hamar mintha lett vóna cipő a lábaman, s én is visszavágtam. S mikor én visszavágtam, én már az ágyan vótam. Itt torkan vótam fogva. Már nem tudtam szóház jutni, annyira fojtogatatt, hogy már magaman kívül vótam. Akkor én a nagy harcba elkaptam a kezit. Bocsánatot kérek, hogy kifejezzem, így az ujját bekaptam a számba, s leharaptam az ujját. S az ujjá bennmaradatt a számba. Én többet őt nem láttam. S én avval a nagy kínnal maradtam. Reggel amikor felkeltem, a párna a fejem alatt víz vót, bendő. Ettől a perctől nekem kerek hat hónapig nyugtam nem vót. Papokhoz kerültem, szögalatot kellett csináltassak. Akkor

²⁰ István bácsiért bármit megteszek, de van még egy pap, csináljuk mind a ketten.

²¹ Nekem is van egy (?) ... Nekem is van gyermekem otthon.

otthon mind ahogy így nevezik a rományok, olyan fésztniát,²² e kellett vigyem a papot le a lakásomra, kiszentelte a házat, de nekem mégse vót ez kielégítés. Nem vót nyugvásom, pihenésem kerek hat hónapig. Annyira elsoványodtam, tönkrementem, hogy nem lehetett az arcomra ismerni. Minden éjje, minde éjje kétsze-háromszo megjelent. De olyan küsködésem, hogy azt nem tudam kifejezni. S mindenkinek sirtam e, hogy né mi történt velem. Kérdezték, nincsen fátyla, szemfedele. Mondam, van. Na azt mondja, vedd elő a szemfedelit, tedd réá a szemétlapátra, nyujtsd meg, füstöld meg magadat velle. Akkor én, regge annyi erőm nem vót, hogy az ágyambó fekeljek, mondjam a leányomnak, hogy vedd elé azt a szemfedelet, és gyútsuk meg a lapátan. s álljunk réá mind az egészen, s füstöljük meg magunkat. Akkor fekeltem az ágyból, fogózva, ementünk a szemfedéldarabhoz, megfotguk, rátettük a lapátra, meggyutattam. S az nem akart elégni, tanár úr. Egy alak alakult ki abból a hamvból. Abból a fekete hamvból. Hol alak, szem alak, száj alak, váll alak, fej alak alakult ki, percenként, ahogy az égett e hamváé. Annyira meg vótam attól iszonyodva, tönkrementem, nem tudtam magamnak erőt adni. Kerek hat hónapig. Annyira legyötört, annyira tönkrementem. Mindenkinek meséltem el az álmat. Azt mondták, ameddig én a lakásba nem megyek vissza lakni, addig békét nem fog hagyni. Amíg nem fogadam vissza a lakásamat. Mert azér haragszik, hogy megtagadtam a lakásomat. S mért nem háltam a lakásba. Aztán hat hónap után jöttem úgy ahogy helyre. Hat hónap után, szégyelem is kifejezni, megtagadtam a gyászt. A fekete ruhát nem vetettem le, de már felvidultam. Annyira kikapcsolódtam ebből a küsködésből. – Akármelyik román pap vállalkozik erre? – Persze, akármelyik román pap. Persze, aztán kellett neki mondanom mindent, mert kérdezte, hogy mit látak? Zörög a bútor, csörömpülést, vagy az edények? Vagy jön be, és kérdez valamit. Vagy mit? Hogy ő miről csinálja a szolgálatot. S aztán így, hogy mikor a harmadik szögálatot csinálta a román pap, még ott abba a szent helybe is, a pap mikor engemet letakart avval a palástittal, s az a biblia a fejemen, s mondta, hogy mondjam az imát, csorgatt a nyálam, ömlett a könnyem. Mintha elszorította volna valami a torkamat, nem tudtam az imát elmondani. Annyira gyötört akkor az a rossz szelleme, hogy nem akarta megengedni, hogy végig elmondjak egy imát. (TO (65 éves nő) 1984)

5. B/b *Beteget gyógyít*

(14) Még vót itt Kékesen is a pap, az öreg pap. Az öreg paphaz ha menté megfordította ő is.

A pap rajtam is segített, tudjátok meg. Ecce 8 hónapon keresztü fekdtem ágyba. Le vótam benuva. Akkor az pendely vót deréktó le és ing. Nagyanyám, mer anyám meg vót halva, bevitte a pendelyemet s az ingemet a paphaz. És kilenc napot böjtöltek, összegyűlt az egész család, és én lábra álltam. A pap imádsága által. Ez igaz volt. Öreg pap volt. Én nem tudtam semmit, én a halállal viaskodtam, úgy le voltam gyengülve. (VE (nő, idős) 1994. X. 24.)

(15) (A fia) Egész éjjel húzatt, hogy hal meg. Máma jöttem az orvostól, hónap kell menjek vissza. Mondta a doktor, hogy nehogy megpróbáljam, hogy a gyermek otthon meghaljon, miko látom, hogy rosszul van, menjek vissza. Éjjel, egész éjjel húzatt, nem aludt, olyan 6 hónapos volt. S menjünk vissza az orvoshaz. Azt mondja, hajnalba gyalog mentünk be Kékesig, azt mondja nekem a doktor, ştie Dumnezo, ce să mai fac cu el.²³ Má nem még tudja, mit csináljon. Akko mintha valaki mondta vóna. A bábaasszannak mondam onnan a faluból, Emma néni, mondam, tudja, hol lakik itt a román pap. – Igen, azt mondja, itt a síkátorba. – Nem jön, menjünk hozzájo. S elmentünk, tiszteletes úr, de az magyarul is tudatt. Azt mondja, legyen hitünk, imádkozzunk. S na elkezdett olvasni neki, olvasatt, olvasatt, imádkozatt azután magyarul is. A gyermek annyira sirt, hogy folyt a papról a víz. Azt mondja, ne aggodalmaskodjak, ne izéljek, hogy sir a gyermek, azér tud imádkozni, azt mondja. S azután elkezdett magyarul. Ha mi nem értjük, hogy mit imádkozatt románul, ő tud magyarul is. Imádkozatt magyarul is. S tiszteletes ur, ahogy kijöttem a paptól az útba, elaludt a gyermek. Addig nem aludt öt percet. Öt perc alvása nem vót. És kiértünk az útba, elaludt. Ez úgy vót, szombat délután olyan 4-5 órako. Azt mondta a román pap, să vii și la biserică. Da când vezi că ies camenii din biserică.²⁴ Hogy ne... S avval a gyermek elaludt. Egész éjjel aludt, egész nap. Egész olyan tájig, amég

²² feştnie

²³ Tudja az Isten, mit csináljak még vele.

²⁴ Gyere a templomba is. De akkor, amikor az emberek mennek ki.

vótam a papná vele. Addig meg se ébredett, tiszteletes úr. Na és elmentem a templomba. Amiko kijött hogy olvasta a bibliát, hogy menjek oda elejibe. Akko a köntösit rátette a gyermekre, megsúgta, lássa, azt mondja, hogy használt, hogy imádkoztunk érte. De azé maradjunk benn a templomba utoljára, azt mondja. Maradjunk a templomba. Levetkeztettük, tiszteletes úr, purdéra. S olyan nir-rel,²⁵ olyan olajjal megkenete a gyermeket a tetejítől a talpaig, a tenyerét mind-mind. És nem ébredt fel a gyermek. És elmentem vissza a kózházba vele. Délután felébredett. Vigan. Semmi baja nem vót, tiszteletes úr. S hazajöttem vele. S meghattam a testvéremnek, Rozincának, hogy varrjan neki inget, me mikorrá jövünk, meg lesz halva. Úgy volt. (MB (64 éves nő) 1994. VIII. 24.)

(16) – A betegekkel mostanában paphoz mennek-e?

– Én vótam most, hogy beteg vótam. Nem vótam én, hanem a léányom ment el. Hogy leestem a diófáról...

– Leesett Zsuzsika néni most két éve egy diófáról.

– Én nekem annyira fájtt itt, látszik is, még meg van ütve, egy kis csomó van. Bévittek a kórházba, én nem tudtam hallgatni. Csak kiabáltam s jajgattam. A fájdalomtól. Ahogy mind béhunva vót a szemem, me megüttem egy kicsit a kisagyamat is, s mind mondták, mé nem nyitad ki a szemedet. Nem tudtam kinyitni. Megfogtak, hogy vigyenek, né nyissa ki a szemét, nyissa ki. Annyit kiabáltam. – Hallgassan, mámi, me itt a kórházba sokan vannak. Is vannak betegek, akik pihennének. Mér csinál úgy? Hát én nem bírtam a nagy fájdalomtól. S közben úgy ahogy állottam ott, még most se képzelem magamat, hogy a kórházba lehettem vagy a menyemnél vótam. Ott láttam a sarokba egy lámpát. És az a lámpa mind égett. Hogy égett, mindha a függönybő mind csinálták a pászkat.²⁶ Szoktam én csinálni ezt a peracet, a pászkat. És ahogy... mondam, óltsátok el azt a villanyt, ne mind süssétek azt a peracet, mert én égek el-egészen. Nekem égett el egészen itt né hátul. Mondam, ti csináljátok a pászkat, adjátok el, s csináljátok a pénzt.

– Zsuzsi néni beszélt férre.

– Férébeszéltem, igen. S aztán na egy kicsit jobban lettem, s elhozott a léányom ide Betlehembe, me vótam a fiamná s aztán elhozott Betlehembe is. Mondam a léányomnak, te kéne menjünk a paphaz, mondam, hogy olvassan nekem, mondam. Két éccaka nála is úgy kiabáltam. Édesanyám, édesanyám, alol is vannak, fejlű is. Mit csinálnak? Restellem, azt mondja. – Fiam, mit tudjak csinálni, nekem annyira fáj, hogy én nem tudak túrni. Hogy fájtt, vagy nem vótam én jól, a fejem, nem tudam. Elmentünk, elment a paphaz, s fizetett misét.

– Melyik paphoz?

– Betlenbe. Az állomás utcába. Ott lakik, azt mondta, az állomás mellett.

– Balásznak az apósa.

– Minek is hitták? Tudtuk a nevit. Moldovan?

– S mondam a léányomnak, te fizetél misét, de nem egyet kell fizetni, me három misét. Én úgy tudom, három mise kell egy imához. S aztán elment is még fizetett. Megmondta a papnak, s csinált három misét. S ahogy elmentünk a paphoz, s imádkozott, kit iccaka kiabáltam, s többet nem még kiabáltam. Többet nem még jajgattam úgy, ahogy jajgattam. Me mégmondták a szomszédak, jaj, azt mondja, találkoztam a szomszédasszanya lbi, a léányom, s mi van itt nállatak, mi vót az éccaka, azt mondtam a férjemnek, jaj, istenem, az a férfi mit tud csinálni avval az assznyal, annyira jajgat. Ó azt hitte, hogy a feleségit veri. Nem tudta, hogy én ott vagyok, ingemet elhoztak oda. Nem, azt mondja, idesanyám beteg és az. Két éccaka úgy jajgattam. S akko többet hogy a papnak elmondtuk, nem. Azt mondta, doamnă, má ezt lbolynak mondta, ruga lui Dumnezeo mare. Și pesti tot²⁷... hogy el tudja... (BE (76 éves nő) 1994. VIII. 21.)

²⁵ mir – szentelt olaj

²⁶ pască– kovásztalan kenyér, pászka

²⁷ Asszonyom, az Isten könyörülete nagy. És mindenek felett...

5.B/c Rontást visszafordít

(17) Ezek a románok sok mindent tudnak.

Hanem betegségbe én is szenvedtem. Mi okból s mi által, nem tudom, mert a léányom férjnéل vót, annak annyit mondott egy román pap, hogy úgy akarták, hogy elválasszák a... mer román férje van... a léánt a férjítő. Szóva irigységbő, nem tudom, milyen formábo. Na. Mi csináltak, mit nem, elég az hozzá, hogy rám esett a nyomorúság. Nem felejttem soha, jöttünk egy kékesi vásárból és valamit, mit tudom én, eladtunk, vagy hogy volt, az én léányom elmaradt, itt a férjével, nekik vót téve, dehát úgy sikerült, hogy mi jöttünk haza. Habá mi se vótunk akko olyan idősek. És eljöttünk, azt hiszem, tehenet vagy disznóva vótunk, tudom, hogy eladtuk, s aztán István megivutt egy sört, és gyere, menjünk szépen haza. S mikor ideérteztünk haza, volt egy olyan öv forma, minden szín össze vót csavarva, piros, kék, sárga, minden, akko a férjem felvette, de én ecce belerúgtam. S ő elhajította. A hídról a kiskapuig. Úgy vót. Én belerúgtam, a férjem elvette s feltette. Eljöttünk haza, minden, Nem telt két-három napba, vót akko szilvánk. És azt mondta, te Eszti, annyira unlak, te el kell menjél a háztól. Há mondom, te István, mi... Ilyen idős korba? Há, gondolom, biztos ivott, vagy valami, abba az időbe nem ivott István. Vagy mi van veled, hogy menjek el a háztól. – Menjél, me nem kellesz. Jól van, István. Mit tudjak még csinálni? A léányomnak vót kicsije, mit tudjak én csinálni. Má csak egy lot²⁸ szilvánk vót. Két munkaerő. Egy csomó kukoricánk. Két helyt vót kukoricánk. Cukorrépa. Menjek el! Nem felejttem e soha, ez vót szeredai nap. Szereda, csütörtök, szombaton vótunk, vót egy bátyánk, segített. Vasárnap levágtam egy csirkét, készültünk, menjünk szilvát szedni. Elment fe a testvéréhez, nekik is vót szilvájok, menjünk közösen, akkor, ők is jönnek az ők... mi a miénnkel. Hogy menjünk szilvát szedni. Amiko megvót a reggeli, minden hazajön, egy kicsit... ő szépen eljött haza, vót valami szilvánk, egész két óráig vagy háromig pattogottuk, hogy ízet készítsünk belőle. Nem ilyen szilváról vót itt szó, hogy betegye pálinkánok, hanem neki az vót, hogy legyen baj. Úgy akartuk, hogy kifőzzük délután. Megyünk szilvát szedni, s délután miko hazajövünk, kifőzzük itt a szomszédba András bácsiékná. S olyan gonoszul jött, hogy én akko el kellett menjek. Nem tudtam elképzelni, hogy mi van. Me mi, a magyarok, buták vótunk. Azt mondja, de nekem azonna tűnj el. Elvette a szilvát, mondom, készen van a reggeli, jöjjenek, hogy együnk, s hogy menjünk. – De te tűnj el a háztól. – Há hogy tűnnek el a háztól, mondam. – Én ezt mind rakam belé (pálinkába), nekem nem ke íz, nekem ke semmi. Rakom be pálinkánok mind. Elveszi a kosarat és... – Te hogy teszed, miko megpattagattuk, szép besztercei szilvát s engedjem, hogy tedd bele. Elvettem a szilvát s akko belerúgtam a lábomba. Én annyira felidegeskedtem, vótak ott valami zsákok, úgy meglöktem, hogy hanyattesett a zsákokan. S eltüntem dógamra. Kijöttem, s akkor nem még kellett se reggeli, semmi, nem tudtam elképzelni, hogy né valami történt ebből az övből. Há honnan tudjam, hogy ez mi. Menjek el a háztól. Na ement, ement. Bejöttem, lefeküdtem, nem még kellett szilvaszedés. Né, te Erzi, mit tudjak csinálni, mondtam a léányomnak. Hova menjek. Az a bátyánk, azt mondta, menjek hozzájuk, amég elfelejti, Besztercére. Há, mondam, ki tudja, milyen ördögei vannak, hogy menjek én valaki házára, ilyen munkaidőbe, mikor annyi a dolog, hogy nem tudjuk hogy lássuk a fejünket a sok munkától. Vót a Bánátba egy testvérem, én addig meg se álltam. Tettem magamnak 3-4 rend ruhát, ugyé a léányomma egy táskát becsomagoltam, a vejem traktorista vót, akko is vótak kapálni. Sírva maradt el a léányom, én is elkeseredve, s elmentem. Ó, hogy nehogy megébredjen, gondoltam, hogy veszekedik. Miko jöttek ilyen bolondságok, akko kellett, hogy tegye. S ő azé adta, én akko nem tudtam, akko is román paphaz kerültünk. Na. Szóval elmenem. Azt akarom mondani, hogy történt ez. Na az most má honnan tudta, én itt vagyok borzási, hogy az én, ahogy mondja a román, istoria mea.²⁹ Az én történetemet, hogy mi történt itt.

– A Bánátban volt...

– A Bánátban volt egy oltyán cigánné. S azt mondja a léántestvérem, néném, má én vótam a legnagyobb, próbálja meg, lássuk mégis, mit mond magának. Me nekem mindent megmondott. Nekem nem kell, én nem hiszek. Azt mondja, há mégis, hogy lássó, hogy igaz vagy nem igaz. Az magát úgyse ismeri, se a történetit. Mindent megmondott az év világán. Az a kártyábo, tudja, felemeltem úgy, amennyire gondoltam én, s akkor... de én nem hogy hittem. Megmondta, dumneata nu prea crezi.

²⁸ lot – tábla, parcella²⁹ Az én történetem.

Da eu-ți spun, azt mondja, adevărul,³⁰ hogy milyen... Az ördögge az is, há mive. Azt mondja, dumneata ești trimis de acasă pe o perioadă.³¹ Maga el van jöve egy időszakra. De a férje maga után jön. Jönne hamarabb, de nem tudja, hogy hol van. Nem tudja. Én küdtem levelet édesanyámnak, de írtam, hogy ne mondja meg. De csak aztán megtudta. Három hétre csak eljött. Három hétig odavoltam. És megmondta a cigánné, să ți că vine soțul după dumneata. Da n-o știut unde ești. Nu știe.³² És jön, mennél hamarabb. Mijek vót, maga mit vett fel a kapuból? Akko jutott eszembe. Á, itt baj van. Azér kellett eljöjtek én? Ai, azt mondja, doi tineri acasă.³³ Van két fiatalja. Van egy lánya vagy mit tudam én, úgy mutatkozik, egy idegeny van a házba. S azoknak vót csinálva, s magukra, idős embe-
rekre esett a nyomoruság. Ce-ai luat din poartă?³⁴ Mit vett fel a kapuból? Hát én mondom, egy övet. Igen? De nem mondtam, csak utoljára, hattam, hogy mondjan el minden. Dumneata ai avut pus ceva pe poartă și ai luat sus. Mondam, da. Să știi că un străin vrea să despărță pe tinerii ăia, de a căzut pe dumneavoastră.³⁵ Ez a második eset, miko megbánultam, akko nem bírtam járnı. S mind ezek csinál-
ták, akik tették ezt a dógat. Na.

– S hogy szabadult meg?

– Mind a román pap által. Eljöttem. De ő nem tudta. Én gondoltam, ki tudja, milyen bolond-
ság a fejibe ment. S akkor eljöttem haza, ejött utánnom, sirt, azt mondja, Eszti, miért tetted ezt, hogy
eljöttél. Ott egy csomó szilva szedetlen, egyiket még leszedték valahogy, de kukoricaszedni... (A
lánya) Há hogy maradjon otthon, miko maga mind kergeti. Há nem buta, hogy üljen itt. Anyunak el
kellett menni.

Munkába vót akkor. Délután nem akart semmit segíteni. Szegény leányom, kicsivel, ahogy le-
hetett. Na aztán három hétre visszajöttem. S mondam, elmentünk a román paphaz. Vannak olyan
papak, hogy van nekik, tudja, hogy tudják, hogy mi történt. S akko aszerint adta, hogy mit bőjtöljön.

– Könyvből nézi meg?

– Könyvből, könyvből.

– Itt a helybéli papnál volt akkor?

– Nem. Dézsen vótam egy idős papná. Az aztán elmondatt mindent. Hogy milyen napot tartunk.

– Mind a ketten tartották? A férje is?

– Nem. Én a léányomma. S akko hálistennek megszabadultam.

– A szíjjal mi lett? Ott maradt?

– Nem, aztán egy időre eltűnt. Há gondoltam, elvette valaki, há őv vót. Nem tudtuk. De akkor,
amikor a lábaim annyira fájtak, egy zsebkendő össze vót kötve, regge, egy tiszta új zsebkendő, oda
vót téve az útnak a szélire. De a férjem nem engedte, hogy felvegyem. Azt mondja, soha az életde
az útról fel ne vegyetek semmit. Ott üljön, ahol van. Se ne rúgjál bele, se nem. Nem engedte többet,
hogy felvegyünk semmit. Ha zsebkendő, ha akármi, ott üljön az útba. De mindig az fel vót véve.
Tudtuk, hogy regge korán mentünk a tehénne a legelőre, vittük ki. S az oda vót rakva, s miko látta,
hogy nem vettük el, akko megint vették el. S megint rakták. Megmondták névre. Megmondta saját
maga, kiadta, hogy ő vót a tettes. De én azt mondtam, távol tartam, a házomat soha nem kerüli meg.
Szomszédéba van. A fiú még jön, de ők soha nem kellnek nekem. Ő tudja, hogy tudunk mindent.
Ilyen. Igy vót, tiszteletes úr. Ilyen dógokat. A sátán munkája, nem isteni munka. Hát az Isten nem
akarja az embert hogy megölje. Rosszat az embernek. Mı magyarak az ilyenben nem hiszünk. De
ilyen román babona dolgokkal... (BO (55 éves nő) 1994. VIII. 24.)

(18) Én mondak egy élő példát. Ez nem hazugság, magamról. El vótam menve Tacsra leg- és
legelőszőr. Na és ültem három hónapig ott, és hazajöttem. A szüleim elcsaltak vissza. Na hazajöttem,

³⁰ Maga nem nagyon hisz. De én megmondom magának, azt mondja, az igazat.

³¹ Maga el van küldva otthonról egy időre.

³² Tudja meg, hogy a férje jön maga után. Csak nem tudta, hogy hol van. Nem tudja.

³³ Van, azt mondja, két fiatal a házánál.

³⁴ Mit vett fel a kapuban?

³⁵ Magának a kapujába volt téve valami, s maga felvette. Mondam igen. Tudja meg, egy ide-
gen el akarja választani a fiatalokat, s magára esett (a rontás).

s mit tudam én, jött valaki, eljött egy román, egy özvegy menyecske hozzánk, s azt mondta nekünk, hogy adjunk két méter cernát, így megmérte az asztalnál. Nem kell több neki.

– Fekete cernát.

– Fekete cernát. Csak annyit, hogy varrjan fe egy gombat. Nem még hozta sohase vissza. De akkoriba mi vót az, semmi. De mi nem gondoltunk rosszra. Úgy megcsináltok engemet, tetszik tudni (nevet), hogy hogy mondjam, jött réám egy olyan roham, egy olyan búsulás. Úgy ki tudtam sírni magamat, futattam a kertbe, hogy ne lásson senki. Aztán még ott is láttok. Vót egy nagynéném, mentem hozzájo a kerteken fel, sajnáltak, mondta, jaj, te, Irén úgy sír hohottal,³⁶ biztos bánja az urát, vigyétek vissza. Miko már elhagyatt a gyötrődés, nem vótam én beteg, csak jött, nekem jött na. És amiko elhagyatt, kerültem elé, mentem bé, mondja édesanyám, na, vót Eta néni, azt mondta, hogy te vótál ott, úgy sirtál, ha bánod az uradat vaj akarsz visszamenni, gyere, vigyünk. Én mondtam egy csúnyát nekie. Ha kell magaknak, menjenek magak. Na, annyiba maradt. Há vótam egy párszor... Barátfalván vót... Há má vót vagy 20-30 éve. Édesapám édesanyámmal gyalog mentek Barátfalváro. Akkor nem jártok autók. Na, háború idő alatt. Háború után mindjá, me én 45-be mentem férhez. Úgy 46-47-be lehetett ez. És elmentek gyalag, és elvitték nekem egy ruhámot. És két hétig kellett édesanyám minden második nap bötöljen. Azt a ruhát addig nem dobtam le, s mind fordítva tartattam, a fonáján. Így mondták. Úgy meg vótam csinálva, miko kinyitatta azt a könyvet, úgy mondják ők, pregyéla,³⁷ vagy hogy mondják ők rományul, azt mondta, a maga léánya sajnos úgy meg van csinálva, halottal. Ez nehéz kicsinálni, me a fődbe van. De megpróbáljuk. Úgy megcsináltok, azt mondja, úgy meg van csinálvo, mindenkinek tetszedjék, de ne tudja senki elvenni. Hogy ne tudja férhez menni. Na édesanyám, aratás és meleg idő vót, úgy dógozatt, hogy egész nap bötölt. Nem mondhatam, nem beszélt ő rossz órábo, miko lejártok a napak, többet engemet az a sírás nem gyötört. És férhez mentem. (CT (65 éves nő) 1994. VIII. 22.)

(19)A fiatalak össze... izéltek. S valaki megrontatta, rossz élet vót a családbo. S elmentek az izéhez, s az segített.Meg tudja csinálni, hogy meg is unja, meg tudja csinálni, hogy éljenek tovább. (CT (férfi) 1994. VIII.24.)

5. B/d Hírt szerez távollevő hozzátartozóról

(20) A papak sokat tudnak csinálni. S a kártya is megmondja. Én magamról beszélek. Mikor Pista a testvérem el vót zárva akko a katonáéknál. El vótam menve Fődvárra, szüttem ott egy ágyterítőt Rebi néniéknél. S elvettem s elmentünk a román paphaz, Fődvárra. Lássuk, mit mond a pap. És adatt bötet, hogy böteljünk. S böteltünk is, kilencen böteltünk egy nap. És aznap írt a testvérem haza levelet. Abba a napba írt, amiko kilencen böteltünk egy nap. Ha kilenc napat böteltem vóna én egyedül, akko 9 hétig ment vóna. De kilencen böteltünk egy nap, abba a napba írt levelet. És kéremszépen hazajöttem, és kellett tartasuk a kedd napat. Hazajöttem hétfön este s mondam, édesapám, ne vigye el a tejet reggel, mert úgy mondta a pap, hogy ne vigyenek el semmit a háztól.Nem szabad kiadni. Na, azt mondja, ugyé, hogy igaza vót Alexa Mariájának? Mert a keresztanyja öcsémnek elment ide egy kártyavető asszonyhaz és kivetette a kártya, hogy egyik testvére egy úr mellett van, s valamibe jára. Na ha ne lett vóna igaz, nem mondanám. (VE (nő) 1994. VIII. 22.)

5. B/e Egyéb segítség (válás után a részeges férj zaklatását megszünteti, a gazdaság szerencsését visszaállítja, fogadalmat szentesít)

(21) Szegény Nusi, ő meginn vót a férjéér. Rosszul éltek, részeges vót, tekergő vót. Má azt se tudta, mi csináljon. S aztán...

– Hova ment?

– Há vót ő ott Dézs mellett. Bonc, vagy milyen falu van ott. Na ottan.

– Aztán rendbejöttek?

– Annyit csinált, hogy nem még jött, és nem még zaklatta többet a férje. (MVB (40 éves nő) 1994. VIII. 24.)

³⁶ hahotával

³⁷ pregyéla, pravilă– törvény

(22) N – Szóval mi is vótunk. Én is vótam a román papná. Ha döglett meg disznónk vaj állatunk pusztult el.

F – Ugye melyik nap döglik meg, azt a napat szokták bötelni.

N – Má nemcsak azt a napat. Mondja ő, hogy melyik napat. De azért én is vótam.

– Hol?

N – Há most má Vermesen is van egy pap, azután van itt Kentelkén is. A kócsi is.

F – Aztán vót Újfaluba s...

N – Edeni-be, csak az meghalt.

K – Disznó miatt volt a papnál?

N – Igen. Mind máma elhoztam az urammal a vásárból a malacat, nem is evett, reggere meg vót dögölve. Akko vettünk mind másot. Az élt egy hónapig, megdöglett az is. Maradtunk disznó nélkül, me mind pusztultak e. Ementem a paphaz. Én könyörögtem a Jóistenhez...

F – ...hogym forduljan jóra.

N – Azótától nem is vót... Pedig meg kellett volna tartsam minden héten a napat, de nem tartattam csak egy darabig. Egy liter vizet vittem, egy kiló lisztet vagy korpát. Azt mondta a pap, mikö jövek haza, hogy locsoljam meg az istállót, locsoljam meg a ketrecet, az ólat a vízzel, s aztán az állatoknak adtam lisztet.

F – Ő arra olvasott.

N – Igen. Megmondta, melyik napat tartsam és úgy. (CT (75 éves férfi, 65 éves nő) 1994. VI-II. 22.)

(23) Most is mennek ezek a cigányak, például ha valamit csinálnak...

N – ...leesküsznek, hogy nem isznak.

F – ...mennek, fizetnek egy csomót a román papnak, hogy csinál nekik misét, hogy esküsznek, hogy ennyi és ennyi idő alatt nem iszak több italt.

N – A feleségek zavarja, hogy menj esküdjé le, hogy ne igyál többet.

– Ezért elmennek a paphoz?

F – Igen, igen, inkább ezek a székely cigányak. Sátorasak. Ezek járnak ide Gernyeszegre a román paphaz. Nagy pénzeket fizetnek, hogy csinál misét nekik. S leesketi. S aztán jöttek ide s kínáltam. Le vagyok esküve.

– Egy időre?

– Igen, egy időre fogadja meg, hogy nem iszik. (GE (77 éves férfi, 74 éves nő) 1994. XI. 30.)

6. A pap kérésre ártatlan ember ellen tart misét/ír elő böjtöt (megront). /Visszautasítja a szolgálatot
6.A Az ártatlan szenved/meghal

(24) Nálunk történt néhány éve, ezt a Sárít elvette egy magyar ember, románnyol tartatt. Most is avval tart. És elvette, és nem szerette. Hiába vót magyar, az ő nyelvin, nem szerette és eküdte. És most az a menyecske, melyikke élt, él mámo is, soha nincsenek jól. Elment ez a menyecske, és fizetett. Fizetett misét, és azt mondta, nyugodt lehetsz amég él, ök jól nem lesznek soha. Igaz vót, úgy is van. Má én úgy mondam, a román pap sokat tud. (MP (82 éves nő) 1994. XI. 12.)

(25) Románok vótak. Csinált, hogy menjen férhez. Idősebb léán vót. Ha ember, akkái, hogy ő mehessen férhez. Így a papakkal. Meghalt ippeg a léántestvére. S annak emaradt egy léánkája. Még mai napig is il az asszan. És a testvérít ölte meg, drága. Nem tudta, hogy kire csinálta. A testvére ilyen hirtelen csak fefordult, egy-kettőre meghalt. Aztán kiderült, a sógora miatt. Aztán lett még három fiak. Egyik meg van halva, de kettő még megvan. Az öregek má meghaltak. Szegény Cristina néni. Mindig emlegették, hogy Cristina ölte meg a testvérít. Az csinált... tudták, hogy jár effélékbe... (AM (nő) 1994. VIII.26.)

(26) Férjnél vót, vót neki első ura. Vót több gyermeke. S azután mégint férhezment, meghalt a férje. És az anyóssa megcsinálta, hogy haljan meg. Nem szerette, hogy mér ment férhez. És na, nem sikerült neki, hogy annyira csinálja meg, de ott van má, mindjá ott van karácsony s most is ott van az ágyba, szegénynek a kezei, nem is lehet mondani, hogy meg van égve.

- Hogy csinálják?
- Ezeket úgy, hogy vannak papak.
- Hova járnak?
- Kócs. (VE (idős nő) 1994. X. 24.)

(27) Hát az unokatestvéremről van szó, aki ezelőtt tíz vagy tizenegy évvel... Sajnos már meghalt. Mikor a huszadik életévét betöltötte, pont azon a napon halt meg, mind katoná. Hát úgy volt, hogy az édesanyja a szomszédasszonyával, akivel rokon is volt, tyúkok miatt (nevet) nem egyeztek. S nemcsak a tyúkok miatt, mert a szomszédasszonyának is volt lánya, és úgy akarta volna a szomszédasszony, hogy Gyuri a lányát vegye el feleségül. Persze a fiúnak nem tetszett. S erre fel a szomszédasszony, talán Vilmának hívták, ha jól emlékszem, elment a papokhoz. Elment hamarabb a kentelkei román paphoz, az különben a mostani kocsi román pap, idős. Annak is van egy szerencsétlen lánya, a pap elrendezte a lányát, férhezadta egy elég értelmes valakihez, három gyereke van, azt nem tudom, hogy a gyereke normális-e a nőnek... Elment a paphoz, de a pap nem akarta elvállalni. Én nem tudom, milyen misét akarhatott... csak lehet, hogy a fekete misét akarta fizetni a fiúra, s nem vállalta. Többször is elment a paphoz, de nem vállalta. Fogta az asszony, s elment Tordán túl, nem tudam, milyen helységbe egy paphoz, s az elvállalta. S attól a pillanattól kezdve, ahogy a pap a misét elkezdte, a fiú attól a pillanattól rosszul érezte magát. Állandóan nyugtalan volt. Állandóan lelkiismeretfurdalása volt, nem volt nyugta soha. Attól a pillanattól. S eccer hazajött. Pár napi szabadságra. S úgy volt megcsinálva attól a paptól, hogy hazajön a fiú, s elmenyen ahhoz a szomszédasszonyhoz. Pedig ők nem beszéltek. S elment és kért egy liter pálinkát kölcsön. Nem volt pálinkájuk főzve. Nem tudom pontosan. Azt mondta a szomszédasszony, hogy ad neki, menjen haza, hozzon egy üveget. El is ment. Lehet, hogy az idő alatt az asszony a pálinkát elkészítette, amíg... valami a csuda tudja, hogy mivel. El is vitte a fiú a pálinkát, aznap szépen összecsomagolt, és vissza is ment. Ahogy kilépett a kapun, az annyit búcsúzott a szüleitől, testvérétől, mert ketten voltak testvérek, még van egy fiútestvére, az ma is él, családja van már, mikor kilépett a kapun, ment egy pár lépést, visszanezett a kapura. Megint ment, megint visszanezett. Többször. A szüleinek is olyan gyanús volt... nem tudták elképzelni... valósággal érezték, hogy valami a fiúkkal van. Hogy ő annyi lépés után többször is... valósággal a kaputól is elbúcsúzott. Elment a katonasághoz vissza, a kapitányát nem kapta ott, akinek a pálinkát szánta. Azt mondta, ha a kapitánya nincs ott, ő azt a pálinkát elfogyasztja még két barátjával. Meg is kínálta a két barátját, ittak, meg is itták a pálinkát, azt nem tudom megmondani, milyen nap volt, nem emlékszek, nem tudom pontosan, de másnap reggel, tehát egész éjszaka a fiú nagyon nyugtalan volt. Majnem semmit nem aludt. Ezt mondták a társai. Jött-ment, jött-ment. Reggel öt órakor kiment, egyikkel, akivel ivott, egymás mellett kimentek az udvarra. A harmadik fiú, az szolgálatos lehetett reggelig, az rájuk lőtt. De hogy. Az unokatestvéremet elérte, úgy a jobb keze benne volt a zsebében, s elérte a kezét meg a máját. A máján keresztülment a golyó, szétszakította a máját. S elérte a másik fiút is, aki az ő bal oldalán volt. S azt is úgy megbénította, hogy örök életre meg van nyomorodva. Már nem emlékszem, hogy a hátgerincét érte volna, vagy lábait, hogy nyomorék lett. Egy életre.

- Gyuri meghalt?
- Csak nem halt meg akkor azonnal, hanem bevitték sürgősen a kórházba, s aztán azon nap meghalt. Pontosán azon a napon halt meg, amikor a születésnapja volt. Pontosán a huszadik életévét töltötte volna be.
- A szomszédasszonynak nem volt azután lelkiismeretfurdalása?
- De úgy hallottam, hogy aztán volt. Nagy temetése volt. A temetés után az édesanyja ő is elment paphoz s megtudta, hogy... ezt nem tudom, hogy mondják meg a papok, hogy ez csinálmány volt a fiúra. Megtudta, hogy ez a szomszédasszony, ez csinálta ezt a dolgot. Úgyhogy az egész falu elítélte ezt az asszonyt, hogy hogy tehetett ő ilyen dolgot, hogy akarta, hogy a lányát elvegye feleségül, nem kellett volna ő ezt a fekete misét ráfizesse, mért nem fizetett kisebbet, könnyebb misét. Nemhogy az a fiú, az hibátlan volt. Szerintem. Hogy ők a szülők nem egyeztek, vagy hogy a lányát elvegye, nem kellett volna, hogy az az ártatlan fiú épp a legszebb életévébe meghaljon. (MD (38 éves nő) 1994. VII. 26.)

6.B A rontás visszazáll a kezdeményezőre

(28) Fizettek misét, hogy bolonduljon meg, aki hibás. Úgy szolgáltattak. S bőjtölt is. Miko a bőjt kitött, az asszony megbolondult. Az, aki a misét fizette. Mert ő volt a hibás, me nem vót elég, hogy a fákot összetörte, még melléje misét is fizetett. Úgyhogy azt mondták róla... mezítelenül beleült a vályúba, mind akinek elment az esze. Úgyhogy ezt is mindig mondták, hogy e teljesen csak a mise. (MD (60 éves nő) 1994. VII. 25.)

(29) Most nem is rég történt, hogy egy asszony mindig féltette az urát. Hogy jár egy másik asszonyhoz. S ement, s nem tudam, mit csinált, megcsinálta, hogy jöjjen haza, vagy mi is legyen vele, legyen beteg, s jöjjen haza s neki mondja meg, hogy trábált³⁸ azza az asszonnya s ő a hibás. És etelt az a hat hét, a szolgálát, és hat hétre azt mondják, hogy olyan rosszul lett az asszony. Kibontatta, me kontya vót, kibontatta a haját, s olyan vót, mind egy bolond asszony. Rászállt az átok, me az ember nem vót hibás. Mer az ember senkive nem trábált. Hanem az asszony közbe szerelmeskedett a szomszédjáva. S azt mondják, hogy az asszony ki kellett hogy vallja az urának, hogy én vagyok a hibás, megmondta. Igazán. S hogy kacagták, hogy na né, kellett neki boszkonyálás, kellett neki pap. S aztán azótátó lett az asszony hívó. Attó a szent perctő. (FD (30 éves nő) 1991)

(30) Mondd el te, Pete Annussal. Nem tudad? Ement Sáhíba a fekete tyúkkal. Mind én mondjam el? Nem há, nem hallattad.

F – Azt mondták, hogy elopták a borát a pincébő. S elopta a szomszéd vagy nem tudam, melyik. S akko ement, hogy csináltassa meg őket.

N – Ement a pogacsai határon oda ahol van... tett egy fekete tyúkat, s akkor elment oda, hogy csináltassa meg a szomszédjábó két embert. Hogy elopták a borját. Ameddig megcsináltatta ő, há nem azak vótak a hibásak, me nem lopták e, megbolondult ő. Aztán ement hozzájuk, csókolta őket, kért vizet, hogy bocsássanak meg neki, ezek nem tudták, hogy mit bocsássanak meg. Há mi megbocsá-tunk, me mi nem csináltunk semmit neked, se te nekünk. Aztán akko monda, hogy na azt mondja, vót né Sáhíba Annus, adatt szógálatot, papná vót, igen, adatt szógálatot rátok, hogy ti loptátok e a borját, s azé jött, hogy csókáljan, me nem vót igaz, me né réája fordult. Majdnem hasadatt ki, s kiábált. De ezek nem tudták, hogy riájok adatt szógálatot. Varázlóná is vót, persze, me a paphaz nem ke tyúk, vót Gerebenesen egy asszonná. Igen, anná vót előbbszó, s azután a papná. Adatt szógálatot a pap. Igen, igen. (MB (55 éves nő) 1985. I. 13.)

6.C A mise hatástalan

(31) Úgy messziről hallottam én, hogy meggyógyult, és használt, ha vót a papoknál. Éppeg itt is vót egy család, hogy a fiú vette vóna e a léánt. Közepes rendű család és a legszegényebb vót valamikor a faluba. De ha már eljött az az idő, hogy jártok bé városra návétázni,³⁹ akko má ő is egysorba vót, az ember a mostaniakka. Dehát mégis... és az a fiú elvette ennek a léányát. A fiú anyja nem akarta. Nem akarta, elment a román paphoz, odaállott s letérdepelt a pap elejibe, imádkozott, hogy a fiú térjen meg, s hagyja ott a léánt. Semmi sehol. Kibékültek a szülők, a fiú elvette a léánt, s van má két gyermekük. S aztán hogy a betegségétől meggyógyult vóna valaki a papi keveréstől, nem tudom. Az imádkozástól. A hite, ha nincs meg a hite... (MP (81 éves nő) 1994. XI. 12.)

6.D A pap elutasítja a szolgálátot

(32) Ez a szomszédunk azt is megcsinálta, a fiú szerette erősen a léánt. S az anyja el... kamarási vót az anyja. Elment Gyéresre, a paphaz, megmondta az a pap, nem szabad, me vétek. Ne bontsa szét, me szereti, hagyjan békét, hogy vegye el. S akko visszajött, azt mondja, az asszony, és megmondta a léánnak, s az elment egy paphaz, s megszövédeálták.⁴⁰ Úgy mondják... S akkor here-jött, s a fiú csak elvette. A fiú gazdag, a léány szegényebb. Mára olyan jól élnek, egy éjje született mind a kettő. A fiú is, a léány is.

³⁸ Összeszűrte a levét.

³⁹ Ingázni.

⁴⁰ Meggyóntatták.

Menye: – Ki vót az?

– Gulyás Jóska, Sáriva. Mára tartják a születésnapját... Most nem csiálnok ilyesmiket. (MP (82 éves ő) 1994. XI.12.)

7. *A pap kérésre a bajt (kárt okozó ember ellen tart misét) ir elő böjtöt (büntet)*

7. *A bajt (kárt okozó szenved) meghal*

(33) – Olyan, hogy mostanában valaki gyógyult volna meg, volt-e? – Hát ezeket nem szokták elmondani, ezek olyan családi titkok. Valakinek az urával vagy a gyermekivel... Ődö elteltivel szokták mondani. Én beszélek magamról, mert valamikor én is vótam. Fiatal koromban.

– Hol volt Baba néni?

– Milyen falu volt a Sármás mellett? Egy kicsi falu. S én is voltam, s nekem is kinyitatta a könyvet. S azé gondolkoztam, hogy hogy mondta annak a könyvnek. Egy nagy-nagy könyv... a pravila... vót az a biblia. S ahogy van a románoknál a templom... Nem tudom, milyen szentélynek mondják magyarul. Ahová nem szabad bemenjen a nő, csak a pap. S akkor oda bévitt a pap, és ott egy olyan nagy könyv vót, akkor ideadta nekem, hogy csináljak így a kezemmel, hogy így nyitsam fel. (Mutatja.)

– Tehát a becsukott könyvre kellett keresztet csinálni?

– Igen, így és így és akkor azt mondta, hogy nyitsam fel. S kinyitattam a könyvet. S akko abba a könyvbe az a dátum vót, amiko én születtem és amelyik hónapba és ahányodikán. Az vót. De először mindent megkérdezett, hányba születtem, harmincötbe, április 27. Amikor kinyitattam a könyvet, az a nap vót. Az olyan... nem nagy betűs, de nem román írás vót, valami egyéb írás. S akko nézte, hajtatta a könyvet, hajtatta, fekete betűs vót a könyv, elől mind fekete betűs vót. S akkor utoljára má piros betűs vót. S akkor azt mondta nekem, hogy azt mondja, oare cine ți-o putut face dumitale⁴¹... Nézte... (érthetetlen) S akkor azt mondta nekem, hogy tartsak kilenc keddet és kilenc pénteket. S aztat meg kellett én fizessem... efelejtettem, mennyi vót az a pénz, minden esetre nem vót olyan drága, s akkor én tartattam kilenc keddet és kilenc pénteket. Úgy ahogy én tudtam, félnap nem ettem, imádkoztam délig. Na így. S akkor... az vót egy hosszú idő. S én azér vótam, me nekem van ez a léányom, de ez olyan törvénytelen gyermek. Én nem vótam férjnél, s otthon a családbo nagyon nehéz körülmények közt vótam. A léánkám született februárbo, s én vótam ősszel. Emlékszem, hogy ásták a répát ott miko mentünk arra felé. S akko édesanyám mondta, hogy menjek, má látto, hogy úgy e vótam zárkózva a világtól, nagyon nehéz körülmények közt vótam. S akkor én emondtam... mint az orvosakná, ha nem mondja meg az ember, hogy milyen beteg, hiábo menyen. S én kilenc hétre, mikor lejárt először a kedd nap, élt még édesanyám is, édesapám is... má mondam, hogy a léánkám huszonhat éves. Édesapám beteg lett. Összeesett, édesapám rosszul lett. Hát én nyilvántartattam, mert engemet érdekelt. Má vótak léánytestvéreim, azak elfelejtették. Mondtam, mikor hazajöttem, hogy hol vótam és hogy jártam, de ők elfelejtették. Nem vót az ők nehézségek. De én mindent kísértem, na ezen a héten lejárt négy hét, öt hét, hat hét... Na, így történt. Kedden lejárt a kilencedik hét, édesapám összeesett. Rosszul vót s helyrejött. Me édesapám mindig egészséges ember vót, nem vót beteges, s helyrejött. S ment tovább. S pénteken beteg lett édesanyám. S édesanyám há hétig vót... olyan beteg vót, hogy halálos beteg. Me emlékszem, hogy elkapott az ősz, úgy karácsony nagyhetére, péntekre került az utolsó, s már nem tudtuk, hogy süssünk szombaton vagy nem, me édesanyám olyan rosszul vót. Hogy nem tudtuk, hogy hányadán vagyunk. S a léánytestvéreim is elfelejtették, de én nem felejtettem e, me én nyilvántartottam. Bánkodtam, s akko e vótam keseredve, hogy kellett ez nekem, há mi lesz velem, én emaradak ott a kicsi léánkám... S hat hétig beteg vót, s édesanyám helyrejött. S édesanyám betötette aztán a kilencven évet, s a nyáron aztán meghalt.

– Baba néni, én ezt úgy értsem, hogy a szülei valahogy közbeszóltak, hogy ne menjen férjhez ahhoz a fiúhoz?

– Igen. Én úgy értettem... úgy csináltom, ahogy nem kellett vóna. Aztán ezt (a gyermeket) csináltom olyanna, akihez nem hattak és nem mentem el. De ők akadályoztak, amikor az időm vót. Míkor hozzám illő fiúm vót, akkor vót a baj. Én így húztam ki a fiatal éveimet. Ez bántott, és én így értettem meg. Amikor vót az időm és hozzám illő fiúm vót, akkor kellett vóna hogy elengedjenek. De mikor a léánkám lett, má harminchárom éves vótam. Na. S akkor... szóval olyan körülmények között

⁴¹ Ki csinálhatta magának?

vótam, hogy azt kibeszélni nem lehet. Na és akkor azt úgy gondoltam, s aztán soha nem felejtettem e, me nagyon nagy dolog vót,... mér nem hattak, mikor eljött az idő, ahová kellettem, ahová nekem is kellett vóna. Na úgyhogy bántott a lelkiismeret s bántani fog mindig. Hogy a fiatal éveimbe nem vótam rendbe. S aztán lett ez a léánkám úgy, ahogy lett, s akkor mikor eljött az ideje, hogy hozzáálló fiút kapott, telepedjen le, hogy lássom, hogy legalább ő rendbe van. Úgyhogy én nem vótam férjné... (Még beszél az életéről). Na én a papakról ennyit tudak. Hogy meggyőződik az ember abba a sorsba, amibe az Isten rendeli. A papak ezt csinálják. De úgy az ördege nem tudam. Má a papná nem úgy van, hogy emenyek és fizetek misét, hogy úgy legyen, ahogy én akaram. Nem. Hanem hogy legyen meg az úrnak az akarata. Hogy eztet önként vállalja, ahonnét jött. Na. Na de az ördöggel eztet nem tudam, hogy csinálják, de csinálják. Mert mindig vót és van. (MP (59 éves nő) 1994. XI. 12.)

(34) – Ha tűz volt, akkor is a paphoz mentek?

N – Vót, mostanában vót tűz, miko fegyűtatták itt a szénát a tavaly.

F – Itt is történt.

N – Akko mentek a paphaz. Na de nem tudam, mi derült ki.

F – Akire gyanakadtak, a kovács, hogy jelentették a milicián,⁴² az halt meg. Megmondta, hogy kiáso a sírját, miko hal meg.

N – Megmérgezte magát. Má a milícia akarta másodszo elvinni. Ő még volt elzárvo... Ez nem azt jelenti, hogy ő vót a tettes. Igen ne csiált vóna semmit, csak elérte vóna s az ilyennek, aki pappal csinál, és ő nem csiál semmit, nem is beteg, csak mondjuk egy kicsit elszédül, valami ilyen van, valami jele van. A harmadik héten egy-két óra, s kész van. A valódi.

F – Amelyik jelentette, hogy ő járt 10-12 óra körül arra, annak megdöglett két drága lova. Nem ötszáz lovak. És egyik disznó... két disznója vót, mázsások, egyik megölte, megette a másikat. Utáno egyik hónapra, megdöglett egyik, olyan 50-60 ezeres ló... (CT (74 éves férfi, 65 éves ő) 1994. VIII. 22.)

(35) – Igen, hetente egy nap, a pénteki az szigorú böjt és nem tudom, talán még a keddi nap. Hát nálunk volt egy eset, az én gyermekkoromba, amikor egy tüzeset után a szomszéd a szomszéd legényre gyanakodott. Hogy az gyűjtotta fel a szénát. És az is elment a román paphoz, nem is titkolva, hogy ő miért tart böjtöt s imádkozik. De azon a napon még az állatai se ettek. Se a gyermeknek, semminek nem adott enni, csak olvasta a bibliát, és hát a kilencedik hétre a szomszéd legény megzavarodott. Mert szerintem tudatában volt, hibásnak érezte magát, és annyira furdalta a lelkiismeret, és tudta, hogy most már jön a kilencedik kedd, péntek, két napot böjtölt az asszony, azt tudom, hogy arra a napra megfutamodott. Futóbolond lett. Aztán Dicsőbe hozták helyre. És azt mondták, na ugy, az átok, a böjt, a román pap csináltatása eredményes volt. Szerintem inkább az önvád volt, ami előidézte. (SB. (nő) 1994. XII. 28.)

(36) F – Történt itt a szomszédba egy eset. Fiatalember volt itten a szomszédunkba, ide jött vejnek. És ő, az ember, mind a fiatalember, jár a Gostatbo⁴³ dolgozni, egy menyecskével összeszűrte a levét. És na, kitudódott. És na, a felesége tudta, meghallotta és akko nem tudott mit csinálni, elment a román paphaz. És a román pap mit csinált, mit nem csinált, elég az, hogy a fiatalember beteg lett. S akkor olyan rosszul vót már, nem tudtak mihez kezdeni. Az orvoshoz elvitték Lekencére. S akkor ezeknek eszекbe jutatt, te, mi voltunk a román papnál. S akkor szaladtak megint a román paphaz, hogy térítse vissza...

(A nő sottogva, az udvaron dolgozó emberről: – Éppen ennek a bácsinak a veje vót.)

F – Ennek a veje vót, s a léány a vót. Ne. Még mai napig is járnok a paphaz...

N – Én itt vótam kiállvo az úba, s akko jönnek, s szaladnak a román paphaz. Mondam neki, te Rubin, me Rubincának hitták, mi van nálatok, hogy ilyen hirtelen. – Hát, az, aki hibás, azt mondja, az haljan meg. S meghalt a férfi. Nem tött belé egy hét, meghalt az anyja. (Suttogva:) – Rebesgették a faluba, hogy az anyja tudatt a dologról.

⁴² Rendőrségen

⁴³ gostat – állami gazdaság

F – Falusi viszonylatba mindenki annak tulajdonította, hogy ők vótak a román papná, a román pap mit tudom én, mit csinál s ebből kifolyólag meghalt. S az asszony is, az anyóssa.

N – Aztán, hogy mi igaz ebbe...

F – Nagy hitelt adnak ezeknek a román papoknak.

N – Sajnos, hogy még a reformátusok közt is vannak, akik praktikálják⁴⁴ ezt. (CT (71 éves férfi, 66 éves nő) 1994. VIII. 22.)

(37) Én láttam egy ügyet, így lenne, nem így lenne. Éppég erről beszélek. A sógoram vót, ilyen brigádoféle, az igazgató úrt elhagyta a felesége. S annyira szerette azt az asszonyt, vót egy gyereke is, eljött hozzánk. Pont taláto édesanyám. Az édesanyám román asszony vót. S mondja, hogy jártom, hogy nem. Mondja édesanyám, tudja, mit mondanak? Maga fizessen vagy három misét. Itt, ott, ott. A jó Isten hátha helyrehozza, s elválosztja attól, akivel összepaktált. Úgy is tettünk. Pont én vótam az. Nekem adott ezer lejt a kezembe. Azt mondja, te János, mi csinálj, még van három hét, menj, ahová édesanyád mondja. Elmentem Vermesre. Vót egy öreg pap Nagyfaluba, és egy Kentelként. És azt mondta ez e a vermesi, hogy egy kedd nap fogja csinálni a misét. Úgy beszélt azoknak is. Na. Én kértem egy nyugtát, pecséttel, hogy mutassam meg, hogy mennyi pénzt adtam, az igazgató pénzből. 150 lej vót fejenként. Na megmaradt nekem 500 lej, me eköttem 50-et. És miko mentem vissza az igazgató úrhoz, mutatom a nyugtákat, mondja, a pénz a tiéd. Álltom 4 hétig dolgozni, és hazajöttem. És ha hazajöttem, 3 hétre kapak egy táviratot, János, azt mondja, a tennap temetük el a vót feleségemet. Úgy is vót, meghalt. És hogy. Akko vótak e szaladók, gyorsfutók, hogy az áldásba hitták. Kárpátok. Mive hordták a kukoricát. A volt felesége ment egy kocsiaval, avval a latorral, akivel élt. S egy olyan Kárpát belécsapódott, az asszont megölte, s a férfit nem. Ez direkt így vót. Az áldott Isten keze volt, de az így történt, ezt én láttom. Hanem azt mondom, java része a papokhoz ezek mennek, ezek az elválók, s nem élnek jól a családbo. S ha valaki ellop valakitől valamit. (MB (67 éves férfi) 1994. VIII. 24.)

(38) Történt ilyen eset itt nálunk, pont a sógoram is benne vót. Fogságbo vótam, 48-ba jöttem haza, 4 évig vótam Oroszországbo. A sógoram... Eloptak egy kas méhet. Régebben, tetszik tudni, nem kaptárba tartották, hanem kasba. Gyékényből vót fonva, megtapasztva, bécukrozva, kereszt csinálvo lépbő s abba tartatták a méheket. A falu végén egy románá vót a pálinkafőző üst is. És eloptak egy kas méhet. 20 kiló vót kasastól, méhestől, lépestől. 20 kilós vót. S akkor elvitték, bétették egy abroszba vagy lepedőbe, elvitték és bétették a szereshez, a lakásához, valami kő közé bérakták oda. Ott vót a méh egy kerek hétig. 7 nap. S akkor mit gondoltak, mit nem a sógoram, s vót egy jó barátjo, s vótak ilyen asszonyok. A sógoramnak vót vaj 80 veder bora, tetszik tudni. Évente a szőlőbe. Akko vette, vitte ki egy öste a plévederre este a bort. Az vót 10 literes. S akko még loptak tyúkokat is, vettek rizskását is, minden félleket, készítették ételt s tartattak lakomákat. Nem minden este, tudja, Vótak nők s férfiak. És ezek akko azt gondolták, vágják le a méhet. Me tudja, akko úgy vót, béasztották hideg vízbe, leseperték a tollúseprűvel, s akkor megölték a méhet. Elég az hozzá, kivették a mézet s bétették egy tálbo. S akko ivás közbe mulattak, ettek, bujaskodtak. Akko szépen aki ett a mézből,... vége vót. Ami megmaradt, megmaradt, a lakoma eltött, mindegyik elszaladt, elmentek haza. Akkor a tulajdonos, aki ellopta a méhet, akko kieresztette regge, 7 vagy 8 órako szokott menni a csorda, tudja. Egy olyan magas ember vót, gyönyörű szép ember vót. Kiengedte a tehenyeket. S összeesett. Bévített és meghalt. Az vót az első. Ha lejártak a napak, a pap... pénteket, keddet, mit tudam én, mit tartattak. Akkor a sógoram, virágvasárnap harangoztak, kezdték összehúzni, régebben szokás vót szalagat tenni, lógatni, szalagat tenni a fonadékja hajába miko konfirmáltak, na elkezdtek harangozni, s akko készültek nagy asztalazásra, presbiter vót a sógoram, s a léánya vegye az úrvacsorát. És azt mondta a léányo neki: – Apu, úgy ennék egy kicsi mézet. Olyan kaphatós ember. – Állj, fiam... Vett egy tángyért, evette a kést, és neki is vót öt kas méhe. Ment, s egy még megmarta a torkát. S miko kijött a csűrajtón, az édesanyja ott vót a konyha előtt, ült a padan. Akko má úgy megmarta, hogy nem tudatt beszélni. – édesanyám, halak meg, édesanyám, halak meg. Alig valamit ejtett ki. Amiko összehúzták a harangat, meg vót halva. Ez a második eset vót. A léánya kellett menjen hogy vegyen úrvacsorát, és

⁴⁴ Gyakorolják, üzik.

akko így csinálódott egy seb, kilis, ami szokatt csinálódni vérújulásból, a fenekére. Az meghalt abból. Akkor a két asszony elmentek Telcsre, béángászlódtak,⁴⁵ de mind mázsás asszonyak vótak. Kérem, mai nap se tudják, hol vannak eltemetve. Elbódaragtak. Elment öt vagy hat személy. Ott vót a szomszéd innét fentrő, a rokonságból, az nem ett a mézből, semmi baja nem vót. Kérem, ő is ott vót a muriba. Fiatalember. Öt személy elment. Megcsinálták. (CT (férfi) 1994. VIII. 22.)

(39) – Most mennek ehhez a mátéi paphoz is.

– Milyen ügyben?

– Ha elloptak valamit. Ez pont még kollektív vót, egy asszonnak, ott lakik szembe a tiszteletes úrral, a sógora mind ment hozzájuk. Nekem pont az asszan mondta. Azt mondja, egy este ment az ura, hogy hozzan fe pálinkát a pincébő. Ment s miko lement, a vedres korsó üres vót. S felment, s azt mondja, te Aurel, nekünk üres a vedres korsónk. – Hé hogy? – Há üres, gyere lássod. Aszondta, hogy elment oda Kócsba, aki adja férhez a léányokat. Elment Kócsra. S akko ement a paphaz s azt mondta a pap, hogy – Da ce, s-o golit demijana?⁴⁶ S ő még megirtózt.

– Anélkül, hogy mondott volna valamit?

– Anélkül. Így mondta az asszany. Aztán én nem tudom. S azt mondta, na lasă,⁴⁷ tartsan három szobatat, bötöljen délig, s az ember ilyen conductor⁴⁸ vót a kollektívbe. A gyümölcsösbe vótak, ott dógoztak. S azt mondják ezek az emberek, akik dógoztak vele, hogy azt mondja, io mă duc să munc ceva.⁴⁹ S elment az ember félre, hogy egyék valamit, s nem még jött, nem még jött. S ementek a társai, hogy lássák, mit csinál. S azt mondják, hogy el vót kékülve. S akkor felfogták, s béhozták egy strájfa, s bevitték Besztercére, s meghalt. S a faluba mindenki azt mondta, azé halt meg, mert megjitta a pálinkát. (SzM (80 éves nő) 1994. X. 25.)

(40) Volt egy illető, voltak méhei. És összetársultak vagy ketten, s mit gondoltak ők, úgy né gondatlanságból ementek ők, s ellopták a mézet. S akkor az nem tudatt mit kezdeni, elment a román paphaz. S tényleg. S utána az egyik meghalt. Akkor nem tött bele egy év s meghalt a másik. (CT (71 éves férfi) 1994. VIII.22.)

(41) Nem is olyan rég, ecce egy fiú katonának készült. Akarta, hogy legyen egy kis pénz is, és ezer elopatt otthonró egy zsák búzát s eadta. Az anyja mind kérdezte, hogy ki lopta e. De senki nem jelentkezett. És akko az anyja szógálotat csináltotatt, hogy a tolvaj haljan meg, de elősszó mondja meg, hogy ő lopta e a búzát.

Azt hiszem, úgy október vót, miko ement a fiú, aztán tiz-tizenkét napra rá beteg lett. Nagybeteg vót. Az orvosak haza is küdték. Erőssen beteg vót. Meg is halt, huszonnégy éves vót. De elősszó kiátotta: – Én loptam e. Többet semmi se mondatt.

A temetésen három falubó vótak (DT (75 éves nő) 1971)

(42) Felsődetrén Cornelnak az apja négy unokájáva lakatt. Eadta az ökrit tizenháromezer lejér. Edugta a pénzt, de mégis eveszett. Nem adta vissza se a családjo, se a szomszédak... Miko a harmadik misének vége vót, a veje csak azt tudta kiátni: – Menj, Maria, add vissza a pénzt, én loptam e. S meghalt. (DT (75 éves nő) 1971)

(43) Hogy járt Sandi Voitaval? Ez a szomszédba vót nállunk, ez tiszta igaz vót. Azt mondják, hogy csak meg ke simogassa a tehént, vaj emenyen s a tehény nyomából veszen egy kicsi sárt vagy port. A ganéjából. Elviszi, s akko eveszi. S akkor az ember itt lakik egy kicsit messzébb. Akkor ez az asszony már úgy elvette a tejit a tehénynek, hogy csak sovánkozatt a tehény, sovánkazatt, se nem vót se fele a tejne, se nem még vót jó. Akko ő elment s adatt szógálotakat az asszony mind a papná. Az

⁴⁵ Szolgálatba álltak.

⁴⁶ Na, mi van, kiürült a korsó?

⁴⁷ Na, hagyja.

⁴⁸ conductor – vezető. sofőr

⁴⁹ Megyek enni valamit.

ember olyan rosszul lett, hogy csak hentergett a földön. S akko a felesége eszaladatt ide, de Jancsiékhoz jött hamarabb, Gyulaiékhoz. S akko megmondta Jancsinak Gyulainak, hogy jöjjön fel ide Kiciához, hogy mondja meg, hogy állítsa meg a szogálotakat, valamit, me Sandi hal meg. S akko aztán szerencsére románok vótak ők, Rusnak, vagy mit tudam én, me aztán leállította a szogálotakat, s úgy lett jobban az ember. Ez tiszta igaz vót. (MB (55 éves nő) 1985. I. 13.)

7.B. A kár megszűnik

(44) Úgy történt, azért hiszem eztet, mer láttam, nagyanyámnak miko elveszett a húsvágógépe, nagyapám kalapja s a kolbásztótó. Megkérdezte a családjátó. Hogy melyik vitte e. Egyik se vállolta, me nem vitték e. Na jól van, fiaim, ha nem vitték e, hazahozza, aki evitte. Zsoltárt imádkozott, és a paphaz járt, misét szolgáltatott, hányodik misére, má nem emlékszek, me nem érdekelt akko engemet, de elég az, hogy akko miko hazahozták, na gyertek nézzétek meg, hová tették le a húsvágógépet és amit evitte. Úgy erre emlékszek. (EC (62 éves nő) 1988. VIII. 19.)

(45) Itt egy valaki ment a vásárba. Kékesi az illető. Elhullt a bukszája az útan. Valami pénzzel. Egy gyerek megkapta. Odaadta az édesanyjának. Az anyja eltette a pénzt, borzási volt. Már az ember kapcsolt vóna. Láttó, hogy ott vót a gyerek. Nem kaptátok meg? Se én, se a másik. Elment nem tom hova misét fizetni. S a szegény asszony ezér vagy másér, nem érezte jól magát, hazavitte a pénzt az embernek. Borzási asszony (MB (67 éves férfi) 1994. VIII. 22.)

(46) – Hallottam, hogy a pap is különféle módon tudja megmondani, hogy ki volt a tettes. Könyvbe nézett?

– Könyvbe. Olvasatt. Én azt a könyvet... mind ahogy Ilonka mondta. Aki elment a... Szegény, hogyne lett volna elkeseredve. Akarták kérdezni. Elment. Megpróbálja. Hallotta Ilonka, merre vannak, sokat ment ő abba a falukba. És azt kérdezte a tiszteletes úr, miko a könyv így kimutatta, hogy... megmondta már, hogy kiről van szó... azt kérdezte, hogy ki fogja megtartani azt a börtöt, amit mond ő neki. Azt mondta nénikém, hogy ő egyedül. Ne szedjen ő másokat elő, édesanyámékot vagy a másikat, ő egyedül lakik, ő egyedül tartsa. Annyit imádkozatt... imádkoztunk mi. Há hogyne, szegénykének elopják a kicsi pénzt. És azt mondta, hogy tartsa meg a börtöt egy pénteki napon. Ne még menjen ki a házból, ha lehet, ne menjen ki. Tudta... (érthetetlen félmondat). Se nem mentek, se nem jött.

– Megkérdezem, Décsében hallottam, hogy még a majorságot se volt szabad megetetni?

– Ezt nem mondta.

– Csak ő?

– Csak ő egyedül. S imádkozatt. S börtölt. Pénteken. S második pénteken má visszavitték a pénzt. Má muszáj akko má megdögeljék akko az a másik. És visszavitték akko a pénzt, így a verandaajtón ki vót törve az ablakszem, ott hajigálták bé. Me édesanyám nem vót még otthon. Fenn vót az unokatestvéremnél. Me aztán ők örökölték a telket, mindent, egy fedél alatt laktak. Aztán a gyermekek... ők vállalták szegénnek a mindenfélét.

...A másik bukszába meg, me a kicsi bukszáját is elopták, amibe vót háromszáz valamennyicske leje. Ő tartotta külön a többit, s a kötőpénzeket tartotta úgy. Mind az özvegyasszonyak. És bé vót hajgálva mind a két bukszája. De háromszáz lej híjával. A két hét alatt valaki elprédálta. És második pénteken bé vót hajgálva a buksza. Ő a... (nem hallszik) ment a tiszteletes úrhoz, de csak hogy mondja meg, hogy mi az. És visszajött és azt mondta, hogy még kellett vóna tartsa a harmadikat is. Beléhalt vóna az a tolvaj férfi. Úgy meg tudta csinálni... Örvendett, hogy visszakapta.

– S ő leállította.

– Nem börtölt többet. Ha visszakapta a pénzét. Akkor ez tiszta igaz vót. Mondta a pap, hogy el kell menjen a házához. Vaj a háza előtt. Nem ment be a házába, hanem ment le az utcán... az utcán, a kapuja előtt eltört a lába.

– Hm

– Ez nem hazugság. Ma is él a férfi. Eltört a lábo a nénikó kapuja előtt. Még azt mondta, hogy... csúful káromkodott... csúnyát mondatt.

– Igen.

– Így az Isten csináljon meg tükteket vaj ingemet. Magára mondta eztet. Na azótától hiszek. Én addig nem nagyon hittem. De kezdem hinni... ha létezik? Ha Isten van, létezik. És ha benne van az a lélek, az a hit. Szegény néném is sírt, mi is sírtunk, imádkoztunk, hogy az Isten adja vissza, segítse vissza nénikének. S meghallgatta a Jóisten. (AM (60 éves nő) 1994. VII. 26.)

(47) Sós Lajos nagyapjáná, Péter Laciná ecce elopták a pénzt. Szógalatot csináltotatt. Emenet a román paphaz, mer a magyar nem értett ilyenhez. A szógalot öt-hat naptól állott. És nem vót szabad enni. Aztán az utolsó nap a pénzt visszadobták a tornácbo. (DT (75 éves nő) 1971)

7.C A baj/kár okozója szenved, és a kár megszűnik

(48) Mámi mondta eztet. Ahunn ők laktak, abba a kis utcábo valahol. És azt mondja mámi, hogy eloptak... Szüttek régebb az asszanyak. Akko műk csináltuk a stafírunget meg... Elloptak egy vég vásznot. Készen. Miko má, úgy szépen össze vót tekerve. Miko má le vót véve az esztovátáro, s meg vót fehértíve. Ement, csinált egy ilyen misét. Ilyen fekete misét. Azt mondta mámi, me abba az utcába lakatt. Hogy a vászonyja a... az ányójátó lopta e. Eszibe se jutatt, hogy... ő tudta a ház járását. Aztán ment úgy az útan, ányó néni drágo (utánozza az éneklő hangot), bocsásson meg nekem, én loptam el a vásznát, nem vágatom le még semmit, ányó néni, drágo, visszahoztam a vásznát. Így sírt-rítt, amég bévitte az ányójánok a vásznot. Azt mondta mámi, az igazság vót. Mámi mindég emlegette. Hogy hogy vitte vissza az az asszany a vásznot. (Utánozza.) Ányó néni drágo, ne haragudjan réám, én loptam el a vásznát... Vissza kellett vigye, me rosszul lehetett. Azt mondták, vissza kellett vigye, me ha nem, kettőbe hasadik. És nagyon rosszul van. Olyan rosszullét jön reá, hogy muszáj vissza vigye. Me ha nem viszi vissza, belé pusztulhat. (AM (60 éves nő) 1994. VIII. 26.)

(49) Itt a községbe. És elment az illető, akitől ellopták a ruhákat, elment a paphaz. Ez most történt, ebbe az évbe. És lejártak a bötök, és az asszony még mindig mind imádkozott, hogy az Isten derítse ki. S olyan rosszul lettek a családba, hogy hasadtak ki. És visszavittek minden holmit. Ez nem hazugság, ez igazság. (VE (nő, idős) 1994. IX. 24.)

(50) – A pap is avatkozik a tehén dolgába?

F – Igen. Nem tudam, mennyit fizetett és a pap azzal az izével, mikor csinál misét, misézik, és nem tudam, mit adott nekik... Korpát vagy mit tudam én.

N – Korpát kellett vigyen hazulról. De ráfeji azt a tejet? Vagy száraz korpával?

F – Aztán azt adta a tehénnek oda. S megette, s úgyhogy aztán avval talán visszanyerte. És ezeknek aztán megtörtént a baj. Hogy a tehén béesett az izébe, hogy le kellett vágják. (érthetetlen név) Azt mondja, na látod, ki volt a hibás? És nem hittem volna.

N – Azt mondta a pap, chiar Misi dumitale a luat laptele. Azt mondja, de peste pârâu.⁵⁰

F – Megmondta a könyvből (BE (64 éves férfi, 59 éves nő) 1994. VIII.21.)

(51) N- Megjárta itt né a szomszédunkba. Erről a P. I-ról, akiről beszéltünk az előbb, hogy a láncot hogy köti keresztbe. Így is, meg így is, s akko le is, mindenféleképpen összevissza fűdozza a tehenet láncsal, és szembeönti mind keresztül-kasul a tehenet. Na a télen mullott egy éve dögölt meg a tehene, be vót esve a jászolba éjjel. A szomszédja román ember. Ez a luon. Azt mondta, hogy elvet-ték a tejit mind a két tehénnek.

F – Luchi mondta?

N – Luchi. Luchi elmondta nálunk. És elment Nagyfaluba, ide Apanagyfaluba, mert ez vegyes falu, csak a román falu van külön és a magyar falu külön. És ement a román paphoz Nagyfaluba, és azt mondta, chiar veşinu dumitale a luat laptile, azt mondja, peste pârâu.⁵¹ Azt mondta a férfi, most én mit csináljak, annyi tejet se tudok fejni, hogy legyen a kisbornyúnak. Én fogok imádkozni evégből. Nem tudom, én ezzel nem vagyok tisztába, ez ördögi dolog vagy isteni dolog vagy hogy képzeljem el az ilyesmit. Imádkozik, de kire imádkozik, mire imádkozik. S azt mondja, hogy nézze meg, hogy

⁵⁰ Épp a nagy Misije vitte el a tejet. Azt mondja, a patakon túlról.

⁵¹ Épp a maga szomszédja vette el a tejet, azt mondja, a patakon túlról.

vissza fog jönni a teje, és ötet fogja érni a nyomorúság, utol fogja érni, miko lejár a bötnek az utolsó napja, velük valami fog történni. Hát egy pénteken, csütörtökön éjjel, péntek virradóra, nem is szóltak senkinek semmit, hát egyszercsak látom, hogy halad fel a... egy pár ökrük is vót az istállóba, s haladnak fel a szánnal, ilyen falusi szánnal, az ökrökkel letakarva s akko má láttam, hogy állat van a számba letakarva, mert havazott, nagy tél volt a télen múlt egy éve. S mindjá jön Miki, azt mondja, Irén néni, mit mondtam magánok. Lássa, hogy megjárta István? Megdöglött a tehene. A jászolyba kapta meg megdögölve. Befordították az ökrök oda. Ez meg kellett történjen, me ezt megmondta a pap, hogy ez meg fog történni. Na de most mire imádkozott? Hogy dögöljön meg az állatja, vagy (valaki kacag) nem tudam elképzelni az ilyent, hogy kire és mire imádkozik.

– És mondják, hogy ilyenkor az, aki az állatot megrontotta, kell hogy jöjjön a házhoz.

N – Igen, igen, de nem szabad, azt mondják, mi nem foglalkoztunk efélével.

F – Szóval amikor fizetnek rá misét, akkor nem szabad adni ki, mert akkor jelentkezik az az illető, aki a hibás. És ameddig nem kap attól a családtól valamit, addig ő rosszul van.

N – Rosszul érzi magát. (BE (64 éves férfi, 59 éves nő) 1994 VIII. 21.)

7.D. *A pap mise (előírt böjt által kideríti a károkozó) tettes kilétét*

(52) A kolletívvel, hogy loptak. Akkor bé vóltak perelve. Má ott vótak a raktár mellett, hogy loptak. Csinált ahogy tudatt a raktáros az éjjeliörrel, hogy tudjan megélni. Na anyósoméék is egy-egy vederral, kettőt mindig vittek. De nem hogy az öregasszony vitte, de ő má úgy mondta, miko törvényre került, hogy ő vitte. Olyan vót, hogy velle úgy se csináltak vóna semmit. És akkor megfogták vagy négy mázsával vagy mennyivel. Gabonával. Me úgy jöttek, hogy nem vették észre. Be vótak perelve, hogy oda hordja valaki. De nem is úgy lopták, hanem mentek az asszonyak délbe a neccekke, s akko má megsokalták, hogy valakit tegyenek be, hogy má legyen vége, ijedjék meg a nép. S akko betették anyósamat és Zsuzsi nénit. S akko anyósam mind mondta, menj, te Zsuzsi, a paphoz, menj, te Zsuzsi. Nem vótam megszokva. Mi magyarok nem nagyon pláné a reformátusok nem nagyon foglalkozunk ilyesmikke. Ritka, amelyik foglalkozik, Na, elment a lánya anyósamnak. Ement ide Kócsra. Aztán adott neki böjtet, szombat napot hogy tartson. Tartott az öregasszony, vaj hét szombatot adott neki, vaj hatot, én nem is tudom, de sokat adott. Megtartotta rendesen őket, má ment, el is ment az illető. El is ment akkor, hogy adjon egy kést. De nem, hogy nem vót kése. És akkor az öregasszonynak eszébe jutatt, hogy mér ment. Nem mondat semmit. A kést elvitte s visszahozta. Na, de ért a szöllő, a szöllőből evett. Az udvaron vót. Akkor Dochița, má megmondanám a szemibe, kifőzte a pálinkát, és addig nem ment anyósamhaz. Má mind gyanakadtak, hol Dochița, hol ez, hogy a másik. S akko már Dochița nem ment oda, má lehet, hogy érezte magát hibásnak. S akko ement és vitt pálinkát. Egy negyedliter pálinkát. Eljött, odatette az ablakra, azt mondja, hoztam egy kis pálinkát, hogy kóstold meg. Pedig főzött addig eleget, de soha nem vitt. S anyósamnak nem jutott eszibe. Ha elment akko jutatt eszibe. – Jaj, kellett vóna dobjam a pálinkát utánna. Aztán nem még tartatta (a böjtöt), me észrevette, hogy ez vót, s a másik vót. (MB (59 éves nő) 1994. VIII. 24.)

8. *A kárt vallott ember böjtre/misére hivatkozva fedi fel a tettes kilétét*

(53) Vannak olyan dolgok, valaki lopott vagy valamit csinált, s akkor azt mondja, menyek a román paphaz. És akkor... Például most vót egy, tegnapelőtt egy eset. Az én komám...

N – Én rövidebben mondom el. Téglát vetettek, me most má van téglavető gép is itt a faluba. Új házat akarnak építeni, s traktorra van ott szükség. Két traktor vót, az egyik saját traktor, az egyik kölcsönként. A traktortól egy alkatrész elvesztődött, hogy másnap nem tudtak munkába állni. Rengeg munkás, minden, étel, kaláka, kész, nem tudnak hozzáfogni a munkához, nincs a traktornak az alkatrésze. A faluba elhíresztelik a hirt. szombaton mentek hazafelé a munkások, hogy nem tudnak dolgozni, mert valamit ellopott, de nincs semmi baj, mennek azonnal a paphaz. Ha valaki az utcán megkapta, vissza kéne adja, csak akinek traktorja van... A falu kicsi, tudtak róla. S nem is telt olyan sok idő, délután má hallszódtat, me sokan vótak a kalákába. Mondták, mennek, hogy a Jó Isten derítse ki. És má jelentkezett is az ember, hát én nevettem, és gondoltam, hogy a vejemé, s bédobtam az udvarára. Me ott is van traktor. S megkerült az alkatrész. Na. (CT (66 éves férfi, 41 éves nő) 1994. VIII. 22.)

RÖVIDÍTÉSEK

AM = Almásmálom, Mălin
BE = Beréte, Bretea
CT = Cegótelke, Țigău
EC = Ecken, Ludaș-Roșiori
DT = Detrehemtelep, Triteni-Colonie
FD = Felsődetrehem, Tritenii de Sus
GE = Gernyeszeg, Gornești
MB = Magyarborzás, Boziș
MD = Magyardécse, Cireșoia
MP = Magyarpalatka, Palatca
Msz = Magyarszovát, Suatu
MB = Mezőbodon, Papiu Ilarian
SB = Sáromberke, Dumbrăvioara
SzM = Szentmáté, Matei
TO = Torda, Turda
VE = Veresegyháza, Strugureni
F – férfi
N – nő

**LE POPE (ORTHODOXE) ROUMAIN ET SA MYTHOLOGIE DANS LE
FOLKLORE HONGROIS TRANSYLVAIN**

L'auteur a réalisé une monographie de la mythologie populaire contemporaine d'une région transylvaine. Cette étude en présente la mythologie du pope (orthodoxe), qui, à sollicitation, effectue des services divins, magiques, prescrit de jeûne. La mythologie est présentée selon les narrations collectionnées. Y sont présentés les causes (vol, maladie, dommage de l'élevage, le trouble de la vie familiale, divination), les circonstances des services (le nombre des services, le nombre des popes cooptés, l'assistance, les objets utilisés), les circonstances du jeûne (le nombre des jours jeûnés, le nombre des personnes cooptées, les nourritures utilisées); les conséquences (rétablissement du bétail, de l'homme, décès, trouble, dommage). Le rôle du pope et de son service peut être maléfique et bénéfique, autant que celui de la sorcière.

Selon la méthode morphologique de Propp, V. J. et Beneš, B., l'auteur analyse la structure des fonctions de la mythologie et des récits. Puis, conformément aux 50 récits, il rédige le catalogue typologique des textes.

La présence de cette mythologie est dû à l'influence de la culture roumaine sur celle hongroise.

VILMOS KESZEG

Jelenl v  m lt

A Planétás Kiadó (1165 Budapest, Koronaf rt u. 44.)  j sorozatában lapzártánkig az alábbi  neprajzi könyvek jelentek meg:

Tátrai Zsuzsanna – Karácsony Molnár Erika: Jeles napok, ünnepi szokások. Budapest, 1997. 300 p.

Kósa László: "Ki  nepei vagytok?" Budapest, 1998. 246 p.

T rgyalcot   nepm v szet. Szerk.: Bellon Tibor, Fügedi Márta, Szilágyi Miklós. Budapest, 1998. 431 p.

PARASZTI VISELET-, SZEMLÉLET- ÉS ÍZLÉSVÁLTOZÁS SOMOGYBAN

A paraszti szemléletváltozás kérdéseivel az 1970-es évek végétől kezdtem tudatosabban foglalkozni, amikor Somogy megyei kutatásaimban ott tartottam, hogy az egyes táji csoportok, kisebb gazdasági körzetek körvonalai határozottabban kezdtek kirajzolódni előttem. De nemcsak az ún. táji csoportok, hanem általában a változásvizsgálatok kérdésében is egyre inkább segítségemre jöttek azok az adatok, hogy miként vélekedtek az újításokról, hagyományokról a befogadó közösségek tagjai. Tudatosan kezdtem gyűjteni és gyűjtetni a gazdálkodás-, szemlélet- és ízlésváltozások összefüggéseit. Levéltári kutatásaimban is egyre inkább érdekelték azok az emberi hozzáállások, viselkedésmódok, amelyek a nem jobbágy-, cseléd- vagy pásztoréletmódot folytató lejegyzők (lelkészek, uradalmi tisztek, vármegyei tisztviselők stb.) tolmácsolásán keresztül is kiolvashatók voltak a sorok közül. (Knézy 1993, 57-77.) Mind a paraszti gazdálkodásról, mind a falusiak étkezéséről szóló dolgozataimban fontos részeket szenteltem a szemlélet- és ízlésváltozások érzékeltetésének. (Knézy 1984-85, 381-408.)

A Somogy megyei, illetve dél-dunántúli viseletek témája is megérdemel ilyen szempontú értékelést. Jelen tanulmányomban e kérdéskör néhány csomópontjára kívánok rávilágítani a teljesség igénye nélkül és kerülve az egyes ruhadarabok részletes leírását, mivel erre vonatkozóan már történtek kísérletek. (Kerékgyártó 1975, 119-135., 1980, 61-109., Knézy 1978, 243-263.)

1. Külső és belső kényszerítő hatások a viseletre

A viselet kérdésében csaptak össze az elmúlt 200-250 évben falusi lakosságunk körében a legékezzsőlőbban a hagyományoshoz ragaszkodók s az újat akarók indulatai.

A rendi társadalom fennállásának idején a világi és egyházi hatóságok ügyeltek arra, hogy az egyes társadalmi rétegek, csoportok tagjai, egyes tisztségviselők ruházatukkal is kifejezzék hovatartozásukat, és ezzel is megkülönböztethetők legyenek.

A ruházattal kapcsolatos rendeletek, tiltások, elmarasztalások indoka, akár falusi lakosságról, akár városi polgárokról esett szó, legtöbbször a „pazarlás”, „tobzódás”, „illetlenség” vagy „méltatlanság” valós vagy vélt címszavával történt. A szokásosnál finomabb anyagú, divatosabb vagy rangosabb szabású, túl színes,

vagy túl hímes-díszes, túl kivágott, túl rövid ruhadarabok adhattak okot ilyen korlátozásoknak. Ezért tiltotta pl. meg Somogy vármegye közgyűlése 1812-ben a cifraszűrök használatát. (Gönczi 1942, 268-272.) Az egyházi előljárók több esetben az illem nevében marasztalták el egyesek öltözetét. Elrendelték pl., hogy a lányoknak fedetlen fejjel kell a templomba menniük, s ha nem ez történt, a dékán lehúzza fejükről a kendőt, akármilyen hideg tél volt.¹ De szóltak a rendetlenség, kócoság ellen is², vagy ha hidegben a ruházat nem fedte kellő módon a testet, mint a férfiak sípujjú inge, vagy a nők mellét, esetleg hasát félig szabadon hagyó rövid vagy nyitott ingek.

Sok esetben a historia domusok jegyezték fel az egykori helyi lelkészek, plébánosok, visitátorok elmarasztaló véleményét többek között a helybeliek viseletéről is, mint erre később is hozok példákat.

A feudalizmus évszázadaiban, de részben még a XIX. század második felében is a cselédeket, tisztviselőket, időszakos munkásokat, éves pásztorokat alkalmazó gazdáknak, tisztában kellett lennie avval, hogy embereik milyen ruhát, lábbelit, fejrevalót hordanak. A bérezésnek részét képezhette a teljes öltözködés is vagy csak egyes darabjai. A nagyobb uradalmak még arra is gondot fordítottak, hogy alkalmazottaiknak viseletében is jelezzék a tulajdonos családhoz vagy intézményhez (egyházi, királyi majd állami) való tartozásukat, pl. a tulajdonos címerével (süvegen) vagy sajátos színű, szabású darabokkal, lovászok, parádés kocsisok esetén pl. sajátos zsinórozással (Kresz 1956, könyvének képanyaga), és ezzel befolyásolják azt. Az árszabások is tanúskodnak erről helyenként: 1775-ben kiadott Somogy vármegyei rendelet foglalkozott; „szolgarendnek való vásári mente... kocsisnak való tehén bőr csizma... magyar köpönyeg...” árának szabályozásával. (Kanyar 1967, 109.) A csurgói Festetics birtokon 1780-81-ben alkalmazottak esetében a következő ruhadarabokról esett szó a konvenciók tabellában: a magasabb besorolású alkalmazottak zsinórozott szövet vagy posztóruházatot viseltek – „laibli, dolmány, nadrág, köpönyeg vagy kaput kalap, csizma”, a pásztorok, méhészek és más egyszerűbb beosztású cselédek „fehér ruhát, bocskort, süveget, szűrt”, esetleg „laiblit” (ez rövidebb kabátféle vagy mellény) kaptak a bérükben. (Knézy 1986-87, 285-310.) Természetesen a piramis csúcsán álló nagybirtokosok többnyire távol tartották magukat ezektől a gondoktól. Az 1765-66. évi jobbágylázasások idején Festetics Kristóf azzal dicsekedett a királynőnél, hogy jobbágyai oly jómódúak, hogy télen nyáron sárga csizmát viselnek, és abban járnak aratni. Ez erős túlzásnak bizonyult, mert akkor még főként bocskorban jártak a jobbágyok, s panaszos képviselőik épp akkoriban érkeztek meg a Zala megyei Szentmiklósról a királynőhöz. (Vörös 1952. Idézi Kanyar 1967, 117.) Még az 1810-es években is arról ad hírt Nagyváthy János a hagyományörző viseletű, de elég módos jobbágyalakosságú csurgói Festetics birtokról: „általában ezen a vidéken az emberek kevéssel megelé-

¹ Hoss József: Somogyszentpál monográfiája 1964. Rippl-Rónai Múzeum Adattára (továbbiakban RRM A): 970. Viselet fejezete a historia domus adatait idézi.

² Gamás község monográfiája RRM A. 45. 1825. évi feljegyzés RRM A 970. Viselet fejezet 20.

gedők, szűrben ingben gatyában és bocskorban járnak. A vásznat az asszonyok szövik, a bocskort pedig a férfiak szilfa kéregből fűzik, de ezt (mármint a szilfa-bocskort K. J.) csak nyáron szokás és lehet viselni.” (Csire 1907. 11.) Apáti Kiss Sámuel somogyi tartózkodása (1821-22) idején már szélesebb körben elterjedhetett a csizma, de jellegzetesebbnek tarthatta a bocskort: „A Somogyi Magyar a’ köznépet értvén... ruházatja az alsó vagy fehér ruháján kívül nagyobb részént télen által is laibli (purutzli), ködmön és öreg szűr... a lábain bocskor és számtalan öregek meghalnak a’ kiknek soha csizma és nadrág a testökön nem volt”. (Apáti Kiss 1822, 39.) A helytörténeti munkák írói kifejezték a megyei, egyházi és helyi előljárók, uraságok kívánságát, hogy a parasztok legyenek megelégedettek, ruházatuk egyszerűségével is ezt fejezzék ki.

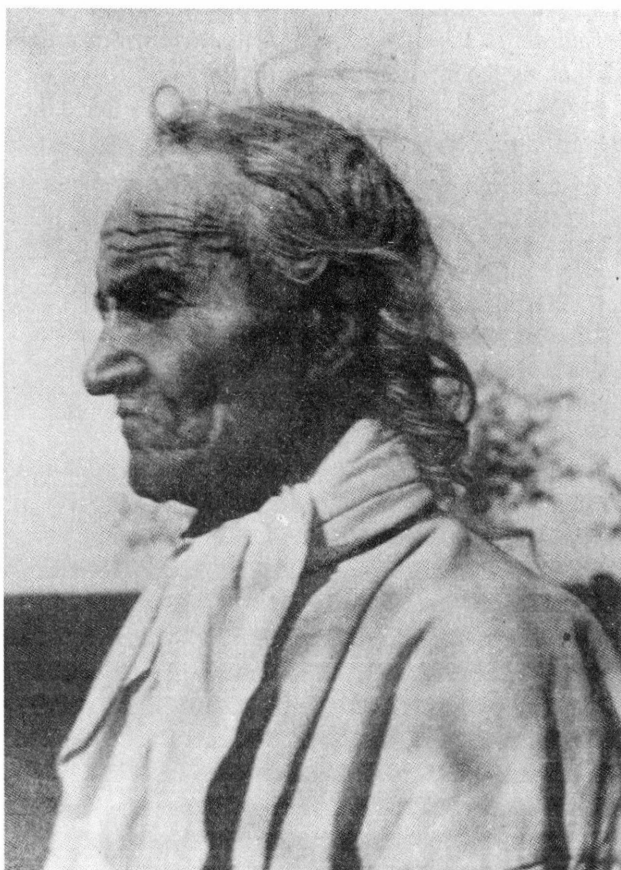
1858-ban viszont ahogy a Vasárnapi Újságban panaszolták a gazdák (Vasárnapi Újság 1858. 6. sz. febr. 7. 501.) – a Balaton mellékén az egyszerűbb cselédnek is két pár új csizma járt a bérében, vagy ennek az ára. Egy pár új csizmát és egy pár magassarkú cipőt kért egy-egy közönséges szolgálólány is többek között munkájáért. A megye délebbi vidékein ez még akkor nem lehetett általánosan elterjedt.

A falusi közösségeken belül mindenki tudta a ruházat alapján, hogy az előttük álló személy pásztor, iparos, cseléd vagy paraszt „pógár”-e, (pl. másféle szüre, más szabású gatyája, más díszű nadrágja, mellénye, fejfedője volt ezeknek). Tudták milyen állattal dolgozik a pásztor; számadó-e, bojtár-e. A jegyző, kisbíró is hordhatott tisztségére figyelmeztető kabátfélét (szűr, dolmány). Esetenként megkülönböztették viseletükkel a házasembert, legényt, tudták, hogy ki a vőlegény (rendszerint derekára tűzte a jegykendőt vagy rákötözte). A nő ruházata jelezte, hogy lány-e, asszony-e, van-e eladó lánya (ez már középkorúnak számított, öregebben járt), milyen korú, gyászol-e, fél vagy még teljes gyászban van-e, milyen vallású. Fiatal asszony esetén pl. a templomi öltözékben mutatták, hogy van-e már gyermeke (a gyermektelen hordhatott kontyán különleges finom csipkés sálszerű „titlánglit” vagy „takarítót” Somogyban³, sajátosan himzett szintén sálszerű dísz Sárközben). A saját tagjaik között finomabb megkülönböztetést tettek, a környékbelieket főképp külsődleges (fejfedő, konty, tarisznya, lábbeli, bunda vagy kabátféle) jelek alapján sorolták valamelyik közösség körébe.⁴

A falusi közösségen belül annyira közismertek voltak ezek a ruházatbeli jelzőrendszerek, hogy nem is igen beszéltek róla, vagy ha igen, különösebb hangsúlyt nem kapott társalgásukban; csak, ha a megszokottól eltérőt tapasztaltak. Szóbeszéd tárgya lett, ha valaki valamilyen változást eszközölt, vagy kifejezetten megsértette

³ Somogy déli felében a másik neve „takarító”, ez a fejbübon rögzített csipkéből lévő sál, melyet a vállakon előre hoznak, és esetleg a derékra rögzítenek. Korábban vászonzóló ruha volt, szőtt díszű végekkel „fejrevaló, férevető, kisruha vagy hosszúruha” néven. Knézy 1978, 243-45. A Sárközben nagyon finoman szőtt ún. bodorvászonból készült a „bíbor” olyan himzéssel, amelyet más textíliára nem alkalmaztak. Ld. Andrásfalvy 1963, 9.

⁴ S. gy. néprajzi csoportok témájában: Kutas, Csököly, Nagykorpad, Kaposújlak, Kaposmérőben 1978-80. RRMA NA 1334-38.

1. ábra: Idős csökölyi ember. Garay Ákos felvétele. EF. 11533.

meglévő hagyományokhoz, akár valami újdonság átvételét igényelték. A tiltások a céhes mestereket, háziiparosokat, specialistákat is érinthette, ha éppen az általuk készített darabokról volt szó. Ilyenkor kijátszották a tiltásokat. A nagyon színes szűrt akaró fiatalok előbb-utóbb megszerezték maguknak az áhított darabot, és végül rendszerré vált Somogyban, hogy a pirosabb díszű szűrt fiatal, feketésebb, sötétebb és egyszerűbb díszű szűrt idősebb pásztorok hordták.⁶ Hiába tiltották egy

az íratlan szabályokat. A vétek súlyosságától függően különbözőképpen reagáltak: pl. háta mögött „kibeszélték”, füle hallatára „mondogolódtak”, „szemébe mondták”, kidobolták vagy már úgy viselkedtek vele, mint aki már nem tartozik közbük. Apa, anya, após, anyós szerepe volt, hogy a fiatalabbakat megrója finomabban vagy erőteljesebben⁵. A közösség tagjai tehát kénytelenek voltak betartani ezeket a belső elvárásokat.

A viseletekkel kapcsolatos tiltó rendeletek, szabályozások vagy egyszerű elmarasztalások nem minden esetben érték el a céljukat, ha a közösségen belül erőteljes volt az ellenállás, akár nagyon ragaszkodtak a

⁵ Különös jelentősége volt ennek a kivetkezés idejében, pl. a rövidre vágott hajú nőket kurvának tartották. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára IV. 561. Balatonszentgyörgy; Simon József kézirata. Kutason pl. az egyik asszony nyilvánosan mások előtt húzogatta a lánya haját, hogy kifejezze rosszallását. RRM A-NA 1335.

⁶ Vasárnapi Újság 1862. 23. sz. 268. leírása a pásztor ruhájáról: „a férfi szűr... vörös posztóval gazdagon be van szegve, közbeszűrt fekete posztó cifrázataiban a félkör alak s hullámvonal fordul elő leginkább” Ujházy Ferenc rajza. Ld. még Jankó 1902, 227.

időben a fegyvernek is beillő pásztorbotok, fokosok és kanászbalták használatát. Ezek nélkül veszélyben forgott az életük, a rájuk bízott állapotok biztonsága, a rendeletet nem lehetett betartani. A pásztorbot mesterségük címere, cégtáblája is volt, ezért is ragaszkodtak hozzá. (Knézy 1967, Takáts 1986)

2. A viseletváltozás tényezői és periódusai

A paraszti textilkultúra változása nyomon kísérte a nagy gazdasági, társadalmi átalakulásokat, de a múltó divatáramlatok is hatással voltak rá. Az életmódbeli változásokban a viselet alakulása sokszor fáziseltolódással következett be. A közösség felfogása, magáról vallott elképzelése, az, hogy adott időben mivel kívánta kifejezni identitását, milyen példákat, modelleket kívánt követni, szintén befolyásolták az egyes öltözetdarabok anyagának, szabásának, színének, díszítésének megőrzését vagy éppen átformálását.

A XVIII. század folyamán a hagyományörző dél-dunántúli térségekben a mezőgazdasági népesség ruházatában az alapanyagot főként a kender- és részben a lenvászón adta. A testet közvetlenül fedő alsó és felső ruhadarabok együttese: nőknél az ing „ümög, imög” és szoknya „péntök, péntel vagy bikla”, a férfiaknál az ing és gatyá is ebből készült amelyeket párban „fehér ruhának”, később „fehér öltözetnek” neveztek. A nők ünnepi és hétköznapi köténye is, a fejükre tett négyzet- és a sál alakú (50-70 cm széles azaz egy vászonszélnyi (felsőkendőjük „keszkenőjük” is nagyobb részét vászonzól való volt. A férfiak is tettek maguk elé helyenként vászonkötényt, „elékötőt” vagy „elekötőt”, esetleg nyakravalójuk is abból volt. (1. ábra) A paraszti vagy takácsszövésű vászonanyagokon kívül más mesterek által készített (szűrszabók, szűcsök, gombkötők, süvegesek, bocskorkészítő vargák, csizmadiák) viseletdarabok egészítették ki öltözéküket. A beköltözött németekkel együtt a kékfestőmesterek tevékenysége is elterjedt a XVIII. század második felében. (Domonkos 1977-78, 183-257. és 1981)

A XVIII. század folyamán a változások a fejfedőben (süveg–kalap váltás), lábbeliben (bocskor–csizma–„cipellis”), a felsőruházatot kiegészítő kabátfélékben (különbféle szabású ujjasok), mellényekben, az asszonyok kontyában, fiatalságukat jelző fejrevalójukban, kötényük díszítésében, színesebb pántlikák használatában kezdtek megmutatkozni. Csak a legmódosabbaknál jelentkezett a fehér vászon helyett a gyolcs, patyolat- (ing, kendő), selyem (kendő, nyakravaló, pántlika), finomabb posztó- vagy szövet anyagokból (németszabók) való ruhadarabok használata. Esetenként a felső, látható, feltűnő darabokat, részeket váltották fel az újabb anyagokból varrtakból; pl. gyolcsot (gyári vászon, sifon) nem alsóruhaként, hanem a házivászon ingek ujjaként varrták meg eleinte. (Pl. Bright 1815/1970, 87. házi szövésű női ruháról írt Csokonyán moll ujjakkal.)

A színesebb darabokat kismesterek készítették, mint szűrt, szűrdolmányt, bundaféléket. Ekkor alakulhatott ki Somogyban, hogy a református lakosoknál ezek a ruhadarabok is fehér vagy nyers alapszínűek voltak (szűr, bunda), a katolikusoknál barna (bunda, 2. ábra, bundamelles-mellény) vagy szürke (szűr). De a

2. ábra: Barna, katolikus női kisködmön háta.
RRM: 11 532. lt. sz. Lantos Miklós felvétele.

világos áttetsző anyag ünnepi ingekhez való használatáról tanúskodik az 1815. évben megjelent útleírás szerzőjének megjegyzése Szécsényi Ferenc dél-somogyi birtokán lévő Csokonyáról; itt szövés-fonás közben látott lányokat rokkával, szövőszékkel: „a válogatott lányok a falu legszebb leányai voltak: ruhájuk feltűnően világos és tetszetős, leginkább fehér színű szalagokkal díszítve, hajuk csinosan kontyba kötve. A ruha anyaga nagyobb részben háziipari termék, de az ujjak muszlinből készültek.”

A XIX. század elejétől kezdve cserélődött fel fokozatosan a fehér vászon, a festetlen házivászonból való alsó és felsőruházat, kismesterek (kékfestő) majd manufaktúrák, gyárak által készített anyagú, eleinte részben, majd teljesen megváltozott összetételű, szabású darabokkal. Az átmeneti időben festették is a házilag font szálú vásznat, ha nem volt pénzük a boltban, vásáron beszerezhető karton, szövet, bársony stb anyagokra, illetve munkaruhának még a XX. század folyamán is, vagy beszerzési nehézségek (I., II. világháború) idején.

A viselet kiszínesedése Somogy megye északkeleti felében a Sió és Kópány mentében kezdődött, itt írta 1828-ban le J. B. Vitali, hogy ünnepeken már színesben, tarka kartonban „cziczben” jártak a nők. Ugyanakkor a Rinya és Dráva

pásztorok is ragaszkodtak többnyire, akár katolikusok voltak, akár nem a fehér, nyers alapszínű szürhöz.⁷

A színes kiegészítők minőségére érdekes idézni egy 1775-ből való leltárt Fodor Simon kaposvári kereskedő boltjának készletéből: (Kanyar 1967, 124.) „parasztfátyol fekete és fehér színben... parasztasszonynak való fejtartó... asszonynak való parasztöv... kék és fehér gyolcs, patyolat, vászon... pártá... különféle keszkenők... fekete vagy vörös szörpántlika... cifrabársony nyakszorító... fűzött gyöngy nyakszorító... keszkenő sarkára való csipke... sárga cipellis... fekete és fehér cérna... rézgomb... olló... borotva... ezüst karikagyűrű, posztó végszám... fésű, varrotű, sárga gombostű...”

A manufaktúrák majd gyári anyagok térhódítása előtt a megyében járóknak a ruházat egyszerűsége, világossága, fehérsége volt szembetűnő. A

⁷ Ld. Baksay 1896, 291-319, Jankó 1902, 227, Györffy 1926, 49-61. Szürkés, barnás alapszínű szür parasztszürként volt inkább divatos, valamint egyes uradalmakban. Jankó a sötét színű szür „hajdinaszür” néven idézte.

3. ábra: Csökölyi özvegyek teljes gyászban. Rekonstrukciós felvétel: Együd Árpád

folyó mentéről említi, hogy ott „ünnepnapon, valamint köznapon kizárólag fehér vászonba öltöznek” (Vitali 1828, 83.) Csorba József a megye monográfiaírója 1857-ben hasonlóan nyilatkozott e két eltérő vidékről: Igal környékén „posztósabbak” az emberek, azaz már posztó nadrágban, kabátban mellényben járnak, míg a déli megyerészben a fehér vászon jellemzi a ruházatot. (Csorba 1857, 91.) Igaltól délre a Kapos mentében a XIX. század közepétől gyorsult fel ez a folyamat. Erről itt a „Vízmentén” így emlékeztek meg később az öregek: „eltűnt a szép angyali fehér viselet, olyanokká lettek az emberek, mint a tarka marhák a nyájban.” (Gelencsér 1968, 39-55.) A megjegyzés pontos korjelző, ugyanis ebben az időben történt a régi tájfajta a szürke magyar marha lecserélődése a nyugati, főképp szimentáli eredetű marhákra, illetve ezek keresztezett utódaira a tarka magyar marhára.

Belső-Somogy déli felének falvaiban és a zselici reformátusoknál, de a Dráva menti katolikusoknál is, a nők körében fennmaradt „fehér gyász” (Bátky 1911, 34-40., Knézy 1978, 243-263.) illetve „nagy pénteki gyónó” ünnepi ruházat formájában a fehér vászon felsőruházat (férfiaknál fehér nyakravaló jelezte ezt) (1. ábra). Ennek az együttesnek fekete kiegészítői is lehettek fekete fejszorító pánt a kontyon (Kutas, Somogyszob, Kónyi), fekete vállkendő vagy kötény helyenként, fekete mellény, de idős csökölyi asszonyok vasárnap a templomban teljességgel fehérben voltak (3. ábra). Másutt az idős emberek előre elkészítették a tisztán fehérből vagy nagyjából fehér vászonból való „halálra való” ruhájukat (még délsomogyi németek is Szulokban). (Kósz Magdolna kézirata a Dráva Múzeumban,

694-90/2) Ennek nyomában ősinek, tisztának, keresetlennek, bibliai időkre emlékeztetőnek, egyszerűnek vélték az emberek a festetlen vászonruházatot, és némi nosztalgijával emlegették elődeiket, mint 1947-ben Bábonyban egy 81 éves asszony: „régén itt a pógárok zsákdolmányba, zsáknadrágba, csepütutyiba jártak, az asszonyok meg vászonszoknyába. Meg se festették.” (EA 3062 Morvay Judit gyűjtése).

A kiegészítő anyagok és részben a fiatalság színe is lehetett fekete (Gáborján 1969, 11., Kerékgyártó 1937, 83-86.) (Ez maradt fenn női kontyok részeként⁸, főkötő formájú darabokban, férfiak mellényének, nadrágjának, nyakraválójának színében, szűr- és bundahímzéseken stb.) A másik és még fontosabbá váló szín a sötétvörös, meggy szín. Ezt „törökös”, „törökbécsi”, „bécsi”, „pirosbécsi” megnevezésekkel jelölték a korabeli iratokban, [pl. Gönczi 1942/a, 23. Mikli Bözsi ládájában a rablott ruhafélék között 1809-ben „fekete selyem keszkenőt”, kék és vörös szélút, török keszkenőt nagy virágokkal...” találtak. Egy 1851. évi vagyonteltárban Szentgáloskéren „fekete keszkenő... olajszin... nagy perkál vörös... új bécsi piros... új zselin vörös... fehér fodros... új kék keszkenőt” is összeírtak. (SML Nagyatádi cs. kir. járás közjegyzőségi iratai 1853)] leírásokban és később a népnyelvben is. (Bécsinek, pirosbécsinek az egyszínű anyagokat hívták elsősorban, ilyen került függönynek, ágyterítőnek is, de nyomott mintás változatúnak is volt ilyen neve.) Kék szín Észak-Kelet-Somogy felől, valamint a köznemesi viseletből a posztóruházat térhódításával lett divatossá, németek hatására pedig a kékfestő anyagok elterjedésével vált kedvelté. Egyes polgárosultabb vidékeken a XX. század elején női gyászöltözékek is készültek minta nélküli vagy apró pettyes kékfestőből (Délnyugat-Somogy, Csurgón és környékén és német lakosoknál).

A vörös-fekete, fekete alapon piros kevés zölddel nagyon hosszú ideig jellemezte a paraszti ruházatot a megmaradt fehér ingekkel (női, férfi), esetleg kötényekkel, vállkendővel, fejkendővel az első világháborúig. (4-5. ábra) Azokon a vidékeken, ahol a lakosság jómódú része református volt, erőteljesen ragaszkodott a felhalmozódott vászonkészletek felhasználásához a viseletben is, valamint a szintén előre beszerzett szövet, bársony, selyem anyagokhoz, az ezekből készített és örökölt darabokhoz. Ezzel a hagyományosabb színek fennmaradása is biztosítva volt egy ideig. Itt a szegényebb katolikusok olcsóbb anyagokból és színesebben igyekeztek utánozni a módosságban előtűk járókat. Egy, a szokásosnál színesebb ruházatot ezekben a falvakban „pápiszínnek” tartották, de az 1940-es években már „cigányosnak.” (S. gy. Kutas, Csököly, Nagykorpád RRM A-NA 1334-38.) A városias helyek környékén a XIX. század végére a sötétebb színű, polgárosultabb

⁸ Knézy 1978, 243-63. Pl. a fejszorító kontyok homlokpántja (Kutas, Beleg, Kisbajom, Kónyi, Somogyoszob, Csököly, Segesd) is fekete volt, valamint a nagyméretű kendőből szárnyasan hátra megkötött kendőkötő a megye nagyobb részén (Kis-Balaton és Nagyberek falvai, Külső-Somogy református és katolikus falvai, Kapos mente és Belső Somogy katolikus csoportjai). Gönyey 1937, 35-41. Több községben a menyasszony felkontyolásánál a hajkontyra tett fekete csipkéből, tüllből való főkötőcske „necc” is ide tartozik, amelyet csak fiatal korukban hordtak az asszonyok, később fehérret (Magyaregres, Kaposújlak), Kiskomárom, Szökedencs és környéke megőrizte a XX. század első felében is ezt a „neccet”, csak főkötő alakút, selyemből és fekete gyönggyel hímezték ki az ünnepi darabokat.

4. ábra: Magyar parasztasszony a XV. században. Zolnay László: Kincses Magyarország. Budapest. 1979. 278. Reprónegatív: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Fotótára: VII. A. 184 301

5. ábra: Magyar parasztasszony a XVI. században. Fametszet. Magyarország a török félhold árnyékában. Budapest, 1985. 8. Reprónegatív: MMgM F: VII. A. 202 646

színskálájú ruházat terjedt el (sötétkék, sötétbarna, bordó, fekete) jobb minőségű (selyem, bársony, rangosabb szövet) anyagokból. A jómódú, nagyoobrrészt katolikusok lakta Külső-Somogyban is ezek a színek kezdtek hódítani, s a böjti ruházat egész színskálával vett részt a bordótól a feketéig. (A böjt kezdetétől hetente más színűben mentek templomba, nagyhéten feketében.)

A házivászon ruházat kiszínesedésének az a periódusa tehát, amikor az új, finomabb, színesebb anyagok megjelenése mellett még len, kender, illetve gyári fonalból való, takácsok vagy parasztasszonyok által szőtt vászoningek, gatyák, alsó-, felsőszoknyák, esetenként kötények is részei még nagyjából a hagyományos szabás megtartásával a viseletnek, a XIX. század végével lezárul. Ekkortól a férfiaknál franciás, kézelős ingek, nőknél és férfiaknál is különféle polgári szabású ujjasok („rékli, bajkó, kacabajkó, blujz”), kabátok kezdtek elterjedni, és a vászongatya helyett a szűkebb csizmanadrágfélék és a pantalló. Ezzel a paraszti viseletek fokozatos elhagyásának utolsó, de még évtizedekig tartó szakasza kezdődött. Egyes helyeken ebben a fázisban is jellemző volt egyfajta kivirágzás, kiszínesedés, különösképpen az eladó lányok és fiatalasszonyok ruházatában (új kontyfélék, bővebb, esetleg rövidebb szoknya, más szabású kötény stb). Az 1920-30-as években pl. a Koppány és Kapos mentén a katolikus falvak módosabb rétegeiben a nők világos-

kék, rózsaszín „borocszín”, „tüdőszín” brokát, selyembrokát, maga színében mintás selyem, bársony szoknyákat és blúzokat viseltek, sokszor egyszínű volt mindkettő. A sárga még ekkor sem volt kedvelt, ritkán fordult elő pl. sárga grenadinból való kocsmai bálókra való együttes, másutt „kásmir” vállkendők formájában (Csurgó környéke). Mindkét vidéken új konty alakult ekkorra ki. (Saját tárgygyűjtéseim 1964-80 között Bedeg, Somogyacsa, Törökkoppány, Somogyegres, Szabadi községekben, régi fényképek felderítésével a Rippl-Rónai Múzeum számára. Gaál Nagy 1972, 24-30, Novák 1971, 69-75, Hofer 1954, 294-303.)

3. Különleges sorsú, rendeltetésű ruhadarabok

a. Nagyméretű, sokszorosan hajtogatott „pacsá” típusú női fejkendő

Már 1600-ból (6. ábra) és 1686-ból (Zolnay 1978, 278. Magyarország a... 1988, 8.) (7. ábra) fennmaradt metszeteken – a stilizálások ellenére – is szembeütő, milyen fontos szerepe volt a jobbágnők ruházatában a sokszorosan ráncolt vászon felsőszoknyának s a hozzá való ráncolt vagy sima, hosszú vászonköténynek. Legalább ennyire meglepő, hogy milyen bonyolult módon tekerték be nagyméretű kendőfelével a fejüket, alig mutatva meg valamit az arcukból. A jobbágyasszonyok fejére való, nagyméretű, vászomból való fejkendőfelének tájaként többféle rögzítései, hajtogatási, megkötési, feltekerési módja alakult ki. A Dél-Dunántúlon, de Veszprém megyében⁹ is több ízben és több helyről feljegyezték, hogy a parasztasszonyok olyan kendőt viselnek, amely megvédte arcukat a naptól, eltakarta a kíváncsiskodók elől. Az akkori felfogás szerint nem volt szabad szerepelniük, beszélniük a nyilvánosság előtt, nem szólhattak idegenhez. Falusi előljárók, honoráciorok felesége is hordhatott ilyent, legfeljebb díszesebbet, nagyobbat, mint a parasztasszonyok. Somogyvárról említik, hogy két asszony „burítottja” miatt mögöttük ülők nem láttak a templomban (MOL P 623 Széchenyi cs.lt. IV. k. 10. sz. F. (1722-1823). Somogyból az eddig feltárt első említés a bebagvult fejű asszonyokról Bél Mátyásé a Nagyberekből 1770-ből (M. Bel., Comitatus Simighiensis. OSZK Fol. lat, 1770.), bár ő nem jött rá, hogy nem szalagokból, hanem négyszegletes méretű textília használatáról volt szó. Őt követően többen felfigyeltek erre a jelenségre (Intinerarium Peregrini iter in Venitas suspectum. Anno 1781 Taucher, Vitali 1828, 83., Kresz 1956, 119., Csorba 1957, 91., Barla Szabó 1960, 292.), még Jankó János is foglalkozott vele és leírja (1902, 228.), hogy „az asszonyok kontyára pici fejkötőt húztak, arra borították a *fejrevalót* vagy *kendőruhát*, ami nagy fehér lepedő volt a legfinomabb patyolatból – öregasszonyoknál vászomból – s igen nagy fejet csinált az asszonyoknak, mert akkora volt, mint egy ágyterítő... homlokrésze nem kereken szegte be az arcot, hanem egyenes volt s a hátsó részen is volt két kis szarva, s így a fejtető maga négyszegletes volt; a kendőt így szegletesre tartotta a nádszál vagy vesszőcske vagy cirokszál, melyet e célból a kendő alatt alkalmaztak...” s a XX. századi visszaemlékezések is adtak támpontokat ennek a fejkendőfelének a használatáról Somogyban s a Balaton környékén. Rajz Kismartonból is van (Timlich 1816). Gönczi Ferenc (1914, 385-91.) a hetési-, göcseji ún. pacsának 20 részletben történő hajtogatásáról írt, s mindezt le is rajzolta. Somogyban nem volt ilyen bonyolult, de volt benne többnyire rögzítő pálca. Jankó (1902, 227) írja: „A kendőt ilyen négyszegletesre bevetni... egész tudomány volt, mert a kendőt nagyon arányosan kellett összehajtogatni, hogy tartósan maradjon a fejen...”, és lehetett előre vetve (Raksányi Lajos, Somogyi népviseleti gyűjtés 1939-40. RRM A 1211.). Sál alakú kendőből mezőre járó, arcot árnyékoló szögletes formát alakítottak, ki ezt rajzolta le. Ld. Knézy (1978, 244.) és hátra vetve is (Gönyey 1937, 35-

⁹ Beudant 1822, II. 430-1. „A fejdísz, úgy látszik két többé kevésbé finom, olykor elég durva kendőből állott, melyek közül az egyik asztalkendő módjára összehajtvá, a fej elejét borítja s csúcsa csaknem az orrig ér le, a másik egész terjedelmében kibontva hátul a vállakat is betakarja. Azután felemelik az első és hátravetik, vagy pedig úgy rendezik el a fejen, mint az asztalkendőt...”

41. Nagybajomi változat szintén paicával rögzített.), mint korábbi tanulmányomban ismertettem. A reformkor elejétől kezdődhetett az ízlésváltozás könnyebb, finomabb, puhább anyagú és részben színes kendőfélék térhódításával egyidejűleg a kontyok kiszínesedésével. Talán inkább mutogatni akarták már a XIX. század első felétől kezdődően a módosabb vidékek lakói lányaik, asszonyaik kiszínesedő viseletét, szép fejfedőjét, mint elrejtteni. Valószínű, hogy bár lassan, de fokozatosan megváltozott a nők társadalmi megítélése is. A kapásnövények elterjedésével lényegesen többet kellett a mezőkre járniuk, munkát vállalniuk, mint korábban, s ez némi megbecsülést is jelenthetett számukra. (Knézy 1992-94, 31.) A délsomogyi területről állnak rendelkezésre olyan adatok, amelyek rámutatnak hogyan ragaszkodtak a hagyományokhoz a helybeliek, miként ellenkezett ez az egyház azon rendelkezésével, hogy az asszonyoknak is fedetlen fejjel, kontyban kell a templomban lenniük, s azután milyen körülmények között, mikor kezdett elmaradni a fent ismertetett kendőféle, hogy újabbak váltsák fel. A témára a darányi református egyház jegyzőkönyvének bejegyzéséből talánunk szélsőséges, de jellemző példát. Idézem: (JPM Néprajzi Adattára 481. Jegyzőkönyv, melyben a Darányi R. sz. Ekklesiára tartozó mind régebb mind újabb dolgok... 1798-tól. Kézirat 1848.

febr. 2-ai bejegyzés. 263-4. p.) „Templomban a nők fejbekötését illető tárgyazat: A darányi férfiak eddigi szokás szerint is általánosan kívánván, hogy az asszonyok keszkenővel bekötött fővel ne menjenek Templomba s ezt már NT Főesperes Úr is helybenhagyván, az előljáróság szorítá erre a nőket, de özvegy Góbi Mihályné, névszerint Kesperú Kata makacsul ellenszegült s már más ízben is nyakkalodába tétetett (minek pere mind ezen históriás könyv mutatja fellebbezetett is) most újra (miután Úrvacsorájához is fej bekötve jöven a lelkész által megszólított) Alperes Úrhoz panasz levelet adott mi a Maj. 11. 1847. tartott közgyűlésen fel is vététt általánosan a fej bekötés (mi pedig a darányiak szokása szerint csak mintegy orrhegyet és kis részt az ábrázatból mutatva) botránkoztató nagy mértékben, kivéven az úrvacsorához járulást, majd megengedetett, de a helybéli lelkész, az Előljáróság, de a Főesperesi helyeslés is ne kompromittáltassék, Deputációt kért, hogy ezen fejbekötés vizsgálattassék meg. Tanács bírák T. Kiss András csokonai és Barla Szabó János visontai lelkész urak felebb kitett napon megjelenvén, hívtak elő keszkenővel (Itt az arcot is beárnyékoló fejrevaló neve „keszkenő.”) bekötött fejűek, de takarító fejűek is¹⁰ és a panaszos nő. Előterjesztett a Deputáció

6. ábra: Porrogszentkirályi menyecske 1918 körül.
Reprónegatív: RRM F: 7202

¹⁰ Takarító, férevető, kisruha, hosszúruha néven szerepel ez a sál alakú kendő, két végén többnyire színes szőtt csík, fiatalnak piros, piros-kék, öregebbnek kék, fekete, esetleg sárga, de fehér is, – a XX. századi visszaemlékezések alapján. Csipkéből valót csak gyermektelen fiatalasszonyok

7. ábra: Kastélyosdombói menyecske az 1920-as évek végén. Ébner Sándor felvétele.
Reprónegatív: RRM F: 7432

fedezni, melynek széle csinosan ki van varrva vagy csipkézve. Ezt alulról kötik meg, alóla az egész arc látható.”

Tehát ennek a nagyméretű, az arcot jól beárnyékolva hajtogatott kendőnek elmaradása Darányban és környékén valószínűleg a helyi lelkészek és előljárók hatására következett be. Talán hozzájárult az is, hogy török szokásnak – s ezzel pogánynak – tartották, s ezért léptek fel ellene.

b. Férfi, női kötény

Somogy egyes vidékein kötény is tartozott a parasztok viseletéhez. Ennek inkább hétköznapi volt jelentősége, amikor védték vele a gatyájukat, illetve munka közben szedtek bele valamit: szénát, szalmát, magot stb. Ennek szélessége általában egy vászonszéllyit (50-70 cm) tett ki, és nagyjából a lábszárközépig ért. A hétköznapi valót kezdték először kékre festeni. A századfordulón Jankó a Balaton mellékéről azt írta, hogy ott a német férfiak hordtak kötényt. (Jankó 1902, 224-5.) Régi

hordtak. Ezt többnyire a fejbűb felett a kontyra tűzték, s így látható volt a konty is, az arc is. Csak a gyászolók hajtogatták jobban a homlokuk fölé (3. ábra).

által, hogy a templombeli magaviselet ugyan közömbös dolog, mégis a kisebb rész engedelmeskedni tartozik, de a megátalkodott nő azt mondván, hogy ő soha meg nem bocsát a bírónak, hogy nyakkalodába téve (holott ezt nyelvességéért és sértegetéséért tette a bíró, nem tagadja), a lelkész ezt büntetésnek a fejbekötésért nem is helyeslette volna s tudta nélkül esett nyilvánítá a nő, hogy ő bizony folyvást beköti s ha bántják, templomba se megy (azt íratta a kérelem s panasz levélben többek nevében, miszerint a darányi Előljáróság a nőket rendeletével a templomba járásban akadályozza). A több jelen lévő asszonyok, de mások is készek voltak a rendeletnek engedni. A deputáció a nők távozása után az Előljáróságot inté, hogy ebben a dologban erőszakot ne végyen elő és folyvást kérje, s sürgesse a dolgot, ezen makacsot hagyja a maga megátalkodottságának...” A darányi vizsgálatban említett Barla Szabó István református lelkész 1860-ban megjelent Visontáról és környékéről szóló cikkében így nyilatkozott e régi kendőviseletről (1860, 292. áll alatt megkötött keszkenőről beszél): „... némelyek fejüket és képüket – török asszonyok módjára – még nyáron is keszkenőkkel úgy bekötik, hogy csak az orr és szemek látszanak ki a kötés alól. ...Egy pár év óta azonban kezdik már ezen dísztelen szokást – Visontán s a szomszédos helységeken elhagyni (dicséretükre legyen említve azon nőknek, kik ezt cselekszik), s kezdik fejüket csinos fehér keszkenővel

zselici és belső-somogyi felvételeken viszont látunk a magyar férfiakon fehér vászon vagy sötétebb kötényt. (Gönyey Sándor felvételei RRM F: Kastélyosdombó 7435, Darány, Csurgónagymarton EF 76 264-65, 77 364, 77 257 Lábod.) Viszont a dél-somogyi németek nem vették fel sem hétköznap, sem ünnepnap. A szülői kinevezték a darányi férfiakat azért, mert kötényt viseltek. (S.gy. MMgMA IV. 878. 1994-ben) A nadrág (csizma, pantalló) térhódítása után is fennmaradt hétköznapokon a kék kötények használata, nemcsak a piszkosabb munkák idején Dél-Somogyban. Kutasról leírta az ott 1930 óta élő jegyzőné, hogy ott a gazdaszszony, ha látta, hogy a férje felköt egy tiszta kékfestő kötényt, és felhajtja derekához az egyik sarkát, tudta, hogy elmegy a boltba „politizálni”, azaz kicsit beszélgetni, tapasztalattal cserélni a többi gazdával és a kivételesen értelmes kereskedővel. (S.gy. RRM A-NA 1335)

Szentmiklóson Simon Borbála, Kovács Józsefné hagyatékában 1842-ben a következő férfiruhákat írták össze: „férjnek fejér ruha pár 2 db, gyolcs újakkal férfi ümög 4, festött vászon kötény 3 db...”, amelyeket férjhezmenetelekor vitt magával az urának. (SML IX. 603. Merny uradalom Orphanalia. Szentmiklós 1842. febr. 12.) A pásztorok általában nem igényelték a kötényt. (Vasárnapi Újság 1862. 23. sz. 268. leírása a pásztorviseletről, kötényről szó sincs.)

Darányban a fiatalok az 1920-as évektől „mellyes kötényt” akasztottak zsinéggjével a nyakukba, ez is kékfestőből volt, „melyet menet közben, hogy jobban lehessen menni félre bökték, általában balra” (az egyik sarkát). A nők is hétköznap vették csak fel a melles kötényt.

A női kötények tekintetében nagy tarkaság uralkodott. Nekik mind a hétköznapi, mind az ünnepi alkalmakra kötelező érvényű volt, mert megléte, rendessége, ápoltsága egyben tisztességük jele is volt. Még a halottra is tettek „különben hogy mehetett volna olyan illetlenül a Jóisten elejbe”, mondta egy kutasi asszony 1964-ben. (S. gy. Néprajzi Atlasz RRM A-NA 842.) A megye nagyobb részén a hagyományos kötény és főként a hétköznapi keskeny, a szoknya aljáig vagy tenyérnyível feljebb érő volt. Dél-Somogyban ráncos és rakott, bő két vászonszélnyi kötények is divatban voltak. Ilyen maradt fenn a csökölyi fehér gyászban. (3. ábra) Keskeny maradt a köténye a Dráva menti horvátoknak, fehér szoknyájukhoz színes (piros, zöld, fekete alapszínű a kortól függően) „frtun” járult kásmírból vagy kartonból. De az 1920-30-as években az ünnepi brokát, bársony és selyemruhákhoz már nem kellett feltétlenül kötényt felvenni, vagy ez nem volt a szokásos formájú a Kapos és Kópány mentén, kis lekerekített fehérécsipkés, madeirás darabként szinte nem tartozott igazán az együtteshez (8-9. ábra).

c. Gatyá-nadrág váltás

A korábbiakban szó esett arról, hogy a megye északkeleti felében a posztóruházat: nadrág-mellény-dolmány előbb megjelent. Belső-Somogy déli felében és Zselic vidékein az áttételes emlékezet megőrzött valamit azokból a gondokból, hogy mit jelenthetett az új anyagú, szabású, s a járást másképp befolyásoló szűk nadrágok átvétele. Egyes vidékeken a viselőik eleinte nagyon szokatlannak

8. ábra: Bedegi leány 1950 körül. Reprónegatív: RRM F: 7587

9. ábra: Gölleli menyecskek az 1940-50-es évek ruházatában. Lantos Miklós rekonstrukciós felvétele

korszakban, amikor már nem volt a házivászon felsőruházat szokásban, de még jól emlékeztek rá, s a ládákból még elő tudták venni.

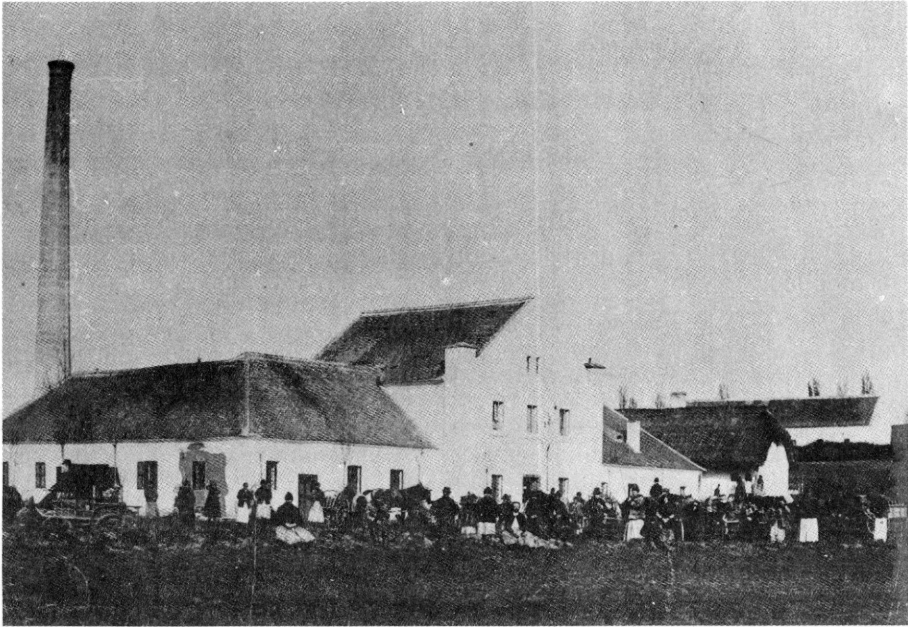
Az idős emberek ekkor nyugtalanul nézték a vászonruha elhagyását. 1924-ben egy felsőgigei ember így nyilatkozott Gönczi Ferencnek: „Most nem lehet mögismerni, csökölyi-e, gigei-e... Még mög se készül az anyjába, már ládába van a nadrágja. Most a nadrág... még aratásba is. Rossz a világ.” (Gönczi Ferenc gyűjtőnaplója RRM A, leltározatlan) Egy, a századfordulón készült malomfelvételen a várakozók között még nagy számban találunk gatyásokat. (10. ábra).

A XX. század elején Belső-Somogyban még néhány elzártabb helyen lévő községben tovább fennmaradt a gatyaviselet, mint másutt. Így mint maradiákat a kutasiak, szabásiak, segediek „gatyásoknak” csúfolta a csökölyieket, nagy- és kisbajomiakat, „parasztfalvaknak” is emlegették őket. De voltak a csökölyiek „nagysüvegűek”, „bocskorosok”, „vászontarisznyások” is. (Csokonai Vitéz Mihály emlegeti *Somogyi kázus* című versében a csökölyieket nagysüvegűeknek.)

d. Több „fehér ruha”, több „viselő” vagy „öltözet” igénye

A móringlevelek, hagyatéki perek, végrendeletek, árverési jegyzőkönyvek is mutatják, de a paraszti emlékezet is arról tanúskodik, hogy lehetőleg több rend ruhát készítettek el a házasuló feleknek arra számítva, hogy évekig, esetleg halálukig kitarson. Pl. „fehér ruhából” a házasságkötés előtti szabáskor lehetőleg 6 vászon-bikla, 6 vászoning-gatyá megvarrását tűzték ki célul. Úgy mondták, mennél inkább szerette a menyasszony a vőlegényét, annál többet készített, és annál szebb hímzéssel díszítette legalább az ünnepi darabokat. A legszegényebbek is legalább egy ünnepi és egy hétköznapi

tartották, az idősebbek, az előjárók nem is helyeselték. A XIX. század végén fejegyezték, hogy a somogyszentpáli pap kiprédikálta a pantalló viselőit „fekete kányának” bélyegezte őket. (Hoss kézírata RRM A 970) Berzencény emlegettek egy embert, aki úgy hozzászokott a bőgatyá hordásához, hogy mikor először pantallóban elment, szinte járni sem tudott benne, alig várta, hogy hazaérve visszacserelje bőgatyára. (Varga 1954, 284-293.) Sokáig a „nadrágos ember” városit, értelmiségit, hatóságit jelentett, jóllehet az iparosok többsége is (a magyar takácsokat kivéve) már a XIX. század első felében kezdett áttérni a szűkebb nadrág hordására. Az első világháborút megjárt emberek többsége már nem vette fel a bőgatyát ünnepen, köznapokon; legfeljebb aratásban és szénamunkában maradt meg a szellős, laza vászonöltözéknél. Az ünnepi szövet és posztónadrágok mellett hétköznapi inkább az ún. ceigből való, vagy házivászonból festett szűkebb szabásúak is elterjedtek. Az 1920-30-as években már maradinak tartották azt, aki bőgatyát viselt télen-nyáron, különösen, ha módosabb létére divatozhatott volna, mint a törökkoppányi takács, „aki haláláig bőgatyában járt”. A darányiak így emlékeztek vissza az 1980-as években: „bőgatyát a két világháború között már elvéve viselt egy-két ember. Inkább megfestették a pamutvásznat, és abból készítették gatyát... de inkább füstővászonból, melyet boltban vásároltak”. (MMgMA IV. 560) Ébner Sándor az 1920-as évek végén készített darányi és kastélyosdombói felvételei rekonstrukciók olyan

10. ábra: Fonói gőzmalom előtt várakozók a századfordulón. Reprónegatív: MMgM F 149 159

együttes beszerzésére törekedtek. Akinek csak egy rend ruhára jutott, arra a Kapos mentén megvetőleg mondták: „egy bőrben jár, mint a kutya”. (Gelencsér 1968, 39-55.)

A több rend öltözék meglétét hozzájuk méltónak, illőnek, az élet egészséges menetéhez szükségesnek tartották. Nagykorpadon az első világháború előtti és részben utáni öltözködési kívánalmakról így vallottak: „Akkor annyira pedánsak voltak, hogy nem fordulhatott elő, hogy valaki nem megfelelő ruházatban jelent meg. Ünnepre a férfinak, asszonynak is volt *templomi ruhája*, ha megjöttek a templombú, teljesen átöltöztek... *ünnepe délutános ruha*, abba ültek ki az utcára. Még a kontyot is letették, az ünnepi kontyot a hosszú szalaggal, ehelyett fejükbe tették... az is háromsoros (kerek fodros konty K. J.) volt három rózsával a fiatal asszonyokéban, nem annyira díszes és rövid szalaggal, nem volt olyan magas, de az is gyári csipkéből készült rövidebb pántlikával. Abban ültek kis és kartonruhában, törökbécsiben, vagy lila, piros, kékes, szürkés színű karton nagy fodros szoknyában. A mezőre is szép csinosan felöltöztek, és ott letették a szép ruhát, és felvették a *munkásruhát*. Haza megint szépen mentek kontyosan, de be volt kötve a fejük (kendővel). Nagypénteken a templomban fehér selyemvásznon blúz, szoknya, fejkendő volt rajtuk (gyári pamutból házilag szőtt) vállkendő fehér vászon... még a nagymamán is. Volt a kontyra férevető négyszögletes vászonkendő fekete vagy kék hímzéssel (a két végén), de az idősebbeké fehér.” (Vajda József önkéntes gyűjtő elmondása, 1979, Nagykorpad)

4. Viseleti különbségek és a viseletváltás fáziseltérései a tudatban

Adott időben a viseleti különbségek egy része abból is adódhatott, hogy a változások fáziseltolódással érintették az egymás mellett élő csoportokat. A XX. századi emlékezőanyagban ez még jól tetten érhető. A gazdálkodásukban környezetüknél előbbre tartó, lótartásukról híres, magukra túlzottan is büszke kutasiak a következőket vallották arról, hogy miről ismerték fel a környékbelieket, hogy hova

valók, és mi volt a véleményük róluk: „A kontyru, meg a kalapjukról ismerték meg a falubelieket. A nagybajmiak nagyméretű kalapot hordtak. A kutasiak igen kossuthosat. Nagybajmiaké nagyszélű kolompáros, csöklieké apróbb kalap, de igen gatyások, meg a kisbajmi is. Ezöket a kisbajmiakat zsírosnak is csúfolták, mer igen nagy disznókereskedők is voltak, lucskosak. A nagykorpádiak is lucskosak voltak, disznótartók...” Megkülönböztettek régiesebb és újabb hagyományú öltözékeket: „Csökliek régies, tótos, sokszoknyás, Csökő, Kisbajom leginkább tót familia. Mikor a régi magyarok megszáták... fehér kendőbe be van kötve a fejük. A mai embőr megijedne azoktu az öregasszonyoktu. (A tótoktól való származtatás teljességgel téves. Az a magyarázata, hogy a belső-somogyiak láttak felvidéki szlovák summásokat, akiknek vászonöltözéke, fehér vagy fejkendője hasonló lehetett, mint a csökölyieké.) ...Kisbajom, Nagybjom, Csökő, még Belögbe is több vót a bőgatyás, Szabáson (ezek is gazdag lóartók), Kutason nem vót, ezök többre tartották magukat. Azok jobban lemaradiak vótak...” A városokhoz közelebb fekvő helységek polgárosodottabb, bővebb női ruházatáról ezt vallották: „A Szomajom (Kaposfő vidék), a Kapos vidék viseletösebb vót. Ott több a németség, sötét ruhákat viseltek, egyszörűbbek voltak... Kónyi, Alsósegösd a városhoz közelebb vót, jobban tudtak mindönt értékesíteni. Kényelmesebbek voltak. Sokszoknyás vót, selmesebbek...” („Viseletösebb, selmesebb” a finomabb, sötétebb anyagokat használó, bővebb szoknyás, városiasabb szabást – „leves”, „rékli”, „rétli” blúzfélékben – követő ruházatra mondták.) Egyik kaposújlaki fiatalembernek Szennából komendáltak menyasszonyt (Kozári Kovács József, kaposújlaki lakos elmondása alapján, 1980. S. gy.), ahol színesebb, parádésabb viseletben jártak, mint az ő falujában, de idegenkedett tőlük. Így mondta el: „A zselicieket kissé lenézték általában, úgy tartották, hogy sokat dolgoznak, de kisebb igényűek, különösen Szenna állt a tréfák központjában. A zselicieknek a viselete is más vót, több szoknyájuk, „rózsás” kontyuk, maguk szötték vásznaikat, vallásosabbak is voltak. ...Az újlaki, szentbéki, mérői konty 1910-20 között az ún. „necc” fekete, horgolt fejfedő, nagyjából egyforma vót a reformátusoké és katolikusoké. De csak az egész fiatal asszonymnak vót neccé, édesanyámnak már fehér sifonból vót fejkötő selyemfonalból kötött neccé és kikötött kendője. A toponáriak, fürediek sok és bőszoknyások vótak, bővebbek, mint Mérőben. A hetesiek városiasabbak, ott előbb kezdődött a szűk ruha.”

Igényesség, higiénia tekintetében szinte szembetűnő eltérés lehetett a XX. században egyes községek népe között. Nem mindig a legjobban gazdálkodó csoportok asszonyai, emberei adtak a legtöbbit a ruházatuk szépségére, tisztaságára, csinosságára. A környező községek „flancos” népűnek tartották Nagykorpadot, ahol igencsak adtak a mutatós öltözködésre, a különböző rendeltetésű ruházatok beszerzésére. Nagykorpádról így emlékezett meg a község egyik önkéntes néprajzi gyűjtője: „A szabásiak semmire nem értek rá, mindig dolgoztak. És nem látszott meg rajtuk, olyan piszkosak vótak, nem öltöztek csinosan. A korpádi embőr meg asszony, ha elment valahová, mégha bótba is, mindig rendesen, tisztán felöltözött. Azok meg (a szabásiak) zsírosan, porosan, piszkosan elementek mindenhová. Nem

látszott meg rajtuk, hogy több vagyonúak, nem úgy öltöztek. A segesdiek is elég jól öltöztek (az ünnepi ruházatra érti). De a szőlőhegybe – mert a segesdi hegyen nekünk is volt szőlőnk, és egyik szomszéd egyik, másik a másik Segösdről való volt – és láttuk, sose jöttek olyan csinosan, mint a korpádiak. Át se öltöztek, mindjárt nekiálltak dolgozni. De a korpádiaknak volt egy ilyen – kimenő ruhának szoktuk nevezni – abba mentünk, és ott átvetkőztünk munkaruhába, azok nem... A korpádi ember az istállóba se abba a ruhába volt, amibe elment a mezőbe. ...Sőt mi több, engem már úgy neveltek, hogy a korabeli ember nálunk abba az időbe külön hálóruhába aludt, nem a nappaliban, mint a régi parasztok, vagy ahogy a másik községekben. Egy hétig, két hétig is abba volt éjjel-nappal”.

A téma számos területen hozhatna még adatokat a gazdasági-társadalmi változások, majd az életmódbeli átrendeződések és az ízlés alakulásának számos kérdésében. Pl. a bocskor–csizma, a süveg–kalap váltás, a vászongatya bővülése, a mell alá helyezett felsőszoknya (biedermeier hatás) lejjebb kerülése, a szoknya bővülése, a farpárna megjelenése, a hajviselet, szakállviselet alakulása, a színek jelentősége, amely témákat vagy nem is érintettem, vagy csak részben szóltam róluk. Különösképpen a nem vászonból való felsőruházat szabása, színe, az egyes ruhadarabok összeválogatása témák várnak összegezésre Jankó János leírása óta.

Budapest

KNÉZY JUDIT

IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan

1963 *A Sárköz népművészete*. Budapest

BAKSAY Sándor

1896 *Somogy megye. Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*. XIII. 291-319. Budapest

BARLA SZABÓ István

1860 *Visonta (Somogy) nemzetiségi, gazdasági stb. oldalról nézve*. Falusi Gazda dec. 4.

BÁTKY Zsigmond

1911 *Adatok a fehér gyászviseletről*. Ethnographia XXII. 34-40. 101-105.

F. S. BEUDANT

1822 *Voyage mineralogique et géologique en Hongrie*. Paris II.h.

BRIGHT, Richard

1815/1970 *Richard Bright utazásai a Dunántúlon 1815-ben*. Ford.: SZERECZ IMRE. Veszprém

CSIRE István

1907 *Vázlat Csurgó múltjából*. Csurgó

CSOKONAI VITÉZ Mihály

1967 *Összes versei*. I. Budapest

CSORBA József, Szakácsi

1857 *Somogyvármegye ismertetése*. Pest

DOMONKOS Ottó

1977-78 *Magyarországi képfestő műhelyek vásári körzetei*. Arrabona XIX-XX. 187-221.

- GAÁL NAGY Gáspárné
1972 *Emlékeim Szabadi századeleji életéből.* Somogyi Honismereti Híradó, 65-69.
- GÁBORJÁN Alice
1969 *Magyar népviseletek.* Budapest
- GELENCSÉR Sándor
1968 *A házivászon készítése és felhasználása a Kaposmentén.* Somogyi néphagyományok. Somogyi Múzeum Füzetei 9. 39-55. Kaposvár
- GÖNCZI Ferenc
1910 *A göcseji és hetési népviselet.* Néprajzi Értesítő XI. 200-217.
1914 *Göcsej és kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése.* Kaposvár
1942 *A cifraszűrök készítésének és viseletének eltiltása.* Néprajzi Értesítő XXXIV. 268-272.
1942a *Angyal Bandi feleségének, Mikli Bözsinek ládájában talált rablott ruhafélék.* Ethnographia LIII. 234-235.
- GÖNYEY Sándor
1937 *Az ősi népviselet maradványai Somogyban.* Muskátlí, 35-41.
- GYÖRFFY István
1926 *A magyar szűr.* Néprajzi Értesítő XVIII. 49-61.
- HOFER Tamás
1954 *A törökkoppányi ünnepi viselet.* Somogyi táncok. Szerk.: MORVAY Péter-PESOVÁR Ernő. 294-303. Budapest
- JANKÓ János
1902 *A Balaton melléki lakosság néprajza.* Budapest
- KANYAR József
1967 *Harminc nemzedék vallomása Somogyról.* Kaposvár
- KERÉKGYÁRTÓ Adrienne
1937 *A magyar női haj- és fejviselet.* Budapest
1980 *A somogyi vászonöltözet „egy pár” ruhái.* Somogy Néprajza II. Szerk.: KNÉZY JUDIT. 61-109. Kaposvár
- KERÉKGYÁRTÓ Adrienne–KNÉZY Judit
1975 *A Buzsák környéki paraszti hímzés kialakulásának kérdéséhez.* Somogyi Múzeumok Közleményei 2. 119-134. Kaposvár
- KISS Sámuel, Apáti
1822 *Értekezések Somogyról.* Tudományos Gyűjtemény V. k. 35-45.
- KNÉZY Judit
1967 *Somogyi pásztorművészet.* Kaposvár
1978 *XVIII-XIX. századi viseletadatok Somogyból.* SMK. 3. 243-263. Kaposvár
1984-85 *A somogyi parasztság gazdálkodásának és táji csoportjainak változásai (1850-1914).* Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 381-408.
1986-7 *Uradalmi alkalmazottak és életmódjuk a XVIII. század végén a csurgói uradalomban.* Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 285-310.
1993 *Adatok a jobbágyparaszti gondolkodás, szemlélet történetéből.* Ethnographia CIV. 57-78.
1992-94 *Falusi nők a mezőgazdaságban, falusi nők munkája.* Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 25-37.
- KRESZ Mária
1956 *Magyar parasztviselet (1820-67).* I-II. Budapest
- NOVÁK Józsefné
1971 *A pille.* Somogyi Honismereti Híradó 2. sz. 69-70.
- UJHÁZY Ferenc
1862 *Somogyi kanász és családja.* Vasárnapi Újság 23.

- TAKÁTS Gyula
1986 *Somogyi pásztorvilág*. Kaposvár
- TIMLICH Károly
1816 *Magyar és Horvátországi legnevezetesebb öltözetek gyűjteménye*. Bécs
- VARGA Mariann
1954 *A táncalkalmak viselete Berzencén 1900-1920*. Somogyi táncok. Szerk.: MORVAY Péter-PESOVÁR Ernő. 248-293. Budapest
- J. B. VITALI, von
1828 *Die Bewohner des Simigher Komitats in Ungarn*. Ins. 83.
- VÖRÖS Károly
1952 *Az 1765-66-i parasztmozgalom és az úrbérrendezés*. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1770. Szerk.: SPIRA György. Budapest

TRACHTEN-, MENTALITÄTS- UND GESCHMACKSÄNDERUNG IN DER BAUERN-SCHAFT DES KOMITATS SOMOGY

In Verbindung mit einem einzigen Thema setzt die Verfasserin in diesem Aufsatz die Ergebnisse ihrer früheren Mentalitätsforschung fort. Mit der Erschließung der früheren trachtengeschichtlichen (archivarischen, bibliographischen, bildkünstlerischen) Angaben des 18.-19. Jh. und der Rückerinnerungen aus dem 20. Jh. sowie in Kenntnis der noch vorhandenen Kleiderkomplexe und einzelner Stücke ist das Thema geeignet zur Beschreibung einer Veränderung bzw. eines Periodenwechsels in der Lebensweise der Bauern, Landarbeiter und Hirten im Komitat Somogy.

Der Aufsatz liefert uns kein umfassendes Bild über die Änderungen in Schnitt, Farbe und Verzierung der verschiedenen Stücke, noch über die Geschichte der Zusammenstellung von Kleiderkomplexen. Es werden vor allem die Gesichtspunkte aufgezählt, nach denen die hauptsächlich aus Hausleinen gemachte Kleidung die Kleingewerbetreibenden in eine Tracht verwandelten, die vor allem aus Fabrikezeugnissen gefertigt wurde, und die – in Farbe, Schnitt und Zusammensetzung von den früheren abweichend – noch immer als bäuerlich galt. Unter den Faktoren, die die Trachtentwicklung in positiver oder negativer Weise beeinflussten, beschreibt die Verfasserin die Verordnungen von Komitat Stadt und Kirche, vor allem zur Zeit der Leibeigenschaft, fallweise aber auch später. Auch der Einfluß der Arbeitgeber wurde erörtert, z. B. in bezug auf den Naturallohn in Kleidern. Wie paßten sich die inneren, ungeschriebenen Gesetze der Dorfgemeinschaft diesen äußeren Erwartungen an, und wie beschränkten sie die Initiativen der eigenen Erneuerer, auch dies ein wesentlicher Gedanke in der vorliegenden Arbeit.

Der eigentliche Mentalitätswechsel kann mit den nur schwierig auffindbaren Angaben des 18.-19. Jh. nur teilweise, mit dem reichhaltigen Strom der Rückerinnerungen aus dem 20. Jh. schon vollständiger verfolgt werden: Was war die Rolle der Tracht (Stoff, Schnitt, Farbe, Verzierung, Komplexe) in der Kennzeichnung der Identität? Was dachten die verschiedenen Altersgruppen über die Veränderungen? Aus welcher Überlegung unterblieb das Tragen von einst hochbedeutenden Kleidungsstücken (z. B. der großen Kopftücher von Frauen)? Wie erschienen die Phasenverschiebungen des Trachtenwechsels im Gruppenbewußtsein der Dörfer (Differenzierung, Verspottung, Bewunderung)? Diese Fragen werden schließlich von der Verfasserin beantwortet.

JUDIT KNÉZY

CD 1848-49-ről

Megütik a dobot 1848-49 az énekes és hangszeres népzeneben

Az Egyszólam zenekar Juhász Katalinnal és a Kalamajka zenekar Agócs Gergelyvel. Megjelent az Etnofon Népzenei Kiadó (1055 Budapest, Falk Miksa u. 16., Tel.: 118-7913), a Pax Pannoniae Kft. (1052 Budapest, Semmelweis u. 1-3., Tel.: 264-4511) gondozásában, a Néprajzi Múzeum, Olsvai Imre és Szabó Zoltán közreműködésével.

FINNUGOR NÉPEK A ZSÁKMÁNYOLÓ KULTÚRÁTÓL A FÖLDMŰVELÉSIG

Bizton állítható, hogy nincsenek egymástól mereven elzárt emberi társadalmak, s nem voltak a távolabbi múltban sem. Tagadhatatlan, hogy a földrajzi, éghajlati és más körülmények különféle módon, hosszabb-rövidebb ideig akadályozhatják, nehezíthetik kapcsolatok létesítését, vagy már kialakult kapcsolatok fenntartását. A szárazföldi érintkezést is nehezíthetik, gátolhatják erdőségek, magas hegy-ségek, időjárási viszonyok is. Cáfolhatatlan tények bizonyítják azonban, hogy a távolibb múltban sem léteztek leküzdhetetlen akadályok. Kezdetleges (főleg mai szemmel nézve) csónakon, tutajon is el tudott érni távoli területeket is az ember. Sok példa bizonyítja, hogy mégoly széles folyók sem választhatják el tartósan egymástól a két parton élő embereket. A történelem folyamán az Urál hegység, valamint hatalmas erdőségei nehezíthették ugyan, ám nem tették lehetetlenné a kapcsolatokat a keleti, valamint a nyugati oldal között. Természetesen ezek a megállapítások nagyon differenciáltan alkalmazhatók, azaz a sajátosságok figyelembevétele nélkül nem általánosíthatók.

Az emberiség története bőségesen nyújt példákat népek elmúlására, egybe-ötöződésére, s ezeknek a népek sorsát meghatározó folyamatoknak a kultúrát is érintő hatására. Az uráli népek (az uráli nyelvcsaládba tartozó nyelvű népek) történetében is több olyan egykori társadalmat találunk, amelynek jószerivel csak a nevét ismerjük, sokszor azonban egy-egy néprnévnek az azonosítása is nehézségekbe ütközik. Az átalakulás, sőt „kihalás” állandó folyamat, a „szemünk láttára” megy végbe. Elegendő a szajáni szamojédok, vagy a lívek sorsára utalni. Egy-egy társadalom azonban ritkán hal ki nyomtalanul, hiszen másikba olvadva él tovább, az identitásának a tudata azonban megváltozik. A nyelv cseréje nemcsak másik, hanem gyakran más nyelvcsaládba tartozó nyelvet is adhatott egy-egy társadalomnak, s megváltoztathatta az identitástudatát elsősorban meghatározó tényezőt. Bőségesen akadnak a múltban önálló népekként ismert társadalmak, amelyeknek a kultúrájáról régészeti leletekből meghatározható ismereteink, netán csupán feltevéseink vannak, a nyelvükről azonban semmit, vagy csak igen keveset tudhatunk. Nyilvánvaló, hogy az uráli nyelvű társadalmakra is érvényesek az iménti megállapítások. Kereken 750 évvel ezelőtt szervezeten betelepültek Magyarországra a kunok. Tudjuk róluk, hogy az akkori magyarságtól eltérő társadalmi szervezetben éltek, s az akkori magyarságtól különböző kultúrájuk volt. 750 esztendő a történelemben, népek, nyelvek, kultúrák életében voltaképpen nem hosszú idő, arra azonban bőségesen elegendő volt, hogy a kúnok tökéletesen beoladjanak a magyarságba.

A nyelvrokonságot igazoló nyelvi jelenségek, közöttük főleg a szavak, hosszú ideje kínálnak olyan bizonyítékokat, amelyek a nyelvet beszélő társadalom életéről, műveltségéről, ideológiájáról, valamint kapcsolatairól is vallanak. Mindezideig éppen főleg a nyelv nyújtotta adatok szolgálták azoknak a kutatásoknak az alapjául, amelyek az uráli, valamint a finnugor társadalom kultúrájának a körvonalazására törekedtek. Ugyanez mondható azokról a vizsgálatokról, amelyeknek az „őshaza” helyének a felderítése, valamint az uráli nyelvű népek őstörténetének a feltárása volt a céljuk. A nyelvészeti kutatások megállapították, hogy az uráli kortól kezdve többféle, (főleg indoeurópai és altaji) nyelvi és művelődési hatások következtében milyen változások mentek végbe az uráli nyelveken. A nyelvészeti eszközökkel és módszerekkel kimutatható érintkezések népességcsoportok érintkezésére is utalnak, sőt, esetenként népességcsoportok egybeolvadásával is számolhatunk. A kutatási eredmények fogódzól szolgálták az „őshaza” helyének meghatározásában is.

Történeti források hiányában mind az uráli, mind a finnugor kori társadalom kultúrájáról, a kultúrát ért hatásokról, más kultúrákkal kialakult kapcsolatokról csak feltevéseink lehetnek. A már differenciálódott nyelvű uráli népek kultúrájának megítélésében is számtalan kérdőjel mered a kutató elé.

Az emberi társadalmak, vagy csoportjaik többféle indíttatásra, többféle célból kerülhetnek egymással kapcsolatba, létesült kapcsolataik minősége is többféle.

Az egyik csoportba tartoznak azok a kapcsolatteremtések, amikor egy társadalom a természeti viszonyok megváltozása következtében kénytelen elhagyni szállásterületeit, és átköltözése közben érintkezik más társadalmakkal. Eközben az idegenek kitérhetnek az előnyomulók elől, netán ellenállhatnak, saját megélhetésüket féltve. Az idegen benyomulók hatalma alá is kerülhetnek, szövetségre is léphetnek egymással, összeolvadhatnak. Nem szükségszerűen bizonyul erősebbnek a benyomulók nyelve. Különösen a zsákmányoló, valamint a nomád állattartó kultúrájú társadalmak kényszerülhettek a klímaviszonyok megváltozása miatt megválni szálláshelyeiktől, még akkor is, ha voltak tartalékaik, s a vagyonuk nemcsak az állataikból állt. A múltbéli klímaviszonyok kutatása egyre eredményesebb, s egyre több olyan adatot szolgáltat, amely a néptörténet megvilágítására is alkalmas. A szállásterületek növelésének szükségességét idézheti elő a társadalom növekedése is, hiszen különösen a zsákmányoló kultúrájú társadalmak léte attól függ, hogy a birtokolt területeken van-e elegendő vad és hal. A szaporodó társadalom, ha kultúráját nem tudja termelővé átváltani, terjeszkedésre kényszerül, hiszen másképp nem tudja megszerezni a fentmaradásához szükséges javakat.

A kapcsolatteremtés egyik módja a kereskedelem, a termékek cseréje is. A zsákmányoló kultúrájú társadalom is képes az árucserébe bekapcsolódni, ha a szükségleteit meghaladó prémis vadat tud elejteni, halat tud fogni. Az árucseréjén olyan termékekhez, eszközökhöz juthat, amelyek nemcsak eszköz és élelmszer állományát bővíthetik, hanem újabb zsákmány megszerzésére is alkalmasabbá teszik. A kereskedelemnek hosszú évszázadok óta elsőrendű jelentősége van a társadalmak érintkezésének, kapcsolatainak megteremtésében és fejlesztésében.

E. N. Setälä fogalmazta meg elsőnek, hogy a közös szállásterületeken élő, közös nyelvet beszélő finnugor társadalomnak bizonyosan lehetett közös finnugor kultúrája is. Azt a következtetést vonta le ebből a föltevésből, hogy „a kérdéses népek valamilyen finnugor, egy közös alapnyelvből leszármazott nyelven beszélnek, elegendő bizonyíték arra, hogy ezek a népek a nyelvi egység korából örökölték és hoztak magukkal egyéb műveltséget is, mint a nyelvet. E kultúrát kutatva, melynek a nyelv csupán egy része, de amely kiterjed az ősi élet minden területére, a finnugor néprajzi kutatásnak feladata, hogy hozzájáruljon az emberi történelem megismeréséhez.”¹ Ugyanő ekképpen folytatja a fejtegetéseit: „Ha figyelembe vesszük, hogy a nyelv egyúttal mind a kultúra része, mind közvetítője, megállapíthatjuk, hogy a nyelvi egység mindig a kultúra más egységét is jelenti. Ha egyszer két nép nyelve ugyanannak az ősnépnek a nyelvéből ered, bizonyosak lehetünk, hogy a közös nyelvi örökséggel együtt más kulturális örökség is következett.”² Setälä idézett elmélete egy töről fakadt Jankó Jánosnak *A magyar halászat eredete* című könyvében körvonalazott kutatási módszertani elméletével,³ s főleg U. T. Sirelius munkássága révén meghatározó hatást gyakorolt az uráli népek kultúrájával foglalkozó etnológiai vizsgálatokra. Elsőnek Ilmari Manninen fogalmazta meg tőlük eltérő véleményét 1934-ben, ekképpen: „A finnugor rokonság nyelvrokonság révén bizonyítható. Néprajzi tények alapján azonban a finnugor népek kultúrájának közös eredete nem mutatható ki. Még ha két egymáshoz oly közel álló népről is van szó, mint a finnek és az észtek, meg kell állapítani, hogy nemzeti műveltségüknek viszonylag eltérő jellege van. Még idegenebbek egymáshoz viszonyítva azok a népek, s ez érthető, amelyek egymástól távolabb élnek. Nehéz például találunk a mordvinok kultúrájában bármit is, amely speciálisan a finnugor sajátja lenne, még akkor is, ha e sajáttság megvan egyéb rokon népeknél, vagy ha más változatban fordulnak elő idegen nemzetiségeknél. Az ősi, közös hagyományt, amellyel a keleti és a nyugati finnugor népeket össze lehetne kapcsolni, a népi műveltségnek csak abban részében lehet megtalálni, amely a legprimitívebb fokot képviseli. Viszont nem lehet e népeknél olyan jelenségeket kimutatni, amelyek kizárólag a finnugorság sajátosságának volnának tekinthetők. Ha meg a fejlettebb tárgyi vívmányukra gondolunk, kiderül, hogy a finnugorság nyugati és keleti rokon népeinek ruhája, ornamentikája, földművelő és háztartási eszközei, épületei, szerszámai stb. nagymértékben különböznek a keleti-tengeri finnség tárgyi kultúrájának megfelelő darabjaitól, különösképpen, ha e csoportból a finneket és észteket vesszük figyelembe, akik hosszabb ideig voltak germán hatás alatt, mint a többi nyugati finnugor népek, és akiket az orosz asszimiláció nem érintett oly mértékben, mint más keleti-tengeri finnségi népeket. Éppen az orosz hatásban leli magyarázatát, hogy a többi, egymástól meglehetősen távol lakó népeinknél mégis oly mértékű műveltségbeli egyezés mutatkozik, mint amekkora van. Az obi-ugorokra, a volgai finn népekre és

¹ Setälä, E. N. 1926. Johdanto. Suomen suku, I. 20-21.

² Setälä, E. N. 1926, 30.

³ Jankó János 1900.

a votjákokra ezenkívül rányomta bélyegét a török-tatár népek szomszédsága, s létrehozott olyan változatokat, amelyeknek egymás közötti rokonsága nyilvánvaló. Az északabbra lakó permieknek, a zürjéneknek tárgyi kultúrájában ellenben nehéz igazolni a török-tatár kölcsönzéseket, náluk ismét az orosz jelleg a szembeötlő, az északabbra élőknél részben a szamojéd jelleg is, akárcsak az Urál mögött élő ugoroknál.”⁴

A Jankó–Setälä–Sirelius nevével jelölhető koncepcióval szemben, több tanulmányban is, legerőteljesebben Kustaa Vilkuna foglalt állást. Többek között ezt mondja: „Az volt tehát a kiindulópont, hogy ha van ősi nyelvi rokonság, akkor kell lennie ősi műveltségi rokonságnak is. De rá kell mutatnom arra az alapvető körülményre, hogy a művelődési jelenségek regionálisak, területiek, olyan jelenségek, amelyeknek elterjedési határa ritkán felel meg a nyelvi határoknak. Ehelyett az elterjedés fontos határait földrajzi okok, közlekedési utak, vallások és politikai határok szabják meg. Ugyanezek a korlátok nem érintik a nyelvet, amely az emberi gondolkodás beszédhangokkal való kifejezése. Ily módon egymással rokonságban levő nyelvszigetek megőrződhetnek a legkülönbözőbb körülmények között is. A néprajzi (etnológiai) jelenségek, amelyek az emberek mindennapi tevékenységéhez, gazdálkodásához és szociális létéhez kapcsolódnak, igen nagy mértékben függenek a környezettől és a helyi történeti adottságoktól. Minthogy a finnugor nyelven beszélő népek oly szétszórtnak élnek, egymástól távol és más-más földrajzi adottságok között, már önmagában ez a körülmény is kétséget támaszt az iránt, hogy valami önálló és éppen finnugor műveltségi rokonság feltehető e, s ha igen, ez csakis az élet primitívebb és egyúttal alsóbb rétegéhez tartozhat, melynek elterjedése viszont nem korlátozódik kizárólag a finnugor népekre. A feltett ősnép igen kis lélekszámú, kőkorszakot élő természeti nép volt, melynek leszármazottaiban évezredek során különböző helyen olyan eltérő nyelven beszélő elemek olvadtak bele, melyekről nekünk sejtelmünk sincs.”⁵

Akár az uráli, akár pl. az altaji népekről beszélünk, egy nyelvcsaládba tartozó rokon nyelvű népekre gondolunk. Hajlamosak vagyunk arra, hogy az életformáról, a szellemi kultúráról, a társadalmi jelenségekről szólva is nyelvi kategóriákban gondolkodjunk. Széltében elterjedt, hogy pl. altaji, indoeurópai kulturális hatásról beszélünk, s nem jelöljük meg pontosabban, hogy mit is értünk pl. indoeurópai hatás alatt. A nyelvben kimutatható a nyelvcsaládnyi pontossággal meghatározható hatás nem érvényesíthető automatikusan sem az anyagi kultúra, sem pedig a szellemi kultúra terén. A Wörter und Sachen módszere és elve igen nagy segítséget ad a kutatásnak, azonban nagyon körültekintően szabad csak alkalmazni. Ha valamely nyelv egy jelenséget jövevényt szóval jelöl, ebből nem következik okvetlen, s szinte automatikusan, hogy a jövevényt szóval együtt került a jelenség az átvevő kultúrájába, s a terminus átvétele előtt maga a jelenség is hiányzott. Gyakran lehetünk magunk is tanúi annak, hogy a nyelvben jövevény terminusok terjednek el olyankor

⁴ Manninen, I. 1934, 1-2.

⁵ Vilkuna, K. 1964, 10-11.

is, amikor régen ismert jelenségről van szó, amelynek saját nyelvű neve is van. Mindazonáltal az etnológia számára is az egyik legszilárdabb fogódczt a nyelv nyújtja.

A kutatások többsége mindezeideig olyan területeken képzelte el a finnugor nyelvű népesség szálláshelyét, ahol főleg zsákmányoló (vadász, halász, gyűjtögető) életmódot lehetett folytatni. A hozzánk közelebbi korokban megismert finnugor nyelvű népeknek csupán egy kisebb része zsákmányoló, a nagyobb fele termelő életmódra (földművelés, állattartás) tért át. Nincs alapunk annak feltevésére, hogy sarkvidéki környezetben élő népek (lappok, obi-ugorok stb.) XIX. században megismert zsákmányoló kultúrája egyenes folytatása a finnugor kor népessége zsákmányoló életmódjának. Bizonyos, hogy a hosszú idő alatt a finnugor kori zsákmányoló kultúra változott, föltehetőleg részint belső fejlődés eredményeként, részint pedig külső hatásra. A finnugor nyelvű zsákmányolóknak nagyobb területekre lehetett szükségük, másként nem tudták volna megszerezni a fentmaradáshoz, sőt szaporodásához elengedhetetlenül szükséges anyagi javakat. Ha a népesség növekedése nem is lehetett nagy és gyors, mégis számolni lehet vele, másképp nem jöhettek volna létre a finnugor nyelvű népek elődei. Még akkor sem, ha számolunk azazal, hogy a növekedést eredetileg más nyelvcsaládba tartozó népesség elemei is segíthették. A finnugor nyelvű népesség által birtokolt területek természeti földrajzilag, valamint éghajlatilag, főleg a déli tájakon termelő kultúrák számára is alkalmasak voltak, tehát a létezésüknek legalább a csírái elképzelhetők, a rekonstrukcióra alkalmas adatok azonban nem állanak rendelkezésre.

Vajmi csekély az, amit a finnugor nyelvű népesség zsákmányoló kultúrájáról elképzelhetünk, hiszen sem a fegyverekből, sem másféle vadászó eszközökről, eljárásokról, sem a halászó szerszámokról, sem pedig alkalmazásukról nem tudunk semmit. Csupán máshonnan vett, ám nem azonos korú analógiák nyújtanak fogódczt az etnológusnak feltevései kidolgozásához. Megalapozottnak tekinthető az a feltevés, hogy a finnugor nyelvű népességet érhatték olyan kulturális hatások, amelyek más nyelvcsaládba tartozó népesség kultúrájából érkezhettek. Ezekre az érintkezésekre, illetve a belőlük származó hatásokra a nyelvek vizsgálata révén lehet következtetni. A kőkori kultúrájának minősített finnugor nyelvű népesség életmódjának körvonalazásában régészeti analógiákat használhatunk.

Különbéle okai lehettek annak, hogy a finnugor nyelvű népesség egymástól eltérő nyelvű és kultúrájú társadalmakká differenciálódott, ágakra s egy-egy ágon belül külön nyelveket beszélő népességekre bomlott, és társadalmakká szerveződött. Ez a folyamat együtt járt a szállásterületek megváltozásával, valamint a kultúra átalakulásával is. Már csak a földrajzi elhelyezkedés kiterjedése is, kelet-nyugati irányban a Baltikumtól Északnyugat-Szibériáig, észak-déli irányban a Jeges-tengertől a Volga középső folyásáig, valamint a déli Urál vidékéig, tág lehetőséget nyújtott mind a differenciálódásra, mind pedig különféle hatások integrálására. A finnugor társadalmak egy része zsákmányoló maradt, egy része pedig termelő (főleg földművelő, állattartó) kultúrájává vált, sok esetben és sokáig őrizve átmeneteket is. Az Északi-sark övezetében végleges szállásterületet talált társadalmak

zsákmányoló kultúrájuk maradtak szinte a legutóbbi időkig, hiszen lényeges változások csak a XX. században következtek be. Mind az obi-ugor, mind a lapp társadalom zsákmányoló kultúráját rénszarvastartás egészíti ki, sőt, Északnyugat-Szibériában is, Skandináviában is, előnyomuló lépéseket tett a földművelés is.

Az ugor kori társadalom kultúrája már differenciáltabb, hiszen a zsákmányoló életmód állattartással, éspedig lótarással bővült. Az ugorok lótarásának a kérdése immáron hosszú ideje foglalkoztatja a kutatókat. A nyelvészek hívták fel a figyelmet a lovat, valamint a lótarást illető terminológia lényeges elemeinek ugor eredetére, mind az őstörténeszeket, mind pedig az etnológusokat nehéz feladatok elé állítván. Míg a három ugor nyelvű társadalom közül csak a magyar vált lovassá, az ugor eredetű szakszókincs él az obi-ugor nyelvekben is. Ezenkívül mind a folklórban, mind a díszítő művészetben jelentős a ló motívum szerepe. Az ugor kori lótarást bizonyító adatokat bővítette Kustaa Vilkuna is, bizonyítván egy olyan tegeznek az obi-ugor használatát, amely a lovas vadász eszközkészletének jellegzetes része.⁶ Reguly Antal feljegyzéseiből tudjuk, a múlt század közepén tanúja lehetett, hogy sámán áldozati szertartáshoz lovat öltek, az áldozati állatot azonban máshol kellett megvásárolniuk, nem lévén lótarók.⁷ Az obi-ugor lóáldozat szokását más leírásokból is ismerjük.⁸ Nem tekinthetem feladatommak, hogy ezúttal újra vizsgálat tárgyává tegyem az ugor kori lótarás kérdését, csupán azt, hogy felvessem a netáni külső hatásokat, amelyek bizonyára nem finnugor nyelvű társadalommal való érintkezés révén érheték az ugorokat, és bővíthették a kultúrájukat. Az észak- eurázsiai népeket, közöttük az uráli nyelvűeket, gyalogos vadászoknak ismerjük, még akkor is, ha emberi erővel vont szánjaik elé kutyákat is befogtak, tehát a vadász volt a kutya igavonó társa. Az ugor korra utaló adatok azt a feltevést támogatják, hogy abban a korban élhetett a lovas vadászat gyakorlata is. Az a kérdés számunkra, hogy az ugorok hol és mikor sajátíthatták el a lótarást, s milyen fejlődés eredményeként? A hol kérdésre azt lehet válaszolni, hogy csakis olyan területen, ahol a ló megél, s amelynek a vegetációja lehetővé teszi a téli takarmányozást is. A mikor kérdésre az lehet a válasz, hogy a későbbi három ugor népesség szétválása előtt. Nem tartom elképzelhetőnek, hogy a finnugor népesség kultúrájában önálló szerves fejlődés eredménye lett volna a lótarás. Sokkal inkább elképzelhető, hogy más nyelvcsaládhoz tartozó nyelvet beszélő népesség kultúrájával történt érintkezés eredménye.

Az obi-ugor, valamint előmagyar ágra tagolódott ugorság obi-ugor ágának kultúrája teljesen más hatásra fejlődött, mint az előmagyarságé. Az előbbi szálláshelyei északabbra a tajga, valamint a tundra övezetébe tolódtak, kultúrájukat jelentős mértékben meghatározta a természeti földrajzi és az éghajlati viszonyok. Urali nyelvrokonainkon kívül főleg indoeurópai, valamint az altaji nyelvcsaládba tartozó nyelveket beszélő társadalmak kultúrájával kerültek kapcsolatba. A délebbi terüle-

⁶ Vilkuna, K. 1950.

⁷ Pápay József 1905, 14-15.

⁸ Pl. Krohn, Gy. 1908., Krajalainen, K. F. 1918.

teken meghonosodó földművelés és állattartás az orosz, valamint a szibériai földművelők hatásának az eredménye. Ugyanilyen hatást kell látnunk az építő kultúra átalakulásában, a boronafalú épületek elterjedésében. Az orosz befolyás Szibéria meghódítása után bontakozott ki igazán, azután terjedtek el a ruházzkodásban a korábban nem használt anyagok, pl. a posztó, valamint különféle vászonneműk. Nem látszik lehetetlennek, hogy a loáldozat is valamely török nyelvű nép kultúrájának a hatásaként élt tovább.

Külön kell említenem az egyház által közvetített kulturális befolyást. Szibéria meghódításával megkezdődött a meghódított népek keresztyén hitre térítése. Ezt a feladatot elsősorban szláv (orosz, ukrán) szerzetesek, papok látták el. A tevékenységük révén sok, korábban nem ismert ipari termék került Északnyugat-Szibériába, az egyházi tanokon kívül még a liturgiában gyökerező szokások is meghonosodtak, a bizánci kultúrát oroszul ötvözőtt kulturális hatást terjesztve. Annak ellenére, hogy a térítés lassan haladhatott, gyakran csupán formális volt, hosszú idő alatt mégis megmutatkozott a hatása, főleg a lelkészek, szerzetesek, valamint mind a polgári, mind a katonai igazgatás közvetítésével.

Mindezek a hatások nem változtattak azon, hogy az obi-ugor társadalom lényegében zsákmányoló kultúrájú maradt, amely kultúra, föltehetőleg szamojéd hatásra, rénszarvastartással bővült. Jelentős változást hozott a tűzfegyver elterjedése, mivel az egyrészt hozzájárult a vadászatban az árutermelés erősödéséhez, másrészt sietette az állatállomány gyérülését, helyenként tehát szinte lehetetlenné tette a vadászatot. A vadállomány pusztulása, illetve csökkenése a zsákmányoló kultúra szerkezeti átrendeződésével járt, növekedett a halászat aránya és jelentősége. Később, a XX. században a technikai civilizáció térhódítása eredményezett mélyreható változásokat mind a társadalomban, mind a kultúrában.

Az Északi-sark övezetében, valamint a délről hozzá csatlakozó területeken élő lappok zsákmányolók, valamint rénszarvastartók voltak. Szálláshelyeik déli határa évszázadok alatt egyre északabbra tolódott. Főleg a levéltári forrásokra támaszkodó kutatások, valamint a helynév elemzések bizonyítják, hogy századokkal korábban a mainál sokkal délebbi tájakon is éltek lappok. Rénszarvastartó kultúrájukban régióként az erdei, illetve a tundrai típusú réntartás érvényesült. Életmódjuk mindkét esetben vadászattal és halászattal egészült ki. A svédországi, valamint a norvégiai lappok kultúrájában a svédekkel, illetve a norvégokkal sok évszázados kapcsolatok eredményeként érvényesültek alakító hatások. Keresztyén hitre térítésük Svédországban, Norvégiában, valamint Finnországban jórészt a reformáció utáni időkre esik, tehát a katolicizmus kulturális hatása kisebb mértékben érvényesült. A kolai, valamint a kolтта lappok kultúrája viszont pravoszláv hatás alatt formálódott. A termelő kultúra előnyomulása a norvégiai, valamint a svédországi lappok között norvég, illetve svéd érintkezésre bontakozott ki, s terjedt az éghajlati és a természeti földrajzi viszonyok által engedett határokig.

Az arktikus övezettől délre húzódó területeken élt, valamint ott megtelepedett finnugor nyelvű népességszociális csoportok tevékenyebb is főleg erdővidékeken állítottak szálláshelyeket. Ezek a területek, a Baltikumtól az Urálig alkalmasak voltak a ter-

melő életmód (földművelés, állattartás) kialakulására és jelleget adó fejlődésére is. Tehát mind a permi, mind a balti ág társadalmi között ki tudjuk mutatni a hosszú korszakokon át továbbélő zsákmányolást (vadászat, halászat, gyűjtögetés), valamint a földművelés és a hozzá kapcsolódó állattartás megjelenését, majd az utóbbiak megerősödését.

Ebben a hatalmas övezetben azonban a termelő kultúrában is külön régiókat lehet megállapítani. Egy közös vonásuk van, bár a történelmi fejlődés folyamán az is differenciálódott, és pedig az, hogy a földművelést az égetéses irtásos gazdálkodás jellemzi, illetve jellemezte. Ez a földművelő mód helyenként máig megmaradt, az övezet nagy részén azonban átalakult. Más-más hatások következtében eltérő úton haladt a Balti-tengertől délre élő finnugor nyelvű társadalmak termelő kultúrája, mint a finneké, karjalaiaké, vagy mint a permi társadalmaké. A kultúrát alakító hatások az oroszokhoz, török nyelvű népekhez, németekhez, baltiakhhoz, valamint a svéddekhez s az általuk közvetített más területekhez, más kulturális régiókhoz kapcsolódnak. Mindezeket kívül számításba kell vennünk az egyházak által képviselt és terjesztett kulturális hatásokat, amelyek az övezet nagyobb felén a pravoszláv egyházhoz, a kisebb felén a római katolikus, később pedig a lutheránus egyházhoz kapcsolódnak.

A termelő kultúrára való áttérés föltétlenül hosszú fejlődési folyamat eredménye lehetett. A már földművelővé vált népesség életében is sokáig tovább élt mind a vadászat, mind a halászat, mind pedig a gyűjtögetés, egymás mellett, igazodva a természeti viszonyokhoz. A középkortól kialakult, majd meghatározó feudalizmus nemcsak a föld birtoklását szabályozta, hanem befolyásolta, sőt, irányította magát a gazdálkodást is, hiszen a földnek nemcsak a művelőjét és családját kellett tudnia eltartani, hanem a birtokos igényeit is ki kellett elégítenie. A Finn-öböl, valamint a Urál közötti övezetben az oroszországi feudalizmus, valamint a pravoszláv egyház gyakorolt legerősebb és legtartósabb hatást a kultúrára. Mindazonáltal a kultúra nem vált uniformizálttá, létre tudott hozni regionális sajátosságokat is. A nyelvileg egymáshoz viszonylag közeli rokonságban élő permi népek kultúrája között is regionális különbségek találhatók. A különbségek mindenekelőtt abból erednek, hogy a votjákok huzamosabb ideig a Bolgár Birodalomhoz tartozván, a bolgár-törököket jellemző erős kulturális hatásnak voltak kitéve. Gondoljunk elsősorban a hitvilágnak azokra az egymástól eltérő jelenségeire, amelyeknek az eredetét a votjákoknál bolgár-török eredetű hatásnak tart a kutatás. Maga a keresztyén hitre térítés is korábban ért el eredményeket a zürjének között, mint a votjákoknál.

A permiiek által lakott területeken vezetett át az a kereskedelmi út, amelyen az orosz, valamint más prémkereskedők szállították az arktikus övezetből, Jugriából a prémet. Sajnos, néhány leírás kivül sokat nem tudhatunk ezekről a kereskedelmi kapcsolatokról, ám bizonyosan árucseréről lehetett szó. Ennek révén a vadászok olyan termékekhez jutottak, amelyeket maguk nem tudtak előállítani. Hatás érhetett azokat is, akik a kereskedelmi út, a prém útja közelében laktak.

A másik nagy régióban, a Balti-tengertől délre élő finnugor nyelvű népeket ért hatások közül a régebbiekről elsősorban a nyelvészetnek, valamint a régészet-

nek vannak megalapozott feltevései. Bizonyosnak látszik, hogy a termelő (földművelő, állattartó) kultúra kibontakozására döntő hatásuk volt a baltiakra. Jelentős szerepe volt később annak a ténynek, hogy a balti területek német birtokok kezébe kerültek, finnugor nyelvű jobbágyaik kultúrájának az alakításához hozzájárultak. Nem csekélyebb jelentősége volt annak a hatásnak, amelyet a Hanza-városok (Tallinn maga is közéjük tartozott) kereskedelmi, áruszállító, településformáló tevékenységükkel gyakoroltak. Nyugat-európai kulturális hatások jutottak el a Baltikumra a Hanza-városok kereskedelmi tevékenysége révén. Még a nem túlságosan sokáig tartó svéd uralom is rányomta a bélyegét a kultúrára, pl. a viseletre. Okvetlenül említenem kell az egyház kultúra terjesztő és alakító szerepét is. E terület nagyobb része a reformáció hatása alá került, a kisebb része pedig, a Pejpusz-tó vidékén, pravoszláv hitre tért. A pravoszláv vallás és az általa képviselt kultúra hatására évszázadok folyamán a szetu népcsoport kultúrája, mind viselete, mind művészete, s nem kevésbé a szokásvilága a többi észti vidék népességétől eltérő módon alakult.

A feltevések szerint a finnek elődei zsákmányolókként érkeztek mai földjükre, a lassú folyamat eredményeként váltak földművelőkké, állattartókká. Hosszú évszázadokon át foglalkoztak vadászattal és halászattal is, sőt, az utóbbi a népesség ma már kisebb részének életmódja is maradt. A finn népesség évszázadok folyamán nyomult egyre inkább északra. Levéltári források vallanak arról, hogy a földműveléssel foglalkozó, délen falvakban élő finneknek évszázadokig voltak Közép-Finnországban tulajdonai, ahová vadászatra, illetve halászatra eljártak az éppen alkalmas évadban.

A finnek kultúráját vizsgálva elsősorban két jelentős hatásról szoktunk megemlékezni: 1) a nyugatiról, amely Skandináviából, főleg svéd közvetítéssel érkezett, és 2) a keletiről, amely orosz földről hozott Karjalán át kulturális javakat. Az utóbbinak közvetítője volt az ortodox, görögkeleti vallás is. A kartográfia módszerével dolgozó kutatók egy határozottan megrajzolható észak-déli irányú határt mutattak ki a nyugati, illetve a keleti hatású jelenségek elterjedési területei között. Más, skandináv hatásra utaló épülettípusok terjedtek el nyugaton, mint keleten, eltérnek egymástól földművelő eszközök, pl. csépek, sarlók stb. Különböznek egymástól ételfajták, szokások stb. A kulturális érintkezés kérdését nem lehet leegyszerűsíteni azzal, hogy megállapítjuk, Finnország népessége a XII-XIII. századtól, főleg a partvidékeken, földművelésre legalkalmasabb vidékeken svéd betelepítésekkel bővül. A hosszú századok óta megszakítás nélkül tartó együttélés nem múlhatott el hatás nélkül. Nem volt akadály a vallás sem, hiszen mind a svédek, mind a finnek lutheránusok lettek. Kelet-Finnország népességének kultúráját elsősorban a Karjalán át érkezett pravoszláv hatás érintette. Gondolnunk kell azonban a korábbi hatások sorában a vikingek kulturális javakat terjesztő szerepére. A vikingek nemcsak rablóhadjáratok megvalósítóiként jöhetnek számításba, hanem mint kiváló hajósok, egymástól messze területekről származó termékek terjesztőiként is. A finn népesség egy része hosszú ideje bekapcsolódott a nemzetközi árucserébe. A tengeri hajózáson kívül a következőkre gondolok. A hajózás,

hajóépítés fejlődésével, bővülésével párhuzamban egyre nagyobb kereslet nyilvánult meg a kátrány iránt, egyre inkább nőtt a kátrányégetés jelentősége. A Közép-Finnországban vagy attól északibb vidékeken égetett kátrányt hordókban főleg vízi úton szállították a felhasználóknak, valamint a kereskedőknek, távoli területekkel teremtven árucseré, egyúttal kulturális kapcsolatokat. Hasonló kapcsolatteremtés bontakozott ki a tutajosok révén is. Példának említem még a halkereskedelmet. Már a XIV-XV. században készültek feljegyzések, összeírások, amelyek a finn lazachalászok zsákmányának kereskedelmi értékesítéséről tájékoztatnak. A halkereskedelem is Észak és Dél között teremtett kapcsolatokat. Ezek az említett kereskedelmi törekvések főleg nyugati, déli, délnyugati irányúak voltak. Igen élénk kereskedelmi forgalom bontakozott ki keleti, orosz piacok felé is, közöttük is a legfontosabb korábban Novgorod, majd Pétervár volt. Ezek a kereskedelmi kapcsolatok kölcsönöseké váltak, mindkét irányban terjesztették az árut. Hatásuk nemcsak a felsőbb, vagy a polgári társadalmi rétegeket érintette, hanem az alsóbbakat, közöttük a földművelőket is, természetesen bizonyos fáziskülönbségekkel.

Az európai történelmi művészeti stílusirányzatok, főleg skandináv közvetítéssel, erősen hatottak pl. a népi bútorkultúrára. A gótikától, a reneszánszon át valamennyi fontosabb művészeti stílus hatása igen meggyőző, szép bútor példákkal igazolható. A fatárgyakon alkalmazott faragott, vésett díszítő motívumok gyakran mutatnak skandináv kapcsolatokat. Ugyanakkor a hízművészetben, Kelet-Finnországban, Karjalában, a nyugati stílustól eltérő keleti művészeti hatásokat találunk, s köztük jól elkülöníthető az ortodox ihletés.

A volgai finnek, cseremiszek, valamint a mordvinok nyelvileg is külön ágat alkotnak, kulturálisan is különálló övezetben élnek. Földrajzilag a sztyeppvidékektől északra fekvő, erdőkben is bővelkedő síkvidéki tájakon létesítették szálláshelyeiket, körülvéve a finnugortól eltérő nyelvcsaládba tartozó nyelveket beszélő, főleg indoeurópai, valamint altaji nyelveket használó társadalmakkal. Ezeken a területeken a zsákmányoló kultúrájú finnugorok korábban válhattak földművelőkké, állattartókká, mint északabbi régiókban élő nyelvrokonaik. Az indoeurópai, valamint az altaji nyelvű szomszédai is minden bizonnyal földművelők és állattartók voltak. Bizonyosnak vehetjük, hogy a népvándorlás korában, valamint a középkori nagy hódító háborúk idején kapcsolatba kerültek nomád állattartó társadalmakkal is. Az átalakuláshoz hozzájárult a feudális gazdasági és társadalmi rend is. A földművelésben, valamint az állattartásban mind a baskírok, csuvasok és tatárok, mind pedig az oroszok gyakorolhattak kultúrát közvetítő hatást, abból következően is, hogy történelmük folyamán tartoztak orosz és bolgár uralom alá. Az oroszok térítették őket keresztyénségre, és közvetítették a bizánci kultúra elemeit is őrző pravoszláv hatású műveltséget, a tatárok, valamint a baskírok pedig a mohamedán kultúrát. Az utóbbi legmélyebb nyomokat pl. a hitvilág jelenségeiben, a népszokásokban, a rítusokban, valamint a díszítőművészetben pl. a hízművészet motívumkincsében hagyott. A cseremiszeknél pl., bizonyosan tatár hatásra, sokáig elevenen élt a loáldozat. Rítusaikban az iszlám ihletésű elemek keverednek a sámánizmus emlékeként tovább élt jelenségekkel. Mind a mordvinok, mind a cseremi-

szek társadalma igen régen földművelő, állattartó, amely a szükség, valamint a természet nyújtotta lehetőségek szerint kiegészítésként vadászott és halászott. Mindkét társadalom fejlődését, kultúrájának alakulását okvetlen alakították, korábban a népvándorlás hullámai, a mongol birodalom hódításai, majd az orosz államszervezet formái. Számításba kell vennünk az évszázadok alatt kialakult kereskedelmi útvonalakat, s az igénybevételekkel lebonyolított áruforgalmat is. Pl. az egykori Nyizsnyij-Novgorod-i rendszeres vásárok s nyilván más vásárok is, hosszú időn át közvetítettek sok egymástól eltérő nyelvű és távoli kultúrájú nép között.

A Kárpátok medencéjében, Közép-Európában megtelepedett magyarság már előmagyar őstörténeti korszakában, az ugor közösségből kiválván, sem volt zsákmányoló kultúrájú. A kutatások, főleg a komplex módszert alkalmazók, jelentős eredményeket értek ugyan el a magyar őstörténet feltárásiában, az előmagyarság, valamint a honfoglaló magyarság kultúrájának a megismerésében. A kutatásokban, főleg a középkortól, egyre több írásos történeti forrás is rendelkezésre áll. Az elért fontos eredmények ellenére is sok még a megoldásra váró feladat.

A finnugor nyelvű népséget tehát főleg zsákmányoló kultúrájának képzelhetjük el. Ezt a mai, valamint a történelem folyamán más nyelvű társadalmakba beolvadt finnugor nyelvű népek őseit sem kell okvetlen teljesen azonos műveltségűnek elképzelnünk, hanem többé-kevésbé differenciálnak, annál is inkább, mert több körülmény is tagoltta tehette. Úgy vélem, a kisebb-nagyobb népségű szállások is kisebb-nagyobb távolságra lehettek egymástól. A finnugor nyelvű népség szállásterületeit tehát nagy kiterjedésű tájakon képzelem el, ahol meglehetősen laza szerkezetben érintkeztek egymással a népséghez tartozó társadalmi csoportok. A népség differenciálódásával egyidejűleg a kultúrája is differenciálódott, ám nem a nyelvi elkülönülés szerint.

A legnagyobb vívmány a finnugor nyelvű társadalmak kulturális fejlődésében egyfelől a zsákmányoló életmódról a termelő életmódra (földművelés, állattartás) való áttérés, másfelől a tundrán, valamint a vele szomszédos területeken a rénszarvastartó kultúra elterjedése volt. Jelentőségben hozzá mérhető az áttérés a keresztyén hitre, az egyházi hatások befogadása. Az egymástól területileg is egyre jobban elkülönülő finnugor nyelvű népek nem éltek elszigetelten, különféle nyelvű és kultúrájú népekkel érintkeztek, mind közvetlenül, mind közvetve. Bizonyosan olvasztottak is magukba más eredetű népségcsoportokat, olyanokat is, amelyeknek a kultúrája legalább eltérő volt, ugyanakkor finnugor nyelvű népségcsoportok más nyelvű népekbe olvadtak. A kultúra alakulását tehát kulturális jelenségek, sajátosságok egymásra gyakorolt hatása befolyásolta, sőt, meg is határozhatta. A hatások többnyire kölcsönösek, azaz az átvevő is adhat az átadónak. Jóllehet a technikai civilizáció, a társadalmak egymás közti érintkezésének révén Eurázsia népei és kultúrái egyre közelebb kerülnek egymáshoz, még sokáig megmaradnak, és tovább élnek mind a régiókra, mind népekre, mind pedig kisebb népségi csoportokra jellemző sajátosságok.

IRODALOM

- JANKÓ János
1900 *A magyar halászat eredete*. Budapest
- KARJALAINEN, K. F.
1918 *Jugralaisten uskonto*. Porvoo
- KROHN, GY.
1908 *A finnugor népek pogány istentisztelete*. Budapest
- MANNINEN, I.
1934 *Esineellinen kansatiede*. In: Suomen suku, III. Szerk.: KANNISTO, A., SETÄLÄ, E. N., SIRELIUS, U. T., WICHMANN, Yrjö. Helsinki
- PÁPAY József
1905 *Reguly Antal emlékezete*. Budapest
- SETÄLÄ, E. N.
1926 *Kansatiede, sen ala ja tehtävä*. Suomen suku, I. Helsinki
- VILKUNA K.
1950 *Über die obugrischen und samojedischen Pfeile und Köcher*. SUST. XCVIII. Helsinki
- 1964 *A finnugor etnológia mai helyzete*. Műveltség és Hagomány VI. 7-17. Budapest

VON DER BEUTEKULTUR BIS ZUM ACKERBAU

Die Geschichte der Menschheit liefert viele Beispiele für das Verschwinden oder das Verschmelzen von Völkern, sowie für die Einwirkung der das Schicksal dieser Völker bestimmenden Vorgänge auf die Kultur. In der Geschichte der uralischen Völker gab es auch mehrere ehemalige Gesellschaften, deren Namen zwar übriggeblieben, aber oft nur schwer identifizierbar sind. Der Prozess der Umwandlung und sogar des „Aussterbens“ ist kontinuierlich und verläuft „unter unseren Augen“. Es genügt nur auf das Schicksal der sajanischen Samojuden, der Kamassen und der Liven hinzudeuten. Eine solche Gesellschaft stirbt aber nicht ohne Spuren aus, sie lebt in einer anderen – mit ihr verschmolzen – weiter, aber ihr Identitätsbewußtsein verändert sich. Durch den Sprachwechsel erwarb sich die betroffene Gesellschaft nicht nur eine andere, aber oft auch eine zu einer anderen Sprachfamilie gehörende Sprache, und das konnte den wichtigsten Faktor des Identitätsbewußtseins verändern. Es gibt tatsächlich zahlreiche selbständige Völker der Vergangenheit, deren Kultur aus archäologischen Funden bekannt oder erkennbar, ihre Sprachen aber völlig oder fast unbekannt sind. Diese Feststellungen sind natürlich auch für die uralischen Gesellschaften gültig.

Für die Sprachverwandtschaft beweisenden linguistischen Erscheinungen und besonders die Wörter bieten seit langem Beweise, die uns über das Leben, die Kultur, die Ideologie und die Beziehungen der diese Sprache sprechenden Gesellschaft aufklären. Bis jetzt dienten vor allem die sprachlichen Informationen als Grundlage zu den Forschungen, die die Kultur der uralischen, sowie der finisch-ugrischen Gesellschaft zu umreißen versuchten. Dasselbe läßt sich auch über die Untersuchungen sagen, die sich die Aufdeckung der geographischen Lage der „Urheimat“, sowie die Begründung der Urgeschichte der uralischen Sprachen sprechenden Völker zum Ziel gesetzt habe. Die linguistischen Forschungen haben festgesetzt, was für Veränderungen sich seit der uralischen Periode unter dem Einfluß verschiedener (hauptsächlich indoeuropäischer und altaischer) sprachlicher und kultureller Wirkungen in den uralischen Sprachen vollzogen hatten. Die mit linguistischen Mitteln nachweisbaren Berührungen deuten auch auf Berührungen von Volksgruppen hin, in einzelnen Fällen wäre sogar mit einer Verschmelzung einzelner Völkergruppen zu rechnen. Diese Forschungsergebnisse waren auch in der Bestimmung der geographischen Lage der „Urheimat“ hilfreich.

Mangels historischer Quellen lassen sich über die Kultur, die auf sie einwirkenden Einflüsse und die Beziehungen mit anderen Kulturen sowohl der uralischen als auch der finnisch-ugrischen

Gesellschaft nur Behauptungen aufstellen. In er Beurteilung der Kultur der sprachlich schon differenzierten uralischen Völker gibt es auch zahlreiche Fragen.

Die menschlichen Gesellschaften oder ihre Gruppen können miteinander aus verschiedenen Gründen, mit verschiedenen Zwecken in Beziehung stehen, und die Qualität ihrer Beziehungen kann auch unterschiedlich sein.

Ein Typ dieser Beziehungen kommt dann zustande, wenn eine Gesellschaft wegen der veränderten Naturverhältnisse ihr Wohngebiet verlassen muß und während ihrer Wanderung mit anderen Gesellschaften in Berührung kommt. Die dort Ansässigen können den Eindringenden ausweichen, sie können ihnen aber – um ihre eigene Existenz fürchtend – auch Widerstand leisten. Die Eindringenden können die Ansässigen sogar unter ihre Macht bringen, sie können aber auch einen Bund schließen oder sich miteinander verschmelzen. Im letzten ist es nicht sicher, daß die Sprache der Eindringenden die Oberherrschaft gewinnt. Besonders die Beutegesellschaften und die nomadischen Viehhaltungskulturen waren wegen klimatischer Veränderungen gezwungen, ihre Quartiere zu verlassen, selbst wenn sie Reservevorräte hatten. Der Bevölkerungszuwachs kann eine Vergrößerung der Quartiergebiete nötig machen, weil die Existenz der Beutegesellschaften vor allem davon abhängt, ob es auf den in ihrem Besitzum befindlichen Gebieten genug Fisch und Wild gibt. Die wachsenden Gesellschaft, wenn sie sich nicht auf Produktion umstellen kann, muß sich neue Gebiete erobern, sonst kann sie sich die zu ihrer weiteren Existenz nötigen Güter nicht erwerben.

Eine andere Form der Beziehungen kommt durch den Handel, den Austausch der Produkte zustande. Die Beutegesellschaft ist auch dazu fähig, sich an den Warenaustausch kann sie sich Produkte und Geräte anschaffen, die nicht nur ihren Bestand an Geräten und Nahrungsmitteln, sondern auch ihre Beute vermehren. Seit Jahrhunderten spielt der Handel im Zustandebringen und in der Entwicklung der Beziehungen zwischen den verschiedenen Gesellschaften eine hervorragende Rolle.

Die bisherigen Forschungen haben angenommen, die finnisch-ugrische Bevölkerung sei auf Gebieten sesshaft gewesen, die für eine sich auf Beutefangen (Jagd, Fischfang, Sammeln) gründende Lebensweise geeignet waren. Die meisten in späteren Zeiten kennengelernten finnisch-ugrischen Völker stellten ihre Lebensweise vom Fischen und Jagen auf den Ackerbau und die Viehzucht, d. h. auf eine produktive Lebensweise um. Es gibt keinen Grund anzunehmen, daß die im 19. Jh. kennengelernte „Beutekultur“ der in der Polargegend lebenden Völker (Lappen, Obugrier) eine direkte Fortsetzung der Beutekultur der Völker des finnisch-ugrischen Zeitalters wäre. Es ist sicher, daß sich die Beutekultur der finnisch-ugrischen Zeit während einer längeren Periode wahrscheinlich teils als Ergebnisse einer inneren Entwicklung, teils unter äußerem Einfluß verändert hat. Die finnisch-ugrischen Jäger benötigten größere Gebiete, sonst hätten sie sich die zu ihrem Fortleben und Fortpflanzung nötigen materiellen Güter nicht erwerben können. Wenn der Bevölkerungszuwachs auch nicht groß und schnell gewesen sein kan, muß damit gerechnet werden, sonst hätten die Vorfahren der finnisch-ugrischen Völker nicht zustandekommen können, wenn es auch in Betracht gezogen wird, daß dieser Zuwachs auch durch Elemente von zu einer anderen Sprachfamilie gehörenden Völkern vergrößert werden konnte. Die Gebiete der finnisch-ugrischen Völker waren sowohl geographisch als auch klimatisch vor allem für die südlich lebenden Kulturen geeignet, ihre dortige Existenz ist mangels rekonstruierbarer Daten auch vorstellbar.

Über die Beutekultur der finnisch-ugrischen Bevölkerung gibt es sehr wenige Behauptungen, weil es weder über die Gewehre und andere Jagdinstrumente und -verfahren noch über die Fischergeräte und ihre Anwendung Daten gibt. Noch weniger Kenntnisse haben wir über die etwaigen Produktionskulturen. Dem Ethnologen bieten sich nur Leihanalogien zur Erarbeitung seiner Behauptungen an. Die Annahmen, die finnisch-ugrischen Völker seien von der Kultur eines zu einer anderen Sprachfamilie gehörenden Volkes beeinflußt worden, scheint begründet zu sein. Auf dies Berührungen, bzw. auf die sich daraus ergebenden Einflüsse läßt es sich auf Grund der Erforschung der Sprachen schließen. Bei der Beschreibung der Lebensweise der finnisch-ugrischen Bevölkerung, deren Kultur als steinzeitlich qualifiziert wurde, können auch archäologische Analogien nutzbar sein.

Die finnisch-ugrischen Völker lassen sich hauptsächlich als Beutekulturen vorstellen. Die Vorläufer der heutigen und mit anderen Gesellschaften verschmolzenen finnisch-ugrischen Völker hatten auch keine einheitliche, sondern eine mehr oder weniger differenzierte Kultur, die sich unter

mehreren Umständen differenziert haben kann. Ich bin der Meinung, daß die kleineren und größeren Quartiere der finnisch-ugrischen Bevölkerung sind also auf weiten Gebieten zu suchen, wo die verschiedenen Gesellschaftsgruppen miteinander durch die lockere Struktur verbunden gewesen sein können. Gleichzeitig mit der Differenzierung der Bevölkerung entwickelte sich auch ihre Kultur unterschiedlich, aber nicht der sprachlichen Abgrenzung entsprechend.

Die größeren Schritt in der kulturellen Entwicklung der finnisch-ugrischen Gesellschaften bedeuteten einerseits die Umstellung von der Beutekultur auf die Produktionskultur (Ackerbau, Viehhaltung) und andererseits die Verbreitung der Rentierhaltung auf der Tundra und den angrenzenden Gegenden. Damit gleichrangig war die Bekehrung zum Christentum und die Annahme der kirchlichen Einflüsse. Die sich voneinander geographisch immer mehr abgrenzende finnisch-ugrischen Völker lebten aber nicht isoliert, sie unterhielten sowohl unmittelbare als auch mittelbare Kontakte zu Völkern verschiedener Sprachen und Kulturen. Gewiß Assimilierten sie auch Völkergruppen anderer Herkunft und Kultur, und einige finnisch-ugrische Völkergruppen können sich mit anderen Völkern verschmolzen haben. Die Entwicklung der Kultur wurde also durch die Interferenz unterschiedlicher kultureller Erscheinungen und Eigentümlichkeiten beeinflußt oder sogar bestimmt. Die Wirkungen sind meistens gegenseitig, der Übernehmer kann dem Übergeber auch etwas geben. Obwohl sich die Völker und Kulturen von Eurasien durch die technische Zivilisation und die Berührungen der Gesellschaften immer mehr annähern, bleiben die für die verschiedener Regionen, Völker und Völkergruppen charakteristische Eigentümlichkeiten noch lange erhalten.

JÁNOS KODOLÁNYI

A KISNEMESI KULTÚRA ÉS TÁRSADALMI MAGATARTÁS MEGHATÁROZÓ VONÁSAI A XIX. SZÁZADBAN

A magyar néprajztudomány igen hosszú ideig alig vett tudomást a köznemesség legáltalánosabban kisnemeseeknek nevezett alsó rétegéről, jóllehet tagjai közvetlenül 1848 előtt 5 % körüli lakossági arányt képeztek, és nagy részük köztudottan paraszti életmódot folytatott.¹ Pedig amikor a múlt század végén a néprajzi terepmunkák rendszeressé váltak, és mind földrajzilag, mind tematikailag gyorsan szélesedett a néprajzi érdeklődés, még számos tagja élt annak a nemzedéknek, mely az 1848-i fordulat előtt felnőtt fejjel tudatosíthatta magában a nemességhez tartozás mibenlétét, sőt gyermekei, akik már nem születtek bele a privilégiumokba, a történeti távolság csekélysége folytán részletesen tájékozódhattak szüleik elmúló világáról. A volt kurialista falvakban élénken ápolhatták a nemesi tradíciót, mert sok helyen nem omlottak szét azonnal az egykor összetartó társadalmi keretek. Bizonyosan gondolhatunk erre a XX. századi, évtizedekkel későbbi néprajzi adatgyűjtésből visszakövetkeztetve, és főleg a korabeli helytörténeti irodalom elszórt utalásait figyelembe véve. Más jelei is vannak, hogy a társadalom nem feledkezett el a kisnemességről. Népszerű írók, akik ebből a rétegből származtak, például Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Eötvös Károly, sőt még a fiatal Krúdy Gyula is éppen ezekben az évtizedekben szívesen jelenítettek meg műveikben kisnemesi figurákat, gyakran idézték föl a kisnemesi környezetet.² Az emlékiratirodalom pedig különösen a reformkori tisztújításokon vitt kétes hírnevű szerepet emlegette.³

Az mégsem igaz, hogy a századvég bontakozó néprajzi kutatása teljesen érzéketlenül ment volna el a kisnemesi emlékek mellett. Gönczi Ferenc például észlelte a nemesi és jobbágyi eredetű munkaerkölcs és viselkedés közötti különbséget, megjegyezte, ha valamikori kurialista faluban járt, göcseji kúriában megfordult.⁴ Berze Nagy János is fölhívta a figyelmet fiatalkori népköltési gyűjteményének előszavában arra, hogy szülőfaluja, Besenyőtelek (Heves m.) hajdan nemesi fészek volt, habár ennél jóval nagyobb jelentőséget tulajdonított a lakosság vélt besenyő eredetének.⁵ Ők azonban kivételek. Inkább jellemző az, hogy Istvánffy Gyula palócföldi gyűjtőútján több nemesi községbe eljutott, és Sebestyén Gyula

¹ Vörös Károly 1980, 498-501.

² Lásd ehhez: Németh G. Béla 1985. ; Fábri Anna 1991, 111-117.

³ Pl. Fiáth Ferenc 1878, II. 3-10. ; Móricz Pál (id.) 1891.

⁴ Gönczi Ferenc 1914, 125-128, 468-469, 557-558, 560.

⁵ Berze Nagy János 1907, XV-XVIII.

dunántúli folklórkötetének helyszínei között is számos nemesi falu akad, de a közműltban oly fontos társadalmi tényezőre egyikük sem utalt.⁶

Az okok jól ismertek a tudománytörténetből, legfeljebb eddig ebben az összefüggésben nem vetődött rájuk figyelem. Részletezés nélkül elég csupán annyit fölidéznünk, hogy a magyar néprajz korabeli központi célját, mely születésének is legfontosabb előidézője volt, párhuzamban a közép-európai néprajztudományokkal, a nemzeti műveltség legkorábbi fokainak rekonstrukciója képezte. Ehhez nem kellett számba venni az esetleges (kis)nemesi háttért, hiszen a korai műveltség vagy annak elemei legfőbb őrzőjét egyértelműen a parasztságban látták. A parasztot a néprajzkutató számára mindenekelőtt földműves életmódja határozta meg. Látszólag szociológiai szempontból van szó a szociológia tudományának kialakulása előtt, valójában azonban nem az életmód irányából közelítettek egy embercsoporthoz, társadalmi réteghez vagy osztályhoz, hanem a rekonstrukcióhoz szükséges vélt vagy valós „egyszerű”, „régie”, „ősi” kulturális javak felől, tehát nem a társadalmi, hanem a kulturális leszármazást részesítették előnyben. Ezért is – noha nem csupán ezért! – bizonyult használhatónak a *nép* megnevezés. Eleve több jelentéséből fakadó (politikai, rendi, köznapi, etnikai) laza értelmezési határait alkalmanként ki lehetett terjeszteni nem paraszti foglalkozású csoportokra is anélkül, hogy társadalomtörténeti múltjukat, vagy több jellemző társadalmi tényezőt, például a vagyoni állapotot vagy a termelésben elfoglalt helyet figyelembe vették volna. Herman Ottó tudományterületet alapozó halászati könyve jól példázza ezt a fölfogást, jóllehet nála etnológiai a kiindulás.⁷ Etnológiai ismereteitől ösztönözve előbb talált rá archaikus halászati eszközökre és módokra, azután gondolt arra, hogy a magyarok a legkorábbi múltban halászattal foglalkoztak, tehát csakis „ősfoglalkozásuk” emlékeivel állhat szemben, ami egyben az előző tétel visszaigazolása. Így azután a néprajz formálódó *nép*-fogalmába zökkenő nélkül bekerültek a földműveléssel nem foglalkozó, paraszti mivoltot nem vállaló halászok, majd a „nagy ősfoglalkozás”-sal, a pásztorkodással a földművesektől magukat ugyancsak megkülönböztető pásztorok is.⁸

Bármennyire szemléletes ez a példa, a kérdéskör további változásai ennél bonyolultabbak. A *nép* szó jelentését teljes konszenzussal máig nem tisztázta a maga számára a magyar néprajztudomány, azután sem, hogy Bartók Bélánál és Györffy István munkásságának kései szakaszában megjelent a parasztkultúra („parasztdal”) fogalma, így jelenleg is több értelmezése él. A fogalmi tisztázatlanságoknak mégsem volt döntően köze a kismemesi háttér regisztrálásának hosszú ideig tartó hiányához. Nemcsak azért, mert mind 1848 előtt, mind után a kismemeség, illetőleg utódai túlnyomólag földműves életmódot folytattak, hanem a nemesi közvéleményben mélyen gyökerező és a rendiség eltörlése, továbbá a népképviselési elv elterjedése, az irodalmi népiesség közvéleményformálása dacára, a polgári társadalomban a XIX. század végén még élt a rendi eredetű *nép*=*nemesesség* azo-

⁶ Istvánffy Gyula 1911a ; 1911b. ; Sebestyén Gyula 1902.

⁷ Herman Ottó 1887-1888.

⁸ Herman Ottó 1909.

nosítás is. Ha a nemesi etosz szerint a nemesség a haza védelmezője, a jog letéteményese, a történelem örököse, a „tisztá erkölcs” (Berzsenyi) képviselője, természetes, hogy az „ösi” tradíció őrzője is. Ebben a szemléletben a földművesek között a nemesi leszármazottak csak erősíthették a műveltség korai képződményeinek emlékeit kutatók meggyőződését.

Herman Ottó szoros barátságot ápolt kedvenc költőjével, a karakteres armalista családból származó, Pósa Lajossal (1850-1914), nem egyszer időzött annak szőlőfalujában, Nemesradnóton (Gömör m.). Herman éppúgy az egyszerű, romlatlan, gazdálkodó magyar nép költői kifejezőjének tartotta Pósat, mint kortárs irodalmi méltatói, jöllehet mindnyájan közelről ismerték kismemesi származását.⁹ Hasonlót tapasztalhatunk a Szentgálra (Veszprém m.) látogató Malonyay Dezsőnél, aki egy nemes leszármazott módos gazdát, a „magyar úr” alaptípusaként írt le, és szinte nemzetkarakterológiát rajzolt alakja köré: „tenyerén a szíve”, „meggondolt a szóejtése”, „úri szívessége” van, „komoly dévajság” jellemzi, és szóltanul is tekintélyt ébreszt a viselkedése. Egyetlen és elkényeztetett unokáját azzal dicséri, hogy jó „királyvadász” lesz belőle, mert nyakas.¹⁰ A demokrata polgár Hermannal szemben, Malonyayt némi osztályelfogultság és a dzsenti-eszmény befolyásolta, véleményük mégis szinte ugyanaz. Érdekes ellentétként idézni, hogyan látta egy nemzedéknyi idő után (1942) a szentgáliakat a városi polgár, Vajkai Aurél: „valahogy félelmetes volt a nagy tömegben a sok nemzetes úr: felsőséges dölyf, erőszak, brutalitás, nyers erő, hatalom együttesen, s mintha a középkor súlya támadt volna fel a tömegbe sűrűsödött szentgáli nemesekben.”¹¹

A nézőpont-változást nemcsak a társadalmi származás eltérése és az idő múlása okozta, hanem ezeknél inkább a társadalomtudományok, köztük a magyar néprajz szemléleti módosulása. A szentgáli monográfiához anyagot gyűjtő Vajkai amellet, hogy sorain érződik az 1930-as évek szociográfiáinak hatása, már a funkcionalista néprajz híve. Bár ezt az irányt éppen nem jellemezte történeti érzékenység, Vajkai mégis fölfigyelt a szentgáliak kultúráját dominánsan színező kismemesi múltra, ugyanis birtokában volt a magyar néprajzból korábban szinte teljesen hiányzó társadalmias látásmódnak. Ekkor már nem állt egyedül. Például Fél Edit koci monográfiájában is találkozunk idevonatkozó megfigyelésekkel.¹² A Néptudományi Intézet korabeli néprajzi táboraiiban téma volt a kismemesi kultúra emléke.¹³ Erdei Ferenc paraszttársadalomról szóló, a néprajztudományra hatást gyakorló könyvében külön fejezetet szentelt a „parasztnemesek”-nek.¹⁴

Tanulmányunkban nem vállalkozunk a kismemesség néprajzi kutatástörténetének bemutatására. Tárgyunkhoz igazodva elegendő annyit megjegyeznünk, hogy az 1940-es évek elejétől jelen volt és van, a társadalmi-társadalomtörténeti szemlé-

⁹ Lambrecht Kálmán 1920, 73, 143.; Gyöngyösy László 1920, 3-8.; Lőrinczy György 1922, 3-18.

¹⁰ Malonyay Dezső 1912, 22-25.

¹¹ Vajkai Aurél 1987, 22.

¹² Fél Edit 1941, 1-2.

¹³ Pl. Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára: 4580-4586, 4631-4633. sz.

¹⁴ Erdei Ferenc 1941, 95-99.

let térhódításával párhuzamosan mind gazdagabb kutatási eredményeket mondhatott és mondhat magáénak a kismemesség néprajzi emlékanyagának számbavétele. A vázolt tudománytörténeti hagyomány hatása azonban lassan, fokozatosan múlt el, amint azt az első kismemési tárgyú, monografikus igényű önálló kiadványnak, Lajos Árpád szuhafői könyvecskéjének az érdeklődés állandósulásához képest viszonylag kései kiadása tanúsítja.¹⁵ A néprajz vonatkozó eredményeinek első összegzése, Paládi-Kovács Attila tanulmánya pedig szintén sokára, egy történészkonferenciára szóló fölkérés nyomán készült el.¹⁶

Tanulmányunk nem az utóbb említett munkát kívánja folytatni újabb eredmények fényében, hanem megkísérel megragadni olyan jellemző tulajdonságokat, amelyekkel a múlt században a rendiség utolsó évtizedeiben és az eltörlését közvetlenül követő években a kismemesség megkülönböztette magát környezetétől. Legáltalában törekedett arra, hogy ne csak előjogaival, illetőleg azok emlékének ápolásával legyen más, mint a környezete, hanem sajátos kulturális vonásokkal, szokásokkal és társadalmi magatartásával is.

A megkülönböztetés törekvése és ténye éppen az előjogok eltörlése előtti évtizedekben azért kiemelt jelentőségű, mert sokévszázados története során a kismemesség alsó rétege társadalmi karrierje virágkorát éli. Amikor 1809-ben a franciákkal szembeni győri csatavesztéssel végleg megbukott az egyik legfontosabb nemesi jogot és köteleességet megvalósító intézményük, az inszurrekció, a tájékozottabb és gondolkodó nemesi értelmiség számára világossá vált, hogy a privilégiumok megrögzült formájukban vagy egyáltalán nem tarthatók fenn hosszabb ideig. A nemesi tömegek, a kismemesség társadalmi presztízse váratlanul mégis fölértékelődött azzal, hogy az udvar, valószínűleg belpolitikai okokból, a vármegyét kézben tartó birtokos nemesség lekötésére, 1819-ben az alispán- és országgyűlési követválasztáskor elfrendelte a fejenkénti szavazást. S bár ez a rendelkezés hamarosan módosult, 1847 őszéig, az utolsó rendi országgyűlés összeüléséig a kismemesség a politikai élet fontos tényezője volt. Hogyne törekedett volna fokozottan sajátos jellegének kimutatására minden területen, ahol módjában állott!

Vizsgálatunk céljai közé tartozik az is, hogy a paraszti kultúrát, ténylegesen az egész újkori nemzeti kultúrát ért nemesi hatások ismeretét gyarapítsuk. Ez a korántsem egyszerű kérdéskör a tudományos kutatás jóideje kevésbé művelt területe.¹⁷

A feladat nehézsége elsősorban abban áll, hogy amit a múlt századi népleírás és a bontakozó néprajz elmulasztott kikérdezni és megfigyelni, azt utólagosan alig lehet pótolni. Adataink mind időben, mind térben széthúzódnak, gyakran jóval későbbi keltezésűek azoknál az évtizedeknél amelyekre segítségükkel visszakövetkeztetni kívánunk. Egymásra vonatkoztatásuk körülményes vagy megoldhatatlan. Nem közömbös a kismemesség foglalkozási, táji, vallási, vagyoni megoszlása, sőt az sem, hogy jogállási különbségek is léteztek egyes csoportjai között

¹⁵ Lajos Árpád 1979.

¹⁶ Paládi-Kovács Attila 1981.

¹⁷ Itt jegyezzük meg, hogy dolgozatunk alapjául 1989/90-ben készült kiadatlan könyvkéziratunk szolgál: „Hét szilvafa árnyékában. Kismemési életmód és kultúra a XIX. századi Magyarországon”.

(prédialisták, helyi nemesek). Másfelől nem mindig lehet pontosan elválasztani a köznemesség birtokos és alsó rétegének jellemzőit. Esetenként hivatkozni is fogunk középnemesség köréből származó példára.

Életmód

Az életmódot tekintve, három területen szembeötlően sűrűsödnek azok a rétegsajátságok, amelyek a kismemességet megkülönböztetik környezetétől: település; építkezés és lakáskultúra; öltözködés.

A Trianon előtti Magyarország utolsó békeévében, 1913-ban a hivatalos névadás kezdeményezései nyomán a helynév-állományban már csak elvétve akadt két azonos szóalak. 1913-ban hetvenkét önálló község és tizenkét lakott puszta hordta nevében a „nemes” előtagot. A *Magyar helységnév-azonosító szótár* adatai szerint viszont hetvenöt önálló helységet különböztettek meg „nemes”-ként. Az elnevezések azonban sosem alkottak következetes rendszert: nem minden esetben jelöltek hajdani kurialista községet, és a kurialista községeknek csupán töredéke kapott „nemes” megkülönböztető jelzőt.¹⁸

A névadás indítéka akkor mutatkozott meg legtisztábban, ha az eredetileg valószínűleg vagy biztosan egységes település történelme során nemesi és jobbágyi részre tagolódt, és a kurialista önkormányzat külön határral földrajzilag is elvált az úrbéres községtől.¹⁹

A nemes-jobbágy ikerfalvak mellett több olyan települési sajátság alakult ki, amely valószínűleg összefügg a falvak kismemesi vagy túlnyomólag kismemesi lakosságával. Ismert tény a Dunántúl és Kisalföld jelentékeny hányadának aprófalvas településhálózata. Ezen belül is föltűnő, hogy a volt nemes községek között milyen sok kislétszámú és szűkhatárú akad. Ilyeneket találunk (Felső-Csallóközben;) Sopron megye csornai és kapuvári járásban; majd a Rába folyása mellett fölfelé haladva, Vas megyében; a közeli pápai járásban (Veszprém m.); Zalában, a göcseji szegekben; továbbá szórványosabban Nyugat-Somogyban és a Balatontól északra. A Bakony térségében azonban ellenpéldák is akadnak (Szentgál, Nemesvámos).

Degré Alajos a dunántúli kurialista falvak három jellemző településtörténeti tulajdonságát nevezte meg: 1. Túlnyomórészt egymással határosak vagy egymás közelében fekszenek. (Az egyházi nemes székeket kivéve azonban szoros érdekközösségeik ellenére területi szövetségre sosem léptek.) 2. Nagy uradalmakba ékelődve nemesi községet nem találunk. Velük a közvetlen szomszédság is ritka, ami-

¹⁸ A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára. Budapest, 1913.; Lelkes György 1992.

¹⁹ Pl. Nemesszalók – Pórszalók (Veszprém m), Nemespécsely–Nagypecsely (Veszprém m), Nemesládony – Pórládony (Sopron m.) A „nemes” jelző mellőzésére példa a jobbágy Nagylábatlan és a nemes Kislábatlan, ma együttesen Lábatlan vagy a gömöri nemes Kisragály mellette a jobbágy Nagyragály, ma együttesen Ragály. Érdemes megemlíteni, hogy „pór” előtagot, bizonyára nem hízelgő jelentése okán, az 1913-as Helységnévtár szerint csak kilenc település vállalt, ami jóval kisebb az ikerfalvak lehetséges számánál.

ből Degré arra következtet, hogy a kialakuló nagybirtokok egykor bekebelezték a közeliükben fekvő nemes falvakat. 3. Számos nemes falu határának föltűnően kedvezőtlenek a természeti adottságai. Az ok az előbbivel rokon: a nagybirtokok elsősorban jobb termelési feltételeket kínáló területeken szerveződtek. Következésképpen a kurialista falvak ökológiai viszonyai hozzájárulhattak gazdasági helyzetük visszamaradásához.²⁰

Nagyrégiók közötti eltéréseket jelez, hogy az 1913-as Helységnevtár hetvenkét „Nemes” községből mindössze tíz található a Duna folyásától és észak felé gondolatban meghosszabított vonalától keletre, pedig Erdélyt kivéve, ahol a szabadparaszti területeknek volt nagy súlya, hajdani kisnemesi falvakban a keleti országrészben sem volt hiány. Bizonyos csoportos fekvés Gömörben, Hevesben, Borsodban és Szatmárban fölfedezhető, de sem a határ viszonylagos kicsinysége, sem a kedvezőtlen ökológiai viszonyok – habár erre is akadnak példák – és végül a nagybirtokok befolyásoló fekvése sem általánosítható úgy, ahogyan Degré a Dunántúlon tette. A nagytáji különbségek mögött valószínűleg olyan további történeti tendenciák húzódnak meg, melyeknek föltárásával még adós a településtörténeti kutatás.

Ugyancsak kutatási feladatként említjük, mert csak részben érinti témánkat, hogy a köznemesi vezetésű közbirtokosságok is kialakítottak egy sajátos településformát, a **nemesi pusztát**, amelynek példáit szintén a Dunántúlon találjuk meg. A birtokos kúriája, azaz lakóháza és gazdasági udvara birtoktestén belül, a határban, a községi közigazgatási központtól kisebb-nagyobb távolságra fekszik. Hasonlít ez a forma alakilag a kisebb középkori prédiomokhoz, de funkciójában azoktól eltér, és nem belőlük származik, hanem hódoltság utáni keletkezésű. A XIX. század folyamán ezek a településegységek fokozatosan fölszámolódtak vagy uradalmi majorokká alakultak át, de még a XX. század elején is találkozhatunk maradványaikkal.²¹

Az ország keleti felére a nemesek egy helységen belüli elkülönülése jellemző, amit *Nemessor*, *Nemesi sor*, *Nemesvég*, *Nemes utca* stb. elnevezések jeleznek főleg Gömörben, Borsodban, Szabolcsban és Szatmárban. De még olyan nagyterjedésű alföldi településen, is mint Mezőtúr, akadt hajdani lakói után elnevezett *Nemes utca* 1947-ben, ugyanekkor a közeli hasonló nagyságrendű Dévaványán a *Dékányok köze* állt nemeslakta hírben.²² A lakóhelyi szegregációnak más formái is kialakultak.²³

²⁰ Degré Alajos 1976.

²¹ Szemléletes példájuk volt Böny és Rétalap (Győr m.), ahol nagyobb számú kisnemes élt, továbbá Gárdony (Fejér m.), Szilasbalhás (v. Veszprém m.).

²² Saját gyűjtés.

²³ Például Szuhaifőn, ahol a volt nemesi családok a patakparti utcát, a *Faludereket* vagy *Dereket* népesítették be, a volt jobbágyok pedig a magasabban fekvő domboldalon, a *Parton* helyezkedtek el, *derekiakról* meg *partiakról* beszéltek (Lajos Árpád 1979). A szintén gömöri Zádorfalván, mely országotak kereszteződésében épült, kis egységekbe tömörültek a nemescsaládok: *Kisutca*, *Kisköz*, *Demeszög*, *Lenkeyszög* stb. (Faggyas István 1988, további térképekkel és példákkal). Nemesradnóton is van *Póaszög* (saját gyűjtés).

A nemesek jelenléte a település telekformáiban is megmutatkozhatott. Ennek mintapéldáját tárta föl aprólékos részletességgel Bakó Ferenc Mikófalván (Heves m.), ahol az alvégi nemes porták zsúfoltak és szabálytalanok, a felvégi jobbágytelkek szabályosak és az előbbieknél szélesebbek voltak. Kialakulását döntően az befolyásolta, hogy amíg a jobbágytelkeket csak bizonyos hányadig engedte osztani a földesúr, a nemesi öröklési jog ilyen korlátot nem ismert. Nemzedékről nemzedékre lehetőleg minden örököst igyekeztek kielégíteni, így a sokszoros osztódás következményeként a nemesi hadak ösükek beltelkén építették föl új lakó- és – ha a hely engedte – gazdasági épületeiket, hihetetlenül összezsúfolt állapotot idézve elő.²⁴ A beltelkek föltűnően szoros beépítése számos további nógrádi, hevesi, borsodi, egykor nemesek lakta gömöri településen kialakult. Sőt ettől a térségtől távol, egymástól nagy mesz-szeségben lévő falvakban tudunk hasonló jelenségről.²⁵

Az észak-magyarországi telekszerkezettel (típusa Mikófalva) ellentétben a Veszprém megyei Mentshelyen és Nemesvamoson, szintén kurialista községekben hosszanti irányban úgy osztódtak a telkek, hogy a sorban épült lakóházak udvarai végül közöské, sőt utcákká alakultak át.²⁶

Nyilvánvalóan birtoktörténeti okai vannak a községhatárokon belül a nemesi és az úrbéres földek elkülönülésének, jöllehet a rajtuk folytatott gazdálkodásnak semmiféle rendi eltérést mutató jellege nem volt. Földrajzi nevek alakjában ezek emléke gyakorta túlélte az adásvételekkel és örökösödésekkel a polgári korszakban fölbomló eredeti állapotokat.²⁷

Az előbbinél jóval fogósabb kérdés, hiszen eredetét illetően a magyar néprajztudományban máig nincs egyetértés, a megosztott települések és a kisnemesi lakosság kapcsolata. A fent említett és további észak-magyarországi községek egy részében a zsúfolt beltelkeken el nem férő gazdasági épületegységet a zárt községmagon kívülre többnyire csoportosan telepítették (pl. Bátor, Tarnalelesz, Nagyvisnyó, Egercsehi). A nyugat-somogyi Nemespátrón és Nemesviden a határban szerteszt emelt pajtáskertek fogadták be a szálasgabonát és a szénát. Vajkának és a szomszédos prédialista nemesfalvaknak (Pozsony m.) az Öreg-Duna szigetein voltak az *akloskertjeik*, ahol jószágot is tartottak.²⁸

Rátérve a kisnemesi építkezésre és lakáskultúrára, annak kutatásáról egyértelműen megállapítható, hogy a legutóbbi időkig csekély kivétellel a néprajz foglalkozott vele. Megállapításunk nem áll ellentmondásban dolgozatunk elejének tudománytörténeti fejtegetéseivel, sőt éppenséggel alátámasztja véleményünket.

²⁴ Bakó Ferenc 1965.

²⁵ Bakó Ferenc 1978, 20-23. ; Vajkai Aurél 1940, 334-335.; és saját gyűjtés.

²⁶ Ács Anna 1991. – A Sopron megyei Potyond példája, ahol a közök eredetét ugyancsak a nemesi múlttal magyarázták, sejteti, hogy a történeti kutatások további párhuzamokat tárhatnak föl (saját gyűjtés).

²⁷ Pl. Rohodon (Szabolcs m.) még századunk közepén is számon tartották a *Nemestagot* és az *Urbalistagot*, a közeli Nyírlugoson pedig külön nyomásban művelték a *Nemesszert* és a *Paraszt-szert* (saját gyűjtés).

²⁸ Bakó Ferenc 1978, 17-20.; Seemayer Vilmos 1934.; Hofer Tamás 1955, 136.; Kocsis Aranka 1995, 76-83.

Az érdeklődés általában a parasztság és nem a kisenemesi porta iránt nyilvánult meg. Az életviszonyok közismert hasonlósága miatt különbségtételre hosszú ideig nem is került sor.

A történeti okokra és a kronológiára jó támpontot ad Kiss Ákos tinnyei (Pest m.) vizsgálata, amelyből kiderül, hogy a XVIII. század utolsó harmadáig a még tehetősebb birtokos nemesség sem igen költött építésre. Az igényesebb és stílusos kúriaépítkezés az említett időszakban beköszöntő ízlésváltozás és a francia háborúkkal járó gazdasági konjunktúra nyomán indult meg.²⁹ Következésképpen a kevésbé vagyonos kisenemesség később juthatott el ehhez a küszöbhez. Nyárády Mihály mint műkedvelő néprajzkutató családi emlékek és személyes tapasztalatok révén az 1930-as években a nyírségi és Kiss Ákos történész az 1970-es években levéltári adatok meg helyszíni vizsgálat alapján a tinnyei nemesházak fejlődésrajzát rekonstruálva, föltűnően hasonló eredményre jutott, noha a nyírségi nemesség a múlt század első felében a szegényebbek közé számított, míg Tinnye Buda szomszédságában az ország legnagyobb közbirtokosságával dicsekedhetett. Az első építkezési szakaszban a helyiségek egyetlen sorban szaporodtak meg (2-5 szoba), majd párhuzamosan megjelent a második szobasor, ezután hangsúlyos homlokzatot alakítottak ki, végül emeletráépítés következett.³⁰ Valószínűnek látszik, hogy kisenemesi szinten ritkán lépték túl az első szakaszt, illetőleg a következő kettőt csak részlegesen teljesítették. Különböző vidékekről származó példák igazolják, hogy mindenekelőtt a lakó- és gazdasági helyiségek számának egysoros növelése jellemezte a XIX. század folyamán a kisenemességet valamint utódait.³¹ Az alaprajzi módosítás további két irányát sajátosan képviseli egy, időrendünkben korai eset. A bönnyrétalapi közbirtokosság 1787-ben református parókiaépítés előtt azon vitakozott, vajon a rangot mi fejezi ki jobban, az oldalhomlokzat díszese, az épület mellett futó tornác vagy az utcavonalra két szobával néző L-alakú alaprajz. Végül kompromisszum született: az L „talpa” megrövidült, és oldalára végig tornác került.³² Újabbán föltárt levéltári források a Kisalföld térségéből a XVIII. század végétől igazolják, hogy a tehetősebb kisenemesek szívesen építettek „keresztben” lakóházat, amit másutt *sarkos, görbe* vagy *vincklis háznak* neveztek.³³ Habár szépirodalmi a következő forrás, valószínűleg hiteles korabeli vélekedést tükröz. Mikszáth egyik korabeli elbeszélésében írja: „A Majornoky-udvarház L-re volt építve, a „kétlovas” családok kedvenc stíljében..., az L-betű a rangja.”³⁴ Kétmenetes alaprajz kialakítására két kiindulás kínálkozott: vagy a nagyobb méretű utcai szobából választottak

²⁹ Kiss Ákos 1979.

³⁰ Nyárády Mihály 1935.; Kiss Ákos 1979.

³¹ Vargha László 1972.; Bellon Tibor 1973.; Cseri Miklós 1987.; Cseri Miklós 1989, 279. Megjegyzésre méltó, hogy 1935-ben a veszprémi múzeum mellett fölépített „bakonyi ház” egy őcsi kisenemesi kúria mása. Berendezése pedig túlnyomólag Szentgálról való. Az, hogy Magyarország egyik legelső állandó szabadtéri néprajzi objektuma kisenemesi kultúrát jelenített meg, különösebb magyarázat nélkül szintén alátámasztja dolgozatunk mondandóját.

³² Décsi Bálint – Széki Aladár 1890, 12-13.

³³ Dominkovits Péter 1993.; 1994.

³⁴ Mikszáth Kálmán 1956, 291.

le a vendég számára egy kis oldalszobát vagy ugyanilyen céllal a tornác elejét falazták be. Az elsőre szemléletes példa a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban fölépített, 1860-as évjáratú, volt kismemesi tulajdonból származó ház (Uszka, Szatmár m.).³⁵ A másik megoldásra korai utalás Viski Károly rekonstrukciója, aki Arany János Toldijában mind a Toldi-, mind a Rozgonyi-portát a költő gyermekkorának módosabb szalontai kismemesi lakóházával azonosította³⁶

Az utóbbi példák már az oldalhomlokzat alakítás körébe tartoznak, és utalhatnak a vagyoni különbségekre, amelyek szükségszerűen az építőanyag és a kivitelezés különbözőségeit vonták maguk után. Az uszkaik ház „vizitszobá”-jába hajópadló került, és pórfödém mennyezetet csináltattak, az ajtó betétes, díszes vasalású, az ablak drága asztalosmunka. A Szuha-völgyi nemesszármazékok lakóházai általában tágasabbak és magasabbak voltak, mint a legtöbb jobbágyivadéké.³⁷

A bemutatott kismemesi lakásfeltételek egyszerű életvitellel jártak, a viszonylag szűk tér nem is engedett mást. A berendezés elmaradt a birtokos nemesség XVIII. század végétől növekvő igényeitől. Akár az építkezés, a lakberendezés is nagy vagyoni különbségeket mutat. Egy Nagykőrösön 1799-ben elhunyt gazdag armalista nemes hagyatéki leltárában többek közt tíz ágyat, négy asztalt, három ládát, húsz széket, két almáriumot, egy-egy pohárszéket, kasztent, kanapét vettek föl az összeírók. Némelyik drágán kivitelezett darab volt. Egy szegény sorsú nagykállói inszurgens vagyonlistáján 1809-ben az almárium kivételével csupa olcsó holmi, négy ágy, két asztal, hozzá lóca, négy szék, egy láda és egy falitéka szerepel.³⁸ Vajkai Aurél megkísérelte összeállítani a bakonyi nemesfaluk múlt század közepére jellemző lakberendezését, melyben akkor még hagyományosnak mondható keményfa faragott székek és támláspadok, valamint az újabb divat jelzőiként kárpitozott kanapék és nagyfiókos sublótók kaptak helyet.³⁹ Kellő anyagpublikáció híján mégis azt kell mondanunk, hogy további leltárföltárások segíthetnek abban, hogy pontosabb és a regionális különbségeket is érzékeltető eredményekre jussunk.

Végül rátérve a viseletre, annak sokoldalú jelölő szerepe, köztük a rendi hovatartozás kifejezése is, a XIX. század első felében még működött. Ám gyöngülését is tanúsítják azok a korabeli tiltások, amelyek a tradíciósértőket, továbbá a nemesinek számító ruházatot jogtalanul magukra öltöket próbálják szankcionálni.⁴⁰ Már Kresz Mária rámutatott a reformkori kismemesség divatirányító szerepére. Például Edvi Illés Pál 1823-ban a Sopron megyei nemesek befolyásáról ír, melynek következtében a rábaközi kurialista falvakban „még a szolgálók s jobbágyok leányai is csinosak”.⁴¹ Sorozatnyi ismertetésről tudunk a jobbágyfelszabadítás utáni évtizedekből egészen századunk első felébe belenyúlóan, melyek szintén a kismemesi eredetű lakosság

³⁵ Flórián Mária 1978. 47-56.

³⁶ Viski Károly 1917. 20-22. Rozgonyi Piroska az „elsőház” melletti „benyíló szobá”-ban vetett ágyat Lajos királynak.

³⁷ Flórián Mária 1978. 53.; Cseri Miklós 1987.

³⁸ Rác István 1988. 254-259.; Bene János 1985.

³⁹ Vajkai Aurél 1959b, 91-92, 98.

⁴⁰ Takács Lajos 1958.; Dominkovits Péter 1988.

⁴¹ Kresz Mária 1956, 98.

ezirányú szerepének továbbéléséről tanúskodnak. Az 1860-80-as években Besenyőtelkén a volt nemesek még díszes öltözettel jelezték a világnak a rangot. Közben azonban a társadalmi öntudatát kifejezni akaró parasztság átvette a cifrább és színebb öltözködést, ami a volt kisnemességből ellenkező hatást, annak elhagyását váltotta ki. A tiszapüspöki (Szolnok m.) plébánosnak már 1868-ban föltűnt, hogy a szajoli filia kisnemesi származékai mennyire egyszerűbben öltözködnek, mint az anyaegyház jobbágyi ivakékai.⁴² Hasonló jelenséget rögzített a későbbi néprajzi gyűjtés a Szilágyságban és a kalotaszegi Szucságon. Az utóbbi helyen különösen élesen differenciálódott az ünnepi és hétköznapló viselet. Egyik pólusán a kolozsvári polgári divatot példának tekintő nemesösű magyar nők, a másikon a tetőtől talpig háziipari termékeket hordó román férfiak helyezkedtek el.⁴³ A dél-gömöri Szuhafőn még később is hatott a rendi háttér különbözősége egyértelműen a nemesek tértek rá a polgári öltözködésre egészen olyan kezdeményezésekig bezárólag, mint a lányok hosszú hajának levágása és hullámosítása.⁴⁴ Terbegecen a harmadik nemzedékbeli nemesutódok a Nógrád szerte elterjedt színes parasztviselettől különbözni akartak, egyszerű polgári ruhát öltöttek.⁴⁵

Társadalmi rétegtudat és jogérzet

Az életmód különfajta területein kialakított megkülönböztető vonások a kiváltságolt helyzet tartós, el nem téveszthető voltát hangsúlyozták. Adódhattak azonban olyan helyzetek, hogy az illető nemes szóban, kiemelt magatartással, sőt akár cselekedetekkel fejezte ki rendi hovatartozását. Így tett a jobbágytelek művelése után dézsmát fizető nemes Sebestyén Dávid 1812-ben a simontornyai várudvaron, visszapofozva az uradalmi írnokot. Az utóbbi ugyanis nem lévén tisztában az előtte álló rendi hovatartozásával, leverte a fejről a süvegét.⁴⁶ Hódmezővásárhelyen családi hagyomány őrizte meg a jobbágyi alázatot provokáló, gögös nemes emlékét.⁴⁷ Cigándon (Zemplén m.) a református presbiteri erkölcsbírósnak (1819), Gyomán (Békés m.) a falusi bíróságnak tagadta meg az engedelmességet (1822) nemességére hivatkozva a beidézett személy. Az utóbbi helységben a fölbujtó nemes azzal érvelt, hogy a nála elrejtett lopott jószágot – társadalmi helyzetére tekintettel – a hatóság nem fogja keresni. Nemesvamoson (Veszprém m.) a tanító azért nem tud rendet tartani, mert a nemesek serdülő gyermekei „függetlenségükre” hivatkozva tagadták meg neki az engedelmességet.⁴⁸

⁴² Kovacsóczy István 1869, 38. ; 1885, 320-321.

⁴³ Kabos Emma 1900.; Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő 1974, 9.

⁴⁴ Lajos Árpád 1979, 39-40.

⁴⁵ Saját gyűjtés.

⁴⁶ Kiss István 1938, 177.

⁴⁷ Szentimrei Tibor, 1985, 38.

⁴⁸ Jávorka Kata 1971, 90.; Szilágyi Miklós 1977, 642.; Veress D. Csaba – Hudi József – Ács Anna – Palágyi Sylvia 1994, 141.

Ilyen és effajta esetekre alkalomszerűen bukkanhatunk a forrásokban. Fennmaradásuk véletlenszerű, rendszerint valamilyen fokú bírósági ügy kapcsán örökítődtek meg, akár peres iratokban, akár a szájhagyományban. Szerencsésnek mondhatjuk magunkat, hogy az 1970-es években egykor nemesi lakosságú településeken járva, még sikerült olyan idős emberekkel beszélni, akik kisgyermekkorukban ismertek nemesnek született vagy a nemesi magatartástradíciót erősen őrző embereket, akik idős korukig őrizték ezeket az attitűdöket.⁴⁹ Ma, az 1848-i áprilisi törvények után csaknem másfél évszázaddal, hasonlóan eredményes adatgyűjtés már elképzelhetetlen.

Mint jeleztük, a magatartást gyakran kísérte előjogokra hivatkozás, legyen az valóságos alapú, mint a simontornyai történet, hiszen a nemesembert süvegelésre kényszeríteni, kivált megütni, nemcsak sértés volt, hanem törvénybe is ütközött, vagy legyen visszaélés, amikor is a rendi előjog nem hatalmazta fel a vádlottakat ellenszegülésre. Fejlett jogérzetről beszélni a nemességgel kapcsolatban történeti közhely, hiszen privilégiumai legfontosabb közös tulajdonát képezték. Azonban ugyanaz mást jelentett az országgyűlésen és a vármegyei közéletben, ahol végsősoron egységes osztályérdeket védelmezett, és mást a nemesi falvak mindennapjaiban, ahol sajátos formákat öltve, huzamosan befolyásolta az adott közösség belső viszonyait, helyenként 1848 után is.

Több ízben megfigyelhető, hogy a feudális közbirtokosságból polgári tulajdonosokká átalakuló vagyonszövetségek (osztatlan legelő, erdő, szántó) volt nemes községekben a rendi vonásokból sokat megtartottak. Ez csakis úgy képzelhető el, hogy már 1848 előtt fokozottan ragaszkodtak a megszokott formákhoz, s utóbb a maguk körében azokat érezték igazságosnak. Vajka és a szomszédos prédialista községek, valamint a róluk leszakadt Öreg-Duna jobbparti újabb települések a második világháborúig őriztek és használtak egy, a nemesi öröklési tradícióra visszanyúló, bonyolult erdőhasználati rendszert, melynek terminológiája (pl. *kamarás*, *kúria*, *plaga* stb.) elárulja feudális eredetét. Még 1980-ban is, amikor a helyszínen a nemesi múlt emlékeit kutattuk, olyan közösségi alkalomként emlegették, amely az összetartozásnak és az igazság tiszteletének intézménye volt.⁵⁰ Ugyanezt mondhatjuk el az egyháznemesi széken kívül eső, igen közeli fekvésű Tejfaluról is.⁵¹ Takács Lajos együtt tanulmányozta Nemes- és Nagypécseley erdőbirtokosságának történetét. Míg a polgári korban a volt jobbágyközség viszonylag egyszerű kulcs szerint kezelte erdejét, mert ez a vagyonszövetség csupán a birtokelkülönözés után alakult ki, addig a volt nemesi közösségben az immár ugyancsak polgári törvények alapján létező közbirtokosság a helyi örökösödési viszonyokhoz alkalmazott, a csallóközihez hasonlóan bonyolult, több ellenőrzési fokozattal biztosított, sok elemében 1848 előttről „átmentett” rendszert használt.⁵² A kurialista falvak

⁴⁹ Saját gyűjtéseimen alapuló, ide vonatkozó adatokat közlő cikkem: Kósa László 1984.

⁵⁰ Timaffy László 1980, 51.; Kocsis Aranka 1995, 59-67.; Saját gyűjtések.

⁵¹ Csiba Lajos 1958.

⁵² Takács Lajos 1984.

határhasználatát befolyásolta, hogy jogi státusuknak megfelelően nem kaptak urbáriumot, birtoklásszabályozás mint „jogsértő” művelet nem történt.

A *nemesi község* funkció közé tartozott a határ művelésének szabályozása.⁵³ Az olyan egyedülállóan nagyhatárú településen, mint a bakonyi Szentgál volt, nem sikerült a feladatot maradéktalanul ellátnia. A rendi társadalom utolsó szakaszában a nemesi szabadság korlátlan értelmezése és érvényesítése erősebbnek bizonyult. A szántóterület kiterjesztését és a fakereskedelmet célzó erdőirtás, többszöri gátló erőfeszítés dacára, súlyos károkat okozott. Nem ismertek mértéket a szentgáli „királyvadászok” a kultikus foglalkozásként üzött vadászatban sem. Úgyhogy a vadállomány megritkulása miatt az utolsó feudális vadadózási kontingenseket más vidékről vásárolva kellett kiegészíteni.⁵⁴

Ismeretes, hogy az 1850-es évek második felétől fölgyorsuló tagosítás és birtokelkülönözés országszerte heves ellenállást váltott ki a földműves lakosságból. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a hajdan kurialista községekben a nemesiséggel járó autonómia eleven emléke, tulajdonképpen ezáltal megzavart gyakorlata különösen táplálta az ellenállást.

A rétegében kiemelkedően művelt, olvasott csöglei (Veszprém m.) közbirtokost, Székely Jánost naplója tanúsága szerint sosem lehetett meggyőzni a tagosítás hasznosságáról. Ő volt az ellenzők vezére, s bár a művelet 1855-re mégis lezajlott, följegyzéseiben még egy évtizeden át rendszeresen emlegette sérelmeit.⁵⁵ A közeli Szentgálon 1865-ben a tagosítás egyik helybeli kezdeményezőjét soha föl nem derített tettesek megölték. A szintén Veszprém megyei Nemesvámoson a többszöri és nagyon heves ellenállás miatt, karhatalmi fellépés ellenére 1856-tól 1878-ig tartottak a munkálatok, és az uradalom javára eldölvén, a volt nemesi közbirtokosok kárával értek véget.⁵⁶ A katonaságnak kellett beavatkoznia a Kolozs megyei Szucságon is (1862), ahol a helytörténetíró szerint szintén a nemesi közösség vallott kárt a volt jobbágyokkal szemben, holott itt éppenséggel pártolták a rendezést a volt nemesek.⁵⁷ Nemespátrón ugyan megtörtént a birtokhatárok kijelölése és a telekkönyvezés, de a tagosítás a termelőszövetkezetesítésig elmaradt, miután több nemzedék ragaszkodott az alig művelhető, elaprózódott parcellákból álló birtokokhoz, amelyeket csak kirívóan hosszú ideig fenntartott vetéskényszerrel lehetett használni.⁵⁸

Kellő összehasonlító anyag hiányában nem általánosíthatjuk, de megfigyelésként fölvehetjük, hogy a túlzott jogérvet, esetenként ehhez kapcsolódva, a jog értelmezése gyakran szolgált táptalajul önbíráskodásnak és bűnpártolásnak. Erről

⁵³ A nemesvidi (Somogy m.) közösségek gyűlései 1815-ben például következőkről határoztak: július 23: a legeltetés rendjének megállapítása, mezsgyék kijelölése; szeptember 19: igás állatok legeltetése; szeptember 24: őszi szántás megkezdése; november 13: csordás fogadása. Somogy Megyei Levéltár. Acta Congr. év és szám nélkül.

⁵⁴ Maksay Ferenc 1973, 264-273, 296.; Eötvös Károly 1902: ír az adót pótló vásárlásról szó-hagyomány alapján.

⁵⁵ Herényi István 1965.

⁵⁶ Veress D. Csaba – Hudi József – Ács Anna – Palágyi Sylvia 1994, 161-172.

⁵⁷ Berde Béla 1914, 20.

⁵⁸ Hofer Tamás 1955, 136.

tanúskodik a szerepi nemes *communitas* jegyzőkönyve (1787-1848) és a nemesvidi töredékjegyzőkönyv is (1815).⁵⁹ Degré Alajos egy különös dűlőnévhez fűződő szájhagyomány nyomában tárt föl egy szörnyű bűnpert. Nemesnép (Zala m.) lakosai többszörös gyanú beigazolódásaként, gyújtogatás közben tetten érték egyik falusfelületet, és közösen halálra ítélve, máglyán nyilvánosan megégették. Pallos-jog-bitorlás miatt a legmagasabb bírói fórumokat is megjárta a nyolc esztendeig húzódó ügy, de nem sikerült az értelmi szerzőket kinyomozni. A kurialista nemesek önvédelemre és úriszék-tartó jogukra hivatkoztak.⁶⁰ A tálío-elven alapuló, igen távoli múltba visszanyúló megégető eljárás, a korban nem állt egyedül. A csallóközi Ekel és Aranyos községekben 1827-ben szinte teljesen hasonló forgatókönyv alapján zajlott le egy gyújtogató kismemes kivégzése.⁶¹ Nemrég Gelencsér József számba vett további párhuzamos eseteket, kísérleteket és tényleges ítéleteket, melyek ugyan nem mind köthetők nemes községekhez, de azok felülreprezentáltak vannak jelen a jogtörténeti krónikában.⁶²

Reprezentálás és ünneplésigény

A vidéki élet egyhangúságában minden ünnep eseményszámba ment. Esztendőről esztendőre ismétlődtek az egyházi jeles napok, névnapok, gazdálkodáshoz kapcsolódó ünneplések, ünnepélyes hangulatban és keretek között zajlottak le a családi élet nagy eseményei (keresztelő, lakodalom, temetés). Az egyházi ünnepeknek és a jeles napoknak, nem kevésbé az életfordulóknak közismerten gazdag a magyar néprajzi irodalma. Ezen belül nehéz elkülöníteni a kismemességhez speciálisan kötődő kulturális vonásokat. Abban a tekintetben nem látszik különbség, hogy a családi életfordulókhoz és a jeles napokhoz színes szokáscselekmények és változatos hiedelemanyag tapad. A további ünnepi szokásoknak ezekhez képest vagy nincs vagy nagyon szerény a dramaturgiája, hiedelemviláguk szegényes, táji-helyi változataik hiányoznak. Következésképp nehezebb megragadni lényegüket és leírni tartalmukat. Más eredményre jutunk, ha nézőpontot váltva, az ünnepi magatartásra, a profán alkalmak kultikus jellegű megülésére, főként pedig az ünneplésigény általánosságára figyelünk. Ezekkel kapcsolatosan egyértelmű a kismemesség túlsúlya. A XIX. századi kortársi emlékek között idevonatkozó bőséges forráscsoportot képeznek a szépirodalmi alkotások, főleg a dolgozatunk elején említett írókra gondolunk.⁶³

⁵⁹ Rettégi Istvánné 1972; A nemesvidi közösség 1815. évi jegyzőkönyvében például ilyen eseteket találunk: július 23: tilosban talált ludakat a tulajdonos behajtja magához, s bár kártétel nem történt, nem akarja visszaadni a tulajdonosnak; egy férfi nyilvánosan és durván megveri volt szeretőjét, rágalmozással vádolva; legeltetés tilosban, más rétjén. Somogy Megyei Levéltár. Acta Congr. év és szám nélkül.

⁶⁰ Degré Alajos 1963.

⁶¹ Borovszky Samu 1907, 275-276.

⁶² Gelencsér József 1992. A székelyföldi Vargyas, a kismemesi Nemesnép, Szentgál és Köveskál szerepel a példák helyszínéül szolgáló települések között.

⁶³ A teljesség igénye nélkül utalunk Jókai Mór *Kedves atyafiak* c. kisregényére, Mikszáth Kálmán *A vármegye rókája és Nemzetes uraimék (Mácsik, a nagyverejű)* c. korai regényeire, Eötvös

Kiemelten ünnepi szerep jutott a névnapok megülésének, különösen a betakarítás utánra eső őszi és téli névnapoknak, hozzávéve azokat, amelyek még a tavaszi mezőgazdasági munkák előttre estek a kalendáriumban. A bőnyi közbirtokosok a XVIII. század végén a tanító díjlevelébe a karácsonyi és névnapki köszöntőkért adandó pénzösszeget is belevették.⁶⁴ A névnapot egyedien jellemezte, hogy arra senkit sem hívtak, de rokonnak, barátoknak, szomszédoknak illett megjelennie, elhanyagolása sértésnek, szinte a nemesi erkölcs áthágásának számított. Borvidékeken szüretre, általában pedig telente egyszer disznótorra viszont a gazdának illett bizonyos kört meghívnia. A néprajzi irodalomból ismeretes, hogy a paraszti gyakorlatban az emberi élet nagy fordulóival járó ünnepélyes együttlétek közül a keresztlői ebédre és a lakodalomra szintén hívogattak, míg temetésre és torra értesítés formájában csak akkor, ha más településen laktak a rokonok. Nem lehetett másként kisnemesi körben sem.⁶⁵ Mindezek az alkalmak a közösség által megkívánt reprezentációval mentek végbe. Komáromban a református családok még századunk legelején is szívesen hívtak keresztkomát a volt helyi nemesi elitből, a *szekeresgazdák* közül, mert ők *móringnak* nevezett keresztlői ajándék gyanánt tíz koronás aranyat dugtak a pólyába.⁶⁶ Az 1930-as évek nemespátrói lakodalma még oly bőségesen őrzött a rendi világra utaló szertartásos mozzanatokból, hogy Seemayer Vilmos joggal vonhatott párhuzamot közte és az Apor Péter erdélyi emlékiró által kétszáz évvel korábban megörökített lakodalom között.⁶⁷

Végigtekintve az eddig mondottakon, három sajátság is szembetűnik, melyek vonzásában a kör tovább bővül: a rokonság számontartása, a vendégszeretet és ezzel összefüggően a bő evés-ivás, végül a reprezentációs igénnyel együttjáróan az emelkedett hangulat keresése.

Anélkül, hogy belebocsátkoznánk a nemesi rokonsági viszonylatok részleteinek elemzésébe, hangsúlyozzuk, hogy a családi leszármazás és az akár vérségi, akár házassági kapcsolaton nyugvó atyafiság erősítette a család tekintélyét, sőt a hatalmát. Vagyon hiányában vagy fogytán, pusztán is értéket képezett mint a kölcsönös szolidaritáson alapuló összeköttetés bázisa.⁶⁸ A fölsorolt ünnepélyes alkalmak mind lehetőséget nyújtottak a rokoni kapcsolatok ápolására, idevéve kiemelten a nagy egyházi ünnepek másodnapjára eső rokoni látogatás szokását is. Sajátos

Károly *A Jókay nemzetség* I-II. k. (1906) és *A Bakony* I-II. k. (1909) c. könyveire, *Emlékezések* (1901) c. kötetére, továbbá Krúdy Gyulának századunk első évtizedében írt kisnemesi tárgyú elbeszéléseire, melyeket a *Pókhálós palackok* c. novelláskötetbe gyűjtve adtak ki 1977-ben. (Lásd még dolgozatunk 2. jegyzetét!)

⁶⁴ Décsi Bálint – Széki Aladár 1890, 23.

⁶⁵ Legújabb Szabó László (1989, 263-265) észak-magyarországi (palócföldi) viszonylatban ír részletességgel ezekről a szokásokról és jelenségekről.

⁶⁶ Saját gyűjtés.

⁶⁷ Seemayer Vilmos 1936, 88-90.

⁶⁸ Legújabb Szabó László (1989, 267 passim) foglalkozott észak-magyarországi (palócföldi) viszonylatban a volt kisnemesi lakosság rokoni érzésének mélységével és erősségével. – Magunk néprajzi gyűjtések során tapasztaltuk, hogy a nemesi múlttól kérdezéssel szemben nem egyszer megnyilvánuló bizalmatlanságot leghatásosabban akkor lehetett föloldani, ha a rokonságtartásra tereltük a szót.

intézmény volt arisztokrata és birtokos nemesi szinten a családgyűlés, melynek azonban eddig csupán egyetlen kismemesi példáját ismerjük. A nemesradnóti *hadak* nagy egyházi ünnepek másodnapján külön-külön összegyűlve számbavették a még meglévő csekély osztatlan vagyont, határoztak a közös jövedelem felől, és ellenőrizték, megvannak-e a családi iratok.⁶⁹ Szépirodalomból – elsősorban Eötvös Károly írásaiból – halványan körvonalazódik az *atyafilátogatás*, melynek során a házasuló korba érkezett nemeslegény részint háztűznézőként, részint a kapcsolat megerősítéseként fölkeresi az addig többnyire csupán hallomásból ismert távolabbi rokonsaládokat.⁷⁰

Minden találkozás lehetőséget adott a tudatosan, presztízssértékként megélt, és az önazonosság fontos elemeként gyakorolt vendégszeretet kimutatására, azaz a vendég teljes, lehetőleg gazdag ellátására. Sértésszámba ment a kor várakozásainak nem megfelelő reprezentáció is. Érthető, hogy a vidéki-falusi élet eseménytelenségének megtörésére, különösen télen a mezőgazdasági munkák szünetelése idején, minden alkalmat kihasználtak. Nemesi közösségek jegyzőkönyvei tanúskodnak róla, hogy határszemle, malomvizsgálat, becslés, bíraskodás, kárlátás, erdőjárás, a mértékek ellenőrzése, előljárásági tanácsülés befejezése stb. mind alkalmat szolgáltatott evésre-ivásra, beszélgetésre, kedélyes együttlétre. Mindezekhez a közbirtokossági kocsmák és mézszárszékek szolgáltatták a fogyasztanivalót, illetőleg ezek bevételéből fedezték az étkezés költségeit.⁷¹ A közbirtokossági gyűlések sem eshettek meg zárólakoma nélkül. A szentgáliak téli bakonyi vadászatának a szertartásos evés-ivás szerves része volt.⁷²

Összegzés

Nem áll szándékunkban teljes „feltárt” készíteni a kismemesi kultúra jellemzőiről. Elméletileg bizonyára végtelen sok további példa hozható és nem csak az eddig számbavett, hanem a más területekről is. Mások és saját eddigi kutatásaink alapján a legfontosabbnak talált elemeket tekintettük át. Vajon mindebből mi volt a nemesség eredeti alkotása?

⁶⁹ Saját gyűjtés. – Kállay István 1972 írja le a családülés birtokos nemesi formáját.

⁷⁰ Szabó László 1989. 261-262. szépirodalmi példákra hivatkozva általánosabb jelentéssel, rokoni kapcsolattartásként írja le az „atyafilátogatás”-t. B. Kovács István 1991. 65-66. a gömöri Vályvölgyből szintén mint rokoni látogatást mutatja be.

⁷¹ Meneshelyen 1836. szeptember 7-én az előljáróság megvizsgálta a káposztáskerteket és az egyik szőlőhegy gyepűjét. utána elfogyasztottak két kenyeret, tíz font marhahúst, tizenhat font birkahúst, hat zsemlét, egy meszely „égett bort”, hét icce óbort, tizenhat icce újbort, tizenkét tojást, tizenöt fej káposztát, salátát, egy „verdung” zsírt, három verdung lisztet, egy font sót és valamennyi magyar borsot. Ugyanez év szeptember 19-én ugyanők a falu földjeinek felszántóival hét icce bort ittak áldomásul. Október 31-én „közönséges gyűlés” után szintén bő vacsora következett. November 3-án erdőjárás-faosztás után újfent együtt vacsoráztak közköltésen. Veszprém Megyei Levéltár. Meneshely feudális kori iratai. Meneshely község törvénybírájának a helység bevételéről és kiadásáról vezetett jegyzőkönyve.

⁷² Eötvös Károly 1902.; Tálasi István 1942. 168.

Hasonlókra gondolunk, mint a *nemesi község*, melyet mint autonóm közigazgatási szervezetet a csoportban letelepedő és megnövekedett számú kismanesség önállóan hozott létre, hogy ne kelljen minden ügyben közvetlenül a vármegegyéhez fordulnia.⁷³ Ugyanígy a köznemesség műve a közbirtokosság (compositoratus), amelyet a kisebb részbirtokok, meg a kisebb királyi haszonvételek és más osztatlan közös javak kezelésére hívtak életre.⁷⁴ Közvetlenül egyik sem tartozik a néprajz érdeklődési körébe, de társadalomszervező hatásukat számon kell tartanunk, és kérdésünk pontosabb megválaszolásához tipológiailag segítenek. Mindkettő a kései rendiségben (a XVII. században) született, országos kodifikálására sosem került sor, de mint magánjogi-társadalmi intézmény elterjedt, és többnyire helyi statutumok alapján eredményesen működött.

Az úgyszintén társadalmi intézményként fölfogott család és rokonság részeként, ebben az értelemben nemesi produktum a családgyűlés és az atyafilátogatás, melyek nem institucionálódtak úgy mint a nemesi község vagy a közbirtokosság, sőt még helyi statutumok érvénye alá sem tartoztak, hanem szokásjog alapján léteztek. Kisebbségi fontosságuk, részleges elterjedtségük és az írásbeli emlékek hiánya miatt kevésbé ismeretesek.

Széles körű kutatások és a források föltáratlansága vagy hiánya miatt egyelőre nem tudjuk megmondani, vajon az ünnepek fölfokozott hangulatú, identitást tudatosító megülésének milyen előzményei lehetnek. Földterítésre vár a névnapkultusz története is. Különös tekintettel arra, hogy míg nálunk a protestáns nemesesség körében igen kedvelték a névünnepeket, addig az újkori Európa protestáns vidékein jelentősége nem volt.⁷⁵ Semmit sem tudunk a gazdálkodással összefüggő ünneplés (szüret, disznótor) múltjáról, valamint a vendéglátás és vendégszeretet szintén rétegidentitáserősítő gyakorlatának, hozzá kapcsolódóan a kiadós évésivásra, kedélyes társasegyüttlétre törekvés történetéről. Kiss Ákos tinnyei vizsgálatai szerint a XVIII. század végén induló stílusos, reprezentatív kúriaépítkezések előtt a jómódú nemesség előszeretettel költött asztalneműre, ami a vendéglátás fontosságára utal. Ezzel szemben meggondolkodtató, hogy a jelentéktelen kuriális épületekben hiányzott a nagyobb csoport ember ellátásához szükséges tér.⁷⁶ Lehetőségese előképként valószínűleg számba jön a barokk kor főúri reprezentációja is.⁷⁷

Végül természetesen eredeti nemesi sajtáság az a köznapi viselkedés, amellyel egyénként vagy közösségben kívánták tudtára adni környezetüknek rendi hovatartozásukat. A dolgozatunkban szereplő példák túlnyomólag személyes összejövetelről szólnak. Ennek oka csak részben a forrásadottság, tudniillik a nemesi öntudat köznapi megnyilvánulásának írásba foglalására leginkább konfliktushelyzetek nyújtottak alkalmat. Másrészt azonban ezek a társadalmi hatalomból való bármily csekély részesedésből fakadó magabiztosság jelei is. De feltevésként

⁷³ Alsó László 1928.; Hudi József 1991.

⁷⁴ Kállay István 1983.

⁷⁵ Boem, Fritz 1938, 13-21.

⁷⁶ Kiss Ákos 1979.

⁷⁷ Szabó Péter 1989. Az ünnepélyes temetés példaszzerű bemutatása.

ellenkezőjére is gondolhatunk: az előbbi érzés hangsúlyozása esetenként adódhat úgyszintén abból a bizonytalanságból, melyet a múlt század első felében a kisnemesesség már tagadhatatlan gazdasági súlyvesztése okozott.

Szemlénk során olyan kulturális jelenségekkel is találkoztunk, amelyek időlegesen kötődtek a kisnemesességhez, megképződésüknek vagy nem volt oka a rendi hovartartozás, vagy párhuzamosan, illetőleg utóbb a (volt) jobbágysághoz is tartoztak.

A települési szegregáció korszakunkban adottság, nagyon régi örökségnek számít, inkább bomlik, mint erősödik, ugyanakkor formailag teljesen megfelel vallási, etnikai, foglalkozási vagy más hasonló okokból kialakult településbeli elkülönüléseknek.

A kisnemesi birtokok és a jobbágytelkek határbeli táblás és dülő szerinti szétválasztása az eltérő jogi helyzet racionális következménye volt. Ezzel szemben a végletes birtok- és beltelek-aprózódás meg az osztott településalakzatokhoz való ragaszkodás azt példázza, hogy az ésszerűséget, sőt a gazdaságosságot legyőzheti a fölfokozott jogérzet vagy a tradícióhoz való öncélú ragaszkodás. Végül az építkezés, a lakáskultúra és az öltözködés divatjának követése megfelel a kiváltságos réteg szabályszerű magatartásának.

A megkülönböztetésre szánt kulturális jellemzőknek van még egy aspektusa: hogyan viszonyul hozzá az a közeg, amelyet megcéloznak vele. Elutasítja, elfogadja, azaz elismeri, esetleg követi vagy utánozza. Másfél-két évszázad után a visszakövetkeztetés az utóbbi lehetőség okozta kronológiai nehézségek miatt még a miénknél sokkal kedvezőbb forrásadottságok mellett is nagy nehézségekbe ütközne. Kiváltságos, szabad réteg mintáinak követése feudális társadalomban nem kíván magyarázatot. Megkönnyítette, hogy a kisnemesesség túlnyomólag falun lakott, jobbágyok közvetlen közelében vagy azokkal elvegyülten. Történetírásunkban visszatérő megállapítás, amire mi is utaltunk, a kisnemesesség és a jobbágyparasztság életviszonyainak hasonlósága vagy azonossága. Mintakövetésről így csakis olyan anyagilag tehetősebb nemesek környezetében lehetett szó, akik először valósítottak meg bármifajta újdonságot. A viseletszabályozási rendeletek arról vallanak, hogy korszakunkban sokan akadhattak, akik nem nemes létüket öltözködéssel próbálták meg ellensúlyozni. A tiltások hosszabb távon eredménytelennek bizonyultak, hiszen az inkriminált ruhadarabok előbb-utóbb szélesebb körben elterjedtek, közvetlen hatásukról viszont nincs tudomásunk. Cseri Miklós észak-kelet magyarországi vizsgálatai részletekbe menően tanúsítják, hogy építőipari technikák, anyagok, tartozékok stb. újításában a kisnemesesség gyakran vitt kezdeményező szerepet, de nem minden esetben.⁷⁸ A korabeli építkezés újításai párhuzamosak a mezővárosi, polgári, gazdagparaszti építkezés divatjaival.⁷⁹ Számos példa int arra, hogy falusi középületek, kastélyok, plébániaházak is szolgálhattak mintául a (jobbágy)parasztek számára.⁸⁰

⁷⁸ Cseri Miklós 1989. 282.

⁷⁹ Filep Antal kisalföldi tanulmányaiban számos idevágó péda található. Eredményeinek összegzése: Filep Antal 1993.

⁸⁰ Bakó Ferenc 1978. 126-132.

Véleményünk szerint kétségtelenül nemesi előképpel kell számolni a XX. századi néprajzi irodalomban sokszorosan megörökített paraszti ünneplési és reprezentációs kedv múltjában is. Az adatszerű bizonyítás és a pontos kronológia fölállítása a jövőendő kutatás feladata.⁸¹

Az újítási hajlammal és a közvetítő szereppel szemben áll a bezárkózás, az elszigetelődés. Kérdés, mit nevezhetünk így, és mihez viszonyítunk? Önmagában az, hogy falusi közösségek a XX. század első felében kulturális archaizmusokat őriznek, még akkor sem föltétlenül kismemesi örökség, ha a lakosság ősei között jelentékenyebb számú nemes volt. Sokféle magyarázata lehet. Köztük ez is. A háttérbeli aklok vagy pajták a XIX. század nagyobbik részében már általánosan meghaladott gazdasági rendszert képviseltek, különböző okokból mégis megérték századunkat volt nemes és volt jobbágyközségekben egyaránt.⁸² A nemespátróiak csökönyös ragaszkodása a tagosítatlansághoz gátolhatta gazdálkodásuk hatékonyságát, így maradiság volt, de lakodalmi szokásaik a környező településekhez képest valószínűleg szertartásosabb voltát nincs értelme így minősíteni, mert csupán az eltérő múlt jele.⁸³ A XVIII. század végétől íróink, költőink, tudósaink, politikusaink kitűnőbbjei közül sokan meg-megújulóan ostromozták a nemességet, mint a haladás kerékkötőjét. A jogos bírálatból méltán jutott a kismemességnek is. Történetírásunk mindezt máig számon tartja. Azonban eltérően a birtokos nemességtől, nincs nyoma annak, hogy a kismemesség egzisztenciális megrázkódtatásként vagy válságban élte volna meg az 1848 hozta változásokat. Túlnyomó többsége betago-
lódott az addigi életmódja szerinti foglalkozási és társadalmi rétegekbe, főként a parasztságba. Ne feledkezzünk meg róla, hogy az újítás-konzerválás kettőssége a polgári Magyarország társadalmának általában is súlyos központi kérdése volt, bár alkotóelemei egymástól eltérően viszonyultak hozzá. A kismemesség utódait a korábbi magatartásbeli beidegződések addig befolyásolták, míg ösztönzően élt egykori rendi különállásuk tudata. Addig igyekeztek különbözőségüket is kimutatni, akár újító, akár bezárkózó hajlammal. Mindkettővel ugyanazt az üzenetet kívánták környezetük tudtára adni, hogy tudniillik ők mások.

(1995. március)

Budapest

KÓSA LÁSZLÓ

IRODALOM

ALSÓ László

1928 *A nemesi község hatósága és szervezete. Adatok Besenyőtelek község megalakulásáról és 1848 előtti szervezetéről.* Budapest

⁸¹ Andrásfalvy Bertalan 1973: egyedülálló kísérlet, mely a baranyai Hegyhát magyar és német parasztjainak értékrendjét szembeesíti századunk első felében. Véleményünk szerint a „magyar oldalon” több olyan elem akad, amelyet általában nemesi hatásként szokás említeni (pl. virtuskodás, bizonyos vagyontárgyak, viselet presztízsértéke stb.).

⁸² Vö. Hofer Tamás 1955.; 1957.; 1960.; Bárh János 1975.

⁸³ Seemayer Vilmos 1934.; 1936.

ANDRÁSFALVY Bertalan

1973 *Ellentétes értékrendek és a polgárosulás*. Tiszatáj XXVII. 8. sz. 105-110.

ÁCS Anna

1991 *A nemesvámosi közök*. Veszprém megyei honismereti tanulmányok XV. 63-74.

B. KOVÁCS István

1991 *A Vály-völgyi népélet történeti rajza*. Vály-völgy. Szerk.: B. KOVÁCS István. 31-119. Pozsony – Rimaszombat – Felsővály

BAKÓ Ferenc

1965 *Mikófalva*. Az Egri Múzeum Évkönyve III. 181-243.

1978 *Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén*. Budapest

BÁRTH János

1975 *A kalocsai szállások településnéprajza*. Kalocsa

BELLON Tibor

1973 *Egy bajomi kismemesi porta élete*. Bajomi Krónika. Szerk.: DANKÓ Imre. 110-123. Biharnagybajom

BENE János

1985 *Kisnemesi leltár 1809-ből*. Szabolcs-Szatmári Szemle 4. sz. 107-111.

BERDE Béla

1914 *A Kolozsmegyei Szucság története*. Budapest

BERZE NAGY János

1907 *Népmesék Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből*. MNGY IX. Budapest

BOEM, Fritz

1938 *Geburstag und Namenstag im deutschen Volksbrauch*. Berlin–Leipzig

BOROVSKY Samu szerk.

1907 *Komárom vármegye és Komárom szabad királyi város*. Budapest

CSERI Miklós

1987 *Népi építészet és lakáskultúra a Szuha-völgyben*. Debrecen

1989 *A kismemesi építészet sajátosságai a Kárpát-medence északkeleti régiójában*. Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében. Szerk.: CSERI Miklós – BALASSA M. Iván – VIGA Gyula. 269-286. Miskolc–Szentendre

CSIBA Lajos

1958 *A tejfalusi közbirtokosság történetéből*. Néprajzi Közlemények. 311-336.

DEGRÉ Alajos

1963 *Egy XVIII. századi falusi népitélet hagyomány*. Ethn. LXXIV. 264-267.

1976 *A magyar nemesi (curialista) községek szervezete és gazdálkodása 1848 előtt a Dunántúlon*. Vas megye múltjából. Szerk.: HORVÁTH Ferenc. 101-111.

DÉCSI Bálint – SZÉKI Aladár

1890 *A bőnyi ev. ref. egyház története*. Győr

DOMINKOVITS Péter

1988 *Győr vármegye 1825. évi szabályrendelete a cifraszűr viseletéről*. Arrabona XXIV-XXV. 77-82.

1993 *Kisnemesi lakóházak, gazdasági épületek Győr megyében a 19. század első felében*. A Kisalföld népi építésze. PERGER Gyula közreműködésével szerk. CSERI Miklós. 283-298. Szentendre – Győr

1994 *Nemesi lakóházak, gazdasági épületek leírása a 18. századi Sopron megyéből /1764-1798/*. Ház és Ember IX. 39-52.

EÖTVÖS Károly

1902 *A Bakonyból. A szent-gaáli királyi vadászok*. Debrecen

ERDEI Ferenc

1941 *A magyar paraszttársadalom*. Budapest

FAGGYAS István

1988 *A Sajó és a Szuha vidékének kismemessége*. Debrecen

FÁBRI Anna

- 1991 *Jókai-Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben.* Budapest
- FÉL Edit
1941 *Kocs 1936-ban.* Budapest
- FIÁTH Ferenc
1878 *Életem és élményeim.* I-II. Budapest
- FILEP Antal
1993 *Nagytáji egységesség és regionális tagolódás a Kisalföld építő kultúrájában. A Kisalföld népi építészete.* PERGER Gyula közreműködésével szerk. CSERI Miklós. 71-128. Szentendre–Győr
- FLÓRIÁN Mária
1978 *Felső-Tiszavidék.* Szentendre
- GELENCSÉR József
1992 *Egykori törvényen alapuló népi büntető szokás, a megégetés.* Ethn. CIII. 251-261.
1994 *A kismemesi múlt emlékei a Káli-medencében.* Ethn. CV. 583-613.
- GYÖNGYÖSY László
1920 *Pósa Lajos életrajza.* Budapest
- HERÉNYI István
1965 *Nemes Székely János csöglei közbirtokos naplója. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei III.* 101-112.
- HERMAN Ottó
1887-1888 *A magyar halászat könyve.* Budapest
1909 *A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok.* Budapest
- HOFER Tamás
1955 *Dél-Dunántúl településformáinak történetéhez.* Ethn. LXVI. 125-186.
1957 *Csűrök és istállók a falun kívül.* Ethn. LXVIII. 377-421.
1960 *A magyar kertés települések elterjedésének és típusainak kérdéséhez. Műveltség és Hagyomány I-II.* 331-350.
- HUDI József
1991 *A nemesi községek szervezetének kialakulása a XVIII. században. I. Comitatus I. sz.* 56-61.
- ISTVÁNFFY Gyula
1911a *A palócok lakóháza és berendezése.* NÉ. XII. 1-15.
1911b *A borsodmegyei palócok.* Ethn. XXII. 162-166, 222-232, 292-305, 363-368.
- JÁVOR Kata
1971 *Egy 19. századi presbiteri jegyzőkönyv tanulságai.* Népi Kultúra – Népi Társadalom V-VI. 71-103.
- KABOS Emma
1900 *Szucság és népe.* Erdély Népei 3. sz. Melléklet 23-27.
- KÁLLAY István
1972 *A családülés.* Levéltári Közlemények. 3-31.
1983 *Nemesi közbirtokosság.* Levéltári Közlemények. 101-147.
- KISS Ákos
1979 *Egy nemesi közbirtokosság kúriaépítkezései.* Ethn. XC. 354-380.
- KISS István
1938 *Simontornya krónikája.* Szekszárd
- KOCSIS Aranka
1995 *A vajkai szék nemesei.* Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat
- KOVACSÓCZY István
1869 *Tiszapüspöki és fiókhelyei.* Eger
1885 *Tisza-Szajol.* Adatok az egri egyházmegye történetéhez. I. füzet. Eger
- KÓS Károly – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő
1974 *Szilágysági magyar népművészet.* Bukarest

- KÓSA László
 1984 *Kisnemesek és utódaik viselkedése és gondolkodásmódja a XIX. században*. Történeti antropológia. Szerk.: HOFER Tamás. 328-335. Budapest
 1991 *Polgárosuló és parasztosodó kisnemesek*. Világosság 9. sz. 703-710.
- KRESZ Mária
 1956 *Magyar parasztviselet 1820-1865*. Budapest
- LAJOS Árpád
 1979 *Nemesek és partiak Szuhafeőn*. Miskolc
- LAMBRECHT Kálmán
 1920 *Herman Ottó, az utolsó magyar polihisztor élete és kora*. Budapest
- LELKES György szerk.
 1992 *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Budapest
- LŐRINCZY György
 1922 *A Pósa-asztal*. Budapest
- MAKSAY Ferenc
 1973 *Parasztnemesi gazdálkodás Szentgálon (1700-18489)*. Agrártörténeti Szemle. 13-38, 235-300.
- MALONYAY Dezső
 1912 *A magyar nép művészete*. IV. Budapest
- MIKSZÁTH Kálmán
 1956 *Nemzetes uraimék*. Összes művei II. Budapest
- MÓRICZ Pál, id.
 1891 *Egy restauráció 1844-ben*. Budapest
- NÉMETH G. Béla
 1985 *Egy vidékies „aetas aurea” múzeumának őre: Eötvös Károly. Századutóról – századelőről*. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. 203-219. Budapest
- NYÁRÁDY Mihály
 1935 *A Nyírség nemes házai*. NÉ. XXVII. 46-58.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
 1981 *Kisnemesek utócai a paraszti társadalomban (XIX-XX. század)*. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve VII. 163-178.
- RÁCZ István
 1988 *Városlakó nemesek az Alföldön 1541-1848 között*. Budapest
- RETTEGI Istvánné
 1972 *A szerepi „Nemes Communitas Protocolluma” (Adatközlés)*. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1971. 91-122.
- SEBESTYÉN Gyula
 1902 *Regös énekek*. MNGY IV. Budapest
- SEEMAYER Vilmos
 1934 *Pajtáskertek Nemespátrón*. NÉ. XXVI. 65-81.
 1936 *A régi lakodalom Nemespátrón*. Ethn. XLVII. 72-90.
- SZABÓ László
 1989 *A palócok társadalomnéprajza*. Palócok II. Szerk.: BAKÓ Ferenc. 237-415. Eger
- SZENTI Tibor
 1985 *Parasztvallomások*. Budapest
- SZILÁGYI Miklós
 1977 *Mezővárosi társadalom és műveltség*. Gyomai tanulmányok. Szerk.: SZABÓ Ferenc. 572-652. Gyoma
- TAKÁCS Lajos
 1958 *Cifraszűrök eltiltása Vas megyében 1816-1817*. Néprajzi Közlemények 1-2. sz. 326-328.
 1984 *Az erdőbirtokosság típusai és működése a jobbágyszabadítás után (A pécselyi példa)*. Tanulmányok Veszprém megye múltjából III. Szerk.: MADARÁSZ Lajos. 279-292.

TÁLASI István

1942 *Adatok a Bakony erdei életéhez.* NÉ. XXXIV. 164-172.

TIMAFFY László

1980 *Szigetköz.* Budapest

VAJKAI Aurél

1940 *Veszprém megye népi építkezése.* NÉ. XXXII. 1-22, 310-344.

1959a *Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza.* Budapest

1959b *A Bakony néprajza.* Budapest

VARGHA László

1972 *Családi és közösségi hagyomány az építkezésben. Adatok a Vas-megyei – nemesbódi – népi építészet történetéhez.* Ethn. LXXXIII. 457-483.

VERESS D. Csaba – HUDI József – ÁCS Anna – PALÁGYI Sylvia

1994 *Nemesvámos története. A község története az ősidőktől napjainkig.* Veszprém

VISKI Károly

1917 *Aranyék háza.* Nagyvárad

WESENSZÜGE DER KLEINADELIGEN KULTUR UND GESELLSCHAFTLICHEN HALTUNG IM 19. JAHRHUNDERT

Als in Ungarn die Privilegien des Adels abgeschafft wurden (1848), waren etwa 4-5 % der Bevölkerung adeliger Herkunft. Diese betrieben zum überwiegenden Teil die Lebensweise der Bauern oder Handwerker und sicherten ihren Lebensunterhalt durch eigene Arbeit. Lange Zeit hindurch wurde ihre wissenschaftliche Untersuchung sowohl von der Geschichtsschreibung als auch von der Volkskunde vernachlässigt: Die Geschichtsschreibung befaßte sich eher mit der politischen Rolle und der militärischen Bedeutung des begüterten Adels, während die Volkskunde die Erforschung der bäuerlichen Kultur als ihre Aufgabe betrachtete. Falls sie dennoch die untere Schicht des Adels oder deren Abkommenschaft untersuchte, so tat sie es vor allem wegen ihrer bäuerlichen Lebensart, ohne ihre sonstigen gesellschaftlichen Merkmale zu beachten. Infolgedessen ist es nicht leicht zu rekonstruieren, welche kulturellen und gesellschaftlichen Wesenszüge den Kleinadel in den Jahrzehnten vor dem Verlust seiner Vorrechte gekennzeichnet haben. Die Frage ist schon deshalb nicht gleichgültig, weil es in der neuzeitlichen ungarischen Gesellschaft noch in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts gewisse Erscheinungen gab, die auf die adelige Vergangenheit verwiesen. Volkskundliche und ortsgeschichtliche Schriften, Gespräche mit Abkömmlingen des ehemaligen Adels sowie Archivalien ermöglichen uns, die Antwort auf die obige Frage in drei Punkten zusammenzufassen: 1. Lebensweise: Segregation in der Ansiedlung, Aufnahme von Neuerungen und Moden in der Bauweise, der Wohnkultur und der Kleidung. 2. Starkes Standesbewußtsein und damit verbundenes hochentwickeltes Rechtsgefühl. 3. Anspruch auf Repräsentation und Feier. Die bewußte Ausgestaltung und Pflege dieser kollektiven Eigenschaften motivierte am stärksten der Wille nach einer standesgemäßen Sonderstellung, noch weiter hervorgehoben dadurch, daß sich viele Adelige lediglich durch ihre Abstammung von ihrer Umwelt unterschieden.

LÁSZLÓ KÓSA

PANNÓNIA MEGVÉTELE

A fehér ló monda történeti gyökerei

A krónikáink mondái közül egynéhány megmaradt évszázadokon át, míg mások idővel kikoptak a közműveltségből. A fehér lóért vett ország mondája a legismertebbek között maradt fenn napjainkra. A krónikák rendszeresen leírták, vagy újraírták, verses változatban népszerűsítették, később belekerült az iskolai tankönyvekbe, történeti olvasmányok közé. Az előzmények ismeretében úgy látszik, hogy a fehér ló mondája a XIII. századtól napjainkig része a közműveltségnek.¹ De nem úgy, mint a mesék, balladák vagy lakodalmi dalok, hanem az írásos kultúra populáris vetületének a bizonyosságaként. Az utóbbi negyedszázadban különösen megnőtt a népszerűsége. Minden általános iskolában tananyag lett a honfoglalásnak ez a mondája, és az ajánlott olvasmányok, népszerűsítő irodalom, divatos képes kifestőkönyvek révén fokozódott ismertsége. A sokféle kötelező és alternatív tankönyvből taláломra választottam ki egyet példaként, azt, amelyik talán a legismertebb, egy olyan olvasókönyvet, amelyik 14 kiadást ért meg. Ez a tankönyv minden bizonnyal befolyásolta a ma élő generációk műveltségét, és túlzás nélkül feltételezhetjük, hogy ma mindenki, aki ebben az országban járt iskolában, ismeri a fehér ló mondatát. A tankönyv szövege a következő:

”A monda úgy tartja, hogy Árpád aranyos nyergű, gyémántos fékű fehér paripát küldött az egyik itt élő nép fejedelmének. Nem kért cserébe mást, csak egy kulacs vizet a Tiszából, egy tarisznya földet a mezőből, egy marék füvet a rétről. Megörült az értékes ajándéknak a fejedelem. Szívesen küldte cserébe a földet, vizet, füvet. Csak akkor csodálkozott el nagyon, amikor Árpádtól újabb követ érkezett és felszólította, hogy hagyja el ezt a földet, ha már eladta nekik.

– Hogyan adtam volna el?

– Bizony eladtad. Megvettük tőled az aranyos nyergű, gyémántos fékű fehér paripán.

– A fehér lovat agyonüttem, aranyos nyergét a vízbe vettem, gyémántos fékét a fűbe rejtetem – válaszolta haragosan a kárvalott fejedelem.

– Nem ér az semmit! – legyintett a követ. Az agyonütött ló húsát a mi kutyáink eszik meg, az aranyos nyergét a mi halászaink fogják ki, a gyémántos féket a mi vitézeink találják meg.

Megfűvatta erre a harcba hívó kürtöt a pörül járt fejedelem, de seregét úgy szétkergették a magyarok, mint a forgószelet a szénát.”²

¹ Kristó Gy. 1970, 119-123. A kereszténység és az államiság megszilárdulásának bizonyossága, hogy a krónikák mondákat dolgoztak bele a történetírásba. Ezek újjáéledése napjainkig megfigyelhető.

² T. Aszódi É. 1983, 125. A tankönyvek hatásáról felmérés nem készült, csak feltételezhetjük, hogy ez a monda a legismertebbek közé tartozik. A krónikás eredet miatt a történeti hitelt iskolások (hajdani tanulók) nem kérdőjelezik meg annak ellenére, hogy a történelemkönyvek anyaga ennek a mondának természetesen ellentmond. A krónikákban a szláv fejedelem neve Szvatopluk. A tankönyv ártírt szövegéből a két nép közti érzékenység miatt hiányzik. A monda népszerűségét fokozza a sok Ethnographia CVII. (1996) 1-2.

A monda speciális művelődéstörténeti helyét és szerepét régóta számon tartja a tudomány, a folklór hátterét sokan méltatták. Egyes tudósok irodalmi kölcsönzésnek tekintették, Iordanesnek, Widukindnak tulajdonították, de szájhagyomány szerepét ma már nem lehet kétségbe vonni. A valóságos történeti üzenetét is vallatóra fogták több szempontból, míg elfogadta a tudomány, hogy a már Anonymus számára sem mindenben érthető szimbólum töredékes, vagy színes feldolgozását ismerhetjük meg a mondákból, illetve a máig élő hagyományból. Érdeemes felfigyelni a korunkban használatos *Hétszínvirág* c. tankönyvre, és a kiegészítő munkafüzetre, amelyben a történelemismeret szerves része lett a monda, és így a fogékony korban lévő, romantika iránt nyitott gyerekeknek a magyar nemzeti öntudat kialakítását segíti.³ Jelen tanulmányunkban választ keresünk arra, hogy e népszerű krónikás mondánk hét évszázados fejlődése milyen társadalmi elvárásoknak tett eleget, szimbolikus jelentése miért módosult, és művelődéstörténeti szerepe a népi és elit kultúra között hogyan változott.

Történeti előzmények

A monda iránti tudatos érdeklődést Anonymus krónikájának felfedezése indította el. Első ismert kiadása Bécsben jelent meg 1746-ban *Scriptores rerum Hungaricarum* címmel Schwandtner J. György kiadásában, Bél Mátyás közreműködésével.⁴ Pray György 1764-ben készült történetírásában hiteles történeti ténynek vélte az Anonymus gesztájában olvasható eseményeket. Magát a fehér lóért történő földvásárlást is realitásnak tartotta. Tudjuk, hogy Anonymus regényes gesztája, amelynek stílusa rokonítható a XIII. századi, nyugat-európai országokban divatos történetírási gyakorlattal, nem tekinthető krónikának. Valószínű, hogy éppen ennek a regényes stílusnak köszönhető, hogy átdolgozta az általa ismert mondát, akár a szájhagyományból, „csácsogó énekesek”-től hallotta, vagy mások művéből merítette a szöveget, esetleg az ősgesztából vette át. E tudatos szerkesztés következtében a monda két különböző fejezetbe illesztve található meg, és a befejezése hiányzik. Ezért Anonymus szövege minden más későbbi középkori forrástól különbözik, amelyek a mondát egy egységként adják elő. De a különbség ellenére is kétségtelen a hasonlóság. Másrészt közvetetten bizonyítja, hogy egy közös, Anonymus írását megelőző szöveg különböző módon való felhasználásáról van szó.⁵ Minden középkori és kora újkori szöveg a bécsi Képes Krónikával mutat kapcsolatot, mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül Anonymus krónikáját, mert a XVIII. századi ábrázolások rendszeresen hivatkoztak rá. Anonymus a XIV. fejezetben terjedelmesen és részletezően írja le az ország megvételeit ..., meghallgatván a dölyfös Salán vezér követtségét nem göggel, hanem tisztességgel válaszolta neki a következőket. Az én ősapámé a nagy hatalmú Attila királyé volt a Duna-Tisza közén elterülő föld egészen a bolgárok határáig, ... Salánnak a barátsága kedvéért kérek a marháim miatt a magam jussából egy részecskét, tudniillik a Sajó folyóig elterülő földet. Azon felül azt kérem a vezéretektől, hogy küldjön nekem a maga jóvoltából két korszót tele Duna vizével és egy nyalábot Alpár homokjának a fűvéből, hogy megtapasztalhassam, vajon edesebb-e Alpár homokjának a fűve a szcitiai tájaknak, azaz Dentü-mogyernek a fűvénel, és a Duna vize vajon jobb-e a Don vizénél”. ..., Aztán Árpád vezér tanácsot tartván szintén elküldte követeit Salán vezérhez, s küldött neki tizenkét fehér lovat, tizenkét tevét, meg tizenkét kun fiút, a vezérnének pedig tizenkét nagyon ügyes orosz leányt, továbbá tizenkét

kiadást megért, iskolai segédanyagként használt Benedek Elek és Lengyel Dénes-féle régi magyar mondák gyűjtemény. (Benedek E. 1927; Lengyel D. 1972)

³ "Hétszínvirág" (Celldömök, 1992) c. tankönyv Móra Ferenc naiv feldolgozását vette alapul, a munkafüzet kérdései egy valós történelemszemléletet képviselnek.

⁴ Szentpétery E. 1937, I. 38. 41.

⁵ Pais D. 1977, 17.

hölgyemenyétprémet, tizenkét nyestbőrt és tizenkét aranyos köntöst.” ... A továbbiakban pedig felsorolja Anonymus, hogy kik voltak a követség tagjai.

A nevek sorolásának fontos funkciója van a gesztában, mert a földbirtoklás éppen a követség résztvevőit illette meg Anonymus szerint. Anonymus értelmezése szerint tehát egyértelműen ajándékozásról van szó. Csak a XVI. fejezetben van utalás a szimbolikus földvásárlásra. A kölcsönös ajándékozáson túl a korszó víz és a fű „*nevetni való tréfaképpen*” kerül Árpádhoz. A krónikás így fogalmazza meg: „Salán vezér Árpád vezérnek különféle ajándékokon kívül *nevetni való tréfaképpen* küldött még két korszót tele a Duna vizével meg egy nyalábot Alpár homokjának java fűvéből. Azonfelül ... a földet összes lakosaival együtt megkapta adományban Árpád vezér.”⁶ A földvásárlást Anonymus nem terjeszti ki az egész országra, és szó sincs semmiféle konfliktusról a két fejedelem között. Csak feltételezhetjük, hogy az ő korában még tudhatták, hogy nem lehetett csata Szvatoplukkal, hiszen Szvatopluk halála a honfoglalás előtt volt. Ugyanúgy feltételezhető, hogy Anonymus korában a korábban megkötött szerződés, szövetség emlékét foglalta új keretbe a krónikás a megtörtént események után ötödfélszáz évvel. Az említett Salán fejedelem a „*scclavi*” nép uralkodója volt. Pais Dezső máig időtálló megállapítása szerint a „*scclavi*” nevű népet mi szlovéneknek mondjuk. A szó alakilag pontosan „*szlavok*”-nak értelmezhető, de ezt ma egy egész népcsalád összefoglaló neveként használjuk. Anonymus minden bizonnyal csak egy kis népcsoportra gondolt, egy olyanra, amelyik nem orosz, lengyel, cseh, horvát vagy szerb, hiszen róluk más vonatkozásban tesz említést. Azon az alapon, hogy a Dráva-Száva köze nyugati felén elterülő Szlavóniának a régi magyar neve Tótország volt, az Anonymus féle *scclavit* is mondhatnók tótnak. De mivel ezen név a mai szlovákok őseivel összehasonlítható, nem indokolt a két népnév összekeverése.⁷ Pais Dezső szerint tehát nincs elég bizonyíték Anonymus alapján feltételezni, hogy a szimbolikus földvásárlás a magyar és a szlovák fejedelem között kötöttet volna, mint ahogyan erről a későbbi írások említést tesznek. Ezen túl az is valószínűsíthető, hogy Anonymus nem ismerte a Szvatopluk történetét. Az általa említett Mén Marót név és a vele folytatott háború leírása erre a következtetésre juttatta a kutatókat.⁸

Béla király névtelen nótáriusa tehát csak a gesztájának díszítésére használta a mondát, pontosabban a monda egy részét, és nem is törekedett arra, hogy Salán fejedelemről (*dux Salanus*) többet írjon, vagy esetleg a monda befejező részét közölje. Számára a gazdag ajándékozási szokás megörökítése volt fontos, egy békés kapcsolatfelvétel, egy új helyzet kialakítása, amelyet bizonyos körülmények között szerződésnek lehetett vélni, vagy interpretálni. Az ajándékozás a főrangú családok földbirtokainak legitimálását hirdette a XIII. században. A fehér ló monda Anonymusnál még nem volt az egész honfoglalást igazoló történet, ez csak a későbbi krónikákban kapott ilyen szerepet.

A XVIII. században a magyar nép története felé fordulás Anonymus mondáját is előtérbe állította. A krónikák történeteire alapozta Dugonics András az *Etelka* c. regényét. Nála a fehér lóért vett ország története valóban a honfoglalás legitimálásának része, legalább olyan fontos, mint a hősi harc. A vérel megszerzett föld jogos birtoklása és értéke a XVIII. századi közgondolkodásban is meghatározó volt. Az ajándékozáson kívül a harc erősítette a honfoglalás idealizált ábrázolását, és nemcsak a hősköltészet szellemét éltette tovább, hanem a legitimitást, amely összekapcsolódott az Attila örökségként jogosan birtokolt földről való képzetrel. A XVIII. században népszerű Dugonics erre a mondásra építette az *Etelka* c. regényét, és terjesztette a krónikák leírásait az olvasó, népszerű formátumú kiadványban. Kidolgozott egy fiktív társadalmi hátteret és eseménysort a monda alapján, amelyet a

⁶ Pais D. 1977, 93. Az Anonymus-kutatók egyetértének abban, hogy a geszta a XII. század végének illetve a XIII. század elejére vonatkozó ismereteket tartalmazza, és nem vetíthető vissza a honfoglalásra. A geszta születésének idején az Árpád-ház nagysága vitathatatlan, és Árpád személye nem egy a hét vezér közül, hanem ő a legtekintélyesebb. A mondában előforduló nevek szerepe a birtokok megosztása miatt lényeges.

⁷ Pais D. 1977, 166.

⁸ Györfly György jegyzeteit I. Anonymus krónikában. Pais 1977. A család földszerzés egy jól ismert mesetípusa kapcsolódik (Aath 2400), de a krónikákban a nemzetközi párhuzamoktól függetlenül alakul az "Attila-örökség a jogfolytonosság révén szimbolikusán átruházott, harcokkal megszerzett föld motívuma." (Voigt 1979, 139)

regény bonyolult eseménysorban ad elő a romantika szabályai szerint. A krónikás eredetű részt a 67. jegyzetben a hitelesség kedvéért röviden összefoglalta a szerző.⁹

„Midón Árpád a Tisza és Duna között lévő tartományt el akarná venni Zalántól, ezen földnek Urától: követeket küldött hozzája, ötet barátságosan kérvén, hogy Népeinek engedné a Sajó vize mellett lévő földeket. Küldene pedig még két korszó vizet a Dunából, egy egy kötés füvet az Alpári mezőkről: tudni illik, hogy meg tudhassa ha Duna vize édesebb volna é Tanais vizinél és jobbak é az Alpári füvek a Scithiai füveknél. Árpádnak csak *csalóka igyekezetét* által nem látván Zalán, mind ezeket megengedte Alpáron, ahol akkoron múlatozott. Ennek őszintén örülvén Árpád, minek utánna Und és Ketel vitézei által tizen két fehér lovakat, tizen két tevéket és tizen két Kún gyermekeket küldött volna ajándékba Zalánnak földgyét egészen el foglalta, azt izenvén vissza: hogy az Alpári füvekkel, és a két korszó vízzel hatalmába adta minden jószágát. Későn vette magát észre Zalán, Alpári ember. A magyarokat többé ki nem üzhette, noha minden tehetségével ellene volt.”

Az *Etelka* c. regény jegyzete bizonyíthatóan Anonymus hatását tükrözi. Azt ma már csak találgatni lehet, hogy Dugonics ismerte-e a szintén az ő korában elhíresült Csáti Demeter Pannónia megvételéről szóló XVI. századi énekét. Azt sem tudjuk, hogy Dugonics látta-e a monda képi változatát egy festményen, amelyről először Révai Miklós tudósított verseinek függelékében, 1787-ben. A *Pannóniai ének* jegyzetében leírja, hogy létezett egy festmény Bécsben, amelynek képaláírása az Anonymus krónika szövegére hivatkozva a fehér lóért eladott ország történetét ábrázolta.¹⁰

A XVIII. századi írások bármennyire hivatkoznak Anonymusra, a középkori értelmezéstől távol állnak, és a kor divatjához igazodó szemléletről tanúskodnak. Az eddigi ismereteink azonban alátámasztják, hogy a XVIII. században az Anonymus krónika felfedezése segítette a fehér ló monda népszerűségét. Képen, versben, latin nyelvű krónikában, regény jegyzetében és proverbiumban egyaránt megtaláljuk a honfoglalás mondáját. „Okos az alpári ember” (vagyis buta)¹¹ mondja Dugonics regényének hőse egyhelyütt ironikusan, amely mondást később a példabeszédek közé is felvett. Később a közmondások közé is bekerült, sőt napjaink szóhasználatában is él az *alpári* jelző, bár kevesen tudják, mi az eredete.

Csáti Demeter által lejegyzett *Pannóniai ének* tovább erősítette Anonymus hatását. Az első magyar históriás énekre¹² később visszatérek, itt csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy a kézirat megtalálásának ideje a XVIII. századi történeti érdeklődést jelentősen befolyásolta. Csak száz évvel később vált ismertté, hogy a keletkezése a XVI. század elejére tehető.¹³ Az életére vonatkozó csekély számú adat szerint Krakóban tanult 1503 körül, majd később Felső-Magyarország kolostoraiban bukkantak a nevére. Franciskánus szerzetes volt és így bizonytalán közel kerülhetett a falusi lakossághoz, a szegényebb rétegekhez. A históriás ének írása ennek a korabeli igénynek felelt meg. A vers felfedezésekor Cornides Dániel és Pray György azt feltételezték, hogy egy középkori ének került elő, amit alátámasztott a vers témája és az ortográfiája. Csak az irodalomtörténeti kutatások cáfolták meg ezeket a feltételezéseket. Bebizonyították, hogy a XVI. századnál régebbi szöveg nem lehet, mégha a verselése, a gyakori alliterációi és egyéb poétikai sajátossága ennél az időnél régebbi költészeti elemek továbbélését mutatja.¹⁴ A vers keletkezésében a krónikák ismeretét lehet feltételezni. Csáti életében már volt nyomtatott krónika. Thuróczy János 1486-ban megjelent, többször is kiadott nagy hatású latin nyelvű krónikájában megtalálható részletek egyeztetethők a históriás énekkel.¹⁵ A deákos mű-

⁹ Dugonics A. 1791, 322. Az "Etelka" honfoglalást előadó része Anonymus forrásokon nyugszik. Zalán (Salán) szláv/=bolgár fejedelem egyaránt áldozata a beugratásos földvásárlásnak és a hősiessen harcoló magyar vitézeknek.

¹⁰ Révai M. 1787, 271-288. A saját versei után "Régisígek" cím alatt tette közzé az általa is értékelt verset.

¹¹ Dugonics A. 1791, 322. Később ezt a közmondást felvette a *Példabeszédek* c. gyűjteményébe is. (Dugonics A. 1820, I.)

¹² Szilády Á. 1879. RMKT (Régi Magyar Költők Tára) XVI. századi kötet közölte a kritikai kiadást.

¹³ Széchy K. 1892, 273-340, 433-471. (Önálló kiadvány: Budapest, 1903)

¹⁴ Arany J. 1879, 354.

¹⁵ Thuróczy J. 1978. (első kiadás 1486, Augsburg)

veltségű szerző esetleg más krónikát is ismerhetett. Csáti Demeter versében összekapcsolódott a középkori krónikás hagyomány a kora újkori történeti énekköltéssel, versírással, verselési móddal. Ismereteink igen hiányosak a XVI. századi kultúrát illetően, az előzmények felvázolásakor inkább csak néhány rendelkezésünkre álló adatról adhatunk számot. Mielőtt Anonymus hatásáról, XVIII. századi kultúránkban betöltött szerepéről szólnánk, indokolt megnézni a tőle függetlenül fejlődött krónikás hagyományban a fehér ló monda alakulását.

A fehér ló monda szövegének eredetét nézve a középkori krónikáink között megkülönböztetett szerepet kap a bécsi Képes Krónika.¹⁶ Ebben a különlegesen szép kivitelű krónikában sok egyéb monda között szerepel a fehér ló monda egy miniatúrával együtt. A szöveg független Anonymus írásától. Kálti Márk minden bizonnyal más forrásból merített. A középkorkutató szakemberek, Györffy György, Horváth János, Mályusz Elemér, Mezey László, Kristó Gyula egyetértettek abban, hogy Kálti Márk még ismerte az öszesztát, és ezzel magyarázhatók azok a szájhagyományra visszavezethető mondák, amelyeknek egy-egy szép változatát beépítette a Képes Krónika. Innen ismerjük az Attila és Csaba mondát, Botondról, csodaszarvasról, Emese álmáról szóló elképzeléseket. A legtöbb monda bármennyire is a krónikaíró szerzeménye, tükrözi a középkori világgépet, a szájhagyomány írói feldolgozását. A XIV. században az erős egyházi függőségtől szabadult írásbeliség a hagyományt magáévé tette, és azzal ötvözte a uralkodóház elvárásaihoz igazodó történeteket. A mondák felépítése a szájhagyomány sajátosságaival összhangban van. Ezek közül az egyik jellegzetesség a hármas tagolás, amelyet a középkori krónikákban több ízben megtalálhatunk. A fehér ló mondában például háromszor találkozunk a magyarok az őslakosokkal, háromszor szerepel a föld, víz jelkép, és az áldomás ivásnál maga a szerző mondja, hogy: „háromszor mondták: Isten, Isten, Isten”. Ehhez még értelmezést is fűz, miszerint „innen keletkezett az áldomás szokása és maradt meg a magyaroknál mind a mai napig”.¹⁷ A későbbi források mind Kálti Márk mesterhez vezethetők vissza, Kézai Simon írása e téren nem szignifikáns. A helynévmagyarázó mondákról az újkori adatok alapján a későbbiekben lesz szó. Ugyanis a helynévmagyarázók a XVI. századtól kezdve mind a mai napig folyamatosan megvannak, és ezek közvetett bizonyítékai a monda népszerűségének, terjedésének.

A honfoglalás legitimálása

A honfoglalás mondájának ismeretében a kutatók feltették a kérdést, miért volt szükség a hunmagyar rokonság hangoztatására, és a csellel való földvásárlásra. Ha a krónikában csak a föld megvásárlása lett volna fontos, miért volt fontos a színesen részletező elbeszélés a hazáról. Úgyis, ha csak az ország legitím birtoklását kívánna hirdetni, akkor elég lett volna Attila és Árpád rokonságával bizonyítani a jogos örökséget. A két különböző oldalról indokolt legitím földtulajdonlás a honfoglalás után kb. ötödfélszáz évvel, mondhatnánk értelmetlen. Elég lehetne csupán a 28. fejezet egyetlen bekezdése. De a szerző szándéka szerint fontos volt Árpád (=Árpád-ház) dicsőítése, az ország (vagyis a haza) szépségének hangsúlyozása. Ezért különböző elemeket iktatott az ismeretlen mondába, olyanokat amelyek a XIV. századi műveltséget, uralkodói elvárásokat, igényeket reprezentáltak. A föld, ahová megérkeztek szép és gazdag, a talaj termékeny, a fű dús, a víz édes. Az őshaza szintén ehhez hasonló volt. Számukra nem is képzelhető el, hogy a dicső Árpád dinasztia esetleg egy kevésbé szép, vagy nem ilyen előnyös adottságú helyről jöhetett volna. A krónikaírónak a honfoglalás dicsőséges harcainak mellett fontos volt a jogos örökség visszaszerzése, és a csellel történt földvásárlás. Természetesen ez a szemlélet a megszilárdult uralommal rendelkező Árpád-ház békességre törekvését, legitím voltát hirdette a közékor végén. Ekkor már lényegtelen az a tény, hogy a honfoglalás idején élt-e Szvatopluk. Róla Anonymus még említést sem tett, de késő középkori írások egyre díszesebb és változatosabb környezetben szerepeltették. Igaz, nevének írása még sokáig bizonytalan volt.¹⁸ Az

¹⁶ Kristó Gy. 1978, 60.

¹⁷ Kálti Márk 1959, 76.

¹⁸ Melich J. 1922, 110-114. Az első krónika nem említette Szvatopluk nevét, Kézai Simon valószínű tudatosan mellőzte a mondát. Kálti Márk Zuatapolugnak ismeri. Későbbiekben állandóan a név

Árpád-ház dicsőítése a cél, erre vall Kálti Márknál a hun-magyar rokonság felnagyítása. Ebbe a gondolatsorba illenek azok a poétikai eszközök, amelyekkel a mondat szebbé tette, a „*nevetnivaló tréfa*” leírása. A honfoglalás kettős (esetleg háromszoros) legitimálása sem lehetett véletlen a krónikáirók-nál. Nem véletlen az sem, hogy hatásos hármas szerkesztést alkalmazott már Kálti Márk is. Így például először a hírnök hozott föld, víz és fű „mintát” a vidékről. Ezt követően került sor az ajándékozásra. „*Nagy fehér lovat, arabiai arannyal bearanyozott nyereggel, aranyos kantárral!*” küldött Zuatapolognak, aki „*megörvendezett, azt vélte, hogy vendég módra küldötték*”. A követ első látogatásakor is „*örvendezett Zuatapolug nagy örvendezéssel, azt hitte ugyanis, parasztlak jöttek, hogy megműveljék az ő földjét*”. Csak a hírmondó harmadik látogatásakor változott meg a helyzet, mert Árpád... bejött Pannóniába, de nem vendég módra, hanem hogy örök jogon birtokba vegye a földet, mint az „*igaz örökségüket*”. Ekkor üzeni Árpád: „*Meg ne állj tovább semmiképp azon a földön, amelyet megvették tőled, mert a te földedet megvették a lóért, a fűvet a kantárrért, a vizet a nyeregért. Te pedig inséges és fősvény lévén zálogba engedted nekik a birtokodat, a fűvet, a vizet.*” Kálti Márk egyértelműen földvásárlásról szól, amelyet mégis megerősít azzal, hogy „*ősi jogon*” a második honfoglalás címén is Árpádot illeti a föld. Nem feledkezik meg arról sem, hogy a hősöknek harccal illik birtokba venni az országot. Tehát vásár, csel és ajándék nélkül, a véráldozat jogán is övé az ország. Ebben a krónikában minden kétséget kizáróan a honfoglalás legitimálása, Árpád felmagasztalása a legfőbb szándék. E cél érdekében minden akkor ismert hagyományt felhasznál a szerző. Egyrészt hangsúlyozza, hogy Attila utóda Árpád a jogos örökös, másrészt a föld szimbolikus megvásárlásával legitimálta a honfoglalást a krónikás. Ehhez azonban hozzájárul az a képi ábrázolás, amely a birtokbavétel szimbólumát mutatja a figyelmes olvasónak. Nem kevésbé színes Thuróczy mester krónikája sem, és ugyanilyen szellemben készült a szabad átdolgozású Budai Krónika szövege éppúgy, mint Heltai Gáspáré.

A latin nyelvű krónikák vizsgálói egyetértettek abban, hogy ez a monda a szájhagyományból került a középkori latin történetírásba. Már Horváth János felfigyelt arra, hogy egy-egy részlete rimes, mégha Anonymus prózában is írta le,¹⁹ de a mediavisták nem elemezték a mondában megfogalmazott szimbólumok összefüggéseit.

Középkorból a Képes Krónika egyik miniatúrája is megőrizte a mondához kapcsolt elképzeléseket. Éppen ezért érdemes közelebbről megfigyelni annak jelképeit. A Képes Krónika mestere által komponált féllapnyi kép érdekes vetülete a honfoglalásról alkotott képzetnek az 1370-es években, Nagy Lajos korában. Az Anjou-korabeli ábrázolás a hajdani ősokról, tetteikről, viselkedéséről semmiképpen sem elhanyagolható. A miniatúrán a monda három mozzanatát láthatjuk. (A kép negyedik témája a mondában nem kap szerepet.) Középen áll Árpád abban a pillanatban, amikor Küssüdtől kapott korszóból az ivókörtbe töltött vizet megkóstolja. Őt körülveszik a vezérek. Tőle balra látható az aranyos nyergű fehér ló, éppen Szvatopluk előtt, amikor Küssüd neki ajándékozza. A követek térdelve hódolnak a trónoló fejedelem előtt. Jobbra a hegyek közül előbukkanó magyar lovasok jelképezhetik a harmadik epikus részletet, vagyis azt, ahogyan a honfoglalók népes hada Árpáddal az élen „visszatér” Pannóniába. A fehér ló nem került a kép középpontjába, ott Árpád van koronával a fején. Erre az apró részletre Csapodiné Gárdonyi Klára az illusztrációk magyarázatakor nem tér ki. A monda szimbolikus jelentésében viszont szerepet kap, hiszen itt már képileg vált nyilvánvalóvá, hogy a honfoglaló Árpád nem más, mint az ország királya, központban lévő személye. Őt illeti a föld, a hódolat. A miniatúra szerint az esemény legfőbb szereplője Árpád, őt dicsőíti mind a kép, mind a szöveg. Lényegtelen az a történelmi tény, hogy Árpád egy volt a hét vezér között, és az is, hogy legfőbb ellenfele Küssüd volt. Abban a korban, amikor a miniatúra készült, Árpádot kellett dicsőíteni, ő már nem egy a hét vezér közül, hanem az egész országot magáénak tudó királyok őse. Árpádot kétszer festette meg a miniatör, akárcsak Küssüdü. A kettejük közti viszonyt, az alá- ill. fölrendeltséget az elrendezés jól mutatja. A térábrázolás korabeli szintjén az egész eseménysort sikeresen tömörítette a

leírásának módja. A XVIII. századi források szerint Anonymus a honfoglalók és Szvatopluk ellentétéről szóltak, ami a középkori források adatainak ante datálása, és a hagyomány kötetlen alakulásának bizonyossága. A folklorizálódás és a nyelvfejlődés adatait Melich János foglalta össze. (Melich J. 1922, 110-114.)

¹⁹ Horváth J. 1931, 38. Szerinte a furfangos csere nem elég az ország birtoklásához.

1. ábra: Képes Krónika másolata

mester. Az ábrázolás összhangban van a krónika mondanivalójával, az epikus leírással, és az időbeli egymásutániségot, az eseményt észlelhetően mutatja be az illusztráció. (1. ábra)

A Képes Krónika valószínűen hatással volt a későbbi krónikákra. Mint említettem, jelentősek az egyezések a szövegek között, de az „újramesélések” is mindig megfigyelhetők. Jó példa erre Heinrich von Mügeln két krónikája. A latin nyelvű Rímes Krónika (*Chronicon Rhythmicum*) és a német nyelven írt *Chronicon Henrici de Mügeln Germanice Conscriptum* ugyanannak a mondának két változatát adja.²⁰

A Rímes Krónika két fejezetben, megfelelő részletességgel közli a mondát. A szerzőnek, Henrich von Mügelnek, aki számottevő krónikairói gyakorlattal rendelkezett, éppen úgy célja volt, mint az első két krónikásnak is, hogy a tréfás beugratást hangsúlyozza, ne valamilyen valóságos ténynek tüntesse fel az eseményt.

*S furfangjával a cselnek
vizet kért s réti hantot
Hozzák meg ezt! – a herceg
parancsol im a parasztot*

*És mitse sejtve biza
együgyü módra járdal
megejti őt egy kigyó
a mézes csalfasággal*

²⁰ Szentpétery E. 1937, I. *Chronicon Rhythmicum* és *Chronicon Germanice Conscriptum* egyaránt Nagy Lajos korában készült. A verseket Geréb László fordításában idézzük. (Geréb L. 1950, 76.)

Vig volt, kit ez se búsit
Szól: vidd a szénát, földet!
És eltávozva Kusid
Vizzel kancsót tölt meg.

* * *

Pannónoknak hercegét
keressed fel most és eléd
ha jut, elmédből el ne veszd,
de mondjad szemtől szembe ezt

A hún vezér kér, hadd el – arra vár –
amit eladtál, ime már
nagy népének, mely erre él
miképpen már megegyezél.

Zavartan állt a herceg ott,
de válaszában lelt okot,
s kegyelmesen ki így fakadt
szólván: – E csalfaságtokat
eltörlöm én, így gondolom
és istennél az oltalom
Mert ezt a mént leüttetem,
a rétre el-kivettetem
folyóba nyeretget, zabolát;
az ég tanácsot ingyen ad.

Későbbiekben is tanúi lehetünk a monda variálódásának. Ezt bizonyítja Thuróczy krónikája, a népszerű Budai Krónika szövege, Benczédi Székely István krakkói magyar nyelvű történetírása és Heltai Gáspáré. Szövegfilológiai szempontból figyelemre méltó összehasonlítás készült Toldy Ferenc munkája nyomán a szövegek egybevetésekor.²¹

Középkori jelképrendszer a krónikában

A szimbolikus földvásárlás írásos előzményeit a Bibliában kereshetjük. Judit Könyvében (2,7) olvasható, hogy Nebukadnézár elrendeli, hogy hadvezére Holofernes a lázongó népektől földet és vizet követeljen. A meghódolásra való felszólítás kifejezése az ókorban is nyomon követhető. Herodotosznál két helyen is megtalálható. (Herodotosz IV. 126 és V. 17) Dareiosz perzsa király amikor háborút indított a szkíták ellen, azt üzenté, hogy a királyuk küldjön neki a meghódolás jeléül földet és vizet ajándékba. A szkíták válaszul egeret, madarat, békát és nyilat küldtek. A szimbolikus gondolkodás szerint Dareiosz azt hitte, hogy a hódolásra felszólított szkíták eleget tettek a kérésnek, noha nem a kért ajándékot küldték. A feltételezése szerint az említett ajándék éppúgy az ország jelképe, mint a föld és víz. Az eger jelképezi a földet, amelyben lakik, és amelynek termékével táplálkozik. A béka jelképezi a vizet, ahol él, ami életet ad a földnek. A madár, ami értékes vadászmadár lehet a lovas vadászatnál, jelképezi a segítőkészséget, éppúgy, mint a nyílhegy. Dareiosz tehát úgy gondolkodott Herodotosz szerint, hogy a szkíták az ország értékeit küldték el hódolatuk jeleként. Más szimbólumrendszer szerint, amelyet a szkíták vallottak magukénak, a küldött jelképes ajándékok éppen az ellenkezőjét jelentették. A szkíták gondolkodása szerint a felsorolt állatokkal küldött üzenet azt jelen-

²¹ Toldy F. 1861, 69-71.

tette: ha el nem bújik a perzsa had a szkíták elől, mint egér a földben, béka a vízben, madár a végtelen levegőben, akkor mindannyiukat halálra sebzi a szkíták nyila.²²

A föld és a víz egész országot jelképező szimbólumát az antik kultúrában több helyütt feljegyezték. Az arab történetíró At-Tabari (meghalt 921-ben) Perzsia elfoglalása kapcsán írta, hogy követeket küldtek, fogadják el az iszlám vallást, vagy ha nem, akkor fizessenek adót. A perzsák a kérését jelképesen válaszolták meg, és a tiltakozásuk jeleként pénz helyett egy zsák homokot küldtek. A perzsa fővezér későn árulta el a fejedelemeinek, hogy a homok nem más, mint az ország földje, és így eladta az egész országot az araboknak. Heller Bernát, aki a fehér ló monda kapcsán a szimbólumok hátterével többször behatóan foglalkozott, további párhuzamot is feltárt, ezeket a középkorkutatók a krónikamagyarázatokban rendszeresen felhasználták.²³

A szimbolikus szerződés újabb összefüggését tette széles körben ismertté Györffy György a *Magyarország története* c. kézikönyvben, amikor felhasználta Fehér Géza bolgár forrásfeltárását. Szerinte a fehér ló monda egy békeszerződés rítusát örököltette meg. A mondában szereplő tárgyak, az ajándékba kért föld, víz és fű, valamint az ajándékba küldött ló, nyereg és fék az országvételnek magyarázott eljárás egy nomád szerződési rítus elemei. Ennek bizonyítására idézi a következő adatokat: „Omurtag bolgár kán 815-ben V. Leo császárral keresztény és bolgár szokás szerint kötött békét. A bolgár rítus abból állt, hogy egy kettévágott kutya vérért megízlelték, majd a császár a földre öntött egy kupa vizet, átfordított egy nyeret, megérintett egy féket és felemelt egy csomó fűvet. Hogy ugyanaz volt a magyarok szerződés módja is, az kiderül Theotmar salzburgi érsek leveléből (900), aki a pápánál mentegetődzött a morvák vádjá miatt, hogy a frankok 899-ben kutyára vagy farkasra és más istentelen s pogány dolgokra esküdtek szövetséget a magyarokkal. Theotmar e vádra azzal válaszolt, hogy azt, amivel őket egyszer vadolták meg, a morvák éveken át többször elkövették a magyarokkal. De Theotmar arról is tudósít, hogy a magyarok előzőleg a morvákkal szövetségben pusztították el Pannóniát, a pusztítás pedig a Fuldai Évkönyvek szerint 894-ben zajlott le, nyilvánvalóan a Szvatoplukkal kutyára, fűre, vízre, nyeregre és fékre kötött szerződés következményeképpen”.²⁴ A IX. századi források a közzétételével a fehér ló monda értelmezése bővült. A föld és víz országot jelképező szimbóluma más összefüggésbe is helyezhető. Györffy szerint nem vásárlásról van szó, amelyet a krónikások meglehetősen következetesen hangsúlyoztak Anonymustól eltekintve egész középkorban, hanem szerződésről. Fehér Géza, Kristó Gyula és Györffy György megállapításai arra vonatkoznak, amely szerint a IX. században (Fuldai Évkönyvek szerint 894-ben) a magyaroknak nevezett avarok a morvák fejedelmével szerződést kötöttek. A víz, a nyereg, a fék és a fű a békekötés szimbólumai. A szerződéskötésnek ama IX. századi formáját valószínűen nem akarták megörökíteni a nyugat-európai műveltségű krónikáírók, Anonymus, Kézai vagy Káti Márk, ha egyáltalán tudtak róla. A bizánci források azonban nem adnak választ arra, hogy a fehér ló miért kapott megkülönböztetett szerepet a hagyományban hosszú évszázadokon át. Számos hiányzó elem van, amelyek az idézett forrás és a honfoglalás mondája között megtalálhatók, és a hagyomány különböző rétegeit képviselik.

A hűbéresi ajándékozás rítusát László Gyula a fehér ló mondáról szólva analógiák segítségével bizonyította, a következőket írva: ez egy „adásvételi szerződés megpecsételése volt, vagy ha úgy tetszik, valami hűbéresi állapot elismerése, de legalább egyenrangúak közt járó ajándék”. Az ajándékozási rítushoz hozott analógia szerint például Péter fehérvári prépost 1334-ben II. Béla megbízásából II. Lothar császárnak ajándékozott egy aranyos nyergű fehér lovat. Más ajándékozási adat szerint királyi kardot küldött IV. Bélának koronázásakor öccse Kálmán, elismerve hatalmát. További archeológiai leletek kapcsolhatók a mondához. Így például feltételezhető, hogy a madarasi vezér sírjában talált arany tárgyak az avar kagántól kapott lószerszámokból valók.²⁵ Ezt a gondolatsort erősítette

²² Heller B. 1940. 27. A monda elemeinek legalaposabb héber, arab párhuzamait Heller tárta fel. A szimbólumok nemzetközi elterjedéséről kézikönyvek adnak eligazítást. (Heinz-Mohr 1988, Hoffmann-Krayer 1927-1944, Ipolyi 1854. Jobes, 1962.)

²³ Horváth János és Györffy György jegyzetei a Thuróczy krónikát követően olvashatók (Thuróczy 1978. 503-504)

²⁴ Györffy Gy. 1987. 589-590. Kristó Gy. 1980. 155.

²⁵ László Gyula 1986. 157-158. A ló ajándékozás középkori rítusáról német adatokat közöl Petzoldt, L. 1989. 90.

meg Hofer Tamás, aki elsősorban a nyugat-európai hűbèresi társadalmak kutatására vonatkozó megállapításokat vette alapul analógiás okfejtéséhez.

A honfoglalásnak egyik eleme az elfoglalt föld dicsérete. Az a kedvező kép, amelyet a hírvívek többszörösen hangsúlyoznak, éppen úgy nem IX. századi elem, mint az egész monda. A föld termékeny, a fű izletes, a Duna igen jó folyó, melynél nincs jobb, még a régi hazában sem. Küssüd bement az országot megszemlélni, és tetszett neki, a táj szép, a föld jó, folyóvíze kellemes, legelője gazdag. Az ország ilyen dicsérete az államalkotó, hazát és otthonot teremtő feudális rendnek a szemléletéhez illik éppúgy, mint a hűbèresi ajándékozás.

Szerintünk érdemes a magyar krónika írójának ama megjegyzésére figyelni, amely szerint tréfás, furfangos csellel kérte Árpád (vagy Küssüd) a földet és a vizet. A XIII. század küszöbén a tréfa és a furfang a régi jelképrendszert új összefüggésbe helyezte. A földvásárlás szimbolikus ritusa a középkor végén elhomályosodott, valószínű ezért került a tréfás jelentés a szövegbe. A furfanggal történő földszerezés az ész diadalát jelenti, ami később a két nép szembeállításához alapot kínált, és amely a XVIII. és XIX. századi források szerint elterjedt.

A honfoglalásról szóló, ismeretlen jelentésű mondát a századunk elején a lóáldozattal hozták összefüggésbe. A rangos szép ló átadása a kellő rituális háttér mellett nem egyéb, mint az áldozati állapot felajánlása a sikeres országszerzés érdekében. Sebestyén Gyula a honfoglalás mondáit vizsgálva, nagy hangsúlyt helyezett az áldozati állat, pogány rítus emlékeinek. A történeti mondákból verses eposzt írva eszméi a millennium idején nagy hatást váltottak ki.²⁶ A lóáldozaton kívül nála a ló fehér színe különösen fontos hangsúlyt kapott. Színszimbolikájával alátámasztotta a századforduló képi ábrázolásait, Munkácsy Mihály és Feszty Árpád honfoglalási elképzeléseit. Ő még nem figyelt fel arra, hogy a Bibliában a Jelenések könyve erősíthette a színekhez kapcsolódó asszociációt. Tudjuk, hogy a Biblia jelképvilága nem volt mindig összhangban a néphittel, mégis feltételezhető, hogy a mondát író, magas rangú egyházi méltóságot viselő krónikásra a Biblia színrendszere nem volt hatástalan. A Jelenések Könyvében például a fehér ló egyértelműen pozitív jelentésű. „Akkor láttam, hogy a bárány feltöri a hét pecsét közül az elsőt. ... Egy fehér lovat pillantottam meg. A rajta ülőnek kezíjja volt. Koronát nyújtottak neki, és ő diadalmasan kivonult, hogy győzelmet arasson.” (Jel. 6,2.) Míg a tűzvörös ló békétlenséget teremtett a földön, a fekete ló lovasának a kezében méreg volt. A Képes Krónika színszimbolikája szerint a királyi ló következetesen mindig fehér színű, a miniatúrák sora bizonyítja ezt. Szent László és a kun vitéz harcánál a jó és rossz szembenállását a fehér és a fekete ló ellentéte fejezi ki. A fehér ló, mint királyi ajándék középkori feljegyzésekben többször szerepel, megkülönböztető értékét hangsúlyozták László Gyula és Leander Petzoldt. A színszimbolika természetesen hozzátartozik a mondához, és a kutatás során sok ilyen irányú megfigyelés történt.²⁷ A mesék táltosa a magyar hagyomány szerint lehet fehér vagy fekete. A néphit szerint általában a fehér a jó, fekete a rossz erőt képviseli, de az ellenkező szemléletre is vannak példák. Így pl. a fehér ló a halál hírnöke a német és a svájci mesékben Ranke, Burde-Schneidewind szerint, Sinninghe pedig azt írja, hogy a boszorkány fehér ló alakban képes megjelenni.²⁸

Eddigi kutatásaink szerint a monda minden eleme megtalálható a nemzetközi folklórban, párhuzamai széles kapcsolatrendszerbe illeszthetők.²⁹ Viszont a fehér loért vett ország mondája sajátos helyet foglal el a középkori kultúrában, a néphagyományban. Nem tartjuk véletlennek, hogy minden

²⁶ Sebestyén Gy. 1905. A fehér ló megkülönböztetett szerepe századunk hitvilágában is megtalálható. A lovári cigányok a fehér ló temetését nagy sírással végezték el, míg a tarkát csak elföldelték. A fehér ló tetemét feldiszített kocsin vitték ki, és az egész közösség részt vett a temetésen, nem így a tarkánál, azt egyszerűen elásták.

²⁷ Jobs írja a *Dictionary of Mythology* c. művében; "To ride on a white horse is to bring a new kingdom on earth of joy and wisdom" (Jobs 1962, 1678.). A fehér szín szimbolikus jelentéséről: Erdélyi Zs. 1961, 173-199. Ipolyi a táltosról szólva említi a fehér ló mondát és annak mitológiai kapcsolatait. (Ipolyi A. 1854, 235)

²⁸ Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens írja, hogy a boszorkány fehér lovon érkezik, sőt a fehér ló halál démon is lehet. (Hoffmann-Krayer, 1942, IX. 339)

²⁹ Motif Index különböző jelentést közöl a föld, víz, fehér ló szimbólumáról. (Thompson, S. 1956.)

magyar krónika közli a szöveget, és mindenütt a krónikairás fő vonalától eltér, önálló szerepet kap. Erre a speciális jelentőségre utal az a tény, hogy az első magyar nyelvű történeti ének ezt a mondát énekelte meg, de erre vall az is, hogy a magyar nyelvű írásbeliségben a XVI. században proverbium értékű környezetben szintén megjelenik. Nádasdy Tamás nádor katonája, Csányi Ákos az egyik 1561-ben kelt levelében azt írja: „tak (csak) ne venék mek Erdélt az ústi lovon mint az fejér lovon Magiar orszakot”.³⁰ Az adat azt bizonyítja, hogy a latinul nem tudó egyszerű katona emlékezetében élt a fehér ló monda. Ő nem a latin krónikákból merítette tudását, egyetlen latin levelet nem tudott elolvasni sem ő, sem a környezetében élő más háromszáz ember. Akkor nem tudhatta ezt másnann, mint a szájhagyományból. Bár már ekkor volt magyar nyelvű krónika is, de Csányi Ákos személyét ismerve Őze Sándor nem feltételezi, hogy ismerte volna. Az „ústi ló” szóhasználat pedig éppen arra figyelmeztet, hogy a proverbium-szerűen használt mondát új szövegkörnyezetbe tudta illeszteni. A XVI. századi katona azért aggódik, hogy az ország akkori urai, az erdélyi fejedelem ne hogy oly áron adja el az országot, mint azt a hajdani tulajdonosok tették. Vagyis mégcsak nem is egy szép fehér lóért, hanem csak egy „ústi”-ért (tarka ló) veszítenék el Erdélyt.³¹ A töredékesen fennmaradt középkori és kora újkorai források mellett különös értéke van a mindmáig kéziratban feldolgozatlanul meghúzódó adatnak, mely bizonyítja a szájhagyomány szerepét az írott forrásoktól, a krónikáktól függetlenül.

A monda jelentősége éppen abban van, hogy feudális szimbólumokat foglal magába. A korszak jeles kutatója Le Goff, a feudális jelképrendszerek vizsgálatakor számos új megállapítást tett, és ezek között van a számunkra különösen figyelemre méltó összefüggések feltárása. Le Goff a feudális társadalmi kapcsolódást vizsgálva megállapította, hogy a hűbéres viszonyoknak szimbolikus kifejezés-rendszere volt. A tárgyakhoz kapcsolt szimbólumokon kívül a cselekvések, szertartások is rendelkeztek átvitt jelentéssel. A rítusok közül témánknál maradván csak egy kis részletre utalok. A „socioeconomic symbols” csoporton belül a föld és a fű birtoklása, szimbolikus kézhezvétele a hűbéri függőséget fejezte ki.³² A magyar forrásokat nézve már 1854-ben Ipolyi megírta, hogy a monda egy elhomályosult hűbérvizonyt tartalmaz, amelyet nem csak a szláv fejedelem, de maga a krónikás sem értett teljesen. Így tehát az az antikvitástól középkorig meglévő képzet, amely szerint az országból származó föld és víz magát az országot jelképezte, a hűbéri viszonyok között a függőségi helyzethez kötődve új értelmet kapott. Amikor a lovagkorban Anonymus vagy később a XIV. században Kálti Márk leírta a mondát, a feudális rítusok és szimbólumok egyes elemei még ismertek lehettek, és írásaik színezésére bátran használták ezeket. „Per herbam et terram, per festucam, per lignum, perramum, per virgam vel virgulam” lehetett kifejezni a hűbéresi viszonyokat.³³ A krónika „terram in perpetuum concederet” kifejezése is erre vall, amely valójában egy oklevélformula.³⁴ Továbbá azok a szociokulturális szimbólumok, amelyek a függőséget jelezték, a tárgyak ábrázolásával váltak nyilvánvalóvá. Ezek közül a harci eszközök (a mi példánk esetében maga a ló és az ivókört) a vazallusi kapcsolatot tükrözték. A fehér ló monda minden részlete, de maga az egész történet is ennek a feudális függőségnek az irodalmi szintű vetülete. A mondát leíró Kálti Márk nem egy tényleges vásárlást, szerződést, harcot örökített ránk, hanem a különböző országokban meglévő hűbéresi szimbólumrendszer részleteit foglalta egy egységes történetbe. A hűbéresi kapcsolatnak egyik előzménye a hun-magyar rokonság. A föld birtokosa Attila volt, utána jogosan Árpád következik. A hun-magyar rokon-

³⁰ Az adatot Őze Sándortól kaptam, amiért hálás köszönettel tartozom. Az Országos Levéltár őrzi Csányi Ákos levelét. Közzétesszi Őze Sándor: *Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz (1549-1562)*. László Gyula írta, hogy az aranyos lószerszámú, nyergű ló adományozása gyakran szerepel a török szultánoknak Erdély magyar fejedelmeinek küldött ajándékai között is, mindig kissé olyan színezéssel, amely egyúttal szövetségi-alárendeltségi viszonyt jelent. (László Gy. 1986, 158.)

³¹ Történeti Etimológiai Szótár (Budapest, 1984.) ismeri az „ústi ló” jelzős szerkezetet, a Tájékoztató nem tartalmazza. A szó elavult, de a „tarka” szó jelentésfejlődése az „értéktelen, hitvány” értelmezést is magába foglalja.

³² Itt mondok köszönetet Hofer Tamásnak, aki a „Magyarok Kelet Nyugat között” c. konferencián a témához kapcsolódó előadás után felhívta a figyelmemet Le Goff írására. (Hofer T. 1995, 62.) A fű szimbolikus jelentéséről: Binder J. 1902, 287.

³³ Le Goff, J. 1982, 245.

³⁴ Szilágyi L. 1937, 37.

ságnak tehát a vazallusi függőség szempontjából van nélkülözhetetlen funkciója, amit megpecsétel a rítus, az a cselekvéssor, amelyet a késő utókor földvásárlásnak vélt. A kettőnek együtt kellett szerepelnie, hogy a szimbólumok valóban a kornak megfelelő értelmet megkapják. A hun-magyar rokonság újbóli felidézése szükségszerű a hűbérviszony legalizálása miatt. A rítus csak ezzel együtt lesz teljes és indokolt. Nincs szó tehát kétféle legitimáló törekvről. A hűbéri szövetséget kifejező adatokat illetően a magyar viszonyokra vonatkozó kutatások részleteit nem ismerjük, de okunk van feltételezni, hogy a Nyugat-Európában bizonyítottan meglévő szimbólumrendszer egy részét élte tovább az ismeretlen szerző, aki a mondát először leírta, és a későbbiek, mindazok, akik átvették valamilyen formában. Vélhető, hogy a középkori kultúra szimbólumait, rítusait ismerve fogalmazta meg Anonymus elődje azt a mondát, amelyet a geszta írója csak részeiben, töredékesen, történetének színesebb tételére vett át. A középkor végén még meglévő szimbólumok – feltételezésünk szerint – elvesztették korábbi jelentésüket, és emiatt írták, hogy csalárd tréfa volt a szimbolikus tárgycsere mögött, de mindenképpen megmaradt a földszerzés legitimáló értelmezése. A honfoglalás mondája a krónikáirók tollán időnként új elemekkel bővült, a bennük lévő üzenet pedig időnként aktualizálódott.

Emlékezzünk régiekről...

A középkori források és a kora újkori adatok közötti kapcsolatot mutatja Csáti Demeter Pannónia megvételéről szóló históriás éneke.³⁵ Az éneket Subich Ferenc Pozsonyban élő királyi igazgató fedezte fel 1760-ban, és küldte Praynak, a kor híres histographusának. Ők még azt hitték, hogy a XIV. vagy XV. században készült a kézirat, mert „barát gót betűs” volt az általuk megállapított írásmód. A XVIII. századi romantikus felbuzdulás idején Dugonics 1300-ra tette a keletkezését, Sándor István pedig feltételezte, hogy a Halotti beszéddel egyidejű. Majláth János egyenesen Anonymusnak tulajdonította a verset. De az irodalomtörténeti kutatások nyomán, a szöveget befejező három versszak megtalálásával azt bizonyították be, hogy az ismeretlen szerzőjű éneket Csáti Demeter írta.³⁶ Róla a nevén kívül nem sokat tudunk, csak annyi bizonyos, hogy a XVI. század elején élt, Krakóban tanult 1502-ben vagy 1503-ban. Később ferences kolostorokban bukkan fel a neve, többnyire a Szilágyságban. Ez a bizonytalan háttér Csáti szerzőségét is megkérdőjelezheti. Bizonytalanságok ellenére az irodalmárok szerint a vers első történeti ének magyar nyelven, és a krónikákból ismert fehér ló monda verses feldolgozása. Nem követi a krónikák szövegét, és ebből valószínűsíthető, hogy a szájhangományban élő monda változatáról van szó.³⁷ Az is elképzelhető, hogy Thuróczy krónikája alapján készült a vers. Míg a múlt század végén a szerző személyére vonatkozó kutatások voltak a legfontosabbak, később a XVI. századdal foglalkozó szakemberek feltételezték, hogy Csáti csak másolta, vagy más énekes után írta le a szöveget. A verselési sajátosságok távol vannak a latinos költők gyakorlatától. A kétütemű nyolcasok többnyire hibátlanok, de a meglévő verselési fogyatékoságok arra vallanak, hogy nem tudatos költői alkotásról van szó. A népies etimológiák, a krónikás nevek hiánya összefüggésbe hozható a későbbi folklór adatokkal. Szilády

³⁵ A "Pannóniai ének" kritikái kiadása Szilády Áron érdeme (RMKT. XVI.század. I. Budapest, 1879, 3-7, 234)

³⁶ Legrészletesebb forrásfeltárás Széchy Károlynak köszönhető. (Széchy 1892, 234-340)

³⁷ A történeti ének folklór szempontú elemzése: Kríza I. 1988, 76-85 és u.ő. 1994, 115-127.

Áron még két kéziratról tudott. Ma már csak egy létezik az Egyetemi Könyvtárban. Az ének címét az utókor adta, mindig a kor divatja szerint: „*Cantilena hungarorum de VII ducum sub Arpadi auspiciis legationibus as rebus gestis*” vagy „Ének Pannónia megvételéről”, illetve „Pannóniai ének”-ként citálták. Hatása a XIX. századi tankönyvek és verses gyűjtemények révén jelentős volt. Kötelező memoriter volt gimnáziumok és tanítóképzők tananyagában a XIX. században.³⁸

Emlékezzünk régiekről,
A Szkitiából kijöttekről,
Magyaroknak eleikről,
És azoknak vitézségekről.

A XVIII. században Révai első közlése mindenképpen igazi szenzáció lehetett. A vers jelentőségét felismerve nem véletlen, hogy Révai már akkor átírta modern hangalakba. A nyelvújítás korában alig érthető, nehezen olvasható volt az eredeti szóforma, amelyet a kéziratnak megfelelően először így közölt:³⁹

Egy feyer Lowath hozathanak
Feketh nyergeth aranyasth hozanak
Az Herzeghez bochyathanak
Hogy yllyen zowal neky zolnanak

Ez zeep Lowal azok thyzthelenek
Kik Zythiabol ky jwwenek
Naghsagod thywl feldet kerenek
Orzagodban le thelepedenek.

Herzeg azwal wezthew
Nagoth hogh az dolgoth meg nem ertew
Az zeep Lowath meg zerethew
Hogy ky myath fewldeth el wezthe.

Az ének a honfoglalást lényegében a fehér ló monda szerint foglalta versbe. A krónikától elszakadva, ő nem a fővezérek földbirtoklási jogát legitimálta, hanem a tulajdonnevek és a földrajzi nevek kapcsolatával bizonyította a honfoglalók hajdani mozgását, térhódítását. Így számos helymagyarázót fűzött a versbe, olyanokat, amelyek a későbbi írásokban és szájhagyományban egyaránt megtalálhatók. Mindezek közül legismertebb Dés város névmagyarázata:

Isthenth ewk oth imadanak
Háromzer Deusth kyalthanak
Arrol neweztheek oth az warosth
Zamos menteben az nemes Deusnek.

³⁸ A tanítóképzők számára készített olvasókönyv egyike a falusi környezetbe eljutó népszerűsítő kiadványoknak. V.ő: *Olvasókönyv a tanító- és tanítónőképző intézmények számára* Budapest, 1874.

³⁹ Révai M. 1787, 282.

Thywlek maradoth nekenk az zokasonk
 Hogh ha mykoron arwth my zakazthonk
 Deus Deus ott kyaltonk
 Byzonsagong hogh meg arwlthonk.

A helynévmagyarázók a vers funkciójának megváltozását mutatják. Deus és Dés összekapcsolására, szövegbe illesztésére mindenki felfigyelt, aki a verssel foglalkozott. Kelenföld, Százhalom, Tétény, Cseke, régies alliterációkba foglaltan – a poétika magyar szakemberei szerint – egy letűnt költészet maradványai lehetnek:

Árpád juta Magyar néppel,
 Kelem földén a Dunán el kelének,
 A Tsétsén ök tsekének,
 Az Téténbenn el fel tetének.

Erdőt sokat ök érének,
 Száz halomnal meg szállának,
 A Hertzeggel meg vívának,
 Isten vala Magyar néppel,
 Ott járanak nagy nyereséggel.

A Dés-Deus etimologizálás egyértelműen kizárja a vers folklór hátterét, bizonyítja a latinus műveltséggel rendelkező szerző, vagy énekes szerepét. A XVI. században nem Csáti volt az egyetlen, aki latin szavak segítségével gyártott helynévmagyarázót. Érdekes közismert példánk erre, hogy Pannónia nevét a latin panis (kenyér) szóval hozták összefüggésbe, mondván:⁴⁰

„Mert im az kenyérnek dejákról neve panis:
 A panistól hiják jó Magyarországot,
 Bő Pannoniának, bő kenyero országának”

Viszont azt is tudjuk, hogy a Csáti Demetertől eredeztetett helynévmagyarázó bekerült a hagyományba, míg a többi nem. A magyar nyelvű krónikák már a XVI. században átvették a Dés-Deus etimológiát. Megtalálható Benczédi Székely Istvánnál 1558-ban, Heltainál 1575-ben, 1578-ban Gosarvari Mátyásnál „A régi Magyaroknak első be iwesekroel valo Historia”-ban:

Mikor a Magyarok Erdélybe jutának
 Magyar földet, füvet, vizet hozatának
 Deus Isten, Deus ottan kiáltának
 Osztán Deus nevet Désnek Ők adának.

⁴⁰ Sebestyén Gy.1905, II. 265.

Görcsöni Ambrus híres Mátyás históriája is a krónikákból ismert mondattal kezdődik: „Árpád vala az első a főkapitányságban”.⁴¹ A mai tudásunk szerint a históriás ének eltér a krónikától, tovább nem szól a honfoglalásról, Mátyás királyt dicsőíti, de a kezdősor felveti azt a lehetőséget, hogy Görcsöni egy ismert históriás énekre írta a Hunyadiakról szóló verses elbeszélését. A história dallamának népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a XVII. században egyházi énekek ad notam jelzete volt.⁴² A XVI. századi forrásokot a későbbi kiadások nem engedték feledésbe merülni. Geleji Katona István, a szigorú erkölcsű prédikátor 1646-ban felháborodottan utal a fehér ló monda egy részletére a *Titkok titka* c. írásában:

Még most sem szintén szünt ez a szokás meg,
 melyre sok példákat hordhaték össze
 ha illendő, és szükséges volna
 Deés várossát áról nevezték volt a mi
 Scythiából ki-jött Magyar eleink Deusnek,
 Istennek mert ott kiáltották volt háromszor az
 Istent Római nyelven. Deus, Deus, Deus.
 ha igaz, amaz meg-megujított régi
 monumentumon, kő-oszlopra való írás
 noha immár mostan az u-t é-vé változtatván
 Deésnek hívják

A későbbi munkák, Pethő Gergely, Lisznai Pál ponyván kiadott krónikája további bizonyossága az évszázadokon át folytatódó közvetítésnek. Az adatokat ismerve elmondhatjuk, hogy a felvilágosodás korából mind több és több forrás áll rendelkezésünkre.⁴³

A „Pannóniai ének”-et a felvilágosodás korában már hazánkon kívül is ismerték. Révai révén a népköltészet német nesztorai, a Grimm testvérek megkapták. A közelmúltban közzétett hagyatékukból tudjuk, ez az egyetlen teljes, általuk felhasznált magyar nyelvű vers, ami reprezentálta a magyar népköltészetet.⁴⁴ A Grimm testvérek még azt hitték, hogy a magyar ösköltészet nyomait tartják a kezükben, és régies német nyelvre lefordították, amelyet olvashatunk a hagyaték kritikai kiadásában Kríza Ildikó jegyzeteivel.

A monda széleskörű ismertségére vall egy másik német változat, amelyet Lipcsében adott ki Fassmann Dávid. Népszerű sorozatában a kor divatjának megfelelően a régmúlt idők híres embereit ültette egymás-mellé a túlvilágban, és így mondták el egymásnak életük fontos eseményeit, tanítva ezzel a hallgatóságot, az olvasókat, közvetve az utókort. Számunkra különösen érdekes, hogy a híres magyar személyek között ott van Mátyás király, aki németül beszélget XIV. Lajos

⁴¹ Görcsöni Ambrus Mátyás király históriájának kritikai kiadása megjelent RMKT XVI. század. 9 kötetben. (Varjas B. 1990, 219)

⁴² Egy XVII. századi szombatos énekek ad notam jelzete volt. (Stoll B. 1970, 115. sz. ének.)

⁴³ Horváth J. 1931, Tarnai A. 1984. Klaniczay T. 1964.

⁴⁴ Grimm 1985, 410-427. Altungarisches Einwanderungslied

trónörökösssel. A beszélgetés valójában egyfajta kijelentés, közlés. Egy zárt szerkezetű elbeszélés a magyarok honfoglalásáról, a fehér ló monda szerint a következőképpen:

„In Ungarn regierte damals der König Suates. Zu demselben schickte Arpadus ein Gesandtschaft, welche ihm ein kostbares Pferd verehrte, mit einem guldenen Zaum, und einem schönen Sattel. Dafür verlangte Arpadus ein Stück Erdboden, eine Hand voll Krauter, und eine Flasche Wasser aus der Donau. Gleichwie sich nun Suates keines Betrugs vor diesen Leuten versah; also liess er sich das Praesent gar wohl gefallen. Doch die Hunnen machten eine solche Auslegung darüber, als mann sie vor das Pferd das ganze Land, vor den Zaum des Pferdes alle Felder, und vor den Sattel alle Flüsse vor denen Slaven erkauffet hatten. Der König Suates lachte zwar darüber, und sagte. Wann sie eine solche Erklärung über ihr Praesent machen wollen, so würde der Sache leichtlich abzuheiffen seyn, daferne er das Pferd mit einer Keule todt schlänge, den Zaum auf das Feld würffe und den Sattel in die Donau schmissee. Doch der Abgesandte antwortete gar scharffsinnig: Das hierdurch denen Pferd würden sich die Hunde derer Hunnen; über den guldenen Zaum die Hirten auf dem Felde; und über dem schönen Sattel die Fischer aus der Donau zu erfreuen haben. Also solte er lieber das Praesent behalten, und ihnen Ungerland dafür abtreten. Hierzu nun hatte Suates kein Lust. Die Hunnen aber brauchen Gewalt, und als in der Schlacht die Slaven reisaus geben musten; so kam der gewaltige König Suates um das Leben, und die Hunnen setzten sich, ohne jemandes widerstand, nochmals in Possession von Pannonien.“⁴⁵

A forrás ismeretében több kérdés vetődik fel: Ki volt David Fassmann, honnan ismerte a magyarok honfoglalásának eme mondáját, miért éppen Mátyás király szájába adja a magyarok történetét. Továbbá kérdés az is, hogy mi volt a célja a történeti vonatkozású ismeretek közlésének, és miért lehetett népszerű a felvilágosodás korában ez a műfaj.

Tekintettel arra, hogy a szerzővel foglalkozó szakirodalom Magyarországon nem található meg, és Fassmannról más vonatkozásban sem sok szó esett, nincs elfogadható válasz a feltett kérdésekre. A szerző élete a legismertebb. Az Erzgebirge kicsi falujában Oberwiesenthal-on született 1683-ban. Apja kereskedő volt. Altdorfban tanult, de alig 20 évesen különböző udvarokban nótáriusi feladatokat látott el. Majd a Porosz Birodalom kiteljesedésekor egyre több udvari tisztségviselőre volt szükség Berlinben, és I. Friedrich Wilhelm udvarában a hírszerzés, hírközlés, újságírás feladatát látta el Fassmann. Ő eddig már szinte egész Európát végigjárta, megfordult többek között Olaszországban, Franciaországban, Írországban, Angliában, Lengyelországban, Magyarországon. Ismerte a kor új irodalmi stílusát, szakított a régi hagyománnyal, és megpróbálta a cenzúrát kijátszani azzal, hogy a halottak beszélgetésével politikai témákat tett aktuálissá, és letűnt korokon, emberek sorsán keresztül üzent saját társadalmának. Írásai nagyon népszerűek lehettek, ha közel negyven éven át 240 folytatásos, de egymástól függetlenül írt füzetben közölte a véleményét.

Fassmann tehát többszáz történetet publikált a világtörténelem híres embereinek szájába adva, halottak beszélgetéseként. A *moritásokhoz*, a *memento mori*hoz képest új műfaj volt a *diatribé*, a halottak *dialógusa*. Ez a korabeli műfaj népszerű lehetett a sorozat bizonyossága szerint. Számunkra viszont az figyelemre méltó, hogy

⁴⁵ Fassmann, D. 1737, 274.

a XVIII. századi írónak fontos volt a magyarok honfoglalásának közlése. Fassmann valószínűen Thuróczy krónikáját ismerhette, a szláv király neve „König Svates”, Szvatopluk egyik változata. Ő is éppen úgy, mint krónikás elődei, a forrását átdolgozta, saját stílusában írta le. Egy kedves olvasmányos történetet csinált a krónikás leírásból. Mindezt éppen Mátyás király szájába adta, akinek cseh, lengyel háborúiról több írás szólt abban az időben. Az anekdotázó Mátyás akkor még alig szerepel a német folklórban. A honfoglalás mondájának népszerűségét mutatja, hogy krónikás háttértől függetlenül, önálló műfajban, történeti mondaként jelenik meg. További tanulsága is van a Fassmann által megformált mondának. Jól látható, hogy a krónikás monda szüzséje az új szövegekörnyezetben az olvasók, hallgatók ízlésének, műveltségének megfelelően alakul.

2. ábra: XVII. századi rézmetszet. Ismeretlen mester műve.

Képek a fehér ló mondáról

Az egyetlen középkori miniatúrát sokáig nem követi újabb kép, a de XVII. és XVIII. században már vannak illusztrációk a mondáról. Tehát a felvilágosodás korát megelőzően is létezett képi ábrázolás erről a mondáról. A képek nem a krónikák hagyományához igazodtak. Minden valószínűség szerint a krónikák megmaradtak a királyi, császári udvar köréhez tartozó literátusok körében, és ezektől függetlenül jöttek létre a XVIII. századi képek, mondák, alkotások.

A XVII. századi történeti tematikájú képek között Rózsa György közzétett egy kevésbé ismert rézmetszetet. (2. ábra) Jól látható, hogy korabeli vándorokhoz illő vaskos ruhában érkezik a hét vezér a fehér lóval, hogy a várban lakókkal ez ügyben találkozzék. A kép művészi szintje távol áll a Képes Krónika miniatúrájától, de bizonyítja, hogy a monda élt a krónikától függetlenül is. A monda ismerete nélkül nehéz lenne a témát leírni, de az illusztráció kétségtelenül a fehér ló mondá-

hoz köthető. Valószínű a kis tehetségű mester valamilyen előképet, vagy mintát követett, és őt nem a vers vagy a krónika szelleme ihlette.

Az ábrázolások fejlődését figyelve meg kell említeni Révai Miklósnak a *Pannóniai énekhez* fűzött jegyzetét. „Láttam Bétsbenn ezt a Történetet képen is, vászonra, olajos festékekkel ki írva. Magyar lehetett a festő Ura, mivel Magyar versekkel is bévölt írva a Deák verseken kívül.” A latin és a magyar „vers” így szerepelt a bécsi képen:

Suathe cave munus, quod dat tibi callidus Hunnus,
rem petit haud aequam dum tibi donat equam,
sed frustra moneo Suathum, licitatur et Hunno
depexa regnum nobile vendit equa.
hoc jam vel tristes lacrimae ridete Nepotes
Suathi! maiorum flete perenne probrum
mulus equusque fuit, cui non fuit intellectus
Qui vili regnum vendidit istud equa.

(magyar nyelven:)

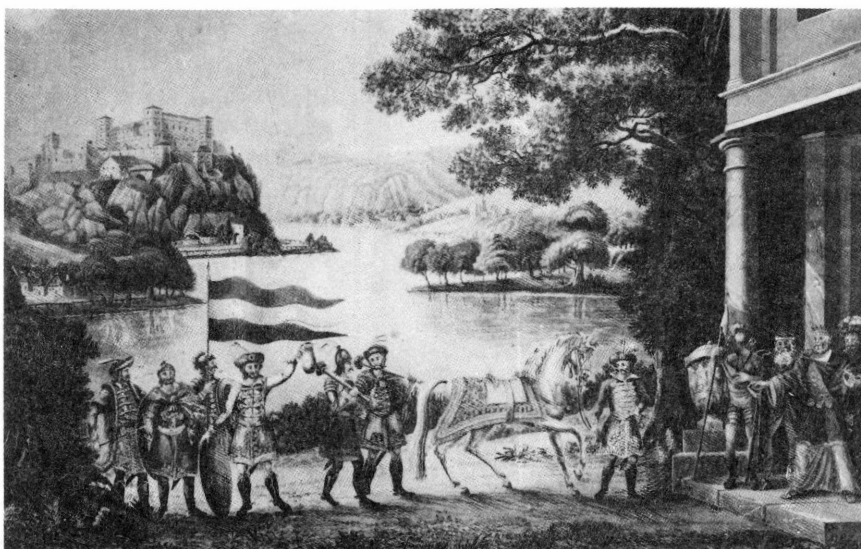
Im lásd a szép kövér fehér szepe kanzát
A Tótok vezetik, mint meny asszony kanzát
Mellynek midőn látták, meg kedvelték tántzát,
Úgy drága szerszámú nyergét, fékét, lántzát.
Magyarok ajánlják Tótok Királyának,
Mellyért földét, vizét, s fűvét országának
El is harátsolá. Tót birodalmának
Igy lőn vége árán egy hitván kanzának.⁴⁶

Őriz a Nemzeti Képcsarnok egy vízfestményt, Joseph Wiesner művét, amelyen a honszerzés határozott igény. Egy feltűnően nagyméretű nemzetiszínű zászló, amelyet a hét vezér visz, már a magyarságtudatot hangsúlyozza. Az ajándékot hozók rangos ábrázolása két fél egyenrangú helyzetét, a békés szerződéskötés lehetőségét sugallja. A magyar vezérek díszes, zsinóros mentében vannak, a szlovák fejedelem római korra emlékeztető öltözetben, s a mellette lévő katonák is római katonai viseletben, fejdíszben állnak körülötte.⁴⁷ Háttérben díszletszerűen egy vár is látható. (3. ábra) Ez a kép sem merített a bécsi Képes Krónika ábrázolásából, annak hatásával ez esetben nem lehet számolni. A nemesi, nemzeti öntudat a felvilágosodás korában sokféleképp jelenik meg. Ennek az igénynek, vagy elvárásnak tett eleget Wiesner a kép megfestésekor. De hogy kinek a megrendelésére, milyen céllal készült, azt ma még homály fedi. (3. ábra)

Éppen ezért figyelemre méltó minden további adat. Az esztergomi Balassa Bálint Múzeumban található egy olajfestményt, amely ugyanezt a témát ábrázolja. A festő ismeretlen, a kép keletkezési ideje 1825. Felirata éppúgy, mint a Révaitól

⁴⁶ Révai M. 1787, 274.

⁴⁷ Rózsa György szerint a történeti hősök ábrázolásai a XVII. században sémákat követtek. Ez a XVIII. századi Fassmann-féle illusztrációk esetében is látható.

3. ábra: Ismeretlen mester műve

ismert tájékoztatás mondja, Anonymus krónikáját idézi. Még a szöveg jórésze meg is egyezik a bécsi változattal. Itt négy soros a latin vers:

„Svate cave Munus, quod dat tibi callidus Hunnus,
Rem petit haud aquam, dum tibi donat Eqvam
Hoc jam vel tristes Lachryma ridete, Nepotes
Svati! Majorum flete perennes probrum

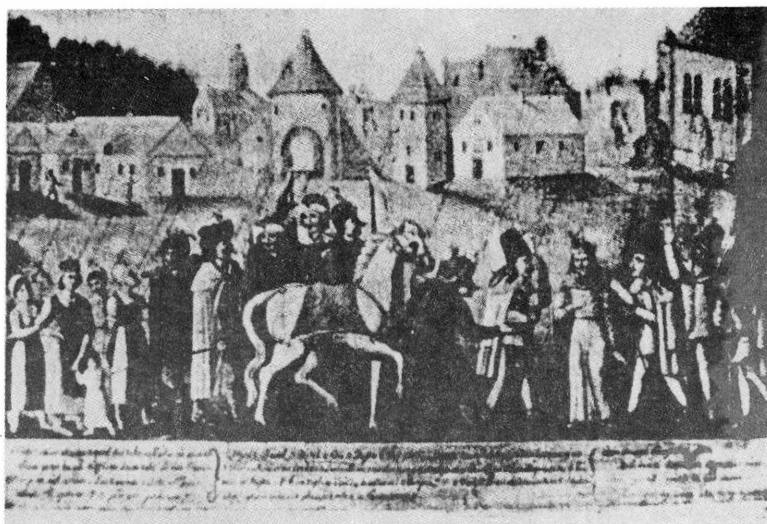
(Anonymus Cop. XIV. 443)”

Anonymusra való hivatkozás egyértelművé teszi a krónika ismeretét, annak ellenére, hogy a latin szöveg nem Anonymustól való. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen ő a Szvatopluk mondát nem ismerte. Anonymus a békés földfoglalást, a szerződés/ajándékozás szokását írta le. A képet nézve meggyőződhetünk, hogy kétféle krónikás hagyomány összekapcsolásának lehetünk a tanúi. A kép speciális művelődéstörténeti helyét az is jelzi, hogy a Révaitól idézett magyar nyelvű versnek egy változatát (néhány sor hiányával a másolatát) olvashatjuk:

Im lásd o szép fehér nemes kanczát
A Tótok vezetik, mint meny aszszony Mantzát

A szöveg ismeretében feltételezzük, hogy itt másolásról, vagy több példányban készült képről lehet szó. Az esztergomi képet a felirat szerint 1825-ben festették. Révai még 1787 előtt, a könyve megjelenése előtt láthatta a képet. Tehát több évtizeden keresztül ismert, vagy legalábbis meglévő festményről lehet szó. (4. ábra)

Az esztergomi fehér ló mondát ábrázoló képen középen áll a ló, a magyar vezérektől körülveve, attól jobbra Szvatopluk és tanácsadói, balra a szlovák aszso-

4. ábra: Esztergomi kép

nyok, a királynővel, trónörökössel, háttérben pedig egy vár, Veszprém. Eddig a miniatúrától eltekintve egyetlen képi ábrázoláson nem szerepeltek nők. A Képes Krónika miniatúráján jobb alsó sarokban lévő csoportban asszonyok vannak, amelyről a fentebbiekben nem szoltunk. A XIX. században fontosak lettek a nők. A képen mindenkinek a szájába van adva a szerepe, egy-egy mondatban, amely az egész történetet a krónikától független összefüggésbe ágyazza. A vásár úgy tűnik, hasonlít a korabeli vásárláshoz, amikor az egész család kivonul megtekinteni a portékát, hogy mit is vesz a gazda. Mindenkinek van véleménye, és azt el is mondja. Az egyik fél feldicséri a kiszemelt árut, másik ócsárolja. A mi esetünkben a ló méltatása a legfontosabb: „Mamo, toje Tátoš” (anyám, hisz ez egy táltos!) – olvasható a képen. Ez olyan túlzó kifejezés, ami a magyarok csúfondáros, sértő megjegyzéseivel szembeállítható, és a középkori szimbólumok elvont világtól való eltávolodást bizonyítja. Emiatt is van szükség arra, hogy a festő közölje a kívülálló véleményét a következő példázattal: „*Ezsau elsőségét ehségből el adta Jakobnak Lentséért ily módját találta s tőle tanult cserét a Tót midőn adta országát egy lóért bibaszt ilyen adta*”. A külső szemlélők objektívnek tűnő megjegyzését a XVIII. századi vásári énekek ehhez hasonlóan szokták közölni. Egy-egy gyilkosságának, memorát előadásakor egy látszólag tárgyilagos véleményt az előadó megjegyzéseként hallhatjuk. Erre a gyakorlatra utal a képre írt bibliai történet általános értékű erkölcsi mondanivalója.

Ha gondosan nézzük a festményt, világossá válik, hogy a kép egy egész eseménysort fogalmaz meg. Az első rész az, amely szerint a magyarok eladásra kínálják a lovat, és a vásárlás szokása szerint mindenki elmondja a maga ajánlatát:

- No Uram! Itt a Ló, olyan Ló, hiszen akár meg...hattod
- Ou Ou var szato Sumnyi Panyi.(Ó, ez bizony szép, urak)

mondja az egyik oldalon a dajka, a másik oldalon a tanácsos pedig azt, hogy: Panye, var pou Krajni sztojito hovjadko (Uram, fél országot ér...)

A másik jelenetben a „tótok” lebecsülését hallhatjuk:

Bojta azt mondja: „Sosem láttam ennyi sok sajt fejű hegyes köldökű tótot”, míg mellette Thurzol így szól: „Szrityi, szrotyi tudja manó mit beszélsz”. Az ironikus, csúfolódó megjegyzések akár a ló eladására, akár az ország megvásárlására, vagy a helybeliek ócsárlására vonatkoznak, nincsenek szinkronban a szlovák szavakkal. Nem egymásnak felelnek, de éppen ebből adódik a képen ábrázolt meg nem értés, a két fél konfliktusa. Ha elolvassuk a festmény feliratait, megbizonyosodhatunk, hogy szükség van a monda további interpretálására. A kép és a szöveg csak segítheti, de nem helyettesítheti az előadást.

(A kép megnevezett szereplői: Középen a magyarok) 1. Sepe, 2. Kund, 3. Kétel, 4. Etu, 5. Bojta, 6. Thurzol. Közvetlen mellettük a szlovák asszonyok 1. Rebeka a királyné anyóssa, 2. Matzik a Korona örökös. 3. Juda Komorna Asszony 4. Martyesa a Királyné 5. Ilya Hofmesterné 6. Katnisa a Dajka.

(A fehér lótól jobbra): I. Szvatoplug Király Tanácsosai II. Grapan Jano. III. Dudjik Tomás. IV. Kotz ur Matzo V. Polykran Ondro (A nevek mellett a kép jobb szélső sarkában olasható) „Ezsau elsősgát ehségből el adta Jakobnak Lentséért ily módját találta S tőle tanult cserét a Tót, midőn adta országát egy loért – bibaszt ilyen adta!”

A kép középső mezőjében olvasható szavak, mondatok balról jobbra haladva:

6. Ou Ou! var Szavo Sumnyi Panyi (Ó, ez bizony szép, Urak)

5. Atye csitu Budu notzu vatyí? (De itt fog éjszakázni?)

4. Vartye muoj! Kraszneho konya bugye matyi (Várjon, szép lovam lesz majd)

3. Atye ako z hodji naseho Pána! (Dehogya fogja ledobni a mi Urunkat) kazde je ta Szvetyina? (Minden szentek)

2. (gyerek): – Iya Iya

1. Mamo! Toje Tátos! (Anyám, ez aztán egy táltos!) Vasu milosztyi! alye Sztyeto nasuu Maczikovi dovjedli?

6. Szrityi, szrotyi, tudja manó – mit beszélsz

5. Sosem láttam ennyi sok sajt fejű – hegyes köldökű Tótot –

4. Nezd bajtárs micsoda hermelin képű nép ez!

3. Bárcsak Tökkel győznék kardunkat!

2. Várj boho, szádban lesz az ize nyakadban pedig a fékje!

A ló: Jaj Nékem! hisz ez maga is zabbal el.

I. No Uram! Itt a Ló, olyan Ló, hiszen akár meg ...hatod

II. Panye! var pou Krajni sztoji to hovjadko (Uram, fél országot ér)

Király: Ej hlapczi! tsi jeto fajin kuony (No fiuk, ez aztán fain ló)

III. Pan Krály! atye csinye uhriznye? (Uram király, ó vajon nem harap majd?)

IV. Kona Panye! a var predame Krajinu (Lovat uram, és eladjuk az országot)

V. Bodaj, bodaj a k nyedokapeme Cserta (Hiszen, hiszen talán csak nem ördög). A háttérben lévő, házak előtt futó két személy mellé írt szavak: Lya, Lya, Kazde je to szvetyima (Minden szentek...)

A megjegyzésekből az derül ki, hogy a kép alkalmas volt arra, hogy az egész mondat előadják, a szavakat párbeszédszerűen (esetleg nemcsak egy személy közreműködésével) élménnyé tegyék a nézők, hallgatók előtt. A szereplőket számok jelzik, és a kép alatti egybefüggő szöveget így lehet a szereplőkhöz kapcsolni. Az egész látványból következően a festmény olyan, mint a legegyszerűbb képmutoga-

5. ábra: Ismeretlen festő műve

tó tábla. Még a helyszínt is a képre írt megjegyzés rögzíti „a csere történik Beszprémben a vár udvarán”.

Mivel a magyarországi képmutogatókról átfogó ismeretünk nincs,⁴⁸ és a rendelkezésre álló cikkek az ilyen beszédes képekre nem terjednek ki, csak feltételezhetjük, hogy a XIX. század elején divatos képmagyarázatnak lehetett egyik változata a fehér lóról szóló mondát bemutató, általunk bemutatott kép.

A Nemzeti Képcsarnok őriz az esztergomihoz hasonló olajfestményt. Mind ábrázolásában, szerkezetében stílusában meglehetősen hasonlít a fent leírtakhoz. A képcsarnokbeli festmény keletkezési idejét nem tudjuk, és mivel a naiv festmények készülésének időpontjáról nehéz nyilatkozni, Galavics Géza szíves tájékoztatására hivatkozva csak feltételezzük, hogy időben nem lehetett nagyon messze a két kép keletkezésének ideje, de elképzelhető, hogy 1860 körül készült. (5. ábra)

Ismételten feltesszük a kérdést, kinek a megrendelésére készültek ezek a képek, kik voltak, akik használták azokat s milyen céllal. Táblakép volt-e, és díszítette-e valaha a megrendelő otthonát? Volt-e a képmutogatásnak társadalmi bázisa? Mi az oka, hogy a latin, magyar és szlovák nyelvű feliratok ennyire hasonlítanak egymáshoz? A további kutatómunkát megelőlegezve feltételezzük, hogy a képek alapot kínáltak a honfoglalás történetének élő előadására, a nemzeti öntudat kifejezésére. A három nyelv ismerete művelt alkotóra vall. A festmények többnyelvű felirata miatt jogosan vetődik fel a kérdés, hogy a névtelen mester nemde szlovák volt, és az öniróniát a nemzeti érzés kialakítására használta.⁴⁹

⁴⁸ Pór A. 1967, 89-108.

⁴⁹ Voigt a hősepike kialakulásáról, és feudalizmus kori megjelenését összegzi. (Voigt V. 1969, 51-72)

Tudunk egy további, mára már eltűnt festményről, amelyet a kassai múzeumban leltároztak az 1903-as leíró lajstrom szerint. A feljegyzés a következőket tartalmazza: az „Emelet VII. számú csarnokban néprajzi tárgyú szobrok, hímzések stb. voltak, és a falon 13. számmal ellátva a honfoglalás egyik jelenete. Az olajfestményt Klimovics Ignác festette. A képen olvasható volt az alábbi vers:

Vigyázz Tót kerüld a mérges ajándékot
Mert a furtsa magyar rejt titkos szándékot
Mídon e szép kantzát tüle elfogadod
Tudja, hogy országod érte neki adod.
Igy maradsz Szvatoplug Hazából kivetve
Ivadékaiddal rutul ki nevetve.

(A képet Tordássy András ajándékozta a múzeumnak)”. További információnk a képről nincs, de a sok hasonlóságot mutató négy kép alapján feltételezzük, hogy még több festmény is lehetett, amelyet csekély művészi értéke, vagy egy másik népet sértő szándéka miatt nem őriztek meg, és ezért ma már csak néhány szórvány adattal rendelkezünk. Néprajzi gyűjtőútjaim alkalmával a tájékozódó kérdéseimre közismert mondókát hallhattam:

Cervenij kantar, belij kony
Oda van a haza, bozse mój.

A mondóka írásos előzményét keresve átnéztem számos tankönyvet, különösen a dualizmus korában készült kétnyelvű (magyar és szlovák) elemi iskolai tankönyvet, de nem találtam az írásos előzményre mindeddig, viszont a szlovákiai gyűjtőutam alkalmával a történeti mondák iránt érdeklődve azt tapasztaltam, hogy idősebbek és középkorúak – szlovák és magyar anyanyelvűek – közül sokan ismerik a mondókát. A mondával kapcsolatban, ha ismerték egyáltalán, mindig kifejezésre juttatták, hogy szlovák ellenes, csúfoló, sértő. A szlovák történeti hagyományban Szvatopluk pozitív hős, büszkék rá és tetteire. Széles körben ismert az a monda, amely szerint halála előtt három fiát magához hívatta, mindegyik kezébe egy vesszőt adott. Kérte, törjék el. Ez sikerült is. Majd egyszerre három vesszőt adott fiai kezébe, és újból kérte, hogy törjék el. Ekkor nem sikerült. Ebből fakadt a tanulság: látjátok – mondta – ha együtt maradtok és összefogtok, akkor erősebbek vagytok, egyenként bármelyikötöket le lehet győzni. A monda proverbiumként is él, iskolás szinten tudatosították, tanították a régi történelmi dicsőség emlékeként.

A magyar honfoglalásról szóló fehér ló monda a XIX. században a nemzeti öntudat erősítését szolgálta. Több irodalmi feldolgozás öregbítette az „Árpádok tetteit”. Vörösmarty *Zalán futása* emelkedik ki ezek közül, bár a néphagyományra nem volt hatással:

Régi dicsőségünk hol késel az éji homályban
Századok ültének el, s te alattok mélyen enyésző
Fénnyel jársz egyedül. Rajtad sűrű fellegek és a
Bús feledékenység koszorúttalan alakja lebegnek.

Hol vagyon, aki merész ajakát hadi dalnak eresztvén
 A riadó vak mélységet fölverje szavával
 S késő százak után, méltán láttassa vezérlő
 Párducos Árpádot s hadrontó népe hatalmát?

Vörösmartynál sokkal népszerűbb volt a társadalom alsóbb rétegei körében Garay János verse *Az ország megvétele*, amelyet ponyvákban, kalendáriumokban tettek közzé.

Dicső Árpád apánkról mondok szép éneket
 Ország világra szóllót, országos tett felett:
 Mint vette meg jelekben Zalántól e hazát,
 Miként vivá utóbb ki fegyverrel rá jogát.

– így kezdődik a vers, majd a földért, vízért sok ajándékért békén kéri az országot, vagy csatára hívja a herceg táborát.

A herceg a csatában elveszti táborát. –
 S három jogon foglalja Árpád el birtokát:
 Először mint örökjét, másodsor áruért
 Áron vevé, harmadszor mert ontott érte vért.

A hetvenhat sorból álló vers Vörösmartynál tömörebben, egyszerűbben mondta el a Csáti Demetertől ismert alliterációkkal a krónikás mondát. Garay versének hatását a többi fent említett adatokhoz hasonlóan eddig még senki sem vizsgálta, de a sokszor kiadott olcsó ponyva sejteni engedi, hogy a népszerűsége vete-kedett a szöveges változatokkal. Garay népszerűségét két-három emberöltőn át nyomon lehet kísérni, több verse később mesékbe ágyazódva, vagy prózai formában maradt fenn napjainkig.

Mindezek mellett volt még egy másik, kevésbé ismert színpadi feldolgozás is, amelyről napjainkban alig esik szó. Gaál József drámája inkább csak művelődéstörténeti kuriózum. Tudjuk, hogy 1838-ban írta a *Szvatopluk* c. drámát, amelyet a Nemzeti Színház jónevű színészi gárdája adott elő 1839. február 23-án.⁵⁰ Egyetlen előadást ért meg, az is nevetésbe fulladt. A korszak avatott ismerője, Badics Ferenc úgy magyarázta a sikertelenséget, hogy a gyenge kezű Szvatopluk és az áruló, bajkeverő Zobor végig gúnyos, komikus, humoros hangulatot teremtett, így vált paródiává a tragédiának szánt darab.⁵¹ A főszerepet Egressy Gábor játszotta, mellette szerepelt Szigligeti, Egressy Béni, Lendvay és mások. A szerző nem titkolt célja volt, hogy a Bécsben egyre erősödő pánszláv törekvés ellen felemelje a szavát. De a választott téma nem volt alkalmas szándékainak az alátámasztására, s talán nem is tudta Gaál József, hogy a XVIII-XIX. század fordulóján a gúnyos, ironikus felhangú fehér ló monda előadása nagyobb visszhangot váltott ki, mint a tragédiáé.

⁵⁰ Nagy Ignác közölte Gaál József drámáját (Nagy I. 1843)

⁵¹ Badics J. 1881, 116-119.

6. ábra: Telepý György egyetlen képen örökítette meg az ugyancsak egyetlen előadást megért Gaál József: *Svatopluk* néhány jelenetét (1839)

A színpadi előadáshoz készült egy színpadkép is. A nemzeti színház színésze, későbbi díszlettervezője Telepý György festette meg a honfoglalás mondáját abban a stílusban, ahogyan a fentebb bemutatott naív képek is készültek.⁵² (6. ábra)

A gyakorlott festő tehetsége, a színpadismerete a naív festményektől eltérő alkotást eredményezett. Nála a szereplők szájából nem kigyóznak a szavak, de lényegében ugyanazokat a mondatokat olvashatjuk ott is. Szakemberek véleménye szerint a kép a gyakorlati célok bemutatásához alkalmazkodott. Telepýhez méltatlanok lennénk, ha összehasonlítanánk azt az esztergomi festménnyel, de a rokonságot mégsem téveszthetjük szem elől. A technikai tudást a díszmagyarba öltözött emberek méreteinek aránytalansága, illetve a medvejárású ló (mindkét bal lábát egyszerre emeli) a festmény előzményére (avagy Telepý tehetségére) vet fényt. Telepý célja az volt, hogy az egész mondát egyetlen jelenetbe sűrítse. Így a szerkezet már ismertett módja mellett élt a szövegáírásból adódó lehetőséggel is. A fentebb bemutatott képek hatását mi sem bizonyítja jobban, mint a következő idézet, amelyet a reprodukciók rendre mellőztek. A kép felirata egyértelművé teszi, hogy az Anonymusra való hivatkozás Révai után fél évszázaddal változatlanul fontos.

„*Svate cave munus, quod dat tibi callidus Hunnus*” kezdetű vers mintha állandósult volna, úgy olvasható Telepý képe alján. Telepýnél a magyarok baloldalt színes bársonyból készült zsinóros „magyar ruhában” feszítenek, lábukon sarkan-

⁵² Nagy Adrienne a magyar színművészet bicentenáriuma kiadott kiállítási útmutatójához mellékelte Telepý festményének másolatát felirat nélkül.

tyús csizma, egyikük vállán tigrisbőr lóg hanyagul. A leghátul álló pedig a nemzetiszínű zászlót tartja. Fejük melletti római szám a képalírásban feloldást nyer.

Szvatopluk nagyságát és rangját a fejére tett korona jelzi, mellette a tanácsadók, mind férfiak állnak. A vár ablakából kitekintő asszony hadonászó karja és kiáltása jelzi, hogy Telepy is láthatta a naiv képeket. A magyar és szlovák mondatok sem különböznek lényegesen a már idézettektől.⁵³ Így jogos feltételezni, hogy a XVIII. század végén, XIX. század első felében széles körben ismert volt a fehér ló monda képi feldolgozása, a kétnyelvű feliratokkal ellátott ábrázolása.

A folklór ismeretlen darabja

A különböző formában megtalálható fehér ló mondának van egy mindmáig figyelmen kívül hagyott megjelenési formája. Gomboson jegyezte fel Kiss Lajos 1961-ben két énekestől a honfoglalásról szóló éneket.⁵⁴ Gyűjtése ismeretlen és feldolgozatlan maradt hosszú ideig. A hagyatékot Bodor Anikó tette közzé, és szűkszavú zenetudományi szempontú kommentárral látta el. Az egyedülálló szöveg első sora Csáti Demeter Pannóniai énekére emlékeztet, de annak egy átalakított változata. A szépen díszített régi stílusú dallama a XIX. századi Thaly-szerű törté-

⁵³ Telepy képének szövege a következő:

Svate cave munus
quod dat tibi collides Hunnus
Rem petit haud acquam
dum tibi donat equam

Hoc jam vel tristes lacrymae
ridete napotes
Svati majorium flete
pejenne probiam

A magyar szereplők magyarul, a szlovákok szlovákul beszélnek a következőképpen:

Onud: el be hitvány nép ez

II. Kadik: oh eb a lelke bohoki

III. Ketel: ez alku téged görnyedt bátya észre hoz

IV. Bulsu: és végső pusztulásra

V. Tursu: Várj, sajt fejű, ennek szádban lesz az ize

VI. Leel: csak fővel győzzék kardunk élit

VII. Tursol: ur király, ha tetszik alku, csapd kezed a kezembe

VIII. Jaj nekem! hisz ez a nép maga zabbal él.

a. var biszon, aj krajnu tádán zány

b. aj klapci esz je to konyu

c. to je tátos

d. a le csi nye ukriznye (de nem harap meg)

e. Pan kral predalisme krajnu

f. ni.ni, lyn, ljon

⁵⁴ Kiss L. 1982, 84-85, 273. A szűkszavú jegyzet emlékeztet Csáti Demeter énekével való kapcsolatra amelyet felvett az 1797-es Bozóki fíle énekeskönyv, de a különbségekre nem. Az idős énekesek a század elején, 1905-ben tanulták az éneket Molnár Gábor tanítótól.

neti énekektől független fejlődésre vall. Szövege, dallama egyaránt régies, ami miatt szerintünk nagyobb figyelmet érdemelne. Bodor Anikó csak a kántorok éneklési stílusát látja a dallamban, de arra is figyelni kell, hogy a XIX. századi népies historizáló énekstílustól alapvetően különbözik. A nyolcszótagos régies stílusú ének érdekes vetülete a dél-baranyai, szlavóniai dallamvezetésnek.

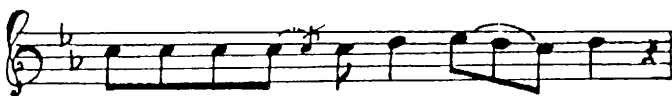
Emlékezzünk történekről
Magyaroknak hőstettekről
Etelközből kijöttekről
Új hazában érkezetekről.

Em-lé--kez--zünk tör-tén-tek----rül

Ma-gya--rok-nak hős tet--tek-----rül

E-tel-köz-ben ki-jöt---tek-----rül

Újj ha-zá-ba ér-kez--tek-----rül

7. ábra

Szláv vajdára ráizentek
Adná békén fel e földet
Szláv vajda biz rá nem álla
Seregökkel harcba szálla.

Árpád vezér rajtuk ütött
Közöttük lám nagy kár tövött
Aztán mégis nőmös vala
Testvér-jobbot nyújtott vala.

Rá nagy áldomást ivának.
Küszöbén ez új hazának
Hogy kit Hadúr tarston s védjen
Ez legyen az ének vége. (7. ábra, kotta)

Az éneket később Matijevis Lajos is felvette ugyanabban a faluban, ugyanattól az énekestől.⁵⁵ Az idő elmúltával az énekesek előadói készsége megkopott, neki már nem tűnt fel a művelt kántori éneklési stílus. Matijevis az énekhez fűzött megjegyzéseket is közlésre érdemesnek tartotta. Ebből kiderül, hogy az előadó a honfoglaláshoz kapcsolódó egyéb mondákat is ismerte. Hitték, hogy a történeti ének abból az időből való, amelyről szól. Nem tudtak az előzményekről semmit, nem tudták, hogy ki lehetett a szerző, és annak ellenére, hogy éneklési stílusuk a kántorok művelt éneklésére vallott, és azt a tanítójuktól tanulták, ők nem ismerték a tanítóképzők tankönyvét, vagy más múlt századi kiadványban megjelent *Pannóniai éneket*. Az írásbeliség és színhagyomány bonyolult kapcsolatának újabb bizonyítéka a gombosi történeti ének.

A millennium idején bizonyára újabb lendületet kapott a fehér ló monda iránti érdeklődés.⁵⁶ A honfoglalás ábrázolása Munkácsy Mihály és Feszty Árpád képe révén vált mégis leginkább ismertté. Az egykorú feljegyzések szerint óriási tömegek látogatták a körképet. A honfoglalás évfordulóját minden iskolában, templomban társulatban dicsőítő megemlékezésekben méltatták. A millenáriumra akkor országos mozgalom indult. Ez az időszak felelevenítette a korábbi forrásokat, amelyeknek nyomait lehet megtalálni száz évvel későbbi, napjainkban használt iskolás tankönyvekben. Lehet, hogy vannak még a művelődéstörténet előtt feltáratlan íratlan adatok, de ma szembe kell nézni a hagyomány változásával azért, hogy megértsük az Anonymus krónikájától máig rendszeresen kiadott, népszerűsített folklór alkotás társadalmi szerepét, kultúrában betöltött helyét.⁵⁷

Konklúzióként elmondható, hogy a monda bármennyire is krónikás eredetű, az elmúlt századokban részben megváltozott, és két fő fejlődési irányt mutat. Egyik a magyar nép dicsőségét hivatott továbbvinni, a másik a szomszédos népek megítélését állította előtérbe. A középkori monda egy feudális szimbólumrendszer töredéke, amelynek feladata volt, hogy a megerősödött, és államiságában, vallásrendszerében, hierarchiájában megszilárdult magyarságnak a nyugat-európai értékek szerint elfogadott képet adjon a XIII. században a 450 évvel korábban megtörtént eseményről, a részleteiben akkorra már elhomályosult honfoglalásról. Ezt bizonyít-

⁵⁵ Kovács I.–Matijevis L. 1975, 76–77. "Ez egy Árpád-korabeli dal, a három gyászmagyar katona énekelte amikor hazajöttek a magdeburgi csatából. Sátorról-sátorra jártak és gyászdalokat énekeltek." – fűzte Matijevis Lajos a jegyzeteket a kiadáshoz. Kiss Lajos gyűjtésével ellentétben az ő közlése szerint nem csak általában "szláv" vezérről szól az ének, hanem Szvatoplukról:

Szvatoplukra ráizentek
Adná békén föl a földet
Szvatopluk biz rá nem álla
Árpád vezér rajtuk ütött
Közöttük lám nagy kárt tövött,
Azért mégis nemes vala,
Testvérjebbot nyújtott vala.

⁵⁶ Voigt, V. 1975, 237–260, és uő. 1984. 78.

⁵⁷ A kitalált hagyomány szerepe a nemzeti kultúra megerősítésében jelentős szerepet kaphat (Hobsbawm, E. 1987, 127) és a nemzet tudat, a nemzeti mítoszok alakulása a történeti antropológia segítségével új összefüggésekre vet fényt. (Hofer T. 1988, 7–14.)

ja a *Képes Krónika* szövege és miniatúrája. A szimbolikus gondolkodás, a jelképekkel való kifejezés igénye, amely a társadalom minden szintjén koroktól függetlenül megtalálható,⁵⁸ de értelmezésük a műveltségi szintektől függött. Így napjainkban az egymásra rétegződött hagyományt részleteiben lehet értelmezni és megvilágítani. A jelképek, a krónikák írása utáni időben is megőrizték létjogosultságukat, amit jól bizonyít a XVIII. század eleji német elbeszélés Mátyás király szájába adva.

A nemzet fogalma a XIII. századtól egészen a XVI. századig formálódva fejlődött. Szűcs Jenő szerint a nemzettudat, amely a rendi fejlődés velejárója, és csak a főrendekre vonatkozott, semmilyen más jogállású közösséget nem fogadott be,⁵⁹ de kirekesztette a lakosság egy részét. A XVI. században viszont fontos lett a nép szélesebb körét a honfoglalás élményében részesíteni, és ezzel őket a nemzet részévé tenni. A monda népszerűsítése kilépett a krónikás keretektől. Ezzel együtt világossá vált, hogy nemcsak a nemesek és „nem-nemesek” közti ellentét kapott szerepet, hanem hangsúlyos lett a különbség azokkal szemben, akik más nyelvűek voltak. A XIX. században a magyarság egységesítésének ideológiájával egyidejűen az idegenekkel való szembenállás kapott hangsúlyt. Ebbe illeszkedett bele a másik, folklór szintű fejlődési irány. A XVIII-XIX. század fordulóján készült képi ábrázolások, versek már egységes magyar népről és tőle különböző „más” nemzet szembenállásáról tanúskodnak. A látvány és a szóhagyomány erejével a két szomszédos nép eltérő eredetszemléletét fejezték ki. A XIX. századi írásos és szóhagyomány révén terjesztett monda a történelmi tudat formálásának lett része, és az iskolás műveltség közvetítő szerepe révén jelentősége megnőtt.

Budapest

KRÍZA ILDIKÓ

IRODALOM

- ARANY János
1879 *A magyar nemzeti versidomról*. Prózai Dolg.
- BADICS Ferenc
1881 *Gaál József élete és munkái*. 116-119. Budapest
- BARTHA Antal
1963 *Hozzászólás Mályusz Elemér előadásához*. Történelmi Szemle, 56-58.
- BENCZÉDI SZÉKELY István
1960 *Chronica ez vilagnac hiteles dolgairól (Cracco, 1559)* Budapest
- BENEDEK Elek
1894 *Magyar mese és mondavilág*. (Ezer év meseköltése.) Budapest
1927 *Magyarok története*. Kolozsvár (2. kiad.)
- BÉKÉSI-CONCILIA Emil
1877 *A legrégebb történelmi ének kora*. Figyelő. II. 81-98.

⁵⁸ Várkonyi Á. ItK 1992, 533.

⁵⁹ A nemzettudat kialakulásában és középkori formáinak megjelenésében alapvető megállapításokat tett Szűcs Jenő. A modern nacionalizmus terén a történelmi összefüggésekre irányította a figyelmet. (Szűcs J. 1963, 14. és u.ő 1974. 240)

- BINDER Jenő
1902 *A fű, mint a hódolás jelképe*. Ethn. XIII. 287.
- Budai Krónika
1473 *Chronica Hungarorum*. (Ford. HORVÁTH János, SOLTÉSZ Zoltánné tanulmányával) Budapest, 1973. 22-24.
- BURKE, Peter
1991 *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest
- CSÓKA J. Lajos
1967 *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI-XIV. században*. (Irodalomtörténeti Könyvtár 20) Budapest
Dictionary of Mythology, Folklore and Symbols. New York 1962.
- DOMANOVSKY Sándor
1907 *Mügeln Henrik krónikájáról*. Századok. 139-142.
- DÜMMERTH Dezső
1977 *Az Árpádok nyomában*. Budapest
- DUGONICS András
1791 *Etelka*. Pest
1820 *Példa beszédek*. Pest
- ERDÉLYI Pál
1887 *Históriás énekek*. Budapest
- ERDÉLYI Zsuzsanna
1961 *Színzimbolika*. Ethnographia LXXII. 173-199, 405-429, 583-596.
- FASSMANN, David
1737 *Gespräche in den Reiche derer Todten ... zwischen den weltberühmten König in Ungarn Matthia Hunniade Corvino und duc du Maine Ludovici XIV*. Leipzig
- FODOR István
1975 *Verecke híres útján. A magyar nép őstörténete*. Budapest
- GAÁL József
1838 *Szvatopluk* (Közzétette NAGY Ignác 1843.) Pest
- GARAY János
1888 *Az Árpádok. Az ország megvétele*. Összes művei (Szerk. FERENCZ József) Budapest
- GERÉB László
(1950) *A magyar középkori költészet*. Budapest
- GERÉZDI Rabán
1962 *A világi líra kezdetei*. Budapest
- GRIMM, Jakob/Wilhelm
1985 *Brüder Grimm Volkslieder*. (Hrg. Ch. OBERFELD, P. ASSION, L. RÖHRICH, H. RÖLLECKE) Marburg
- GYÖRFFY György
1948 *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest
1984 *Honfoglalás és meglepedés*. Magyarország története I. 577-650. Budapest
1993 *Az Árpád-kori magyar krónikák*. Századok 127. 391-412.
- HEINZ-MOHR, Gerd
1988 *Lexikon der Symbole*. Darmstadt
- HELLER Bernát
1916 *A fehér ló mondájának egy arab párdarabja*. Ethn. XXVII. 236-238.
1918 *Az arab Antar regény*. Budapest
1940 *A fehér ló mondája és keleti változatai*. Ethn. LI. 40-41.
La tradition populaire Hongroise dite du cheval blanc et ses parallèles, surtout les orientales. Ethn. LI. 27-40.
- HELTAI Gáspár
1575 *Krónika az magyaroknak dolgairól*. Kolozsvár. (Reprint. Budapest, 1973.) 22-23.

- HOBSBAWM, Eric
 1983 *Mass-Producing Traditions: Europe*. HOBSBAWM, Eric–RANGER, Terence (ed.) Invention of Tradition. Cambridge Univ Press 1983, 263-307.
 1987 *Tömeges hagyomány-termelés. Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény. Szerk. HOFER T.–NIEDERMÜLLER P.* 127-197. Budapest
- HOFER Tamás
 1995 *A birtokba iktatás, ajándékozás középkori ritusai és a fehér ló-monda*. HOFER Tamás szerk. Magyarok Kelet és Nyugat között. 61-66. Budapest
- HOFER Tamás – NIEDERMÜLLER Péter (Szerk.)
 1988 *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben. Tanulmánygyűjtemény. Kultúra elmélet és nemzeti kultúrák. 2. Bevezető 7-18. Budapest*
- HOFFMANN-KRAYER, H.
 1927-1942 *Handwörterbuch der deutschen Aberglauben*. I-X. Berlin–Leipzig
- HORVÁTH János
 1931 *A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig*. Budapest
 1954 *Irodalmi műveltségünk megoszlása*. Budapest
- HORVÁTH János, ifj.
 1954 *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest
- HUNFALVY János
 1856-64 *Magyarország és Erdély képekben*. Pest
- IPOLYI Arnold
 1854 *Magyar Mythologia*. Pest
- JAKUBOVICH Emil
 1931 *Honfoglaláskori hőseink előadásformájához*. Magyar Nyelv, XXVII. 265-276.
- JOBES, Gertrude
 1962 *Dictionary of Mythology. Folklore and Symbols*. New York, Scarecrow Press
- KÁLTI Márk
 1986 *Chronicon Pictum. (Bécs 1375) Képes Krónika*. Fordította: BELLUS Ibolya. A kíséző tanulmányokat DERCSÉNYI Dezső, KRISTÓ Gyula és CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, a jegyzeteket KRISTÓ Gyula írta. Budapest
- KÉPES Géza
 1964 *A magyar ősköltészet nyomairól*. Irod. Tört. Közl. 1-22, 171-193.
- KISS Áron – KOMÁROMY Lajos – PÉTERFFY Sándor
 1880 *Olvasókönyv. A tanító- és tanítónőképző intézetek számára*. Budapest
- KISS Lajos
 1982 *Gombos és Doroszló népzeneje. Jugoszláviai magyar népzene tára. I. Szerk. BODOR Anikó, Újvidék*
- KLANICZAY Tibor
 1961 *Reneszánsz és barokk*. Budapest
 1964 *A magyar irodalom története 1600-ig. I. Budapest*
- KOVACHICH, Martin Georg
 1805 *Sammlung kleiner noch ungedruckter Stücke*. Ofen
- KOVÁCS István – MATIJEVICS Lajos
 1975 *Gombosi népballadák*. Újvidék
- KÖVÁRY László
 1852 *Erdély régiségei*. Kolozsvár. 269.
- KRISTÓ Gyula
 1970 *Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány*. Ethn. LXXXI. 113-116.
 1978 *Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk*. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 3. Mítosz és Történelem. 55-64. Budapest
 1980 *Levedi törzsszövetségtől Szent István államáig*. Budapest
 1983 *Hagyomány és íráshagyomány. Tanulmányok az Árpád-korról. Nemzet és emlékezet*. Budapest

KRÍZA Ildikó

1988 *A „Pannóniai ének”*. Folklor és Tradíció. V. 76-87. Budapest

1994 *The Song of Pannonia and its Iconography*. Images, Identities, and Ideologies. Lore and Language 12. 115-127.

LÁSZLÓ Gyula

1986 *„Felvedet adtad fejér lovan ...” A nomádok hatalmi jelvényeinek kérdéséről*. Számadás népünkről. 151-159. Budapest

LE GOFF, Jacques

1982 *The Symbolic Ritual of Vassalage*. Time, Work and Culture in the Middle Ages. Ford. A. GOLDHAMMER. 237-367. Chicago/London

LENGYEL Dénes

1972 *Régi magyar mondák*. Budapest

LIGETI Róbert – TARNÓCZY Zoltán

1983 *A fehér ló mondája*. Olvass magadnak. Budapest

LISZNYAI (KOVÁCS) Pál

1690 *Magyarok Cronicája*. 2. kiad. 1692. Debrecen

MADZSAR Imre

1908 *Müggel Henrik és krónikánk*. Századok. 818-823.

MÁLYUSZ Elemér

1963 *Haza és nemzet a magyarországi feudalizmus első századaiban*. Történelmi Szemle. 4-10.

1967 *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Budapest

MELICH János

1922 *Szvatopluk*. Magyar Nyelv. 110-114.

MUNKÁCSI Bernát

Vogul Népköltési Gyűjtemény. I. XXVII. 160.

NAGY Ignác

1843 *Színműtár*. IV. 1-39. Pest

NAGY Adrienne

1990 *Köszöntünk színház, szép tündérvilág! Jelenetek a magyar hivatásos színháztársulatok 200 éves történetéből*. Budapest

ŐZE Sándor

1995 *Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz*. Budapest

PAIS Dezső

1977 *Anonymus. Gesta Hungarorum*. Budapest

PETZOLDT, Leander

1989 *Der Verkleidete Herrscher. Zur mythischen Sinngebung historischer Prozesse und ihrer Aktualisierung in der Sage*. Märchen, Sage. Beiträge zur Literatur und Volksdichtung. 89-100. Marburg

PÓR Anna

1967/68 *Egy elfelejtett műfaj. A magyar színháztársulatok tablói a XIX. század első felében és Balog István tablókönyve*. Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve. VII. 89-108. Budapest

PRAY, Georgius

1774 *Dissertationes Historico-Criticae in Annales vetere Hunnorum, avarum et Hungarorum*. Viennae

RELKOVICS Davorka

1939 *Hun és magyar vonatkozású mondák nyugati szomszédainknál*. Ethn. L. 55-65.

RÉVAI Miklós

1787 *Elegyes versek*. Régiségek. 275-285. Pozsony

RÓZSA György

1973 *Magyar történetábrázolás a 17. században*. Budapest

SEBESTYÉN Gyula

1904/1905 *A magyar honfoglalás mondái*. I-II. Budapest

- SOLYMOSSY Sándor
1933 *Monda. A magyarság néprajza. III. 160-225. Budapest*
- STOLL Béla
1970 *Szombatos énekek. Régi Magyar Költők Tára, XVII. század. V. kötet. Budapest*
- SZÉCHY Károly
1892 *A pannóniai ének. Irodalomtörténeti Közlemények I. 273-340, 433-471.*
- SZÉKELY György
1978 *A középkori magyar kultúra eszmetörténeti kérdései. Budapest*
- SZENDREY Zsigmond
1923/24 *Történeti mondáink. Ethn. XXXIV. 146.*
- SZENTPÉTERY Emericus
1937-38 *Scriptores rerum Hungaricum. I-II. Budapest*
- SZILÁDY Áron
1879 *Régi Magyar Költők Tára. I. Budapest*
- SZINNYEI József
1893 *Magyar írók élete és munkái. II. Budapest*
- SZIRMAY Antal
1807 *Hungaria in parabolis. Pest*
- SZÖRÉNYI László
1974 *A jezsuiták és a magyar honfoglalási epika fordulata. SZAUDER József – TARNAI Andor (szerk.) Irodalom és felvilágosodás. 567-645. Budapest*
- SZŰCS Jenő
1963 *Nándorfehérvár és a parasztság. Történelmi Szemle. 11-14.*
1974 *Nemzet és történelem. „Nemzetiség és nemzeti öntudat” a középkorban. 189-279. Budapest*
- T. ASZÓDI Éva
1983 *Olvasókönyv az általános iskolák 3. osztálya számára. Budapest*
- TARNAI Andor
1984 *„A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Budapest*
- THOMPSON, Stith
1956 *Motif Index. I-VI. Bloomington.*
- THURÓCZY János
1978 *A magyarok krónikája. Ford. HORVÁTH János. (Augsburg, 1486.) Budapest*
- TOLDY Ferenc
1860 *A magyar történeti költészet Zrínyi előtt. (Die Historische Dichtung der Ungarn vor Zrínyi) Bécs*
- VARJAS Béla
1990 *Régi Magyar Költők Tára, XVI. század. IX. kötet. Budapest*
- VÁRKONYI Ágnes, R.
1992 *Népi kultúra – elit kultúra. Irod. Tört. Közl. CXVI. 521-541.*
- VOIGT Vilmos
1969 *Hősepika. DÖMÖTÖR–KATONA–ORTUTAY–VOIGT: A magyar népköltészet. (Egyetemi jegyzet) 51-72. Budapest*
1975 *A magyar hősepika összehasonlító kutatási problémái. Népi Kultúra–Népi Társadalom VIII. 237-260.*
1984 *Történeti folklórisztika és történeti antropológia. 73-86.*

PANNONIENS ERWERBUNG

In einer volkstümlichen Legende wird die Geschichte der ungarischen Landnahme erzählt. Demnach hätten die im Karpatenbecken eintreffenden Ungarn das Gebiet vom hier lebenden slawischen Fürsten für ein reich beschirrtetes weißes Pferd gekauft. Für den vergoldeten Sattel und Zaum erwarben sie Erde, Wasser und Gras. In mittelalterlichen Chroniken wird der spaßige Kauf betont und das Dasein der Ungarn legitimiert.

Im vorliegenden Aufsatz werden die folkloristischen Äußerungen und die künstlerische Entwicklung des Sujets sowie der Bedeutungswandel der Symbole untersucht. Aus der Beschreibung der mittelalterlichen Chroniken ist auf einen feudalen Ritus zu schließen, wonach die symbolische Übergabe der Erde die Anerkennung des Lehensrechtes zum Ausdruck bringt. Ein Stück Erde versinnbildlicht das Land, die übernommenen Gegenstände symbolisieren die Abhängigkeit. Während die ursprüngliche Bedeutung allmählich ihren Sinn verlor, wurde der spaßige Grundkauf betont, wodurch es sindeutig wurde, daß die Ungarn die hier lebenden Menschen hereinlegten und mit ihrer Gutgläubigkeit Mißbrauch trieben. Gegen Ende des 18. Jh. wurde dieses Sujet mit dem Ausdruck des nationalen Selbstgefühls vereint und sollte die Konfrontierung des ungarischen und slowakischen Volkes zum Ausdruck bringen. Die Geschichte erscheint in Reimchroniken und Sprichwörtern; das Ereignis wird auf Bildern von Inschriften gedeutet. Das Geschehnis ist uns in Romanen, Dramen, Heldenliedern und Gemälden bekannt.

Betont wird in den mittelalterlichen Quellen die Legitimierung der Macht der herrschenden Klasse, in den neuzeitlichen Angaben hingegen die Konfrontation mit dem slowakischen Volk. Die ältesten, lateinischen Texte sind auch in späteren Jahrhunderten zu finden und beweisen die popularisierende Tätigkeit der schreibkundigen Vertreter einer semipopulären Kultur.

Die Legende wurde durch Lehrbücher und volkstümlichen Publikationen verbreitet und zum Bestandteil der allgemeinen Bildung gemacht, ohne ihre reelle Bedeutung und ihre vom Zeit zu Zeit wechselnde gesellschaftliche Aussage zu interpretieren.

ILDIKÓ KRÍZA

A HALÁL, A TÉL FEKETEVASÁRNAPI KIVITELE A MAGYARORSZÁGI SZLOVÁKOKNÁL

Sok szlovák lakta helységben a fiatalok, mindenekelőtt a lányok feketevasárnapon (Dominica de passione – a nagyböjt ötödik vasárnapja) hordták ki a telet vagy a halált szimbolizáló bábut, ill. ezen a napon jártak tavaszt üdvözlő, adománygyűjtő énekes-táncos köszöntővel.

Korábban a magyar terminológia szerinti kiszehajtás vagy a szlovák terminológia szerinti morena-járás (*chodenie z morenou*) a hazai szlovákoknál a szokás szűkebb körű elterjedéséről tudtak, főként Nógrád, Hont, Pest megyei leírások készültek. Gunda Béla a zempléni-hegyvidéki szlovák falvakban fedezte fel, Niedermüller Péter a szlovák-ukrán telepítésű Nyírlugoson talált ilyen emlékeket, élt a dunántúli szlovákok körében, s különböző formái, töredékei fellelhetők a Duna-Tisza közén, a Délkelet-Alföldön és Nyíregyházán élő szlovákoknál is (Manga 1969, 113-142; Gunda 1981, 3. 542-55, Niedermüller 1974, 38; Lami 1984, 161; Krupa 1971, 137-144; Márkus 1947, 6).

A szokás gyakorlására Csehországból és a mai Szlovákiából a XIV. századtól vannak adatok. Csehországban, Morvaországban és Lengyelországban feketevasárnapon hordták a halált, később itt is előfordult virágvasárnapon. Szlovákiában fekete- (Liptó, Gömör, Szepes, Közép-Szlovákia), ill. virágvasárnapon (Nyugat-, Dél-Szlovákia) zajlik le, s volt a húsvét utáni első vasárnapon, fehérvasárnapon is. A nyarat rendszerint virágvasárnapon hozták be, de ahol feketevasárnapon vitték ki a morenát, ott többnyire aznap jöttek vissza a zöldággal – nyárral, májussal. (Encyklopédia l'udovej kultúry Slovenska 1995, I. 372; Elscheková 1976, 237-241, 249; Horváthová 1986, 157-160; Manga 1956, 430-435, 1969, 121; Václavík 1959, 176; Zibr 1950, 209-237; Švorc 1961, 175-177). A két szokáselemet sokszor összekeverik, kivált, hogy a szokás gyakorlása jórészt már elhalt, s az adatköz-lők is pontatlanul emlékeznek vissza a végrehajtás időpontjára és módjára.

A tél, ill. a halál kihordásának s a nyár, a május behozatalának, a zöldághordásnak hazai szlovák gyakorlatában két jeles napi helye is van. Általánosságban írhatjuk csak le, hogy az előbbit feketevasárnapon, az utóbbit pedig virágvasárnapon hajtották végre, mert ők is kötötték ugyanazon naphoz mind a kettőt, s előfordul fehérvasárnapon is.

Manga János szerint Magyarországon az evangélikus lakosságú községekben feketevasárnapon zajlott le, a katolikusoknál pedig virágvasárnapon (1969, 131). Ezt a megállapítást csak mint általában jellemzőt fogadhatjuk el, mert mind az északkelet-magyarországi, mind a dunántúli katolikus helységekben élt a feke-

tevasárnapi, s nyomonként feltűnik evangélikus községekben a virágvasárnapi lebonyolítása is.

A Zempléni-hegyvidék néhány szlovák falujában a század közepéig volt meg a szokás. Ezt tanúsítják azok az idős adatközlők, akik fiatal korukban maguk is gyakorolták. Gunda Béla három faluban (Kishuta, Nagyhuta, Vágáshuta) találkozott vele, bár Vágáshután csak töredékeket ismert meg. Nagyhutáról a 40-es évekből van adatunk, s később Lami István is innen közöl leírást róla. Magunk 1991-ben Kis- és Nagyhután gyűjtöttünk újabb változatokat, de Vágáshután ekkor már a legidősebbek sem emlékeztek arra, hogy náluk valamikor szokásban lett volna.

A különböző időpontokból származó tudósítások a végrehajtás több eltérő mozzanatát tartalmazták. A lakosságcsere idején, 1946-47-ben Nagyhután így figyelték meg: Az ifjúság feketevasárnapon öregasszonyok ruhájába felöltöztetett szalmabábut hordott végig a falun, a neve *marmoréna* volt. A menet élén az egyik oldalon egy lány haladt kosárral a kezében, melybe rakta az összegyűjtött tojásokat, míg a másik oldalon menő lány egy zsákba lisztet szedett össze. Házról házra menve énekeltek a *Hej, Marej, Marej* kezdetű éneket. A befejezés után valamelyik háznál a fiatalok az ajándék lisztből tésztát főztek, s feldarabolt főtt tojással együtt közösen fogyasztották el (Žatko 1973, 70-71).

Gunda Béla 1981-ben közzétett nagyhutai adatai szerint ugyancsak feketevasárnapon jártak. A lányok egy rúdra *kičkát* (rozskévé) húztak, felöltöztették, szalagokat kötöttek rá, s énekelve mentek végig a falun. A neve ekkor Gunda szerint *mamorena* volt. Szintén az *Ej, Marej, Marej* kezdetű énekeltek, szövege azonos a Žatko által közölttel. (Sajnos, egyikük sem adott közre dallamot.) Gunda egyik változata szerint a mamorenát a menet végén eldobták, s az egyik lánytársukat menyasszonynak öltöztették fel, akinek barkáival volt tele a kötője. Majd ismét házról házra mentek, s osztották a szentelt barkát, hogy sok csirkéje legyen a gazdasszonynak, amiért zsírt, tojást, lisztet kaptak. A másik szerint a mamorenát a végén nem dobták el, hanem a kötőjébe tették a barkát, s úgy mentek vele újból házról házra, miközben a virágvasárnapi zöldághordáskor más helyeken elhangzó ének egyik variánsát énekeltek *Ňšeme vam novo l'eto* (Hozunk magunknak új nyarat) kezdettel. Gunda egy másik adatközlője már nem emlékezett pontosan a napra, hogy fehér- vagy virágvasárnap jártak-e a mamorenával. De az általa ismertett menet lényegében megegyezett a fentiekben leírtakkal. Valamennyi változat szerint este a gyűjtött anyagból ételt készítettek maguknak (Gunda 1981, 542-545).

Lami István 1982-es gyűjtése szerint is feketevasárnapon (*Šmertna ňedzel'a*) jártak a nagyhutai lányok a zsúpból készült *kičkával*, amelyet ócska női ruhákba öltöztettek, hogy öreg boszorkánynak nézzen ki. Végigmenve a falun, énekelve hordták ki Marejt (*vinášal'i Marej*). Az ének szövege azonos a megelőzőkével. A lányok között volt menyasszony is, akit fehér ruhába öltöztettek fel. Közülük két-három kislány ment be a házakba, elénekeltek a *Ňšeme vam novo l'eto* kezdetű éneket, adtak nekik lisztet, tojást és mást is. A falu végére érve a Marejt levetkőztették és széttépték. A rajta lévő ruhákat a tulajdonosuk vette magához. Majd valamelyik háznál tésztát (*lokša*) sütöttek, s elfogyasztották (Lami 1984, 161-163). Lami leírásában megtalálhatóak Žatko és Gunda közlésének elemei, de a szokás már az egyszerűsödés felé haladt.

Az 1991-es, több olyan idős asszonytól származó gyűjtésünk szerint, akik maguk is részvevői voltak, Nagyhután a felejtést vagy az utolsó szakasz gyakorlatát tükrözve a szokás tovább egyszerűsödött. Hiszen az adatközlő részvevők egy része még nagylányként, de többen már csak kislányként jártak. Az elhalás idején tehát mint más szokás esetén is a végső időszakban a gyerekek feladatává vált. *Take male dzeci zme bul'i, ked' zme hodzel'i na Čarnu ňedzel'u.* (Kisgyerekek voltunk, mikor jártunk feketevasárnapon.) A szokás számos eleme azonban változatlanul maradt meg. A tető szegéséről vették le a zsúpszalmát, a *kičkát*. Ha nem innen szedték le, gabona szalmájából készítették a bábut. A szalmát – mint korábban – egy rúdra szúrták (*zašt'úrel'i*), keresztfából kezelt is formálták neki. A fejére szép kendőt (*hust'ečka*) kötöttek, blúzt, kabátot, kötényt (*bluz, kabat, harta*) adtak rá. A bábu azonban nem emlékeztetett öregasszonyra, hanem lány helyett őt öltöztették fel menyasszonynak (*jak ked' mlada ňevesta*). Ez az egyszerűsödés egyik feltűnő jele. Maguk a lányok vasárnapi ünneplőbe öltöztek. A *marenát* – e korú adatközlők így nevezték (a névalak is egyszerűsödést mutat) – egy erős fiú vitte (*hlapčisko ňesol marenu, taki mocŇejši*). A lányokkal együtt egyébként fiúk is mentek. Házról házra jártak ők is. Mindegyik háznál megálltak, elénekeltek az éneket, s a gazdasszony már szaladt kifelé a tojásadománnyal, amelyet kosárra gyűjtöttek. Visszafele jövetelkor az ajándékgyűjtés feltehetően azért maradhatott el, mert azt szegénylányok végezték, s újabban szégyellni kezdték.

Az ének első részére emlékeznek már csak, de az idők folyamán a szövege nem változott, azonos a korábban közltekkel:

Repka Miklósné Espán Anna, 1923.
Kuma Józsefné Blasko Mária, 1923.
Nagyhuta, 1990.

♩ = 78

Hej, Ma-rej, Ma - rej, Hej, Ma-rej, Ma - rej.
gdze ce po - ňe - ňe - me?
Na tem viš - ňi ko - ňec,
ma-ľo - va - ni do - mec,

*Hej Marej, Marej,
gdze ce poňese me?
Na tem višni koňec,
mal'ovani domec.
Hej, Marej, Marej.*

(Hej Marej, Marej,
hova viszünk?
Arra a felső végre,
kifestett házhoz.
Hej, Marej, Marej.)

Befejezvé a menetet, a korábbiakhoz hasonlóan összejötték egy háznál, ahol a gazdasszony a gyűjtött adományból mákostésztát (*haluški z makem*) főzött. Ha a lányok nem fértek el az asztalnál, a földre tették a tálat, s körülülve ettek.

A kishutai feketevasárnapi szokásról korábbról csupán Gunda Béla tett közzé adatokat. Eszerint a lányok paszulykaróra tűzték a *kičkat*, s végére kendőt kötöttek, szoknyát is adtak rá. Végigvitték a falun, ott levették róla a ruhát, azt az egyik lányra adták, s ő lett a menyasszony. A *kičkat* a patakba dobták. Visszafele jövet is énekeltek, és lisztet, tojást kaptak. Gunda szerint az énekük hasonló volt a nagyhutaihoz. Viszonzásul a lányok *buzika* (barka) ágat adtak, miután az udvaron az előre kikészített ajándékot átvették. A menetben részt vettek legények is. A menyasszonyt két lány fogta közre, akik a kosarat is vitték. A végén ők is mulatságot csaptak. Gunda szerint a bábu neve itt *maréna* volt (1981, 546).

Kis- és Nagyhuta közeli szomszéd községek. A szokás egykor erősen összefonódhatott, s nemzedékenként különböző variánsokban élhetett, miként Gunda is állítja (1981, 549). Mégis feltűnő, hogy több kishutai idős asszony 1991-ben mind a szokás lebonyolítását, mind az elnevezését illetően eltérően nyilatkozott Gunda adataihoz képest. Csak egy 80 éves asszony említette, hogy pántlikás *marinát* hordtak (*taku marinu nošel'i, pantl'iki zme nakladl'i*). Ugyanő az énekük első sorát tudta csak, ez a nőalak nevét ismétli: *Marena, marena*, s végrehajtásként a fekete-, ill. virágvasárnapot említette. A többség szerint itt *džadová*val jártak. A lányok menetét pedig így nevezték: *džadovstvo*. A sok ajándékra ezt mondták: *Ťelo bulo za džadovstva*. (Ennyi volt a déddel való járásból.) A lányok viszont szintén a háztetőről tépték le a szalma *kičkat*, kévét, s felöltöztették. Hol kendőt (*hust'ečka*), hol kalapot (*kalap*) tettek a fejére. Inget (*košula*) is húztak rá, s előfordult, hogy nadrágot is kapott. *To džad bul.* (Ez déd volt.) *Na Vel'kej Huce marej, bo tam, hej mi, džada.* (Nagyhután marejt vittek, igen, mi dédet.) A két alak megjelenése nem véletlen, Szlovákia több régiójában, Árvában, Liptóban, Turócbán vittek férfifigurát is, oly módon, hogy a lányok hordták a nőalakot (*morena, marmuriena*), a legények a férfibábut (*dadko, dedko, dido, donda*). (Elscheková 1976, 241; Horváthová 1986, 160-164; Klimó 1899, 25). Az az emlék, hogy kendőt is köthettek a bábu fejére, arra utalhat, hogy korábban itt is vihettek nőalakot, miként Gunda is leírja, esetleg a férfibábuval együtt is. De szerintük itt csak lányok jártak (*mi l'en dzivčata hodzel'i*). A bábut felváltva vitte két lány. Délután jártak vele a falut. A menetben az ő idejükben is volt egy felöltöztetett menyasszony (*mloda*) és vőlegény (*mlodi*) is. Rendszerint lány volt a vőlegény, de igyekeztek felhajtani legényt is, s ha nem sikerült, „lány öltözött fel fiúnak” (*obleklo se dzevča za hlapca*). A bábu és az álmennyasszony, álvőlegény megjelenését egyidőben, azzal indokolják, hogy valamikor a lakodalom szereplői is voltak. Régen az ebédet a menyasszonynál, a lakodalmi vacsorát a vőlegénynél tartották. Este, a vacsora idején a menyasso-

nyos háznál valaki a rokonok közül felöltözött menyasszonynak és vőlegénynek, szalmabábút (džad) is készítettek, melyet az álházaspárral elvittek a vőlegényes házhoz. Ekkor azt mondták: *idu na pridani* vagy *pridanoše* (mennek a ráadással, hozzájárulással – a hérépsz-járás egyik válfaja). A két szokásélem kölcsönhatásáról lehet esetünkben szó, azonban a célja más-más volt, s a kísérő ének sem azonos (*Ňe s totu notu išli, ze Džadom, džadom, inše.* – Nem ezzel a nótával mentek, hogy Džadom, džadom, másikkal.) Az azonos férfifigurának mind a két alkalommal való felhasználását olyan jelenségnek tekinthetjük, mint a bolondkerék farsangi, lakodalmi és szüreti megjelenését, az eltérő népszokásokban azonos szokáseszközként való alkalmazásának megnyilvánulását. Az itteni feketevasárnap menet énekváltozata így szól:

Magyari Vincéné Suták Erzsébet, 1925.
Kishuta, 1990.

Hej, džadom, džadom, Hej, džadom, džadom.
dze ce po - ňe - še - me?
Na tem viš - ňi ko - ňec,
zma-lo - va - ni do - ňec,

*Hej, džadom, džadom,
dze ce poňešeme?
Na tem višni koňec,
mal'ovani doňec.
Hej, džadom, džadom.
A na našim koncom
červená ruža,
našej paňi mlodej
pekneho muža!
Hej, džadom, džadom.*

(Hej, džadom, džadom,
hova viszünk?
Arra a felső végre,
a festett házhoz.
Hej, džadom, džadom.
A mi végünkön
piros rózsa,
a mi menyasszonyunknak
szép férjjet!
Hej, džadom, džadom.)

Az adománygyűjtés egyidejűleg történt a menettel, a nagyhutaiakhoz hasonlóan lisztet, tojást kaptak, néha pénzt is, a befejezés is hasonló, a lányok valamelyik háznál főzettek tésztát (*haluški, puculki*), és lakomáztak belőle (*tu bola hoscina*).

A negyvenes években a borsodi Szirmabesenyőn halált (*smertuške*) hordtak ki, a bábu fehéringes, főkötős ruhás volt, a fiatalok a falu keresztjeihez vitték, és ott imádkoztak (Žatko 1973, 71).

A Mátra aljában megbúvó Kísánán csak a név emlékeztet morénára, *murienaként* emlegetik. Adománygyűjtő énekes szokás. A két világháború között még éltették. Hat-nyolc elsősztályos korú kislány „hordtá” a murienát (*nosil'i murienu*). Közülük egy lányt menyasszonynak (*mladucha*) öltöztettek fel, fejére tavaszi virágokból font koszorút helyeztek. A többi lány hétköznapi öltözékben volt. Körülvéve a menyasszonyt, akit egyúttal murienának is tekintettek, a falu minden házát felkeresték, s megállva mozdulatlanul apokrif vallásos éneket adtak elő, amely a magyarországi szlovákok közül csak Kísánán ismeretes, de Szlovákiában, főként Árva, Trencsén, Nyitra és más megyék katolikus helyeiben hasonló vallásos éneket énekeltek a ház előtt állva (Krekovičová-Klepáčová 1988, 165; Manga 1976, 150). A kísánai változat:

Domszlai Jánosné Lakatos Mária, *1980.
Kisnána, 1994.

1) 2) 3) 3)

Po-đa ku-jme Pá-na Bo-hu až dá-va-jme či-zdú hva-lu je-mu.

1) 2., 3. 2) 2. 4) 4.

3) 3.

Lá-ma, lá-ma matka ce-ru - zi, ně-zve -dě-la si na sve-tom kri-ži,

a tá kri-voč po ňom t'iek-la, s hláv-ki, z boč-ka, s čis-t'i-vo ži-vo - tu.

*Pod'akujme pánu bohu
až dávajme čizdú hvalu jemu.
Tri a tricát' ročkón pracovat',
a na svetom križi umret' i mad'.
Láma-láma matka ceruzi,
nězved'ela si na svetom križi,
a tá krivoč po ňom t'iekla
s hlávki z bočka čist'ivo
životu.
Ammen, ammen, večši plameň,
zahovajt'e pana Krist'e, ammen.*

(Köszönjük meg az úristennek,
s adjunk tiszta hálát neki.
Harminchárom évet dolgozni,
s a szent kereszten meghalni.
Töri az anya a ceruzát,
nem ismertet (?) a szent kereszten,
és az a vér folyt le rajta
a fejről, az oldaláról, a tiszta
életé.
Ámen, ámen, nagyobb láng,
őrizzék Krisztus urunkat, ámen.)

A kislányokat általában szívesen fogadták, s egy-két fillért, tojást adtak nekik. Előfordult az is, hogy elkergették őket. Ilyenkor haragosan kiabálták: *Nak vám pes zje kapustu!* (Falja fel a kutya a káposztájukat!). Ahol jó szívvel várták őket, ott köszönő énekkel viszonzták:

Csik Ferencné Zvara Anna, *1923.
Kisnána, 1994.

D'a-ku-je-me, d'a-ku-je-me za tie va-še dá - ľě, čo stě vám da - ľi,

že-bi st'e na tak-to rok kto ře - ľo - ma - ľi.

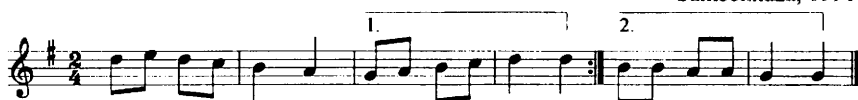
*D'akujeme, d'akujeme
za tie vaše dál'e,
čo ste nám dal'i,
žebi st'e na takto rok
kto t'el'o mal'i.*

(Köszönjük, köszönjük
az ajándékaikat,
amelyeket adtak,
hogy egy év múlva
ugyanennyijük legyen.)

A 20-30-as években – feltehetően helyi katolikus tanítók kezdeményezésére – már magyarul köszöntöttek. A magyar pünkösödölő ének egyik közismert változatát adaptálták a feketevasárnapi időpontra, a második nap idézésével meghagyták a szövegben a pünkösdre való utalást is (*Mi van ma, mi van ma? Feketevasárnap, Hónap lesz, hónap lesz a második napja.*) (Azonos pünkösödölő szöveg-gel jártak feketevasárnapon az endródi lányok is – gyűjtésünk szerint.)

A feketevasárnapi morena-hordás legtovább a nógrádi és Pest környéki szlovákoknál élt. Az innen közölt adatok és feldolgozások a leggazdagabbak közé tartoznak. Az ezen a tájon élő magyarok kiszehajtását kutatva a szokásgyakorlat közeli kapcsolata révén óhatatlan volt, hogy összehasonlító anyagként a szlovákokét fel ne tárják. Kivált Manga János ebbeli munkásságát kell kiemelnünk. (1956, 421-457, 1969, 113-142, 1978, 93-95, 126, 128, 1974, 51-62; Vö. még: Vyletel vták, 1955, 152-157; Žatko 1973, 71; Lami 1984, 155-168). A legrégebbi hazai szlovák adat – a trencsénivel együtt – is erről a tájról származik, az első Kysel'-hordásról szóló szöveget (*Tavo Kysel' tavo*) 1806-ban Ósagárdon jegyezték le (Elscheková 1976, 240). A feketevasárnapi szokást négy e táji szlováklakta helységben kutatták korábban (Rákoskeresztúr, Sámsonháza, Terény, Vanyarc). E sorok írója a 90-es évek legelején Sámsonházán, Terényben és Püspökhatvanban gyűjtött, valamennyi adatközlő elhalt szokásként idézte fel. A két világháború között a vidék eljárásaihoz képest a vanyarci lányok szokása volt a legteljesebb. Délelőtt a nagylányok vitték ki a hábut, délután pedig a kislányok énekestáncos körútjukon a menyasszonnyal kéregettek. (Részletesen: Manga 1978, 93-94, 126-127. Vö. Vyletel vták 1955, 152-153; Lami 1984, 157-158). Ebben a régióban a bábut *kisel'*-nek nevezték, s mindenütt különböző helyekről gyűjtötték össze a ruháját. Sámsonházán adatközlőink szerint a II. világháborúig, ill. a magyar-szlovák lakosságcseréig volt feketevasárnapon *kisel'*-hordás. Ők női vagy férfi alakot öltöztettek fel. Az egykor részt vevő mai idős asszonyok szerint mindkettő szokásban volt, mint Liptóban (Horváthová 1986, 164). Olyan nemű figurát készítettek, amelyek akkoriban jobban tetszett nekik, de inkább férfibábut hordtak (*spravil' i edom kisel' al' ebo chlapa al' ebo d'iovča, čo sa jim páčilo, a' le račej chlapa*). Vagy húsz lány fogott össze. Ha női figura volt, ők is összeadták a ruhadarabokat, mint Vanyarcon. A fejét szalmából formázták, nőbábutak kendőt kötöttek, a férfiéra kalapot tettek, mint a zempléni-hegyvidékiek. A szalmát borító vászonarcra bajuszt rajzoltak. Két lány emelte magasra, s a többi csapatban követte őket. A falu egyik végétől a másikig haladtak, a helység alatti patak hídjáig (*na brod*) vitték, ott levetköztették, a szalmaalakot a vízbe dobták, s addig verték, míg szét nem mállott (*ho prášil' i, bil' i, kim ho ňerostrepal' i*). Útközben vagy hússzor énekeltek:

Skultéti Mária, 1906.
Sámsonháza, 1991.

Ta-vo ki-seł', ta - vo, na to čier-no prá - vo, prasiat-ko vi - sra - lo.
d'e sa to kňa - zo - vo

*Tavo, Kisel', tavo,
na to čier-no právo,
d'e sa kňazovo
prasiatko visralo.
vagy: na lúki visralo.*

(Kifele, kiske, kifele,
arra a fekete bíróságra,
hol a pap malaca
szart.
(a rétre szart.)

A *Tavo Kisel'* kezdetű ének gyakori e tájon, a szöveg a magyar *Haj ki kiske* ének alapját képezi (Manga 1978, 126-127). Az éneket kelepelő recitálással adták elő a környékbeli farsangi menetekben, ill. Gergely-járásokon is elhangzó hasonló szöveggel:

*Aká taká stará baba
poskočila sebe rada,
žebi nám vel' kie konope
nariasl' i.*

(Az az öreg néne
szívesen ugrott fel,
hogy nagy kenderünk
nőjön.)

A lányokat követő fiúk kövel dobálták meg a *kisel*'t. Sokszor, talán szándékosan is, eltalálták a lányokat, s azok a fájdalomtól könnyekre fakadtak. A legvégén mindegyik lány kivett a vízből egy kevés szalmát, s azzal mosta le az arcát, hogy eltűnjön a szeplője, és szép arca legyen. A szétverés és mosdás közben arra a legényre gondoltak, aki tetszett nekik. A *kisel*' szétverése után a legények a lányokhoz szaladtak, s a hiedelem szerint az fogta meg a lányt, akire ő gondolt az előbb.

Terényben akkor vitték feketevasárnapon (*Smrtná ňed'el'a*) a női figurát (*kisel*'), ha újévtől nem halt meg asszony a faluban. Lami adatközlője szerint akkor maradt el a szokás, ha a faluban nem volt gyász vagy halott e napon (1984, 156-159). Feltehetően emiatt tették a szokást a mostani adatközlők virágvasárnapra. Hasonlóan ellentétes adataink a táj más helységéből is vannak (pl. Rákoskeresztúron egy 1870-es közlés szerint (Manga is hivatkozik rá) feketevasárnapon zajlott le az eljárás, Sinkovicsné Kalina Julianna, ill. maga Manga egy 1956-os munkájában pedig virágvasárnapon szokás-ként írja le. (Dobšinsky 1870, 187; Manga 1956, 438, 1974, 52, Sinkovicsné Kalina 1958, 49-50). Terényben a nagylányok ifjú menyecskéktől kérték el a ruhát, „nekik volt jobban kendőjük, ruhájuk” (*tí mal'i takie ručňike, šati l'epšie*). Amelyik nem adott nekik, azt *kisel*'-hordáskor kiénekeltek (*vispievali zme*). Itt olyan korú lányok jártak, akik befejezték iskolai tanulmányaikat (*kerie už ňechod'il'i do škol'e*). A bábut menyasszonyként öltöztették fel (*taká bola, ako ňvesta, ako mladie ňvesti*). Szintén két rudat kötöttek keresztbe, a hosszabbik végén formázták ki a menyasszony fejét, kendőt kötöttek rá, blúzt húztak fel (*ručňik na hlavu, zme aj granátki*). Náluk is két lány vitte végig a falun, s a többiek utánuk mentek. Terényben egy sajátos helyi szöveget énekeltek, ennek is megtalálható a magyar változata (Manga 1968, 121-138). Az egyik variánsát adjuk közre:

Özv. Kozák Pálné Johannesz Anna, 1913.
Terény, 1991.

Haj, ki, ki-sel', haj ki! A tá Šmi-lo-vá ňe-ves-ta
Šod-ra - ví-na Ďur - ki
na ki - sel' nám da - la. Na ki - sel' nám da - la,
Ved' tá ša - ti ma - la.

*Haj, ki, Kisel', haj ki,
sodrovina D'urki.
A tá Šmilová ňvesta
na kisel'nám dala.
Ved' tá šati mala,
na kisel'nám dala.*

*Haj ki, kisel', haj ki,
sodrovina D'urki.
A tá Brožova ňvesta
nám na kisel' ňedala.
Ved' tá šati ňema,
na kisel' nám ňeda.*

(Haj ki, kiske, haj ki,
györki sódar.
Az a Smilo menyecske
adott a kiszére.
Hisz van ruhája,
a kiszére adta.

Haj ki, kiske, haj ki,
györki sódar.
Az a Brozs menyecske
nem adott kiszére.
Hisz annak nincs ruhája,
kiszére nem ad.)

(A nógrádi Patvarcon hasonló kigúnyoló énekkel jártak feketevasárnapon. – Horváthová 1988, 528.) A menyecskék igyekeztek, hogy odaadják ruhájukat, mert a gyűjtött változatok csak egy nevet idéznek rossz példaként.

A legények szintén megdobálták a *kisel*'t, a terényi lányokat követő fiúk, legények. A bábut – vanyarcihoz hasonló módon – a falu végén levetkőztették, s meggyújtották. Örültek, hogy kivitték a faluból a betegséget (Lami 1984, 156). A lányok a tűznél nem fordulhattak a falu felé, csak a határra

nézhetek, mert így elkerülte a községüket és határát a jégeső (*burka*) és a vihar (*víchor*). Ez volt a hiedelem Patvarcon is (Horváthová 1988, 528). A vanyarci, a terényi, a patvarci és a sámsonházi *kysel'*-hordásnak a halál és a tél kivitelének igen halvány hiedelmén túl mindig volt egyéb hiedelem-tartalma, azonban míg a vanyarciak, a terényiek és a patvarciak megelőző eljárásuként a gabonatermést kívánták megvédeni, Sámsonházán ez szerelmi jóslással fonódott össze.

A Galga menti katolikus Püspökhatvanban igen halvány emléket őriztek meg a feketevasár-napi *kysel'*-hordásról, énekük töredéke majdnem azonos az eddig ismertekkel. Korábban halt el a szokás Balassagyarmaton, Galgagután, Alsó- és Felsőpetényben, ez utóbbi helységeekben a múlt században még élt (Manga 1956, 438).

A most a fővárosához tartozó Rákoskeresztúron a XIX. század második felében a *kysel'*-hordás fentiekben bemutatott énekének első versszakához olyan szöveg kapcsolódott, melynek több változata a délkelet-alföldi szlovákoknál a mai napig gyűjthető (Vö.: Dobšinský 1870, 187):

*Tavo, Kysel', tavo,
na peštiansko právo,
tavo kyselina,
nuká šodrovina.
Opojíme, opojíme
richtárovho syna,
ak ňebude píti,
budeme ho bíti,
vyjom vyjovati,
za vlasy kvákati.*

(Kifele, kisse, kifele,
a pesti bíróságra,
kifele savanyúleves,
befelegé sódar.
Berúgatjuk, berúgatjuk
a bíró fiát,
ha nem iszik,
megverjük,
kunkor, kunkorálni,
a haját tépni.)

E variánsnak sokkal hosszabb szövegét közli a *Vyletel vták* népdalkötet, Manga János, majdnem azonos rokonát adta közre Sinkovicsné Kalina Julianna 1958-ban. (*Vyletel vták* 1955, 154-155; Manga 1956, 438-439; Sinkovicsné Kalina 1958, 50). A különböző időszakból való változatok szoros kapcsolata a dallamhoz és vershez kötött szokásszövegek szívós konzervatívizmusát, a szövegmodosulások pedig a gyakorlók variálóképességét tükrözik. Ezzel a jelenséggel minduntalan találkozunk, s a hazai szlovákok szokásköltészete egyik jellemző sajátosságának tekinthetjük. Emellett érzékeltetik a vándorlás útját, a kopás folyamatát is. A Pilis–Vértes–Gerecse katolikus szlovák falvaiban ritkább a feketevasárnapi (*Čierna ňed'ela*) tél-kihordás. Legkarakterisztikusabb a kesztölci szokása. Szerencsére szinte évtizedenként maradt fenn több énekváltozata. Ők valóban tél-elűzésének (*odhánani zimi*) nevezik. A női figura neve a szokásének alapján *moréna* vagy *kiselica*. Néhány (három-négy) 10-12 éves lány rongyokból készített bábút, s mint a nógrádiaknál, mindegyikük hozzájárult egy-egy ruhadarabbal. Feldíszítették szalagokkal is. A bábút feltűzték egy karóra (*mali bábku na štek oblečenú*), s azt kézbe véve jártak házról házra. A szokás utolsó éveiben csak az ismerősökhöz mentek. Ők az alábbi éneket adták elő, melynek mind a kesztölci, mind a régióbeli változatai gazdag tarkaságban lelhetők fel a nyugat- és közép-szlovákiai térségben (Horváthová 1986, 167, 169, 170; Elscheková 1976, 275):

Sztupka Gáborné Gyurcsó Ilona, 1926.
Kesztölc, 1990.

♩ = 88

Mo-ré-na, Mo - ré - na,
za ke-ho si u-mré-la?
za pá-na rich - tá - ra,
aj za je-ho si - na.

Gi-ze - li-ca, Gi - ze - la,
Šti-ri ro-ki vi - se-la,
na pá-ti -ho od-ris-la,
šeckich chlapcov oš-ča - la.

*Moréna, moréna,
za keho si umrela?
Za pána richtára*

(Moréna, moréna,
kiért haltál meg?
A bíró úrét)

aj za jeho sina.
Gizelica, Gizela,
štiri roki visela
a na páti rok odrisla,
(vagy: na pátiho odrisla,)
šeckich chlapcov oščala.

és a fiáért.
Gizelika, Gizela,
négy évet függött,
az ötödik évben fosott,
(vagy: ötödikre fosott,)
minden fiút lehagyozott.)

Kálmánfi Béla 1964-es gyűjtésében a szöveg csak egyes szavak kiejtésében tér el. Változatunkban a Gizelica szó nyilván elhallás eredménye, miként Kálmánfinál és Laminál is, helyette értelemszerűen a *kiselica* szónak kellene állnia. (Kálmánfi 1973, 170; Lami 1984, 151-152). A szövegnek megfelelően az egyik lány valóban kosarat vitt a karján, ebbe rakta az ajándékba kapott tojásokat. Esetleg adtak nekik kalácsot vagy pénzt is. E napon az adománygyűjtő lányok fekete ruhába öltöztek. A virágvasárnap-i új nyárral járók pedig tiszta fehérbe. A lányok a falu végére érve a bábut levetkőztették, a vízbe vetették és összetörték (*do vodi zalučili a potom zahubili*).

Sárisápon két-három kislány járt a *kiselicával*, szintén feketevasárnapon (*Černa ned'ela*). Adatközlőnők maga készítette a bábuját, s az egyik lánytestvérpárát is. A baba fejét formázó fehér vászonanyagot rongyokkal (*z hander*) tömte ki, az arcára szemet, szájat (*oči, huba*) rajzolt, amelyet szintén két keresztbe kötött botra (*palica, fajfa*) erősített. A ruháját is ő varrta, szépet adott rá: fehér blúzt (*bílá lebega*), fehér szoknyát (*bílá sukňa*), s a vállára csipkés kendőt (*heglovani ručnik*) terített. Az egyik lány vitte a bábut, a másik a kosarakat. Rendszerint szegénylányok jártak adománygyűjtés céljából az adatközlő idejében. Itt is házról házra mentek, kint, a ház előtt álltak meg, s az ablak alatt énekeltek:

Kovács Ferencné Tutervaj Klára, 1917.
Sárisáp, 1991.

Čer-na ňe-d'e-la, d'e si klú-če po-d'e-la? Da-la som Pet-ro-vi,
a-bi zem o-tvo-ren,
a-bi trá-va ros-la. Trá-va ze-le-ná, fi-jal-ka svet-lá,
kri-ti ži-té. Ki-se-li-ca ki-se-lá,
šti-ri ro-ki vi-se-la,
až na pá-ti od-vis-la, še-ckich chlapcov o-hnu-si-la.

Černá ňed'ela,
d'e si klúče pod'ela?
Dala som Petrovi,
abi zem otvoreu,
abi tráva rósla.
Tráva zelená,
fjalka svetlá,
kvíti žlté.
Kiselica kiselá,

(Feketevasárnap,
hova tetted a kulcsokat?
Péternek adtam,
hogy nyissa ki a földet,
hogy nőjön a fű.
Zöld fű,
kék viola,
sárga virágok.
Kiselica savanyú,

štiri roki visela,
ač na páti odrisla,
šeckich chlapcov ohnusila.

négy évig függött,
s az ötödiken fosott,
minden fiút bemocskolt.)

A gazdasszony a lányoknak négy-öt tojást adott. Miután végigjárták a falut, a bábút földhöz verték, s azután levetkőztették (*na posledi o zem uderili, potom hu vizlékli*). A szokás elhalását ugyanaz a népi szemlélet idézte elő, mint a Zempléni-hegyvidéken: Az egyik gazdagabb anya meglátván lányait a kiselicával, így kiáltott fel: *Moje d'eti zobru!* (Lányaim koldulnak!)

Vértesszőlősön viszont rongyokba öltöztették a bábút. Itt is feketevasárnapon jártak. Ebben a faluban fiúk mentek vele, s egy öreglegény (*stari gazda*) vitte. Ez a hazai gyakorlatban egyedülálló. A mai nemzedék igen keveset tud a szokásról. Énekét még ismerik, mely rokon a régióbeli variánsokkal, de helyi jellegzetessége is van, a *morenát* halálnak szólítják. Tehát közvetlenebbül utalnak a szokás halál-kihordó céljára:

Forisek Istvánné Gátszegi Anna, 1922.
Vértesszőlős, 1991.

Smrt', smrt', kos - ti, ki - se - li - ce dos - ti. Ki - se - li - ce, ki - se - la,
na ští - ri ro - ki vi - se - la, na pá - tí rok od - pal - la, Mó - re - na,
mas - ní ko - láč u - kral - la, Mó - re - na,
za ko - hos. Za pá - na rich - tá - ra, aj za je - ho sí - na.
u - mre - la?

Smrt', smrt', kost'i,
(vagy: Na smrt' kosti',
kiselica dost'i,
Kiselica kiselá,
na štiri roki visela,
na páti otpalla,
masní koláč ukralla.
Moréna, Moréna,
za kohos umrela?
Za pána richtára,
aj za jeho sina.

(Halál, halál, csontváz,
(vagy: a halálon csontváz),
elég a savanyúleves.
Kiselica savanyú,
négy évig függött,
az ötödiken leesett,
zsíros kalácsot ellopott.
Moréna, Moréna,
ki miatt haltál meg?
A bíró úrért
és a fiáért.)

Sári lakói e szokásukkal a közeli dunántúli régióhoz kapcsolódnak. Feketevasárnap (*Černá ned'ela*) hordták a kiselicát (*nosili kiselice*). A falu alsóvégi (*dolničanské*) lányai lánybábút, *kiselicát* készítettek, a tabáni (*tabánske*) lányok pedig férfigurát, *kiselá*kat. A *kiselica* menyasszonynak volt öltözve, kikeményített, kivasalt fehér szoknyában, fehér ingvállban, fején koszorúval (*veňec*). Fejét fehér vászonba tömött szalmával formálták ki, és ugyancsak szemet és száját rajzoltak neki. A bábukkal végigmentek a falun, egymás mellett haladtak, kitöltötték az utca szélességét. A *kiselicát* és a *kiselá*kat az a lány vitte, aki várhatóan ősszel férjhez megy. Név szerint emlékeznek arra a lányra, aki utoljára vitte a *kiselá*kat (*kiselák ostatní Borbělka Tereza viňesla* – az utolsó kiseléket Borbély Terézia vitte ki). Menet közben a másutt is kedvelt éneket énekelték, s többször megismételték, amíg el nem érték a falu felső végén lévő kanálist:

Falvina Jánosné Szmrek Mária, 1919.
Sári, 1990.

$\text{♩} = 80$

Ki - se - li - ca, ki - se - la, a na tre - ťi och - viz - la,
za tri ro - ki vi - se - la, še - cek Ta - bán od - ris - la.

*Kiselica kisela,
za tri roki visela,
a na tret'í odvisla,
šecek Tabán odrisla.*

(Kiselica savanyú,
három évig lógott,
a harmadikban leesett,
az egész Tabánt lefosta.)

Közben a fiúk követték a lányokat, s a bábukat ők is kövekkel, göröngyökkel dobálták meg. A lányok úgy védekeztek, hogy felszoknyájukat a fejükre húzták. A kanálisához érve a bábukat levetkőztették, a szalmával kitömött fejet nagy visítózással a vízbe dobták, s hagyták, hogy magával vigye a víz. Ilyenkor egy ideig betegségűző varázsverset is recitáltak, hogy a falu megszabaduljon a kórokozótól:

*Kiselica kisela,
vod'ička svatá,
odňes od našej d'ed'ini
šecké chrasti,
šecké rani,
šecké mrchavé ňemoce,
abi seci ludá
boli zdraví.*

(Kiselica savanyú,
szent vizecske,
vidd el a falunkból
az összes vart,
minden sebet,
minden rossz betegséget,
hogy minden ember
egészséges legyen.)

A szöveg félnépi eredetre vall, valószínűleg akkor iktatták be, amikor már a lányok intézményesített szervezésben, gumikerekű kocsin vitték a falun végig a *kiselicát*. („Kiszibaba tisztítsa meg falunkat.” É.n. Kézirat) Visszafelé jövet a lányok megfogták egymás kezét, és láncban énekelve mentek ismét végig a településen (hasonló rendben tértek vissza a vanyarci lányok, s Galgagyörkőn is hasonló volt a farsangi vonulásuk – az egyúttal a nógrádi, Pest környéki hatásra is utal). Mindegyik legény házánál a legény nevét is beleszőtték az énekükbe (*ked' došli gu kamasovi, na meno spēvali*). Így szerepel az alanti kétnyelvű szövegükben pl. Buha vezetőknév:

Falvina Jánosné Szmrek Mária, 1919.
Sári, 1990.

$\text{♩} = 92$

Pu - táč - ka, pu - táč - ka, po - lé - va - la temp - lom,
Iš - la som na jar - mok, ňe - pre - da - la som,
Cer - ve - ní, ze - le - ní, be - li - ka - la som.

Ma - gyar va - gyok jó vi - téz, let - tem Su - gá - ro vi - téz,

Pu - táč - ka, pu - táč - ka, po - lé - va - la temp - lom.

Putáčka, putáčka
 polévala templom.
 Išla som na jarmok,
 ňepredala som.
 Červení, zelení
 belikala som.
 Magyar vagyok, jó vitéz,
 lettem Buha jó vitéz.
 Putáčka, putáčka
 polévala templom.

(Zarándoknő, zarándoknő
 locsolta a templomot.
 Mentem a vásárra,
 nem adtam el.
 Pirosat, zöldet
 fehérítettem.
 Magyar vagyok, jó vitéz,
 lettem Buha jó vitéz.
 Zarándoknő, zarándoknő
 locsolta a templomot.)

Sáriban ekkor nem volt adománygyűjtés.

A bakonyi szlovák falvak közül Jásdról van feketevasárnap télkihordó szokásadatunk, amelynek általunk gyűjtött szövege Lackovits Emőke jó megfigyelése szerint azonban a tavasz, a természet megújulásának a szokáselemére, a zöldághordásra utal (Lackovits 1991, kézirat). Viszont a végrehajtás feketevasárnapon (*Čierna ňed'ela*) történik, s virágvasárnapon nem járnak zöldággal. A lányok tiszta fehér ruházata is a tavaszvárást idézi, másutt (Sári, Sárísáp) ez a szín a bábura jellemző, mely ott áll a tél, a halál kihordásának a jelképe. A szokás végrehajtásában összeolvad a két szimbólum: a halál – az élet, ill. a tél – a tavasz, miként ezt a zempléni-hegyvidéki, a nógrádi és a Galga menti szlovákoknál is tapasztalhattuk. Adatközlőnk is a természet újjászületésére mutatott rá, mikor a szöveget így értelmezte: *Toto bolo, lenže no, už včil otvirajú zem.* (Ez volt, csakhogy ekkor már kinyitják a földet.) A rúdra erősített női alakot (*jennu pannu, bábu*), két-három lány vitte, melyet itt ugyancsak szép ruhákba öltöztettek fel (*s luntú to pripravili, pekňe oblékli*). Házról házra mentek, s ők is az ablak alatt megállva énekeltek:

Hujber Ferencné Spreaj Anna, 1920.
 Jásd, 1991.

Smrt - ná ňe - dē - la, dē si klú - če po - dē - la? Pod po - li - cu,
 na po - li - cu,
 tam sa mi ho - dī - la, a to mi - lá Pa - u - la, ot ví - ra - ťi zem
 iš - la s na - ma do po - la
 a - bi trá - va rós - la, vē - neč - kem, vē - neč - kem. Dej - tē nám graj - cá - re,
 še - li - ja - ké kví - ťi, čer - ve - ním va - jič - kem.
 a - le - bo jen - no va - jič - ko, šak vás to moc Po - chvá - len buď Je - žiš Kris - tus!
 ňe - u - bu - dē.

Smrtná ňed'ela,
 d'e si klúče podela?
 Pod policu,
 na policu,
 tam sa mi hod'ila.
 A to milá pachola
 išla s nama do pola
 otvárat'i zem,

(Halott vasárnap,
 hova tetted a kulcsokat?
 Polc alá,
 polcra,
 oda dobtam.
 És az a kedves gyermek
 jött velünk a mezőre
 kinyitni a földet,

abi tráva rósla,
 šelijaké kvit'í.
 Vénečkem, vénečkem,
 červením vajičkem.
 Dajt'e nám grajčáre,
 alebo jenko vajičko,
 šak vás to moc ňeubúd'e.
 Pochválen bud' Ježiš Kristus!

hogy a fű nőjn,
 mindenféle virágok.
 Koszorúcskával, koszorúcskával,
 piros tojászkával.
 Adjanak néhány krajcárt,
 vagy egy tojást,
 hiszen az nem fog hiányozni maguknak.
 Dicsértessék Jézus Krisztus!

(Alig eltérő szövegét és dallamát közli: Lami 1984, 153-154. Szövegvariánsa: Lackovits 1991, kézirat). Az ének elhangzása után a bábut bemutatták az ablakon át, s a bejárati ajtó elé mentek, ahol a gazdasszony két-két tojással és pár fillérel kedveskedett. A közeli rokonok, ismerősök gyerekeit beengedték a szobába vagy a pitvarba is. A lányok az ajándékot – a többi adománygyűjtő helységbeli úzus szerint – hazavitték, és elosztották egymás között. A bábut nem semmisítették meg, eltették a következő évre. Sáriban is megőrizték a bábu favázát (*klát*).

A délkelet-alföldi szlovák települések zömében a két világháború között halt el a feketevasárnapi ifjú menyecskejárás. Legtovább maradt meg Szarvason és környékén, itt előfordult még a 40-50-es években is. Az e tájon élő szokás voltaképpen a morenaki hordás második része, az adománygyűjtés. Közép-Szlovákiában felvirágoztatott ágat vittek magukkal, s énekük – melynek részei azonosak a délkelet-alföldiekével – ugyancsak az adománygyűjtést szolgálta. Ehhez a megoldáshoz a hazai gyakorlatból legközelebb a vanyarciaknak ez a szokáseleme áll (Horváthová 1986, 165; Hreblay 1926, 120; Ondrejka 1959, 103-104; Šimková 1902, 96, Manga 1978, 93-94). A korábbi források (Gajdács 1896, 328; Manga 1974, 51-52, Szendrey 1929, I. 184) Tótkomlósról, Szarvasról s magam gyűjtése Csanádalbertiről (Krupa 1971, 134-144), Nagylakról, Szarvasról, Tótkomlósról a szokásnak csak feketevasárnapi megvalósulásáról szólnak. Beck Zoltán szarvasi adata (Beck 1974, 113-116), egy újabb tótkomlósi gyűjtésem szerint azonban előfordult (előfordulhatott) virágvasárnapon is. Egy 1931-es békéscsabai feljegyzés is bizonytalan az időponttal kapcsolatban: „ez virág- vagy feketevasárnapon történt.” (közreadja: Ocsosvzki 1992 máj. 28. 10.). Békéscsabán egyébként feltehetően az I. világháború előtt halhatott el, mert az idős békéscsabai adatközlők a szokáséneket altató gyerekdalokként ismerték már csak (a folklórban lezajló elhalási folyamat utolsó fázisaként – lásd fentebb). Szarvas környékén utoljára cigánygyermekek jártak köszönteni, egyesek szerint ők virágvasárnapon keresték meg a tanyákat (Csabacsüd, Kardos). Feltehetően ritkábban, kevesebben élhettek vele, s az utolsó szakaszban esetleg nem számított annyira az időpont sem. A többség – mely különböző helyekről érkezhettek a feketevasárnaphoz igazodott, valamelyik telep csoport viszont nem integrálódott, de a kutatók ezt korábban nem vették figyelembe.

A délkelet-alföldi szlovákok feketevasárnapi tojásgyűjtő szokása érvényesítésekor két szöveg- és dallamváltozatot adtak elő, de a végrehajtás mindenütt egységes. *A lányok sehol sem hordtak semmilyen rekvizitumot, sem bábut, sem zöldágakat*, kivéve az adomány elhelyezését szolgáló kosarat. A cél egyöntetűen adománygyűjtés volt. A tekintetben is azonos a végrehajtás, hogy iskoláskorú lányok jártak, s menyecskeruhába öltöztek. A XIX. század végi leírás is tartalmazza ezeket a jegyeket: „... a böjt ötödik vasárnapján 6-10 éves lányok menyecskeknek felöltözve rokonukat s ismerőseiket látogatják, s ott tréfás felkösöntöket mondanak, s táncolnak, amiért aztán pár krajcárt, kis süteményt, diót, almát kapnak.” (Gajdács 1896, 328.) A szokásének egyik változata szimbolikusan a természet újjászületésének a feketevasárnapról György napjáig terjedő szakaszára utal. Ez a variáns azokban a délkelet-alföldi helységekben gyűjthető, amelyekben a megvalósulás korábban halt el (Békéscsaba, Csanádalberti, Nagylak). (Vö.: Krupa 1971, 137-144.). Nagylakon 1991-ben még számos változata került elő. Csanádalbertihez hasonlóan kisiskolás lányok öltöztek fel kismenyecskeknek (*ňevest'ička*), ketten-hárman jártak, mindegyiküknek menyecske főkötőjük volt (*d'iovence začepč'il'í*). Feketevasárnapon délelőtt jártak, miután betértek a házba, derékon fogták egymást, s tánc közben körbeforogtak (*krut'il'í sa v kol'ese*), s a korábban közölt csanádalberti változattal szinte azonos szövegű és dallamú éneket adták elő:

Judita Jančíková-Sucháňová, 1912.

Nadlac, 1990.

$\text{♩} = 92$

Smrt - ná ňe - d'e - lá, d'e si kl'ú - če po - d'e - la?
 Ta da-la som, ta da-la, smrt-ni-mu Ďu - ro - vi. Smrtní Ďu-ro
 kl'ú - če ros-ne
 stá - vaj, Ma - ľí háj. A tí, pa - ňi gaz - d'ín - ka vaj - ko daj.
 tá - vaj, vel' - kí háj.

*Smrtná ňed'el'a,
 d'e si kl'úče pod'ela?*

Ta dala som, ta dala.

smrtnimu D'urovi.

Smrtní D'uro stávaj,

kl'úče rozmetávaj.

Mal'í háj, vel'ki háj,

a tí, paňi gazd'ínka,

vajko daj.

(Halott vasárnap,
 hova tetted a kulcsokat?)

Odaadtam, odaadtam

halott Gyurinak.

Halott Gyuri kelj fel,
 dobáld szét a kulcsokat.

Kis liget, nagy liget,

és te, gazdasszony,

tojást adj.)

Az éneknek megfelelően a gazdasszonyok tojást ajándékoztak a hagyományos vagy a kacsukfedelű kosárba, melyet a végén hazavittek. Kölcsönzött ruhákba öltöztek, e helységekben azzal indokolták, hogy a szegény lányoknak nem volt szép ruhájuk. A gyakorlat voltaképpen az északi térség lányainak ruhadarabokat összeadó szokásmaradványa.

A tájon élő másik énekvariáns egységesen a *Navarime*, *navarime* kezdetű szöveg. A kettő egykor egymás mellett egyidejűleg is létezhetett, mert Békéscsabán mindkettőt gyűjtöttük, de az utóbbi jobban fennmaradt, miként Tótkomlóson is ez utóbbi volt túlsúlyban. Szarvason pedig általános volt. A békéscsabai éneket adatközlőnk altatódalként ismerte meg:

Ando Mihály, 1903.

Telekgerendás, 1977.

Na - va - rí - me, na - va - rí - me čier - ni - ho pi - va, Po - zo - vie - me, po - zo - vie - me
 rich - tá - rov - ho si - na. Ač ňe - bu - d'ě pí - ťi, bu - d'ě - me ho bí - ťi.

*Navarime, navarime
 čierniho piva.*

Pozovieme, pozovieme

richtárovho sina.

Ač ňebud'e pit'í,

bud'eme ho bít'í.

(Főzünk, főzünk

fekete sört.

Meghívjuk, meghívjuk

a bíró fiát.

Ha nem iszik,

megverjük.)

A békéscsabai tanyákon fogócska (*dúračke*) játék kiolvasójaként is énekelték.

Szarvason és környékén szintén kislányok voltak a szereplők. Kondorosi adatközlőnk szerint a hűgával ketten jártak. Szépen kicsinosították magukat, piros és lila szalagokat kötöttek a hajukba, karjukon kis kosarat vittek, s feketevasárnap délelőttjén (*Smrtná ňed'el'a*) mentek a házakhoz: *Mi zme chod'il'i z domu do domu.* (Házról házra jártunk.) Ők is derékon fogták magukat (*pod pazuche zme sa chit'il'i*), s addig forogtak, amíg énekeltek:

Járosi Pálné Mikus Mária, 1923.
Örménykút, 1991.

Na - va - rí - me, na - va - rí - me čier - ni - ho pi - va, Ma - ľí haj,
o - po - jí - me, o - po - jí - me rich - tá - rov - ho sí - na. vel' - kí haj,
a ti pa - ňi gaz - d'i - na, vaj - ko daj! Pán boh daj dob - rí d' en!

*Navaríme, navaríme
čierniho piva.
Opojíme, opojíme
richtárovho sina.
Mal'i haj, vel'ki haj,
a ti, paŇi gazd'inka,
vajko daj, vajko daj!
Pán boh daj dobri d'en!*

(Főzünk, főzünk
fekete sört.
Berúgatjuk, berúgatjuk
a bíró fiát.
Kis liget, nagy liget,
s te, gazdasszony,
tojást adj, tojást adj!
Adj isten jó napot!)

A kosarukba szintén tojást, valamint ennivalót, sőt szalonnát is csomagoltak.

A szarvasi változatok egyébként egyöntetűek és egységesek. Mindegyik gyűjtött változat azonos. A szarvasi szegény- és cigánylányok az egykori békéscsabai határhoz tartozó Kétsopronyra is kijártak. Feketevasárnap egész nap járták a tanyákat. Ők sok papír- és igazi szalaggal díszítették fel magukat. A tanyasiak adakozóbbak voltak, a lányokat kísérő cigányanya két-három kosár tojást is összeszedett. A Kétsopronnyal szomszédos telekgerendási szövegváltozat két sorban tér el a szarvasiakétól, s közel áll a tótkomlósi szövegekhez is:

Csarejs Jánosné Hrabovszki Ilona, 1930.
Csorvás (Telekgerendás), 1976.

Na - va - rí - me, na - va - rí - me čier - ni - ho pi - va,
o - po - jí - me, o - po - jí - me rich - tá - rov - ho sí - na.
Ak ňe bu - d'e pi - ťi, Ku - jen, ku - jen vá - ťi, Vel' - ki haj,
bu - d'e - me ho bí - ťi za vla - si mi - ká - ťi, ma - ľí haj.
A ti, pa - ňi gaz - d'in - ka, vaj - ko daj, vaj - ko daj.

*Navaríme, navaríme
čierniho piva.
Opojíme, opojíme*

(Főzünk, főzünk
fekete sört.
Berúgatjuk, berúgatjuk

richtárovho sina.

Ak ňebud'e pít'i,

bud'eme ho bít'i.

Kujen, kujen váti,

za vlasi mikát'i.

Vel'ki haj, mal'i haj,

a ti, paŇi gazd'in-ka,

vajko daj, vajko daj!

a bíró fiát.

Ha nem iszik,

megverjük.

Kalapálva kalapáljuk,

haját megrángatjuk.

Nagy liget, kis liget,

s te, gazdasszony,

tojást adj, tojást adj!)

Tótkomlóson a XX. század közepén a szokást tojásgyűjtésnek nevezték (*vajkovat'*). Vagy: *chodil'i zme vajkovat'* (jártunk tojást gyűjteni). Itt is kisiskolás korú lányok mentek, s mint XIX. században, menyecskeruhába költöztek, fehér szoknyát, ingvállat, valamint pruszlit és kötényt vettek fel, fejükre főkötőt raktak (*sa vičepčil'i*), itt ifjú menyecskéknak (*mladie ňvesti*) nevezték őket. Tehát mind öltözetükben, mind elnevezésükben szinte azonosak a nagylaki, csanádálberti lányokkal. Ez a kiséregió a népi kultúra más területén is igen szoros, közeli viszonyban volt.

Az utolsó időszakban Tótkomlóson kora reggeltől járták végig a házakat, s felkeresték a szomszédos fálvakat is. Hárman-négyen bementek a szobába, párosan táncoltak, közben énekeltek. A II. világháború idején s közvetlenül utána cigányzenészek is kísérték őket (Žatko 1973, 71). Az általunk gyűjtött s legelterjedtebb tótkomlósi változat:

Bencsik Pálné Karkus Anna, 1908.

Tótkomlós, 1990.

$\text{♩} = 100$

Na-va - rí-me, na-va-rí-me čier - ni-ho pi - va, o - po - jí-me,

o - po - jí-me rich-tá-rov-ho sí - na, bu-ďe-me ho bí - tí.

Ač ňe-bu-ďe pí - tí, Ku-jen, ku-jen vá - tí,

za vla-si mi - ká - tí,

Vel' - kí háj, a ti, pa-Ňi gaz-d'in-ka, vaj - ko daj!

ma - lí háj,

Navaríme, navaríme

čierniho piva.

Opojíme, opojíme

richtárovho sina.

Ač ňebud'e pít'i,

bud'eme ho bít'i.

Kujen, kujen váti,

za vlasi mikát'i.

Vel'ki háj, mal'i háj,

a ti, paŇi gazd'in-ka,

vajko daj, vajko daj!

Pamodaj dobrí d'en!

(Főzünk, főzünk

fekete sört.

Berúgatjuk, berúgatjuk

a bíró fiát.

Ha nem iszik,

megverjük.

Kalapálva kalapálunk,

haját megrángatjuk.

Nagy liget, kis liget,

s te, gazdasszony,

tojást adj, tojást adj!

Adj isten jó napot!)

A lányok érkezésükkor és távozásukkor mindig köszöntek. Egyikük karján volt a kosár, ide rakta a gazdasszony az egy-két ajándék tojást. Az utolsó években csak a rokonokat és a közvetlen ismerősöket keresték fel. A tojást ugyancsak hazavitték, elfogyasztották, vagy eladták, s az érte kapott

pénzen cukrot vettek maguknak (Manga 1956, 439). Az akkori nagyközségben a szokás a 40-es években végleg elhalt. Részint a lakosságcsere is megzavarta a hagyományos szokások megtartását, másrészt a szülők itt sem engedték lányaikat, nehogy koldulóknak nézzék őket (*ňebudu žobrat*).

Összegezve megállapítható, hogy a feketevasárnapi tavaszi szokás hazai gyakorlatát legtovább a század közepéig éltették. A virágvasárnapi zöldághordás tovább fennmaradt, egyes dunántúli helységekben napjainkig megfigyelhetjük (Pilisszentkereszt, Oroszlány). Az összetelepülés következtében szinte mindegyik vizsgált helységben sajátos változata alakult ki, ennek ellenére a szokásének szövege, a bábu megléte vagy hiánya, az összetettebb vagy kopottabb formája alapján kisebb régiók alakultak ki, de ezek között is nagy az összemosódás, egymásra hatás (pl. Sáriban világosan megfigyelhető a pilisi és a nógrádi, Pest környéki szlovákok gyakorlatának megjelenése). Nehezen állapítható meg, hogy a kopottabb formát már magukkal hozták, vagy az új településükön zsugorodott össze. A szokás viszonylag korai elhalása miatt a mai legidősebb nemzedéktől is viszonylag pontatlanul kapjuk meg az információt az adott korszakbeli állapotáról, ill. az időközben bekövetkezett változásairól. Nagyhután néhány nemzedék gyakorlata nagy módosulásokról árulkodik, míg a tótkomlósiak eljárása a XIX. század végétől szinte nem változott. A nyelvcseré hatása is jelentős. Míg Kisnánán a szlovák nyelvű ének archaikusabb vallásos alapra utal, a magyar nyelvű szöveg a magyar pünkösödölés világi tartalmát sugározza. Azok a regionális sajátosságok, amelyek a zempléni-hegyvidéki, a nógrádi, Galga menti, Pest környéki, a dunántúli és a délkelet-alföldi szlovákok feketevasárnapi halál, télkiűzés, tavasz-köszöntés szokását jellemzik, a hazai szlovákok kulturális értékei közé tartoznak.

A virágvasárnapi moréna-hordás és zöldág-ívés hazai szlovák emlékeivel és élő hagyományával egy másik tanulmányban foglalkozunk.

Békéscsaba

KRUPA NADRÁS

IRODALOM

BECK Zoltán

1974 *Népszokások Békés megyében*. Békéscsaba

DOBŠINSKÝ, Pavol

1870 *Obyčaje, povery a čary určitých dób ale rozličných predmetov a ukonov*. Sborník slovenských národných piesní, povestí, prísloví, porekadiel, hádok, hier, obyčajov a povier, I. 165-212. Viedeň

ELSCHEKOVÁ, Alica

1976 *Vynášanie zimy a prinášanie leta v Gemeri*. Gemer, 2. Szerk.: Adam PRANDA. 235-311. Rimavská Sobota

Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1-2. 1995 Szerk.: Ján BOTÍK, Peter SLAVKOVSKÝ. Bratislava

GAJDÁCS Pál

1896 *Tót-Komlós története*. Gyoma

GUNDA Béla

1981 *Morena-járás a zempléni szlovákoknál*. A II. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai. Szerk.: Eperjessy Ernő – Krupa András. 542-55. Budapest–Békéscsaba

- HORVÁTHOVÁ, Emília
 1986 *Rok vo zvykoch nášho l'udu*. Bratislava
 1988 *Zvyky a obrady. Hont. Tradície l'udovej kultúry*. Szerk.: Ján BOTÍK. 468-548. Banská Bystrica
- HREBLAY, Anton
 1926 *Brezno a jeho okolie*. Sborník Matice slovenskej, 97-156.
- KÁLMÁNFI Béla
 1973 *Rozmarín zelený*. Budapest
 „Kiszi baba, tisztítsd meg falunkat” É.n. Kézirat. Ceglédi Kossuth Múzeum Adattára, 837-70.
- KLIMO, A.
 1899 *L'udové zvyky a obyčaje. Marmuriena*. Dedko. Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti. 75-76.
- KREKOVIČOVÁ, Eva – KLEPÁČOVÁ, Eleonóra
 1988 *Kalendárny obradovy folklór Oravy a jeho kontext*. Zborník Slovenského národného múzea LXXXII. 29. 147-172.
- KRUPA András
 1971 *Jeles napok a Békéscsabán és környékén élő szlovákoknál*. Békéscsaba
- LACKOVITS Emőke
 1991 *A zöldág a szlovák tavaszkezdő szokásokban*. Kézirat. Elhangzott 1991. május 18-án Óskün
- LAMI, Štefan
 1984 *Výročné zvyky a l'udové hry*. Budapest
- MANGA János
 1956 *Morena a jej mad'arské obmeny*. Slovenský národopis. 421-457.
 1969 *A magyarországi „kiszehajtás” történeti rétegei*. A MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei XXVI. 113-132.
 1974 *Szokások Tótkomlóson*. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 3. Néprajzi tanulmányok Tótkomlósról. Szerk.: DÉR László. 3-61. Békéscsaba
 1976 *Virágvasárnapi zöldághordás a magyar és a szlovák nyelvterületen*. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia. Szerk.: KÓSA László – KRUPA András. 145-168. Békéscsaba–Budapest
 1978 *Z minulosti Veňarcu*. Budapest
- MÁRKUS Mihály (Vrbovčan)
 1947 *Vel' konočné zvyky v Nyíregyháza*. Sloboda, 1947. április 6. 11. sz. 6.
- NIEDERMÜLLER Péter
 1974 *Kalendáris szokások Nyírlugoson*. Szabolcs-Szatmári Szemle IX. 4. 35-54.
- OCSOVSZKY Ildikó
 1992 *Dievčenské obradné hry a zvyky na Čabe*. L'udové noviny. 1992. május 28. 10.
- ŠIMKOVÁ, Marina
 1902 *L'udové povery a zvyky*. Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti. 95-97.
- SINKOVICSNÉ KALINA Julianna
 1958 *Rákoskeresztúr*. Budapest
- ŠVORC, Peter
 1961 *L'udový odev, zvyky a obyčaje*. Liptovszky Hrádok so svojím okolím. Szerk.: Matej BOROS. 169-189. Banská Bystrica
- SZENDREY Zsigmond
 1929 *Békés-megyei népszokások*. Népünk és Nyelvünk I. 194-196.
- VÁCLAVÍK, Antonín
 1959 *Výroční obyčaje a lidové umění*. Praha
Vyletel vták. Zbierka slovenských l'udových piesní v Mad'arsku 1955. Szerk.: BORSÁI Ilona. Budapest
- ZÍBRT, Čenek
 1950 *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha

ŽATKO, Rudolf

1973 *Spoločenská a duchovná kultúra Slovákov v Maďarsku*. 2. cast'. Slovenský národopis. 61-78.

AUSTRAGEN DES TODES, DES WINTERS AM „SCHWARZSONNTAG“ (2. SONNTAG VOR OSTERN: JUDICA) BEI DEN SLOWAKEN IN UNGARN

Die in Ungarn lebenden Slowaken – dem Mutterethnikum ähnlich – trugen die den Tod und den Winter symbolisierende Puppe am sog. Schwarzsonntag oder Palmsonntag hinaus, bzw. pflegten an diesen Tagen den Brauch des Frühlingsgrußes und der Spendensammlung. Im vorliegenden Aufsatz wird der am Schwarzsonntag praktizierte Brauch dargestellt.

In früheren Aufarbeitungen wußte man nur von seiner Verbreitung in engerem Kreise, doch jüngsten Forschungen zufolge war der Brauch in fast allen, von Slowaken bewohnten Räumen bekannt (Zemplén–Abaúj, Máttra, Nógrád, Umgegend von Pest, Bergland Pilis–Vértes–Gerecse, Bakonyer Wald, südöstliche Tiefebene). In diesem Aufsatz werden die landschaftlichen, lokalen Charakteristika und die geschichtlichen Veränderungen der Durchführung in den einzelnen Regionen aufgearbeitet.

Im Zempléner Bergland (Kishuta, Nagyhuta, Vágáshuta) ist aufgrund von zeitlich verschiedenen Angaben die Entwicklung bzw. das Absterben des Brauches in einem Zeitraum von rund drei Menschenaltern nachzuweisen. Die zeitweise erfolgten Änderungen in der Benennung der Puppe (*mormoréna*, *mamorena*, *marej*, *marena*, bzw. *džad*) dürften nicht bloß die Veränderungsvorgänge, sondern auch den traditionsbewußten Konservatismus der aus verschiedenen Orten zusammenkommenden Population bezeugen. Der *muriéna*-Umzug fand in Kisnána (Máttra) ohne Puppe statt, typisch ist der auch für gewisse west- und mittelslowakische Komitate bezeichnende apokryphische religiöse Gesang. In den slowakisch bewohnten Dörfern des Komitats Nógrád und der Umgegend von Pest (Patvarc, Püspökhatvan, Rákoskeresztúr, Sámsonháza, Terény, Vanyarc) blieb der Brauch des *kisel*-Austragens am längsten erhalten und hörte früher in Balassagyarmat, Alsó- und Felsöpetény auf. In dieser Region ist der Name der Puppe einheitlich. Sowohl in der Zempléner wie auch in der Nógráder Region ist auch (das Element des Frühlingsgrußes aufzufinden. In den katholischen slowakischen Dörfern des Berglandes Pilis–Vértes–Gerecse (Kesztléc, Sárísáp, Vértesszölös) findet das Austragen des Winters seltenes statt; die Puppe heißt *moréna* bzw. *kiselica*. In Sári südlich der Hauptstadt wurden sowohl weibliche wie auch männliche Puppen getragen (*kiselica*, *kiselák*). In Jásd (Bakonyer Wald) ist der Gesang des Puppentragens eindeutig ein Frühlingsgruß, wie auch in den Ortschaften des südöstlichen Tieflandes) (Békéscsaba, Csanádalberti, Szarvas, Tótkomlós); hier gibt es allerdings keine Puppe und der Brauch beschränkt sich ausschließlich auf Spendensammlung; zwei Textvarianten des Gesanges sind bekannt, die mit *Smrtná nedela*, bzw. *Navarime*, *navarime* beginnen. In der letzteren Region ist auch die alternative Realisierung des Brauches am Palmsonntag zu beobachten.

Infolge der konzentrierten Siedlungen entwickelte sich in fast allen untersuchten Ortschaften eine spezifische örtliche Variante. In der letzten Phase fand in einzelnen Siedlungen auch ein Sprachwechsel statt. Der am Schwarzsonntag praktizierte Brauch ist Mitte des 20. Jh. endgültig abgestorben, hervorgerufen u.a. vom Bevölkerungsaustausch. Hingegen ist das Tragen grüner Zweige am Palmsonntag in einigen transdanubischen Ortschaften bis heute erhalten geblieben – das Thema einer nächsten Abhandlung.

ANDRÁS KRUPA

Az Ethnographia évente két számban, a Magyar Néprajzi Társaság saját kiadásában
a MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA,
a MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM,
A HONFOGLALÁS 1100 ÉVES ÉVFORDULÓJA EMLÉKBIZOTTSÁG és
a székesfehérvári SZENT ISTVÁN KIRÁLY MÚZEUM
támogatásával jelenik meg.

Felelős szerkesztő: Dr. LUKÁCS LÁSZLÓ
Felelős kiadó: Dr. GRÁFIK IMRE, a Magyar Néprajzi Társaság főttkára
Fordítók: DEMETER ZSÓFIA, ESTERHÁZY MÁTYÁS
Szövegszerkesztés: KARVALY GYULÁNÉ, ORAVECZ DEZSÖNÉ,
SZEKSZÁRDY TAMÁSNÉ, SZÍVÓSNÉ CSORBA ERZSÉBET

HU ISSN 0014 1798

Előfizethető a Magyar Néprajzi Társaságnál (1055 Budapest, Kossuth tér 12., a Néprajzi Múzeum épületében) személyesen, postautalványon, amely ugyanitt kérhető, valamint átutalással a Magyar Néprajzi Társaság 63100150-12000320 számú számlájára.

Példányonként megvásárolható a Magyar Néprajzi Társaságnál (Budapest, V. Kossuth tér 12.), az Osiris Könyvesházban (1053 Budapest, V. Veres Pálné u. 4-6.), a Magiszter Könyvesboltban (Budapest, V. Városház u. 1.), a Püski Kiadó Kft. Könyvesházban (1122 Budapest, I. Krisztina krt. 26.), a Néprajzi Múzeumban (1055 Budapest V. Kossuth tér 12.), a miskolci Herman Ottó Múzeumban (3500 Miskolc, Görgei u. 28.), a debreceni Déri Múzeumban (4026 Debrecen, Déri tér 1.), a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban (2000 Szentendre, Sztaravodai u.), Székesfehérváron a Szent István Király Múzeumban (8000 Székesfehérvár, Fő u. 6.).

Külföldön terjeszti a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf.: 149), a Jóbarát '92 Betéti Társaság (H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel. / Telefax: (36-1) 201-8448), valamint a Kubon & Sagner Buchexport-Import GmbH (D-80789 München, Postfach 340108. Tel.: (089) 54218-0. Telefax: (089) 54218-218. e-mail: otto.sagner@kubon-sagner.de).

Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt.
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: Dr. Naszályi Gábor

<i>Fügedi Márta</i> , Miskolc: A matyó népművészet "felfedezése"	175
<i>Gáborján Alice</i> , Budapest: Honfoglalás kori elemek a magyar ruházatban, különös tekintettel a magyar népviseletre	189
<i>Gráfik Imre</i> , Budapest: Nyugat-Dunántúl (Vas megye) népművészeti öröksége	207
† <i>Gunda Béla</i> , Debrecen: A tönköly ethnobotanikai problémái	253
<i>Gyivicsán Anna</i> , Budapest: A szlovák és a magyar népi kultúra • együttélésének értékrendje	269
<i>Halász Péter</i> , Budapest: Az emberi erővel végzett teherhordás a moldvai magyaroknál	277
<i>Juhász Antal</i> , Szeged: Földbe mélyített házak a szegedi tájon	301
<i>Jung Károly</i> , Újvidék: "Emlékewzseunk reegiekreul..." A Pannóniai Ének gombosi (?) változatainak (?) kérdéséhez	317
<i>Kátona Imre</i> , Budapest: A magyar népi kultúra modellváltásai történelmi betagolódásainak során	329
<i>Keszeg Vilmos</i> , Kolozsvár: A román pap és hiedelemköre a mezőségi folklórban	335
<i>Knézy Judit</i> , Budapest: Paraszti viselet-, szemlélet- és ízlésváltozás Somogyban	371
<i>iff. Kodolányi János</i> , Budapest: Finnugor népek a zsákmányoló kultúrától a földművelésig	391
<i>Kósa László</i> , Budapest: A kisenemesi kultúra és társadalmi magatartás meghatározó vonásai a XIX. században	405
<i>Kríza Ildikó</i> , Budapest: Pannónia megvétele	427
<i>Krupa András</i> , Békéscsaba: A halál, a tél feketevasárnapi kivitele a magyarországi szlovákoknál	461

Ethnographia

A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

Vol. 107.

No. 1-2

1996

TABLE OF CONTENTS

Hungarians, their neighbours and relatives

<i>Almási, István</i> : A Transylvanian folk song in tradition and folklorism	2
<i>Bakó, Ferenc</i> : Early relics of wine-growing in the Eger valley	17
<i>Balassa, Iván</i> : Playful hair scraping	41
<i>Balázs, Lajos</i> : Pagan and Christian rites of soul-saving in Csíkszentdomokos	53
<i>Barna, Gábor</i> : Long-distance pilgrimages and places of processions in Hungary during the Arpadian age	65
<i>Bárth, János</i> : "Urusos kút" and the tradition of St. Ladisla in Oroszhegy	73
<i>Bellon, Tibor</i> : Economical background of the development of market-towns in the Hungarian Lowlands	85
<i>Borsos, Balázs</i> : Changing of field utilization under the influence of river control	103
<i>Csilléry, Klára</i> : A bed-find of the Merovingian age and Hungarian carpented beds of modern times	125
<i>Demeter, Zsófia</i> : Labour organization in the Batthyány domain of Enying	135
<i>Demény, István Pál</i> : Verbal heroic epic before the Hungarian conquest	159
<i>Erdész, Sándor</i> : About gipsy folk-tales	167
<i>Fügedi, Márta</i> : "Discovery" of matyó popular art	175
<i>Gáborján, Alice</i> : Elements of the time of the Hungarian conquest in Hungarian clothes, with special regard to Hungarian national costume	189
<i>Gráfi, Imre</i> : Folkloristic heritage of Western Transdanubia (County Vas)	207
† <i>Gunda, Béla</i> : Etnobotanical problems of the spelt	253
<i>Gyivicsán, Anna</i> : Scale of values of the coexistence of Slovak and Hungarian popular art	269
<i>Halász, Péter</i> : Carrying loads by human force among the Moldavian Hungarians	277
<i>Juhász, Antal</i> : Houses dug into the ground in the Szeged region	301
<i>Jung, Károly</i> : About the variants (?) of Gombos (?) of the Pannonian Song ("Emleekewzzeunk reegiekreul...")	317
<i>Katona, Imre</i> : Model changes of Hungarian popular culture in the course of its historic impaction	329
<i>Keszeg, Vilmos</i> : The Roumanian clergyman and his sphere of beliefs	335
<i>Knézy, Judit</i> : Changes in rural costume, attitude and taste in County Somogy	371
<i>Kodolányi, János Jr.</i> : Finno-Ugrian peoples from the capturing culture to agriculture	391
<i>Kósa, László</i> : Determining treats of gentry culture and social behaviour in the 19th century	405
<i>Kríza, Ildikó</i> : The acquisition of Pannonia	427
<i>Krupa, András</i> : Execution of death and winter on the 5th Sunday of Lent among the Slovaks in Hungary	461